

OSMANLI TARİHİ

VIII. Cilt

BİRİNCİ MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT
DEVİRLERİ (1876-1907)

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

TÜRK TARİH KURUMU

M. Gürkan Başoğlu

Ömrünüze Bereket Hocam...

OSMANLI TARİHİ

VIII. Cilt

Birinci baskı : 1962
İkinci baskı : 1983
Üçüncü baskı : 1988
Dördüncü baskı : 1995
Beşinci baskı : 2000

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIII. Dizi - Sayı 16¹⁵

DÜNYA TARİHİ

OSMANLI TARİHİ

VIII. Cilt

BİRİNCİ MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT
DEVİRLERİ 1876-1907

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

6. Baskı

Metin dışında 1 harita, 2 resim, 2 tablo vardır.

ANKARA - 2007

Karal, Enver Ziya

Osmanlı tarihi : VIII. cilt : Birinci Meşrutiyet ve İstibdat
Devirleri 1876-1907 / Enver Ziya Karal. – 6. bsk. – Ankara :
Türk Tarih Kurumu, 2007.

xvi, 631, [5] s. : 1 hrt., 2 res., 2 tablo, 1 katl. lev.; 24 cm. –
(AKDYYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XIII. Dizi-Sa. 16^{hs}.
Dünya Tarihi).

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 975-16-0010-3 (tk.)

ISBN 975-16-0020-0

1. Osmanlı Tarihi _ Meşrutiyet, I. 2. Osmanlı tarihi_
Abdülhamid, II dönemi I. E.a. II. E.a.: Birinci Meşrutiyet ve
İstibdat devirleri, 1876-1907. III.Dizi

956.1015

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 29.03.2007 tarih ve
540/36 sayılı Yönetim Kurulu kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN 975-16-0010-3 (Tk.)

ISBN 975-16-0020-0

BASKI: Er Olset Matbaacılık Sanayi Ticaret
Büyük Sanayi 1. Cadde Yapıcı Han No: 74/101
Tel: 0312. 384 51 87 - 97 İskitler / ANKARA

İ Ç İ N D E K İ L E R

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİ SİYASİ OLAYLARI

I. Abdülhamid'in tahta çıkması, Mehmet Rüştü ve Mithat Paşaların tasfiyesi 1 - 14.

Törenler I. — Abdülhamit II. nin padişahlığı nasıl karşılandı 1. — Saray Ekibi 2. — Abdülhamit II. nin Padişahlığının ilk günleri 3. — Mehmet Rüştü Paşa'nın Sadrazamlıktan çekilmesi 4. — Mithat Paşa'nın Sadrazamlığı 5. — Kanunî Esasların ilanı 7. — Mithat Paşa'nın sürgün edilmesi 9. —

II. İç ve dış harpler 14 - 80.

1. SİRBİSTAN VE KARADAĞ İLE HARPLER 14 - 25.

Harbin sebepleri 14. — Harp ilanı ve umumî efkâr 16. — Osmanlı Hükümetinin ilk diplomatik tedbirleri 17. — Reichstad andlaşması 18. — Tarafların kuvvetleri 18. — Harbin safhaları 20. — İlk mütareke teşebbüsü 22. — Harbin ikinci safhası 24. — Mütareke yapılması için Rus ultimatomu 24. —

2. İSTANBUL KONFERANSI 25 - 40.

Balkanlar ve Rus - İngiliz ihtilâfı 25. — Rus Seferberliği 26. — Osmanlı hükümetinin durumu 27. — İstanbul Konferansının Toplanması 28. — Osmanlı Teklifleri 30. — Büyük Devletlerin teklifleri 31. — Salisbury'nin teşebbüsleri 32. — Tekliflerin Osmanlı Hükümeti tarafından reddedilmesi 34. — Konferansın başarısızlığından doğan buhran 35. — Londra Protokolü 39. — Londra Protokolünün Osmanlı Devletince reddedilmesi 40. —

3. OSMANLI - RUS HARBİ 40 - 57.

Rusya'nın harp ilanı 40. — Harp nasıl karşılandı 41. — Osmanlı Ordusunun durumu 43. — Rus Ordusunun durumu 44. — İki tarafın harp amaçları 45. — İki tarafın harp planları 46. — Rus kuvvetlerinin Tuna'yı aşması 47. — Balkanlar üzerine Rus yürüyüşü 47. — Rus başarılarının tepkisi 48. — Osman Paşa'nın Pilevne müdafaası 49. — Pilevne sukutunun neticeleri 51. — Anadolu'nun Doğu-Kuzeyinde harp hareketleri "iki tarafın

harp plânları" 52. — Rus ordusu harekete geçiyor 53. — Ardahan'ın Ruslar eline geçmesi 53. — Doğu Bayezit'in Ruslar eline geçmesi 54. — Kars'ın birinci muhasarası 55. — Rus ordusunun başarıları 56. —

4. AYASTAFANOS (YEŞİLKÖY) MUAHEDESİ 57 - 73.

Osmanlı hükümetinin büyük devletlerin aracılığına ümit bağlanması 57. — Osmanlı hükümetinin mütareke için Ruslara müracaatı 58. — Büyük devletlerin tepkisi 60. — İngiliz donanmasının İstanbul'da yarattığı buhran 61. — Ayastafanos (Yeşilköy) antlaşması 64. — Rusya'nın toprak kazançları 66. — Islâhat ile alâkalı hükümler 66. — Ayastafanos antlaşmasının önemi 66. — Ayastafanos muahedesinin Balkanlar'da ve Avrupa'da yankıları 67. —

5. GİZLİ ANTLAŞMALAR 70 - 80.

Berlin Kongresine katılan devletler 74. — Bismark'ın Osmanlı delegelerine ihtarı 74. — Kongre görüşmeleri 75. — Berlin antlaşması 76. — Berlin Kongresi ile Paris kongrelerinin mukayesesi 78. —

İKİNCİ BÖLÜM

İSTİBDAT DEVRİ SİYASİ OLAYLARI

1. TUNUS BEYLİĞİNİN FRANSIZ HİMAYESİNE GİRMESİ 81 - 87.

Tunus'un, Osmanlı İmparatorluğundaki durumu 81. — Tunus'ta yabancı devletlerin ilgisi 81. — Osmanlı devletinin Tunus üzerindeki nüfuzunu kuvvetlendirmeye teşebbüs etmesi 83. — Berlin Kongresi ve Tunus 85. — Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi 86. — Osmanlı hükümetinin itirazları 86. — Netice 87. —

2. İNGİLTERE'NİN MİSİR'A YERLEŞMESİ 87 - 101.

Hidiv İsmail Paşa'nın idaresi 87. — Hidiv İsmail Paşa'nın idaresine karşı tepki 88. — İsmail Paşa'nın azledilmesi 89. — Hidiv Tefik Paşa'nın idaresi 90. — Vatanilerin faaliyetleri 90. — İngiltere ile Fransa'nın Vatanilere karşı cephe alması 92. — İngiliz - Fransız müdahalesi 93. — İskenderiye olayı 94. — İstanbul Konferansı 94. — İskenderiye'nin İngilizler tarafından bombardmanı ve işgali 96. — Mısır'da İngiliz işgalinin mahiyeti 98. — Osmanlı - İngiliz görüşmeleri 98. — Netice 101. —

3. BULGARİSTAN VE DOĞU RUMELİ OLAYLARI 102 - 112.

Bulgaristan Prensiğinin teşkilatlanması 102. — Doğu Rumeli'nin teşkilât ve idaresi 103. — Doğu Rumeli üzerinde Rus ve Bulgar ihtirasları 103. — Doğu Rumeli'ye Osmanlı askeri sokmak meselesi 104. — Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesi 105. — İstanbul Konferansı 107. — Aleksandr'ın prenslikten feragati 110. — Saxe - Coburg'lu Ferdinand'ın prens seçilmesi 110. — Netice 111. —

4. OSMANLI - YUNAN HARBI 112 - 118.

Berlin antlaşması ve Yunanistan 112. — Sınır düzeltilmesi için müzakereler ve antlaşma 113. — Doğu Rumeli buhranının Osmanlı - Yunan münasebetlerine tesiri 114. — Etniki Eterya Cemiyetinin faaliyetleri 115. — Osmanlı - Yunan harbi 115. — İstanbul Konferansı ve Barış 117. —

5. GİRİT MESELESİ VE İSYANLAR 118 - 125.

Meselenin karakteri 118. — Halepa Misakı 119. — Girit'in Yunanistan'ı bırakılması hususunda düşünceler 119. — Girit'te Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çarpışma 122. — Prens Yorgi ve Girit 123. — Abdülhamit II.'nin Girit'in son durumu hakkındaki düşüncesi 125. —

6. ERMENİ MESELESİ VE OLAYLARI 126 - 145.

Ermeni Meselesinin mahiyeti 126. — Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğundaki durumu 126. — Protestan Misyonerleri ve Ermeniler 128. — Rusya'nın Ermenileri tabrik etmesi 129. — İngiltere ve Ermeniler 130. — Berlin Kongresinde Ermeni Meselesi 132. — Büyük devletlerin Ermeniler lehinde ilk müdahalesi (1880) 133. — İhtilâlcî Ermeni Cemiyetleri'nin kurulması 135. — Sasun olayları ve İngiltere'nin müdahalesi (1895) 137. — Ermenilerin Babıâli üzerine yürüyüşleri 141. — Ermenilerin Osmanlı Bankasına taarruzu 143. — Ermeni olayları hakkında netice 144. —

7. MAKEDONYA OLAYLARI 146 - 161.

Makedonya meselesinin yapısı 146. — Makedonya'nın Etnoğrafik durumu 146. — Makedonya üzerinde iddialar 148. — Makedonya meselesinin hazırlık safhası 149. — Makedonya komitelerinin kurulması ve çalışmaları 151. — Makedonya'da eşkiyalık olayları 153. — Osmanlı hükümetinin ıslâhat tedbirleri 155. — Rusya ile Avusturya'nın müdahalesi 157. — Münzteg programı 159. — Makedonya meselesinin halli için yeni tedbirler 160. —

8. OSMANLI - ALMAN MÜNASEBETLERİ 161 - 182.

Merhaleler 161. — Osmanlı - Prusya münasebetleri 162. — Bismark Siyasetinin esasları 166. — Bismark ve Osmanlı İmparatorluğu 167. —

Giyom II. Devrinde Osmanlı - Alman Münasebetleri 170.

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı alâkanın artması 170. — Osmanlı devlet adamları ve Alman'ya 172. — Abdülhamit II. ve Almanya 173. — Türk - Almanın yakınlaşması 174. — Demiryolu siyasetinin karakteri 175. — Haydarpaşa - Bağdat Demiryolu 176. — Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesinin tepkileri 178. —

9. ABDÜLHAMİT II.'NİN, BÜYÜK DEVLETLERLE KOMŞU DEVLETLERİN, OSMANLI DEVLETİ HAKKINDAKİ SİYASETLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER 182 - 189.

Abdülhamit II.'nin dış siyaset üzerine genel düşünceleri 182. — Abdülhamit II. ve Rusya 183. — Abdülhamit II. ve Avusturya - Macaristan 184. — Abdülhamit II. ve İngiltere 185. — Abdülhamit II. ve Fransa 186. — Abdülhamit II. ve Bulgaristan 187. — Abdülhamit II. ve Yunanistan 188. — Abdülhamit II. ve Romanya 188. — Abdülhamit II., Balkan Devletleri ve Türkiye 188. —

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİ MÜESSESELERİNE GİRİŞ

1. OSMANLI DEVLETİNİN HUKUK YAPISI 191 - 200.

Hukuk yapısının ana karakteri 191. — Osmanlı Devletinde hukuk anlayışı 192. — Osmanlı Devletinde iktidar 192. — İktidar murakabesi 194. — Tebaa hakları 197. —

2. OSMANLI DEVLETİNİN HUKUK YAPISINDA İLK DEĞİŞMELER 200 - 206.

Avrupa Devletler Hukukuna bağlanma 200. — İnsan Haklarına zıt olan bazı kaidelerin terkedilmesi 203. — Devlet teşkilâtında hukuk ile alakalı değişimler 203. —

3. İNSAN HAKLARI PRENSİPLERİNİN BENİMSENMESİ 206 - 209.

Gülhane Hattı Hümayunu prensipleri 206. — Gülhane Hattı Hümayunu prensiplerinin haklar yönünden değeri 208. — Islâhat Fermanı 209. —

4. MEŞRUTİYET İDARESİNİN KURULMASI İÇİN MÜCADELELER (1867-1875) 209 - 214.

Genç Osmanlılar ve Meşrutiyet fikri 209. — Meşrutiyet fikirlerinin yayılmasını kolaylaştıran âmiller 211. — Meşrutiyet fikirleri karşısında devlet adamlarının davranışı 212. —

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ MEŞRUTİYET İDARESİNİN KURULMASI

1. KANUNU ESASİ 215 - 230

Abdülhamit II.'nin meşrutiyet hakkındaki fikirleri 215. — Kanunu Esasının hazırlanması 217. — Mithat Paşa tasarısı 218. — Sait Paşa'nın

tasarısı 219. — Kanunu Esasası hakkında son görüşmeler 219. — Kanunu Esasının hükümleri: I. Padişah hakları 222. — II. Osmanlı devleti tebaasının genel hakları 222. — III. Devlet vükelâsı (Yürütme Kuvveti) 223. — IV. Memurlar 223. — V. Umumi Meclis 224. — VI. Âyan Meclisi 224. — VII. Mebuslar Meclisi 225. — VIII. Mahkemeler 225. — IX. Yüce Divan (Divanı Âli) 225. — X. Maliye 226. — XI. Vilâyetler 226. — XII. Mevaddı Şetta 226. — Kanunu Esasının tahlili 227. —

2. UMUMİ MECLİS ÇALIŞMALARI 230 - 243

Umumi Meclis seçimleri 230. — Umumi Meclisin açılışı 232 — Mebuslar Meclisinin kuruluşu ve psikolojisi 233. — Mebuslar Meclisinin çalışmaları 235. — Umumi Meclisin ikinci devresi 237. — Meclisin kapatılması 240. — Birinci Meşrutiyet hakkında netice 241. —

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSTİBDAT DEVRİ MÜESSESELERİ

1. SARAY 245 - 268.

Abdülhamit II.'nin istibdat devri ile münasebeti 245. — Abdülhamit II.'nin fikir cephesi 248. — Abdülhamit II.'nin medeniyet anlayışı ve ıslâhat fikri 250. — Abdülhamid'in Padişahlık anlayışı 256. — Abdülhamit II. üzerinde istibdatçı tesirler 258. — Tabii ve siyasi hakların yok edilmesi 263. — Abdülhamit II. nin iktidarı şahsında toplamaları 246. — Hafiyelik teşkilâtı 265. —

2. BABİÂLİ 268 - 301.

Sadrazamlık makamında değişiklik 268. — Sadrazamların, Abdülhamit II. ile münasebetleri 273. — Sadrazamın Padişahıtan korkusu 276. — Abdülhamit devrinde sadrazamlar 278. — Sadrazamların kısa biyografyaları: Ethem Paşa 278. — Hamdi Paşa 279. — Ahmet Vefik Paşa 280. — Mehmet Sadık Paşa 284. — Mütercim Rüştü Paşa 285. — Saffet Paşa 286. — Hayrettin Paşa 287. — Arifi Paşa 289. — Mehmet Kadri Paşa 293. — Abdurrahman Paşa. 294 — Mehmet Kâmil Paşa 294. — Halil Rifat Paşa 298. — Ferit Paşa 299. — Netice 300. —

3. BAB-I MEŞİHAT 301 - 309.

Meşrutiyet fikri ve şeyhülislâmlık 301. — Mithat Paşa'nın Kanunu Esasi lâyhası ve şeyhülislâmlık 303. — Kanunu Esasi ve Şeyhülislâmlık müessesesi 303. — Abdülhamit II.'nin Meşihat Dairesine (Şeyhülislâma) karşı davranışı 305. — Abdülhamit II. devrinde Şeyhülislâmlar 306. — Ahmet Esat Efendi 307. — Bodrumî Ömer Lütfi Efendi 307. — Mehmet Cemâleddin Efendi 308. —

4. MÜLKİ İDARE SİSTEMİ 309 - 341.

Abdülhamit II. Devri Başlarında Mülki İdarenin Genel Görünüşü 309.

Mülki idare bölgelerinin çeşitleri 309. — Merkeze bağlı vilâyetler idaresi 309. — İmtiyazlı vilâyetler 311. — Merkeze bağlı müstakil sancaklar 312. — Muhtar veya imtiyazlı eyâletler 313. — Mülki idare sisteminin tümü üzerine genel düşünceler 316. —

Abdülhamit II. Devrinde Mülki İdare ile İlgili Meseleler 320.

Kanunu Esasinin Mülki idare ile ilgili hükümleri 320. — Mebuslar Meclisi ve mülki idare 321. — Berlin muahedesi ile neticelerinin Mülki idare üzerine tesirleri (Hudutlarını daralması) 324. — Devlet otoritesinin bazı vilâyetlerde tahdit edilmesi 324. — Berlin muahedesinden sonra merkeze bağlı vilâyetlerin idaresi 325. — Mülki idaresi yabancı müdahalesine açık bırakılan vilâyetler 327. — Abdülhamit II. devrinde mülki taksimatta yapılan değişiklik 331. — Memur sayısında artış 332. — Memurluğun meslek haline getirilmesi temayülleri 333. — Memurlar için sicil mecburiyeti 334. — Maaş kanunu 335. — Memur tâyini ile alakalı talimat 335. — Mülki memurların terfii ve tekaüt kararnameci 336. — Mülki idare ile ilgili diğer talimat ve nizamlar 336. —

Abdülhamit II. Devrinde İmparatorluğun Mülki Taksimatı 337.

5. ADALET 342 - 352.

Abdülhamit II. devri başında adalet (Mahkeme tipleri) 342. — Mahkemelerin istiklâli 343. — Hâkimlerin durumu 344. — Kanunu Esasi ve adalet 345. — Mebuslar Meclisinde kabul edilen kanunlar 345. — İstibdat devri adaletinin karakteristik vasıfları 346. — Abdülhamit II. devrinde adliye 348. — Islâhata karşı tepki 349. — Yabancı devletlerin itirazları 352. —

6. ASKERİ TEŞKİLÂT VE ORDU 352 - 375.

Askerî teşkilâtın ana bölümleri 352. — Bâb-ı Seraskeri 352. — Dar-ı Şûray-ı Askerî 353. — Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi 354. — Tophane-i Âmiri Nezareti 354. —

Ordu Teşkilâtı 354.

Askerlik hizmeti 354. — Askere alınma usulü 355. — Askerlik sınıfları ve kademeleri 355. — Nizamiye kuvvetleri (kuruluş) 356. — Redif kuvvetleri 357. — Askerî teşkilâtın ve ordu teşkilâtının gerçek değeri 357. —

Askerî Alanda Islâhat Düşünceleri ve Tedbirleri 360

Askerlik mecburiyeti 360. — Hamidiye Süvari alaylarının kurulması 263. — Ordunun ıslâhı lüzumu 365. — Almanya'dan askerî heyet getirtilmesi 365. — Alman askerî heyetinin çalışmaları 366. — Sait Paşa'nın Fikirleri 367. —

Abdülhamit II. Devrinde Ordunun Çöküşü 369.

Maddi çöküş 369. — Mânevi çöküntü 372. —

7. EĞİTİM 375 - 414.

Abdülhamit II. Devri Başlarında Eğitim
Müesseseleri'nin Durumu 375.

Abdülhamit II.'ye devredilen eğitim politikasının esasları 375. — Eğitim müesseselerinde vahdetsizlik 376. — Devlet eğitim müesseselerinin durumu 377. — Kanunu Esasi ve eğitim 379. — Mebuslar Meclisi ve eğitim 380. —

İstibdat Devrinde Eğitim 383.

Abdülhamit II.'nin eğitim hakkındaki düşünceleri 183. — Sadrazam Sait Paşa'nın fikirleri 385. — Mithat Paşa ile Kâmil Paşa'nın düşünceleri 388. —

Eğitim Teşkilâtı 389.

Genel Öğretim Kademeleri 390.

Eğitim Teşkilâtı Genel Öğretim kademeleri 390. — Orta Öğretim 391. — Darülfünun (Üniversite) 393. —

Yüksek Meslek ve İhtisas Okulları 394.

Mülkiye mektebi 395. — Maliye mektebi 397. — Ticaret mektebi 397. — Mülkiye Mühendis mektebi 398. — Mülki Baytar mektebi 399. —

Orta Meslek ve İhtisas Okulları 400.

Güzel Sanatlar okulu 400. — Şehzâdegân mektebi 400. — Aşiret mektebi 401. —

Abdülhamit II. Devrinde Eğitimle İlgili
Problemleri 402.

Türkçenin resmi dil kabul edilmesi 402. — Arapçanın resmi dil haline getirilmek istenmesi 403. — Türkçeyi ıslâh etmek için çalışmalar 403. —

Abdülhamit II. Devrinde Basın 406.

Basının genel görünüşü 406. — Abdülhamit II.'nin emriyle matbuat hürriyeti için yazılanlar 407. — Mebuslar Meclisi ve basın 408. — Abdülhamit II.'nin basınıla ilgili fikirleri 411. — Abdülhamit II.'nin sansür rejimi 412. — Yasak edilen kelimeler 413. — Yasak edilen kitaplar 413. — Diğer yasaklar 414. —

8. MALİYE 415 - 434.

Birinci Meşrutiyet Devrinde Maliyenin Durumu 415.

Abdülhamit II. devrine intikal eden maliyenin genel durumu 415. — Mithat Paşa'nın tavsiye ettiği mali tedbirler 415. — Kanunu Esasi ve mali hükümler 416. — Mebuslar Meclisinin mali konularla alakalı çalışmaları 417. —

İstibdat Devrinde Maliye 419.

İstibdat devri maliyesinin genel görünüşü 419. — Abdülhamit II.'nin maliye zihniyeti 419. — Abdülhamit II.'nin devlet maliyesi ile ilgisi 421. — Büyük devletlerin mali baskısı 422. — Harp tazminatı 422. —

Abdülhamit II. Devrinde Borçlar 424.

Abdülhamit II. devrine intikal eden borçlar 424. — Abdülhamit II. devrinde borçlar (kağıt para) 425. — Düyunu Umumiye idaresinin kurulması 426. — Düyunu Umumiye ve borçlar 427. — Düyunu Umumiye idaresine bırakılan gelir kaynakları 428. — Düyunu Umumiye idaresi hakkında genel düşünceler. 429. — Düyunu Umumiye idaresinin kurulmasından sonra borçlanmalar 429. — Abdülhamit II. devri borçları hakkında genel düşünceler 431.—

Maliye Sistemi 432.

Maliye teşkilâtı 432. —

9. GENEL EKONOMİ 434 - 439.

Genel Ekonomi Şartları 434.

Büyük eyâletlerin imparatorluktan ayrılması 434. — Transit ticaretinin önemini kaydetmesi 435. — Yabancı sermayesinin yıkıcılığı 435. — Halkın kötümserliği 436. — Osmanlı Hükümetinin sosyal ekonomi siyasetinin önemini kavraması 437. —

10. ZİRAAT 439 - 458.

Genel Şartlar 439.

Mülkiyete tasarruf güçlüğü 439. — Toprak işçilerinin harcanması 441. — Vergilerin ağırlığı 441. — Ziraat usul ve aletlerinin ibtidai oluşu 442. — Sermaye yokluğu 443. —

Ziraat Ekonomisi Hakkında Fikirler ve Teşebbüsler 444.

Avrupalıların Osmanlı ziraatı ile ilgilenmeleri 444. — Türk aydınları ve ziraat 445. — Devlet adamları ve ziraat 446. — Ziraat teşkilâtı 448. — Hükümetin ziraat ile ilgili teşebbüsleri 449. —

Ormancılık 450.

İmkânlar ve şartlar 451. — Endüstri teşkilâtı ve çeşitleri 453. —

Madenler 455.

Devlet maden işletmeleri 457. — Yabancı maden şirketleri 458. —

11. BAYINDIRLIK (NAFİA) 459 - 473.

Bayındırlık Politikası ve Teşkilâtı 459.

Bayındırlık teşkilâtı 460. — Karayolları 461. — Denizyolları 462. — Deniz ticaret filosu 464. — Demiryolları 465. — Anadolu Demiryolları "İz-

mir - Aydın demiryolu" 465. — İzmir - Kasaba ve temdidi demiryolları 466. — Mudanya - Bursa demiryolu 466. — Anadolu demiryolları 466. — Mersin - Tarsus - Adana demiryolu 467. — Konya - Bağdad ve Basra hattı 467. — Rumeli'de demiryolları 467. — Suriye ve Arabistan demiryolları 468. — Abdülhamit II. ve demiryolu siyaseti 468. — Diğer haymıdırılık tesisleri 471. —

12. TİCARET 473 - 482.

Ticaret Durumu ve Şartları 473.

Ticaret teşkilâtı 477. — Dış ticaret hacmi 478. — İthal edilen maddelerin cinsi ve değeri 479. — İthal ve ihraç edilen mallar üzerine düşünceler 480. — Anadolu'nun ihraç ve ithal ettiği mallar 481. — Taşıt araçları 481. — Netice 482. —

13. CEMİYET DURUMU VE CEMİYET HAYATINDA DEĞİŞMELER 482 - 495.

Osmanlı halkının genel durumu 482. — Müslüman olmayan halkın durumu 483. — Abdülhamit II. ve Müslüman olmayan halk 483. — Abdülhamit II. ve Ermeniler 484. — Abdülhamit II. Rumlar ve Bulgarlar 485. — Abdülhamit II. ve Yahudiler 485. — Müslüman halkın durumu 487. — Göçler ve neticeleri 487. — Ahlak Bozukluğu 488. — Kötü gelenek ve görenekler 492. — Sefalet 494. —

14. SİYASET FİKİRLERİ VE BUNLARLA İLGİLİ OLAYLAR 496 - 510.

Meşrutiyet İdaresine Dayanan
Osmanlılık Fikri 496.

Siyaset fikir ve hareketlerinin çeşitleri 496. — Osmanlılık fikri ve birinci Meşrutiyet 496. — Genç Osmanlıların teşkilâtsızlığı 498. — Birinci Çırağan olayı 498. — İkinci Çırağan olayı 501. — Birinci ve ikinci Çırağan olayları arasındaki münasebet 503. — Abdülhamit II. ve Masonlar 503. — Mithat Paşa'nın muhakemesi ve öldürülmesi 503. —

15. GENÇ TÜRKLER 510 - 577.

İttihat ve Terakki-Teşebbüsü Şahsi ve Ademi
Merkeziyet Cemiyetleri 510.

Genç Türkler terimi hakkında 510. — Genç Türkler ve Abdülhamit'e karşı muhalefet 511. — İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşu 513. — İttihat ve Terakki'nin memleket dışı faaliyet merkezleri 515. — İttihat ve Terakki'de üyeler arasında geçimsizlik 516. — Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti 519. — İlk genç Türk Kongresi 520. — İttihat ve Terakki'nin programı 521. — Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyetinin programı 522. — İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikri çalışmaları 523. — Abdülhamit II.'ye taarruzlar 524. — İstibdat idaresinin kötülüklerinin belirtilmesi 525. — Osmanlıların istibdatı yıkmak için birleşmeleri fikri 527. —

Türklük şuurunun tahrîk edilmesi 531. — Meşrutiyet idaresinde yapılması
lüzumlu ıslâhatın karakteri 532. — Teşebbüsü Şahsî ve Ademî merkeziyet
Cemiyetinin fikrî çalışmaları 534. — Abdülhamit II. ve Genç Türkler (Jön
Türkler) 537. —

İslâmcılık 539.

İslâmcılığı yaratan âmiller 539. — Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman -
Hristiyan münasebetlerinin kötüleşmesi 540. — Avrupa'nın Osmanlı Hristi-
yanları lehine müdahalesi 540. — İslâm memleketlerinin istilâ edilmesi
541. — İslâm ittihadı lehinde fikir cereyanları 542. — Abdülhamit II.'nin
İslâmcılık ile alakalı fikirleri 543. — İç idare ve İslâmcılık 544. — Dış siyaset
ve İslâmcılık 545. — Genç Türkler ve İslâmcılık 549. —

Türkçülük 550.

Türkçülüğü Geliştiren Başlıca Âmiller 550.

Türkçülük problemi 550. — Batının milliyet fikirleri 551. — Batının
Türkler aleyhinde propagandası 552. — Batının Türkler lehinde şahitliği 553. —
Türk olmıyan Müslüman topluluklarının İmparatorluktan ayrılma temayülleri
553. — Türkçülük Hareketinin Karakteri 555.

Milliyet fikirlerinin Türkler arasında tepkisi 555. — Dilde Türkçülük
555. — Türklük aleyhindeki propagandalara karşı savunma 560. — Anadolu-
culuğa dayanan Türkçülük 561. — Osmanlılık ve İslâmcılık fikirlerinin tenkit
edilmesi 561. — Türkçülük hakkında netice 563. —

Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devri Hakkında Netice 564.

Başlıca problemler 564. — Garplılaşma hareketleri 565. — Milliyet prob-
lemi 568. — İmparatorluğun çözülmesi ve dağılması 570. — Abdülhamit II.
birinci Meşrutiyet ve istibdat devirleri 571. —

KRONOLOJİ CETVELİ	579
BİBLİYOGRAFYA	585
GENEL İNDEKS	593

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİ SİYASİ OLAYLARI

I. ABDÜLHAMİD'İN TAHTA ÇIKMASI

MEHMET RÜŞTÜ VE MİTHAT PAŞALARIN TASFİYESİ

Törenler Abdülhamit II., 31 Ağustos 1876 da Murat V.'in halledilmesi üzerine törenle tahta çıktı. Ertesi gün Beşiktaş sarayında, yeni ve geniş ölçüde, bir biat töreni daha yapıldı. Sadrazam, nazırlar, hükümet, ilmiye, askeriye büyükleri, cemaat temsilcileri törene iştirak ederek tebrik ve saygı sunuşunda bulundular. Abdülhamit II., tören esnasındaki davranışıyla güven verici idi. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile Mithat Paşa'ya nezaket ve hürmet gösterdi.

Bu töreni, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün şehirlerinde, üç gün süren şenlikler takip etti. Günde beş vakit top atılmakta, münadiler sokaklarda cülûsu haber vermekte, resmî ve özel binalar bayraklarla süslenip, geceleri aydınlatılmakta idi. Tahta çıkışının dördüncü günü Abdülhamit II.'nin bir kız çocuğu dünyaya geldi; beşinci günü, doğumunun yıl dönümü idi, altıncı günü kılıç kuşanma töreni yapıldı. Bu suretle, doğunun törenlere vurgun halkı bir hafta, devamlı bir bayram havası içinde yaşadı.

Abdülhamit II. nin Padişahlığı nasıl karşılandı Bununla beraber halk yeni padişah hakkında fazla bir bilgiye sahip değildi. Kural olarak, halka göre, padişah her çeşit başarıların tek âmili idi.

Fakat aynı zamanda her türlü başarısızlıkların da tek sorumlusu idi. Sıkıntılar, tahammül sınırını aşınca, halk ümidini veliahta bağlardı. Veliahtın, şahsî meziyetleri, siyasi düşünceleri, mânevi kuvvet ve kudreti hakkında ortada, çoğu hayal mahsulü rivayetler dolaşmaya başlardı. Bunlar onun hane halkı ve yakın adamları tarafından ortaya atılıp yayılırdı. Bu sebepledir ki Abdülaziz ve Murat V. uzun bir veliahtlık devresinden sonra tahta çıktıkları zaman, heyecan ve ümitle karşılanmışlardı.

Halbuki Abdülhamit II.'nin veliahtlığı, üç ay gibi kısa bir zaman, devam etmişti. Bu sebeple de halk onun hakkında yalan yanlış da olsa bir bilgiye sahip olmamış, padişahlığını aksettiren top seslerini bir sürpriz olarak karşılamıştı. Tahta çıkışını hazırlamış olan sadrazam Rüştü Paşa ile Mithat Paşa'nın bile onun hakkında net bir bilgileri yoktu.

Babıâli erkânı arasında gönül birliği ile iş görmenin geleneği kurulamamıştı, sadrazamlık başta olmak üzere, büyük hizmet mevkileri liyakatten çok entrika ile elde edilirdi. Bu mevkilere gelen namus erbabı kimseler de fazla tutunmamazlardı. Abdülhamit II. bütün bunları biliyordu ve şunu da biliyordu ki yüzyıllar boyunca, imparatorluk halkının padişahlardan istemiş olduğu idare tarzının esasını adalet teşkil etmişti; hürriyet ise yeni bir kavramdı ve bir amaç olmayıp adaleti gerçekleştirmek için bir araç idi. Adalet ile hürriyet arasındaki bu ilgi de sayısı pekaz kimseler tarafından kavranmış olmakla beraber o da, başlangıçta, bu sayısı az olanlar arasına katılmıştı.

Âdil bir padişah olarak hizmet etmek, herşeyden önce, vükela elinde oynacak olmamak ve onlara karşı güvenlik sağlamakla mümkün olduğundan, Abdülhamit II. tedbirli olmak zorunda idi. Fakat bu hususta sonderecede şüpheli davranması, kendisini doğru yoldan çıkartacak şaşırtıcı bir kusur idi. Bu sebeptendir ki iki önceki padişahı tahttan indirmiş ve kendisini de tahta çıkarmış olan sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile Mithat Paşa'ya da güveni yoktu. Rüştü Paşa'nın değersiz olduğuna inanmıştı. Mithat Paşa'nın ise halk arasındaki şöhretinden endişeli idi. Bununla beraber başlangıçta, dayanacağı başka bir kuvveti olmadığı ve tecrübesiz de bulunduğu için bu Paşa'larla beraber çalışmak yolunu tuttu. Fakat öte yandan da güvenebileceği adamlarla bir saray ekibi kurmayı çalıştı.

Saray Ekibi

Eniştesi Damat Mahmut Paşa'yı saray müşirliğine, Sait Paşa'yı (İngiliz Sait Paşa) saray ferikliğine ve Mahmut Paşa'nın tavsiyesi üzerine Sait Beyi (sonra sadrazam Sait Paşa) saray başkâtipliğine getirmişti. Bu tâyinlerden daha mühim olarak ve sadrazama danışmadan Redif Paşa'yı da seraskerliğe getirmişti. Bu suretle, tahtta güvenlikle kalabilmek için kendisine bağlı bir ekip kurulmuş oldu.

Bu ekibi teşkil edenler, sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile Mithat Paşa'yı beğenmemekte idiler. Fakat devletin içinde bulunduğu buhranlı durumda, onların iktidarda kalmalarının muvafık olacağını düşünüp, tasfiyeleri için, olayların gelişmesini ve fırsatların meydana çıkmasını beklediler.

Bununla beraber Abdülhamit II. padişahlığının Abdülhamit II.'nin ilk günlerinde yeni bir devrin padişahı gibi ümit verici hareketlerde bulundu. Bu hareketlerinde şahsi ve keyfi bir idare kurmak niyetinde olduğuna dair bir işaret sezmek mümkün değildi. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'ya : "Ben sizi katiyen bırakmıyacağım; benim babam ve milletimin babasımsınız. Sizin reyiniz olmadıkça hiç bir şey icra etmiyeceğim."¹ demek suretiyle Babiâli'nin istiklâline saygı göstereceğini ima etmişti. Mithat Paşa'ya da, Kanunu Esasinin ilân olunacağı hususunda önceden vermiş olduğu sözünü tekrarlamıştı; Genç Osmanlıların en ateşli üyesi Namık Kemal'i bile kabul etmiş ve ona "Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım; bu devlet ve saltanatı eski halinden âli bir mertebeye getirelim"² demek suretiyle, onun fikrinde olanlarla da işbirliği yapmak niyetinde olduğunu hissettirmişti. Bundan başka, halk ile temasa da önem vermiş, Ayasofya Camiinde, halk arasında namaz kılmaştı. Daha başka mânalı şeyler de yapmıştı. Padişahlık bahşişini kendi kesesinden ödemiş, saray masraflarını kısmış vükelânın huzurda iken oturmalarına, hattâ sigara içmelerine bile müsaade etmişti.

Fakat bütün bu yeni mâna taşıyan sözlerine ve hareketlerine rağmen Abdülhamit II. bir padişah olduğunu ve imparatorluğun idaresinden sorumlu bulunduğunu da gözönünden kaçırmıyordu. Sultan Abdülaziz'in ve Murad'ın felâketler içinde sona eren devirleri ve birkaç nazırın hayatına malolan Çerkez Hasan trajedisinin tesirleri altında yaşıyordu. Babiâli ile saray münasebetlerinin ve mücadelesinin mahiyetini de iyice kavramıştı. Gaflete kapılan veya zayıf irade ile hareket eden padişahlara merhamet edilmediğini, hataların başkaları tarafından da yapılmış olsa, onlara yükletildiğini ve ödetildiğini kısmen de olsa, gözleriyle görmüştü.

¹ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. I., s. 117.

² Aynı eser, c. VIII., s. 1278.

Mehmet Rüşti
Paşa'nın sadra-
zamlıktan
çekilmesi

Yukarıda da yazıldığı üzere, Abdülhamit, Mehmet Rüşti Paşa'ya "sizin reyiniz olmadıkça hiç bir şey icra etmiyeceğim" demişti. Sadrazamın da istediği bu idi. Fakat gerçekte, padişahın ona emniyeti yoktu. Paşa'nın "mürâi ve iki yüzlü, kabiliyetsiz, bütün hareketlerinin sahte" olduğuna inanıyordu³. Abdülhamit II. bu inanında pek de haksız değildi. Mehmet Rüşti Paşa doğru, fikirlerinde ve reylerinde müstakil olmakla beraber, büyük işlerin hakkından gelecek bir devlet adamı değildi. Geniş görüşlü olmadığı gibi kuvvetli bir iradeye de sahip bulunmuyordu. Halbuki devletin Sırbistan ve Karadağ ile yapmakta olduğu harb, Avrupa büyük devletleriyle devam ettirmekte bulunduğu siyasi ve diplomatik münasebetler, Kanunu Esasi hazırlıkları, yüksek moralli ve iradeli bir sadrazama ihtiyaç göstermekte idi. Bu durum karşısında, padişah ile sadrazam arasındaki münasebetlerin düzgün gitmesine imkân yoktu. Abdülhamit II., hükümet işlerini bizzat idare etmek niyetinde olduğunu, bir gün, sadrazama şu mânâlı sözü ile ifâde etmişti: "Paşa kendi kendime traş oldum. Camiye gidiyorum, geleyim de görüşelim" demişti. Rüşti Paşa da: "Efendimiz kendi işinizi kendiniz görüyorsunuz"⁴ diye cevap vermek suretiyle işlerin ne kerteye geldiğini anladığını hissettirmek istemişti.

Padişahın, tahta çıkması münasebetiyle, millete ilân etmesi gereken hattı hümayununun hazırlanmasını Mithat Paşa'ya havale etmesi; Seraskerlikten Abdülkerim Paşa'yı azlederek yerine Redif Paşa'yı tâyin etmesi; Kanunu Esasi hazırlıklarını idareye kalkışması; Rüşti Paşa'nın saray nezdinde itibarının düşmekte olduğunu gösteren açık delillerdi. Bu arada padişah ile sadrazamın arasının büsbütün açılmasına sebep olan bir de Mısır askeri meselesi çıktı. Mısır Hidivi, devletin savaş hazırlıklarına yardım maksadiyle İstanbul'a iki alay Arap askeri göndermişti. Sadrazam, bu askerin Tuna boylarına gönderilmeyip İstanbul'da asayişin sağlanması için tutulacağını ve bu maksatla İstanbul'da bulunmakta olan Türk askerin hudut boyuna gönderileceğini Hidiv'e vadetmişti. Abdülhamit II. ve serasker bu vadin yerine

³ Abdurrahman Şeref, Tarih Müsahabeleri, s. 197.

⁴ T. T. E. M. No. 90 (13), s. 2.

getirilmesine rıza göstermediler. Fakat Padişah, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde Arap taburlarının da kullanılmış olduğunu hatırlıyarak Mısır askerinin Tuna boyuna gönderilmesinde direndi ve bu husustaki iradesi yerine getirildi.

Sadrazamın padişaha karşı mukavemet edebilmesi ancak halk efkârına dayanması ile mümkündü. Halbuki, cülûsu takip eden haftalarda, halk arasında Murat V.'in hastalık sebebiyle değil fakat şahsî ve hissî sebeplerle tahttan indirilmiş olduğuna dair söylentiler dolaşmaya ve bu hareketin sorumlusu olarak da Mehmet Rüştü Paşa gösterilmiye başladı.

Sadrazam, halk nezdinde de itibarının silinmekte olduğunu görünce sadarettten çekilmiye karar verdi. Bu sırada Rusya'nın harb hazırlıklarına girişmesi, imparatorluğun *Hristiyan* çoğunluğu ile meskûn vilâyetlerinde islâhat işini görüşmek üzere, İstanbul'da devletler-arası bir konferansın toplanması için hazırlıklara başlanması, Kanunu Esasi ilânı için faaliyetlerin ilerlemiş bulunması gibi önemli meseleler meydana çıkmıştı. Mehmet Rüştü Paşa, bu meselelerden çıkması muhtemel olan başarısızlıklara bulaşmamak için 20 Aralık 1876'da istifasını verdi. İki buçuk ay kadar sürmüş olan sadrazamlığı esnasında hiçbir mühim mesele halledilmemişti.

Mithat Paşa'nın Sadrazamlığı Mehmet Rüştü Paşa, sadarettten çekilirken kendi yerine, Mithat Paşa'nın getirilmesini tavsiye etmişti. Sarayın ekibi de bu tavsiye istikametinde padişaha telkinde bulundular. Devletin içinde bulunduğu koyu bîhranı ancak Mithat Paşa'nın halledebileceği yolunda genel bir kanaat hasıl olmuştu. Abdülhamit II., "Hasbezzaman ve bizzarure"⁵ Mithat Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Gerçekte onu hiç sevmediği ve fikirlerini de beğenmediği halde, yerli ve yabancı umumi efkâr nezdinde itibarı ve şöhreti bulunduğu için takdir eder görünüyordu. Mithat Paşa da Padişahın bu düşüncesini bilmekte ve ona itimat etmemekte idi. Aralarında, hükümet idaresi hakkında fikir ayrılığı, cülûsu takip eden günlerde Hattı Hümayun metninin tesbiti münasebetiyle başlamıştı. Paşa tesbiti kendisine havale edilmiş olan bu metne şu ana fikirleri koymuştu⁶:

⁵ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. III., s. 343.

⁶ Ahmet Snip, Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı, s. 22-18.

Osmanlı devleti, Avrupa'nın büyük devletlerindendir; onlarla asrın terakkileri yolunda yürümiye ve ahenk içinde yaşamıya mecburdur. Bu sebeple :

1. Meşveret usulünü kabul edecektir.
2. Sarayın içindeki ve dışındaki memurların sayısı azaltılacak ve hanedanın daire masrafları kısıllacaktır.
3. Suçu sabit olmaksızın hiçbir memur yerinden atılmayacaktır.
4. Başbozruk asker teşkilâtı kaldırılacaktır.
5. Köle ve carıye ticareti şeriate ve insaniyete aykırı bulunduğundan, saraydaki köleler ve cariyeler azat edilecek, hariçten esir getirilmiyecek ve şahısların elinde bulunan esirlerin de muayyen bir müddet zarfında hürriyetlerine kavuşturulması temin edilecektir.

Bu fikirlerden de anlaşıldığı üzere Mithat Paşa, Osmanlı devletini bir Avrupa devleti olarak kabul ediyor ve bunun bir neticesi olarak Meşrutiyet idaresinin kabul edilmesini hürriyet ile uzlaşmayan kölelik müessesesinin kaldırılmasını ve memurluk kariyerinin kanun teminatı altına alınmasını lüzümlü buluyordu.

Abdülhamit II. bu fikirlerden hiç birini kabul etmemiş ve talata çıkmasından 12 gün sonra eski tarzda mübhem ifadelerle yazılmış bir Hattı Hümayun yayınlamıştır. Padişah bundan başka Namık Kemal Bey'in Mabeyin Kâtipliğine, Ziya Paşa'nın da Mabeyin Başkâtipliğine getirileceği hususunda Mithat Paşa'ya vermiş olduğu sözü de tutmamıştı. Buna rağmen, Mithat Paşa'nın sadrazamlığı kabul etmesine başlıca sebep, millete olan güveni idi. Nitekim yakın arkadaşlarına "Benim arkamda millet vardır"⁷ demiş ve bu suretle sadrazamlıkta, Abdülhamid'in müşkülât çıkarmasını da hesaba katarak, vatan ve millete hizmet edeceği kanaatine sahip olduğunu ifade etmiştir.

Mithat Paşa'nın sadrazamlığı, memleket içinde ve dışında büyük memnunluk yarattı. İstanbul'da ve İmparatorluğun büyük şehirlerinde aydınlar Mithat Paşa'yı devrin başlıca temsilcisi olarak selâmladılar. İmparatorluk dışındaki Türk ve Müslümanlar da onun devleti buhrandan kurtaracağına inanıyorlardı. İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi hükûmete yazdığı raporda onu

⁷ Mahmut Kemal İnal, Adıgeç. Eser, c. III., s. 354.

“Hürriyet ve Meşrutiyet Türkiye’sinin yetiştirdiği en büyük adam”⁸ diye takdim ediyordu. Bismark da : ‘Mithat Paşa, asrımızın büyük adamlarındandır. Bana kalırsa Şark işleri şimdi yoluna girecektir” demek suretiyle Mithat Paşa’yı takdir etmekte olduğunu gösteriyordu. Bu elverişli tepkiler Paris ve Londra borsalarında Osmanlı tahvillerinin birden bire beş frank fırlamasına da sebep oldu.

Bununla beraber Mithat Paşa’nın sadrazamlığından memnun olmıyanlar da vardı. Bunlar, Kanunu Esasi düşmanları idiler. Saraya intisabı olanlar, hükümet adamları ile ulema içinde, mevkilerini liyakatlerinden ziyade Padişahın teveccühüne borçlu olanlar düşmanlar grupunu teşkil ediyorlardı. Bundan başka Rusya da Mithat Paşa’nın amansız düşmanı idi. Mithat Paşa düşmanlarının sözcülüğünü ilmiye sınıfına mensup olanlar yapmakta idi. Her türlü islahat hareketlerine karşı dini, kalkan gibi kullanmak suretiyle hareket eden bazı cahil ve menfaat düşkünü kimseler bu defa da yine, din yönünden Kanunu Esasi hazırlıklarını önlemeye çalışıyordu. Tez şu idi : “Kanunu Esasi kâfir işidir. Meclisi Mebusanda pek çok Hristiyan bulunacağından bunlar şeriate aykırı kanunlar çıkaracaktır. Meselâ İslâm karılarını açık gezdirmek istiyeceklerdir”.

Kanunu Esasinin İlânı Hiçbir fikir ve mantık esasına dayanmıyan bu bulaşık hisler, Mithat Paşa’yı yolundan alıkoyamazdı. O, İmparatorluğun varlığı için tek kurtuluş yolu olarak Meşrutiyet idaresini görüyordu. Devletin mukadderatını bir tek şahsın keyfine ve iradesine bağlı görmek devri geçmişti. Osmanlı tebaasının bütününe devletin mukadderatı ile alakalandırmak, ancak İmparatorluk için bir garanti olabilirdi. Bu suretle, yabancı devletlerin, asırlardan beri Hristiyanları himaye etmek bahanesiyle Osmanlı devletinin içişlerine müdahale etmelerine de set çekilmiş olacaktı.

Mithat Paşa sadrazam olduğu sırada Meclisi Mebusan toplantıya çağırılmış bulunuyordu. Kanunu Esasi ise henüz ilân edilememişti. Evvelce Mithat Paşa tarafından hazırlanmış olan bir tasarı üzerinde hâlâ tartışmalar devam etmekte idi. Paşa, bütün gayretini bu mesele üzerinde topladı. Başlıca tartışma

⁸ Ahmet Saip, adigeç. Eser, s. 48.

konusu, Padişahın hukukunu tesbit etmek teşkil ediyordu. Sarayın müşavir heyeti ve vükelâ heyetinin bir kısmı saltanat hukukunu korumak endişesiyle tasarının 113 üncü maddesinde, Padişahın, kendilerinden şüphe ettiği kimseleri memleket dışına sürgün göndermiye yetkili olduğuna dair bir hüküm koymak istiyorlardı.

Abdülhamit II., madde bu haliyle kabul edilmediği takdirde Kanunu Esasi ilân etmiyeceğini ihsas ettirmişti. Mahmut Paşa, Cevdet Paşa ve Ahmet Vefik Paşa, zaten bütün bütün Kanunu Esasiye muhalif bulunduklarından, onu değerinden düşürmek için, Padişahın görüşünü savundular. Mithat Paşa da buna muvafakat etmiye mecbur kaldı. Neticede madde şu suretle kabul edildi: "Hükümeti Seniye'nin emniyetini selb ve şüphesini celbedenleri ve neşri eracifi müzirre ile ezhanı nâsi ifsada çalışanları Memaliki Mahruseden ihraç ve tebit etmek, münhasıran zatı hazreti Padişahının yedi iktidarındadır."

Genç Osmanlılar, aydınların bir kısmı ve İngilizler bu maddeden dolayı Mithat Paşa nezdinde şikâyetle bulundular. Namık Kemal ve Ziya Paşa: "Biz öyle pejmürde kanun istemeyiz. Ya Kanun tanzim edildiği gibi kabul edilmeli veyahut ilânından sarfı nazar olunmalı" "113 üncü maddenin ilâve edilmesi kanunî hükümzen iskat eder" dediler. İstanbul'daki İngiliz murahhası Salisbury de Babıâli'ye gelerek: "113 üncü madde mevcut iken yaptığınız kanunun hükmü olmaz"⁹ dedi. "Hayal adlı mizah gazetesi de Kanunu Esasinin basın hakkındaki "Basın kanun dairesinde serbesttir" hükmünü, bağlı bir adam resmi neşrederek altına "Kanun dairesinde serbesttir" yazmak suretiyle memnun olmadığını belirtmiştir.

Gerçekte, Kanunu Esasi, 113 üncü maddesiyle meflûç bir hale getirilmekte idi. Batı Kanunu Esasilerinde, şahsî ve siyasi hakları, kanun teminatı altında tutan hükümler mevcut olduktan başka, mebuslar için dokunmazlık müessesesi de kabul edilmişti. 1839'da Abdülmecit'in Gülhane'de ilân edilen Hattı Hümayyununda da Osmanlı devletinde mahkeme kararı olmaksızın bir kimsenin şüphe üzerine ve keyfi bir şekilde cezalandırılmayacağı belirtil-

⁹ Mahmut Kemal İnal, adigeç. Eser, c. III., s. 316.

mişti. Bu örnekler ortada iken Abdülhamit II. tarafından hazırlatılan Kanunu Esasi, bu kanunun temel prensiplerini teşkil etmesi tabii ve zaruri olan şahsî haklar yönünden bir teminat teşkil etmek şöyle dursun bir gerilik manzarası gösteriyordu.

Mithat Paşa'nın bu ciheti kavramasına rağmen 113 üncü madde hükmüne muvafakat etmesi, hürriyetçilerin ve meşrutiyetçilerin kendisine dil uzatmalarına sebep oldu. Gerçekte iki taraf da haklı idi. Mithat Paşa, Kanunu Esasinin vükelâ heyetinde görüşülmesi sırasında yalnız kalmış gibi idi. Padişahın ve vükelânın Kanunu Esasi fikrini istemiyerek kabul etmiş olduklarını ve fırsat verildiği takdirde bu fikirden vazgeçeceklerini biliyordu. Böyle bir halde ise sadrazamlıkta kalmasına imkân yoktu. Dolayısıyla Kanunu Esasinin, bütün noksanlarıyla ilân edilmesini bile büyük bir başarı olarak kabul ediyordu. Bu noksanları, Meclisi Mebusanın ve halkın nüfuzu ile ileride düzeltebileceğine inanıyordu.

Kanunu Esasi, 23 Aralık 1876'da Beyazıt meydanında, eski ve yeni vükelâ, ulema ve askerî ricâl huzurunda öğrenle ilân edildi. Törenen sonra saraya gidilerek Padişaha teşekkür edildi. Aynı gün bu olay İmparatorluğun her tarafına bildirilerek törenler yapılması, camilerle kiliselerde dua edilmesi emredildi. Bundan başka, o gün İstanbul'da Balkanlarda yapılacak ıslâhatı görüşmek için, toplanmış bulunan devletlerarası konferansa da meşrutiyetin ilân edilmiş olduğu ve artık konferans çalışmalarına mahal bulunmadığı bildirildi; fakat konferans bunu ciddiye almadı.

Mithat Paşa'nın Kanunu Esasinin ilân edildiği gün İstanbul'da
sürgün edilmesi heyecanlı nümayişler de yapıldı. Halk toplulukları, Dolmabahçe sarayının ve Mithat Paşa köşkünün önünde sevinç gösterileri yaptılar. Türklerden başka, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler kendi dillerinde nutuklar söylediler. Padişahı ve sadrazamı alkışladılar. Bundan başka Hristiyanların ruhani reisleri birlikte Mithat Paşa'ya ziyaret ederek tebrik ve teşekkürde bulundular.

Mithat Paşa, Meşrutiyet ile idare edilen bir hükümetin başvekili gibi hareket etmeye başladı. Hristiyanların ruhani reislerinin makamlarına gitmek suretiyle ziyaretlerini iade etti.

Keyfî irade ile sürgüne gönderilmiş olan siyasî suçluların İstanbul'a dönmelerine müsaade etti. Matbuatın geniş bir hürriyet havası içinde neşriyat yapmasına tahammül etti. Bundan başka, Avrupa büyük devletlerinin iç işlerimize karışma mahiyetindeki telkin ve teşebbüslerinin de kabul edilemeyeceğini İstanbul'daki temsilcilerine hissettirdi. Paşa'nın bu davranışı, aleyhinde büyük bir muhalefetin doğmasına sebep oldu. Genç Osmanlılar, muhafazakârlar, mürteciler ve maliyeciler ayrı noktalardan hareket etmek suretiyle, kuvvetlerini Mithat Paşa'yı devirmek için birleştirdiler. Genç Osmanlılar bile yukarıda işaret edildiği gibi, Kanunu Esasinin noksan ve kusurlu şekilde çıkmasından Mithat Paşa'yı sorumlu tutuyorlardı. Bundan başka, halkın Mithat Paşa'yı ön plânda Meşrutiyet ve Hürriyet kahramanı olarak kabul edip kendilerini unutmış olmasına tahammül edemiyorlardı. Gerçekte de Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'ye Hürriyet ve Meşrutiyet yolunda geçmiş mücadeleleri ile mütenasip yer verilmemişti.

Muhafazakârlar, meşrutiyet idaresiyle o vakit önemi anlaşılmamış olan yeni ve temel bir kuvvetin meydana çıktığını görüyorlardı. Bu da hükümet idaresi hakkında serbestce fikir söyleyen ve onu murakabe etmek isteyen umumî efkârdı. Umumî efkârı dayanmadan iktidara geçmek ve orada tutunmak artık mümkün görünmüyordu. Mevkilerini ve istikbal hakkındaki ümitlerini Padişaha bağlamış olan bu grup, umumî efkârın tutmakta olduğu Mithat Paşa'dan endişe ediyor hattâ ürküyordu. Mürteciler, Mithat Paşa'nın İslâm ve Hristiyan tebayı eşit tutmak hususundaki fikirlerinin eskiden beri amansız düşmanı idiler. Hele onun ruhani reisleri makamlarında ziyaret etmesini bir küfür olarak kabul ediyorlardı. İmparatorluğun içinde ve dışında bulunan maliyecilere gelince, onlar, şahsî ve keyfî bir idare altında yaşayan Osmanlı devletinden türlü suiistimallerle geniş menfaatler sağlamakta idiler. Meşrutiyet idaresi böyle suiistimalleri imkânsız hale getirmese bile güçleştirecekti. Bu sebeple, kendilerine hiçbir faydası dokunmayacak olan hürriyet nizamının amansız düşmanı kesildiler. Bu sayılan gruplara yabancı politika adamlarından bir kısmını da eklemek gerekir. Batının ilim ve irfan sahipleri Osmanlı devletinde samimî olarak Meşrutiyetin ilânını istemişlerdi. Politika adamları da bu isteğin halk efkarında yarattığı tepkiye daya-

narak Osmanlı devletinde tebaa arasında eşitlik bulunmadığı bahanesiyle devletin iç işlerine müdahale edip türlü menfaatler sağlamak yolunu buluyorlardı. Meşrutiyetin ilânı ise artık kendilerine bu kabil müdahale kapılarını kapamakta idi. Çünkü Hristiyan tebaa, müslüman tebaa gibi mecliste kendisini temsil edecek mebuslariyle yabancıların avukatlığına ihtiyaç hissetmeden devlet idaresine ve hükümetin murakabesine iştirak edecekti.

Mithat Paşa'nın, müteccanis olmamakla beraber kendisini iktidardan devirmek hususunda kararlı olan bu muhalefete karşı koyması ancak Meclisi Mebusana dayanması ve Padişahın itimadına sahip bulunması ile mümkündü. Halbuki Meclisi Mebusan henüz toplanamamıştı. Padişah ise hiçbir veçhile kendisine itimat etmemekte idi. Bu itimatsızlık, Kanunu Esasinin ilânından sonra, Abdülhamit II. ile Mithat Paşa arasında dargınlık halini aldı. Abdülhamit II., Mithat Paşa'nın İstanbul'da nümayişler yaptırmasından, cemaatlerin ruhani reislerini ziyaret etmesinden, İstanbul matbuatını saltanat hukukunu münakaşa etmesinde serbest bırakmasından, Namık Kemal ile Ziya Paşa'yı başkentten uzaklaştırmamasından ve İstanbul konferansının kararlarını kabul etmek istememesinden şikâyetçi idi. Fakat Padişahı, endişeye düşüren daha önemli bir mesele vardı ki, o da Mithat Paşa'nın şöhret ve itibarının halk arasında ve Avrupa umumi efkârı nezdinde gün geçtikçe artması idi. Bu şöhret, saltanat makamının sahip bulunduğu maddî ve mânevi nüfuzu gölgelendirmeye başlamış idi. kaldı ki Meclisi Mebusan'ın toplanması da yakınlaşmakta idi. Meclis bir defa toplandıktan sonra Mithat Paşa'yı yerinden kılmakla güçleşecekti.

İşte bütün bu sebepler ve düşüncelerledir ki Abdülhamit II., Mithat Paşa aleyhine kabaran yüksek tabaka muhalefetine güvenerek ve ona istinat ederek sarayın Babıâli'ye karşı üstünlüğünü hissettirmek yoluna girdi ve kendisine Babıâli tarafından sunulan teklifleri kabul etmemiye başladı.

Mithat Paşa, Kanunu Esasi hükümlerine aykırı bulunan bu hareket tarzından müteessir oldu. Müslüman olmayan talebelerin Harb Okuluna kabul edilmesi üzerine olan teklifinin de reddedilmesi ve mürtekip olduğundan başka saraya dalkavukluğu ile de meşhur olan Galip Paşa'nın kendisine danışılmadan heyeti vü-

kelâya memur edilmesi üzerine, padişaha bir mektup yazarak devlet idaresinde onun ve kendisinin vazife, yetki ve sorumluluğunu açıkladı. Osmanlı tarihinde bir örneği bulunmayan bu mektubun metni şöyledir :

“Padişahım,

Meşrutiyeti vaz ve ilândan muradımız istibdadı kaldırmak ve zatı şahanenizi vazifelerinizde ikaz ve devlet vükelâsının vazifelerini tâyin ve milletimizin halkı arasında, kâmil müsavâtı temin edip elbirliği ile ve gerçekten mülkün islâhına çalışmaktır. Otuz seneden beri neşredilip de hükümleri icra olunmayan hattı hümâyunlar gibi, şimdiki hattı hümâyunu mülûkâneleri bugünkü buhranın indifaından bile hükümsüz kalmıyacaktır. Zira Kanunu Esasiyi ilândan muradımız yalnız Şark meselesinin halledilmesine yarıyacak ve Avrupahlıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak nümayişinden ibaret bir cemile değildir.

Bu babta zatı şahanelerine bazı izahat arzeyeleyim : Evvelâ zatı mülûkânelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bütün harekâtınızdan millet nazarında mesul olacaksınız. Bunun için devlet vükelâsı ve hükümetin memurları vazifelerinin icrasından emin olmalıdır ki dört yüz seneden beri milletimizi deniliğe alıştırıp devleti alçaltan müdahanelikten yakayı sıyralım. Bendenizin zatı mülûkânelerine fevkalâde riayetim vardır. Ancak ahkâmı şer’i şerife tatbiken milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaat etmekte mazurum. Çünkü mesuliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım hem de vatanımın selâmet ve saadetini temin için vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki bu efkâr ve ef’alden dolayı ileride devlet bendenizi müttehim ve mesul tutsun. Şu arzedeceğim doğru sözleren kalbiniz şüpheye varmasın. Ne çare ki en ziyade korktuğum bilâhara vicdanımın bendenizi mahcup edip mesul tutmasıyla milletimin ta’n ve tevbihine uğramaktır. İşte bu dehşettir ki, zatı şahanelerini tasdi için bendenize suret veriyor.

Padişahım, Osmanlılar kendi kendilerini islâh ve idare iktidarını haiz olmalıdırlar. Usulü meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz efendim. Bununla beraber ricali milletten de emin olunuz.

Padişahım, bendeniz ağır bir yük altındayım. Osmanlı sıfatıyla icrayı vazife edeceğim. Bir memurun kendini vicdanen mesul tutarak çalışmasının bir lüzumu gibi bir vezir de hem vicdani hem milleti nezdinde kendini mesul bilmelidir. Ümit ve iftihar ederim ki vicdanımın bendenizi mesul tutabileceği bir harekette bulunmadım. Fakat milletin bendenizi mesul tutmalarına çalışmalarını isterim. Hem bu hale fahırlanırım.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki arzları ısr'af etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan mübrem nizamları reddediyorsunuz. Halbuki aletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz dehşetli zelzelelerden mahv ve inkıraz derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim, eğer bu esbaba mebni bendenizi sadrazamlıktan azlederseniz rica ederim inanı idare mizacı şahanenizle devlet icraatını bugünün ehemmiyet ve ilcaatına tevfiakan imtizac ettirip kullanacak bir yedi iktidara tevdi buyurulsun.”¹⁰

Mithat Paşa bu mektubunda, vicdan, millet ve kanun mefhumlarını her şeyin üstünde tutmakta olduğunu belirtmekte ve evvelce sunmuş olduğu tekliflerin kabul edilmesinde ısrar etmekte, aksi takdirde, kendisinin azledilerek yerine başkasının tâynini istemekte idi. Şekli ve muhtevası itibarıyla mektup bir ultimatom idi. Mithat Paşa, bununla icraatından Padişahın müdahalede bulunmayacağına dair yazılı bir teminat koparmaya bu olmadığı takdirde azlolunmaya intizar ediyordu. Nitekim, mektubu Padişaha takdim ettikten sonra köşküne çekildi ve ne Babıâli'ye ne de saraya ayak basmadı.

Abdülhamit II., saraydaki müşavirlerinin de mütalâasını alarak Mithat Paşa'yı yalnız sadrazamlıktan değil fakat memleketten de uzaklaştırmak için gerekli tedbirleri aldı. Müşavirleri Mithat Paşa'nın Cumhuriyet ilân edip Mekke Şerifini Cumhuriyetin başına getirmek için bir komploya dahil bulunduğu hususunda şayialar yaydılar. Bir taraftan da Mithat Paşa'nın iktidarda kalmasında ısrar eder gibi göründüler. Bu ısrarlar neticesinde Mithat Paşa, 5 Şubat 1877'de saraya gitti. Huzura kabul edilmeden sadareten azledilerek tevkif edildi ve derhal İzzettin vapuruna bindirilerek Avrupa'ya sürgün edildi. Bu suretle Mithat

¹⁰ Osman Nuri, Abdülhamit ve Devri Saltanatı, c. I, s. 188 - 189.

Paşa kanunu esasiye geçmiş olan 113 üncü maddenin ilk kurbanı oldu. Sadrazamlığı 49 gün sürmüştü.

Mithat Paşa'dan boşalan sadrazamlık makamına Ethem Paşa getirildi. Takriben bir ay sonra da Meclisi Mebusan toplandı. Bu esnada devletin dış siyaseti kötüye gitmekte ve Rusya ile harb ihtimalleri belirmekte idi.

II. İÇ VE DIŞ HARBLER

1. Sırbistan ve Karadağ ile Harb

Harbin sebepleri Abdülhamit II. tahta çıktığı sırada, Osmanlı devleti Sırbistan ve Karadağ ile harb halinde bulunuyordu. Bu harbin başlaması ve gelişmesi şöyle olmuştu¹¹.

Önceki kitabımızda açıklanmış olan Bosna ve Hersek isyanı ile Bulgaristan olayları Avrupa büyük devletlerinin Osmanlı hükümeti nezdinde âsiler lehinde teşebbüste bulunmalarına sebep olmuştu. Gerek isyan gerekse bu teşebbüsler Sırbistan ve Karadağ emaretlerine istiklâllerini kazanmak veya hiç olmazsa muhtariyet imtiyazlarını genişletmek için ümit vermişti. Sırlar ve Karadağlılar, Hersek isyanının başlangıcından beri, âsilere yardım etmiye başlamışlardı. İki emaretten isyan bölgesine giden gönüllüler, Osmanlı kuvvetlerine karşı, yapılmakta olan gerilla harbini kuvvetlendirmekte ve uzamasına sebep olmakta idiler. Bundan başka Belgrad'da basın, açıkca Yugoslav birliği için neşriyat yaparak Sırların Hırvatların, Slovenlerin ve Bulgarların müstakil bir hâkimiyet altında toplanması tezini savunmakta idi.

Bu gibi neşriyat, Rusya ve Avusturya devletleri tarafından tahrik edilmekte ve teşvik görmekte idi. Rusya, bu sırada, Balkanlarda sonderecede faal bir propagandaya girişmiş bulunuyordu. Propagandanın esasını Slaviclik (Pan İslâvizm) teşkil ediyordu. Hedefi de Balkanlardaki Slavları Türk hâkimiyetinden kurtarmaktan ibaretti.

Avusturya, orta ve güney Avrupa'da, Almanlara ve İtalyanlara mağlûp olmak suretiyle kaybettiği toprak ve prestiji telâfi

¹¹ Plân vahdetinin muhafaza edilmesi düşüncesi ile bu konu Abdülhamit II. devrinde izah edilmiştir.

etmek için Balkanlardaki siyasetini yeni bir esasa istinat ettirmişti. Bu esas, Bosna ve Hersek'i hâkimiyetine aldıktan sonra Arnavutluk ve Makedonya'ya el uzatarak Selânik'e kadar inmekten ibaretti.

Almanya, Balkanlarda herhangi bir menfaati bulunmamakla beraber Fransa'nın, Avusturya ve Rusya ile anlaşarak kendisine karşı bir intikam harbi politikası tutturmasına engel olmak düşüncesi ile bu iki devletin Balkanlarda meşgul olmalarını ve hattâ bu bölgede çatışmalarını lüzumlu ve faydalı görüyordu.

İngiltere'ye gelince, sözkonusu devletlerin, Balkan statükosünü değiştirmelerine muhalif bulunmakla beraber tek başına bu statukoyu olduğu gibi savunmayı imkânsız gördüğünden Balkan olaylarında teşebbüsü ele alarak Osmanlı hükümetini bazı tavizlerde bulunmaya zorlamak suretiyle nisbi de olsa, bir sükûn sağlamayı istemekte idi.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, 1876'da Avrupa politikasının ağırlık merkezi, Bosna ve Hersek isyanı sebebiyle Balkanlara intikal etmiş bulunuyordu.

Osmanlı hükümeti, bu durumun önemini kavramış bulunuyordu. İsyanı süratle bastırmak hususunda aldığı askerî tedbirler, âsilerin gerillâ usulünde harbetmelerinden dolayı maksadı sağlıyamamıştı. Bunun üzerine âsilerle anlaşma cihetine gidilmiş fakat Rusların ve Avusturyalıların elaltından isyanı körüklemeleri bu teşebbüsü de neticesiz bırakmıştı. Abdüllaziz'in tahttan indirilmesi üzerine Sultan Murat V. tarafından umumî af ilân edilmiş ise de Slavcılık propagandası bu tedbiri de tesirsiz kılmıştı.

Aynı propagandanın tesiriyle Sırbistan ve Karadağ hükümetleri, Osmanlı devletine düşmanca hareketlerini çoğaltıyorlardı. İstanbul'da meydana gelen saltanat değişikliği Çerkez Hasan Vakası iktisadî buhran, bu hususta kendilerine ayrıca kuvvet veriyordu. Sırbistan'ın harb hazırlıkları için 12 milyonluk bir harb istikrazı yapmasını, Slavcılık hareketinin ele başlarından bilinen Çernayef adında bir Rus Generalinin Sırp ordusunun başına getirilmesi ve Sırp askerlerinin bazı sınır olaylarına sebep olması üzerine, Osmanlı hükümeti Sırbistan'dan bu hareketlerini, 9 Haziran 1876'da izah etmesini istedi.

Harp Bahaneleri Sırp Beyi Milan, Haziran ortalarında sadrazama cevap verdi¹². Bu cevabında, Çerkez, Arnavut ve hattâ Kürtlerden kurulan başıbozuk kuvvetlerinin sınırı geçip yağma ve kıtaller yaptığını, Bosna ve Hersek isyanı sebebiyle Sırbistan ticaretinin zarar gördüğünü, isyan bölgesinden gelen muhacirleri iâşe ve ibate etmede Sırların büyük müşkülât çektiğini belirttikten sonra şu teklifte bulunuyordu : Bosna ve Hersek ihtilâlinin kesin bir şekilde sona erdirilmesi ve bir daha tekerrür etmemesi için bu bölgede âsayişin Sırp askeri tarafından temin edilmesine imkân verilmelidir. Çünkü Bosna ve Hersek, Sırlarla aynı ırktandır; Sırp askerini iyi bir şekilde karşılayacaklar ve onlara karşı isyan etmeyeceklerdir. Bu suretle de Osmanlı devletinin Sırbistan üzerinde olduğu gibi Bosna ve Hersek üzerinde de hâkimiyeti daha garantili olarak devam edecektir.

Osmanlı hükümeti, bu teklifi ve dayandığı mucip sebepleri kabule şayan görmedi. Fakat bu husustaki cevabını vermiye vakit kalmadan Sırbistan savaş hareketlerine girişti (1 Temmuzda 1876). Bir gün sonra da Karadağ, müttefiki Sırbistan'ın yanında yer aldığını İstanbul'a bildirdi. Bu suretle Osmanlı devleti ile Sırbistan ve Karadağ arasında harb başlamış oldu.

Harp İlânı ve Umumi Efkâr Harbin ilânı, Osmanlı umumî efkârı tarafından büyük heyecanla karşılandı. Heyecanın taşıdığı mânâ önceki harblerde görülmuş olandan farklı idi. Genç Osmanlılar cemiyetinin vatan, hak, hürriyet ve meşrutiyet mefhumlarını aydınlar arasına yaymaya çalışmasının bir neticesi olarak halk, imparatorluğun mukadderatı ile yakından alâkadar olmağa başlamıştı. Hersek isyanları, Bulgar olayları, yabancı devletlerin bu isyan ve olaylara müdahaleleri, taht değişmesi ve bununla ilgili diğer olaylar, halk efkârını sonderecede hassas bir hale getirmişti. Bu sebeple harbin ilânı üzerine her tarafta hisli gösteriler tertip edilmiye başlandı. Sadrazama vilâyetlerden gönderilen telgraflarda, halkın canını ve malını savaş uğrunda vermiye hazır olduğu bildiriliyordu. İstanbul'da ve Taşra'da halk tarafından gönüllü birlikleri teşkil edilmiye başlandı. Varlıklı kimselerden kendi paraları ile gönüllü taburları teş-

¹² Ahmet Mithat, Üssü İnkılâp, s. 422.

kil edenler bile oldu. Bundan başka Hristiyan tebaa da en çok İstanbul'da olmak üzere, gönüllü askere yazılmak ve para vermek suretiyle bu hareketlere katıldı. Böyle bir hareketin ise geçmişte örneği yoktu. Bu durum karşısında Medrese talebeleri Osmanlı Hristiyan askerlerine bir beyanname yayınlıyarak dince bir mecburiyetleri yok iken müşterek olan vatanın muhafazası için gönüllü yazıldıkları için teşekkür ettiler¹³.

Harb ilanı Sırbistan'da Karadağ'da ve bu iki Slav memleketini himaye eden Rusya'da da büyük heyecan uyandırdı. Sırp Beyi ordusuna yayınladığı harb emrinde hedef olarak Ortaçağ'da kurulmuş olan büyük Sırp İmparatorluğu'nun hudutlarını gösteriyordu. Sırp umumî Efkârı, birkaç hafta içinde ordularının İstanbul kapılarına kadar dayanacağına muhakkak nazariye bakıyordu. Basında, başkentin Belgrad'dan Sofya veya Selanik'e nakledilmesi bile tartışma konusu olmağa başlamıştı. Rusya'dan Sırbistan'a gönüllüler ve para gönderilmiye de başlanmıştı. Avusturya'nın idaresi altında bulunan Slavlar da aynı suretle muave nete koşuyorlardı. Dünya umumî efkârındanda da Osmanlıların mağlup edileceği hususunda bir kanaat hasıl olmuştu.

Osmanlı Hükümetinin ilk Diplomatik tedbirleri

Osmanlı hükümeti, Osmanlı halkının şevk ve heyecana dayanan hamiyetli ve vatansever hareketlerini savaşın müspet bir neticeye varacağı hususunda teminat olarak kabul ediyordu. Bununla beraber yabancı devletlerin müdahale etmeleri halinde bu neticenin değişebileceğini de hesaba katmakta idi. Bu sebeple tuttuğu yolun doğruluğu hakkında umumî efkâra ve alâkalı devletlere açıklayıcı bilgiler vermeyi gerekli gördü. Sırlara hitaben bir beyanname neşrederek Sırp hükümetinin kendisi için Paris muahedesi ile tesbit edilmiş olan hükümleri ihlâl etmiş olduğunu belirtti. Bundan başka yabancı devletler nezdindeki siyasi mümessillerine bir tāmim gönderdi ve bunda, Osmanlı devletinin, Sırp ve Karadağ beyliklerinin başlattıkları harb karşısında, kendini savunma durumunda kaldığını ve ancak bu sebeple harb harekâtına girişmiş olduğunu, ilgililere duyurmalarını emretti.

¹³ Ahmet Mithat, adigeç. Eser, s. 435.

**Reichstad And-
laşması**

Osmanlı hükümeti, yabancı müdahalesinden endişe etmekte haklı olmakla beraber bu gibi tedbirlerle bu müdahaleyi önleyemezdi. Nitekim Balkanlarda kendilerini en alâkalı gören Rusya ve Avusturya, harbin ilânından bir hafta sonra durumu gözden geçirmek ve müşterek bir görüş birliğine varmak için harekete geçtiler. İki devletin imparatorları ve başvekilleri 8 Temmuz 1876'da Reichstad'da toplanarak bir prensip andlaşmasına vardılar ve bunu gizli tuttular.

Bu andlaşmaya göre, iki devlet harbin neticelerine göre müdahale edeceklerdi. Müdahalenin şekli de şu olacaktı :

Osmanlı devletinin muzaffer olması halinde, Rusya ve Avusturya, statükonun devamını temin etmek hususunda birlikte çalışacaklardır.

Osmanlı devletinin mağlûbiyeti halinde bir bölüşme bahis mevzuu olacaktı : Sırbistan, Karadağ ve Avusturya Bosna ve Hersek'i paylaşacaklardır. Rusya, Besarabya'yı ve Anadolu'nun doğu kuzeyinde Batum bölgesini alacaktır. Osmanlı devletinin felâketini neticelendirecek şekilde mağlûp olması durumunda ise Balkanlarda üç yeni devlet kurulacak : Arnavutluk, Bulgaristan ve Rumeli, ayrıca Yunanistan da Tesalya ve Epir'i alacaktır. İstanbul ise serbest şehir haline getirilecektir. Andlaşmada Balkanlarda büyük bir Slav devletinin kurulmıyacağı da tesbit edilmişti¹⁴. Andlaşmanın bu hükümlerine göre, Osmanlı devletinin harbde galip gelmesi halinde dahi harbden bir kazanç sağlaması mümkün olmayacaktı. Böyle bir galibiyet ancak bazı topraklarının taksimini önleyebilecekti.

**Tarafların
kuvvetleri**

Osmanlı kuvvetleri beş birlik halinde teşkilâtlanmış olup bunlardan üçü Sırbistan'a ikisi de Karadağ'a karşı sefere memur edilmiştir. Sırbistan'a memur edilen birlik Vidin, Niş ve Yenipazar dolaylarında bulunuyordu. Vidin'deki kuvvetler Osman Nuri Paşa, Niş'dekiler Ahmet Eyüp Paşa 'Yenipazar'dakiler de Ali Paşa ile Mehmet Ali Paşa komutasına verilmişti.

Karadağ'a karşı ise iki kolordu tahsis edilmiş olup İşkodra kolordusu Derviş Paşa'nın, Hersek kolordusu da Mahmut Muh-

¹⁴ Henri Hausser, Histoire Diplomatique de l'Europe (1871 - 1914), s. 135.

tar Paşa'nın komutasında bulunuyordu. Bütün bu birliklerin toplamı, Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın gönderdiği üç alay nizamiye askeri ve gönüllü olarak iltihak eden erler de dahil 100.000 kişi kadar tahmin ediliyordu. Birliklerin genel komutanlığı Serasker ve Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'ya verilmişti.

Osmanlı ordusu türlü türlü yönlerden kusurlar göstermekte idi : Karadağ üzerine gönderilen kuvvetler içinde askeri talim görmemiş, hattâ silâh doldurmamış Suriye sahillerinden veya sahillerine yakın yerlerden getirilmiş erler bulunuyordu. Umumî olarak askerler dağınık nizamda harb yapmaya alıştırılmıştı. Küçük subay kadrosu çok eksikti. Komutanların bir kısmı alaydan yetişme idi. Ordunun hafif ve ağır silâhları da türlü cinsten idi. Bunların mühimmatını tedarik etmek karışık bir mesele halini almakta idi. Büyük komutanlar arasında bir anlaşma mevcut değildi. Zaten bu komutanların işlerine de sadrazam tarafından müdahale edilmekte idi.

Sırp ordusu dört birlik halinde tanzim edilmişti; birincisi Yenipazar fırkası olup general Ranko Alimpitch komutasında, ikincisi İbar fırkası idi ve Zack komutasında bulunuyordu. Üçüncüsü Güney ordusu adını taşımakta ve Rus Generali Çernayof komutasına verilmiş bulunmakta idi. Dördüncüsü Timok fırkası idi ve General Leschanin tarafından komuta edilmekte idi. Bütün bu kuvvetlerin toplamı 35000'ni muntazam ve gerisi gönüllü olmak üzere 150.000 kişi kadar idi. Kuvvetlerin başkomutanı Sırp Beyi, Prens Mihal idi.

Sırp ordusunun türlü kusur ve noksanları vardı. Süvari kuvvetleri hemen yok gibi idi. Subay kadrosu ve bilhassa yüksek komutanlar gerek sayı gerekse değer yönünden kifayetsizdi. Bununla beraber modern silâhlar bakımından Sırplar daha elverişli durumda idi.

Karadağ kuvvetlerine gelince, kırk elli bin civarında idi. Tüfenkleri kapaklı Şinayder cinsinden idi. Taarruz ve taşıt araçlarından mahrumdular. Muntazam harb yapacak surette bir talim ve terbiye görmemişlerdi. Bununla beraber bir gerillâ harbi için mükemmel vasıflara malik bulunuyorlardı. Zaten memleketleri de ancak böyle bir harb yapılmasına elverişli idi.

Sırbistan ve Karadağ, Bulgarların da kendilerine iltihak edeceğini ümit ediyorlardı.

Harbin safhaları Harb, Sırların ve Karadağlıların saldırışı ile başladı. Saldırış için iki plân bahis konusu olmuştu.

Birincisi büyük kuvvetlerle Drina üzerinden Bosna ve Hersek üzerine yürümek suretiyle hem bu bölgeyi istilâ ederek imparatorluktan ayırmak hem de bu hareket sayesinde Karadağ kuvvetleri ile irtibat kurmak hedefini sağlayabilecekti. Bu neticenin sağlanması halinde Bosna ve Hersek halkının büyük kısmı da Sırlara katılacak ve askerî kuvvetlerinin sayısını arttıracaktı. Fakat Prens Milan müşavirlerinin tesirinde kalarak bu plânı tatbik etmeyi reddetti. Çünkü, doğrudan doğruya Bosna ve Hersek'e çevrilen bir hareket Avusturya'yı gücendirebilir ve hattâ kızdırabilirdi. Zaten bu sıralar, Macarlar, Avusturyalıları Sırbistan'ın istilâsına teşvik ediyorlardı. Avusturya bir bahane ile Sırbistan'a karşı harekete geçebilirdi. Bundan başka Bosna ve Hersek âsilerinin başında Piyer Karacorc bulunuyordu. Bu zatın Sırp Beyi olmak hususunda iddiaları vardı. Prens Milan bu cihetleri dikkate alarak güney fırkası komutanı bulunan Rus Generali Cemayeff'in saldırış plânını kabul etmişti. Buna göre, Sırbistan ordusu büyük kuvvetleriyle Morava ve Timok vâdilerinden geçerek Bulgaristan'ı istilâ etmiye çalışacak ve bu esnada Bosna ve Hersek istikametinde de son kuvvetlerle harekâta girişecekti. Bu plân mahzurlu idi. Çünkü kuvvetlerin geniş bir cephe üzerinde dağılmasına ve başlıca noktalarda tesbit edilmesine sebep oluyordu. Bu sebeple de icabında kombine hareket yapılmasına imkân bırakmıyordu. Sırlar işte bu plâna göre, üç noktadan yani Vidin, Niş ve Yenipazar cihetlerinden saldırışa geçtiler.

Vidin bölgesi komutanı Osman Nuri Paşa, 2500 kişilik bir Sırp kuvvetinin saldırışını durdurma ve Sırp sınırının içerisine atma muvaffak oldu. Bundan sonra da Sırların kuvvetli bir şekilde tahkim etmiş oldukları Zayça kasabasını ele geçirmek maksadiyle saldırışa geçti. Sırların bu kasaba yolunu savunan kuvvetlerini ezdikten ve bunların imdadına gönderilmiş olan bir Sırp birliğini kesin yenilgiye uğratıp birçok esir, top ve mühimmat ele geçirdikten sonra Timok nehrini geçmek için köprü inşasına girişti. Sırlar, Zayça mevkiini savunamayacaklarını anladıklarından boşalttılar ve garbe çekildiler. Bu suretle Osman Paşa kuvvetleri bu kasabaya girmek suretiyle saldırışın ilk hedefine varmış oldular.

Bu esnada Niş bölgesinde de savaş Osmanlı kuvvetlerinin lehine gelişmekte idi. Bu bölgede General Çernoyef komutasında saldırıya geçen Sırlar Babina-Çlova mevkiinde karakol bekliyen bir Osmanlı taburunu geri çekilmiye zorladılar ve Niş ile Şchirköy arasında tahkimat yaparak Niş'i kuşatmaya teşebbüs ettiler. Süleyman Paşa ve Hafız Paşa komutasındaki kuvvetler, bu kuşatmayı önledikleri gibi, Çernoyef kuvvetlerini sınırın ötesine atmıya da muvaffak oldular.

Sırların bu yenilgileri İstanbul'da sevinç ile karşılanmakla beraber mütareke için bir yabancı müdahalesinin vukuuna da ihtimal verildiğinden, buna meydan bırakılmaması için Serdarı Ekrem Abdülkerim Paşa'ya süratle Belgrad üzerine yürümesi ve Sırları bu suretle barışa zorlaması hususunda emir verildi. Osmanlı ordusu bu emri yerine getirmek için top, cephane ve nakliye araçlarına muhtaç olmakla beraber Abdülkerim Paşa, kuvvetlerini iki koldan Sırp büyük kuvvetlerinin toplanmış bulunduğu Alesinatz mevki üzerine sevk ederek müteaddit muharebelerden sonra burasını kuşatımıya muvaffak oldu. Bu mevki sonderecede kuvvetli bir şekilde tahkim edilmiş bulunduğu için kuşatmanın uzamasına sebep oldu.

Sırlar Vidin ve Niş bölgelerinde saldırıya başladıkları sırada Yenipazar bölgesine de saldırmışlardı. Hedefleri Bosna'yı Rumeli'ye bağlayan Yenipazar boğazını elegeçirmek bu suretle Karadağ ile birleşip Bosna'yı imparatorluktan tecrit etmektir. Fakat böyle bir hareketi hesaba katmış olan Serdarı Ekrem Abdülkerim Paşa, gerekli tedbirleri almıştı. Mehmet Ali Paşa, Cemil Paşa, Mustafa Celâleddin Paşa, Fuat Paşa gibi seçkin komutanlar Müşir Derviş Paşa'nın komutasına verilerek bu bölgenin muhafasasına memur edilmişlerdi. Bu sebeple Sırların burada da yaptıkları saldırı hareketleri muvaffak olmadıktan başka Osmanlı kuvvetleri Sırp sınırı ötesinde bazı noktaları işgal etmiye bile muvaffak olmuşlardı.

Karadağ'daki muharebelere gelince, bunlardan kesin bir sonuç sağlanamamıştır. Karadağlılar, cesur ve harbi kimseler oldukları gibi, arazinin verdiği imkânlardan da faydalanarak gerillâ harbi yaptıkları için muntazam kuvvetlerle ve klâsik harb usûl-leriyle onların hakkından gelmek mümkün değildi. Harb umumiyetle savunması kolay bazı sarp bölgelerde gerillâ harbi mahi-

yetini almıştı. İki taraf da bir kaç defa mağlûbiyete uğramış ise de bu mağlûbiyetler harbi durdurmak veya sona erdirmek hususunda tesir yapmaktan uzak kalmıştır.

**İlk Mütareke
teşebbüsü**

Sırp saldırısı yapıldığı bütün bölgelerde dururulması ve Osmanlı ordularının savaşı Sırp topraklarına intikal ettirerek Alekinotz'u kuşatmaları, Sırpıları yeise düşürdü. Perens Milan 24 Ağustosta büyük devletin Belgrad'daki temsilcilerine başvurarak mütareke yapılması için aracılık yapmalarını istedi. Bu esnada Rusya'da umumî efkâr Osmanlı devleti aleyhinde tehdit edici bir karakter kazanmıştı. İngiltere'de de Bulgar olayları hakkında yapılmış olan tahkikat neticelerinin öğrenilmesi üzerine muhalefet partisi, umumî efkârı Osmanlılara karşı tahrik etmiye başlamıştı. Gladstone 6 Eylül tarihinde neşrettiği broşürde Türklerin Avrupa'dan kovulması icabettiğini savunuyordu.

İngiltere hükümeti bu durum karşısında, hem umumî efkârı yatıştırmak hem de Ruslara, diplomatik hareket teşebbüsünü kaptırmamak için büyük devletlerin de muvafakatini sağlıyarak Osmanlı hükümetine mütareke akdetmesini tavsiye etti. Bu münasebetle İngiltere Hariciye Narızı Lord Derby'nin Londra'daki Osmanlı Elçisi Mosorus Paşa'ya ve İstanbul'daki İngiliz Elçisinin Babiâli'ye yaptıkları beyanat şöyle idi :

"Osmanlı devleti vakit kaybetmeksizin muharebeyi durdurmalıdır. Eğer durdurmayacak olursa Rusya'nın Slavcılığı sebebiyle mütareke temini için kuvvete başvurması mümkündür"¹⁵. Diğer büyük devletler de İngiltere'yi mütareke teklifinde desteklediler. Bu suretle büyük devletlerin, Osmanlı-Sırp ve Karadağ harbi karşısında harbin başlangıcından beri devam ettirdikleri tarafsız durum sona ermiş oldu.

Osmanlı hükümeti, Sırbistan emaretini kendi hâkimiyetinde bildiği için devletlerin aracılığı ve kefaleti altında onunla resmî bir mütareke yapmayı kabul etmiyerek Serdarı Ekrem Abdülkadir Paşa'ya harb harekâtını durdurmasını emretti; bundan sonra şu barış şartları tesbit edilerek büyük devletlere bildirildi (14 Eylül). Sırp Beyi'nin İstanbul'a gelip Padişaha tâzimlerini

¹⁵ Mahmut Celâleddin, Mirat-ı Hakikat, c. I., s. 153.

sunması, 1867'de muhafazası Sırp Beyi'ne verilmiş olan dört kalenin geri verilmesi, milis askerinin terhis edilmesi ve âsaiyişin temini için 10.000'den fazla nizamiye askeri ile iki bataryadan fazla top bulundurulmaması, miktarı sonradan tesbit edilecek harb tazminatı verilmesi.

Bu şartlar, Osmanlı umumî efkârının baskısı altında tesbit edilmişti: "O aralık Sırbistan aleyhine olarak umumî efkârda öyle bir galeyana vardır ki sözü geçen emaret adının haritadan silinmekle halk ancak ferahlayabilirdi"¹⁵.

İngiltere bu şartları kabule şayan görmedi; büyük devletlerin de tasvibini kazanan mukabil şartlar ileri sürdü. Bunlara göre: Sırbistan ve Karadağ emaretlerinin savaştan önceki imtiyazları teçdit edilecek, Bosna ve Hersek taraflarında muhtariyet idaresi kurulacak, Bulgaristan'da, Andraşi lâyihasında belirtilmiş olan esaslar dairesinde ıslâhat yapılacaktır. Bundan başka Sırbistan'la iki aylık bir mütareke aktedilecektir (21 Eylül).

İngiltere'nin istekleri, Osmanlı hükümetini telâşa düşürdü. İstanbul'da bu gibi tekliflerin ancak Rusya tarafından öne sürülebileceği hususunda bir kanaat vardı. Teklifler, Osmanlı ordularının Sırbistan'daki muvaffakiyetlerini vaki olmamış gibi göstermekte ve Bosna - Hersek, Bulgaristan gibi üç büyük bölgede Osmanlı hükümrânlığını zayıflatmakta idi. Osmanlı hükümeti bu yönü dikkate alarak teklifleri reddetmiye karar verdi. Bununla beraber imtiyaz koparmak veya ıslâhat yaptırmak gibi bahanelerle yabancı devletlerin sık sık yaptıkları ve son defa da İngiltere tarafından yapılmış müdahaleye bir son verilmesi için meşrutiyet idaresinin kurulmasına da ayrıca karar verildi. Bu karar alâkalı devletlere bildirildi.

Mütareke ve barış şartlarının tesbiti ile uğraşıldığı sırada Sırbistan, ordularının noksanlarını tamamlamaya çalışmıştı. Rusya'dan, subay, küçük subay silâh ve harb malzemesi getirtmişti. Savaş mevzilerini tahkim etmişti. Başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin Osmanlı devleti aleyhine döndüğünü görünce Sırp'lar harb hareketlerine tekrar başladılar (25 Eylül).

¹⁵ Ahmet Mithat, Üssü İnkılâp, c. II., s. 81.

**Harbin ikinci
safhası**

Bu safhada, Osmanlı kuvvetleri saldırış teşebbüsünü ellerinde bulundurdular. Abdülkerim Paşa, kendisi ortada, Ahmet Eyüp Paşa sağ kanatta, Süleyman Paşa sol kanatta olmak üzere, 19 Ekimde, karargâhını Cunis mevkiinde kurmuş olan Çernoyef'in kuvvetlerine taarruz etti. 29 Ekimde de mevziler Osmanlıların eline geçti. Çernoyef karşı bir saldırış ile mevzileri tekrar almak teşebbüsünde bulundu ise de mağlup edildi. Bunun üzerine Sırp ordusunda panik baş gösterdi. Sırpların Horvotoviç komutasındaki kuvvetleri de mevzilerini terkettiği için Çernoyef çekilmiş bulunduğu Deligrad mevkiini terketti. Bunun sonunda da aylardan beri mukavemet etmekte olan Alesinatz teslim oldu. Artık Belgrad yolu açılmış, Sırbistan'ın işgali kolaylaşmıştı.

**Mütareke yapıl-
ması için Rus
ültilatomu**

Sırp ordularının mağlûbiyeti Belgrad'da büyük heyecan uyandırdı. Eli silâh tutanlar başkenti savunmaya davet edildi. Fakat Prens Milan bu tedbirlerin kurtuluş için kâr etmeyeceğini takdir ediyordu. Rus Çarı'na bir telgraf çekerek "Sırbistan'ı kurtarmak için Allah'tan sonra size güveniyorum" demek suretiyle Rusya'nın müdahalesini istedi. Rus Çarı zaten Sırbistan'ın mağlûbiyeti ile Balkanlarda, Rus nüfuzunun da silineceğini görmüş ve gerekli teşebbüslerde bulunmaya karar vermişti. 31 Ekimde İstanbul'daki Rus Elçisi İgnatieff, Osmanlı hükûmetine 48 saatlik bir ültimatoma verdi. Bunda Sırbistan ve Karadağ ile iki aylık, kayıtsız ve şartsız bir mütareke akdedilmediği takdirde İstanbul'u bütün elçilik memurları ile birlikte terkeceğini ve bu hareketin sorumluluğunun da Babıâli'ye raci olacağını bildiriyordu. Babıâli ya ültimatoma kabul etmek veyahut Rusya ile harbi göze aldirmek zorunda idi. Yukarıda belirtilen hususlardan da anlaşılacağı üzere böyle bir harbde Osmanlı devleti büyük devletlerden hiç birinin maddî veya mânevî yardımına intizar edemezdi. Şu halde böyle bir harbte tek başına kalacaktı, halbuki askerî ve malî durumu böyle bir harbe girmesine elverişli değildi. Bu sebeple Rus ültimatoma kabul edilerek Sırbistan ve Karadağ ile mütareke yapıldı.

2. İstanbul Konferansı

Balkanlar ve Rus -İngiliz İhtilâfı Rusya, ulti-matomiyle mü-tareke yapılmasını sağ-lamış ve Sırbistan'ın ezilmesine engel olmuştu.

Bundan başka, aynı hareketi ile Balkan ihtilâfı-nın çözülmesinde de teşebbüsü İngiltere'nin elinden almış ve Osmanlı hükümeti karşısında başlıca, muhatap durumuna girmişti. Rusya ulti-matomu ile hedeflerinden ancak birisine varmıştı. Ge-riye Bosna ve Hersek'in muhtariyetini sağlamak ve Bulgaris-tan'da ıslâhat yapılmasını temin etmek kalıyordu. Bu hususta daha söz konusu ulti-matomunu vermeden önce büyük devletler nezdinde diplomatik teşebbüslerde bulunmaya başlamıştı. Kendi-sinin Bulgaristan'ı işgal etmesine mukabil Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgal etmesini teklif etmişti. İngiltere'nin böyle bir harekete karşı muhalefetini önlemek için de İstanbul'a bir donan-ma gönderip Babıâli'yi, sözkonusu muhtariyet ve ıslâhat mese-lelerine ikna ettiği takdirde, bu işgallere lüzum kalmıyacağını belirtmişti. İngiltere Balkan buhranının bu yoldan gidilmek su-retiyle halledilmesine, Paris andlaşması hükümlerinin müsait bulunmadığını öne sürerek red cevabı verdiği için Rusya, faali-yetlerini mü-tareke konusundan toplamıştı.

Mü-tarekenin imzalanmasını mü-teakip 2 Kasım 1876'da Çar Aleksandr II., İngiltere elçisi ile yaptığı bir mülâkatta Balkan buhranı konusuna temasla maksadını şu suretle açıkladı : "Avru-pa, Osmanlı hükümetinin devamlı hakaretlerine katlanmaya hazır ise Rusya böyle bir hale katılamaz. Böyle bir davranış Rusya'nın şeref ve haysiyeti ile olduğu gibi menfaatleri ile de telif edilemez. Durum devam ettirilemez. Eğer Avrupa cesaret ile hareket et-miye hazır değilse, Rusya tek başına hareket etmek zorunda kalacaktır." ¹⁷

Rusya'nın tek başına Balkan buhranını çözmiye kalkışmak istemesi Balkanları istilâ etmesi veyahut tamamen nüfuzu altına alması demekti. Böyle bir durumda Hindistan yolu tehlikeye girecekti. İngiltere'nin doğu politikası bu yolun güvenliğini sağ-lamak esasına göre kurulmuştu. Bu sebeple Rus Çarı'nın tek taraflı hareket kararı Londra'da büyük heyecan uyandırmıştı. İngiltere

¹⁷ Emil Bourgeois, Manuel Historique de Politique Etrangère, c. III., s. 73.

hükümeti böyle bir hareketi önlemek için 5 Kasım'da Muhtariyet ve ıslâhat meselelerinin devletlerarası bir konferansta görüşülmesini teklif etti. Bundan başka İngiliz Başvekili 9 Kasım'da Rusya'nın tek taraflı olarak Balkan buhranını halletmeye İngiltere'nin razı olamayacağını bir ziyafette verdiği bir nutukta sert bir şekilde belirtti: "İngiltere devleti aslâ muharebeden çekinmez. Ve başka devletler gibi harbden kolayca çekilmez. Başlıyacağı muharebeyi yirmi yıl devam ettirmeye muktedirdir. İngiliz donanması Çanakkale boğazına gönderilecektir"¹⁸.

Rus Seferberliği İngiltere'nin tehdidi Rus umumî efkârı ve Çar Aleksandr II. üzerinde tahrik edici bir tepki yarattı. Çar 12 Kasım'da Moskova Belediyesinde söylediği bir nutukta İngiliz Başvekiline cevap verdi.

Cevabında "Benim ile beraber bütün Rusya ahalisinin aynı dinden ve aynı ırktan olan kardeşlerimizin ıstırap ve meşakkatlerine ortak oldukları malumdur. Ancak indimde Rusya'nın gerçek menfaatleri her şeyden aziz olduğundan son raddeye kadar Rus kanının dökülmesini menetmek arzusundayım. Binaenaleyh Balkan yarımadasındaki bütün Hristiyan kavimlerinin, barışçı vasıtalarla, hallerinin ıslâhını elde etmek için çalışmaktayım.

Bugünlerde barış şartlarını tesbit için İstanbul'da altı büyük devletin sefirlerinden mürekkep bir konferans kurulacaktır.

Ben genel bir anlaşmaya varılmasını pek ziyade arzu ederim ve şayet bu anlaşma hasıl olmayıp da Osmanlı hükümetinden haklı olarak istediğimiz şeylerin yapılacağına dair sıhhatli teminat elde edemeyeceğimizi görececek olursam tek başıma hareket etmek kesin azimimdir."¹⁹.

Bu nutuk, geleceğe ait bir ultimatom idi. İngiltere'nin tehdidine mukabil bir tehdit idi. Çar konferans teklifini kabul etmekle beraber varılacak kararlar ne olursa olsun bunların tatbik edilebilmesi için teminata lüzum görmekte idi. Fakat bu teminatın neden ibaret olacağı malûm değildi. Çar'ın nutkundan bir gün sonra Rus Başvekili Prens Karçakof alâkalı devletlere gönderdiği bir tahriratla söz konusu teminatın istihsalı için Rusya'nın kısmî

¹⁸ Mahmut Celâleddin, Mir'at-ı Hakikat, c. I., s. 217.

¹⁹ Mahmut Celâleddin, aynı eser, c. I., s. 249.

seferberlik yapacağını resmen bildirdi. Bu suretle İngiliz tehdidi Rusya'nın Osmanlı devletine karşı takınmış olduğu davranışı yumuşatacak yerde sertleştirdi.

Osmanlı hükümetinin Durumu Osmanlı hükümeti, Çar hükümetinin harb için vesile aradığını anlıyordu. İngiltere'nin, Balkanlarda yapılacak ıslâhatın altı büyük devletin iştirakiyle yapılacak bir konferansta görüşülmesi teklifini böyle bir bahane yaratmamak düşüncesiyle kabul etmişti. Şayet bu teklifi kabul etmese veyahut konferansın çalışmaları hakkında şartlar teklif etmiye kalkışsa idi Rusya'yı tahrik etmiş olacağı gibi, diğer beş büyük Avrupa devletlerini de gücendirmiş olacaktı. Bununla beraber böyle bir konferansın toplanması İstanbul'da, devletin işlerine bir müdahale olarak da kabul edilmekte idi. Osmanlı Hariciye Nazırı bu husustaki düşüncesini İngiliz elçisine hissettirmiş ve ondan şu cevabı almıştı: "Konferans görüşmelerinde Osmanlı devletinin istiklâli ve mülk bütünlüğü riayet görecektir görüşmeler Sırbistan ile Karadağ'ın savaştan önceki hallerine getirilmesi, Bosna ve Hersek'te muhtariyet idaresinin kurulması ve Bulgaristan'da da ona yakın bir idarenin tesisi konularına inhisar edecektir"²⁰ demiştir. Elçi bundan başka evvelce Eflâk ve Boğdan ve Sırbistan kaleleri için de bu gibi konferansların Paris andlaşmasını imzalamış olan devletler arasında aktedilmiş bulunduğunu ve bunların devletin işlerine müdahale gibi sayılmış olmadığını hatırlatmıştır.

Osmanlı hükümeti bu teminat üzerine İstanbul konferansının toplanmasını kabul etti. Fakat konferansın devletin istiklâli ile telif kabul etmiyen neticelere varmasını daima ihtimal dahilinde gördüğü için bunlara karşı Kanunu Esasiyi ilân ederek kalkan olarak kullanmaya karar verdi.

Gerek konferans, gerekse Kanunu Esasi işleri için hükümetin başında iradeli ve umumî cîfkârın takdirine mazhar bir devlet adamına ihtiyaç vardı. Sadrazam Mehmet Rüşti Paşa bu işlerin hakkından gelmek için gerekli meziyetlerden mahrumdu. İstifa etti. Yerine Mithat Paşa sadrazamlığa tâyin edildi (13 Aralık 1876). Bu tâyin, memleketin içinde ve dışında büyük

²⁰ Mahmut Celâleddin, aynı eser, c. I., s. 217.

memnunluk yarattı. Mithat Paşa, Kanunu Esasi tarafintarı olduğu gibi, Avrupa'nın yıllardan beri istemekte olduğu bir ıslâhatın hararetli taraftarı idi. Fakat bu ıslâhatın Avrupa'nın hiçbir müdahalesi vukubulmaksızın yapılması lüzumuna da inanmış bulunuyordu. Paşa, bu hususta bazı İngiliz politika adamları tarafından da desteklenmekte idi.²¹ Sadrazam olunca kendisine bu adamlardan Rus siyasi baskısını hafifletmeye matuf bazı telkinler ihtiva eden mektuplar almaya başladı. Bu mektuplardan birisinde, Prens Bismark ile doğrudan doğruya temasa geçerek onu Türkiye'nin yeni siyasi durumu ile alâkadar etmesi, diğerinde ise Japonya ile sıkı siyasi münasebetler kurması tavsiye edilmekte idi²². Paşa, bu tavsiyelere uygun olarak teşebbüslere girişti ise de müspet bir netice sağlıyamadı. Çünkü bu sırada bütün dikkatini konferans çalışmaları ile Kanunu Esasi üzerine toplamak zorunda kaldı.

İstanbul Konferansının toplanması

Yukarıda zikri geçen ıslâhat maddelerini karara bağlamak üzere toplantıya davet edilen konferansa, Paris andlaşmasını imzalamış olan devletler yani Osmanlı devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya iştirak ettiler. Konferansta her devletin ikişer delege tarafından temsil edilmesi kabul edilmişti. Bu delegelerden biri alâkalı devletin İstanbul'daki elçisi olacaktı. Osmanlı hükümetini Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile diplomatik usul ve kaidelere vukufu alâkalılarca kabul edilmiş olan Berlin elçisi Ethem Paşa'nın temsil etmesi kararlaştırıldı. Saffet Paşa, aynı zamanda Konferansa başkanlık edecekti. Rusya'yı, Elçi General İgnatieff, İngiltere'yi Sömürgeler Nazırı Salisbury Fransa'yı Kont Bourgoın Avusturya'yı Elçi Ziqi Almanya'yı Elçi Verter, İtalya'yı da Kont Corti temsil edeceklerdi. Bu suretle kuruluş yönünden konferansa Elçiler konferansı adı da verilmişti. Konferansın toplantısından önce, alâkalı devletler arasında görüşülecek konularla alınacak kararlar hakkında herhangi bir anlaşma yapılmamıştı.

Konferansın 23 Aralıkta Kasımpaşa'da Bahriye Nezareti binasında yapılması kararlaştırılmıştı. "O gün bütün delegeler sözü geçen köşkte toplandılar. Osmanlı delegeleri ilkin meslek-

²¹ Sommerville S. The Memoirs of İsmail Kemal Bey, s. 143.

daşlarına köşkü gezdirdiler. Sonra büyük salonda kendileri için ayrılmış olan yerlerde oturdular. Konferansta görüşülecek maddeler gündemi söyleşilirken dışardan dehşetli bir surette toplanılmaya başladı ki âdeta bu gürültüden küşkün her tarafı sarılıyordu.

Bunun üzerine Osmanlı temsilcileri oturdukları yerlerden derhal ayağa kalktılar. Hariciye Nazırı Saffet Paşa Konferansa hitaben : “Efendiler, Haliç’in öte tarafında atılan şu toplan halkın meşru isteklerine göre Padişah tarafından Devleti Aliyye’de tatbik olunması gerekli görülen yeni idare usûlünün ilân olduğundan ve işbu meşrutiyet idaresi muhtelif Osmanlı kavimlerinin bütününün şahsî hürriyetlerini kefalet altına aldığından bu inkılâp karşısında toplantınız zait kahr” diye kısa bir nutuk söyledi.

Delegeler Paşa’nın nutkunu buz gibi bir sükût ile dinlediler. Hepsî Babîâlî’nin şu hareketinden ziyadesiyle şaşırılmış oldukları yüzlerinden belli idi. Fakat hiç kimse ağzını açmadı. Bir müddet sonra General İgnatieff söz alarak : “Böyle nümayişlere ehemmiyet verilmeyip bugün için ortaya konulan maddenin müzakeresiyle işe başlamak lâzım olduğunu bildirdi. Bu teklif kabul edildi. Bunun üzerine Osmanlı delegeleri kalkıp konferanstan çıktılar”²².

Konferansın toplandığı günde ve saatte meşrutiyetin herkesten habersiz olarak âdeta baskın suretinde ilân edilmesi psikolojik bir hata idi. Babîâlî, bu hareketi ile Avrupa’ya bir sürpriz hazırlamak ve konferansı lüzumsuz kılmak istemişti. Halbuki meşrutiyetin ilânı gibi bir olay için umumî efkârı hazırlamak ve hattâ törene İstanbul’daki elçileri ve diğer konferans delegelerini davet etmek daha muvafık olurdu. Nitekim Mustafa Reşit Paşa da Güllhane Hattı Hümayununun ilânında bu suretle hareket etmişti. Bu sebepledir ki, konferans delegeleri, meşrutiyetin ilân şeklini, çalışmalarını önlemeye yöneltilen bir olup-bitti hareketi gibi kabul ettiler ve onu ciddiye almadılar. Ciddiye almayınca da meşrutiyet ilânının konferansın seyri üzerinde müspet bir tesir yapmasına inkân yoktu. Saffet Paşa, ilk toplantının neticesini sadrazam Mithat Paşa’ya bildirmek için yanına girdiği vakit, Mithat Paşa’nın merakla ve heyecanla ne dediler? Ne de-

²² Ahmet Saip, Abdülhamid’in Evâil-i Saltanatı, s. 56.

diler” sorusuna şu cevabı verdi” “Ne diyecekler, çocuk oyuncağı dediler”²³

Bu durum karşısında, Osmanlı delegelerinin konferanstaki durumu güçleşti. Kendilerine bazı hallerde olsun, İngiliz ve Fransız delegeleri yardım edebilirdi. Fakat İngiliz başdelegesi, Salisbury, Balkan ihtilâfının halli hakkında Başvekili ile aynı düşüncede değildi. Geçici bir zaman için de olsa Rusya’ya meyletmeyi gerekli görüyordu. Fransız başdelegesine gelince, hükümetinin, Fransa üzerine çöken Alman baskısını hafifletmek hususunda Rusya’ya yaklaşmak hususundaki düşüncesini paylaşmakta idi. Bu sebeple Rus başdelegesi General Ignatieff İstanbul konferansında başlıca teşebbüs sahibi idi. Nitekim Rus Elçiliğinde Osmanlı delegeleri bulunmaksızın diğer delegelerin iştirakiyle yapılan bir toplantıda konferans görüşmelerine mesnet teşkil edecek maddeler tesbit edilmiş ve bunların savunulmasına oybirliği ile karar verilmişti.

**Osmanlı
Teklifleri**

Osmanlı hükümeti önceden Konferansta görüşmek üzere bir ıslâhat tasarısı hazırlamıştı.

Kanunu Esasiyi ilân etmekle böyle bir tasarıya lüzûm bulunmadığı kanaatine varmıştı. Kanunu Esasinin ilânı ise, konferans çalışmalarını önliyememişti. Abdülhamit II. bu durumda, barışçı niyetlerini açıklamak ve konferans çalışmalarına bir dereceye kadar temel teşkil etmek üzere bir muhtıra tanzim ederek Mithat Paşa’ya gönderdi. Bunda şu hususlar teklif ediliyordu ²⁴:

1— Bulgaristan’da halk ve memurlar tarafından yapıldığı iddia edilen zulûm ve cinayetleri incelemek üzere devletlerarası bir komisyon kurulmalıdır. Bu komisyon suçluları yeniden muhakeme ederek en ağır cezalara çarptıracaktır. Komisyonun çalışmaları açık olacak Avrupa’dan her kim isterse, hattâ Gladstone dahi bu muhakemeye gelip iştirak edebilecektir.

2— Kanunu Esasinin hükümleri ile uzlaşan ıslâhat teklifleri tatbik edilecektir.

²³ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. III., s. 349.

²⁴ Teklifler için bakınız : Ahmet Mithat, Zübdetül Hakayik, s. 87-91 ve Mahmut Celâleddin, Mirat-ı Hakikat, s. 227 - 230.

3— Kanunu Esasinin genel haklarla ilgili hükümleri, Hristiyan tebanın hukukuna zamindir. Bu sepele İslâm ve Hristiyan arasında en küçük bir fark ve ayrılığın devamına yer kalmıyacağı açıktır.

4— Osmanlı devleti Kanunu Esasi hükümleri ile ona uygun olarak kabul edeceği islâhatı tamamen yürütmek için zâmin devletlerden bir müddet dahi istiyebilir. O müddetin sonunda taahhüt olunan şeyler yapılamazsa o zaman zâmin devletler vazifelerini diledikleri gibi istimal ederler.

Mithat Paşa bu muhtırayı kendisi için şahsî direktif saydı ve konferansa sunmadı. Muhtıradaki teklifler konferans tarafından kabul edilseydi, Osmanlı devleti için hasıl olacak en önemli netice Kanunu Esasinin Avrupa devletleri kefaleti altına alınması olacaktı. Ve hiç şüphe yok ki Abdülhamit II., sonradan kurduğu istibdat idaresini kuramıyacaktı. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere, konferans üyeleri Osmanlı devletine karşı kesin bir itimat-sızlık göstermekte idiler ve bir islâhat programı meydana çıkarmak hususunda mutabık kalmışlardı.

**Büyük Devlet-
lerin Teklifleri** Sırbistan ve Karadağ ile savaştan önceki statüko esasları dairesinde ve bu iki memleket lehinde bazı sınır düzeltilmeleri yapılarak barış yapılması.

Bosna ve Hersek ve Bulgaristan için de müşterek olmak üzere, aşağıdaki esasların kabul edilmesi :

1— Bulgaristan'ın, doğu ve batı olmak üzere iki vilâyet halinde teşkilatlanması.

2— Bosna ve Hersek'te ve Bulgaristan'da İstinaf Mahkemeleri teşkil edilmesi, hâkimlerin altı devletin reyini alarak seçilmesi ve kaydı hayat şartı ile tâyin olunması, Mahkemelerde Türkçe ve mahalli dil kullanılması.

3— Bosna-Hersek ve Bulgaristan valilerinin, altı devletin reyini alarak seçilmesi.

4— Bulgaristan valisinin Hristiyanlar arasından seçilmesi.

5— Tütün ve gümrük resmi hazineye ait olacak, diğer vergilerin nisbeti tâyin olunacak ve onların yalnız üçte biri hazineye ait olacak, gerisi mahalli ihtiyaçlar için sarfedilecek, âşar kaldırılarak yerine arazi vergisi konulacak.

6— Askerlik hizmeti İslâm halk için muteber olacak, askerler başlıca şehirlerde ve kalelerde bulundurulacak : Vilâyetlerde millî asker tertip edilecek, fakat ahali nisbetine göre İslâm ve Hristiyan olacak, bu asker vilâyet dışına çıkamayacak, vilâyetin zaptiye (Jandarma) askerleri ahali nisbetine göre İslâm ve Hristiyanlardan tâyin olunacak.

Sözkonusu vilâyetlerin ahalisi, yine padişahın tebaası olmakla beraber mahallî idarelerinde muhtar olacaklardır.

Bu tekliflerle öne sürülen tedbirlerin gerçekleştirilmesine nezaret etmek üzere aşağıdaki teklifler de geçici olarak tesbit edilmişti :

1— Altı devlet bir yıl müddetle ıslâhatın tatbikatına nezaret eylemek üzere karma bir komisyonun kurulmasını talep ederler. Bulgaristan'da çalışacak olan bu komisyon adalet, ceza, idare yetkilerine sahip olacaktır.

2— Komisyonu muhafaza etmek üzere Belçika'dan 5000 kişilik bir askerî kuvvet getirtilecektir. Vilâyetleri, eskiden olduğu gibi yine Osmanlı askeri muhafaza edecektir.

Osmanlı delegelerinin itirazı üzerine, bu tekliflerde ufak bazı değiştirilmeler yapılmış ve bu son şekil ile kabul edilmeleri için Osmanlı devletine bir haftalık mühlet verilmiştir. Bu müddetin sonunda ve tekliflerin reddi halinde, Elçilerin ve delegelerin İstanbul'u terkedecekleri belirtilmişti. İngiltere ve Fransa delegeleri böyle bir durumdan harb çıkması halinde, hükümetlerinin Osmanlı devletine karşı harbetmeyeceklerini de ilâve etmişlerdi.

Salisbury'nin teşebbüsleri Konferans delegeleri, bu ağır tekliflerin kabul edilmesi için İngiltere delegesinin Osmanlı otoriteleri nezdinde teşebbüslerde bulunmasını istediler. İngiliz başdelegesi Salisbury ilkin Sultan Abdülhamid'e bir lâyiha sunarak tekliflerin kabul edilmesi lüzumunu ve bunların reddi halinde ise meydana gelecek durumu şöyle belirtti :

"Rusya Osmanlı devletine karşı harbe girişecektir. Osmanlıların askeri çok ise de subay kadrosu ve maliyesi harb için yeter değildir. Böyle bir harpte Osmanlı devletine yardım edecek bir devlet de bulunmayacaktır. Rus ordusunun Tuna'yı geçmesi üzerine, Avusturya'nın, İtalya'nın Yunanistan'ın ve hattâ İran'ın

bile göz koymuş oldukları Osmanlı topraklarını istilâ etmeleri ihtimal dahilindedir. Bütün bu düşmanlarla Osmanlı devleti nasıl harp edecektir”²⁵

İngiliz başdelegesi bundan sonra, yukarıda yazılan konferans tekliflerini incelemekte ve bunların, devletin şeref ve haysiyetine dokunur tarafları bulunmadığını ispat etmiye çalışmaktadır. Salisbury, aynı maksatla Sadrazam Mithat Paşa'ya da mahrem bir mektup yazarak konferans tekliflerini kabul etmesi için ısrar etmiştir. Bu mektupta en çok şu noktalar dikkati çekmektedir :²⁶

“Size delege sıfatıyla değil Türkiye'nin dostu ve yardımcısı olan yegâne devletin mümessili olarak hitabediyorum. Devletler tarafından yapılan tekliflerin kabul veya reddi size tâbidir. Vatanınızın mahv ve selâmeti sizin elinizdedir.”

“Sarayı tehdit eden yegâne tehlikenin Rusya ile bir harb olduğu zannedilmemelidir. Eğer bu harp patlarsa bana her taraftan gelen haberlere göre Türkiye az zamanda mağlûp olacaktır.

“Harb derhal patlamasa bile tehlike azametinden kaybetmiyecektir. Konferans dağılır dağılmaz Avrupa, Türkiye'nin kendi nasihatlarına ehemmiyet vermediğine kani olacak, herkes Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın bir ölüme mahkûm bulunduğuna inanacaktır. Hazineniz boştur. İstikraz edecek para bulamıyacaksınız, Hristiyanlarla meskûn vilâyetleriniz isyan etmek için hiçbir fırsatı kaçırmıyacaklardır. Zira kudretli komşunuz, Avrupa'nın tarafsızlığından emin olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu mahvetmek için çıkacak ilk fırsatı kaçırmıyacaktır.”

Sadrazam Mithat Paşa, bu mektuba verdiği cevapta, konferans tekliflerine yalnız kendisinin muhalefet etmemekte olduğunu bütün vükelânın ve istişare ettiği vatanseverlerin ve umumi efkârın da muhalif bulunduğunu, tekliflerden bilhassa ikisinin devletin istiklâlini, şeref ve haysiyetini ihlâl edici olduğunu bildirdi.

²⁵ Ahmet Mithat, Zübdetü'l-Hakayık, s. 91 - 100.

²⁶ Bekir Sıtkı Baykal, 1877 - 1878 Harbi ve bununla ilgili meselelere ait vesikalar (ayrışım).

Tekliflerin Os-
manlı Hükümeti
tarafından red-
dedilmesi

Sadrazam Mithat Paşa, konferans teklifleri hakkında karar vermek üzere bir meclisi umumî topladı. Bu meclise iki yüzden fazla üye iştirak etti. İçlerinde Meclisi Vükelâdan başka eski vükelâ, ulema, bazı mülkî ve askerî rical, Katolik ve Rum Patrikleri vekilleri, Hahambaşı kaymakamı ve daha bazı yüksek kimseler vardı. Konferansın müzakereleri hakkında meclise izahat verildikten sonra kararlar üzerinde görüşüldü. Bunlar arasında, karma komisyonun kısa bir müddet için de olsa hükümet salâhiyetleri ile ıslâhatı kontrol ve murakabe etmesi hükümetin istiklâl, şeref ve haysiyeti ile telif kabul eder görülmedi. Çünkü bu komisyonun üyeleri altı devlet tarafından seçilecek ve elçilikleri ile muhaberede bulunacaklardı. Böyle bir durumda ise Osmanlı devletinin idare yetkisi Avrupa devletlerine intikal etmiş olacaktı. Bundan başka, teklifler içinde, valilerin tâyini hakkında altı devletin muvafakatının şart koşulmuş olması, vergilerin sarf cihetinin tesbit edilmiş bulunması ve istinaf mahkemelerinin kurulması mecburiyeti de Kanunu Esasinin hükümlerine aykırı düşmekte idi. Bütün bu cihetlerin belirtilmesi üzerine ilk sözü alan eski Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa: "Hayat ruhla kaimdir. Devletin ruhu istiklâldir. Sözü edilen teklifler de devletimizin ruhunu izale ederek bizi ruhsuz bir kahlba döndürür. İstiklâli kalmıyan bir devlet için beka farzolunsa bile namussuz yaşamak caiz değildir." Bunun reddiyle hakkın korunması yolunda her türlü fedakârlığı göze aldirmek namus ve hamiyet vazifesi olduğundan reyimiz katîyen reddi tarafındadır" dedi. Bundan sonra Ermeni cemaati adına Enfiyeciyân Efendi ve Rum cemaati adına Sava Paşa birer nutuk söyliyerek cemaatlerinin, tekliflerin reddi hakkındaki hislerini ve fikirlerini sonderecede heyecanlı ifadelerle belirttiler. Patrikler dahi bu ifadelere katıldıklarını bildirdiler. Hazır bulunanlar, bir iki kişi müstesna, engin bir heyecan içinde konferans tekliflerinin reddi lehine oylarını kullandılar. Netice ilgililere bildirildi.

Bunun üzerine, Elçiler ve Delegeler, evvelce kararlaştırdıkları gibi, İstanbul'u terkettiler. Fakat bu hareket, diplomatik münasebetlerin tamamen kesilmesi mânasına gelmiyordu. Çünkü

²⁷ Ahmet Mithat Efendi, adgeçen eser, s. 118.

başkâtipler ve kâtipler yerlerinde kalıyor ve diplomatik münasebetler kısmen de olsa devam ediyordu.

**Konferansın
başarısızlığından
doğan buhran**

Konferans görüşmeleri İstanbul'da, gazeteler tarafından yayınlanmıştı. Halk, Kanunu Esasi ilânının heyecanı içinde konferans kararlarının reddedilmesini normal ve haklı bir hareket olarak karşılamıştı. Rusya ile harbin başlayacağını muhakkak olarak kabul ediyor ve derin bir tevekkül ve büyük bir cesaretle bu harbi karşılamaya hazırlanıyordu. Tanrı uludur, şerefsiz yaşamaktan ise Tanrı'nın takdirine boyun eğmek yeğdir, malımızı, kanımızı ve canımızı bu vatanın uğruna feda etmekten başka yapacak iş kalmamıştır, diyordu. Sadrazam Mithat Paşa ve devlet adamlarının büyük bir kısmı, harbi muhakkak değil, fakat muhtemel görüyorlardı. Altı büyük devletin Babiâli'ye karşı kurmuş olduğu müşterek diplomatik cephenin devam etmeyeceğine ihtimal veriyorlardı. Bu ihtimali kuvvetlendiren âmil, İngiliz Elçisi H. Elliot ile Salisbury'nin konferanstaki davranışları ve İngiliz Başvekilinin telkinleri idi. Salisbury, konferans tekliflerinin açıkca kabul edilmesini teklif ettiği halde, Elçi, İngiltere'nin bu tekliflerden kastetmekte olduğu mânâyı gizli bir şekilde Mithat Paşa'ya anlatmış, İngiltere Başvekili de Londra'da Osmanlı Elçisine konferans tekliflerine mukavemet edilmesini diplomatik bir ifade ile hissettirmişti.

Sultan Abdülhamit ise halkın, harp karşısında gösterdiği tevekkül ve cesarettен olduğu kadar devlet adamlarının da mutlaka bir harp çıkmıyacağı hususundaki iyimserliğinden endişe ediyordu. O, daha çok Salisbury'nin, Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı harp yapacak durumda bulunmadığı hususunda, kendisine yapmış olduğu açıklamadan ürküyordu. Zaten bu açıklamayı, Muhtar Paşa'nın Osmanlı ordusu hakkında vermiş olduğu izahat da teyit etmişti.

Sadrazam Mithat Paşa, her ihtimale karşı ve en çok Rusya'nın muhtemel bir saldırısını önleyici mahiyette askerî hazırlıklara başlamıştı.

Rusya, konferanstan önce, konferansın Balkan Hristiyanları hakkında isteyeceği ıslâhat ve teminat Babiâli tarafından kabul edilmediği takdirde tek başına harekete geçeceğini, Çarın beya-

natı ile belirtmişti. Bu beyanatın icaplarını yerine getirmek fırsatı çıktığı halde Saint - Petersburg hükümeti tereddüt ediyordu. Çarın kardeşi Grandük Nicola harp taraftarı idi. "İşler buraya geldikten sonra ricat namussuzluktur" diyordu. Çarın diğer kardeşi Constantin harb aleyhtarı idi. "Rusya'nın hiç görmediği, bilmediği Bulgarlarla Sırlar için kan dökmek, Rus köylerinin, fakir ahalisinden zor ile toplanan parayı birtakım yabancı milletler uğrunda sarfetmek bence cinayettir"²⁸ demektedir. Maliye Nazırı da harp aleyhtarı idi ve harp ilân edilirse istifa edeceğini bildirmişti.

Prens Korçakof ise Avrupa devletleriyle bir anlaşmaya varılmadan harbe gidilmesini²⁹ muvafık bulmuyordu. Çara gelince, o harp istiyordu. Fakat Sırları ve Bulgarları kurtarmak bir bahaneden ibaretti. Onun en büyük endişesi, Osmanlı devletinin parlâmentocu bir idare kurmaya kalkışması idi. Gerçi, Kanunu Esasinin ilânı Rusya'da istihza ile karşılanmıştı. Fakat Rus hürriyetseverleri onu vesile tutarak halk arasında Çarın istibdadına karşı propagandaya başlamışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamento rejiminin kökleşmesi, Rus idare sistemi için devamlı bir tehdit ifade edecekti. Bundan başka, parlamento idaresinin, muvaffak olması halinde, Rusya'nın Balkanlarda Hristiyan tebaa lehinde avukatlık yapması da önlenmiş olacaktı. Bununla beraber Çar, adamları arasında fikir birliği sağlamak ve alâkalı Avrupa büyük devletlerinin muvafakatini veya tarafsızlığını elde etmek için harp ilânını geciktirmeyi münasip gördü.

Rusya'nın harp açmakta tereddüt etmesine rağmen, Osmanlı devleti kendisine harp açılacağından endişe ediyordu. Sadrazam Mithat Paşa, meşrutiyet idaresinin kurulması hususundaki samimiyetinin örneklerini vermiye çalıştığı gibi, Sırbistan ve Karadağ ile barış yapılması için bu iki devletle, doğrudan doğruya müzakereye girişmiş bulunuyordu.

Sultan Abdülhamit, konferans kararlarının reddedilmesi üzerine, Elçilerini İstanbul'dan çekmiş bulunan büyük devletlerin, bazı fedakârlıklar yapılmak suretiyle tatmin edilmesi fikrinde idi. Fakat Sadrazam Mithat Paşa'nın hiçbir fedakârlığa yanaşmak niyetinde olmadığını biliyordu. Zaten alâkalı devletler

²⁸ Ahmet Saip, Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı, s. 76 - 77.

de konferansın akamete uğramasından Mithat Paşa'yı sorumlu tuttuklarını hissettirmişlerdi. Hele Rusya, Mithat Paşa'yı tasavvurları için başlıca engel sayıyordu. Padişah, sadrazamlıkta Mithat Paşa kaldıkça büyük devletlerin Babiâli'ye karşı davranışlarında yumuşamıyacaklarına kanaat getirmişti. Zaten onun hanedan düşmanı ve Cumhuriyet tarafıntarı olduğu hususunda da şüpheleri vardı. Bundan başka Meclisi Mebusan'ın da toplanması yaklaşmakta idi. Mithat Paşa'nın Meclise istinat ederek hareket edeceğine şüphe yoktu. Böyle bir durumda ise saltanatın otoritesi silinecekti. Bütün bu düşüncelerin ve en çok konferansın başarısızlığından doğan sorumluluğu Mithat Paşa'ya yükletmek mülâhazası ile onu azlederek memleket dışına sürgüne gönderdi. Yerine de Ethem Paşa'yı sadrazam tâyin etti. Yeni sadrazam, son defa bulunduğu Berlin Elçiliğinden İstanbul konferansı delegeliğine getirilmişti. Avrupa'da tahsil görmüş olduğu gibi, diplomasi usullerine vakıf idi. Fakat karakter itibariyle sert ve hiddetine mağlûp idi.

Sadrazam değişikliği, İstanbul matbuatında türlü surette tartışma konusu oldu. Gazetelerin bir kısmı, bu değişikliğin Avrupa umumî efkârında kötü bir tepki yaratacağından bahsederken diğerleri de aksine olarak devletlerin ve bu arada en çok Rusya'nın memnurluk duyduğunu ve artık harp ihtimallerinin zayıfladığını yazdılar. Sadaret değişikliğini takip eden ayda, Sırbistan ile harpten önceki statuiko esasları dairesinde barış imzalanması (1 Mart 1877) ve Meclisi Mebusan'ın açılması (29 Mart) da durumun düzeleceğine dair ümitleri kuvvetlendirdi. Halbuki Rusya, Avrupa devletlerini Babiâli'ye karşı müttehit bir cephe halinde tutmak için faaliyetler sarfetmekte idi.

Bununla beraber Rusya, Osmanlı devleti ile tek başına harbe tutuşmak halini de gözönünde bulundurduğu için daha konferans teklifleri reddedildiği gün, yani 15 Ocak 1876'da diplomatik çalışmalarını kuvvetlendirmeyi gerekli görmüştü. Balkanlarda kendisinden sonra en alâkalı devlet Avusturya olduğu için onunla kesin bir andlaşmaya vardı. Bu andlaşma, evvelce, iki devletin Reichstad'ta mutabık kaldıkları esasları bir muahede haline getirmekle yapıldı. Böylece Rusya harp halinde Avusturya'nın tarafsızlığını temin ettikten başka ordusunun ikmal işleri için Galiciya'dan da faydalanabilecekti. Harp sonunda Bosna (Hersek, Yenipazar

müstesna) Avusturya'ya ait olacak, Rusya da Besarabya'yı alacaktı.

Hiç şüphe yok ki bu andlaşmanın meydana gelmesinde Almanya'nın da büyük rolü olmuştu. Şansölye Bismak, Almanya, Avusturya ve Rusya arasında üçlü ittifakı Almanya'nın orta Avrupa'da nüfuzunu üstün kılmak düşüncesiyle kurmuştu. Rusya'nın Fransa ile bir ittifak yapmasına mâni olmak ve Avusturya'yı meşgûl etmek için tek tedbir, bu iki devleti Balkanlarda meşgûl etmektir. Bu sebeple Çar Aleksandr II.'nin harp hakkındaki tereddütlerini yenecek telkinlerde bulundu. Ona, Almanya'nın sempatisinden emin olmasını istediği gibi Alman Genel Kurmayı tarafından Balkan harekâtı hakkında tanzim edilmiş olan bir plân bile gönderdi. Bu plânda, Tuna'nın aşılmaz bir engel olmadığı, Balkanların gerçek stratejik önemi haiz bulunduğu, fakat Türklerin onları müdafaa edecek kudrete sahip bulunmadığı, 250.000 kişilik bir kuvvetin Osmanlı mukavemetini ezmiye kâfi geleceği açıklanıyordu.

Fakat Rusya Almanya'nın muvafakatini elde etmiş olmayı yeter görmüyordu. Türkiye'ye karşı yapılacak savaşta, Avrupa büyük devleti adına savaşmayı temin etmek istiyordu. Bunun için de altı büyük devletin, Babilî'ye karşı birliğini sağlamak ve Avusturya ile Almanya dışında kalanları da bu hususta ikna veya ilzam etmeyi lüzumlu görüyordu. Bu maksatlardır ki Prens Korçakof 31 Ocak 1877'de Londra, Paris, Berlin, Viyana ve Roma Elçilerine tahrirat göndererek Avrupa devletlerince kabul edilmiş olan İstanbul konferansı kararlarının Babilî'ye tatbik ettirilmesi hususunda alâkalı devletlerin faaliyete geçmeleri hususunda, çalışmalarını emretti. İngiltere, bu teşebbüse karşı, Osmanlı devleti ile mevcut ihtilâfın halli için kuvvet kullanılmasına muhalif olduğunu, fakat barışçı tedbirleri incelemeye hazır bulunduğunu bildirdi. Rusya bunun üzerine Mart sonlarına doğru General İgnatieff'i Avrupa büyük başkentlerinde bir inceleme seyahatine memur etti. Rusya bu esnada doğrudan doğruya Osmanlı hükümeti ile bir anlaşmaya varmak teşebbüsünden de vazgeçmemiştir. Nitekim İgnatieff Berlin'de bir taraftan Bismark ile görüşürken diğer taraftan da Osmanlı Elçiliği İşgüderi ile görüşmüş ve kendisine : "Devletiniz pek sade bir hareket ile savaşın önüne geçebilir. O hareket dahi Karadağ ile barış yapmak ve taahhüt ettiği

ıslâhatı tatbik etmek ve bir de iki devlet arasındaki eski münasebetleri iade için Petersburg'a ehliyetli bir Elçi göndermekten ibarettir. Ve ihtimal ki Avrupa bunu sizden istiyecektir. Talep olunmazdan önce kendiliğinizden bunu yerine getirmeniz muvafıktır. Yoksa muharebe muhakkaktır." demişti. Londra'da Rus Elçisi Şuvaloff da Osmanlı Elçisi Mosorus Paşa'ya aynı surette telkinde bulundu. Osmanlı Elçileri bu telkinleri şüphe ile karşıladılar. Zaten İngiltere'ye danışmadan hiçbir hususta Rusya ile direkt münasebette bulunulmuyordu. İngiliz Başvekili ise Rus telkinleri karşısında düşüncesini soran Mosorus Paşa'ya mübhem cevaplar vermişti. Bu suretle Rusya ile vasitasız bir anlaşma imkânı da ortadan kalkmış oldu.

İgnatieff ve Şuvaloff bunun üzerine, Babıâli'yi, vadettiği ıslâhatı tatbik etmiye zorlamak için altı büyük devlet arasında bir protokol hazırlanması için çalıştılar. İngiltere bu hususta, siyasi mesleği icabı olarak mukavemet gösterdi ise de neticede diğer devletlerin kabul etmiş olduğu hususlara muvafakat etti.

Londra Protokolü Bu suretle meydana gelen yeni anlaşma 31 Martta Londra'da bir protokol suretinde imza edildi.

Protokolü, İstanbul konferansına iştirak etmiş olan devletler imzaladılar. Bu suretle de aralarında Osmanlı devletine karşı kurulmuş olan müşterek cephenin devam etmekte olduğunu göstermek istediler. Protokolün kapsadığı ana fikir, Osmanlı devletinin Hristiyan halk için vadetmiş olduğu ıslâhatı yerine getirmesi ve bu suretle Avrupa barışının korunması idi. Altı devlet, Babıâli'nin, kendi iradesi ile Bosna - Hersek ve Bulgaristan için evvelce kabul etmiş olduğu ıslâhatın tatbik edilmesini görmek istediklerini belirttikten sonra, Sırbistan ile yapılan barışı tanıdıklarını, böyle bir barışın lehinde hudut tashini yapılmak suretiyle Karadağ ile de akdedilmesini lüzumlu görmediklerini ve Osmanlı ordusunun, güvenliğın korunmasından fazla olan miktarının silâhsızlandırılmasını tesbit etmişlerdir. Bundan başka yapılacak ıslâhatın, İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla kontrol edileceğini de protokola dercetmişlerdir.

İngiltere Başvekili, bu protokolü bir şarta bağlı olarak imzalamıştı. Bu şart, Avrupa barışının korunması ve Osmanlı devleti ile Rusya'nın askerlerini dağıtmalarından ibaretti. Bu hususlara

riayet edilmediği takdirde, İngiltere protokolü hükümsüz sayacaktı. Rusya ise askerini dağıtmak için Petersburg'a bir Osmanlı Elçisinin gönderilmesini şart koştuktan başka Balkanlarda, Bulgar ihtilâline benzer hareketler meydana geldiği takdirde askerini dağıtmayı geciktireceğini bir beyanname ile belirtmişti.

Londra Protokolünün Osmanlı devletince reddedilmesi

Londra protokolü İstanbul'da soğuk bir şekilde karşılandı. Babiâli bu vesikanın tanzim ve imza edilmesi şeklini bile Paris andlaşması hükümlerine aykırı buluyordu. Kendisinin görüşmeler dışında bırakılmış olmasını tamir edilmez bir hata olarak kabul ediyordu. Protokolün hükümlerini de Kanunu Esasi ile bağdaştırmaya imkân görmemekte idi. Osmanlı Parlementosu, kendileri için ıslahat talebedilen eyâletlerin Hristiyan mebuslarını da ihtiva ettiği için artık Avrupa devletlerinin Hristiyanlar lehinde herhangi bir müdahalesi hukuki temelden mahrum demekti. Büyük devletlerin Osmanlı devletindeki Elçilerinin ve Konsoloslarının ıslâhatı kontrol ve murakabeye kalkışmaları ise şeref ve haysiyet kırıcı idi. Hele Rusya'nın askerini terhis etmediği halde Osmanlı devletinin askerini terhis etmesini kabul etmesine imkân tasavvur edilmeyen diğer bir şart idi. Çünkü Rusya'nın Balkanlar'da kolaylıkla kıskırtacağı bir olaydan faydalanmak suretiyle Osmanlı memleketlerini istilâ etmesi mümkün ve muhtemeldi. Bütün bu cihetler dikkate alınarak Meclisi Vükelânın özel bir toplantısında Londra Protokolunun reddine karar verildi. Vükelâ heyetince tanzim edilen red-diye Meclisi Mebusanda ve Meclisi Âyan'da da görüşüldü ve aynen kabul edildi. 12 Nisanda mufassal bir nota ile alâkalı devletlere Londra protokolünü reddedildiği bildirdi. Bu hareket çoktan beri işaretleri belirmiş olan Osmanlı-Rus savaşının yakın sebebini teşkil etti.

3. OSMANLI - RUS HARBI

Rusya'nın harp ilânı

Londra protokolünün Babiâli tarafından reddedilmesi harp ilâmı için sömürülecek bir bahane idi. Nitekim öyle de oldu. Rusya bu olaydan bir gün sonra genel seferberlik ilân etti. Prens Korçakof 19 Nisan 1877'de Rusya'nın Babiâli'ye karşı harp kararını bir beyanname ile Avrupa'ya bildirdi. Bu beyannamede harp sebepleri şöyle

gösterilmişti: “Babıâli, Avrupa’nın nasihatlerine saygı göstermemiştir. Hıristiyanların durumunu düzenlemek hususunda kendisine tavsiye edilmiş olan tedbirleri yerine getireceğine dair artık kendisine emniyet ve itimat gösterilemez. Balkanlar’daki devamlı kargaşalık güvenliği bozmuş ve Rusya’nın menfaatlerini sarsmıştır. Bu sebeple Rusya, Avrupa tarafından da takdir edileceğine âmin olarak Babıâli’ye karşı harp açmıştır.”²⁹

23 Nisanda İstanbul’da Rus Elçiliği işgüderi Hariciye Nezaretine bir nota vererek Rusya’nın Babıâli ile olan siyasi ve diplomatik münasebetlerini kestiğini haber verdi. Aynı gün Prens Korçakof Petersburg’daki Osmanlı işgüderine Rusya’nın kendisini Osmanlı hükümeti ile harp halinde bilmekte olduğunu bildirdi.

Harp nasıl karşılandı Cevdet Paşa “Tezakirinde” harbin patlamasını şöyle izah etmektedir: “Rusya İmparatoru, muharebe kapısının açılmasını istemezdi. Mithat

Paşa, anı, ilânı harbe mecbur etti. İslâm ahâlisinin efkârını heyecana getirip cenge hırslandıran odur. Sanki tüfengini o doldurdu. Damat Mahmut Paşa üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa, ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felâkete uğrattı.”³⁰

Cevdet Paşa’nın bu ifadesini hakikat olarak kabul etmiye imkân yoktur. Rusya İmparatorunun harbi istemediği Cevdet Paşa’ya göre bir faraziyedir. Mithat Paşa’ya gelince, Harp ilânı sırasında memleket dışında sürgünde bulunuyordu. Halkın, Rusya’ya karşı heyecanlı olduğu doğru idi. Fakat bu heyecanı yaratmış olmayı sadece Mithat Paşa’ya yükletmek doğru mudur?. Abdülaziz’in tahttan indirilmesinden beri Osmanlı devletinde meydana gelen büyük çapta iç ve dış buhranlar halk şuuru üzerinde büyük tepkiler yaratmış ve İstanbul konferansı ile onu takip eden olaylar sonderecede hassas bir ruh halleri ile takip edilmişti. Bu sebeple harp halk tarafından korku ve ümitsizlik ile değil, fakat cesaret ve şevkle karşılandı. Hiç şüphe yok ki bunda gazetelerin ciddi esasa dayanmayan mubalâgalı yayın yapmaları da tepki yaptı. Bazı gazeteler, Osmanlı ordusunun kuvvetini bir milyona yakın gösterdikten başka, Kâşkar Hanının, Mısır Hidi-

²⁹ Mahmut Celâleddin, Mirat-ı Hakikat, c. II., s. 54.

³⁰ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. III., s. 351.

vi'nin, Tunus Beyi'nin de asker göndereceğini, hattâ Hindistan ve Çin'den bile gönüllü geleceğini, Macarların ve Lehlilerin Rusya'ya karşı yürüyeceğini, Fransa ve İngiltere'nin de Türkiye'ye yardım edeceğini yazıyorlardı. Halkın mâneviyatının yüksek tutulması için saraydan yardım gören şeyhler, dervişler de kesif cehâletlerine din rengi vererek ipe sapa gelmiyen kehanetleri ile halkın çileden çıkmasına yardım ediyorlardı. İçlerinden bazıları Sen-Petersburg ve Moskova kiliselerinde ezan okunduğunu rüyalarında gördüklerini ilân etmekten haya etmiyorlardı. Bu hezeyan havası sarayın kölelerini de heyecana getirmişti. Kızlaragası Behram ağa: "Moskof kiralı ne köpektir ki Halife ve Emîrü'l-müminin, zillullahu fi'l-âlem sahibü'l-berreyn ve'l-bahreyn efendimizle muharebe edebilsin" diyordu.

Devlet erkânına gelince, harp taraftarları sadece yukarıda Cevdet Paşa'nın işaret ettiklerinden ibaret değildi. Namık, Saffot ve Sadrazam Ethem Paşalar gibi politikada behresi olan kimseler de taraftardı. Abdülhamit, bunlara harp için kuvvetlerimizin kâfi olup olmadığını sorduğu vakit Namık Paşa, bir âyet okuyarak "çok aza, az çoğa bi-izn-i Huda galebe eder" demek suretiyle işin encamını Tanrı'ya havale etmekte tereddüt göstermemişti.

Bundan başka Meclisi Mebusan ile Meclisi Âyan da harp taraftarı idi.

Bununla beraber Osmanlı ordusu kumutanlarından muharebenin ne olduğunu bilenler ve Rus ordusu hakkında bilgi sahibi olanlar harbe aleyhtardılar. Sırlara karşı harbi idare etmiş olan Serdar Abdülkerim Paşa, Saraya muharebeden çekinmek icabettiğini bildirmişti. Karadağ harekâtını idare etmiş olan Ahmet Muhtar Paşa da kuvvetlerimizin, Rusya'ya karşı harbe girmek için kâfi olmadığını belirtmişti. Dördüncü ordu merkez komutanı Ali Rıza Paşa da harp aleyhtarlarındandı. Bu zat, daha önce Kırım muharebesinde bulunmuştu. O yandan beri de iki tarafın askerî hazırlıklarını takip etmiş ve "bu hal ile biz muharebe edemeyiz, edersek ukalâya karşı cinnet etmiş oluruz" demiştir. Osmanlı devletinin harbe sürüklenmekte olduğunu görünce de bu halden cinnet getirmiş ve intihar etmiştir.³¹

³¹ Mehmet Arif, Başınıza Gelender, s. 14.

Sultan Abdülhamit, devletin harp gücünün yetersizliği hakkında endişeleri olmakla beraber harp taraftarlarına iltihak etmek zorunda kalmıştır.

**Osmanlı Ordu-
sunun durumu**

İstanbul Konferansı sırasında harp ihtimalleri berilince, Abdülhamit II., Osmanlı ordusunun durumunu incelemek için Sadrazam Mithat Paşa'nın da dahil olduğu özel bir meclis toplamış ve Paşaların ordu mevcudu hakkında sağlam bilgiye sahip bulunmadıklarını hayretle görmüştü. Mithat Paşa askerin mevcudunu 650.000 gösterdiği halde Mahmut ve Redif Paşalar 700.000 olarak göstermişlerdi. Halbuki daha önce Muhtar Paşa, ancak 300.000 askere sahip bulunduğumuzu saraya bildirmişti. Nihayet harp ilân edilince serasker Redif Paşa kuvvetlerin bir listesini tanzim edebildi. Buna göre bütün askeri kuvvetlerin mevcudu 490.000 idi. Bunların 309.800'ü Balkanlar'da, 101.100'ü Anadolu'nun doğu kuzeyinde geri kalanları da imparatorluğun muhtelif taraflarında bulunuyordu. Balkanlar'daki kuvvetlerin de 186.500 Bulgaristan ve Trakya'da, 107.500 Bosna ve Hersek ve Karadağ'da, 15.800'ü de Yanya Yenişehir havalisinde bulunuyordu. Anadolu'nun doğu-güneyindeki kuvvetler de, 70.900'ü Kars, Ardahan ve Bayezit taraflarında, 20.800'ü de Batum cihetinde idi.

Bu açıklamadan anlaşıldığına göre, Rus ordularına karşı savunacak askerlerin toplamı 287.000'i buluyordu. Fakat bunların içinde eğitim görmüş olanlar ancak 150.000 kadar idi. Geri kalanlardan redifler eğitim görememişti. Müstahfizlere gelinece bunlar da elli, altmış yaşlarına varmış kimselerdir.

Ordunun küçük subay ve subay kadrosu da kifayetsizdi. Bu hal en çok gönüllü taburlarında görülmekte idi. Mehmet Arif "Başımıza gelenler" adlı kitabında Erzurum'da birisi "Milliye" diğeri "medrese" talebelerinden teşkil edildiği için, "İlmiye" adı verilen iki tabur bulunduğunu bunların da tabur subaylarının memurlardan ve memleketin ileri gelenleri arasından seçilmiş olduğunu belirtmektedir. Mahkeme Başkâtibi bulunmasına rağmen kendisinin sağ kolağası rütbesiyle Milliye taburunda görevli bulunduğunu da anlatmaktadır³².

³² Adıgeç, eser, s. 20.

Ordunun top, tüfek, mermi, tabanca gibi silâhları yeter sayıda görülmekle beraber taşıt araçları çok noksandı. Hele sağlık personeli ve levazımı yok gibi idi. Bu noksanlar, Ordunun hareket kudretini azaltmakta ve onu hantal bir duruma getirmekte idi.

Ordunun komuta heyeti de tenkide tahammül gösterecek durumda idi. Rumeli'de Ruslara karşı hareket edecek kuvvetlerin umum kumandanlığı Serdarı Ekrem Abdülkerim Paşa verilmişti. Maiyetine verilen Müşir Ahmet Eyüp Paşa da Harekât Komutanlığını yapacaktı. Vidin kuvvetleri Komutanı Osman Paşa, Ruseuk kuvvetleri Komutanı da Eşref Paşa idi. Karadağ ordusu komutanlığını Müşir Süleyman Paşa yapmakta idi.

Anadolu cephesinde ise ordu Komutanlığına Ahmet Muhtar Paşa getirilmişti. Bu cephede, Batum Ordusu Komutanlığı, Derviş Paşa'ya, Erzurum Valiliği, İsmail Paşa'ya verilmişti. Bu paşalar içinde Serdarı Ekrem ve askeri Paşalar ihtiyar ve harp fenninde iktidarı bulunmayan şahsiyetlerdi. Zaten her iki cephede, Başkomutanlara harekât teşebbüsü bırakılmamıştı. Başkomutanların olduğu gibi, Komutanların da işlerine, Serasker ve Padişah tarafından devamlı müdahaleler yapılacak ve bu hal, çok kere işlerin çorbaya dönmesine sebep olacaktır.

Rus Ordusunun durumu

Rus ordusunun Balkanlar'da ve Anadolu'nun doğu-kuzeyindeki muharebelere sevkettiği kuvvetler zamanla değişmiştir. Genel olarak Balkanlardaki Rus kuvvetleri 250.000, Anadolu'nun doğu-kuzeyindekiler ise 160.000 kadardı. Balkanlar'daki kuvvetlere, harbin ilânından az sonra Romanya'nın 60.000'den fazla olan ordusu da katıldığı gibi, Rusların Pilevne'yi almalarından sonra Sırp'lar da harbe katılmıştı. Bu sebeple Osmanlı kuvvetleri, sayı ve silâh yönünden kendilerine çok üstün kuvvetlerle savaşmak zorunda kalmışlardır.

Balkanlar'daki Rus kuvvetlerine Çarın kardeşi Grandük Nikola komuta etmiş) fakat Kişnev'de bulunan Çar, bu mevkiye hazırlanmış olduğu orduya bizzat komuta ettiği gibi, harp hareketlerinin umumî seyri ile de alâkadar olmuştur. Anadolu'nun doğu kuzeyindeki kuvvetlere ise Çar'ın diğer kardeşi Grandük Mişel komuta etmiştir.

İki tarafın harp amaçları Osmanlı-Rus harbinin ağırlık noktasının Balkanlar'da kurulacağına şüphe yoktu. Ancak, Rusların harbi Balkanlar'a intikal ettirmeyi istemeleri Romanya'nın durumu ile ilgili idi. Romanya ise Osmanlı hâkimiyetinde idi. Paris andlaşması hükümlerine göre de âkit devletlerden Rusya ile Türkiye'nin buraya asker sokmaları yasak edilmişti. Osmanlı Başkomutanlığı bu düşünce ile değil, fakat sadece askeri gerekçe ile Tuna'nın beri tarafında bir savunma harbi yapılmasına taraftar çıkmıştır. Sultan Abdülhamit, askeri müşavirlerinin tesiri altında kalarak muharebeyi Tuna'nın öte tarafında kabul ederek savunulmada bulunmasını hem Osmanlı topraklarının harabolmaması hem de askerlik icapları yönünden uygun bulmuş ve Babiâli'ye bu yolda hareketi tavsiye etmişti. Fakat Babiâli böyle bir hareketin Paris andlaşmasının ihlâli sayılıp sayılmıyacağını kestirme yolunda tereddüt gösterdiği için buna cesaret edememişti. Neticede Paris andlaşmasını bozma sorumluluğu bir defa daha Rusya'ya bırakılarak Tuna'nın beri tarafında bir savunma hattı kurulup muharebenin kabul edilmesine karar verilmişti. Anadolu'nun doğu-kuzeyinde de aynı suretle bir müdafaa hattının tesisine karar verildiği gibi Baltık'dan gelmesi varit görülen Rus filosuna karşı Çanakkale Boğazına torpil dökülmüştü. Osmanlı filosunun Karadeniz'de kuvvetli bulunması dolayısıyla Karadeniz Boğazı için böyle bir tedbire lüzum görülmemişti.

Rusya'nın harp amaçlarına gelince görünüşte, İstanbul konferansında tesbit edilmiş olan teklifleri Osmanlı devletine kabul ettirmekten ibaretti. Gerçekte ise Balkanlarda, Slavlarla meskûn eyâletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak ve onlar üzerinde kuracağı nüfuz ile İstanbul ve Boğazlara yaklaşmaktı. Diğer taraftan da Anadolu'nun doğu-kuzeyinde, Batum limanını, Kars, Ardahan ve Erzurum'u ele geçirmek suretiyle bir taraftan Karadeniz'de kuvvetlenmek diğer taraftan da İskenderun yönünde bir yayılma imkânı sağlamaktı. Bu büyük plânın gerçekleşmesi için Rusya, bir saldırma harbi yapmak zorunda idi. Böyle bir harbde de Balkan Slavlarının kendisine tesirli yardımda bulunacaklarına ihtimal veriyordu.

İki tarafın harp plânları Osmanlı Başkomutanlığının plânı savunma amacıyla tertip edilmişti. Bu Plâna göre iki savunma hattı kabul edilmişti. Birinci hat Tuna nehri idi.

Tuna'nın güney kıyısı Varna'dan Vidin'e kadar bu maksatla tahkim edilmişti. Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Vidin, bu hat üzerinde önemli kuvvetlerin bulunduğu başlıca kaleleri ihtiva ediyordu. Bu hattın gerisinde ikinci savunma hattı olarak da Balkanlar kabul edilmişti. Bu hat üzerinde Varna, Şumnu ve Sofya'da büyük kuvvetlerin bulundurulması kararlaştırılmıştı. Başkomutan karargâhını Şumnu'da kurmuştu. 1856 Paris muahedesi ile Karadeniz tarafsız kabul edilmiş olduğu için Rusların Karadeniz'de kuvvetli bir donanması yoktu. Her ne kadar Rusya 1871'de Londra andlaşması ile bu tahdidi kaldırmış ise de bu tarihten harp ilânına kadar fazla müddet geçmemiş olduğu için Karadeniz'de bir deniz savaş kuvveti meydana getirememişti. Bu sebeple Osmanlı devletinin Karadeniz Boğazından gelecek bir tehlikeden korkusu olmadığı gibi, Tuna nehri munsabını kontrol etmesi ve Tuna'daki hafif deniz kuvvetleri ile Rusya'nın Osmanlı topraklarına çıkartma yapmasını önleyeceği veya hiç olmazsa güçleştireceği tahmin ediliyordu. Çanakkale Boğazına gelince, 1768-1774 harbinde Baltık Rus filosunun doğu Akdeniz'e gelmiş olduğu düşünülmekle ihtiyat tedbiri olmak üzere, torpil dökülmek suretiyle kapatılmıştı.

Balkanlar'daki savunma hatları üzerindeki merkezlerin durumu gözönüne getirildiği takdirde Osmanlı kuvvetlerinin çok dağıldığı ve gerektiği anda bu kuvvetlerin toplu bir harekete iştirak ettirilmesinde büyük güçlükler mevcut olduğu görülür.

Rus harp plânına gelince şöyle idi: Bir Rus kolordusu Tuna'yı aşarak Dobriçe'ye geçecek ve bu yönden Türk kuvvetlerinin Tuna'nın doğu kısmında Rus münakale yollarını tehdit etme teşebbüsüne karşı koyacaktı. Bu esnada Rus ordusunun geri kalan kuvvetleri Rusçuk'la Niğbolu arasından Tuna'yı geçip Edirne yönünde yürüyecekler ve bu suretle de Türk kuvvetlerini ikiye ayırmış olacaktı.

Bu plânın tatbik edilmesi için her şeyden önce, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Romanya'dan geçit müsaadesi almak gerekli idi. 16 Nisan 1877'de Rusya ile Romanya arasında yapılan

bir anlaşma ile bu müsaade elde edildikten başka 22 Mayıs'ta Romanya'nın, Osmanlı devletine karşı harp ilân etmesi bile temin edilmişti.

Rus kuvvetleri-
nin Tuna'yı
aşması

Ruslar harp hareketlerine 24 Nisanda başladılar. Bir Rus askeri birliği Kalas'da Tuna'yı geçerek Maçin'i aldı ve Dobriçe'nin güneyine doğru ilerledi. Tuna'daki Osmanlı zırhlı gambotları, bu geçişi önleyemediği gibi Maçin'i savunan kuvvetler de ciddi bir mukavemet göstermeden çekildiler. 26-27 Haziranda başka bir Rus birliği Tuna'yı geçerek Rusçuk ile Niğbolu arasında Osmanlı topraklarına çıktı. Zıştoy'dan bu çıkışı önlemek için gelen Türk kuvvetinin müdahalesi tesirsiz kaldı. Bu esnada Abdülkerim Paşa, âtil bir durumda, Rusların harekât plânından habersiz, kalelere hücum beklemekte idi.

Balkanlar
üzerine Rus
yürüyüşü

30 Haziranda General Gurko 10 tabur piyade, 11 bölük süvari ve 32 top kapsayan askeri bir birlik ile ve büyük bir süratle Tırnova üzerine yürüdü. Amacı, Balkan geçitlerini, sonra Bulgaristan'ı ele geçirmek, Bulgarları ihtilâle teşvik etmek, bu suretle Edirne-Sofya demir yoluna varıp Osmanlıların münakale hatlarını kesmektir. Gurko 1 Temmuzda Tırnova'yı ele geçirdi. Şipka boğazının önemli kuvvetler tarafından muhafaza edilmekte olduğunu haber alması üzerine, büyük Balkan, Hainköy geçidinden geçmiye ve Şipka'yı arkadan çevirmeye karar verdi. Hainköy boğazını savunan Osmanlı kuvvetleri, başıbozuk ve gönüllüden kurulmuş iki tabur kadar, harp eğitimi görmemiş erlerden ibaretti. Çok zayıf bir mukavemetten sonra Hainköy'ü Ruslara terkederek Filibe'ye kaçtılar (14 Temmuz). Gurko, bundan sonra Kızanlığı aldı ve Şipka'yı kuşattı. Osmanlı kuvvetleri 19 Temmuzda bu çok önemli boğazı da bırakıp çekilmiye zorlandılar. Rus ordusu bu suretle plânının birinci kısmını tamamlamış oldu. Bulgaristan'da Türklere karşı misli görülmemiş bir öldürme hareketi başladı. Köyler, kasabalar yakıldı. Türklere elde edilen silâhlarla Bulgarlar silâhlandırıldı ve gönüllü taburları teşkil edildi. Rus ve Bulgar akıncıları Yeni Zağra ve eski Zağra dolaylarına kadar olan bölgeyi kan ve ateş içinde bıraktılar.

General Gurko büyük Balkan üzerine yürüdüğü sırada bir Rus askerî birliği de Baron Krüdner komutasında Niğbolu'yu kuşatmış bulunuyordu. Rusların Tuna'yı geçmeleri üzerine, bu mevkiideki Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi harb fenni icaplarından olduğu halde, ve bu cihetin Serdarı Ekrem Abdülkerim Paşa'ya hatırlatılmasına rağmen o, kalenin tarihi değeri hâf bulunması ve pek çok silâh ve asker kapsaması gibi hissî sebeplerle tahliye emri vermekten çekinmişti. Nihayet mukadder felâket başa geldi. 16 Temmuzda Niğbolu kahramanca bir savunmadan sonra düşman eline geçti. 7000 esir, 113 top, 10.000 tüfek de Ruslara terkedildi.

Rus başarıları-
nın tepkisi

Rusların, büyük askerî başarıları İstanbul'da sınırsız bir heyecan uyandırdı. Umumî Efkar sorumlu olanların cezalandırılmasını istiyordu.

Padişah ve vükelâ, harbin, harp fennine uygun bir plâna göre idare edilmediği kanaatine kapıldılar. Başkentte mevcut askerî erkânın meşveret neticesinde tesbit edeceği kararlarla harbin idaresi uygun görüldü. Hiç şüphe yok ki bu bir hata idi. Kaldı ki, Padişah ve vükelâ ayrı ayrı veya birlikte askerî harekâta müdahale ediyorlardı. Bu karman çorman usul, mağlûbiyetin mesullerini kurtarmaya kâfi gelmedi. Serasker Redif Paşa ile Serdarı Ekrem Abdülkerim Paşa, yerlerinden alınarak harp divanına verildiler. Yeni bir Serasker tâyinine lüzum görülmedi, Tophane Müşiri damat Mahmut Paşa bu makama Kaymakam olarak tâyin edildi. Tuna komutanlığına Müşir Mehmet Ali, umum Balkan komutanlığına da Müşir Süleyman Paşa tâyin olundular. Karadağ'da bulunan Süleyman Paşa'ya kuvvetleriyle Balkanlara hareket etmesi hususunda emir verildi. Bu tedbirler heyecanı yatıştırmaya yetmedi. Ordu mevcudunun arttırılması için asker tedarikine girildi. İstanbul halkı için de askerlik mecburiyeti konuldu. Fakat büfus sayımı yapılmış bulunmadığı için kur'a usûlünü yürütmek mümkün olmadı.

Bunun üzerine sancakı şerifin çıkarılmasına ve ehli islâmın silâh altına davetine karar verildi. Fakat bundan da vazgeçildi. Nihayet İstanbul'un dört tarafına temsili mahiyette dört bayrak dikilerek münadilerle gönüllü davet edilmeye başlandı. İstanbul halkı harbe alışık değildi. Taşradan gelen esnaf da iş ve gücünü

terketmek istemiyordu. Sözün kısası, yumurta kapıya gelirken alınan bu tedbirlerden fayda görülmedi. Bunun üzerine cepheye yakınlığı dolayısıyla Edirne halkından eli silâh tutanların ordu hizmetine alınmasına karar verildi.

Bu sırada Süleyman Paşa kuvvetleri Balkanlar'a ulaşmış ve Rus kuvvetleriyle savaşıma başlamıştı. General Gurko'î kuvvetlerinin sağ kanadının eski Zağra'da mağlûp olması üzerine Balkanlar üzerine çekildi. Eski Zağra'nın Osmanlı kuvvetleri eline geçmesi üzerine Ruslar, Kızanlığı tahliye edip çekildiler. Tırnova ve Gabrova'da Osmanlı ordusuna karşı bir harp hattı kurdular.

Osman Paşa'nın Ruslar harbe başlarken, kolaylıkla muzaffer
Pilevne müdafaası olacaklarını ve süratle İstanbul önlerine varacaklarını ümit etmişlerdi. Fakat Süleyman Paşa'nın Gurko kuvvetlerini çekilmeye zorlaması ve bilhassa Osman Paşa'nın Pilevne'yi kahramanca savunması onları hayal kırıklığına uğrattı.

Rus Başkomutanlığı General Gurko'nun başarılarını istismar edememişti. Balkanlar'ı tekrar aşmak ve hedefine ulaşmak için Vidin'den Pilevne'ye gelip Rus ordusunun sağ kanadını ciddi bir surette tehdit eden Osman Paşa kuvvetlerini bertaraf etmek gerekiyordu. Pilevne batı Bulgaristan ve Balkan geçitlerine giden yolların kavuşak noktası idi. Osman Paşa burasını türlü tahkimat şekilleri ile müstahkem mevki haline getirmişti. Komutası altında 40 tabur kadar asker vardı. Ruslar ilk defa olarak 20 Temmuzda Pilevne'yi almak amacıyla taarruz ettiler ve Osman Paşa'dan ilk silleyi yediler, ezildiler. General Krüdner taarruzu yenilemiye karar verdi. 30 Temmuzda 30 yaya taburu, 30 süvari bölüğü ve 186 top ile yeniden taarruz etti. Fakat yeniden mağlûp edildi ve kuvvetleri perişan bir şekilde ricat ettiler. Osman Paşa, karşı taarruza geçerek düşmanı takip etmek istedi. Fakat bunun için gerekli süvari kuvvetinden mahrumdu. Bundan başka harbi, İstanbul'da siyasî paşalar idare ediyordu. Pilevne'den çıkmamasını emrettiler. Halbuki bu sırada Gurko da eski Zağra'da mağlûp edilmiş bulunuyordu. Rus ordusunda yılgınlık ve ümitsizlik başlamıştı. Eğer Süleyman Paşa Balkan geçitlerine karşı savaşı indirip de Osman Paşa da Rusları taarruz hareketi ile takip etseydi belki de Rusları Tuna'dan öte tarafa atmak

mümkün olurdu. Fakat böyle olmadı. Osmanlı komutanları birbirleriyle irtibat kurmadan harbediyorlardı. Zaten fennî mûnada bir başkomutan da yoktu. Harp Yıldız Sarayından idare ediliyordu. Halbuki tarih, saraydan idare edilmek suretiyle bir harbin kazanıldığını ne kaydetmiştir ne de kaydetmesine imkân ve ihtimal vardı. Bu yüzden, Abdülhamit II., vükelâsı ve paşaları, farkında olmadan ordusunun başında ve içinde bulunan Rus Çarına hizmet etmiş oluyorlardı.

Rus başkomutanlığı her ne bahasına olursa olsun Pilevne'yi zaptetmiye karar vermiş bulunuyordu. Çar, kesin bir taarruz için Rusya'dan yeni takviye kitaları ve bu arada kendi hassa alâyını da getirtti. Aynı zamanda 60.000 kişilik Romanya ordusunun da yardımını sağladı.

Pilevne, harbin kördüğümü haline gelmişti. Ruslar, üçüncü taarruza hazırlandıkları sırada Osman Paşa da yeni bir savunma için tertipler aldı. Civardan ve İstanbul'dan aldığı kuvvetlerle ordusunu takviye etti. Önceki muharebelerden edindiği tecrübelerden faydalanarak önemli mevkillerde yeni tabyeler ve istihkâmlar yaptı. Askerin ihtiyaçları için ve uzunca bir muhasaraya yetebilecek kadar yiyecek tedarik etti.

Ruslar, taarruz için 123 piyade taburu, 19 süvari bölüğü, 73 topçu bataryası ve bir istihkâm taburu toplamışlardı. Aşağı yukarı 100.000 kişi ve 450 top vardı. Çar, başkomutan Grandük Nikola ve Romanya Prensi Şarl, taarruza nezaret edeceklerdi. Türk ordusu 45 piyade taburu, 15 süvari bölüğü ve 12 bataryadan yani 25000 kişilik bir kuvvetle 70 toptan ibaretti.

Taarruz hareketleri, Çar'ın doğum yıl dönümünde başladı ve büyük bir şiddetle gelişti. Ruslar, cesaretle ve maharetle savaştılar, Çar ve başkomutanları da ordunun başında idi. Bu suretle birkaç önemli mevki elegeçirebildiler. Fakat Osman Paşa'nın ve maiyetinde onun gibi değerli komutanların ve erlerin kahramanlığı Rusların kesin bir netice sağlama yolundaki her türlü gayretlerini critti. Ruslar ve müttefikleri Romanyalılar girdikleri yerden çıkarıldı, yüzgeri kaçmaya zorlandı. Çar büyük ümitlerle giriştiği taarruzda kuvvetlerinin bu halini göz yaşlarıyla seyretti (12 Eylül).

Bununla beraber Osman Paşa, Rusların tekrar Pilevne'yi almak için teşebbüse geçeceklerine kesin olarak inanıyordu. Pilev-

ne'den Orhaniye üzerine çekilerek Osmanlı ordusunun diğer birlikleri ile temasa geçmek için İstanbul'dan müsaade istedi. İstanbul'da şehir Paşalarının teşkil ettiği "Meclisi Askeri" bunu muvafık görmedi. Boğaziçi kıyısından harp idare etmenin mukadder kılacağı felâketi, Osman Paşa'nın devamlı kahramanlıkları da önliyemezdi.

Ruslar Pilevne'yi taarruz ile alamıyacıklarını anlayınca, kuşatmaya karar verdiler. Sivastopal müdafii Totleben muhasara ordusunun başına getirildi. General Gurko da Pilevne'yi tecrit edecek kuvvetlerin başına geçirildi. Bu suretle Osman Paşa'ya hiçbir şekilde yardım yapılmasına imkân bulunmayacak, bu plânın tatbikinde Ruslar muvaffak oldular. Osman Paşa, öldürülen er ve subaylarının yerini dolduramadı. Malzeme, mühimmat, sıkıntı başgösterdi. Açlık tesirini göstermeye başladı. Sağlık malzemesi yok gibi idi. Ve yokluk, düşmanı Rus'tan daha korkunç bir surette Pilevne kahramanlarını yormıya, yıpratmaya başladı. Rus başkomutanı, Osman Paşa'ya kahramanlığını öven bir mektup göndererek teslim olmasını teklif etti. Paşa reddetti. Türk ordusu bu kapanda sefil bir şekilde ölmekten ise, bir yarma hareketi ile muhasara çenberini aşmaya karar verdi. Bu kararın tatbikine misli görülmemiş fedakârlıklar ve kahramanlıklarla girildi. 42.000 kişilik Türk kuvveti 72 topla 130.000 Rus ve Romanya askerine ve 450 topa karşı dövüştü. Üç muhasara çenberinden ikisini yarmıya muvaffak oldu. Fakat neticede teslim olmıya mecbur kaldı (10 Aralık). Pilevne kahramanları, harp talihini değiştiremediler ise de Türk ordusunun askerlik şerefini kurtarmış oldular.

Pilevne sukutu- Pilevne'yi kurtarmak için Lom'daki Osmanlı
nun neticeleri kuvvetlerinin yaptığı teşebbüsler Çaroviç komuta-
sındaki Rus askerî birliği tarafından önlenmişti.

Pilevne üzerine çöken Rus sıkletini azaltmak için Süleyman Paşa tarafından Rus sol kanadı üzerine yapılan taarruzlardan da esaslı bir netice alınamamıştı. Her ne kadar bu esnada Rus sağ kanadı üzerine Elena mevkiinde bir zafer kazanıldı ise de bu kısmî başarı, Pilevne'yi kurtaramazdı. Pilevne'nin sukutundan bir gün sonra Süleyman Paşa Maçka'da düşmanın üstün kuvvetleri karşısında mağlûbiyete uğradı.

Pilevne sukutu ve bu mağlûbiyet 14 Aralıkta, Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğuna harp ilân etmesine sebep oldu. Çünkü, Sırp sınırında artık önemli sayılabilecek Osmanlı kuvvetleri kalmamış bulunuyordu. Rus ordusunun büyük kuvvetleri sağ kanatlarının güvenliğini sağlamış bulundukları için artık harekât plânının ikinci kısmına geçebileceklerdi. Ruslar, Rusçuk, Şımu ve Vidin'de kapanmış olan Osmanlı kuvvetlerini kendi hallerine terk ederek Sofya ve Edirne yönünde harekete geçmiye karar verdiler. General Gurko'ya her ne bahasına olursa olsun Balkanlar'ı aşmak emri verildi. Bu General, yolunu kapıyan Şakir Paşa kuvvetlerini perişan ettikten sonra 4 Ocak 1878'de Sofya'yı almış muvaffak oldu. Balkanlar'ın merkezinde Veysel Paşa 41 tabur ve 93 top ile Skobelev ve Radetzky'nin kuvvetlerine hafif bir mukavemet gösterdikten sonra teslim oldu. Süleyman Paşa, Filibe önlerinde Rusları durdurmak için üç gün süren şiddetli bir mukavemet gösterdi ise de mağlûp oldu ve Rodop üzerine çekildi (16-19 Ocak). Bu suretle Osmanlı mukavemetini bertaraf etmiş olan Ruslar 20 Ocakta Edirne'ye girdiler.

Bu esnada Sırlar Niş'i zaptettikten sonra Vranja'da Osmanlı kuvvetlerini bozmuşlar ve Sofya'yı almış olan Ruslarla irtibat sağlamışlardı. Karadağlılar da Nikşiç'i almışlar Antivari'yi de zaptederek Adriyatik sahillerine ulaşmışlardı.

Balkanlar'da harp Ruslarla müttefikleri lehine geliştiği sıralarda Anadolu'nun doğu kuzeyinde de Osmanlı kuvvetleri mağlûp duruma düşmüşlerdi.

Anadolu'nun doğu - kuzeyinde harp hareketleri "İki tarafın harp plânları"

Osmanlı ordusunun, bir Rus taarruzuna karşı önceden hazırlanmış bir plânı yoktu. 27 Mart 1877'de ancak, Abdülkerim Paşa ile Muhtar Paşa, Padişahın emirleri üzerine bir plândan çok, umumî savunma esasları denebilecek bir-

takım esaslar tesbit ettiler. Osmanlı kuvvetleri, tabiat arızalarından Kars, Ardahan, Erzurum ve Batum tahkimli mevkielelerinden faydalanmak suretiyle Rus taarruzunu durdurmayı çalışacaktı. Bundan başka Dağıstan halkının büyük kısmının müslüman bulunması dolayısıyla bu halktan teşkil edilecek çetelerle Rusların geri güvenliği ve taşıt araçları izaç edilecekti. Osmanlı komutanlarına göre, doğu cephesi, Balkanlar'a göre ikinci

derecede önemli bir cephe olacak ve burada çok sayıda düşman kuvvetlerinin tesbit edilmesine çalışılacaktı. Bu plâna göre Şark ordusu adı verilen Osmanlı kuvvetleri, Kars, Ardahan ve Erzurum üçgeni içinde tabya edilmişti. Batum havalisinden de Derviş Paşa'nın komutasında müstakil bir birlik teşkil edilmişti.

Rus plânına gelince, harbin başlamasından üç yıl önce, Anadolu harekâtı için bir taarruz plânı hazırlamıştı. Buna göre taarruz için hazırlanacak bütün kuvvetler, Osmanlı ordusuna saldıracaktı. Taarruzun ilk hedefi Erzurum'un ele geçirilmesi idi. Bu hedefe de harbin başladığı andan itibaren altı haftada varılacağı tesbit edilmişti. Fakat harbin arefesinde bu plânın tatbikatında değişiklik yapılmıştı. Rus başkomutanlığı kuvvetlerinden bir kısmını Dağıstan'ın, diğer bir kısmını sahillerin korunmasına ayırdıktan sonra geri kalan kuvvetlerini de üç gruba ayırarak bu gruplardan her biri ile stratejik bir hedef yönünde taarruz etmeyi kararlaştırılmıştı.

Rus ordusu ha-
rekete geçiyor

Rusya ile harp başlar başlamaz, Rus kuvvetleri doğuda üç yönde harekete geçtiler. General Melikof kuvvetleri Kars, General Hugossof kuv-

vetleri doğu Bayezit, General Oklobijo kuvvetleri de Ardahan üzerine yürüdüler. Bu son kuvvetler, Batum'a karşı harekâтта bulunmakla da görevli idiler. Bu hareket karşısında stratejik önemi bulunmayan Ardahan'ın boşaltılması gerekli idi. Bundan başka, Rus kuvvetleri geniş bir cephe üzerinde dağıtılmış bulunduğundan Kars'tan Gümrü üzerine ve Batum'dan, bu şehri tehdit eden zayıf Rus kuvvetleri üzerine taarruz etmek harb fenni icaplarındandı. Fakat İstanbul'da harbe müdahale eden Paşaların, harp hakkında modası geçmiş bir nazariyeleri vardı. Bunlar strateji mülâhazalarını dikkate almayarak Osmanlı kuvvetlerinin bulundukları yerlerde, her ne pahasına olursa olsun tutunmalarını ve bir karış toprak terketmemelerini emrediyorlardı. Bu sebeple Şark Ordusu Umum Komutanı Muhtar Paşa teşebbüs kabiliyetinden mahrum edilmiş oluyordu.

Ardahan'ın
Ruslar eline
geçmesi

Osmanlı ordusunun bu ataleti Rusların işini çok kolaylaştırdı. General Melikof Kars önünde gözlemek için bir birlik bıraktıktan sonra, geri kalan kuvvetleriyle Ardahan üzerine yürüdü ve

daha önce bu kale üzerine yürümüş olan Rus birlikleri ile irtibat

kurarak Ardahan'ı kuşattı. Ardahan'da 25.000 kadar muhafız bulunmak lâzım gelirken bunun yarısı kadar da yoktu. Kaldı ki mevcut askerin de pek azı Nizamiye askeri idi. Ardahan Komutanı Hüseyin Paşa ise Abdülaziz'in hal'i olayına karışmış bulunduğu için İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadiyle, oraya tâyin edilmiş, "Amanım camım ben beceremem, asker kumandası beni elimden gelmez. Zira vücutça mazurum" diye itizar etmesine de kulak asan olmamıştı. Maiyetindeki Liva Kumandanı Hasan Paşa da ömründe askerlik etmemiş, kumanda etmenin ne olduğunu bilmiyen bir büro subayı iken anafordan terfilerle Ardahan'a kadar gelmiş bulunuyordu. Bu minval üzere, diğer subaylar için de söylenecek çok şeyler vardır. Bu şartlar dahilinde Ardahan'ın akıbeti önceden taayyün etmişti. 17 Mayıs 1877'da Ruslar hücum ile Ardahan'ı zaptederek pek çok esir aldıkları gibi 80 kadar top, yiyecek ve cephane de ele geçirdiler.

**Doğu Bayezit'in
Ruslar eline
geçmesi**

Harb başlayınca, Rus kuvvetlerinden bir birlik Hugosof komutasında Doğu Bayezit üzerine yürümüştü. Bu birlik 12 tabur piyade, dört alay süvari ve 32 toptan kurulmuştur. Bu harekete

karşı koyacak Osmanlı kuvvetine Van ordusu adı verilmişti. Bu ordu Faik Paşa'nın komutasında bulunuyordu. Muntazam olan ve olmiyan 11.400 kadar askerden ibaretti. Bu kuvvetten ancak 2 tabur piyade, 2 bölük süvari ile bir batarya topu Doğu Bayezit'te alakonulmuş gerisi de Van cihetinde toplanmış idi. Rus birliğinin Doğu Bayezit üzerine yürümesi üzerine bu kuvvet de geri çekilince Ruslar, 20 Nisanda baskınla bu şehri almışlar ve Aleşkirt üzerine yürümüşlerdi. Muhtar Paşa'nın vaktinde ikazlar yapmış olmasına rağmen Faik Paşa, korkaklığı ve tedbirsizliği yüzünden Rusların bu muvaffakiyetini önleyememişti. Muhtar Paşa, Rusların bu hareketi karşısında sol kanadının Delibaba mevkiinde çevrilmekte olduğunu görmesiyle bu kanadın komutanı Mehmet Paşa'ya takviye birlikleri gönderip mukavemet etmesi hususunda emir verdi. Fakat yapılan muharebede Mehmet Paşa şehit düştü. Ruslar Delibaba geçidini işgal ettilerse de Osmanlı kuvvetlerini takibe cesaret edemediler. Ruslar, Ardahan'ı zaptedip Doğu Bayezit cihetinden de ilerlemeye muvaffak oldukları sırada Kars üzerindeki baskılarını arttırıp Erzurum'u tehdit etmeye başlamışlardı.

Kars'ın birinci
muhasarası

Muhtar Paşa, Kars kalesini bizzat teftiş edip savunma tertiplerinin alınmasına nezaret etmişti.

Rusların maksadı, Kars kalesini tecrit ederek Erzurum üzerine yürümek olduğu için Türk Başkomutanı, kalede 25.000 asker bırakmış ve Erzurum yolunu düşmana karşı savunmak için Soğanlı dağları gerisinde Ziyin mevkiinde kuvvetlerini toplamıştı. Haziran içinde Rus başkomutanlığı bir yandan Kars'ı kuşatmaya öte yandan da Muhtar Paşa kuvvetini tesbit edip Kars ve Doğu Bayezit yönünde ilerlemesini önlemek için General Hayman komutasında, Soğanlı dağa bir askerî birlik sevketti. Kars müdafileri gittikçe darlaşan kuşatma çenberini yarmak için çıkış hareketleri yapıp Rus öncüleri üzerine bazı muvaffakiyetler kazandılar ise de Ruslar, kuşatmayı kaldırmadıkdan başka kaleyi şiddetli top ateşine tuttular.

Bu esnada General Melikof, 25 Haziranda Ziyin'deki Muhtar Paşa kuvvetlerine karşı taarruza başladı. Taarruz şiddetle püskürtüldü ve Rus kuvvetleri geri çekilmeye zorlandı. Yeter sayıda suvari kuvvetlerine sahip olmamasına rağmen ve İstanbul'dan verilen emirlerin hilâfına olarak Muhtar Paşa ağır bir yürüyüşle Rusları Kars yönünde takibe başladı. Melikof'un mağlûbiyeti, Bayezit cihetinden Delibaba mevkiine kadar ilerlemiş bulunan Hugossof birliğinin de çekilmesini neticelendirdi. Türklerin bu ilk ve esaslı başarıları Rus ordusunun tümünde morali bozdu. Ruslar, Kars kuşatmasını bırakarak Gümrü'ye çekildiler. Muhtar Paşa 1 Temmuzda Kars'a girdi. Bu muvaffakiyetinden dolayı kendisine Gazilik unvanı ve Müşirlik pâyesi verildi.

Osmanlı ordusu, bütün kuvvetleriyle Rusları bir muharebeye zorlayıp kesin bir netice elde edemedi. Muhtar Paşa, Kars civarında stratejik önemi haiz bazı taarruz hareketleri yapmakla iktifa etti. Bu arada Kedikler ve Yahniler'de iki zafer kazandı. Fakat Rusların ana kuvvetlerini zedeliyemedi. Zaten Ruslar, bu esnada Rusya'dan büyük takviye birlikleri ve bilhassa çok sayıda top getirmişlerdi. Osmanlı kuvvetleri ise gittikçe erimekte idi. Kuvvet muvazenesinin bozulması harbin istikametini ve mukadderatını da değiştirecek mahiyette idi.

Rus ordusunun
başarıları

Muhtar Paşa Kars dışında bulunan Osmanlı kuvvetlerinin Ruslar karşısında uzun boylu tutunamayacağını bildiği için mevkillerini terkederek

Kars'a çekilmelerinin uygun olacağını, bu zaferlerden önce İstanbul'a bildirmişti. Fakat yapılması tasavvur edilen mütareke teşebbüsleri üzerine fena tesir yapar düşüncesiyle teklifi kabul edip memişti. Ruslar 14 Ekimde Aladağ'daki Türk kuvvetlerine taarruz ederek kuşattılar. Ordunun sağ kanadını teşkil eden bu kuvvet 6.500 piyade ile 42 toptan ibaretti. Komutan Ömer Paşa'nın, askerin düzensiz halini görerek "artık iş bitti, teslim olmaktan başka çare kalmadı, bari devlete birkaç bin çiftçi kazandıralım" diyerek teslim olmak hususundaki düşüncesi birliğin diğer komutanları tarafından da kabul edilmekle Rus Başkomutanlığına sözcü gönderildi. Neticede iki Ferik, beş Liva, iki yüz elli Subay ile 6.500 erden kurulan birlik bütün silâhları ve cephaneleriyle teslim oldu.

Muhtar Paşa bu esnada geri kalan kuvvetleriyle Kars'a çekilmiye muvaffak olmuştu. Fakat Kars'ta kapanıp Erzurum yolunu açık bırakmayı uygun görmediğinden Kaleyi savunmak için 26.000 kişilik bir kuvvet braktıktan sonra 11 sahra bataryası ve 3.000 kişi ile Ziyin üzerine çekildi. 27 Ekimde burada İsmail Paşa kuvvetlerini yerleştirdikten sonra Erzurum'un doğusunda Deveboynuğu mevkiinde düşmana karşı müdafaada bulunmaya karar verdi. Bu esnada emri altına 22.700 kişilik bir kuvvet bulunuyordu.

4 Kasımda Ruslar, Deveboynu'nda Muhtar Paşa kuvvetlerine taarruz ettiler. 40'dan fazla topun devamlı ateşi ile Osmanlı ordusunu ilkin merkezde sonra kanatlarda bozguna uğrattılar ve düzensiz bir halde Erzurum üzerine atıldılar. Bununla beraber Rus ordusu bu başarısını süratle bir takip hareketine girişmek suretiyle istismar edemedi. Erzurum'a çekilen Osmanlı kuvvetleri, iltihak eden takviye kuvvetleri ile yeniden düzenlendiler ve şehri savunmaya hazırlandılar. 9 Kasım gecesi Ruslar Aziziye tabyasına hücum ederek zaptettiler. Fakat Erzurum'un kahraman halkı şehrin müdafaasına bizzat kıyam etmiş bulunuyordu. Kahraman bir Türk kadınının (Nine Hatun) teşvik ve tahriki ve askeri kuvvetlerin de yardımı ile Aziziye tabyasından düşmanı

atmaya muvaffak oldu. Fakat düşman üzerine ciddi bir takip hareketine girişilemedi.

Ruslar, Erzurum ile Kars arasındaki yola hâkim olmalarından faydalanarak Kars etrafında ikinci defa kurmaya muvaffak oldukları kuşatma çenberini darlaştırdılar ve kaleyi devamlı bir top ateşine tâbi tuttular. Defalarca taarruz ettiler. Kahramanca bir savunmadan sonra nihayet 19 Kasım 1877'de Kars da Ruslar eline geçti. Kale ile birlikte beş paşa, sekiz yüz subay on yedi bin er üç yüz top ve pek çok mühimmat da düşman eline geçti.

Kars'ın düşmesi üzerine Ruslar, bütün kuvvetleriyle Erzurum'u muhasara etmek imkânını elde etmiş oldular. Fakat kış gelmiş olduğu için böyle bir muhasara imkânsızdı.

Yukarıda da görüldüğü gibi, Ruslar harbin kesin sonucunu Balkanlar'da elde etmeyi tasarlamışlar ve o suretle harekete geçmişlerdi. Pilevne'nin sukutundan sonra süratle Balkanlar'ı geçmiye ve Edirne'ye kadar gelmiye muvaffak olmaları üzerine, Osmanlı hükümeti mütareke istemek zorunda kalmıştır.

4. AYASTAFANOS (YEŞİLKÖY) MUAHEDESİ

Rusya'nın, Osmanlı devletine harp açması üzerine büyük devletler, tarafsızlıklarını ilân etmişlerdi. İngiltere, yalnız Rusya'nın harp sebeplerini haklı görmediğini ve Rusya'nın tek başına

Balkanlar'daki hristiyanların durumunu ıslâh etmek için silâha sarılmasını Paris andlaşmasının hükümlerine aykırı bularak teessüflerini bildirmişti.

Harbin, Balkanlar'da Pilevne'nin, doğuda Kars'ın sukutuna kadar süren devresinde, Osmanlı orduları pasif bir savunma sisteminde gösterilmesi mümkün olan mukavemeti göstererek Rusların seri ve kesin bir zafer kazanmalarına engel olmuşlardı. Bu devrede harpçi taraflardan biri diğerine doğrudan doğruya veya hut büyük devletlerden birinin aracılığı ile açık surette bir mütareke teklifinde bulunmadığı gibi büyük devletlerden herhangi de teşebbüsünü kullanarak böyle bir teklif yapmadı. Fakat Pilevne'nin kahramanca müdafaası sırasında İstanbul'da şerefli bir barış yapmanın şartlarının incelenmesi işine başlandı. Sultan Abdülhamit II.'nin emri üzerine bu hususta, eski Sadrazam Meh-

met Rüştü Paşa bir lâyiha hazırlıyarak devletin itibar ve hukukunun muhafazası ve yabancıların devlet işlerine ve bilhassa Hristiyan tebaa umuruna müdahale etmemeleri esasına dayanan bir barışın kabul edilmesinin doğru olacağını bildirdi.

Pilevne'nin sukutu ile Osmanlı-Rus harbi karakterini değiştirerek yeni bir safhaya girdi. Rusya'nın yanında yer almış olan Romanya'dan başka Karadağ, harbe devam ettiği gibi Sırbistan da harbe girdi. Ruslar tarafından işgal edilen yerlerde Bulgarlar da silâhlandırılarak savaşa iştirak ettirildi. Hattâ Yunanistan'ın bile harp hazırlıklarına başladığı görüldü. Bu suretle, Rusya, Balkan Slav devletlerini müttefik edinerek ve devamlı zaferler kazanarak Edirne ve İstanbul üzerine yürümek istidat ve kudretini kazandı. Osmanlı hükümeti, bu durum karşısında harbe devam ümidini kaybederek "Devletin büsbütün mahvolmasını önlemek" maksadiyle büyük devletlerin aracılığını sağlamak için teşebbüslere girişti.

Osmanlı Hariciyesi, Paris muahedesini imzalamış olan devletlere başvurarak aracılık yapmalarını istedi. Fakat cevap dahi alamadı. Bunun üzerine İngiltere'ye müracaat etti. Londra kabinesi, Rusya nezdinde bu hususta sondajlarda bulunmayı kabul etti ise de bir müddet sonra verdiği kesin cevabında "Harp hareketlerinin durdurulması için Rusya'ya teklifte bulunamayacağını, fakat Rusya'nın, komutanlarına mütareke için esas şartları bildirmiş bulunması dolayısıyla işin iki tarafın komutanları arasında halledilmesi icabettiğini bildirdi. Artık Osmanlı devleti, hiçbir yerden yardım beklemiyerek başının çaresine bakmak zorunda idi. Anadolu ve Rumeli'deki ordu başkomutanlarına Rus başkomutanlarıyla temasa geçerek mütareke şartlarını kararlaştırmaları için emir verildi. Bu emirin yerine getirilmesine geçildi.

Osmanlı hükümetinin mütareke için Ruslara müracaatı

Rus Başkomutanları mütareke yapmak için talimata henüz sahip bulunmadıklarını söyleyerek saldırış hareketlerini arttırdılar. İstanbul'da şaşkınlık, kararsızlık ve korku sondereceye vardı.

Hükümet kaptansız bir gemiye dönmüştü. Bir taraftan İstanbul'un ve Edirne'nin müdafaası için tedbir düşünüyor diğer taraftan da mütareke için aracı ve muhatap

aranıyordu. İngiltere Başvekili bu sırada dahi Ruslara karşı mukavemette bulunulmasını imalı bir surette tavsiye ediyordu. İngiltere parlamentosu bu iki ayın sonunda toplanarak Osmanlıların lehine müdahaleyi tetkik edebileceği söyleniyordu. Fakat iki ay mukavemet mümkün değildi. Zaten İngiltere'nin müdahalesi bir ihtimal idi ve bu ihtimal de harbin başlangıcından beri hesaba katıldığı halde gerçekleşmemişti. Nihayet Abdülhamit II., doğrudan doğruya Çar'a bir telgraf çekerek mütarekeye talip oldu. Çar, Başkomutan Grandük Nikola'ya müracaat edilmesini tavsiye etti. Muzafer Başkomutan mütareke için barış şartlarının önceden görüşülüp kabul edilmesini şart koştu ve Osmanlı murahhaslarını bu kayıtla Kızanlık'a davet etti. Osmanlı murahhaslarına, Osmanlı devletinin mülk tamamiyetini temin eden Paris andlaşması ile 1871 Londra muahedesi esasları dairesinde müzakerelerde bulunmaları hususunda talimat verildi. Fakat Kızanlık'ta başka hava esmekte idi. Rus Başkomutanlığı, önceden hükümeti tarafından tesbit edilmiş olan şartların münakaşasız kabul edilmesini istedi. Bu şartlar, savaş öncesi devletlerarası toplantılarında tesbit edilmiş olan ıslâhat tekliflerini gölgede bırakacak derecede ağırdı. Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyeti siliniyordu. Murahhaslar, bu durum karşısında İstanbul'dan talimat istediler. İstanbul'da meşveret meclisi toplandı mütareke şartları görüşüldü. Görüşmelerde şu üç fikir belirdi: 1. Teklifler kabul edilmelidir. Çünkü Ruslara karşı mukavemet ve İstanbul'u müdafaa mümkün değildir. İstanbul bir kere elden çıktığı takdirde tekrar elde edilmesi mümkün olmayacaktır. İstanbul'un dışında Anadolu'da bir hükümet merkezi kabul edilmesi halinde de devletin istiklâlini kurması imkânsızdır. 2 nci fikir İngiltere ve Avusturya ile bir ittifak yapılması için Londra Elçiliğinden gelen teklife uyularak müdafaaya devam edilmesi idi. Bu takdirde hükümetin Padişahla Gelibolu'ya gidip yerleşmesi ve bu suretle İngiliz deniz kuvvetlerinin himayesi altında harbi sevk ve idareye devam etmesi gerekli görülüyordu. 3 üncü fikir Sait Paşa tarafından savunulmuş ve şu suretle münakaşa edilmişti: "Bulgaristan'ın istiklâlini ve Bosna-Hersek vilâyetlerinin muhtariyetini tammmaktan ise Girid'i ve Kudüs'ü İngilizlere ve Mısır'ı Fransızlara verip onların yardımını sağlamak suretiyle Osmanlı Avrupası muhafaza edilmelidir. Cevdet Paşa,

buna cevap olarak "Mısır, ahalisi tamamen islâm olup orası Mekke'nin ve Medine'nin kapısı hükmünde bulunmakla islâmın son noktai içtimaidir. Ahalisinin ekseriyeti hıristiyan olan Bulgaristan'ı kurtarmak için Mısır'ı müslüman olmıyan bir devlete bırakmaya kimin gönlü kail olur" dedi³³.

Bütün bu fikirler, Osmanlı devlet adamlarının perişan halini açık olarak göstermektedir. Neticede tatbik imkânından mahrum olanlar bir tarafa bırakılarak mütarekenin imzalanması için Osmanlı murahhaslarına yeni talimat gönderildi. Fakat bu esnada Ruslar Edirne'ye girmiş bulunuyorlardı. Rus Başkomutanı murahhas Paşaları peşine takarak onlara bu şehirde ve 31 Ocak 1878'de mütarekeyi imzalattı. Mütarekenin bir maddesine göre, Rus askerinin Çatalca'ya kadar gelip buradaki istihkâm-
ların birinci hattını işgal etmesi, ikinci hattın da Osmanlı elinde bulunması ve bu iki hattın arasının da tarafsız bulunması kabul edilmişti. Bu suretle Ruslar İstanbul kapılarına dayanmış bulunuyorlardı.

Büyük devlet-
lerin tepkisi

Mütarekenin imzalanmasından önce, büyük devletler, aynı zamanda barış şartları olarak teklif edilen Rus şartlarını öğrenince büyük telaşa düştüler. Rusya, galibiyetinin meyvalarını tek başına toplamakta ve Avrupa muvazenesini kendi çıkarına yeni bir kalıba dökmekte idi.

İngiltere umumî efkârı, boğazların ve İstanbul'un Rus eline veya himaye ve baskısına girmek üzere olduğunu görmekle galeyana geldi. İngiliz İmparatorluğu'nun menfaatlerini korumak için hükümetin enerjik bir surette harekete geçmesini istemiye başladı. Bu durum karşısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne taraftar olan Başvekil ile Rus taraftarı bulunan Hariciye Nazırı Lord Derbi (Derby) arasındaki ihtilâf yumuşadı. İngiliz hükümeti, Akdeniz filosunu İstanbul'a göndermiye karar verdi. Bundan başka 28 Ocak 1878'de parlâmento vaktinden önce toplanarak hükümetin askerî tedbir ve masraflar için istediği 600.000 İngiliz lirası tahsisatı kabul etti. İngiltere bu suretle Rusya'nın kurbanını tek başına yemesine rıza göstermek niyetinde olmadığını ifade etmiş oluyordu.

³³ Mahmut Celâleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, c. III., s. 46.

Avusturya umumî efkârı İngiltere'den daha az telâşta değildi. Macarlar, Rusların başarılarını ve kazançlarını kendi güvenlikleri için büyük tehlike sayıyorlardı; Avusturya Almanları, Rus galibiyetinin bütün Slavların birleşmesi için bir istinat noktası teşkil edeceğini hesaba katıyorlardı. Avusturya'nın Slav tebaası, Alman hâkimiyetinden kurtulmak için büyük ümitlere düşecekti. 3 Şubatta Avusturya hükümeti Edirne mütarekesi hükümlerini, Avrupa büyük devletleri arasında imzalanmış olan muahedeleri ihlâl etmekte olduğunu öne sürerek protesto etti ve ordusunu seferber etmiye başladı.

Fransa ve İtalya, ihtiyatlı tavır takınmakla beraber onlar da Rusya'nın "Şark Meselesi"ni tek taraflı olarak halletmesinden memnun görünmediler. Almanya Şansölyesi Bismark'a gelince, Ruslar kadar durumdan memnundu. Onun büyük dâvası, Avrupa büyük devletlerinin Almanya aleyhine anlaşmalarına meydan vermemek ve bu devletleri Almanya'yı alâkadar etmiyen ihtilâflara düşürmektir. İsteddiği olmuştu. Almanya'nın Şark Meselesinde çıkarı yoktu. Çıkarı olan devletler de birbirlerine girmişti. Bu durumda Bismark, kendi deyimi ile namuslu bir hâkem rolünü oynayabilecekti. Fakat bu rolün de sırası henüz gelmemişti.

İngiliz donanmasının İstanbul'da yarattığı buhran ceği anlaşılınca İngiltere hükümeti, İstanbul'da çok sayıda göçmenlerin de bulunduğuna işaret ederek İngiliz tebaasının emniyetinin korunması maksadiyle Boğaziçine bir donanma gönderdiğini bildirdi. Başvekil Ahmet Vefik Paşa, böyle bir hareketin Rusya tarafından istismar edilerek İstanbul'a Rus kuvvetlerinin girmesi için vesile teşkil edeceğini İngiliz elçisine bildirdi. Ayrıca buna Osmanlı hükümetinin rızası bulunmayacağını ifade etti. İngiltere zor kullanmak teşebbüsünde bulunacağını ifade etti. Bu durum bir telgrafla Rus Çarına bildirildi. Gelen cevapta, İngiliz donanması İstanbul önlerine geldiği takdirde, bir Rus birliğinin misilleme hareketi olarak İstanbul'a gireceği belirtiliyordu.

İngiltere ve Rusya İstanbul meselesi yüzünden bir defa daha karşı karşıya gelmiş bulunuyorlardı. Ayastafanos'ta bulunan

Grandük, Çara gönderdiği telgrafta, uzakta Ayasofya minarelerinin görülmekte olduğunu ve kendisini de durduracak herhangi bir kuvvet bulunmadığını yazarak İstanbul'a girmek için müsaade istiyordu. Bu istek birkaç defa tekit edildiği halde Çar toredütlü ve endişeli kaldı; istenilen müsaadeyi veremedi. Grandük de bir olup bitti yaratıp İstanbul'a girmek sorumluluğunu üzeri çekmaktan çekindi³¹.

Osmanlı hükümeti iki ateş arasında kalmış durumda idi. Durumun, sarayda Padişahın huzurunda olaganüstü bir meclis toplantısında görüşülmesi ve bu hususta karar alınması tesbit edildi. Meclise mülki ve askeri yüksek ricalden başka bazı mebuslar ve bu arada İstanbul Mebusu Astarıcılar Kahyası Ahmet Efendi de katıldı. Mesele şu suretle ortaya kondu. İngiltere donanması İstanbul'a gelip de Rus askeri İstanbul'a doğru ilerleyecek olursa Rusya ile yeniden harbe girmek veyahut bir mukavele tahtında Rus ordusunu İstanbul'a kabul etmek şıklarından hangisi kabul edilmelidir.

Abdülhamit II., Başvekil Ahmet Vefik Paşa'ya, müzakereler başlamadan önce, "Rusya askerinin İstanbul'a girmesini caiz görmem, askerî ümeramız korkuyorlar. Ben nefsimce her fedakârlıktan çekinmem. Saneaki şerifi çıkarıp Rus ordusu üzerine gitmiye hazırım" suretinde düşüncesini ulaştırmış, fakat Paşa, Padişahın bu sözlerini "cilve" telâkki ederek boş vermişti.

Müzakereler başlayınca askerler, Rusya'ya karşı İstanbul'u savunmanın imkânsızlığını, ilmiye ricali de her ne pahasına olursa olsun savunması lüzumunu ifade ettiler. Mebus Astarıcılar Kethüdası Ahmet Efendi de "Bizim mütalâamıza müracaat etmede geç kalmıştır. Felâketi önlemek mümkün olduğu elverişli fırsatlarda mütalâamız sorulmadı. İşler buraya gelince artık ne denir? Meclisi Mebusan, dahli bulunmadığı bir durumun sorumluluğunu kabul etmemektedir. Zaten Meclisin görüşleri hiç dikkate alınmadı. Kararlarından hiçbirisi tatbik edilmedi. Tekrar ediyorum, Meclisi Mebusan bugünkü felâketleri doğuran sebeplerden bir sorumluluk kabul etmemektedir"³⁵.

³¹ George Washbrun, Fifty years in Constantinople, s. 131.

³⁵ Victor Bérard, La Révolution Turque, s. 114.

Bu sözler, Padişahı çileden çıkardı. Devlet ve milletin hakkını ihlâl etmediğini, "devletin çöküşünden en çok kendisinin zarar gördüğünü ve göreceğini" ifade ederek Sait Paşa'ya harbe nasıl karar verildiğini anlatmasını irade etti. Sait Paşa, harbe umurun kararı ile girilmiş olduğunu ve harp esnasında, saraydan komutanlara emir verilmiş bulunmadığını sadece sevk ve nakil işleri hususunda bazı muhaberelelerin cereyan etmiş olduğunu belirtti. Ahmet Efendi buna rağmen direndi. Abdülhamit II., bunun üzerine ayağa kalkıp "Bu Meclisi ben topladım. Şu Efendi evvelâ bunu bilmiyor. Ve şimdi eğer Rusların sevkedecekleri fırkanın İstanbul'a girmesi şu mecliste kabul olunmaz ise benim yapacağım bir vazife kalmıştır. O da içinizde bana kimler uyar ve tebuamdan arkama kimler düşerse onları alıp ülünciye kadar cenk etmektir. Ve eğer benimle hiç kimse gelmezse din ve milletime sadakatle can vermiş olduğumu ispat için yalnızca Rus karargâhı karşısına gidip ve komutanına kendimi bildirip evvelâ bir tabanca ile onu öldürmek ve sonra nefsimce olunacak hücumu vücudümü karşı tutup ve ayaklar altında kalıp ölmektir. İşte ben bu fedakârlıklara hazırım. Fakat bu adamın haddini bilmiyerek şu mecliste hükümdarınıza karşı ettiği cüret üzerine tedibini yine meclisinizden beklerim. Zira birtakım garazkârlar bu makule efkâr ve harekât ile şu vakitte maslâhatı devleti işkâl etmiye çalışıyorlar. Ben her türlü müsaadati adliyyeye nail olduğum halde artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmiye mecbur olacağım³⁸.

Padişah, bu sözler üzerine meclisi terketti. Meclis de mukavele tahtında Rus askerinin İstanbul'a girmesi hususunda bir karara vardı. Fakat kararın tatbikine geçilmesine yer kalmadı. Çünkü İngiltere donanmasını Rusya'ya karşı düşmanca bir maksatla göndermek niyetinde bulunmadığı hususunda teminat verdi. İngiliz donanması İstanbul önlerine değil, fakat Mudanya önünde demirledi. Ruslar da İstanbul'a ordu sokmak fikrinden vazgeçerek 12.000 kişilik bir kuvvetin Çekmece'de bulunması ve 1500 kadar memur ve subayın Ayastafanos'ta ikamet etmesi hususunda Osmanlı hükümetinin müsaadesini aldılar. Bu suretle atlatılan buhran sonunda da Ayastafanos (Yeşilköy)'da barış Antlaşmasının hazırlanmasına başlandı.

³⁸ Mahmut Celâleddin, Mirat-i Hakikat, c. III., s. 72.

Ayastafanos Barış esasları, mütareke şartları ile birlikte Kızan-
(Yeşilköy) lık'ta görüşülmüş ve Edirne'de mütarekede bu esas-
Antlaşması ların kabulüne bağlı olarak imzalanmıştı. Bundan

sonra Rus Başkomutanlığı barış antlaşmasının tanzim ve imzalanması yeri olarak Ayastafanos'u seçmişti. Ayastafanos İstanbul'un kapısı demekti. Rusya bu yerde muahedeyi Osmanlılara imzalatmakla hem Balkan Slavlarına hem de Avrupa büyük devletlerine kudret ve kuvvetinin bir örneğini göstermek istiyordu. Bundan başka Osmanlı hükümetinin muhtemel itirazlarına veya mukavemetlerine de imkân bırakmıyacaktı.

Barış görüşmeleri Osmanlı hükümeti adına, Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Elçisi Sadullah Bey; Rus hükümeti adına da Kont Ignatief ile Nelidof arasında başladı. Saffet Paşa Rusya'nın müsamahasına güvendiğini ifade edince Rus başdelegesi, savaşın 100.000 Rus askerine ve iki milyar ruble zayıyata mal olduğunu belirterek evvelce kabul edilmiş olan barış esaslarından fedakârlık yapılmasına imkân bulunmadığını söyledi. Bu şartlar altında başhyan görüşmeler neticesinde Rus isteklerinden ikisi müstesna diğerleri kabul edildi. Bu isteklerden biri, harp tazminatı olarak altı zırhlının da Rusya'ya verilmesi idi. Vükelâ heyeti bu meselede Padişahın Granduk Nikola'nın "futuvvet ve nasafetine müracaat etmesine, Nikola böyle bir nasfet göstermeyi kabul etmediği takdirde İmparatorun nasafetine müracaat etmesine Çar'ın da ısrarı halinde, çaresiz zırhlıların Ruslara teslim edilmesine karar verdi. Abdülhamit II., bu kararı kabul etmedi. Osmanlı donanmasının Ruslara teslimi halinde, İstanbul'un ve Karadeniz limanlarının ilk fırsatta Rus taarruzuna kolaylıkla hedef teşkil edeceğini takdir ediyordu. Bu sebeple Sadrazama bir Hattı Hümayun göndererek donanma konusunda Rus tekliflerini reddetmekte olduğunu bildirdi. Sadrazam Ahmet Vefik Paşa bu Hattı Hümayun ile Ayastafanos'a giderek Granduk nezdinde birçok yüz suyu döküldükten sonra onu donanma talebinden vazgeçirmeye muvaffak oldu.

Rus isteklerinden ikincisi, Ayastafanos Antlaşmasına, Avrupa devletleri tarafından itiraz vaki olduğu takdirde, Osmanlı hükümetinin Rusya ile birlikte bu antlaşmanın müdafaası için çalışması idi. Osmanlı murahhasları, böyle bir müdafaa için devletin kudret ve kuvvetten mahrum bulunduğunu öne sürerek bu cihetin

de metinden çıkarılmasını temin ettiler. Böylece meydana gelen ve 29 maddeden ibaret olan, antlaşmanın başlıca hükümleri şunlardır : Toprak hükümleri :

Karadağ müstakildir. Sınırları genişletilmiş ve bu arada Spezzia ve Antivari limanları kendisine terkedilmiştir. Karadağ ile Osmanlı devleti arasında bundan böyle terkedilmiş olan arazi ile ilgili anlaşmazlık çıkarsa iki devlet, ihtilâfın hallini Rusya ve Avusturya devletlerine havale edeceklerdir.

Sırbistan müstakildir. Hudutları genişletilmiş ve bu arada Niş sancağı Sırbistan'a bırakılmıştır. Sırbistan'a bırakılan arazide toprağı olan müslümanlar, memleketlerini terketmek istedikleri takdirde arazileri hakkındaki ihtilâflar, içinde bir Rus komiserinin de bulunduğu bir komisyon tarafından kesin şekilde karara bağlanacaktır.

Romanya'nın istiklâli, Osmanlı devleti tarafından tanınmıştır. Harp tazminatı yönünden Romanya da hak sahibidir.

Bulgaristan, Osmanlı hâkimiyetinde muhtar bir prenslik haline getirilecektir. Bulgaristan'ın kesin hudutları Rumeli'nin Rusya ordusu tarafından tahliyesinden önce Rus ve Osmanlı üyelerden kurulan bir komisyon marifetiyle tesbit edilecektir. Ancak bu işte, Tuna'dan Ege denizine kadar olan Osmanlı topraklarıyla Kosova ve Manastır vilâyetleri tamamen Batı Trakya ile Selânik vilâyetlerinin de bir kısmı Bulgaristan'a ait olacaktır. Bulgaristan Prensi halk tarafından seçilecek ve büyük devletlerin muvafakati üzerine Osmanlı hükümeti tarafından seçimi tasdik edilecektir. Bulgar Prensi, büyük devletler hanedanından hiç birisine mensup olmayacaktır. Tırnova veya Filibe'de toplanacak bir meclis, bir Rus komiserinin nezaretinde ve bir Osmanlı komiserinin huzurunda Bulgar Prensiğinin iç-idaresi hakkında bir nizamname hazırlıyacaktır. Bulgaristan'da Osmanlı askeri bulundurulmayacaktır. Milli askerin iki yıl içinde kuruluşuna kadar asayişin muhafaza ve prensin göstereceği hususlarda yardım da bulunması için altı piyade fırkası ile iki süvari fırkasından ibaret Rus kuvveti bulunacaktır.

Bosna - Hersek için, İstanbul konferansında büyük devletlerce kabul edilmiş olan teklifler, Avusturya ile Rusya arasında kararlaştırılacak yeni tedbirlerle beraber kabul edilip tatbik edi-

lecektir. Bundan başka halktan vergi bakayası da istenmiyecek ve 1880 yılına kadar alınacak vergiler de zarar görmüş olan kimselerin zararlarını tazmine sarfedilecektir. Sözkonusu eyâletlerin bu tarihten sonra hükümete vereceği vergi, Rusya ile Avusturya devletleri tarafından tesbit edilecektir.

Rusya'nın toprak kazançları Osmanlı hükümeti, 1,410.000.000 Ruble harp tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Ardahan, Kars, Batum ve Bayezit (Karaköse) vilâyetleriyle Dobriçe'yi Rusya'ya terketmeyi kabul etmiştir. Rusya Dobriçe'yi, 1856 Paris muahedesiyle Romanya'ya bırakılmış olan Besarabya ile mübadele etmek hakkını kendisi için saklı tutmuştur. Bundan başka Babiâli, Hatur ve civarını da İran'a bırakmayı kabul etmiştir. Bu Toprak terkine karşılık olmak üzere savaş tazminatı 400.000.000 Rubleye indirilmiştir.

Islâhat ile alâkalı hükümler Osmanlı devleti Girid'in idaresi için tanzim etmiş olduğu 1868 nizamnamesini dikkatle tatbik etmeyi taahhüt ettiği gibi, Tesalya ve Arnavutluk için de bu kabil nizamnameler meydana getirmeyi ve bu hususta Rusya ile istişare etmeyi kabul etmiştir. Bundan başka Anadolu'nun doğusunda Ermenilerle meskûn yerlerde de ıslâhat yapmayı ve Ermenileri Kürtlerle Çerkezlerle karşı himaye etmeyi de vadedmiştir.

Ayastafanos antlaşmasının önemi Yukarıda geçen hükümlerden de anlaşıldığı üzere, Ayastafanos antlaşması, Osmanlı - Rus münasebetlerinde bir dönüm noktasıdır. Romanya, Sırbistan, Karadağ Osmanlı hâkimiyetinden tamamen çıkarak müstakil olmuşlardır. Büyük Bulgaristan prensliği adıyla kurulan yeni prenslik Avrupa'daki Osmanlı topraklarını ikiye ayırmıştır. Her ne kadar bu prenslik Osmanlı hâkimiyetinde itibar edilmiş ise de, iki yıl için Rus askerlerin işgalinde ve bir Rus komiserinin fiili idaresinde bulunacağından İstanbul da devamlı bir tehdit altında bırakılmıştır. Bosna ve Hersek de artık Rusya ve Avusturya'nın isteklerine göre idare edilecektir. Kars, Ardahan, Batum ve Bayezit'in terkedilmesi ile Rusya, şarktan, Anadolu için de büyük tehlike arzeden bir kuvvet haline gelmiş bulunmaktadır.

Bundan başka Osmanlı devleti, Girit, Tesalya' ve Arnavutluk'ta yapacağı ıslâhat hususunda Rusya ile istişare etmeği de

kabul etmiştir ki bu da işlerine yabancı bir devletin müdahalesini kabul etmesi demek olduğundan hâkimiyeti için bir kusurdur.

Antlaşmanın Rusya için önemine gelince, her şeyden önce Slavcılık politikasının büyük bir zaferi olarak görünmektedir. Gerçi Rusya'nın toprak kazançları, Besarabya'dan ve doğu Anadolu'daki dört şehirden ibaret olup az görünmekte ise de Rus nüfuzu Balkanlar'da yerleşmiş ve kökleşmek istidadını kazanmıştır. Zaten Rus siyasetinin de Paris andlaşmasından sonraki amacı Balkanlar'da "ya anatomi ya otonomi" esası üzerine istinat ettirilmişti. Ayastafanos antlaşması bu iki istikamette de Rusya'nın idealini gerçekleştirmiştir. Muhtar olan üç Osmanlı eyaleti müstakil hale getirilmiş (Romanya, Sırbistan, Bulgaristan), diğer üç eyalet ise muhtar hale getirilmiş (Bulgaristan, Bosna ve Hersek), bundan başka bazı eyaletlerin yakın gelecekte muhtariyet esasları veya Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmaları esbabı da temin edilmiştir (Teselya, Girit, Arnavutluk).

Ayastafanos müa- Yıllarca Avrupa'yı ve Balkan topluluklarını meş-
hadesinin Balkan- gül etmiş olan "Şark meselesinin" Rusya tarafın-
lar'da ve Avrupa- dan kendi çıkarına göre bir hal tarzına bağlan-
da yankıları ması ancak Rusya'yı memnun bırakabilirdi.

Nitekim antlaşma hükümleri öğrenilince Balkanlar'da ve Avrupa'da büyük bir heyecan başgösterdi. Bu yerlerde umumî efkâr, hızla Rusya'ya aleyhine dönmeye başladı.

Sırbistan Türklere karşı, Rusya'dan önce ve Rusya ile savaşmış olduğu halde, payından memnun değildi. Bosna ve Hersek'i almayı ümit etmişti. Bu ümit boşa çıktı. Makedonya topraklarından bir kısmına sahip olacağını hayal etmişti. Halbuki bu topraklar da Bulgaristan'a verilmişti.

Romanya, Rusya'ya savaş için geçit hakkı vermesine ve Pilevne'nin zaptı için bütün ordusunu tahsis etmiş olmasına rağmen bu hizmetine karşı beklediğini elde edememişti. Dobriçe'yi almakla beraber Besarabya'yı Rusya'ya terketmek zorunda kalması, Romenleri sevinmek imkânından mahrum bırakmıştı. Çünkü Besarabya, Romenlerle meskûn olduğu halde Dobriçe'de çoğunluk Türktü.

Yunanistan, Makedonya'nın veya Tesalya'nın kendisine verileceğini ümit etmiş iken bu yerleri elde edemedikten başka

birdenbire, hesapta olmıyan, Bulgaristan gibi büyük bir Prensliğin meydana çıktığını görünce teccsürlerine kıskançlık hisleri de karışmıştı.

Arnavutluk'ta kurulan bir teşkilât, Karadağ'a verilmiş olan Arnavut topraklarını geri almak maksadiyle faaliyete geçmiş bulunuyordu.

Bundan başka Bulgaristan Türklerinden bir kısmı, bazı askerlerle Rodop dağlarına iltica ederek Rus kuvvetlerine karşı mücadeleye girişmişlerdi.

Sözün kısası, Rus nüfuzu Balkanlar'da yerleşmiş, fakat Balkanlıların ihtirasları ortadan kaldırılamamış ve sükûn kurulamamıştı. Fakat Balkanlar'da beliren memnuniyetsizlik ne olursa olsun, Rusya'nın Ayastafanos'da tesbit ettirdiği şartları değiştirtemezdi. Rusya Balkanlarda kuvvetli hale gelmişti. Bu ve diğer alanlarda elde etmiş olduğu kazançlar ancak büyük devletlerin mukavemeti ve müdahalesiyle değişebilirdi.

Avrupa'da Ayastafanos antlaşması ile menfaati zedelenmiş olan iki devlet Avusturya ile İngiltere idi.

Avusturya, Almanya ve İtalya'nın ittihatlarını tamamlaması yüzünden orta Avrupa'da ve güney Avrupa'daki topraklarını kaybetmiş ve artık bu alanlarda tekrar genişlemek ümidini terketmiş ve büyük devlet vasfını kaybetmemek için Balkanlar'da ve Adriyatik'te saha ve nüfuz kazanmak yolunu tutmuştu. Rusya'nın, Balkan statüsünü dilediği gibi tanzim etmesi, yani büyük Bulgaristan Prensliği kurması ve Karadağ Prensliğini de genişletip müstakil hale getirmesi, Avusturya'nın Selânik istikametinde ve Adriyatik sahilleri üzerinde yayılma yolunu kesmiş bulunuyordu. İşte bu sebeptendir ki, Viyana hükûmeti Avrupa'da toplanacak bir kongrenin Ayastafanos antlaşmasını tashih etmesini teklif ediyordu.

İngiltere, Rusya'nın Balkanlar'ı Türk hâkimiyetinden kurtarmak hususundaki teşebbüslerinde hissî hareket etmediğine kani idi. Büyük Bulgaristan Prensliği'nin kurulmasıyla Rusya Kavala'da, Akdeniz'e ulaşmış bulunuyordu. Anadolu'nun doğu kuzeyindeki, dört büyük şehri almakla da Dicle ve Fırat havzasına inmek için kuvvetli üsler elde etmişti. Bundan başka Tesalya ve Girit'te ıslâhat yapmayı ve bu ıslâhat hususunda Rusya

ile istişare etmeyi Osmanlı hükümetine kabul ettirmiş bulunduğu için yakın bir gelecekte Yunanistan'ın da Rus nüfuzu altına girmesi muhakkaktı. Bütün bunlar, İngiltere'nin Hindistan İmparatorluğu ve doğu ticareti için öldürücü bir durum yaratacak mahiyette idi. Bu sebeple İngiltere, 4 Martta Avusturya'nın Ayastafanos antlaşmasının bir konferansta görüşülmesi için yapmış olduğu teklifi kabul etmişti. Bu konferansta, 1856 tarihli Paris muahedesinde Türkiye ile Rusya münasebetlerini tanzim etmiş olan hususların yeniden gözden geçirilmesini kabul ettiğini de ilân etmişti. Rusya'yı böyle bir konferansı kabul etmeye zorlamak için de Martta ihtiyatlarını silâh altına çağıracağı gibi bir ay sonra da Hindistan ordusundan 12.000 kişilik bir kuvveti Malta adasına getirmeye teşebbüs etti.

Avusturya ve İngiltere'nin, enerjik teşebbüsleri ve harp hazırlıklarına girişmeleri, Rusya'yı endişeye düşürdü. Bu iki devletle bir harp halinde, Romanya'nın bu devletlere iltihak etmesi, Osmanlı devletinin de onların safında yer alması, Almanya'nın, Avusturya'ya müzaheret etmesi muhakkak gibi idi. Halbuki Rusya'nın, bu çapta yeni bir harbe girmeye takati yoktu. Rusya, harp esnasında insanca ve paraca büyük kayıplara uğramıştı. Böyle bir harp, memlekette Nehilistlerin de bir isyanına sebep olabilirdi. Zaten halk ve asker yeni bir harp de istemiyordu. Bazı gazetelerin Çar Pol I. ile Napolyon arasında kararlaştırılmış bulunan ve İngiltere'yi Asya'dan çıkarmayı hedef tutan projenin tekrar ele alınması hususundaki telkin ve tavsiyeleri ise hayalden ibaretti.

Bu şartlar dahilinde Çar hükümetinin, Ayastafanos antlaşmasının gözden geçirilmesi yolunda yapılan teklifi kabul etmesi zaruri idi. Zaten Rusya, Avrupa'nın muhtemel müdahalesini önceden de hesaba katmış bulunduğu için Ayastafanos muahedesini kesin bir muahede şekline sokmayarak, "Önbarış şartları" formülüne bağlamış ve bu suretle hareketini Osmanlı hükümetine izah ederken kesin muahedenin Sen-Petersburg'da görüşülüp tasdik edileceğini ifade etmişti. Bununla beraber Rusya, toplanacak kongrede, görüşme esası olarak Paris muahedesi esaslarının alınmasına, katıyen muhalefet etmek kararında idi. Bu karar, toplanacak kongreden önce alâkalı devletler arasında gizli anlaşmaların yapılmasına sebep oldu.

5. GİZLİ ANTLAŞMALAR

Rusya ile İngiltere arasında Londra gizli anlaşması (30 Mayıs 1878)

Gizli anlaşmanın hedefi; toplanacak kongrede görüşülecek konular hakkında Rusya ile İngiltere arasında bir görüş birliği sağlanması idi. Bu anlaşma; Lord Derby'nin yerine Hariciye Nezaretine getirilen Salisbury ile Rusya'nın Londra Elçisi Şuvalof'un gayretleriyle meydana geldi. Hükümleri şöyle tesbit edilmişti:

1. Büyük Bulgaristan iki bölgeye ayrılacak. Balkanlar'ın kuzeyindeki Bulgaristan bir Prens tarafından Balkanlar'ın güneyindeki Bulgaristan da Osmanlı devletine ait bulunmakla beraber bir hristiyan vali tarafından idare edilecek.

2. Epir, Tesalya ve sair eyâletlerde yapılacak ıslâhat, yalnız Rusya'nın değil, fakat diğer büyük devletlerinde kabulü ile yapılacaktır.

3. İngiltere, Rusya ile Romanya arasında Besarabya'nın, Dobriçe karşılığında mübadelesini teessüfle karşılamakla beraber muhalefette bulunmayacağını bildirir.

4. İngiltere, Kars, Batum ve Ardahan'ın Ruslarda kalmasını, buna mukabil Rusya da doğu Bayezid'i Türklere iade etmeyi kabul edeceklerdir.

Rusya ile İngiltere bu esaslar üzerine Avusturya'nın da muvafakatini sağladılar. Bu suretle Ayastafanos antlaşmasının tadili ile ilgili bulunan üç büyük devlet arasında bir kongrenin toplanması hususunda tam bir mutabakat hasıl oldu.

Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i istemesi

Bu esnada Avusturya ve İngiltere, Rusya'dan gizli tutulmak kaydıyla Osmanlı devletinden, toplanacak kongrede, Ayastafanos Antlaşmasının tadili için sarfedecekleri çalışmalara karşılık ücretlerinin kendilerine arazi terki suretiyle ve peşin olarak tediye-

sini de istediler. Bu hususta, İstanbul'daki Avusturya elçisinin Hariciye Nazırı Saffet Paşa'ya kullandığı dil şöyle idi:

"Avusturya, Osmanlı hükümetinin Avrupa'da devamını istemektedir. Fakat Ayastafanos antlaşmasının Balkanlar'da yarattığı durumda, Sırbistan ile Karadağ'ın, Bosna ve Hersek'e, İtalya'nın da Arnavutluk sahillere göz dikmiş olmaları Osmanlı

mevduiyeti için büyük bir tehlikedir. Bu tehlikeyi önlemek için hükümetim icabederse harbe bile girecektir. Ancak bu durumu ve tehlikeyi hafifletmek için Bosna ve Hersek eyâletlerinin kendisine terkedilmesini talep etmektedir. Osmanlı hükümeti, zaten Bosna ve Hersek'ten iki yıl için vergi almamayı ve bu yerlerden göç etmiş olanların avdetlerinde kendilerine tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Halbuki mali durumu bu şartları yerine getirmesine elverişli değildir. Bundan başka Sırbistan ile Karadağ'ın, Bosna-Hersek'te çıkarmıya teşebbüs edecekleri kargaşalıkları da bastırmıya, muahede ile üzerine almış olduğu taahhütler de imkân bırakmaz. Şu halde Bosna-Hersek zaten Babıâli için bir külfettir. Mamaafih teklifimiz kabul edilmediği takdirde, Bosna ve Hersek'te Sırp ve Karadağ'ın yapacakları tahrikleri Hırvatistan ve Dalmaçya taraflarına bulaştırmamak için Avusturya, söz konusu eyâletlere asker sevkedecektir.”³⁷

Bu teklifi yapmadan önce Avusturya, İngiltere Almanya ve hattâ Rusya'nın muvafakatini elde etmiş bulunuyordu. Viyana hükümeti, Balkanlarda Rus nüfuzunu hafifletmek için Balkanlar'a ayak basmayı kesin olarak kararlaştırmıştı. Bunu yapmadığı takdirde, Bosna ve Hersek, günün birinde, Sırbistan ile Karadağ tarafından paylaşılacak ve Slav nüfuzu, Avusturya'ya Selânik yolunu kapayacaktı.

Osmanlı devleti, Viyana hükümetinin ihtiraslarını ve onları yaratan âmilleri kestirmekle beraber bu teklifi kabul etmedi. Çünkü kabul etmesi halinde, barış şartları dışında kalmış olan Osmanlı memleketlerinin taksimi yolunda bir kapı açılmış olacaktı. Bununla beraber, İstanbul'da Bosna ve Hersek'in elden çıkmak üzere bulunduğu hususunda kesin bir kanaat hasıl olmuştu.

Osmanlı, İngiliz gizli Avusturya'dan sonra İngiltere, İstanbul'daki andlaşması ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye terk edilmesi Elçisi vasıtasıyla Osmanlı hükümetinden Kıbrıs adasının kendisine terkedilmesini istedi. Bu isteğin dayandığı mucip sebepler ve şartlar, Londra hükümetinin tebliğinde şu suretle ifade edilmişti :

“Osmanlı orduları mağlûp olmuştur. Osmanlı hükümeti çaresizlik içindedir. Bunlar inhitatın bâriz delillerini teşkil eder.

³⁷ Mahmut Celâleddin, adigeç. Eser, c. III., s. 120 - 121.

İngiltere Ayastafanos muahedесinin Balkanlar'a müteallik bazı maddelerinin Avrupa ve bilhassa İngiliz menfaatine uygun bir şekilde tadil edilebileceğini ümit etmektedir. Fakat bu ümit, Asya'daki Osmanlı memleketleri üzerine çöken Rus tehlikesini uzaklaştırmak hususunda mevcut değildir. Bu tehlike nedir? Türlü cinsten halk ile meskûn Osmanlı Asyası memleketleri, kendi kendilerini idareye ve istiklâl arzuları bulunmadığı cihetle yabancı fatihlerin istibdatı idaresini temsil eden Osmanlı hanedanına millî bir histen ziyade kuvvetle bağlı bulunuyorlar. Fakat Rusya, Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmiş bulunmakla Anadolu, Suriye ve Irak ahalisini tahrik ederek Osmanlı ordusuna karşı kışkırtabilir. Osmanlı devletinin zaafı meydana çıkmış bulunduğu için böyle bir tahrik halinde bu ahali inhitat halinde bulunan devleti terkederek başka idare aramıya başlayacaktır. Bu ise, Osmanlı devletinin sonu demek olacaktır. Osmanlı hâkimiyetinin Asya'da devamı için bir şart vardır. O da, Rusya'nın zaptettiği yerler geri alınsın veya alınmasın istikbalde Rusya tecavüzünü silâh kuvvetiyle önlemeye muktedir bir devletin ittifakı kefaletidir. İngiltere böyle bir kefaleti vermeyi iki şarta bağlı olarak kabul edebilir. Birincisi Asya'da bulunan Hristiyan ve sair tebaanın halini ıslâh için Osmanlı hükümetinin resmen teminat vermesidir. İkincisi, İngiltere'nin taahhüdünü yerine getirebilmesi için İngiltere'ye Suriye veya Anadolu sahillerine yakın bir yerin verilmesidir. İngiltere bu maksat için Kıbrıs adasını münasip ve kâfi görmektedir. Kıbrıs Osmanlı devletine ait olmakta devam edecek, vermekte olduğu vergiyi, Osmanlı hazinesine vermiye devam edecek ve sadece askerî ve stratejik mülâhazalarla İngiltere tarafından kullanılacaktır. Rusya işgal ettiği vilâyetleri, sözkonusu Anadolu vilâyetlerini iade ettiği vakit, İngiltere de Kıbrıs'tan çıkacaktır"³⁸.

İngiltere Elçisi bu talimatını, İngiltere'de tahsil görmüş olan Mabeyin Müşiri ve Bahriye Nazırı Sait Paşa'ya açtı ve teklif kabul edildiği takdirde İngiltere'nin toplanacak konferansta Osmanlı hükümetinin menfaatleri için çalışacağını, aksi halde çalışmayacağını ifade etti. Elçi Sultan Abdülhamit tarafından da kabul edilince teklifin gayet mahrem tutulup süratle kabul

³⁸ Mahmut Celâleddin, adıgeç. Eser, c. III., s. 134 - 135.

edilmesini de istedi. Bu sebeple mesele Vükelâ Heyetinde görüşülmedi. Sadrazam Sadık Paşa ile Maarif Nazırı Münif Efendi'ye açıldı. Hariciye Nazırı Saffet Paşa'dan bile gizli tutuldu.

Abdülhamit II., yapılan teklifi kesin olarak kabul etmeden önce, eski sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile Namık Paşa'nın fikirlerini yemin tahtında öğrenmek istedi ise de bu zatlar yemin etmiyerek teklifin aleyhinde bulundular. Buna rağmen teklif bir mazbata haline getirilerek imza için Saffet Paşa'ya sunuldu. Hariciye Nazırı itirazda bulunmak istedi ise de İngiliz elçisi, "Eğer Osmanlı hükümeti bu anlaşmayı kabul etmezse kongrede barış şartlarını değiştirmeye İngiliz murahhasları çalışmayacak olduktan başka İngiliz devleti donanması kuvvetiyle cebren Kıbrıs'ı istilâ edecektir"³⁹ demekle Saffet Paşa mazbatayı imzaladı. Sultan Abdülhamit, "Hukuku şahaneme aslâ hâlel gelmemek şartıyla muahdenameyi tasdik ederim" formülü ile muahdeyi tasdik ettikten başka bu noktada, İngiltere elçisinden bir senet istemekle de işi, kendince sağlama bağlamak istedi. Elçi Layard da "Zatı Hazreti Padişahının tasdiki hümayunları veçhile 10 Temmuz 1878 tarihli tedafüi ittifak muahdesiyle hukuku şahanelerine aslâ hâlel getirilmeyeceğini İngiltere sefiri kebiri beyan eder"⁴⁰ suretinde bir senet vermekte beis görmedi.

Kıbrıs adasının bu suretle İngiltere'ye terkedilmesi prensibinin kabul edilmiş olması çok tenkit edildi. Devrin psikolojik şartları bir yana bırakılırsa bu tenkitlerin haklı olduğunu kabul etmemize imkân yoktur. Fakat unutulmaması lâzımdır ki, Ayastafanos antlaşmasından sonra Padişah ve hükümet erkânı büyük bir korkunun kurbanı olarak yaşıyorlardı. Barışın kesin olarak kurulmuş olduğundan kimse emin değildi. Rusya'nın, İstanbul üzerine âni bir saldırısından endişe ediliyordu. Yeni toplanacak kongrede, Osmanlı hükümetinin yalnız kalmasından da, çok ağır neticeler doğması hesaba katılıyordu. İşte bu büyük korku sebebiyledir ki Babıâli İngiltere ile gizli ittifak antlaşması akteyerek Kıbrıs'ı ona devretmeyi kabul etti. Antlaşma ilkin gizli tutuldu ise de Berlin kongresi sırasında açığa vuruldu; ve Rusya'ya çok hiddetlendirdi.

³⁹ Mahmut Celâleddin, adigeç. Eser, c. III., s. 136 - 137.

⁴⁰ Âli Fuat Türkgeldi, yazma, Zeyl 16. T. T. Kurumu.

6. BERLİN KONGRESİ VE ANTLAŞMASI

Berlin Kongresi- Ayastafanos antlaşmasının Rusya, İngiltere ve
ne katılan Avusturya arasında tadil edilmesi hususunda bir
devletler kongrenin toplanması için anlaşmaya varılması,
 Almanya'nın yardımı ile mümkün olmuştu. Bu
 sebeple kongrenin Berlin'de toplanması yolunda, Prens Bismark
 tarafından yapılan teklif ilgili devletlerce kabul edildi.

Kongreye, Paris muahedesiyle (1856) Londra muahedesini (1871) imzalayan devletler üye gönderdiler. Osmanlı devleti, Mehmet Ali Paşa, Kara Todorî Paşa ve Berlin Elçisi Sadullah Beyi; Rusya, Başvekil Korçakof ve Londra Elçisi Şuvalof'u; İngiltere, Başvekilî Beconsfield ile Hariciye Nazırı Salisbury'yi; Avusturya, Hariciye Nazırı Kont Andraşi'yi; Fransa, Hariciye Nazırı Vadington'u; İtalya, Hariciye Nazırı Kont Corti'yi; Almanya da Şansölye Prens Bismark'ı memur ettiler.

Bu isimler de gösteriyor ki ilgili devletler, Başvekilleri ve Hariciye Nazırı ile kendilerini temsil ettirdikleri halde; Osmanlı devleti en alâkalı devlet olmasına rağmen buna riayet etmemişti. Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın Başdelege olması tabii iken kongre üzerine psikolojik tesir yapılması düşüncesiyle hristiyan olması hasebiyle Kara Todorî Paşa ve Alman aslından olup müslümanlığı kabul etmiş olan Mehmet Ali Paşa üye seçilmişlerdir. Halbuki bu seçim ile umulan psikolojik tesir sağlanmak şöyle dursun kongre başkanı seçilen Bismark her vesile ile Osmanlı delegelerine çok sert muamelede bulunmuştur.

Bismark'ın Bismark'ın bu suretle hareket etmesinde, Os-
Osmanlı delege- manlı devleti hakkında sahip olduğu fikirlerin
lerine ihtarı de rol oynadığına da şüphe yoktur. Filhakika
 Bismark Osmanlı İmparatorluğu'nun istikbalinden ümitli değildi. Osmanlı devlet adamlarının, yapmış oldukları ve yapacaklarını vadettikleri ıslâhat teşebbüslerinde samimî olduklarına inanmıyordu. Zaten Şark milletleri hakkında hiçbir sempatisi bulunmadığını defalarca ilân etmişti. Osmanlı diplomasisini temelsiz görmekte idi : (Türkler diplomaside, kendilerini sevki tabiiyetlerine terkederler. Düşmanlarının düşmanlarını kendi dostları sanırlar) demek suretiyle bu görüşünü belirtmiştir. Bu düşünce ve görüşe sahip olarak Bismark, kongreden önce Os-

manlı üyelerine şu ihtarda bulunmuştur : “Bugünkü durumu sizden saklamak istemem; kongrenin Osmanlı devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayınız. Osmanlı devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastafanos antlaşması, Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunur bazı maddeleri ihtiva etmeseydi olduğu gibi bırakılırdı. İşte bu menfaatlerin uzlaştırılması için bu kongre toplanmıştır.”⁴¹

Prens Bismark, görüşmeler sırasında da Osmanlı üyelerinin müdahaleleri münasebetiyle bu yolda ihtarlarda bulunmuş ve “kongre, Osmanlı devleti için değil, fakat Avrupa barışının muhafazası için toplanmıştır” sözünü sık sık tekrarlamıştır. Bu muamelesi, diğer üyelere de cesaret vermiş ve kongre çalışmaları esnasında Osmanlı delegeleri küçük düşmüş ve yalnız kalmışlardır.

Kongre görüş- meleri

Bismark, kongreyi açış demecinde Ayastafanos antlaşması hükümlerinin, daha önce büyük devletler arasında imzalanmış olan 1856 ve 1871 muahedelerini bir dereceye kadar tadil etmiş olduğunu belirterek; bu hususların görüşüleceğini ifade etmiştir. Buna göre Ayastafanos antlaşması hükümleri dışında kalan meselelerin görüşülmemesi icabediyordu. Halbuki İngiliz başdelegesi, Yunanistan hudutlarının genişletilmesi, Bosna ve Hersek eyâletlerinin Avusturya'ya verilmesi, Yunanlılar ve Ermenilerle meskûn Osmanlı topraklarında ıslâhat yapılması konularının da görüşme esasları içerisine alınmasını teklif etti. Bu teklifi ile İngiltere şu neticeyi elde etmeyi düşünüyordu; Balkanlarda, Bulgaristan Prensliği'nin kurulması ile Rus nüfuzu; Bosna-Hersek'e yerleşmesiyle de Avusturya nüfuzu artmış olacaktı. Böylece bozulan muvazeneyi sağlamak için kendisi de Yunanistan üzerinde nüfuz sahibi olmak istiyordu. Zaten bu suretle hareket etmese, Yunanistan, ya Avusturya'nın veya Rusya'nın peşine takılmakta tereddüt göstermiyecekti. Ermeniler lehinde ıslâhat talebine gelince, İngiltere Anadolu'da Ermenilerin hiçbir bölgede çoğunluk teşkil etmediğini bildiği halde böyle bir talepte bulunuyordu. Çünkü Rusya, Anadolu'nun doğu-kuzeyinde elde etmiş olduğu toprak kazancından faydalanarak Ermenilerin avukat-

⁴¹ Mahmut Celâleddin, Mirat-i Hakikat, c. III., s. 175 - 176.

hıgını ele alıp Anadolu'yu da Balkanlaştırmıya kalkışabilirdi. Böyle bir tahrik vasıtasını Ruslara kaptırmamak için kongrenin bu mesele üzerinde kollektif alâkasını ve kararını toplamak istiyordu.

Osmanlı delegeleri, bu teklifler karşısında şaşırıldılar. İngiltere'nin Osmanlı menfaatlerini savunacağını ümit ederken aksine olarak, bu menfaatleri baltalamakta olduğunu gördüler. İtiraz etmek istediler. Fakat Bismark, tahakkümcü idaresiyle bu itirazları tesirsiz bıraktı. Almanya Şansüyesi vazifesini İngiltere ile Rusya ve Avusturya arasında varılan mutabakatı tescil ettirmek suretinde anlamıştı. Bu suretle idare edilen kongre, bir ay süren bir çalışmadan sonra Berlin Muahedesi adıyla tarihe geçecek olan muahede metnini tesbit etti.

Berlin
antlaşması

Sırbistan'ın istiklâli tanınmıştır; kendisine Niş vilâyetinden başka Bulgaristan'ın güney-doğusunda bazı topraklar verilmiştir. Bunlar, harpten önceki toprakların dörtte biri kadar tutmaktadır. Sırbistan, Yenipazar sancağının, Ayastafanos andlaşmasında olduğu gibi, kendisi ile Karadağ arasında taksim edilmiyerek, Bosna ve Hersek ile birlikte Avusturya'ya verilmiş olmasından müteessir olmuştur.

Karadağ'ın istiklâli tanınmıştır. Adriyatik sahilinde Anti-vari limanı Karadağ'a verilmiş, fakat Spezzia limanı Avusturya'ya ve Dulcigno Türkiye'ye bırakılmıştır.

Romanya müstakil devlet olarak tanınmış, çoğunluğu Romen olan Besarabya'yı Rusya'ya terketmeyi ve mukabilinde çoğunluğu Türk olan Dobriçe'yi kabul etmek zorunda bırakılmıştır.

Rusya, Berlin muahedesi ile Romanya'ya terketmiş olduğu Besarabya'yı geri almayı bir şeref ve haysiyet meselesi saymıştır.

Yunanistan, Girit, Tesalya ve Epir'i istemiş olmasına rağmen kendisine bir şey verilmemiş, bununla beraber Babiâli tarafından kuzey Yunanistan hududunda düzeltmeler yapılacağı tesbit edilmiştir.

Büyük Bulgaristan üç bölgeye ayrılmıştır. Birinci bölgede Osmanlı hâkimiyeti altında, muhtar, Babiâli'ye vergi veren bir Bulgaristan Prensliği kurulmuştur. Prens halkın seçimi, Padişahın bu seçimi tasdiki ve büyük devletlerin muvafakati ile tâyin

edilecektir. Prens iktidarda bulunan Avrupa devletleri hane-danlarından birisine mensup olmayacaktır. Bulgaristan Prenslığı ancak dokuz ay müddetle Rusya tarafından idare edilecektir.

İkinci bölge, doğu Rumeli adıyla Osmanlı devletine bırakılmıştır. Bu bölgenin idaresi hakkında büyük devletler tarafından kurulan bir komisyon marifetiyle bir talimatname hazırlanacaktır. Doğu Rumeli bu statüye göre Padişah tarafından tâyin edilen bir hristiyan valî tarafından idare edilecektir.

Üçüncü bölge, Makedonya olup ıslâhat yapılmak şartıyla, Osmanlı devletinde bırakılmıştır.

Bosna ve Hersek, Avusturya tarafından işgal edilip idare edilecek, fakat bu hal Osmanlı hâkimiyetinin bu eyâletten kalktığı mânasını taşımayacaktır. Bundan başka Avusturya, Yeni-pazar sancağında da askeri kuvvet bulundurabilecektir.

Rusya, Kars, Ardahan ve Batum şehirlerini muhafaza edecek, doğu Bayezit'i Türkiye'ye iade edecek; Batum'da askeri tesisler yapmayacaktır.

İngiltere, Babıâli ile imzalamış olduğu muahede şartlarına göre Kıbrıs'a yerleşecektir. İran da unutulmuyarak kendisine Hatur bölgesi verilmiştir.

Yabancıların hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar, mahkemeler önünde şahitliği muteber sayılacaktır. Girit'te de Âli Paşa tarafından hazırlanmış olan nizamname kesin bir surette tatbik edilecektir. Bu nizamnamede derpiş edilen ıslâhata benzer ıslâhat Balkanlar'daki Osmanlı eyâletlerinde de yapılacaktır. Ermenilerin oturmakta bulunduğu Anadolu vilâyetlerinde yeni bir idare tarzının kurulması ve Kürtlerle Çerkezlere karşı korunması, Yunanistan lehinde hudut değişikliği yapılması da kabul edilmiştir. Harp tazminatı meselesinin, Osmanlı devleti ile Rusya'yı alâkadar etmekte olduğu cihetle bu hususta, herhangi bir şart, muahede metnine geçmemiştir. Keza Boğazlar hakkında da yeni bir hüküm vazedilmiyerek 1856 Paris ve 1871 Londra muahedeleriyle tesbit edilmiş olan hükümlerin meriyette bulunduğu belirtilmekle iktifa edilmiştir.

**Berlin Kongresi
ile Paris kongre-
lerinin mukaye-
sesi**

Berlin kongresi, daha önce toplanmış olan Viyana kongresi ile Paris kongresinden sonra gelen üçüncü büyük kongredir. Kongrenin çalışma tarzı ve meydana getirdiği antlaşma hükümleri de göstermektedir ki, büyük devletlerin maksadı, yalnız Ayastafanos muahedesinin tadilini sağlamaya inhisar etmemiş, aynı zamanda Paris antlaşmasının evvelce temin etmiş olduğu ve Osmanlı - Rus harbi ile ortadan kalkan devletler muvazenesi yerine, yeni bir muvazene kurmak olmuştur. Bu muvazene, Osmanlı topraklarının taksimi ile meydana gelmiştir. Ayastafanos antlaşması, yalnız Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının Rusya nüfuzu altında, Balkan devletleri arasında taksime inhisar ettiği halde Berlin muahedesi bu husustaki neticeleri biraz tadil etmekle beraber taksim keyfiyetini Osmanlı topraklarının bütününe teşmil etmiştir. Avusturya'nın Bosna - Hersek'e yerleşmesi, İngiltere'nin Kıbrıs'ı alması, bu ciheti açıkça göstermiştir. Bundan başka, Bismark, Berlin kongresinden eli boş dönmek durumunda kalmış olan Fransız başdelegesine : "Fransa'nın Tunus'u pek alâ işgal edebileceğini" gizli olarak ifade etmiştir. Şu halde Osmanlı menfaatleri yönünden, Berlin antlaşması Osmanlı İmparatorluğu topraklarının bir kısmını büyük bir taksime tâbi tuttuğu gibi ortaya koyduğu örnek ve ifade ettiği zihniyet ile geri kalan toprakların da taksimi için açık kapı bırakmıştır.

Bu sebepledir ki, Paris antlaşmasında kabul edilmiş olan "Osmanlı topraklarının bütünlüğüne saygı prensibi" Berlin kongresinde yer almamıştır. Osmanlı devletinin içbünyesini kuvvetlendirememesi ve Rusya tarafından kesin mağlûbiyete uğratılması, Avrupa devletleri muvazenesi yönünden olan önemini kaybetmesine sebep olarak bu neticeyi doğurmuştur. Yine Paris antlaşmasında kabul edilmiş olan Osmanlı devletinin içişlerine müdahale etmemek prensibi de Berlin kongresinde terk edilmiştir. Filhakika 1856'da Abdülmecid'in neşretmiş olduğu Islâhat Fermanı Paris antlaşmasının 9 uncu maddesinde işaret edilmiş, fakat bunun müdahaleye sebep teşkil etmiyeceği belirtilmişti. Halbuki Berlin kongresinde, Osmanlı İmparatorluğunda yapılacak müdahale, devletler hukuku kaidesi olarak kabul edilmişti. Şöyle ki :

Osmanlı devleti, kendisine bağlı olarak kurulmuş olan Bulgaristan Prenslığı için herhangi idarî bir tasarrufta bulunamayacaktı. Çünkü bu prensliğin işlerinde serbest olduğu kabul edilmişti. Doğu Rumeli vilâyeti ise, tam mânâsıyla Osmanlı hâkimiyetinde bulunmasına rağmen, bu eyâletin idaresi devletlerarası bir komisyon tarafından düzenlenecek bir nizamnameye göre yapılacaktı. Girit ile diğer bazı vilâyetlere tatbik edilecek idare şekli de bu komisyon tarafından gözden geçirilecekti. Kıbrıs, Bosna ve Hersek Türk hâkimiyetinde bulunmakla beraber birincisi İngiltere ikincisi de Avusturya tarafından işgal ve idare edileceklerdir. Bu yerlerde de artık Osmanlı idaresi sözden ibaret kalmış oluyordu. Babıâli, Anadolu'da Ermenilerin de bulunduğu yerlerde ıslâhat yapmayı kabul etmiş ve bu ıslâhattan Avrupa büyük devletlerini haberdar etmeyi üzerine almıştı.

Bütün bu taahhütler, Osmanlı devletinin hükümlerlik haklarını geniş ölçüde kaybettiğini, İmparatorluğun idaresine büyük devletlerin iştirak ettirdiğini ve bu yönden de siyasi müdahalelere kapılarını ardına kadar açmış olduğunu göstermektedir.

Berlin muahdesinin meydana getirdiği bu durumdan, Osmanlı devletinin kendisini kurtarması çok güç olmakla beraber bazı kurtuluş yolları aramak zaruriydi. Sultan Abdülhamit II. için tutulacak iki yol vardı. Birincisi Meşrutiyet idaresini geliştirmek ve türlü ırktan olan Osmanlı camiasını menfaat bağlarıyla bağlayarak ayrılmak temayüllerinden kurtarmaktı. İkinci yol da kuvvetli bir Avrupa devletinin peşine takılıp onun vesayetinde İmparatorluğun devamını sağlamaya çalışmaktı. Bu ikinci yolun az çok bir geleneği de kurulmuştu. 1871'e kadar Osmanlı devleti Fransa'ya, 1871'den sonra da kısa bir müddet için Rusya'ya ve daha çok İngiltere'ye dayanmak suretiyle mevcudiyetini kurtarmayı denemişti. Fakat Berlin kongresi göstermiştir ki, Babıâli, artık bu devletlerden hiçbirisine dayanmayı ümit edemezdi. Bunların dışında da Almanya kalıyordu. Berlin kongresinde, Almanya Türkiye'yi müdafaa etmemişti. Fakat ondan herhangi bir maddî kazanç da sağlamamıştı. Bu sebeptendir ki bundan sonra Osmanlı devleti bir defa da Almanya'nın peşine takılmak suretiyle varlığını devam ettirmek çaresini arıyacaktı.

Avrupa büyük devletlerinin Berlin Kongresinde, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki niyet ve tutumlarını M. De Blowitz

(Une Course á constantinople) adlı kitabında şu suretle tasvir etmektedir: "Berlin kongresinde, Avrupa diplomasısının en büyük doktorlarından yirmisi yeşil örtülü masanın etrafında oturmuşlar ve 30 gün "hasta adam" dedikleri Türkiye'nin durumu üzerinde görüşmüşlerdir.

Görüşmeleri sonunda yirmi doktor, başlarında büyük Hipokrat olduğu halde, ilkin hastanın sağ ayağını, sonra sol ayağını ve daha sonra sağ elini kesmeye karar verdiler ve bu dört ameliyat başarı ile sonuçlanınca hastaya : "Artık rahatsızlığınız geçmiştir, hele biraz yürüyünüz de görelim" dediler.

Çolak ve kötürüm hale getirilen hasta kımıldamamakta ısrar edince Alim doktor : Şu halde geri kalan uzuvları Avrupa'nın anatomi müzelerine dağıtıp fizyolojik denemeler yapmaktan başka çare yok" diye bağırdı.

İşte Avrupa, Türkiye'yi hastalığından kurtarmak için bu suretle hareket etti.

Berlin Kongresinden sonra Osmanlı topraklarının, Büyük devletler tarafından paylaşılması, Blowitz'in yukarıdaki tasvirini tarih gerçeği haline getirmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTİBDAT DEVRİ SİYASİ OLAYLARI

1. TUNUS BEYLİĞİNİN FRANSIZ HİMAYESİNE GİRMESİ

Tunus'un, Osmanlı
İmparatorluğun-
daki durumu

Tunus, Berlin kongresinin arifesinde, Osmanlı hâkimiyetinde bir Beylik idi. 1571'de Türkler tarafından zaptedilmişti. İlk yıllarda bir eyâlet olarak Osmanlı İmparatorluğu'na eklenmiş ve Vezir rütbesinde bir Paşa tarafından idare edilmişti. Fakat yeniçerilerin isyanı, Paşa'yı devirmeleri ve yerine bir Bey seçmeleri üzerine, seçim usulüne dayanan bir Beylik haline gelmişti. İstanbul'a olan mesafesinin uzaklığı ve Osmanlı devletinin faaliyetlerini Avusturya ile Macaristan karşısında toplamasının bir neticesi olarak kendi haline terkedilmiş ve anarşi devirleri tanımıştı. 1705'de Giritli Hüseyin, seçim usulüne dayanan Beylik şekline son vererek kendi ailesinde olmak üzere veraset usulüne dayanan Beylik devrini başlatmıştı. Osmanlı hükümeti bu olayı tasdik etmekten çekindi ise de bir olup bitti gibi kabul etmek zorunda kalmıştı. Hüseyin Bey devri, bir refah devri oldu. Fakat ölümünden sonra anarşili günler tekrar başladı. Korsanlık ve esir ticareti Beylerin başlıca gelir kaynaklarını teşkil etmeye başladı. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Akdeniz'de güvenliğin kurulması ve esir ticaretinin terkedilmesi üzerine Beylerin gelir kaynakları kurudu. Bundan ötürü, Avrupalılara borçlanmaya başladılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de İngilizlere ve Fransızlara ekonomik ve malî müsaadeler verildiği gibi memlekette yabancı sermayesi ve bu suretle yabancı nüfuzu yerleşti. Berlin kongresi sırasında nüfuz sahibi başlıca devletler, Fransa, İngiltere ve İtalya idi.

Tunus'ta yabancı
devletlerin ilgisi

İngiliz sermayedarları, demiryolları, havagazı, ve su işleri tesisleri imtiyazları elde etmişlerdi. Fransızlar, kredi müesseseleri kurmuşlardı, Beye ödünç para verenlerin de başında gelmekte idiler. İtalyanlar da, amele ve ziraat işçisi olarak Tunus'a yerleşmişlerdi. Tunus Beyi

nezdindeki İngiliz, Fransız ve İtalyan Konsolosları, tebaalarının menfaatlerini himaye ettikten başka Beye türlü işlerinde akıl hocalığı yaptıkları için Beyliğin işlerinde bir yabancı müdahalesi devri başlamıştı. Fakat konsoloslardan her birinin esas maksadı Tunus'u, mensup olduğu devlete kazandırmaktı.

Fransa için Akdeniz'de İmparatorluk kurmak eski dâva idi. Napolyon Bonapart bu İmparatorluğa başlangıç olmak üzere, İyonyen adalarıyla Mısır'ı işgal etmişti. Fakat bu teşebbüsü, işgal ettiği yerlerden çıkmak zorunda bırakıldığı için akamete uğramıştı. Fransa, 1830'da Cezayir'i işgal etmekle Tunus'a komşu olmuştu; buna rağmen Cezayir'de, zaman zaman, yer alan ayaklanmalar sebebiyle dikkatini Tunus üzerine toplamaya vakit bulamamıştı. 1856 Paris kongresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü prensibi kabul edildikten sonra Napolyon III., müstemleke İmparatorluğu kurmak için Asya'da ve Amerika'da teşebbüslere girişti. Ancak Meksika'daki teşebbüsü felâketle sona erdiği için Fransız umumî efkârı nezdinde hükümetin sömürge siyaseti sempati kazanamamıştı. Bu sebeple Tunus üzerinde Fransa'nın yerleşme teşebbüsü bahis konusu olmamıştır. Napolyon III.'ün, Prusya karşısında uğradığı felâket ise böyle bir teşebbüsü hüsbütün imkânsız hale getirmişti.

İtalya millî birliğini tamamladıktan sonra diğer Avrupa büyük devletleri gibi bir sömürge imparatorluğu kurmak fikrine kapılınca gözlerini Tunus'a çevirdi. Tunus, eski Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olmuştu. Coğrafi durumu yönünden de İtalya'ya çok yakındı. İtalya'da nüfus süratle artmakta ve bir kısmı Amerika'ya gidip yerleşmekte idi. Tunus, fazla gelen İtalyan nüfusu için de bir yerleşme bölgesi olmağa elverişli idi. Zaten böyle bir yerleşme için göç başlamıştı. Viyana kongresi sırasında Tunus'ta 2000 Fransız'a mukabil 10.000 İtalyan bulunuyordu. İtalyan hükümeti, bu sebeplere dayanarak Tunus'u kazanmayı ümit ediyordu.

İngiltere, Tunus üzerinde, herhangibir şekilde yerleşmek temayülünde görünmüyordu. Bey nezdindeki İngiliz Konsolosu, Malta'nın yakınlığını da öne sürerek Tunus'un stratejik ve ekonomik yönden taşıdığı önemi belirtmek suretiyle Londra hükümetini Tunus ile ilgilendirmeye çalışmıştı. Fakat İngiliz hükü-

meti; Tunus'a yerleştigi takdirde, Akdeniz'de Fransa ile İtalya'yı gücendirmiş olacağını ve bu iki devletin kendisine herhangi bir fırsatta müşterek bir harekette bulunabileceklerini hesaba katıyordu. Böyle bir hareketi önlemek için ve Akdeniz'de muvazene siyaseti sayesinde tutunmak için İngiltere Tunus hakkında tarafsız görünmekte fayda mülâhaza ediyordu.

Osmanlı devletinin Tunus üzerindeki nüfuzunu kuvvetlendirmeye teşebbüs etmesi Osmanlı hükümeti, Tunus'la yakından ilgilenmek lüzumunu Paris andlaşmasından sonra anladı. Karadağ'ın kendisini İmparatorluğa bağlayan gevşek bağları tanımlayarak müstakil sayması ve kongreye o yolda bir muhtıra göndermesi Osmanlı devlet adamlarını düşündürdü.

Tunus da günün birinde böyle bir iddiada bulunabilirdi veya hut aynı iddianın Tunus'la alâkalı Avrupa devletlerinden biri tarafından öne sürülmesi ihtimal dahilinde idi. Bu sebeple Osmanlı devleti Tunus üzerindeki haklarını belirtecek hareketlerde bulunmaya başladı. 1859'da vefat eden Mahmut Paşa bin Ayyad'ın yerine Mehmet Sadık Paşa geçince, Tunus eyâletinin kendisine Vezaret rütbesiyle tevcih olunduğuna dair şatafath bir ferman gönderildi. Zaten Mehmet Sadık Paşa da yukarıda sözkonusu devletlerin nüfuzunu muvazenede tutmak için Osmanlı hükümetine muhtaç duruma düşmüş bulunuyordu. Hem durumunu kuvvetlendirmek hem de Bâbıali ile olan münasebetlerini sıkılaştırmak için Beyliğin ailesine veraset yolu ile verilmesi için dilekte bulundu. Bâbıali 23 Ekim 1871'de bu yolda bir ferman tanzim ederek kendisine gönderdi. Ferman için zaman iyi seçilmişti. Fransa, Prusya tarafından mağlûp edilmiş, Avrupa'da olduğu gibi İstanbul'da da nüfuzu sarsılmıştı.

Buna karşılık İstanbul'da Rus nüfuzu artmıştı. Elçi General İgnatief Osmanlı hükümetinin dikkatini Balkanlar'dan taraflara çekmek için: "Araplarla meskûn bölgelerin tamamıyla Osmanlı devletinin mülkü olduğunu, buralarda başka devletlerin alâkaları bulunmadığını hususundaki düşüncesini yazılı ve imzalı olarak da bildirmeye hazır bulunduğunu"⁴² söylüyordu.

Mehmet Sadık Paşa'ya gönderilen veraset fermanı, Osmanlı devletinin Tunus üzerinde geçmişte ve gelecekteki haklarını tes-

⁴² Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. VII., s. 985.

bit ettiği gibi Beyliğin Osmanlı İmparatorluğundaki yerini ve idaresini de şu suretle belirtiyordu⁴³.

Tunus Beyliği Osmanlı İmparatorluğundan madur'ır. İdaresi hükümet tarafından seleflerine verilmiş olduğu gibi Mehmet Sadık Paşa'ya da verasetle verilmiştir. Beyin vazifesi eyâletin asayişini ve refahını sağlamak ve Osmanlı tebaası bulunan Tunusluları, Padişahın hayırsever niyetlerine lâyık bir hale getirmektir. Osmanlı hükümeti, bu neticenin elde edilmesi için Tunus üzerindeki hâkimiyet hakları iktizasından olan her şeyi yapacaktır. Veraset aşağıdaki şartlarla Beye verilmiştir.

1— Tunus, Babıaliye her yıl muayyen bir vergi verecektir. 2— Eskiden olduğu gibi hutbede Padişahın adı zikredilecektir. 3— Parada Padişahın tuğrası bulunacaktır. 4— Bayrak aynı şekli ve rengi muhafaza edecektir. 5— Osmanlı hükümeti herhangi bir devletle harbe tutuştuğu takdirde, Tunus bu harp için imkânlarıyla mütenasip bir kuvvet gönderecektir.

Bu şartlara riayet etmek şartıyla Tunus beyleri, mülki, askerî ve adli memurları tâyin etmek ve azletmek yetkisine sahip olacaklardır. Dost devletlerle siyasî anlaşmalar yapmak harp ve sulh gibi maddelerde karar vermek Babıâli'ye ait haklardır. Bunların dışında Bey eskiden olduğu gibi yabancı devletlerle münasebette bulunacaktır. Müşir pâyesine sahip olan Tunus Beyi'nin ölümünde beylik ailenin büyüğüne intikal edecektir.

Bu ferman hükümlerine göre, Tunus'un idaresi ve İstanbul'a bağlılığını sağlamak için Babıâli, beyden çok Hayrettin Paşa'ya güveniyordu. Bu zat Çerkez aslından olup İstanbul'da terbiye gördükten sonra Tunus Beyi Ahmet Paşa'ya satılmış ve Avrupa'ya gönderilip tahsil ettirilmişti. Tunus'a avdetinde, Bey'in (Valinin) maiyetinde önemli vazifeler görmüş, onunla, Babıâli arasındaki muhabere ve münasebetlerde önemli rol oynamıştı. 1871'de de vezirlik rütbesine yükseltilmiştir.

Hayrettin Paşa, Tunus'un Osmanlı devleti ile bağlarını sıklaştırmak gereğine samimî olarak inanmıştı. Bey'in müşaviri ve memuru olarak bütün kuvvetiyle çalıştı, fakat bu çalışmalarını yerli ve yabancı bir mukavemete rastlamakta geçikmedi. Vali (Bey)

⁴³ Nicolaidis, *Legislation Ottomane*, c. II., s. 147 - 149.

cahil ve sefahat düşkünü Mustafa İsmail adında birisine kendisini kaptırdı. Bu zat, İngiliz ve Fransız Konsoloslarının tesirinde idi. Beyi "Hayrettin, Babîâli ile ittifak ve ittihat edip Tunus eyâletini Osmanlı devletine teslim edecektir"⁴⁴ diye korkutmakta idi. 1877'de Osmanlı - Rus harbi arifesinde Hayrettin Paşa, istifa etmiye zorlandı. Bey, Osmanlı devletinin harbe tutuşması halinde, ferman gereğince, askerî kuvvet göndermek mecburiyetinde bulunuyordu. Bu asker, Babîâli tarafından 12.000 olarak tesbit edilmişti. Bey, asker göndermemek ve başka külfetlere katlanmamak için Osmanlı nüfuzundan kurtulmak düşüncesiyle Hayrettin Paşa'yı feda etti.

Berlin Kongresi
ve Tunus

Osmanlı-Rus harbi, Osmanlı silâhlarının mağlûbiyeti ve Rusların İstanbul kapıları önlerine gelmeleri ile Osmanlı devletinin prestijini dünyada

sıfıra indirdiği gibi İstanbul'un Tunus üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmek teşebbüsünü de suya düşürdü. Bu halden İtalya ümide kapıldı. Roma'da, Tunus'a yerleşmenin yakın olduğu söylenmiye başladı. Tunus'daki İtalyan Konsolosu üst perdeden konuşmaya başladı. Fakat Berlin kongresinde işler başka türlü cereyan etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun, kodamanlar arasında, geniş ölçüde, türlü formüller altında taksimine girişildiği zaman Fransa, kendisine hisse verilmediğini görünce protestoda bulundu. Bismark, Fransa'ya Alsas - Loren'in acısını unutturmak, onu sömürge teşebbüslerine sürükleyip Avrupa dışı faaliyetlere angaje etmek ve bilhassa İtalya ile ihtilâfa düşürmek için Fransız başdelegesine, "Fransa'nın Tunus'a yerleştiği takdirde, bu harekete karşı Almanya'nın bir itirazda bulunmayacağını" gizli olarak bildirdi. İngiliz Hariciye Nazırı Salisbury de aynı teminatı İngiltere adına verdi. Bu suretle Osmanlı delegeleri Karadağ'da bir limanın Osmanlı ülkesinde kalmasını sağlamak için ter döktükleri sırada koca Tunus eyâletinin ihalesi Fransa'ya yapılmış oldu.

Berlin muahedesinin tatbikine geçilmesi üzerine Rusya, İngiltere, Avusturya ve Balkan devletleri, Osmanlı devletinin harble kaybettiği veya bağışlamak suretiyle elden çıkardığı topraklara yerleşmiye başlayınca, İtalya ile Fransa'nın da iştihası kabardı. Berlin'deki gizli pazarlıklardan haberi bulunmayan Roma

⁴⁴ Mahmut Kemal İnâl, Son Sadrazamlar, c. VII., s. 897 - 898.

hükümeti, Tunus'u keklik çantada kabilinden biliyordu. Fransa hükümeti ise iç gâilelerle meşgûl bulunduğundan, harekete geçmek işini geciktirmekte idi. 1881'de Roma hükûmeti, Tunus üzerindeki emellerini açığa vurmaya başladı. İtalya Kralı Humbert Sicilya'ya yaptığı seyahatte, Tunus'da yerleşmiş olan İtalyanlardan kurulan bir heyeti Palermo'da kabul ederek onlara eski Roma İmparatorluğunun eyâletlerinden bahseden bir nutuk verdi. Bu nutuk Fransa hükümetini tahrik etti. Tunus'a karşı harekete geçilmesi için bahane bulmak güç değildi. Bu eyâlet ile Cezayir arasında ufak tefek hudut hâdiseleri olmakta idi, bunlardan faydalanmaya kalkıştı.

Fransa'nın Jules Ferry hükümeti, Krumir kabilesinin, Cezayir'e tecavüz ettiğini bahane ederek 4 Nisan 1881'de 20.000 kişilik bir kuvvetle hudut asayişini sağlamaya girişti. "Hudut asayiş" formülü yapılmakta olan hareketi küçük göstermek ve alâkalı devletleri endişeye düşürmemek için icat edilmişti. Fransız kuvvetleri, ufak tefek çarpışmalardan sonra Tunus topraklarında rahat rahat ilerlemeye başladılar. Tunus Bey'i Muhammet Sadık 12 Mayısta Bar-do andlaşmasını imzalıyarak Fransa'nın himayesini tanımaya mecbur kaldı.

Osmanlı hükümetinin itirazları

Osmanlı hükümeti, İmparatorluğunun bir parçası olarak kabul etmekte olduğu Tunus'a vaki Fransız saldırısına ve neticesine karşı kuvvet kullanacak durumda değildi. Müttefiklere sahip bulunmadığı ve Avrupa büyük devletleri nezdinde siyasi kredisi de olmadığı için siyasi teşebbüslerle Tunus'u kurtarması mümkün değildi. Bu sebeple işgal hareketini hukuk yönünden çürütmeğe çalıştı. 16 Mayısta elçilerine gönderdiği bir telgraf ile Büyük devletlere Berlin antlaşmasının ihlâl edilmiş olduğunu bildirmelerini emretti. Bundan başka Fransa tarafından Tunus'un Osmanlı hâkimiyetinde bulunmadığı hususunda öne sürülmüş olan iddialara şu noktaları belirtmek suretiyle cevap verdi. 1— Tunus, 117 yıldan beri neşredilmekte olan ve bütün dünyaca en doğru bir kaynak gibi kabul edilen Gotta salnamesinde 1570 yılından beri, Türk hâkimiyetinde gösterilmektedir. 2— En son olarak 1871 fermanı ile Tunus'un Osmanlı devleti ile rabita-

ları belirtilmiştir. 3— Bu fermana göre Tunus valisi (Beyi) eyâletin içişleri dışında hiçbir hareket ve taahhütte bulunamaz. Muharebe edemez, sulh yapamaz, arazi terkedemez. Tunus'un Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğunu gösteren başka bir delil de devletlerin, Tunus'a tâyin ettikleri konsoloslar için Babıâli'den konsolosluk emri âlisi istemeleridi. Bütün bu delillere dayanarak Osmanlı hükümeti Tunus Bey'i ile Fransa arasında imzalanmış olan antlaşmayı hükümsüz saymaktadır.

Netice

Devletlerarası münasebetlerde, hakla kuvvet arasında sıkı bir münasebet mevcut idi. Bir devlet hakkını kuvvetle savunmak kudretinde bulunduğu nisbette hakkına saygı gösterilmekte idi. Halbuki Osmanlı devleti, yukarıda işaret edildiği üzere, kuvvetsizdi, kudretsizdi. Yalnız hukuk yönünden savunma ile Fransız işgali ile Tunus'da meydana gelmiş olan fiilî ve hukukî himaye statüsünü bertaraf etmiye imkân yoktu. Tunus, artık elden çıkmıştı. Bu olay ile İmparatorluğun, müslümanlarla meskûn topraklarının da dağılması prensibi meydana çıkmıştı. Zaten Osmanlı hükümeti Tunus olayı ile meşgûl olmaktan alıkoyan yeni ve büyük bir problem ortaya çıkmak üzere idi. İngiltere, Mısır'a yerleşmek için harekete geçmiş bulunuyordu.

2. İNGİLTERENİN MISIR'A YERLEŞMESİ

Hidiv İsmail

Paşa'nın idaresi

İsmail Paşa'nın, Mısır hakkında büyük ihtiraslara dayanan çok büyük tasarıları vardı. Dedesi Mehmet Ali Paşa gibi Mısır'a, Suriye ve Irak'ı eklemek suretiyle büyük bir Arap devleti meydana getirmek ihtiraslarının esasını ve tasarılarının gizli tarafını teşkil ediyordu. Paşa, uzun vadeli kabul ettiği bu işin gerçekleşmesi için her şeyden önce Mısır'daki durumunu kuvvetlendirmek için çalışmıştı. Bunun için kuvvet yerine para kullanmayı uygun görmüş, Sultan Abdülaziz'e, Sadrazama ve diğer devlet adamlarına verdiği kapı yoldaşı⁴⁵ hediyeleriyle Mısır Hidivliğini elde etmiş, Hidivliğin veraset yoluyla evlâtlarına intikal etmesini sağlamış, veraset fermanı ile Mısır'a verilmiş olan muhtariyet haklarını kesinleştirerek Mısır'ı âdeta müstakil bir duruma getirmişti.

⁴⁵ Bir nevi rüşvet.

Bu sayede bir hükümdar gibi hareket serbestliğini kazanan Hidiv, Mısır'ı kalkındırmak düşüncesi ile plânsız ve programsız bir icraata girişmişti. Fabrikalar kurmaya cetveller açmaya, yollar yapmaya, tiyatrolar kurmaya, Mısır'ın ihtiyacını aşan büyüklükte bir ordu ve donanma meydana getirmeye, hattâ topraklarını genişletmek suretiyle Mısır'ı büyük bir Afrika devleti haline getirmek için Sudan cihetinde fetihlere girişmeye teşebbüs etmişti. Bu büyük işler, yeni teşkilât kurulmasını, binlerce yerli ve yabancı memur ve subay kullanılmasını gerektirmişti.

Büyük işler ve teşebbüsler için türlü adlar altında tarhedi-len vergiler yetmediği için İsmail Paşa, Avrupalılara borçlanmak zorunda kalmıştı. Her borçlanma ile de Avrupa sermayesi yanında yabancı siyasi nüfuzu da gelip Mısır'a yerleşmiştir. 1872 yılında Mısır'ın geliri 9,5 milyon lira olduğu halde, 100 milyon liraya yaklaşan borçların yıllık faizi 7,5 milyon tutuyordu. Bu faizleri ödemek imkânları sağlanamadığı için Hidiv, alacaklılar adına, İngiliz ve Fransız delegelerinden teşekkül eden bir komisyonun malî kontrolünü kabul etmek zorunda kalmıştı. 1878'de de Mısır hükümetine bir Fransız ile bir İngiliz'i Nazır olarak tâyin etmiştir. Bu suretle İsmail Paşa, Mısır'ı müstakil ve büyük bir devlet haline getirmek isterken ilerisini kestiremediği borçlanmalar yüzünden Mısır'da yabancı tesirin yerleşmesine ve sonra da yabancıların hükümete iştirak etmelerine muvafakat etmek zorunda kalmıştır.

Hidiv İsmail Paşa'nın idaresine karşı tepki Hidivden başka Avrupalıların da Mısır'ı sömürme başlaması, halkın bütün tabakalarında derin memnuniyetsizlik yarattı. Hidiv, binbir gece masallarında geçen hayatı sürüyordu. Avrupalılar, alacaklarını ödetmek konusunda masrafları kısmak yoluna girerek yerli memurları ve subayları kadro harici ettiriyorlardı. Bu suretle Mısırlı, mânasını anlamadığı, nasibini alamadığı refah efsanesinin kendi sefalet ve fakirliği ile alay etmekten başka bir şey olmadığını idrak etmeye başladı. Halkın ilk hissi tepkisi, yabancıların devlet işlerine müdahalesine karşı belirdi. Yabancı düşmanlığı karşısında, Hidiv yerini muhafaza etmek düşüncesiyle hükümetteki yabancı Nazırlara yol verdi. Ve tamamen Mısırlılardan bir hükümet teşkil etti.

**İsmail Paşa'nın
azledilmesi**

Hidiv İsmail Paşa'nın bu hareketi, Fransa ile İngiltere'yi harekete geçmiye mecbur etti. Bu iki devlet, Berlin kongresi sırasında, Mısır işlerinin kongrede görüşülmemesi noktasında anlaşmışlar ve Nil havzasında eşit haklara sahip bulundukları hususunda bir mutabakata varmışlardı. Dolayısıyla menfaatlerinden vazgeçmek niyetinde olmadıkları gibi Mısır'la alâkalı anlaşmazlıkların devletlerarası bir kongrede veya konferansta görüşülmesine de razı değildiler. Çünkü bu halde Mısır'daki menfaatlerine ortak olmak isteyen devletler çıkabilirdi. 18 Haziran 1879'da Kahire'deki İngiliz ve Fransız konsolosları, Hidiv İsmail Paşa'ya taahhütlerine saygı göstermediği için oğlu lehine Hidivlikten feragat ederek Mısır'dan çıkıp gitmesi hususundan bir ültimatom verdiler.

Hidiv İsmail Paşa, Mabeyine bir telgraf çekmek suretiyle Sultan Abdülhamit II.'ye dehalet etti. Telgrafında, Mısır'ın Osmanlı mülkü olduğunu, kendisinin Padişahın bir memuru olarak Mısır'da bulunduğunu, bu sebeple konsoloslar tarafından yapılmış olan teklifin Osmanlı devletinin hukuk ve şerefine bir tecavüz olduktan başka, devletler hukuku prensiplerine de aykırı düştüğünü belirterek himaye edilmesini talebetti⁴⁶.

Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa, Hidivin derhal azledilmesine taraftar çıktı. Bu yapılmadığı takdirde Hidiv, ya Mısır'dan İngiltere ve Fransa'nın kuvvet kullanmasıyla çıkartılacak veyahut aleyhine bir isyan tahrik edilmek suretiyle halk tarafından kovulacaktı. Halbuki azledildiği takdirde Babîâli Mısır üzerindeki otoritesinin bir örneğini vermiş olabileceği gibi yeni Hidive verilecek veraset fermanında yapılacak değişiklik ile Osmanlı devletinin Mısır üzerindeki otoritesi de kuvvetlendirilebilecekti. Mabeyin ricali ise İsmail Paşa'dan türlü surette istifadeler sağladıkları için azline muhaliftiler. Sadrazamın, Tunus, Trablus-Garp ve Mısır'ı, bir Arap devleti haline getirmek emelinde olduğu yolunda Padişaha telkinde bulundular. Abdülhamit II. de bu sebeple azil cihetine gidilmeyip mukavemet gösterilmesini muvafık gördü. Fakat Sadrazam fikrinin kabul edilmesi için direndi. Abdülhamit II., ısrar karşısında "Paşam Paşam, ben Türküm, Türk olarak kalacağım" deyince Sadrazam da "Ben de müslimin,

⁴⁶ Mehmet Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. VI., s. 959.

müslim olarak kalacağım”⁴⁷ demesi üzerine Padişah muvafakat etti. İsmail Paşa, azledildi. İstanbul’a gelip ikamet etmesi hususundaki teklifi de kabul edilmediği için Mısır’dan çıkıp Avrupa’ya gitti.

Abdülhamit II.’nin Hidivliğe, Sait Halim Paşa’nın getirilmesi hususundaki isteğine, İngiltere ile Fransa’nın muhalefet edecekleri anlaşıldığından zaruri olarak veraset fermamı hükümleri gereğince İsmail Paşa’nın oğlu Tefvik Paşa getirildi.

Hidiv Tefvik Paşa’nın idaresi Tefvik Paşa, Mısır’ın sonderecede karışık bir zamanında Hidiv oldu. Hidivliğini, İngiliz ve Fransız devletlerinin müdahalesine borçlu olduğunu takdir ediyordu. Sultan Abdülhamit II.’nin güvenini kazanmamış olduğunu ve Sait Halim Paşa’ya teveccühü olduğunu da biliyordu. Bu durumda Mısır’da tutunabilmesi için İngiliz ve Fransız konsoloslarının tavsiyeleri ve telkinlerine uyarak Mısır’ı idare etmeye kalkıştı. Mali kontrol tekrar İngiliz ve Fransız müşavirlerin eline geçti. Borçların tediyesi hususunda devletlerarası bir komisyon marifetiyle düzenlenmiş bir plân kabul edildi. Bütçe, bu plânın tatbikini sağlamaya elverişli kılmak düşüncesiyle tanzim edildi. Fazla görülen masraflar kısıldı. Memur ve bilhassa subay kadroları daraltıldı. Borçların ödenmesi bu suretle garanti altına alındığı için Avrupahlar memnun oldular. Fakat açıkta kalan memurlar ve subaylar ile bu iki mesleğin kapılarının kendilerine kapandığını gören Mısırlı aydınlar, zaten çoktan beri idareden müşteki bulunan halk saflarına geçtiler. Bundan başka yeni malî tedbirlerle menfaatleri zedelenmiş olan Mısır’da yerleşmiş ve servet sahibi olmuş Suriyeliler, Rumlar ve Ermeniler de memnun olmayanların sayısını arttırmakta geçikmedi.

Vatanilerin faaliyetleri Bununla beraber Hidiv Tefvik Paşa devrinin başında, idareden memnun olmayanları bir program etrafında tophyan siyasi bir parti veya bu mahiyette bir teşkilât henüz mevcut değildi. İngiliz ve Fransız müşterek müdahalesinin artması neticede bir yabancı düşmanlığı fikrini yarattı. Bu fikir geniş mânasında Türk ve Çerkez subayları da hedef tutmakta idi. Napolyon Bonapart’ın, Mısır’ı istilâ ettiği

⁴⁷ Adigeç. Eser, VII., s. 923.

sırada ortaya atmış olduğu "Mısır Mısırlılarıdır" prensibi şuurla idrak edilmeye başladı. Bu prensip etrafında toplanan kimselere de Vatani denmiye başladı.

Vatani'lerin ilk kuvvet tezahürü Şubat 1881'de Harbiye Nazırı Osman Rifkî Paşa'nın ordudan bazı Mısırlı subayların ihracı vesilesi ile meydana geldi. Miralay Arabî ve iki arkadaşı Çerkez ve Türk subaylarının himaye gördüğünü öne sürerek Harbiye Nazırının istifasını istediler. Hükümetin Arabî ile arkadaşlarını tevkif etmiye kalkışması askeri bir nümâyişe sebep olunca Hidiv Vatani'lerden Mahmut Sami Paşa'yı Harbiye Nezaretine tâyin etti. Arabî Paşa da askeri ıslâhat yapmakla görevlendirilen bir komisyonun başına geçirildi. Bu andan itibaren Arabî, Vatani'lerin şefi olarak kabul edilmeye başladı. Arabî, bir taraftan halk arasında meşrutiyet idaresi lehine propagandaya başladığı gibi diğer taraftan da Sait Halim Paşa'yı, Hidivliğe geçirmek için faaliyete geçti. Hidiv Tefvik Paşa, bu durum karşısında ilkin, Babiâli'den kuvvet istemeyi düşündü. Fakat Padişahın, Sait Halim Paşa hakkındaki sempatisini bildiği için vazgeçerek İngiliz ve Fransız konsoloslarının tavsiyesi üzerine Riyaz Paşa kabinesini iskat ederek Şeref Paşa'nın riyasetinde bir kabine kurdu ve Mısır'da meşrutiyet idaresi kurulacağını ilân etti.

Abdülhamit II., Mısır'ın bu karışık durumundan faydalanaarak Tefvik Paşa'yı azl ile yerine Sait Halim Paşa'yı Hidivliğe getirmek projesini tekrar ele aldı. Bunun için de Vatani'lere istinat etmek zaruri idi. Özel bir komisyon, böyle bir hareketin Babiâli'nin taahhütleriyle telif kabul etmiyeceğini belirtmekle beraber durumun yerinde tetkiki için bir heyetin Mısır'a gönderilmesini Padişah'tan diledi. Ali Nizami Paşa başkanlığında bir komisyon bu istek üzerine Mısır'a gönderildi.

Bu komisyon, Hidiv tarafından olduğu gibi İngiltere ve Fransa tarafından da kötü karşılandı (2 Ekim 1881). Hidiv'in konsoloslara şikâyeti üzerine İngiltere ve Fransa, İskenderiye limanına, birer harp gemisi gönderdiler. Komisyon bir haftalık bir ikamet-ten sonra ve müspet hiçbir netice elde etmeden İstanbul'a döndü.

İngiltere ile Fran-
sa'nın Vatanilere
karşı cephe
alması

Vatanîlerin iktidar için mücadelesini İngiltere ve Fransa ilk sıralarda müsait karşılamışlardı. Bu mücadele anarşik bir durum yaratıyor ve Hidiv mevkiini muhafaza etmek için konsoloslara dehalet ediyordu ki alâkalı iki devletin istediği de bu idi. Bu hal Mısır meclisinin toplanmasına kadar devam etti (Aralık 1881). Meclis Padişahın hukukuna dokunulmamak şartıyla kanun yapma, hükümeti murakabe ve bütçeyi tasdik etme gibi esaslı yetkilere sahip olacaktı. Ayrıca meşrutiyet esaslarına saygı gösterdiği müddetçe Hidiv'e bağlı kalacaktı. Bu esaslar dairesinde bir meclisin faaliyeti ise Mısır'da yabancı müdahalesinin sonu olacaktı.

İngiltere ve Fransa hükümetleri, mali murakıpları vasıtasıyla Hidivi Meclise karşı destekliyeceklerini bildirdiler. Mali murakıpları meclise, bütçeyi tasdik yetkisinin verilmemesini istiyorlardı. Çünkü böyle bir yetkinin malî kontrolü imkânsız hale getireceğini iddia ediyorlardı. Hidiv bir defa daha iki ateş arasında kalmış durumda bulunuyordu. Vatanîler, Meclisi desteklemekte bu suretle ordu ve halk müttehit bir cephe teşkil etmekte idi. Hidiv Tevfik Paşa, bu durum karşısında Vatanîlerden bir hükümet kurmak zorunda kaldı. Mahmut Sami Paşa'yı (Barudi) riyasete ve Arabi Paşa'yı da Harbiye Nezaretine getirdi (2 Şubat 1882).

Vatani kabinesi, mali murakıpların tehdidi karşısında, Mısır'ın mali taahhütlerinin, meclisin murakabesi dışında kalacağını kabul etmiye mecbur oldu. Buna rağmen İngiltere ve Fransa Hükümete karşı takındıkları çekingen durumu muhafaza ettiler. Yeni hükümetin, Çerkez subaylarını Kahire dışındaki bölgelere sürmesi ve bu olay yüzünden Arabiye karşı hazırlanan bir suikasti vesile tutarak Çerkez subaylarından 40 kadarını mevkiilerinden atıp sürgüne göndermiye kalkışması, Osmanlı hükümetini de Mısır hâdiseleriyle yakından alâkadar olma mecbur etti. Abdülhamit II., Hidiv Tevfik Paşa'dan, Çerkez subaylarına ait muhakeme evrakının İstanbul'a gönderilmesini istedi. Nazırlar Heyeti bu isteği veraset fermânı hükümlerine aykırı buldu ve Hidivi iskat için meclisi toplantıya çağırdı. Hidivi iskat etmek, zaten Abdülhamit II.'nin de işine geliyordu. Tevfik Paşa'nın yazılarına cevap vermiyerek Kahire'deki Nazırlar Heyeti ile muhabereye girişti. Fakat Babıâli, Padişahın fikrinde değildi. Hidiv

değiştirmenin devletlerarası ihtilâflara yol açacağını yakın görüyordu. Bunun üzerine Padişah, tekrar Hidiv Tevfik Paşa'ya müracaat ederek ihtilâfın yatıştırılması için tavsiyede bulundu. Fakat Osmanlı devleti, bu kararsız ve iki yüzlü tedbirleriyle ihtilâf yatıştırmıya çalıştığı sırada İngiltere ve Fransa anlaşarak İskenderiye önlerine harp gemileri gönderdiler (20 Mayıs 1882).

İngiliz - Fransız müdahalesi İngiliz ve Fransız harp gemilerinin İskenderiye önlerine gelmesi, Mısır buhranına yeni bir şekil ve istikamet verdi. İngiliz ve Fransız konsolosları 22 Mayıs'ta Hidiv'e müracaat ederek başta Arabî Paşa olmak üzere kabinede mevcut Vatanî nazırların azlını teklif ettiler. Fakat halk, Meclis ve ordu Vatanîleri desteklediği için Hidiv, teklifi yerine getirmekten korktu. Aksine nazırlar heyeti konsolosların teklifini Padişahın hukukuna müdahale saydı ve Arabî her ihtimale karşı Mısır'ın müdafaası için askerî hazırlıklara girişti. Hidiv Tevfik Paşa, duruma hâkim olmak için Babîâli'den yardım istedi.

Padişah, İngiltere ile Fransa'nın Mısır'a karşı takındıkları davranışı, mevcut andlaşmalara aykırı bulmakta ve bir müdahale olarak kabul etmekte idi. Buna rağmen bu iki devleti göcündürecek bir harekette bulunmaktan sonderecede çekinmekte idi. Bu sebeple Hidiv'in durumunu kuvvetlendirmek için kuvvet yollamaktan ise bir defa daha siyaset ve kiyaset yolundan gitmeyi kararlaştırdı ve şöyle bir plân kurdu. Karadağ isyanlarında hizmet görmüş olan Müşir Derviş Paşa nezaretinde Mısır'a bir heyet gönderilecek Arabî Paşa ile Vatanîlerin diğer kodamanlarına selâmı Şahane bildirilerek kendilerine nişanlar verilecek ve bunlar İstanbul'a davet edilecekti. Bu suretle Mısır nazırlar heyeti Vatanîler'den temizlenmiş olacağı için hem İngiltere ile Fransa'nın istekleri yerine getirilmiş olacak hem de Hidiv'e yardım edilmiş olacaktı. Plân, Yıldız'da düşünülen bütün plânlar gibi mantıklı idi. Fakat Kahire'de artık İstanbul'dan farklı bir mantık ile hareket ediliyordu.

Derviş Paşa heyeti 1 Haziran 1882'de İskenderiye'ye vardı. Vatanîlere çok iltifat edildi. Onlar da selâmı şahane ve nişanlar için teşekkür ve minnettar kaldıklarını ifade ettiler. Fakat İstanbul'a vaki daveti, derhal kabul etmiyerek istikbale tehir ettiler. İstikbal ise yeni olaylara gebe idi.

İskenderiye olayı Derviş Paşa heyetinin Mısır'a gelmesinden birkaç gün sonra 12 Haziran 1882'de, İskenderiye'de bir merkep sürücüsü ile bir Maltalı arasında bir münakaşa çıktı. Araplar merkep sürücüsünü, Maltalılarla Rumlar da Maltalıyı tuttular. Neticede kavga mücadele şeklini aldı. Askerin müdahalesiyle mücadele yatıştı. Fakat ortada üçü yerli olmak üzere kırk ölü ve yetmiş yaralı kaldı. Bu olayın tertip mahsulü olduğu iddia edildi. Tertipçi olarak da evvelâ Arabi Paşa gösterilmek istendi. Fakat İngiltere, Hidiv ile Derviş Paşa'yı sorumlu tutmayı daha muvafık gördü. Tabii tertipçilerin Fransız ve İngiliz konsolosları olduğu akla geldi ise de bu hususta iddia serdetmek kimsenin haddi değildi ve olamazdı.

İngiltere'nin, Hidiv ile Derviş Paşa'yı suçlu tutması için delili yoktu, fakat sebebi vardı. Bu iki zat çok sıkı fıkı olmuşlardı. Üstelik de Derviş Paşa sözde, Mısır'da bir muvazene tesis etmek için Almanya ve Avusturya konsoloslarıyla istişarelerde bulunmakta idi. Bu ise İngiliz ve Fransız konsolosları için tatsız bir manzara idi.

**İstanbul
Konferansı**

Mısır olayları karşısında Fransa ile İngiltere arasında tam bir fikir birliği yoktu. Fransa, Mısır'da İngiltere'den daha çok prestij sahibi idi. Napolyon Bonapart, Mısır'ı işgal ettiği vakit beraberinde götürdüğü bilginlerle onun eski ve zengin bir medeniyete sahip olduğunu meydana çıkartmış ve servet kaynaklarının önemini inceletmişti. F. de Leseps, Süveyş kanalını açmak projesini ortaya atmış ve gerçekleştirmişti. Mısır'ın varlıklı aileleri çocuklarını Fransız mekteplerinde yetiştirmeye önem vermişler ve bu suretle Mısırlılar, Avrupa medeniyetine Fransız kültürü vasıtasıyla nüfuz etmeye başlamışlardı.

İngiltere, Fransa'nın prestijinden endişe etmekte idi. Kaldı ki onun Nil havzasını Fransız müstemleke imparatorluğuna katmak hususunda gizli emellerini muhafaza ettiğine de kani idi. Tunus'u almakla Fransızlar Mısır'a yaklaşmış bulunuyorlardı. Bir fırsat çıktığında Mısır'a yerleşmeleri ihtimal içinde idi. Bundan başka İtalya'nın sömürge ihtirasları kabarmıştı. Almanya ile Avusturya'nın, İtalya'ya müttefik edinmek maksadiyle Mısır'ı ona vadetmeleri tehlikesi de vardı. Osmanlı devletinin ne Fransa'ya

ne de İtalya'ya karşı Mısır'ı koruması mümkün değildi. Bu sebeptendir ki Londra hükümeti Hindistan yollarının kilit noktasını teşkil eden Mısır'da, nüfuzunu arttırmıya önem vermiye başlamış, Hidiv'in borçlarını vesile tutarak ilkin Fransa ile birlikte siyasi müdahalelerde bulunmıya başlamıştı. İki devletin müşterek de olsa müdahaleleri, Kahire'de İngiliz nüfuzunu Fransa'nınkine üstün kılıyordu. Bu sebeple Fransa daha 2 Haziran 1882'de Mısır işini görüşmek için Berlin muahedesi imzalamış devletler arasında bir konferansın toplanmasını teklif etmişti.

Sadrazam Sait Paşa, konferans fikrine taraftar olduğu gibi Mısır'a kuvvet gönderilmesini de muvafık görüyordu. Vükelâ heyeti de onun fikrinde idi. Fakat Abdülhamit II., Mısır meselesinin Berlin muahedesi devletlerini hiçbir suretle alâkadar etmediğini ve İngiltere'nin asker gönderilmesine muhalif bulunduğunu sebep göstererek Vükelâ heyetinin arzını tasdik etmekten çekiniyordu. İskenderiye'deki kanlı olay, büyük devletler üzerinde hissî bir tesir de yarattığı için bunlar Osmanlı hükümetinin iştiraki olmaksızın da sözkonusu konferansın toplanmasını kararlaştırdılar.

Konferans, 23 Haziranda İstanbul'da toplandı. Abdülhamit II., başka meselelerin ve bu arada Trablusgarb'ın İtalya'ya verilmesi işinin de görüşülmesinden korktuğu için Osmanlı hükümeti konferansa iştirak etmemekte ısrar etti. Devletler, Mısır meselesi dışında hiçbir meselenin görüşülmiyeceği hususunda teminat verdiler. Bunun da tesiri görülmedi.

Konferansa iştirak eden devletlerden bir yandan Fransa ve İngiltere, öte yandan da Avusturya, Almanya, Rusya ve İtalya âdeta taraf teşkil ediyorlardı. Mısır'da fazla alâkaları bulunmayan bu dört devlet, İngiltere ile Fransa'nın hareket serbestisini engelleyecek tedbirler üzerinde durdular. Netekim konferansın üçüncü toplantısında "Devletlerin Mısır'da münferit müdahalelerde bulunmıyacaklarını" tesbit ettiler. İngiltere elçisi bu karara "Mücbir sebep görülmediği takdirde" suretinde bir muhalefet şerhi ile katıldı. Bu da gösterir ki, İngiltere münferit müdahale kapısının kapanmasını istemiyordu. Konferans çalışmaları İngiltere'yi endişeye düşürmekle Mısır meselesini kendisine has usulü ile başka bir kalıba dökerek halletmiye karar verdi.

İskenderiye'nin İngilizler tarafından bombardımanı ve işgali

Temmuz başında İskenderiye önünde bulunan İngiliz filosu Amiral Seymour, sahilde tahkimat yapıldığını öne sürerek şikâyetle bulundu. İngiliz Hariciye Nazırı tahkimata devam edildiği takdirde bombardıman edileceğini Mısır hükûmetine ve Babiâli'ye bildirdi. 6 Temmuzta Amiral Mısır hükûmetine bir ültimatom vererek tahkima a son verilmesini istedi. Mısır hükûmeti teminat verdi. Kahire'deki konsoloslar, tavassut etti. Babiâli dost ve müttelik İngiltere devletine yalvardı. Bütün bunlar, kararını vermiş soğuk kanlı İngiltere'nin üzerinde hiçbir tesir yapmadı. Tahkimat işi bahane idi, durdurulsa da hattâ yaktırılsa da İngiltere istediğini yapacaktı. 9 Temmuzta Amiral Seymour gemilerini harp nizamına soktu. 12 Temmuzta Mısır otoritelerinden bazı istihkâmların kendisine teslimini istedi. Hidiv, Derviş Paşa ile istişareden sonra bu teklifi reddetti. Artık bombardıman muhakkaktı. Fransız filosu, Direktuvar devrinde Mısır'a karşı böyle bir bombardıman yapmış olduğu için bu sefer sıra İngilizlerindir diye nezaket göstererek denize açıldı.

13 Temmuzta İngiliz filosu İskenderiye'yi topa tuttu. Arabî Paşa, Napolyon'un Moskova'da uğradığı âkabeti İngilizlere mukadder kılmak için İskenderiye'yi yakmaya teşebbüs ederek kuvvetlerini şehrin dışına çekti. Fakat bu düşünce bir hayalden ibaretti. Amiral Seymour kuvvetleri 15 Temmuzta İskenderiye'ye çıkarak şehri işgal edip asayiş tesis ettiler. İngiltere artık Mısır'a ayak basmıştı.

Bu olay Avrupa'da ve daha çok Osmanlı İmparatorluğu ile İstanbul konferansı üzerinde bunaltıcı tesir yaptı. İlgili İngiliz makamları bu tesiri hafifletmek hususunda gayret sarfetmekten çekinmediler. Amiral Seymour, Büyük Britanya'nın Mısır'ı fethetmeyi ve onun imtiyazlarına hâlel getirmeyi hiç bir suretle düşünmemekte olduğunu ilân etti. İstanbul'daki İngiliz elçisi Dufferin de İngiltere'nin Mısır'da hiçbir imtiyaz, hattâ iktisadi imtiyaz bile aramadığı hususunda teminat verdi. Mısır'daki İngiliz kuvvetleri komutanı da İngiliz ordusunun, Hidiv'in otoritesini yeniden tesis etmek için geldiğini beyan etti⁴⁸.

⁴⁸ Sonraki olaylar bu beyanatı yalanlamıştır.

Bu barışçı nutuk ve beyanlardan sonra Babıâli, ister istemez tatmin edilmiş görüldü ve İstanbul konferansı müzakerelerine katılmıya karar verdi. İngiltere'nin dışında kalan devletler, ayrı ayrı Babıâli'ye, Mısır'a kuvvet göndermeyi tavsiye etmişlerdi. İskenderiye bombardımanından sonra bir konferans kararı olarak da bu ciheti tesbit ettiler. Maksatları, İngiltere'nin Mısır'da tek başına hareketleri ile bir hakkı müktesep iddiasında bulunmasına set çekilmesi idi.

Abdülhamit II., bu hususta karar vermeden önce Amerikan elçisi General Wallace'ın fikrini öğrenmek istedi. Elçi Amerika'nın bu mesele ile alâkalı bulunmadığını ısrarla ifade etmesine rağmen, Abdülhamit II., dost olarak şahsî düşüncesini öğrenmekte direndi. Elçi bunun üzerine "Ben sizin yerinizde olsaydım kuvvetlerimi hazırlayıp gemilere doldurur ve onlarla Mısır'a giderdim. Kimse sizin oradaki otoritenizi münakaşa edemez. İşin inisiyatifi de elinizde olur dedi"⁴⁹.

Abdülhamit II., bu fikirden hoşlanmadı, konferans kararlarına rağmen Mısır'a asker gönderilmesine muhalefet gösterdi.

Abdülhamit II.'nin muhalefet sebebi şu idi. Gönderilecek askerin miktarının 4000 olarak tesbit edilmiş olmasını az görüyor, bunun Arabî Paşa kuvvetlerine karşı mağlûp olacağına ihtimal veriyordu. Askerin karaya çıkarılacağı Ebu Hor limanını da senenin çoğu zamanında dalgalıdır diye beğenmiyordu. Fakat asıl sebep başka idi. Padişah, Arabî Paşa kuvvetlerinin, Osmanlı kuvvetlerine karşı ellerinde Kur'anı Kerim olarak karşı geleceklerini haber almıştı⁵⁰. Böyle bir durumda Padişah askerinin ateş etmesi, kendisini halife olarak müslümanlar nezdinde çok müşkül durumda bırakacaktı. Hattâ belki de İstanbul'da bir inkılâba bile sebep olacaktı⁵¹. Bütün bu sebeplerle ve zaten dağılmış bulunan konferansın kararını yerine getirmekten uzun zaman çekindi. Nihayet bir taraftan Vükelânın diğer taraftan da Almanya ve Avusturya'nın telkinleri ile Eylül ayında asker gönderilmesine razı oldu. Fakat bu sefer de İngiltere razı olmadı. İstanbul'daki İngiliz Elçisi, Vatanilerin mağlûp edilerek Arabî'nin hapse atıl-

⁴⁹ George Washburn, s. 171 - 175.

⁵⁰ Ali Vehbi Bey, *Pensées et Souvenirs d'Abdul-Hamid*, s. 96.

⁵¹ Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. VII., s. 1013.

mış olduğunu, Hidiv Tevfik Paşa'nın da İngiliz kuvvetleri himayesinde Kahire'ye girmiş olduğunu, bu suretle de asayişin sağlandığını belirterek Mısır'da Türk askerine artık ihtiyaç kalmadığını beyan etti. Böylece hem İngiltere'nin hem de Abdülhamit II. nin istediği yerine gelmiş oluyordu. İngiltere Mısır'ın fiili sahibi haline geldi. Padişah da kuru hilâfet unvanının şöhretini muhafaza etmekte bulunduğu zehabına sahip kaldı.

**Mısır'da
İngiliz işgalinin
mahiyeti** İngiltere Mısır'da yerleşmek niyetinde olmadığını, her fırsatta beyan etmesine rağmen, onu Hidiv vasıtasıyla idare etmiye başladı. Hidiv'e tavsiye ve telkin ettikleri tedbirleri Hidiv de tasdik ederek yürütmek için onlara havale ediyordu. Bu suretle Mısır ordusu İngiliz komutan ve subayları tarafından düzenlendi. İhtilâl hareketlerine karışmış olan yerli subaylar tekaüde sevk edildi. Şüpheli görülen memurlar da yerlerinden atıldı. Yerlerine İngilizler getirildi. Şark memleketlerinde olayların akıldan ziyade hisle izah edildiğini bilen İngiliz memurları fes giyip isimlerinin sonuna "Bey" kelimesini eklemekte tereddüt göstermediler. Böylece kendilerini Mısırlaştırılmış göstererek Mısır'ı İngilizleştirmeye başladılar. Bu hususta imkân olsaydı, suratlarının rengini sarısından esmere çevireceklerdi. Fakat Mısırlı halk "Fesli Bey" olmalarını zaten kâfi görmüştü.

İngiltere bu arada, Mısır üzerinde Fransa ile müştereken yapmakta bulunduğu mali' murakabe sistemini de lağvetmekte tereddüt göstermedi. Hidiv'e bir mali müşavir tâyin ettirerek Mısır maliyesinin tek nazmı haline geldi. Fransa protestoda bulunarak bu durumu tanımayacağını ilân etti. Fakat İngiltere buna da aldırmadı.

**Osmanlı - İngiliz
görüşmeleri** Babıâli, Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmek niyetinde değildi. Fakat İngiltere'yi kuvvetle Mısır'dan çıkarmasına da imkân yoktu. Diplomasi yolu ile de bu işi gerçekleştirmek imkânsızdı. Bu sebeple kala kala İngiltere ile anlaşmak yolu kalıyordu. İngiltere de zaten Mısır'ın sahibi olarak kabul edilmekte olan Osmanlı hükûmeti ile anlaşmaya temayül göstermekte idi.

Görüşmelere İstanbul'da İngiliz Elçisi ile Hariciye Nazırı Asım Paşa ve Evkaf Nazırı Kâmil Paşa arasında başlandı. Abdül-

hamit II., görüşmelerin cereyanından muntazaman haberdar edilmekte ve her madde hakkında muvafakati alınmakta idi. Boşaltma hakkındaki prensiplerin münakaşasına girilmeden önce iki taraf Mısır'ın idaresi hakkına aşağıdaki noktalarda, 24 Ekim 1885'de görüş birliğine vardılar⁵².

- 1— Osmanlı ve İngiliz hükümetleri Mısır'a birer yüksek komiser göndereceklerdir.
- 2— İki komiser Mısır ordusunun düzenlenmesi için Hidiv'e yardım edeceklerdir.
- 3— İki komiser veraset fermanı hükümleri dairesinde Mısır'ın idaresinde gerekli ıslâhatı yapabileceklerdir.
- 4— İki komiser, Sudan'da barışın kurulması hususunda Hidiv'e yardım edeceklerdir.
- 5— İki komiser, Mısır sınırlarında emniyet teessüs ettikten sonra hükümetlerine birer rapor verecekler ve bundan sonra, Mısır'ın muayyen bir müddet zarfında İngilizler tarafından boşaltılması için bir anlaşma yapmak işine girişeceklerdir.

Bu anlaşma metninden de anlaşılıyor ki, İngiltere Mısır'ı boşaltma işini görüşmiye, başlamadan önce onun idaresini Osmanlı hükümeti ile ortak olarak düzenlemek hakkını sağlamış oluyordu. Kaldı ki bu düzen kurulmuş da olsa sınırlarda güven kurulmadıkça boşaltma işine başlanmıyacaktı. Bu sırada ise Sudan'da Mehdi isyanı vardı. Mehdi isyanını da uzatmak İngiltere'nin takdirine kalmış olan işlerdendi.

Yukarıda sözkonusu ıslâhat tatbik edildikten sonra, 1887 de Mısır'ın boşaltılması müzakerelerine girildi. İngiltere, boşaltma için ilk şart olarak asayişin temini hususunda Hidiv'in emrine iki tabur Türk askerinin gönderilmesini istiyordu.

Abdülhamit II., bu şartı şiddetle reddetti. Çünkü Türk askerinin, Mısır'da, karakterinin değişeceğine ve memlekete döndüğünde Mısır hayranlığı ile huzursuzluk yaratacağına inanıyordu⁵³. Padişaha göre, Mısır'ın asayişini korumak tamamen Mısırlı askere ait bir iş idi. İngiliz murahhası bunun üzerine, Hidiv'e, Arnavutluk'tan gönüllü asker tedarik etmesine müsaade edilmesini

⁵² Hilmi Kâmil Bayur, Sadrazam Kâmil Paşa, s. 132.

⁵³ Aynı eser, s. 134.

istedi. Abdülhamit II., “askerlik mükellefiyetine tâbi erlerin sayısı azalır” diye bu teklifi de reddetti⁵⁴. Neticede şöyle bir mukavele üzerinde anlaşma hasıl oldu :

1— Mukavelenin imzalanmasını mütaakip üç yıl sonunda İngiltere, Mısır'daki askerini çekecektir. 2— Mısır'ın iç ve dış güvenliğini bozacak bir durum meydana geldiği takdirde Babiâli, güvenliği sağlamak için asker sevkedecektir. İngiltere de aynı maksatla ve Babiâli'ye yardım düşüncesiyle asker sevkedecektir. Asker gönderilmesini gerektiren şartların ortadan kalkması halinde iki taraf askerlerini geri çekeceklerdir. 3— Mısır'da güvenliğin bozulması halinde, Osmanlı devleti asker göndermediği takdirde İngiltere devleti bu mukavele gereğince asker sevkine mezdur. Güvenliğin kurulmasından sonra İngiltere askerini geri çekecektir.⁵⁵

Abdülhamit II.'nin, Mısır'da Türk askeri bulundurmaktan korkusu, bu mukavelenin meydana gelmesine sebep olmuştur. Mukavelenin 3 üncü maddesi de gösteriyor ki, boşaltma vaki olduktan sonra Mısır'ın asayîşi ihlâl edildiği halde Padişah, asker göndermek niyetinde değildir ve böyle bir durumda İngiltere'ye, tek başına, Mısır'da asayîşi koruması hususunda bir hak tanımaktadır. Sözün kısası mukavele, Osmanlı devletinin, Mısır üzerindeki haklarını, İngiltere ile pay etmiş olduğunu göstermektedir.

Fransa ve Rusya, mukavelenin hükümlerine itiraz ettiler. İki devletin İstanbul'daki elçileri Babiâli'yi bir tarafa bırakarak Padişaha koştular. Mukavele ile İngiltere'ye Mısır üzerinde bir “iştirak hakkı” tanınmış olduğunu iddia ettiler. Fransız elçisi, Hünkâra, İngiltere'nin Mısır'dan çıkarılması için hükümetinin yardımını vadetti. Rus Sefaret tercümanı da mukavele tasdik edildiği takdirde bozulacak olan muvazeneye tavizat olarak Rusya'nın, Erzurum'u istiyeceğini bildirdi.

Abdülhamit II., mukavele metninin her maddesi için evvelce muvafakatini vermiş olduğu halde ve mukavele İngiltere Kırâliçesi tarafından imza edilmiş bulunmasına rağmen, bu demarşlar karşısında malûm olan vehmi sebebiyle tereddüde düştü. İngiltere, Fransa'nın ve Rusya'nın Babiâli'ye ne yardım ne de zarar yapacak

⁵⁴ Aynı eser, s. 134.

⁵⁵ Aynı eser, s. 135.

durumda bulunmadıklarını anlatmaya çalıştı. Fakat Abdülhamit II. mukaveleyi imzalamamakta ısrar etti. Bunun üzerine İngiltere şu kararı verdi: "Mısır içten ve dıştan gelecek tehlikeye karşı yalnızca savunmaya kudretli bir hale geldiği zaman İngiltere mukavelesiz olarak Mısır'dan askerini çekecektir".

Bu kararın mânası açık idi. İngiltere, Mısır'dan ancak istediği zaman kuvvetini çekecektir. Çünkü Mısır'ın, kendisini savunma kudretini kazandığını takdir etmek İngiltere'ye ait bir iş haline gelmiş oluyordu.

Netice

İngiltere'nin Mısır'da yerleşmesinin uzak ve zahiri âmili, Hidiv İsmail Paşa'nın her alanda

ve bilhassa mali politikadaki idaresizliğidir.

Bununla beraber yukarıda verilen izahattan da anlaşılacağı üzere Abdülhamit II., tereddüt ve vehimleri ile bu yerleşmeyi kolaylaştırmak ve devamlı kılmak için elden geleni yapmıştır. İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi, İngiliz - Osmanlı siyasi münasebetlerinde derin bir tahavvül meydana getirdi. İngiltere, bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü prensibi üzerine dayanan Şark siyasetini tamamen terketti. Tarih, Mısır'da kurulan bütün idarelerin, Arap yarımadasına sahip olma ya çalıştıklarını göstermektedir. İngiltere de Mısır'a yerleştikten sonra gözlerini Arap yarımadasına çevirmekten çekinmemiştir. Bu bölgeye yerleşmesi ise ancak Osmanlı devleti aleyhine zararlı hareketlere girişmekle mümkündü. Bu sebeple bir taraftan Arap milliyetçiliğini, diğer taraftan da Anadolu'da Ermeni gailisini yaratmaya koyuldu. Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimi için tasarılarla sahip olan devletlere karşı güler yüz göstermeyi de ihmal etmedi.

Abdülhamit II., eskiden olduğu gibi, Rusya'ya karşı İngiltere yardım ve nüfuzundan artık faydalanmanın mümkün olmadığını görünce bu iki devlete karşı üçüncü bir devletin yardımını sağlamaya kalkıştı ve bu maksatla Almanya'yı seçti. Fakat sonraki konularla da gösterileceği gibi Alman yardımı da çok pahalıya, hattâ İmparatorluğun hayatına maloldu.

3. BULGARİSTAN VE DOĞU RUMELİ OLAYLARI

Bulgaristan Prensliğinin teşkilâtlanması	Berlin antlaşmasında, Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinde bulunmak üzere Bulgar Prensliği'nin kurulması kararlaştırılmış ve bu prensliğin teşkilâtlandırılması Rusya'ya bırakılmıştı.
---	--

Bulgaristan'daki Rus komiseri Dondukof Bulgaristan hükümetini, ordusunu ve maliyesini Rus prensiplerine ve menfaatlerine uygun düşecek bir şekilde teşkilâtlandırdı. Bulgar anayasasını da Sırp anayasasını model alarak tanzim etti. Buna göre Bulgaristan bir prens ile Sobranya adını taşıyan bir meclis tarafından idare edilecektir. Bulgarlar, Rus komiserinin istememesine rağmen bu meclisin tek dereceli seçim ile kurulmasını temin ettiler. Tironva'da toplanan ilk meclis 23 Nisan 1879'da Anayasayı kabul etti ve Sofya'yı hükümet merkezi olarak seçti. 29 Nisanda da Battemberg'li Aleksandr'ı Bulgaristan Prensliği'ne intihap etti. Bu zat Hesse Alman hanedanından olup Rus İmparatoru'nun yeğeni idi. Pilevne muhasarasında da bulunduğu için Bulgarlar arasında bir dereceye kadar şöhreti vardı.

Prens Aleksandr, tahta oturur oturmaz Rus Çarına mektup yazarak bütün kalbi ile kendisine bağlı bulunduğunu bildirdi. Çarın da istediği bundan başka bir şey değildi. Fakat işler, prensin de Çar'ın da tahminleri dışında gelişmeye başladı. Prens, Rus nüfuzuna tâbi kalmasına taraftar olan muhafazakârlar arasından seçtiği hükümetler Sobranya'da tutunamadılar. Sobranya, birkaç defa dağıtılıp yeniden kurulduğu halde ekseriyet daima liberallerde bulunuyordu. Halk, Rusya'ya kurtuluş hareketlerindeki yardımından müteşekkir olmakla beraber Rus müdahalesi ve nüfuzunu istemiyordu. Prens Aleksandr bunun üzerine 27 Nisan 1881'de Anayasayı kaldırıp Sobranya'yı dağıttı ve liberallerin şeflerinden bir kısmını hapse atıp bir kısmını da sürgüne gönderdi. Bundan sonra iki Rus generalini hükümete alarak onların muaveneti ile Bulgaristan'ı idareye kalkıştı. Fakat Rus generalleri emirlerini Rusya'dan almaya başladılar. Generaller Bulgarları hakir görüyor ve her vesile ile de tahkir ediyorlardı. İki yıl kadar devam eden bu rejim Bulgarlarda büyük bir tepki yarattı. "Bulgaristan Bulgarlarıdır" tezi ortaya atıldı. Bu, Prens hareket hattında değişiklik yapmasına sebep oldu. Anayasayı tekrar yürürlüğe koydu.

Sobranya'yı toplantıya çağırdı; liberallerden bir kabine kurdu. Yeni hükümet, programına Doğu Rumeli ile Bulgaristan'ın birleşmesini de almış bulunuyordu.

Doğu Rumeli'nin teşkilât ve idaresi

Doğu Rumeli tâbiri, ilk defa olarak Ayastafanos (Yeşilköy) Antlaşmasının Rusya ile İngiltere arasında sebep olduğu ihtilâf sonunda İngiliz Başvekili tarafından ortaya atılmıştı. İngiltere'nin, büyük Bulgaristan'ın kurulmasına karşı gösterdiği şiddetli muhalefet karşısında Rusya, büyük Bulgaristan topraklarından bir kısmının "Doğu Rumeli" adıyla muhtar bir vilâyet haline getirilmesine muvafakat etmiş, bu vilâyetin hudutlarını tesbit etmiş ve muhtariyet statüsünün hazırlanmasını Berlin muahedesini imzalayan devletlerin temsilcilerinden kurulan bir komisyona havale etmişti. Bu komisyon tarafından meydana getirilen ve 228 sahife tutan nizamnamede, sözü geçen vilâyet hakkında ana hükümler şöyle ifade edilmiştir :

Doğu Rumeli vilâyeti, Padişahın siyasi ve askeri hâkimiyetinde bırakılmıştır. Padişah vilâyetin kara ve deniz hudutlarının emniyetini sağlamak için sınır üzerinde tahkimat yapabilecek ve orada kuvvet bulundurabilecektir. Genel Vali, vilâyetin iç ve dış güvenliğinin tehdit edilmesi halinde kuvvet isteyebilecektir. Padişah, bu hususta teşebbüse geçerken, Berlin muahedesini imzalamış olan devletlerin İstanbul'daki elçilerini durumdan haberdar edecektir.

Yukarıda sözü geçen devletlerin de muvafakati alınmak suretiyle beş yıl için tâyin edilen Hristiyan bir umumî vali Padişahı, Doğu Rumeli'de temsil edecektir. Vilâyetin asayîşi Milis kuvvetleri tarafından sağlanacaktır. Bu suretle Doğu Rumeli'ye muhtar bir idare şekli verilmiş oldu. Padişahın vilâyet üzerindeki hâkimiyeti tam değildi. Çünkü gerek valinin tâyininde gerekse icabında vilâyete asker sokmakta, büyük devletlerle itişare etmiye ve birinci halde muvafakatlerini almıya ikinci halde ise onları ikna etmiye mecbur idi.

Doğu Rumeli üzerinde Rus ve Bulgar ihtirasları

Rusya, Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'dan alınarak Osmanlı hâkimiyetinde bırakılmasına istemi-yerek razı olmuştu. Çünkü bu suretle stratejik önemi haiz bulunan Balkan geçitleri Osmanlı-

ların kontrol ve murakabesinde kalmış oluyor ve İstanbul yolu

Rusya'ya kapanmış bulunuyordu. Rusya, Berlin'de uğradığı bu siyasi başarısızlığı telâfi etmek için Bulgaristan'da ve Doğu Rumeli'de Bulgar halkını ittihada teşvik etti. Rusya komiseri Dondukof, Doğu Rumeli'de tesis edilen muhtariyet idaresinin bu vilâyetin kısa zamanda Bulgaristan'la birleşmesine elverişli bulunduğunu Bulgarlara telkin etmekten çekinmiyordu.

Bulgarlar da zaten Rus teşvik ve tahriki olmasa da Ayas-tafanos antlaşmasının ortaya koymuş olduğu büyük Bulgaristan'ı gerçekleştirmeyi ideal kabul etmişlerdi. Rusya ile Bulgaristan'ın böyle bir zihniyete sahip olmaları Doğu Rumeli buhranlarının meydana gelmesinde başlıca âmil olmuştur.

Doğu Rumeli'ye Osmanlı askeri sokmak meselesi İlk buhran 1879 yılı Mayısında Rus kuvvetlerinin Doğu Rumeli'den çekilmesi ve hudutların korunması için Osmanlı devletinin asker göndermesi niyetini izhar etmesi üzerine başladı. Bulgaristan ve Doğu Rumeli halkı heyecanlı gösteriler tertip ederek Osmanlı askerine mukavemet kararında olduklarını ilân ettiler. Osmanlı hükümeti, teşebbüse geçmeden önce alâkalı devletlerin düşüncesini öğrenmek istedi. Devletler adına İngiltere Hariciye Nazırı Lord Salisbury, Babiâli'nin hakları mahfuz tutulmak şartıyla Doğu Rumeli'nin 15.000 kişilik karma bir Avrupa ordusu tarafından bir müddet için işgal edilmesini teklif etti. Dilediği takdirde Osmanlı devleti de Burgaz bölgelerinde asker bulundurabilecekti.

Babiâli, müşterek işgal fikrini kabul etmediğini ve zor kullanmak suretiyle asker göndermek niyetinde olmadığını bildirdi. Doğu Rumeli halkına nasihatta bulunulmak suretiyle buhranın halledilebileceğine kani bulunuyordu. İngiltere Başvekili, bunun üzerine kuvvet kullanmak suretiyle meselenin halledilmesini, gizli olarak İstanbul'a tavsiye etti. Babiâli bu tavsiyeyi kabule şayan görmedi. Kuvvet kullanılması, Rusya'nın husumetini ve Sırbistan ile Yunanistan'ın hırslarını tahrik edebilir ve yeni bir Balkan harbine sebep olabilirdi. Böyle bir harbe girmeye ise devletin takatı yoktu.

Rusya, Bulgaristan Prensliği'ni kendi eseri olarak kabul ediyor, Doğu Rumeli vilâyetinde çıkan buhranı da bir Bulgar meselesi sayıyordu. Rus Çarı bu sebeple Doğu Rumeli vilâyetinin devlet-

lerarası bir kuvvet tarafından geçici bir zaman için işgal altında bulundurulmasını açık gönül ile kabul etmemişti. Buhranın Babiâli ile Rusya arasında ve Rus menfaatlerine uygun bir şekilde çözülmesini istiyordu. Bu maksatla Çar, Abdülhamit II.'ye bir mesaj göndererek yardım teklif etti. Yardımın mahiyeti şu idi :

General Obrençof Doğu Rumeli'ye gönderilip Çar adına halka, Padişaha itaat etmesi için nasihatta bulunacak, Babiâli de buna karşılık Doğu Rumeli'ye asker sevketmekten vazgeçecekti.

Babiâli, bu teklifi kabul etti. General Obrençof Doğu Rumeli'ye gitti. Halkı yatıştırmak için şöyle hitabetti: "Padişah, her türlü güvensizlik fikrinin ortadan kalkması için Osmanlı askerinin şimdilik Doğu Rumeli'ye gönderilmesinden vazgeçmiştir. Avrupa devletleri de bugünkü durumda Balkanların askeri bir maksatla işgal edilmesini faydasız görmüşlerdir".

"Akıllıca bir hareketle eyâletin idaresini tesis etmiye çalışınız ve Berlin muahedesine aykırı düşen her türlü ihtilâl fikirlerini zihninizden çıkarınız; size açık olarak söylerim ki ne Rusya ne de Avrupa artık sizin için bir damla kan dökmek istemez"⁵⁶.

Rusya'nın bu müdahalesi ile Doğu Rumeli'de sükûnet kuruldu. Fakat Osmanlı devleti hukuk yönünden olmasa bile fiilen Balkan geçitlerinde asker bulundurmaktan vazgeçmekle zaafının yeni bir örneğini ortaya koymuş oldu. İngiltere bu durum karşısında Balkanlar'da Osmanlı devletini tutmanın beyhude olduğuna kanaat getirerek Bulgarlara meyletmiye başladı.

Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesi Bulgarlar, Rus müdahalesinden memnun olmadılar. Rusya'nın, ilkin Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesine taraftar bulunmasına rağmen şimdi bu işi geciktirmesini bir türlü kabul etmek istemiyorlardı. Bu sebeple Rusya'ya karşı bir kızgınlık devri başladı. Bulgar milliyetçileri İngiltere devletinin yardımı ile birlik tasarılarını gerçekleştirmek için çalışmalarına giriştiler.

18 Eylül 1885'de Doğu Rumeli Milis askerleri, kendilerine katılan köylülerle birlikte Filibe'de hükümet konağına girerek vali Gavril Paşa'yı tevkif edip vilâyetten kovdular; muhabere ve

⁵⁶ Ali Fuat Türk geldi, Yazma, 18 (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi).

münakale vasıtalarını da kontrol altına alıp Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleştğini ilân ettiler. Bundan sonra Bulgaristan Prensi Aleksandr'ı Filibe'ye davet ettiler.

Prens, Babiâli'den ve Rusya'dan çekindiği için tereddüt etti. İsyanın önderlerinden İstanbul'da "Önünüzde iki yol var, birisi Filibe'ye gitmek diğeri de memleketinize dönmektir" demek suretiyle kendisine inkıyat ile feragat şıklarından birisini tercih etmesini teklif etti. Prens, Filibe'ye gitmeyi kabul etti. 21 Eylülde bu şehirde heyecanla karşılanarak Bulgaristan ile Doğu Rumeli'nin müşterek Prensi ilân edildi. Bunun üzerine Sobranya Meclisi Sofya'da toplanarak birliği tasdik etti ve Osmanlıların müdahalesine karşı gerekli askeri kredileri kabul etti. Filibe isyanı patlak verdiği gün, Bulgar Milisleri Edirne vilâyeti sınırları üzerinde de toplanmış bulunuyorlardı.

Osmanlı otoriteleri ne isyan hazırlıklarından ne de isyanın kendisinden vaktinde haberdar olamadılar. Babiâli, mutat uykusunu uyumakta idi. İstanbul'daki Rus elçisi Nelidof durumu Sofya'daki Rus siyasi memurlarından öğrenir öğrenmez, saraya koşarak Abdülhamit II.'ye haber verdi. O da böyle bir haberi kendisine vermekle görevli bulunan Sadrazam Sait Paşa'yı, isyandan haberdar etti. Bunun üzerine Vükelâ heyetleri toplantıları birbirini takip etmeye başladı.

İlk toplantıda ekseriyet, isyanın kuvvetle ve süratle bastırılmasına taraftar çıktı. Bulgarların kuvveti 70.000 tahmin olunuyordu. Bu kuvvete karşı Edirne'deki askeri birliğin gönderilmesi kararlaştırıldı. Fakat öğrenildi ki Edirne'de ancak 7000 kişilik o da dağınık bir halde bulunan yetersiz bir kuvvet vardı. Bunun üzerine İstanbul'daki birlikleri kullanmak akla geldi. Fakat Abdülhamit II., şahsî emniyeti düşüncesiyle bu kuvvetten faydalanılmasına kesin bir şekilde muhalefet gösterdi. Sadrazam Sait Paşa istifa ederek yerini Kâmil Paşa'ya bıraktı. Padişah ve yeni Sadrazam işi politika ile yoluna koymak hususunda mutabık kaldılar. Paris muahedesini imzalayan devletlere, Bulgar Prensi Aleksandr'a nasihat edilmek suretiyle muahede hükümlerinin korunması icabettiği hatırlatıldı. Bir yandan da Rus Çarı ile Prens Bismark'ın düşüncelerinin sorulmasına girişildi. Durum hazindi. Babiâli, dost ve düşmanlarla âdeta şirket halinde çalışıyordu.

Berlin muahedesi devletleri, Babıâli'nin davranışını sempati ile karşıladılar ve muahede hükümlerinin korunacağı hakkında teminat verdiler. Rusya, Filibe isyanı ile meydana gelen durumdan memnun değildi. Bu hareket kendisine danışılmadan yapılmıştı. Şu halde Bulgarlara cesaret veren başka bir devlet, Balkan sahnesinde rol almış olabilirdi. Bulgar prensi Londra'dan yeni dönmüştü. İngiliz devlet adamlarının tesir ve tavsiyeleri ile hareketin hazırlanmış olması ihtimal içinde idi.

Halbuki Prens Aleksandr bu seyahatten önce, Çara, Balkan statükosunun muhafaza edileceğine söz vermiş, Çar da Avusturya İmparatoru'na, statükonun ancak Rusya ile Avusturya'nın anlaşmaları halinde değişebileceğini taahhüt etmişti. Böyle bir anlaşmanın teferruatı henüz kararlaştırılmamış bulunduğu sırada Doğu Rumeli ile Bulgaristan'ın birleşmesi, Çarı, müttefikleri bulunan Avusturya ve Almanya nazarında çok müşkül durumda bırakıyordu. Çar, bu müşkül durumdan kurtulmak için bir yandan Prens Aleksandr'ı kabahatli tuttuğunu ilân etti, öte yandan da Babıâli'ye, İstanbul'da Berlin muahedesi devletlerini bir konferansa davet etmesini telkin ve tavsiye etti.

İstanbul Konferansı

Babıâli, Doğu Rumeli'de çıkan müşkülâtın Padişahın hükümlerine uygun ve Berlin muahedesinin esas hükümleri dairesinde halledilmesi hususunda İstanbul'da bir konferansın toplanmasını büyük devletlere teklif etti. Konferans, 5 Kasım 1885'de Sait Paşa'nın başkanlığında toplandı. Görüşmeler esnasında iki tez belirdi: İngiliz ve Fransız murahhasları, Doğu Rumeli'de meydana gelen durumun, Berlin muahedesi hükümlerine göre meşrulaştırılmasını istiyorlardı. Yani eyâletten kovulmuş olan Gavril Paşa'nın yerine, Prens Aleksandr, beş yıl için Doğu Rumeli valiliğine tâyin edilecek bu suretle de eyâlet Padişahın hâkimiyetinde kalmakta devam edecekti. Bu suretle Bulgarlar da memnun edilmiş olacaktı. Rusya, Avusturya ve Almanya'nın tezi ise statükonun iadesi idi. Babıâli'nin de tezi statükonun iadesi olmakla beraber Abdülhamit II., konferansta ittifakla bir karara varılmasını istemekte idi. Aksi halde Bulgar Prensinin, İngiltere ve Fransa'dan muavenet göreceğini ümit ederek kararın tatbikine silâh ile mukavemet göstermesi mümkündü. Böyle bir durumda ise

diğer Balkan devletlerin de arazi koparmak maksadiyle harekete geçmesi uzak bir ihtimal değildi.

Konferans, bu noktalarda bir karara varmak üzere çalıştığı sırada beklenmedik bir olay meydana geldi. 14 Kasım 1885 de Sırbistan, Bulgaristan'a harp ilân etti. Sırp Prensi Milan, Rusya'nın Bulgaristan'a karşı yüz çevirdiğini görünce Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesi neticesinde bozulmuş olan Balkan muvazenesini bahane tutarak Vidin, Berkofça ve daha bazı yerleri Bulgaristan'dan istemiş ve alamayınca kuvvete müracaat etmişti. Umumî efkâr, Sırpların galip geleceğine inanıyordu. Çünkü Sırp ordusu her yönden daha düzenli idi. Bulgar ordusuna gelince henüz çok yeni idi. Çarın, Rus subaylarını geri çekmesi üzerine sonderecede zayıflamış olduğu da sanılıyordu.

Siyasi ve diplomatik çevrelerde de Bulgarların mağlûbiyeti muhakkak görülüyordu. Bulgar Prensi Aleksandr, Sırp taarruzunu mütaakıp Babiâli'den yardım istedi. Babiâli yardım için Doğu Rumeli'nin tahliyesini şart koştu. Bulgar kuvvetleri, Doğu Rumeli'yi terkettiler ise de Babiâli, konferansın kesin karara varmadan önce Doğu Rumeli'ye asker göndermemekte direndi.

Konferans, beklenen kararı 25 Kasım 1885'de tesbit etti. Buna göre Padişah Doğu Rumeli'ye olağanüstü bir komiser yollıyacaktır. Komiser, valiye ait yetkileri haiz olacak ve mevcut nizamnameye göre vilâyeti idare edecektir. Komiserin yanında büyük devletler tarafından tâyin edilen özel memurlar bulunacak ve bunlar istişari mahiyette düşünceleriyle kendisine yardımda bulunacaklardır.

Bu kararın tathikine geçilmeden önce Babiâli, Doğu Rumeli halkı tarafından nasıl kabul edileceğini tahkik etmiye girişti. Hattâ bu hususta büyük devletlerin bile müdahalesi rica edildi. Bu hareket tarzı da gösteriyordu ki, Babiâli gölgesinden bile korkar hale gelmişti. Doğu Rumeli'de statükoyu kurmak için fırsat üzerine fırsat çıktığı halde her fırsatı, vehime müstenit bir endişe ile kaçırıp âcizliğinin yeni örneklerini meydana koymayı bir nevi politika dehası olarak kabul ediyordu. Doğu Rumeli halkının Osmanlı komiserini güler yüzle kabul edeceğine taahhütte bulunması zaten beklenemezdi. Nitekim yapılan tahkikatın neticesi de bunu teyit etti. Başta keramet sahibi kabul edilen Abdülhamit II. olmak üzere Osmanlı siyasilere şaşkınlık içinde ne yapa-

ceklerini düşünürlerken Bulgar ordusunun, Sırp ordusunu bozduğu, 27 Kasım'da da Piro'tu işgal ederek Belgrad yolunu ele geçirdiği öğrenildi. Bunun üzerine konferans, Doğu Rumeli hududu üzerinde bir askerî nümayiş yapılarak komiserin Filibe'ye gönderilmesini muvafık gördü. Abdülhamit II., nümayiş fikrini, malûm vehmi dolayısıyla reddetti. Sadrazam Kâmil Paşa, elçilikleri dolaşp başka tedbirler araştırmaya başladı. Babiâli'nin bu düşünürü karşısında, konferansca verilmiş olan kararın tatbik edilmesine imkân olmadığı anlaşıldı. Elçilerden bazıları resmî bazıları da şahsî mütalâalar serdetmeye başladılar. Almanya elçisi, İngiltere ile Rusya arasında yapılacak anlaşmaya göre hareket edilmesini tavsiye etti. Rusya, Sırbistan ile Bulgaristan arasında barışın kurulmasını beklemek icabettiğini ifade etti. İngiltere, Babiâli ile Bulgar Prensi arasında vasıtasız bir anlaşmaya varılmasının muvafık olacağını beyan etti.

Babiâli İngiliz teklifine uyarak Bulgar Prensi ile doğrudan doğruya müzakerelere girdi. Bu sefer Babiâli, Türk - Bulgar dostluğunu devamlı kılmak ve Bulgaristan'da yabancı nüfuzuna mâni olmak maksadiyle yeni fedakârlıklara katlanmayı kabul etti. Ahalisi müslüman olan Rodop Balkan'ının Doğu Rumeli vilâyetinden ayrılarak Osmanlı idaresine bırakılması şartıyla Bulgar Prensi'nin teklifleri kabul edildi. Rusya'nın da muvafakati alındıktan sonra bu teklifler konferans tarafından aşağıda zikredilen kararname suretinde tesbit edildi (5 Nisan 1886).

1— Doğu Rumeli eyâleti valiliği Berlin muahedesi'nin 17 nci maddesi gereğince Bulgaristan Prensi'ne verilecektir. Doğu Rumeli ile Bulgaristan Prensi'ğinin idaresi bir tek şahsın üzerinde bulundukça, Kırcaali nahiyesi islâm karyeleriyle Rodop cihe-tinde bulunup şimdiye kadar Doğu Rumeli eyâleti idaresine geçmemiş bulunan islâm karyeleri sözü geçen eyâletten ayrılarak doğrudan doğruya Osmanlı devleti tarafından idare olunacaktır.

2— Doğu Rumeli eyâletinin güvenliğini ve halkın refah ve saadetini sağlamak için eyâletin nizamnamesi Babiâli ile Bulgaristan Prensi tarafından tâyin kılınacak memurlardan kurulan bir komisyonda gözden geçirilerek mahallî hal ve icaplara göre tadil edilecek ve hazinenin bütün menfaatleri dikkate alınacaktır. Bu komisyonun teklifleri İstanbul konferansının tasdikine sunulacaktır.

3— Berlin antlaşmasının Bulgaristan ile Doğu Rumeli hakkında olan diğer bütün hükümleri eskisi gibi yürütülecektir.

Prens Aleksandr'ın, bu hükümleri kabul ettiğine dair yazılı muvafakati alınması üzerine Doğu Rumeli valiliğine tâyini yapıldı.

**Aleksandr'ın
Prenelikten
feragati**

Bu suretle Bulgaristan ile Doğu Rumeli fiili bir şekilde birleşmiş oldu. 3 Mart 1886'da Avusturya'nın tehdidi üzerine, Bulgaristan ile Sırbistan arasında Bükreş antlaşması, harpten önceki esaslara göre aktedilmişti. Prens Aleksandr, Sırlar üzerine kazandığı zafer ve Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'a bağlamak hususundaki başarısı ile Bulgarlar nezdinde şöhret kazanmıştı. Fakat Rus Çarı, onun kendisine danışmadan hareket etmiş olmasını ve Bulgaristan'ın Rus nüfuzuna aleyhtar bulunan parti ile işbirliği yapmasını af edemiyordu. 21 Ağustosta Rusya'nın tahriki ile Bulgar generallerinden birkaçı bir hükümet darbesi tertip ederek Prens hudut harici etmiye kalkıştılar. Fakat Doğu Rumeli halkı ve garnizonu, hattâ Sobranya kendisine bağlı kaldılar. Prens bir defa daha iki yol karşısında kalmış bulunuyordu : Bulgaristan'da kalmak, memleketine dönmek. Karar vermeden önce Rus Çarına şöyle bir telgraf çekti : "Rusya'nın bana vermiş olduğu tacı, onun hükümdarının ellerine tevdi etmiye hazırım". Çarın itimatsızlığını bildiren bir cevap vermesi üzerine Prens Aleksandr 7 Eylül 1886'da kesin olarak Bulgaristan Prenslüğünden feragat etti.

**Saxe - Coburg'lu
Ferdinand'ın
Prens seçilmesi**

Prensın feragatini mütaakıp Bulgaristan'da üç kişilik bir niyabet meclisi kuruldu. Stamboulof bu meclisin en naziz üyesi idi. Rus Çarı, Bulgaristan'da silinmekte olan nüfuzunu tekrar kurmak maksadiyle Kulbars adında bir generali, olağanüstü komiser olarak Sofya'ya gönderdi. Bu zat, Bulgarları, Rus Mujikleri farzederek hükümetin her işine müdahale etmiye başladı. Hattâ Harbiye Nezaretine bir Rus generalinin getirtilmesinde de ısrar gösterdi. Bundan başka yeni Prensın seçimi üzerinde çağışan Sobranya'nın ve niyabet meclisinin işlerine de müdahale etmiye başladı. Bunun üzerine Bulgarlar Rus generalini kapı dışarı ettiler. Yeniden seçilen Sobranya'da Rus taraftarları ancak üçte biri kadardı. Stamboulof diktatörlük selâhiyetleri ile

Bulgaristan'ı idare ediyor ve Rusya'ya muhalif bulunuyordu. İngiltere ve Avusturya, Bulgaristan'ın, Rus nüfuzuna girmemek hususundaki davranışından memnundular. Onu desteklemeye kararlı olduklarını ifade ettiler. Sobranya 7 Temmuz 1887'de Bulgar Prenslığı'ne Saxe-Cobourglu Prens Ferdinand'ı seçti. Bu zat, Viyana'da doğmuştu. Alman ırkındandı. Avusturya ve İngiltere tarafından namzetliği desteklenmişti. Seçimin muteber olması için Berlin muahedesi devletlerinin muvafakati ve Padişahın tasvibi lâzımdı. Halbuki o bu formaliteye önem vermeden Sofya'ya geldi. Rusya ve Babiâli Prensi tanımadılar. Rus umumi efkârında Prensi desteklemiş olan Avusturya'ya karşı büyük tepki uyandı. Sen-Petersburg hükümeti, bir aralık Ferdinand'ı Bulgaristan'dan dışarıya atırmayı düşündü. Bunun üzerin Bismark 1879'da Avusturya ile Almanya arasında imza edilmiş olan gizli ittifakı Şubat 1888'de ilân ederek Rusya'nın Avusturya'ya taarruz etmesi halinde Almanya'nın, Avusturya yanında yer alacağını ilân etti. Çar bu durum karşısında Ferdinand'ı kendi haline bıraktı. Stamboulouf, Bulgaristan'ı diktatörce usullerle idareye devam etti. Bir taraftan da Babiâli ile anlaşmaya çalıştı. 1895'de katledilmesini mütaakıp Rusya tekrar Bulgarlarla dostluk münasebeti kurmak için faaliyete geçti ve 1896'da Ferdinand'ı Bulgaristan Prensi tanıdı.

Netice

Yukarıda , açıklanan Doğu Rumeli buhranlarının neticelerini şu suretle tesbit etmek mümkündür.

Ayastafanos antlaşmasında tesbit edilmiş olan Bulgaristan Prenslığı hudutları, Bulgarlar için ideal olarak kabul edilmekte idi. Berlin muahedesi ile büyük Bulgaristan'dan ayrılıp Babiâli'nin idaresine bırakılmış olan Doğu Rumeli halkı Bulgaristan'la birleşmeyi istediği için Osmanlı askerini kabul etmemiş ve Bulgar Prensinin vali olarak kabul etmiştir.

Babiâli, Berlin muahedesinin hükümlerini tatbik etmek için kuvvet yerine politika usulüne baş vurmuş, fakat bu usul ile Doğu Rumeli buhranı ile meydana gelen olup-bitti olayını tasdik etmek zorunda kalmıştır. Rusya, Bulgaristan üzerinde kurmayı tasarladığı nüfuzu tesis edememiştir. Aksine İngiltere ve Avusturya, Balkan geçitlerini eline geçirmiş olan bu küçük devleti, Rus nüfuzundan kurtarmak için faaliyete geçmişler ve muvaffak ol-

muşlardır. Bu suretle büyük devletlerin Balkan siyasetlerinde yeni prensipler meydana gelmiştir: Rusya'nın bu sahadaki ilerleyişine mani olmak için Osmanlı devleti yerine Rus müdahaleleri ile kurulmuş olan Balkan devletlerine istinat etmek. Bu ise Osmanlı devletinin zayıf ve küçük düşmesinde önemli bir âmîl olmuştur.

4. OSMANLI - YUNAN HARBI

Berlin antlaşması Yunanistan sınırları kesin olarak 1830'de Londra ve Yunanistan Antlaşması ile tesbit edilmişti. Zaman geçtikçe Yunanlılar bu sınırları yetersiz görmiye başladılar. Milliyet prensiplerine dayanarak Yunanlılarla meskûn bütün toprakların Yunanistan'a katılması hususunda "Büyük Ülkü" adını verdikleri bir tezi savunmaya koyuldular.

Bununla beraber Osmanlı - Rus harbinin (1877-1878) başlangıcında Yunanistan, Rusya'nın Slavlar hakkındaki sempatisinden ve Osmanlı deniz kuvvetlerinden çekindiği için tarafsız kalmıştı. Rusların Edirne'yi işgal etmeleri üzerine Balkan statüsünün değişeceği anlaşılnca, Yunan hükümeti Yanya vilâyetini işgal etmiye hazırlandı ise de büyük devletler müdahale ettiler. İngiltere, Sadrazam Sadık Paşa'dan, istikbalde Yunanistan lehine sınır düzeltilmeleri yapılacağı hususunda sözlü bir vaat elde ederek Atina hükümetini yatıştırmağa muvaffak oldu.

Berlin kongresi toplandığı vakit Yunanistan'ın kongreye iştiraki hususundaki teklifi İngiltere tarafından desteklenmekle beraber diğer devletler tarafından reddedildi ve sadece Yunanistan'a komşu olan Osmanlı vilâyetlerinin mukadderatı görüldüğü sırada Yunan temsilcisinin dileklerinin dinlenmesine karar verildi. Yunan temsilcisi, prensip yönünden Yunanlılar ile meskûn bütün toprakların Yunanistan'a verilmesi icabettiğini ifade etmekle beraber hükümeti adına, Tesalya, Epir ve Girit'i istemekle iktifa etti. Osmanlı murahhasları isteklerin bütününe, İngiltere de Girit ile ilgili olanına şiddetle itiraz ettiler. Bunun üzerine Yunanistan'ı bir dereceye kadar tatmin etmek düşüncesi ile kongrenin 13 üncü protokolüne şu suretle bir kayıt düşürüldü :

"Kongre, Babıâli'yi Tesalya ve Epir bölgelerinde sınır tahdidi için Yunan hükümeti ile anlaşmağa davet eder. Bu hududun Ada-

lar denizi sathı mailinde Salambri vâdisini ve Yunan denizi ci-
hetinde de Kalamis vâdisini takip etmesini muvafık addeyleyler.”
Kongrenia son toplantısında : “Osmanlı devleti ile Yunanistan
sınır düzeltmesi hususunda anlaşamadıkları takdirde büyük dev-
letlerin aracılık yapmak hususundaki haklarını muhafaza ettik-
leri” hususunda bir maddenin muahedeye konulması teklif edildi.
Osmanlı murahhasları itiraz ettiler. Kongre başkanı Prens Bis-
mark, “böyle bir bendin muahedeye yazılması, hasıl olan bir ar-
zuyu beyandan ibaret olup kesin olarak icrasında bir mecburi-
yet yoktur” demek suretiyle Osmanlı temsilcilerini tatmin etti.

Sınır düzeltilmesi Berlin antlaşmasından sonra Yunan hükümeti,
için müzakereler Babiâli'ye bir nota vererek sınır düzeltmeleri
ve antlaşma hususunda müzakerelerin açılmasını istedi. İn-
giltere ve Fransa'nın tavsiyesi üzerine, Şubat
1879'da Osmanlı ve Yunan murahhasları Preveze'de toplandılar.
Yunan murahhasları, Berlin protokolunda belirtilen sınırın, mü-
zakere esası olarak kabul edilmesinde ısrar ettikleri, Osmanlı
murahhasları ise bunun bir temenniden ibaret olduğunu iddia
ettikleri için bir neticeye varılamadı.

Ağustos 1879'da yine iki devlet temsilcileri arasında İstan-
bul'da bir konferans toplandı ise de aynı sebeplerle neticesiz kaldı.
Bunun üzerine Berlin antlaşması devletleri Osmanlı devleti ile
Yunanistan arasındaki ihtilâfı çözmek maksadiyle Berlin'de 16
Haziran 1880'de bir konferans akdettiler, Babiâli'nin, Yunanistan
lehinde hudut düzeltilmesi yapması gerektiği hususunda karara
vardılar. Bu karar, büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri vası-
tasıyla ve müşterek bir nota halinde Osmanlı Hariciye Nazırına
verildi. Karara göre, İstanbul'da toplanacak yeni bir devletlerarası
konferans marifetiyle sözkonusu sınır düzeltilmesi kesin olarak
tesbit edilecekti.

Abdülhamit II., Babiâli ve diğer devlet erkânı, bu karar
karşısında, savsaklama siyasetinde daha ileri gidemeyeceklerini
anladılar ve terkedilebilecek arazinin tetkikine giriştiler. Vükelâ
heyeti ekseriyeti, Tesalya ve Epir'den toprak terkedilmesini mah-
zurlu görerek Girit, Sisam ve İpsara adalarının Yunanistan'a
verilmesini muvafık gördüler. Mucip sebep olarak da bu adalar
halkının, Hristiyan olduğu, varidatlarının az bulunduğu, Osmanlı

devletine gaileler çıkarttıkları, İngiltere'nin Girit'te gözü olduğu gibi sebepler ileri sürüldü. Abdülhamit II., İngiltere'nin, bilhassa Girit'in Yunanistan'a verilmesine razı olmayacağını haber almış olduğundan Vükelâ heyetinin ittifakla bir karara varmasını istedi. Ve bu arada birtakım özel komisyonlar kurmak suretiyle bir çıkar yol aramaya devam etti. Nihayet Mart 1881'de İstanbul'da toplanan elçiler konferansı, Tesalya'yı Yunanistan'a, Epir'i de Osmanlı devletine bırakacak surette bir hudut düzeltmesi yaptı. 24 Temmuzda Babiâli ile Yunanistan arasında bu esas üzerine bir anlaşma imzalanarak ihtilâf geçici olarak halledilmiş oldu.

Doğu Rumeli buhranının Osmanlı - Yunan münasebetlerine tesiri

Büyük ülkü (Megalo İdea) ya bağlı kalan Yunanlılar, Berlin antlaşması ile vadedilmiş olan hududu tam mânasiyle elde etmek için fırsat kollamaya devam ettiler. Doğu Rumeli buhranının gelişmesi ve Bulgar - Sırp harbinin başlaması üze-

rine bu fırsatın zuhur ettiğini sandılar. Deli Yani kabinesi Epir ve güney Makedonya'yı ilhak etmek maksadiyle askerî hazırlıklara girişti. Osmanlı devleti de karşı tedbirler almaya başladı. Büyük devletler bu sırada Balkan yarımadasında barışın korunmasını gerekli gördükleri için İngiltere'nin tavsiyesi üzerine Yunan hükümeti üzerine baskı yapmaya karar verdiler. Atina hükümetine bir nota verip toplamış olduğu askeri terhis etmesini istediler. Yunan hükümetinin reddetmesi üzerine İngiltere, Avusturya, Almanya, İtalya ve Rusya Yunan sularına donanma gönderip Yunanistan'ı abluka altına aldılar. Ablukaya iştirak etmemekle beraber Fransa, Yunan hükümetine ihtar ve nasihatlerde bulundu. Başvekil Deli Yani bu nasihatleri dikkate alacağına dair söz verdi ise de devletler, buna itimat etmiyerek bir ultimatom verdiler ve bir hafta içinde Yunan ordusunun barış kadrosuna indirilmesinde ısrar ettiler. Ültimatom hükmü yerine getirilmeyince, büyük devletlerin elçileri Atina'yı terkettiler. Yunanistan, her ne pahasına olursa olsun talihini denemek istiyordu.

Deli Yani'nin emri üzerine Yunan kuvvetleri, Tesalya'da Osmanlı hududunu geçmiye teşebbüs ettiler ise de Ahmet Eyüp Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Bu başarısızlık üzerine, Deli Yani hükümeti istifa etti. Yunanlılar, abluka sebebiyle iş ve güçlerine devam edemedikleri

için ticaretleri sekteye uğramış ve bazı yerlerde açlık bile başlamıştı. Umumî efkâr, kabahati Deli Yani'ye yükletmiye başladığı için yeni başvekil Tirkopis askeri terhis etmiye başladı. Babiâli, bu suretle Yunan tehlikesinin ortadan kalktığını görmekle tek-lifi üzerine, 8 Haziran 1886'da büyük devletler ablukayı kaldı-dılar. Yunanlılar isteklerini elde edemediler, fakat yeni fırsatlar kollamıya devam ve hattâ yaratmıya başladılar.

**Etniki Eterya Cemi-
yetinin faaliyetleri**

Bunun için de Yunanistan'ın istiklâl kazanma-sında büyük rolü görülen Etniki Eterya Cemi-yetini yeniden teşkilâtlandırıdılar. Bu cemiyetin amacı Epir'i, Makedonya'yı ve Girid'i Yunanistan'a kazandır-maktı. Cemiyetin amacını gerçekleştirmek için kabul ettiği usul de yabancı devletlerin Yunanistan işlerine karışmalarına set çekilmesi, Yunan ordusunun kuvvetlendirilmesi Avrupa'da "Yunanistan dostları" cemiyetlerinin kurulması hususlarını sağlamaktan ibaretti. Etniki Eterya'nın 1894'den sonraki çalışmaları Avrupa'da halk efkârını Yunanlılar lehine çevir-miye başladı. Serküzeşt meraklıları türlü yollarla Yunanis-tan'a sempatislerini göstermiye başladılar. Hattâ İngiltere parlâmentosundan 100 kadar mebus, cemiyetin Atina'daki merkezine bir mesaj göndererek İngiltere'nin, Yunanistan'ı, isteklerinde, Osmanlı devletine karşı destekliyeceklerini ümit etmekte olduklarını bile bildirdiler. Bu esnada Girid'in Yuna-nistan'a ilhakı için Atina'da faaliyette bulunan Giritlilerden mürekkep bir cemiyet de Etniki Eterya ile işbirliği yapıyordu. Yabancı umumî efkârın sempatisine ve yardım vaatlerine güve-nen Girit halkının 1896 da isyan etmesi, Yunan hükümetini Babiâli'ye karşı düşmanca hareketlere girişmiye sevketti.

**Osmanlı - Yunan
harbi**

Yunan halkı, Girid'in işgali için hükümetin kuv-vet kullanmasını istemekte idi. Avrupa büyük devletleri böyle bir hareketin, Osmanlılarla Yu-nanlılar arasında bir harbe sebep olacağını gördükleri için müda-hale etmiye karar verdiler. Babiâli'ye, Girid'e yeni muhtariyet hak-ları vermesini teklif ettiler. Yunanlıların da adayı zaptetmelerine engel olmak için harp gemileri gönderdiler (3 Şubat 1897). Buna rağmen Yunan hükümeti bir filonun himayesinde birkaç tabur

askerle, gönüllülerden kurulan bir kuvveti Girid'i işgal etmek üzere gönderdi. Büyük devletlerin ada önlerine gelmiş olan gemilerinden birkaçı amirallerin talimata sahip bulunmaması sebebiyle müdahale edemediler. Yunanlılar da Albay Vassos komutasında karaya çıkarma yaptılar ve adayı Yunanistan'a ilhak ettiklerini ilân ettiler. Büyük devletler bu olayı kabul etmiyerek amirallerine adaya ihraç yapmak yetkisini verdiler. Yunan hükümeti; bunun üzerine, dikkati Balkanlar üzerine çekmek istedi. Etniki Eterya'nın teşkil etmiş olduğu Milis kuvvetleri 9 Nisandan itibaren Tesalya hududunda ve Makedonya'daki Osmanlılara karşı saldırıya başladılar. Osmanlı hükümeti de 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a harp ilân etti.

Siyasi durum bir defa olsun Osmanlı devletine elverişli idi; Yunanistan, büyük devletlerin nasihatlerini hiçe saymış ve barışı bozmuştu. Gerçekte Abdülhamit II., harp taraftarı değildi. Fakat Yunanlıların Girit, Makedonya ve Epir üzerine vaki saldırılarına mukavemet göstermediği takdirde, hem İslâmlar hem de Avrupa devletleri nezdinde zaten sarsılmış bulunan kredisini büsbütün kaybedecekti. Osmanlı umumî efkârı da her ne pahasına olursa olsun devletin şeref ve haysiyetine vaki olan tecavüzlerin harp ile telâfisini istiyordu. Bulgaristan ve Sırbistan, Yunanistan'ın Makedonya üzerindeki ihtiraslarını kendi menfaatleri için tehlikeli saydıkları için tarafsız kalmıya karar vermişlerdi. Avusturya da nüfuz sahası olarak kabul etmiş olduğu bir bölgeye Yunanlıların yayılmasını istemiyordu. Almanya'ya gelince, Osmanlı devleti ile siyasi ve iktisadi münasebetlerini geliştirmeye kalkıştığı için eskiden İngiltere ve Fransa'nın oynamakta olduğu rolü benimsemişti. Yani Osmanlı topraklarının bütünlüğü prensibini tutuyordu. İngiltere ile Fransa da henüz büyük bir Yunanistan kurulmasına taraftar bulunmuyorlardı. Rusya, Almanya ve Avusturya ile bozuşmak pahasına, Yunanlılara yardım etmeyi göze alıramazdı. Bütün bu sebeple Osmanlı-Yunan harbı tecrit edilmiş oldu.

Harp Tesalya'da, Epir'de ve denizlerde yapıldı. Tesalya'da ve Epir'de mevcut Osmanlı kuvvetleri Müşir Ethem Paşa komutasında bulunup 192 tabur ve 350 toptan ibaretti. Osmanlı ordusu, General Baron Von der Goltz maiyetinde bulunan Alman subayları tarafından yeniden teşkilâtlanmıştı.

Yunan ordusuna gelince, Kırahn kardeşi Kostantin komutasında bulunuyordu. Ve takriben 40.000 kişilik bir kuvvetten ibaretti. Yunan askeri heyecanlı ve kuvvei mâneviyesi başlangıçta yüksek olmakla beraber muntazam bir harp yapmaktan çok, arızalı arazide çete muharebesi yapmaya istekli idi. Yunan donanmasına gelince, Osmanlı donanmasından kuvvetli bulunmakla beraber Türk hâkimiyetinde bulunan adaları işgal edecek durumda değildi. Bu sebeple, harbin ağırlık noktası Tesalya ve Epir bölgelerinde tesbit edildi.

İki tarafın kuvvetleri arasında esaslı bir fark bulunmakla beraber Yunanlıların ârizalı bölgelerde Osmanlı ordusunu uğraştıracağına ihtimal verilmekte idi. Halbuki harp birbirini takip eden Osmanlı zaferleri neticesinde üç haftada sona erdi. Harp hareketleri şöyle cereyan etti :

Müşir Ethem Paşa'nın komutasındaki kuvvetler harp ilânından bir gün sonra (18 Nisan) Milona muharebesini kazandılar. Yunanlıların mukavemetine rağmen 25 Nisanda Yenişehir, 26 Nisanda da Tırhal'ı zaptedilerek Yunan kuvvetleri Varda'ya çekilmiye zorlandı. 14 Mayısta Ethem Paşa, Epir ordusu komutanlığına da tâyin edildi. Yunan Başkomutanlığın büyük kuvvetlerini Dömeke müstahkem mevkiinde toplamış olduğundan harbin mukadderatı bu mevki için yapılacak muharebenin neticesine bağlı idi. 17 Mayısta çetin bir mukavemete rağmen Ethem Paşa'nın Kurmay Reisi Seyfullah Paşa'nın dirayetli harekâtı ile Dömeke zaptedildi. Bu suretle Tesalya ve Epir ordularının irtibatı sağlandığı gibi Atina yolu da açılmış oldu. Yunan ordusunun mağlûbiyeti, Atina'da büyük heyecan yarattı. Halk Kırıl Core'u sorumlu tutuyordu. Osmanlı ordusunun Yunan başkentine girmesine engel olacak ciddi bir mukavemet beklenemezdi. Bu sırada Rus Çarı, Abdülhamit II.'ye şahsî bir mesaj yoluyla harekâtın durdurulmasını rica etti. Diğer büyük devletler de Babıâli nezdinde müdahalede bulunarak harbe son verilmesini dilediler. 20 Mayıs 1897'de mütareke aktedildi.

İstanbul Konferansı ve Barış Büyük devletler, Babıâli ile Yunanistan'ı harp hususunda başbaşa bıraktıkları halde barış şartlarının tesbiti için devletlerarası bir konferansın toplanmasını istediler. Bu maksatla toplanan İstanbul

konferansı, 4 ay süren görüşmelerden sonra 18 Eylülde Tesalya hududunda stratejik bazı mevkiiler Türklere bırakılmak şartıyla harpten önceki statüko esaslarına avdet edildi. Kesin barış muahedesi 13 Kasımda imza edildi. Yunanistan Osmanlı hükûmetine ayrıca 100.000.000 Frank harp tazminatı ödemeyi yükledi. Bu suretle Yunanistan'a kazanılmış olan zafer, kârlı bir barış sağlamadı. Bununla beraber Osmanlı devletinin ve ordusunun prestijini arttırdığı gibi Abdülhamit II.'nin şahsî itibarını ve kuvvetini çoğaltmıştı. Bundan başka Osmanlı ordusu, Alman askeri heyeti tarafından yeniden teşkilâtlandırılmış olduğundan, Alman nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğunda yayılmasına ve kökleşmesine yardım etti.

Yunanistan'a gelince, Kırıl Core şöhretini kaybetti. Yunan ordusunun ve donanmasının zayıf olduğu anlaşıldı. Yunan hükûmeti harp tazminatı yüklendiği için zaten perişan olan mali durumu büsbütün fenalaştı. Buna rağmen Yunanlılar büyük ülkü'ye (Megalo İdea)ya bağlı kaldılar ve büyük devletlerin işgali altında bulunan Girit adasının kendilerine verilmesini istediler.

5. GİRİT MESELESİ VE İSYANLARI

Meselenin karakteri	Girit adasının idaresi, 1821 tarihinden beri mesele haline gelmişti. Adanın Rum halkı, sık sık isyan etmekte idi. Müstakil bir Yunan devletinin kurulmasından sonra adanın Yunanistan'a ilhak edilmesi de Yunanlıların ve Rumların müşterek amacı olmuştu.
----------------------------	--

1867'de Girit'te yeni bir isyan çıkaran Rumlar, ilkin ıslâhat istediklerini ifade ettikleri halde, Babiâli'nin zaafını görünce, Girit'i Yunanistan'a ilhak ettiklerini ilân etmişlerdi. Sadrazam Âli Paşa, bu olay ile meydana gelen büyük buhranı yatıştırmak için olağanüstü memuriyet ile bizzat Girit'e gitmiye mecbur kalmıştı. Sadrazam, isyanı kuvvet ile bastırma da Osmanlı hâkimiyetini adada kuvvetle devam ettiremeyeceğine inanmış bulunduğu için Giritlilere muhtariyet idaresi vermeyi lüzumlu görmüş ve bu suretle de nisbî bir sükûn tesisine muvaffak olmuştu.

Fakat ne Yunanlılar ne de Giritliler, adanın Yunanistan'a ilhak edilmesi hususundaki emellerinden vaz geçmediler. Fırsat kollamaya devam ettiler. Osmanlı - Rus harbi bir fırsat olabilirdi.

Fakat yukarıdaki bölümde de açıklandığı üzere, Yunan hükümeti bu fırsattan faydalanamadı.

Rusya, Ayastafanos muahedesine, Girit'in muhtariyeti hakkında tanzim edilip 1868'de Âli Paşa tarafından ilân edilmiş olan nizamnamenin, kesin surette tatbik edileceğini dercettirdi. Avrupa büyük devletleri, bu konuda, Rusya'nın tek taraflı avantajlar sağlamasını önlemek için Berlin antlaşmasını 23 üncü maddesiyle yukarıda sözkonusu nizamnamenin ada halkı lehine değiştirileceğini tesbit etmişlerdi. Bu suretle Osmanlı hükümeti, Girit idaresi hakkında büyük devletlere karşı taahhüt altına girmiş oldu ve neticede ada üzerindeki harekât serbestliği son bulmuş oldu. Bundan böyle Girit'te çıkacak ihtilâfların devletlerarası karakter iktisap etmesi tabii idi.

Halepa Misakı Babıâli, bu gibi ihtilâfları önlemek düşüncesi ile yeni bir isyana kalkışan Girit âsileriyle 25 Ekim 1878'de Halepa misakını yaptı. Misak, 1868 nizamnamesini genişletmekte ve adanın yeni idare anayasası mahiyetini taşımakta idi. Başlıca hükümler şöyle idi : 1 — Girit genel valisi, beş yıl müddetle tayin edilecektir; genel vali, Müslüman veya Hristiyan olabilecektir. Müslüman olduğu takdirde Hristiyan bir yardımcısı, Hristiyan olduğu takdirde, Müslüman bir yardımcısı bulunacaktır. 2 — Vilâyet Genel Meclisi 80 üye içine alacak; bunlardan 49'u Hristiyan, 31'ri Müslüman olacaktır. Meclis yılda bir defa toplanacak mahallî ihtiyaçlar hakkında kararlar verecektir. 3 — Memurlar tercihan yerliler arasından seçilecektir. 4 — Rumca, Türkçe gibi resmî dil olarak kabul edilecektir. 5 — Vergi gelirlerinin fazlası adanın amme hizmetleri için kullanılacaktır. 6 — Kâğıt paranın tedavülü yasak olacak, basım hürriyeti sağlanacaktır.

Bu şartlar dahilinde, adanın iç idaresi halka intikal etmiş oluyordu. Hristiyan Giritliler geniş ölçüde idareye iştirak ettirildikleri için memnundular. 1878'den sonra adanın idaresi sükûnet içinde devam etti.

Girit'in Yunanistan'a bırakılması hususunda düşünceler

1880'da Yunan hükümeti, Berlin muahedesi hükümlerine dayanarak Babıâli'den, Tesalya ve Epir hudutlarında değiştirmeler yapılmak suretiyle toprak terkedilmesini isteyince, Girit adasının mukadderatı bir defa daha tartışma konusu oldu. Şöyle ki, Abdülhamit II., Tesalya'dan Yunanistan'a

toprak verilmesine şiddetle muhalif bulunuyordu. Atina hükümetini tatmin etmek için bazı adaların hudut tadilatına karşılık olarak Yunanistan'a bırakılması işinin incelenmesini Vükela heyetinden istedi.

Vükela heyeti, ordu yüksek adamlarının da huzur'yle yaptığı toplantıda işi inceleyip çoğunlukla karara vardı. Varılan karar ve mucip sebepleri Padişaha şu suretle bildirildi: "Rumeli cihetinden Yunan devletine terki tasavvur olunan araziye bedel, Girit, Sisam ve İpsara gibi bazı adaların terki hususu, genişliğine ve derinliğine incelendi. Asya cihetinde ahalişi hep Hristiyan olan bazı adalar mevcut olup bunlardan birisi dahi özel imtiyaza sahip olan Sisam adasıdır. Ancak bu adalar Anadolu'nun birer körfezi içinde veya ağzında bulundukları cihetle Yunanlıların ellerine geçtikleri halde, Anadolu'ya pek yaklaşmış olacaklarından Anadolu kıtasına fesatlarının bulaşması mahzuru derkârdır. Ve İpsara adası eğerçi Anadolu'dan uzakça ise de diğer adalara ve hele Sakız adasına pek yakın olması hasebiyle burası Yunanlıların eline geçtiği takdirde buradan diğer adaları fesada bulaştırılabilecekleri aşikârdır. Bu sebeple Yunan devletine verilebilecek ada bahsinde Girit adası üzerinde söyleşmek lâzım gelir.

Girit adasının, mevkiinin önemi derkâr ise de varidatça faydası olmadıktan başka ara sıra ihtilâflar çıkmasıyla olağanüstü masraflara sebep olmakta ve her ihtilâlin neticesinde hükümetin kuvvetine derece derece zaaf gelmektedir. Girit'in idaresi muhtariyet usulünde olduğu halde Hristiyan ahalişi buna kanaat etmeyip orada bir Hristiyan hükümeti teşkil ve belki bütün bütün bir istiklâl elde etmek fikrinde olup Devleti Aliyyenin böyle gâileli vakitlerini fırsat ittihaz ederek türlü müşkülât çıkarmaktadırlar. Şu hâlde gelmiş olan bir adanın terk ve fedasıyla böyle bir büyük gâile defolunabilirse buna teşekkür olunur."⁵⁷

Abdülhamit II., kararın çoğunluk ile alınmış olmasından memnun olmadı. İttifakla karara varılmak üzere meselenin tekrar görüşülmesini istedi. Bu esnada ise İngiltere elçisi, sözde gizli cereyan etmekte olan müzakerelerden haberdar olmuş ve Babı-âli'ye gelerek Girit herhangi bir devlete devredildiği takdirde, İngiltere'nin de tâvizat olarak yer istiyeceğini ifade etmiştir. Elçi-

⁵⁷ Aynı eser, s. 479 (Türk Tarih Kurumu).

nin bu hareketi Padişahı ve Babiâli ricalini korkuya düşürdü. Sadrazam, elçiye, Girid'in herhangi bir devlete terkinin aslâ bahis mevzuu olmadığını ifade etmek zorunda kaldı. Bu suretle Girid'i elden çıkarma hususundaki teşebbüs akim kaldı.

Fakat bu olay, Padişah ile bazı devlet adamlarının Girit hakkındaki düşüncelerini açığa vurduğu için önemlidir. Abdülhamit II. ve onun gibi düşünenlere göre Girit, Osmanlı devleti için bir yüküdür. Varidat getirmiyor. Halk isyan ediyor, muhtariyet verilmesine rağmen halinden memnun değil; o halde bu ada neye yarar?. Suphi Paşa namında bir devletli Abdülhamid'e sunduğu bir arizada, "zaten İngiltere'nin Girit'te gözü var. Adayı ona kaptırmaktan ise bir kolayını bulup Yunanistan'a terketmeli. Yunanistan 2,5 milyonluk küçük bir hükümettir. Osmanlı devleti ileride kuvvet kazanınca tekrar adayı kolaylıkla Yunanistan'dan alabilir" demek suretiyle kendince parlak bir çıkar yol göstermiş oluyordu. Sözün kısası, Osmanlı hükümeti Girid'i kaybolmaya namzet bir toprak parçası olarak kabul ediyordu. Bütün mesele onu ne vakit ve nasıl kaybedecekti?.

1885'de Doğu Rumeli ile Bulgaristan'ın birleşmesi, Girit meselesinin tekrar alevlenmesine sebep oldu. Giritliler, adanın Yunanistan'a ilhak edilmesi kabul edilmediği takdirde, Halepa misakındaki muhtariyet hükümlerinin genişletilmesini istemiye başladılar. Bu hususta da Doğu Rumeli dahili nizamnamesinde olduğu gibi, Genel Meclis tarafından kabul edilmiş bir kanun Padişah tarafından iki ay içinde tasdik edilmediği takdirde de meşruiyet kazanmalıdır diyorlardı. Abdülhamit ise Halepa misakını bile kabul ettiğine pişman idi. Çünkü bu misak, yukarıda da açıklandığı gibi, bir nevi anayasa idi ve dar bir sahada da olsa, Girit'te bir meşrutiyet idaresi tipini meydana getiriyordu. Halbuki, Padişah anayasadan ve meşrutiyetten nefret ediyordu. Zaten bu nefret sebebiyledir ki, Meclisi Mabusanı dağıttıktan sonra bir daha toplamamış ve Mithat Paşa'yı Taif'e sürgüne göndererek orada boğdurmıştı. Bu sebepledir ki, 1885'den sonra Giritliler, muhtariyet haklarının genişletilmesini istedikçe Abdülhamit II., adaya gönderdiği müslüman veya hristiyan valilerle, Halepa misakının hükümlerini ihlâl ederek Girid'i Âli Paşa'nın memuriyetinden önceki duruma getirmek istedi. Girid'in Müslü-

man Beyleri bundan memnun oldularsa da Rumlar, Osmanlı idaresine karşı cephe almaya başladılar. Gözlerini tekrar Yunanistan'a çevirdiler. Yabancı konsolosların tahrikleri de kendileri için manevi destek vazifesini görüyordu. Abdülhamit II, bu esnada sükûnu tesis etmek için mütemadiyen vali değiştirmeye başladı. Müslüman valilere Hristiyan halk, Hristiyan valilere de Müslüman halk kafa tuttuğu için adada asayiş temini güçleşti. 1889 da silâhlı çetelerin hükümet kuvvetlerine karşı mücadelesi başladı. Hristiyan halk, vergi vermemiye başladı. Bunlar yeni bir isyanın işaretleri idi. Babiâli, Şakir Paşa'yı komiser olarak Girit'e gönderdi. Âsiler, Paşa'ya bir muhtıra vererek valinin muhakkak, Osmanlı tebaası olan Grek-Ortodokslar arasından seçilmesini ve daha bazı imtiyazlar istediler. Bir anlaşma mümkün olamadı. Bunun üzerine Müslüman ve Hristiyan halk arasında düşmanlık hisleri, çarpışma safhasına intikal etti. Köylerde yaşayan Müslümanlar, evlerini ve topraklarını terkederek şehirlere ve limanlara iltica etmiye başladılar. Hristiyanlar ise aksine adanın içlerine ve dağlık bölgelerine çekildiler. Abdülhamit II., bir defa daha kuvvete müracaat etti. Âsiler üzerine asker gönderildi. 1890'da çeteler dağıtılıp asayiş sağlandı. Fakat Hristiyan halk Osmanlı hâkimiyetinden ayrılma temayüllerine bağlı kaldı. 1896 da Girit'te tekrar vali ve komutan resmi geçidleri başladı. Turhan Paşa komiser tâyin edildi. Kara Todori Paşa valilikten azledildi. Hristiyan halk bundan alındı. Protestoda bulundu. Abdülhamit II. de Sisam Prensi Beroviç'i vali tâyin etti. Fakat bu tâyinler kabaran heyecanı yatıştırmadı. Yeni Vali Hristiyan olmakla beraber, Grek olmayıp Arnavut idi. Adanın askerî otoriteleri kendisine tâbi olmayıp âdeta müstakil idi. Müslümanlar ve Hristiyanlar mülkî ve askerî otoritelerin bu halinden ayrı sebeplerle şikâyetçi idiler.

Girit'te Müslümanlarla Hristiyanlar arasında da çarpışma

24 Mayıs 1896'da, Kandiye ve Hanya'da Müslümanlarla, Hristiyanlar arasında çarpışmalar oldu ve yaralı sayısı kabarık olmamakla beraber bu hareket yeni bir isyan hareketinin başlangıcı sayıldı.

Abdülhamit II., ayaklanma, isyan ve bu gibi halk hareketlerinden ürktüğü için durumu yatıştırmak düşüncesiyle Halepa misakını yenilemeyi vadetti. Fakat bu tedbir Rumları tatmin

etmedikten başka, Müslümanları hiddetlendirdi ve adada anarşiyi arttırdı. 4 Şubat 1897 de Müslümanlar Kandiye'de ayaklanarak bazı Hristiyan evlerini yaktılar. Hristiyanlar da zaten daha önce köylerde ve çiftliklerde Müslümanlara karşı katil hareketlerine girişmişlerdi. Bu suretle Girit'te bir defa daha bir iç-harp başlamış oldu.

Girid'in içharbi, İstanbul'da ve Atina'da büyük heyecan uyandırdı. Babıali, kesin bir hareket tarzı kararlaştırmadan önce büyük devletlerin düşüncelerini öğrenmek istedi.

Yunanistan'da ise umumî efkâr hükümetin derhal Girid'e ordu ve donanma göndermesini talep ediyordu. İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya, Osmanlı devleti ile Yunanistan arasında bir savaşa engel olmak için müdahale etmiye karar verdiler; Girid'e donanmalarını gönderecekler, limanlarını işgal edip asayiş sağlamayacaklardı. Bu sebeple Atina ve İstanbul'a her türlü düşmanca hareketlerden çekinmeyi tavsiye ettiler.

Bu tedbir ve tavsiyenin, Yunanistan üzerinde tesiri görülmedi. Prens Yorgi'nin komutasında ve küçük bir harp filosunun himayesinde bulunan bir kaç nakliye gemisi 10 Şubat 1897 de Girid hudutlarına geldiler ve 14 Şubatta birkaç tabur asker ile Yunanistan'a iltica etmiş olan Girit gönüllülerinden müteşekkil bir birliği Hanya civarında karaya çıkardılar. Çıkarılan kuvvetlere albay Vassos komuta etmekte idi.

Yukarıda sözkonusu büyük devletlerin amiralleri Hanya'yı işgal ederek Albay Vassos'ya adadan kuvvetlerini çekip götürmesini ihtar ettiler. Albay, bu teklifi reddettikten başka adanın Yunanistan'a ilhak edildiğini ilân etti. Amiraller bunun üzerine Vassos kuvvetlerine karşı savaşa giriştiler ve adayı abluka ettiler. Osmanlı hükümeti de Yunanistan'a harp ilân etti. Yukarıda Osmanlı-Yunan münasebetleri bölümünde de açıklandığı üzere, harp harekâtına Girit'te girişmeye imkân bulunmadığı için iki devletin kuvvetleri Tesalya'da ve Epir bölgelerinde savaştılar.

**Prens Yorgi
ve Girit**

Mart 1897 de büyük devletler bir defa daha Giritli Hristiyanlara ve Yunanistan'a, Girid'in muhtariyet idaresi altında yaşaması ile iktifa etmelerini tavsiye ettiler. Yunanistan kabul etmedi. Giritli

Hristiyanlar ise Girit valisinin Osmanlı tâbiyetinde bulunmayan bir Hristiyan olması halinde kabul ede çeklerini ifade ettiler. Bu esnada Tesalya'da Osmanlı orduları Yunan kuvvetlerini kesin bir mağlûbiyete uğratmış bulunuyordu. Girit'te ise adanın içerlerinde Müslümanlarla Hristiyanlar arasında klâsik gerillâ harbi devam etmekte ve her iki taraftan da pek çok insan telef olmakta idi. Osmanlı otoriteleri asayiş sağlamada hususunda ciddi bir harekette bulunmuyorlardı. 24 Temmuzda eski sadrazam Cevat Paşa'nın da Girid'e gelmesi vaziyetin düzelmesinde etki yapmadı. Üstelik de Müslüman halkın hislerini tahrik etmekte âmil oldu. 6 Eylül 1898'da Kandiye'de Müslüman halk, adanın içerilerinden gelen muhacirlerle birlikte İngiliz işgal birliğine ve daha sonra Hristiyan mahallesine taarruz ederek hâdiseler çıkardılar. Bu arada İngiltere Vis Konsülü de öldürüldü. Osmanlı mülki ve askerî otoriteleri bu hareketleri önleyici tedbir almadıkları için, yapılandan sorumlu tutuldular. Dört büyük devlet Babıâli'ye bir ulti-matom vererek adanın bir ay içinde Türk kuvvetleri tarafından tahliyesini istediler. Bu yapılmadığı takdirde Osmanlı devletinin ada üzerindeki hükümranlığını garanti etmeyeceklerdi. Babıâli, bu isteği devletin hükümranlılık hakları ile tezat halinde gördüğü için reddetti. Fakat İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya bu reddi dikkate almayarak 5 Kasımda Girit'teki Osmanlı askerî ve mülki kuvvetlerini zor kullanmak suretiyle adadan çıkardılar. Dört devlet, adayı aralarında taksim edemezlerdi; çünkü çok küçüktü. İçlerinden birisine veremezlerdi; çünkü çok önemli idi. Yunanistan'a ilhak edemezlerdi; zira Yunanistan için de çok büyüktü. Nihayet karar verdiler. Ada, Osmanlı hâkimiyetinde kalmıya devam edecek, Yunan Prensi Yorgi, umumî vali tâyin edilip onun tarafından idare edilecektir. Bu karar Rus Çarı tarafından, Abdülhamit II.'ye bildirildi.

Padişah, yabancı tâbiyette bir prensi Girid'e umumî vali tâyin ettiği takdirde, adanın elden çıkacağını takdir ediyordu. Fakat teklif Rus Çarından geldiği için reddetmiye cesaret edemedi. Çara şahsi bir mesaj göndererek Prens Yorgi yerine, Osmanlı tâbiyetinde bir Rum vali tâyin edilmesi hususuna muvafakat etmesini rica etti. Çar isteğinde ısrar etti. Bunun üzerine Prens Yorgi ilkin 3 daha sonra 8 yıl müddetle Girit valiyi umumi tâyin edildi.

21 Aralık 1898'de Prens Yorgi Girid'e gelerek adanın idaresini üzerine aldı. Büyük devletler harp gemilerini geri çektiler. Fakat asayişin muhafazası için askerî birlikler bıraktılar. Ada, sözde Osmanlı hâkimiyetinde kalmıya devam etti. Fakat bu hâkimiyete delâlet edecek hiçbir unsur ortada mevcut değildi. Gerçekte Girit bu tarihten itibaren müstakil bir Hristiyan devleti haline gelmiş bulunuyordu.

1899 da bir kurucu meclis toplanarak Giritli bir hukukçu olan Venizelos tarafından hazırlanan yeni bir anayasayı inceleyip kabul etti. Buna göre, bir Mebuslar Meclisi bir de Prense yardımcı olmak üzere beş kişilik bir müşavere heyeti kuruldu. Bundan başka Girit için bir bayrak, posta pulu, İtalyan subayları nezaretinde Giritli polis teşkilâtı ihdas edildi.

Osmanlı hâkimiyetinin, bu suretle silinmesi üzerine, Girit Müslümanlarından çoğu adadan Anadolu'ya hicret ettiler.

İşte Sultan Abdülhamit II. devrinde Girit adası da bu suretle; İmparatorluktan fiilen ayrılmış oldu. Bu ada üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin devam etmekte olduğuna inanan tek insan Abdülhamit II. idi.

Abdülhamit II.'nin Girid'in son durumu hakkındaki düşüncesi "Yunan Prensi Yörgi'nin Girit adası valiliğine tâyinine istemiyerek muvafakat ediyordum. Zaten ne yapabilirim ki?. Rusya ve İngiltere onun namzetliğini desteklemek hususunda mutabıktırlar. Çarın şahsî sempatilerinin, Rus diplomasisinin mülâhazalarına yerini terketmesi beklenebilirdi. Fakat Çarın, hayatını kurtaran kimseye karşı dostluğu ve minnettarlığı, bu halde Rus politikasının sevk ve idare kuvvetini teşkil etmiştir. Fransa özel bir düşünceye sahip olmaksızın bir daha Moskov havasına uyarak hareket etmektedir. Avusturya ve İtalya ise kayıtsızdırlar."

"Bize, bu kadar kana malolan bu güzel ada ne de olsa bir gün bizden koparılacaktır. Eski projemin (1880) tatbik mevkiine konması iyi olurdu. Girid'i Yunanlılara feda etmek istiyordum; bu suretle her vakit için Tesalya'yı temin etmiş olacaktım."⁵⁸

⁵⁸ Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid, s. 44.

6. ERMENİ MESELESİ VE OLAYLARI

Ermeni Mesele- Osmanlı - Rus harbinden önce Osmanlı İmpara-
sinin mahiyeti torluğunda bir Ermeni meselesi yoktu. Fakat bu harple böyle bir mesele meydana geldi ve çeşitli şekillere girmek suretiyle gelişerek İmparatorluğun yıkılmasına kadar sürdü. Mesele, Rusya'nın sözkonusu nârpçe, Anadolu'nun doğu kuzeyinde bazı Türk şehirlerini işgal ederek bu şehirlerde yaşayan Ermenileri istiklâl amacı ile Babiâli'ye karşı tahrik etmesi ile başladı. Ayastafanos ve Berlin muahedelerinde Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslâhat yapılmasına dair hükümler konulması ve bu hükümlere dayanılmak suretiyle büyük devletlerce Osmanlı devletinin içişlerine müdahaleler yapılması suretiyle devam etti. Bu esnada Ermeniler de tahrik edildiği için kanlı olaylar çıktı. Bu suretle Ermeni meselesi, en çok Rusya'nın ve İngiltere'nin çalışmaları ile devletlerarası bir karakter kazanarak Osmanlı devletini uğraştırdı.

Ermenilerin Os- Ermenilere Osmanlı İmparatorluğu'nun her tara-
manlı İmpara- fında rastlanmakta idi. Anadolu'nun doğusunda ve
torluğundaki güney-doğusunda oldukça toplu halde bulunuyor-
durumu lardı. Fakat hiçbir yerde, Türklere nazaran çoğunluk teşkil etmiyorlardı. Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Erzincan ve Harran şehirleriyle dolaylarındaki nüfusun ancak % 39'u Ermeni idi. Adana vilâyetinde ise bu nisbet çok daha da düşük idi. Orta ve Batı Anadoluyla, Rumeli'de bazı şehirlerde oturan Ermenilere gelince, Rumlardan da daha düşük nisbette azınlık halinde bulunmakta idiler. Bundan başka Osmanlı İmparatorluğu'na komşu olan İran ve Rus topraklarında daha kesif Ermeni toplulukları yaşamakta idi.

Ermeniler, mezhep yönünden birlik göstermemekte idiler. Üç kilise etrafında toplanmış bulunuyorlardı. Çoğunluk, Gregoriyen kilisesine bağlı idi. Bundan sonra Ermeni Katolik kilisesi gelmekte idi. Ermeni Protestan kilisesine gelince, XIX. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu için henüz gelişme safhasında idi.

Ermeniler, hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmedikleri ve mezhep yönünden de parçalanmış oldukları için Rumlar, Bulgarlar, Sırp lar vesaire Hristiyan topluluklar gibi Türk kültürü dışında milli kültürlerini muhafaza etmiye muktedir olamamışlar

ve birçok yönlerden Türkleşmişlerdi. Çoğunluk Türkçe konuşmakta idi. Papazlarla, aydınlardan Ermeniceyi kullanmak isteyenler bile, Türkçeden pek çok kelimeler aktarma etmek suretiyle dillerini kullanmakta idiler. Ermeniler, Türk âdetlerini ve folklorunu da benimsemişlerdi. İçlerinden Türk edebiyatı ve sanatı hakkında ilmi tetkikler yapanlar bile çıkmıştı. Doğu Anadolu kasaba ve köylerinde yaşayan Ermeniler, umumiyetle çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ticaretle meşgûl oluyorlardı. Çiftçiler, Rumeli'de olduğu gibi, büyük çiftliklerde ağaların hizmetkârı veya ortağı olarak değil, fakat sahibi oldukları toprağı işlemekte idiler. Şehirlerde yaşayan Ermenilere gelince, iç ticaret, dış ticaret, sarraflık, kuyumculuk, bankerlik, müteahhitlik, mültezimlik gibi ekonomi ve malî işlerle uğraşıyorlardı. Ermeniler, askerlik mecburiyeti yerine hafif bir vergi vermekte idiler. Bu sebeple de daima işleri ve güçleri ile meşgûl olmak imkânına sahip buluyorlardı. Türklerden daha refah bir durumda idiler. Refahları Türklerde ve Müslümanlarda kıskançlık yaratmamıştır. Bu sebeplerdir ki, Osmanlı devletinin kuruluşundan Abdülhamit II. devrine gelinceye kadar Türklerle yanyana, huzur ve emniyet içinde arkadaşça ve kardeşçe yaşamışlardır.

Ermenilerin, Türk kültürünü benimsemiş olmaları ve Avrupa medeniyeti hakkında fikir sahibi olmaları, Osmanlı İmparatorluğundaki diğer Hristiyan topluluklar gibi, istiklâl fikri peşine takılmamaları, devlet memuriyetlerinde de kullanılmalarına sebep olmuştur. Bilhassa Yunan isyanlarından sonra ve Gülhane Hattını mütaakıp Sarayda, Hariciye Nezaretinde evvelce Rumlar tarafından görülen işler Ermenilere verilmiye başlanmıştır. Abdülhamit II. Ermenilerin Saray ile münasebetleri hakkında şunları anlatmaktadır: "Babam Sultan Mecid zamanında bilirim; kilercilere varıncıya kadar Ermeni idi. Hassa Hazinesinde Artin Paşalar, Gümüş Gerdanlar vardı. Eski bir aile bilirim, Validemin terzisi idi. Âdetâ harem Ağaları vazifesi onlara verilmişti. Bütün vüzera, kübera konaklarında Ayvazlar mutemetler onlardı. Pedirim her hafta Gümüş Gerdanlar ailesine gider orada yemek yerd. Onlar da gelirler Haremi hümayunda kalırlar yatarlardı (Atıf Hüsnü, d. 9. s. 14). Islâhat fermanından sonra ise devletin birinci sınıf hizmetlerine getirildikleri görülmüştür. Nitekim Vali, Genel Vali, Müfettiş, Elçi ve hattâ Nazır tâyin edilmişlerdir. Bun-

dan başka Mustafa Reşit Paşa, Âli ve Fuat Paşa'lar, hattâ Mithat Paşa, Ermeni müşavirler kullanmışlardır. Mithat Paşa'nın Kanunu Esasiyi hazırlamasında Odian Efendi'nin yardımlarından faydalandığı hususunda kayıtlara rastlanmaktadır. Abdülhamit II. bile 1893 yılına kadar Ermenilerle iyi geçinmiş ve Ermeni Nazırlar tâyin etmiştir. Böyle bir duruma rağmen bu Padişah devrinde birden bire kanlı Ermeni olaylarının meydana geldiği görülmüştür. Ermeni olaylarını hazırlayan âmiller arasında kronolojik sıra bakımından, Protestan misyonerlerinin çalışmalarını ön plânda işaret etmek gerekir.

Protestan Misyonerleri ve Ermeniler Protestan misyonerlerinin, Osmanlı İmparatorluğundaki çalışmalarını bilhassa 1840 tarihinden itibaren genişlettikleri görülmektedir. Görünüşte bu çalışmalar, dinî ve mezhebî bir amaca yöneltilmiştir. Gerçekte ise maksat başkadır. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunda Katoliklerin hâmisî Fransa ile Avusturya idi. Ortodoksların ise Rusya idi. Bu üç devlet, 1840'dan sonra, Lübnan ve Suriye'de Müslümanlarla Hristiyanlar arasında meydana gelen olaylardan faydalanarak mezheptaşlarını himaye etmek bahanesiyle müdahalede bulunmak suretiyle nüfuzlarını kuvvetlendirmeye başladılar. İngiltere de bu devletlerin nüfuzunu muvazenede tutmak için mezhebî bir himaye kurmak istedi. Fakat böyle bir himayeye mevzu olacak bir Protestan topluluğu bulunmadığı için ilkin bunu yaratmak yolunu tuttu. 1840'da Kudüs'te bir Protestan mâbedi inşası için müsaade istedi. Babıâli, ilkin reddetti ise de 1842'de Kudüs'te ilk Protestan kilisesi kapılarını açtı. Bundan sonra kilise'ye Protestan tedarikine girişildi. İngiltere, Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerleri, İngiliz konsoloslarının desteklemesi sayesinde para ve daha başka menfaatler temin etmek suretiyle başka din ve mezheplerde bulunan halkı Protestan yapmaya giriştiler. 1856'da ilân edilen Islâhat Fermanı, vicdan hürriyeti prensibini, İngiltere'nin ve Fransa'nın istediği şekilde yani mezhep değiştirme serbestliği suretinde tesbit ettiği için Protestan misyonerler faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve daha kolaylıkla yapmaya devam ettiler. Bu arada kolejler de açıldılar. Protestan kilisesi ile Protestan kolejinin tesiri en çok Ermeniler

arasında görüldü. Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejlerde Ermeniler tarihleri, edebiyatları hakkında bilgi sahibi oldukları gibi, insan hakları, milliyet prensipleri konuları üzerine de malûmat edindiler. Bundan başka mâbet ve mektep dışında da devam eden mezhep propagandasının tesiriyle birçok Ermeniler Protestan olmağa başladı. İngiltere de bu suretle Osmanlı İmparatorluğu üzerinde himaye hakkı iddia edebileceği küçük bir Protestan topluluğuna sahip oldu. Bu münasebetle şunu da ilâve etmekte fayda vardır. Protestan Misyonerlerin, yukarıda sözkonusu çalışmaları, Ermeni meselesinin uzak âmillerinden birini teşkil etmektedir.

Rusya'nın Ermeni-
leri tahrik etmesi

1877-1878 harbi esnasında, Rus orduları, Anadolu'nun doğu kuzeyindeki vilâyetlerinden bazılarını işgal edince, buralardaki Ermeni halkı ile temasa geldiler. Rus ordusunda Ermeni erleri, küçük subayları ve subaylar bulunduğundan başka Ermeni generalleri de vardı. General Loris Melikof bunlardan biri idi. Rusya, doğu Anadolu ile Dicle ve Fırat havzası hakkındaki tasarılarını gerçekleştirmek için bu bölgedeki Ermeni unsuruna istinat etmeyi kararlaştırmış bulunuyordu. Rus ordusundaki Ermeniler bu maksatla Osmanlı Ermenilerini, devlet aleyhine kışkırtmakta kusur göstermediler. Ermeni Patriki Nerses'i Ayastafanos'ta Grandük Nikala'nın karargâhına göndertip Babıâli'ye kabul ettirilecek muahede de Ermeniler lehinde hüküm koydurması için teşebbüste bulunmasını sağladılar. Rus Generallerinden ve subaylarından bir kısmı da zaten Ayastafanos'ta, Ermeni evlerinde misafir edilmekte idiler. Onlar da İstanbul Ermenilerini tahrik ettiler. Neticede sözde Ermenilerin isteği üzerine Rusya, Ayastafanos antlaşmasının 16 ncı maddesini Ermenilerin lehine olarak şu suretle tesbit ve Babıâli'ye kabul ettirdi: "Osmanlı devleti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyâletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslâhat ve tensikâtı vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder". Bu madde ile Rusların Anadolu işlerine müdahale etmek hakkını sağlamak istediğine de şüphe yoktur. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere Ermeniler, hiçbir eyâlette ekseriyeti haiz değildi. O halde azınlık gözönünde tutula-

rak ıslâhat nasıl yapılacaktı? Kaldı ki yapılacak ıslâhatın takdiri Babiâli'ye terkedilmekle beraber Rusya âdeti olduğu üzere yapılamı yetersiz görerek itiraz etmiyecek miydi?. Sözün kısası bu madde ile ileride Ermeni meselesi adını alacak olayların kaynağı meydana getirilmiş oldu.

İngiltere ve
Ermeniler

İngiltere 16 ncı maddenin hükmünden çok ürkmüştü. Bu madde ile Rusların Ermenileri himaye perdesi altında Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkışacağını ve burada harple sağlamış bulunduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak nüfuzunu bir taraftan İskenderun, öte yandan da Mezopotamya üzerinden Basra körfezine yaymak istiyeceği tabii idi. Bundan başka icabında bütün Anadolu ile İstanbul'u da kolaylıkla tehdit edebilecekti. Sözün kısası Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu tek taraflı olarak ilhak etmek veyahut himayesi altına almak için Ermenileri bir istinat noktası olarak kullanacaktı. Londra hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek başına Rus tasavvurlarına engel olabileceğinden artık ümidini kesmiş bulunuyordu. Bu tasavvurların gerçekleşmesi ise İngiliz İmparatorluğu için ciddi ve ağır tehlikeler yaratabilirdi. Tehlikeyi önlemek yolu, Osmanlı İmparatorluğu hakkında, bu İmparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden, görüşte ayrılmamakla beraber bu İmparatorluğun İngiltere için lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiltere nüfuzunu kuvvetlendirmektir. Bu yeni politikayı bina etmek ve geliştirmek için de Londra hükümeti, Ermeni meselesini esas olarak kabul etti. Bu yolda ilk adım olarak da Berlin muahedesi arefesinde Osmanlı hükümetine tehdit suretiyle Rusya'ya karşı bir savunma anlaşması imzalatarak Kıbrıs, icabında Rusya'ya karşı üs olarak kullanmak üzere aldı. Bundan başka, "Doğu Anadolu'da, Hristiyanların bulunduğu eyâletlerde" kaydıyla Babiâli'nin ıslâhat yapması hususunda bir taahhüt kopardı. Bu suretle Ermeni dâvası, bir İngiliz dâvası haline geldi ve İngiltere bir taşla bir çok kuş vurmuş oldu.

Fakat dikkate şayandır ki, Osmanlı İmparatorluğunda, XIX. yüzyılın başından beri devam eden Hristiyan toplulukları isyanlarında, milliyet veya muhtariyet hareketlerinde, teşebbüs

bu topluluklardan gelmiş ve büyük devletler, ancak bu teşebbüsü desteklemişlerdir. Halbuki Osmanlı - Rus harbinden önce, Osmanlı İmparatorluğunda, yukarıda da ifade edildiği üzere Ermenilerin böyle bir dâvası yoktur. Ruslar, Ermeniler herhangi bir talepte bulunmadan Ayastafanos muahedesinde Ermeni meselesini maddeleştirmişler, İngilizler de aynı durumda ve Ermenilere hiç de sormaya lüzum görmeksizin aynı suretle "Kıbrıs" muahedesine Ermeni meselesini eklemişlerdir. Görülüyor ki, Ermeni dâvası Ermenilerin değil, Osmanlı İmparatorluğunda menfaatleri çarpışan iki büyük devletin, İngiltere ile Rusya'nın dâvası olarak ve evvelâ politik bir hüviyet ile meydana getirilmiştir. Fakat kâğıt üzerinde ve madde halinde kalan bir dâvadan da ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin istifade etmesine imkân yoktu. Şu halde bu dâvayı canlandırmak gerekiyordu. İşte Ermeni isyanları Berlin muahedесinden sonra bu dâvanın avukatlığını ele almış olan İngiltere'nin ve zaman zaman aynı işe karışan Rusya'nın, ince hesaplarının bir neticesi gibi görünmektedir. Bu husus, Türkler alcyhinde yapılan çok geniş ölçülü neşriyat ile örthas edilmek istenmiş ve Ermeni dâvasının bütün sorumluluğu Türklere yükletilmek istenmiş ise de bu, tarafsız müşahitlerin gerçeği ifade etmekten menetmemiştir. İstanbul'da ve Türkiye'de elli yıl ömür geçirmiş olan George Washborn, İngiltere'nin Ermeni dâvasındaki rolünü şu suretle açıklamaktadır:

"Ermenilerin durumu, bilhassa Anadolu'nun içerisinde, Berlin kongresinden sonra gittikçe fenalaşmaya başlamıştı. Bu durumdan İngiliz politikasının sorumluluk hissesi büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslâhat temin etmeye koyulmuş ve Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyâletinin kurulacağı fikriyle tahrik etmiştir. Bunu kısmen Hristiyanlık gayreti ile fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın, Rusya'nın ilerlemesine mâni olacağı düşüncesi ile yapmıştır."⁵⁹

⁵⁹ George Washburn, Fifty years in Constantinople, s. 200 - 201.

**Berlin Kongre-
sinde Ermeni
Meselesi**

Bu suretle bir yandan Rusya, öbür yandan İngiltere, Osmanlı Ermenilerini emperyalist emelleri için vasıta olarak kullanmaya başladılar. Anadolu'daki, Rus ve İngiliz konsolosları, Balkanlar'da meslektaşlarının yapmış oldukları⁶⁰ gibi, Ermenileri Babiâli'ye karşı tahrik etmiye koyuldular.

Berlin kongresi arifesinde, Ermeni patriki, Çara, Osmanlı Ermenilerinin saygılarını ve şükranlarını sunmak için Saint-Petersburg'a bir temsilci gönderdi. Sonradan öğrenildiğine göre, bu temsilci Çardan Osmanlı Ermenilerini himaye etmiye devam etmesini ve Berlin kongresinde dâvalarını savunmasını rica etmişti. Belki de Çarın telkini neticesi olarak eski İstanbul patriki Kerimyan başkanlığında bir heyet Avrupa büyük başkentlerini dolaşarak siyaset adamlarını Ermeni dâvasını kazanmak için propagandaya çıktı. Heyetin elinde, Ermeni isteklerini belirten açık bir plân vardı. Bu plânın ana fikirleri şöyle tesbit edilmişti: "Ermeniler, Osmanlı hâkimiyetinden çıkmak gibi bir maksada sahip değildirler. Anadolu'nun doğusunda, kalabalık bulundukları yerlerde Lübnan sancağının muhtariyet statüsüne benzer bir idare tarzı istemektedirler. Yani bu yerler, Babiâli tarafından tâyin ve büyük devletlerce tasvip edilen Ermeni bir genel vali tarafından idare edilecek, yerli bir jandarma kuvveti teşkil edilecek, vergilerin bir kısmı memleketin kalkınması için kullanılacak ve bu ıslâhatın yapılmasına büyük devletlerce seçilen, devletlerarası bir komisyon nezaret edecektir."⁶⁰ Ermeni istekleri Berlin kongresinde de görüşüldü. Fakat Rusya ile İngiltere'nin dışında kalan devletler, henüz Ermeni dâvası ile ilgili değildiler. Bu sebeple muhtariyet yerine ıslâhat formülü üzerinde mutabakata varılarak Berlin muahedесinin 61 inci maddesi şu suretle tesbit edildi. "Babiâli, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslâhatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder."

"Babiâli, bu yoldaki tedbirlerini onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir."⁶¹

⁶⁰ André Barré (Arménie Et Macédoine), 43.

⁶¹ Berlin muahedesi metnine bakınız.

Görülüyor ki, Berlin kongresinde büyük devletler Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslâhat yapılmasını Babiâli'ye bir vazife olarak yükletmiş oldular ve bu vazifenin yerine getirilmesini murakabe etmek selâhiyetine de sahip çıktılar.

Büyük devletlerin
Ermeniler lehinde
ilk müdahalesi
1880

Babiâli, 61 inci maddede istenilen ıslâhatı yapamadı. Yapar görünmek için doğu vilâyetlerine müfettişler gönderdi. Ve halkın durumu hakkında raporlar hazırlattı. Gerçekte de Ermenilerin azınlıkta bulunduğu yerlerde, onların lehine ve Müslümanların aleyhine görünecek ıslâhat tedbirlerini almıya da imkân yoktu. Hele Çerkezlere ve Kürtlere karşı sert tedbirler alınması çok güçtü. Zira 1875'den beri Balkanlar'daki Hristiyan halkın ve Hristiyan devletlerin Türk ve Müslümanlar zararına yaptıkları hareket, Müslüman halk arasında bir tesanüt zihniyeti yaratmıştı. Başta Abdülhamit II. olmak üzere, devlet erkânından pek çoğu bu zihniyete istinat edilmek suretiyle devletin mukadderatını kurtaracak bir dış siyaset prensibi meydana getirmişlerdi ki buna da Panislâmizm denmiye başlamıştı.

Berlin muahedesini imzalayan devletler de 61 inci madde ile tesbit edilen ıslâhatın neden ibaret olması lâzım geldiği hususunda fikir sahibi değildiler. Islâhat fikrinin bulucuları olan Rusya ve İngiltere gerçekte, yukarıda da işaret edildiği gibi, Ermenileri değil, fakat Anadolu'da ve komşu yerlerdeki menfaatlerini düşünüyorlardı. Menfaatleri farklı olduğu için Ermeniler hakkındaki tasavvurları da aynı değildi.

Rusya, kendi topraklarındaki Ermenileri Ruslaştırılmaya başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğundaki Ermenileri tahrik etmeyi ve Babiâli'ye gâileler yaratmayı düşünüyordu; fakat onları muhtar bir topluluk halinde görmek istemiyordu. Böyle bir durum kendi hâkimiyetindeki Ermeniler için kötü bir örnek olabilirdi. Nitekim Berlin muahedesinden sonra bir Ermeni heyeti Rus Çarına ıslâhat için aracılık etmesini isteyince Çar, "Sizin işleriniz beni alâkadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz hükûmetine müracaat ediniz"⁶² demişti.

⁶² André Barré, Arménie et Macédoine, s. 60.

11 Haziran 1880'de büyük devletler Berlin muahedesi için Karadağ ve Yunanistan ile ilgili hükümlerinin yerine getirilmesi için Babiâli nezdinde müracaatta bulundukları vakit, Ermeni ıslâhatı işini de kurcaladılar. Bu hususta Babiâli i'z notalar teati ettiler. Notalarında, yapılan ıslâhattan haberdar edilmediklerinden ve ıslâhatı kontrol etmek için davet edilmemiş olmalarından şikâyet etmekte idiler. Babiâli, idare, maliye ve adalet alanında almak tasavvurunda olduğu tedbirleri açıklayınca şikâyetle bulundular; Ermenilerin yerleşik, Kürtlerin ise göçebe olduklarını öne sürerek buna göre, müşterek değil, fakat ayrı ayrı nizamlar yapılmasını istediler. Bu arada doğuda merkezci olmıyan bir idarenin kurulmasını, memurların ve subayların tâyininde Müslüman ve Hristiyan halkın çoğunluk durumunun dikkate alınması lüzumunu öne sürdüler. Hiç şüphe yok ki bu isteklerin yerine getirilmesi halinde, doğu vilâyetlerinde bir nevi muhtariyet idaresi kurulmuş olacaktı. Bununla beraber İngiltere de resmî olarak Babiâli'ye, "Ermenilere muhtariyet idaresi verilmesi fikrinde değiliz yalnız ne Ermeniler, Kürtlerin, ne de Kürtler, Ermenilerin mağdur ve mazlumu olmamaları için eşit adalet ve iyi idare isteriz."⁶³ demiştir.

Babiâli, büyük devletleri ve Ermenileri tutan Avrupa umumî efkârını tatmin etmek için doğu vilâyetlerine bir tahkik heyeti gönderdi. Heyet Osmanlı hizmetinde bulunan general Baker ile Şûrayı Devlet Reisi Sait Paşa ve Denizci Süleyman Paşa'dan kurulmuştu. Heyetin raporu üzerine Babiâli, 3 Ekim 1880'de büyük devletlere bir muhtıra verdi ve Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır vilâyetlerinde aşağıdaki surette ıslâhat yapılacağını bildirdi.

1—Mahkemelerin tanzim ve ıslâhı. 2—Polis ve jandarmanın tensiki. 3—Gümrük, posta telgraf ve vasıtalı vergi geliri bir tarafa öbür vergilerden gelen paraların işbu dört vilâyetin bütçesine ait olması. 4—Adliye memurlarının seçilmesi. 5—Bütün bu ıslâhatın bir Müşir vasıtasıyla kontrol ve murakabe ettirilmesi⁶⁴.

Büyük devletler, bu vaatlerden tatmin edilmiş göründüler. Zaten bu esnada onları meşgûl edecek çok büyük olaylar meydana

⁶³ Sait Paşa'nın Hâtıratı c. I., s. 33.

⁶⁴ Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı, c. I., s. 29-30.

gelmiş bulunuyordu. Fransa Tunus'u işgal etmiş, İngiltere, Mısır'a yerleşmek için hazırlıklara başlamıştı. Doğu Rumeli olayının gelişmesi, başta Rusya'yı olmak üzere, bütün nüyük devletleri şiddetle ilgilendiriyordu. Bundan başka Almanya, Osmanlı devletine meyletmiye başlamıştı. Bismark, Berlin'deki İngiliz elçisine Ermeni ıslâhatı meselesinde, Babıâli'ye fazla yüklenmenin mânasız olduğunu ifade etmişti. Bütün bu sebeplerle Ermeni ıslâhatı meselesi, bir müddet için Avrupa siyasetinin gündemin-den silindi.

**İhtilâlcî Ermeni
Cemiyetlerinin
kurulması**

1880 tarihine kadar yabancı devletlerin Ermenilerin lehinde yaptıkları müdahale ve isteklerin fazla kuvvetli ve ısrarlı olmayışı sebepleri arasında, Osmanlı İmparatorluğunda, göze batacak

ve Avrupa umumî efkârını harekete getirecek mahiyette Ermeni olayları bulunmayışdır. Böyle olayları da çıkarmak doğrudan doğruya Ermenilere düşüyordu. Bunun için ise her şeyden önce teşkilât lâzımdı.

Misyonerlerin mânevi hazırlamaları ve İngiltere ile Rusya'nın teşvik ve himayeleri ile ilk Ermeni cemiyetleri Avrupa'da kurulmaya başladı. Başlıca faaliyet merkezi Londra idi. Faaliyet programının ilk maddesi, Ermeniler için ıslâhat isteğinden ibaretti. Ermeni dâvası sözcülüğünü yüklenmiş olan bazı aydın Ermeniler, ancak büyük devletlerid müdahalesi ve himayesi ile maksada ulaşabileceğini kestirmiş bulunuyorlardı. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü idaresi hakkında tanzim ettikleri bir lâyhayı 1881' de İngiltere hükümetine sundular. İngiliz Başvekili "Saati gelince, Babıâli'den Ermeniler hakkındaki taahhütlerini yerine getirmesini istiyeceğini beyan etti" Başvokilin bu ifadesinde geçen ve beklenen saat hangi saat idi?. Gerçekten böyle bir saat var mı idi? Yoksa bu sadece diplomasinin çoğu kere, kullanmaktan hoşlandığı umumî, mübhem ve diplomatça bir sözden mi ibaretti? Bu cihet henüz aydınlanmış değildir. Malûm olan ve belgelendirilmiş bulunan bir şey varsa o da bazı Ermenilerin bu cümleden çıkardıkları mânadır. Bunlar, Rusya'yı Türklerle karşı umumî efkârda yarattıkları heyecan ile harbe sürüklemiş olan Bulgar olayları gibi olaylar yaratmak suretiyle İngiltere'yi aynı yolda kendileri için hareket etmiye zorhyabilecekleri fikrine

kapılmışlardı. Böylece gizli ihtilâl cemiyetleri kurmuşlardı. Bu cemiyetler, Türkleri, Bulgaristan'da yaptıkları gibi Ermeniler üzerinde de o suretle sert hareket etmeye mecbur edeceklerdir ki, bundan doğan buhran karşısında Avrupa'nın müstakil bir Ermenistan yaratılması için müdahaleye mecbur olacağına inanıyorlardı.⁶⁵

Bu düşünce ve maksatla 1887' de Hınçak Ermeni ihtilâl cemiyeti kuruldu. İki yıl sonra da Taşnak adlı yeni bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyetlerin kurulmasında Osmanlı İmparatorluğunda servet sahibi olmuş Ermenilerle, bazı misyoner kolejleri tarafından yetiştirilmiş ve Amerika'da iş bulmuş kimselerin ve yabancı konsolosların büyük tesirleri görüldü. Bu cemiyetlerin karakter, maksat ve usulleri hakkında bir fikir edinmek için Hınçak cemiyeti hakkında kısaca şu bilgiyi veriyoruz :

"Hınçak cemiyeti 1896 tarihinde genel kongresini akdetti. Kongrenin maksadı, muhtelif bölgelerde kurulup faaliyetle bulunan gizli cemiyetleri bir program etrafında toplamak ve bir teşkilâta bağlamaktır.

Kongreye, cemiyetin şubesi bulunan şu vilâyetlerden ve merkezden temsilciler gelmişti: İstanbul, Van, İzmir, Adana, Samsun, Tokat, Antep, Kilis, Harput, Bulgaristan, Romanya, Kıbrıs, Mısır ve Halep.

Kongrenin kabul ve tasdik ettiği vesika, "Hınçak İsyan Cemiyeti Kanunu Âlisi" başlığını taşımaktadır. Buna göre cemiyetin tek vazifesi isyanlar çıkartmaktan ibarettir. Osmanlı İmparatorluğu bu yönden birçok isyan bölgesine taksim edilmişti. Vilâyetler dahilinde isyan çıkarmak, kanunu âlinin 23 üncü maddesiyle merkez idare heyetine verilmiş bir haktır. Şubelerin bu hususta karar ve rey hakkı yoktur. Kongreye iştirak edecek temsilciler bakımından ise Osmanlı İmparatorluk hudutlarını da aşan bir bölge teşkilâtı kurulmuştur. Anadolu 6, Adana 2, İstanbul 1, Kafkasya ve ötesinde kalan Ermeniler 1, İran, Kıbrıs, Mısır, Bulgaristan, Romanya, Amerika birer bölge kabul edilmiştir. Bu bölgelerden bazılarının birer, bazılarının ikişer delege ile kongreye iştiraki kararlaştırılmıştır."⁶⁶

⁶⁵ George Washburn, s. 201.

⁶⁶ The Hoover Library, Dağdeviren koleksiyonu, c. II (1-5).

Cemiyet hakkında verilen bu bilgiden de anlaşılıyor ki, dünyadaki bütün Ermeniler Osmanlı İmparatorluğunda isyan çıkartmak gibi bir maksatla teşkilâtlanmış bulunuyorlardı. İsyan için de bahane bulmak veya yaratmak güç olmayacaktır.

"1890' da bazı Ermeni kiliselerinde yapılan araştırmalarda bomba ve silâh meydana çıkarıldı. Erzurum'da kilise araştırması yüzünden bir de kanlı çarpışma oldu. Bu suretle zaten birçok emarelerle dahi anlaşılmakta olan Ermeni komitelerinin gizli çalışmaları, biraz daha aydınlatılmış oldu ve doğu vilâyetlerinde durumun vahim olabileceği anlaşıldı.

Çar İkinci Aleksandır'ın müsait siyaseti yüzünden Kafkasya'da Ermeni milli duygusu epey illerlemişti. Çarın 1881'de öldürülmesi üzerine yerine oğlu Aleksandr III. geçti. Bu zat bir taraftan irtica öbür taraftan da Ruslaştırma siyaseti gütmeye başlamış ve Kafkas Ermenilerini ümit kırıcı surette sıkıştırmaya, milli duygularını ezmiye, kiliselerine el uzatmaya, okullarını kapatmaya koyulmuştu.

Bunun üzerine Ermeni teşkilâtı, daha ziyade, Anadolu'da çalışarak bütün Ermeniliği kurtarmayı düşünen bağımsız bir Ermenistanı Osmanlı ülkesinde kurmaya uğraşacak ve bu hal, Osmanlı doğu vilâyetlerindeki Ermeni faaliyetlerini arttıracaktır."⁶⁷

İngiltere'nin doğu Anadolu'daki Hristiyanları himaye politikası da bu teşkilâtın çalışmalarını genişletmek hususunda büyük tesir yapacaktır.

Sasun olayları ve İngiltere'nin müdahalesi 1895 1894'de İngiltere'nin Van konsolosu sözde incelemeler yapmak maksadiyle Ermenilerin kesif olarak bulunduğu yerlerde yaptığı seyahat, Sasun olaylarının yakın sebeplerinden birini teşkil etti.

Ermeni halkı, konsolosun dolaşmasını, Osmanlı otoritelerine mukavemete geçilmesi için bir işaret gibi telâkki etti. Merkezi Tiflis'te olan Hınçak cemiyetinin ajanları da sınırı geçerek Osmanlı Ermenileri arasında yayıldılar ve isyan saatinin gelmiş olduğunu ihtar ettiler. İsyan sahası olarak Bitlis vilâyetinde Sasun kasabası seçildi. 8 Ağustos 1894'de Sasun'un Şenik köyünde birkaç koyunun Kürtler tarafından kaldırılması üzerine Ermeniler,

⁶⁷ Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. I., s. 68 - 69.

ele geçirdikleri Müslümanları katletmeye başladılar. Diğer köylerde de vergi vermemek ve hükümet memurlarına serkeşlikte bulunmak gibi pasif bir mukavemet de zaten mevcut olduğu için silâhlı ayaklanma süratle gelişti. Abdülhamit II., isyanın şiddetle bastırılması için dördüncü ordu komutanlığına emir verdi. Emir yerine getirilirken gerçekten de çok şiddetli davranıldı⁶⁸ ve bir çok Ermeni kırıldı. Tamamen yabancı tahriki neticesinde meydana gelen bu Sasun olaylarına Avrupa, Ermeni katliâmı adını koydu ve sorumluluğu Abdülhamit II.'ye yükledi. Londra, Amsterdam ve Paris'te mitingler yapılarak büyük devletlerin enerjik bir şekilde işe müdahale etmeleri istendi.

İstanbul'daki İngiliz elçisi, isyan hakkında bir anket yapılmasını ve suçluların ibret olacak şekilde şiddetle cezalandırılmasını Babiâli'den istedi. Abdülhamit II., Rusya'nın, Almanya'nın ve diğer devletlerin İngiltere'nin teşebbüsüne katılmadıklarını görünce cesaret buldu. Sasun olayları sorumluluğunun Ermenilere ait olduğunu ve Hınçak cemiyeti başkanı Naza Bek'in Londra'da geniş temaslarda bulunmasının dikkati çekici olduğunu belirtti. Fakat İngiliz elçisi Sir Philip Currie anket fikrinde ısrar ederek isyan bölgesine İngiliz konsolosu ile ataşemiliterini göndermiye kalkıştı. Padişah, bunun üzerine eski Sadrazam Kâmil Paşa'yı elçi nezdine göndererek onun vasıtası ile Ermenilerin katledilmeleri için herhangi bir emir vermiş olmadığını, şiddetle hareket edilmiş olmasına sebep, başkâtibin telgrafına koymuş bulunduğu bir kelimenin sebep olduğunu, anket işinde Fransa ile İngiltere elçiliği temsilcilerinin de iştirak etmelerini muvafık gördüğünü bildirdi. Anket komisyonu, Ermeni olaylarının mesuliyetini Babiâli'ye yükletti. Bu suretle hem Hristiyan umumi efkârı tatmin edilmiş hem de İngiliz ve Rus ajanlarının Ermenileri tahrik etme hususundaki faaliyetleri gizlenmiş oldu. Buna rağmen, Rusya ve Fransa, Ermeni meselesine bir hal şekli verilmesi hususunda İngiltere ile aynı düşüncede bulunmuyorlardı. Bu iki devlet, Babiâli'ye muhtar bir Ermenistan'a taraftar bulunmadıklarını gizlice hissettirmekte idiler. Almanya da aynı düşüncede idi. Abdülhamit II., en çok Rusya ve Almanya'ya güvenerek İngiltere isteklerine karşı hissedilir bir mukavemet göstermiye başladı.

⁶⁸ Kâmil Paşa, Hâtıratı Sadrı Esbak Kâmil Paşa, s. 180.

Padişahın bilhassa, Rusya'ya ve Almanya'ya meyletmesi, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetinde hasıl olma'ya başlıyan tahavvülü daha keskin bir hale getirdi. İngiliz Başvekili Salisbury, Ermeni olaylarını bahane ederek İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Sadrazam Sait Paşa'ya 28 Haziran 1895 de tehditlerle dolu şu tebliğde bulundu :

"Osmanlı devletinin içinde bulunduğu çok büyük tehlikeye dikkati çekerim. İktidara geldiğim günden beri İngiltere'de umumî efkârın Osmanlı devleti aleyhine döndüğünü hayretle görüyorum. Bu devletin devam etmiyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır."

Başvekil, İngiltere umumî efkârının tatmin edilmesi için Ermeniler lehinde talebedilen ıslâhatın yapılması gereğine işaret ettikten sonra "Ermeniler için muhtariyet mevzuu bahis değildir. Yalnız adalet isteniliyor. Ne Kürtler, Ermenileri ne Ermeniler, Kürtleri mağdur etmemelidir. Doğu vilâyetlerinde Avrupa'nın itimat edeceği memurlar bulunmak ve idare kuvvetli olmak lâzım gelir. Memurlar ne mezhepte olursa olsunlar İngilterece müsavidir. Yalnız bunlar Padişah tarafından hür bırakılmalıdır." Başvekilin tebliği şöyle nihayetlenmekte idi : "Ne Almanya, ne İtalya, ne Avusturya, İngiltere'nin Şark meselesindeki politikasına engel olamazlar. Fransa, Rusya'ya sadıktır. Osmanlı devletinin devamına yarayan şey yalnız İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vaki olursa tehlike sondereceye gelir. Osmanlı devleti sona erer."⁶⁹

Bu son sözleriyle Salisbury, Osmanlı devletini Rusya ve bilhassa Almanya'ya meyletmekten vazgeçirip İngiltere'nin isteğine göre hareket etmiye davet ediyordu. Ermeni meselesinde İngiliz isteği yalnız "adaletin sağlanması"ndan ibaretti. Fakat Süleyman Peygamberin adaleti bile sağlansa idi Ermeniler tatmin edilmiş olmayacaktı. Onlar artık isteklerini kendileri formülendiriyorlardı ki, bu da ön plânda muhtariyet idaresine kavuşmaktı. Abdülhamit II. bu ciheti kavramış bulunduğu için tereddüt ediyordu. İngiliz Başvekili bu tereddütleri ortadan kaldırmak için 1 Ağustos 1895'de Lortlar kamarasında söylediği nutukta, yukarıda işaret edilen tehditleri açık olarak şu suretle ifade etti. "...

⁶⁹ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. I., s. 271.

vadedilen ıslâhatın yapılacağına dair İngiltere'ye hiçbir teminat verilmemiştir. Eğer Padişah, sureta bir istiklâlin dış görünüşünü muhafaza için Avrupa devletleri tarafından Osmanlı memleketlerinde mevcut fetret ve zaafı halini yok etmek malî adıyla vuku bulan muaveneti reddeder veya bu devletlerin nasihatlerini dinlemezse gayet büyük ve korkunç bir hatada bulunmuş olacaktır ki hiçbir muahede ve hiçbir dostluk bu zaaf ve fetretin Osmanlı devletine felâket getirmesine mâni olamaz.”⁷⁰

Bu tehditler üzerine Babiâli, evvelce İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Ermenilerin bulunduğu doğu Anadolu vilâyetlerinde tatbik edilmek üzere kendisine verilmiş olan ıslâhat tasarısını yeniden tetkik etmiye mecbur kaldı.

Tasarının şu beş maddesi, Osmanlı hükümetini, bilhassa tereddütlü bir davranışa sevketmekte idi : 1— Jandarmada Hristiyan bulunması; 2— Nahiye müdürlerinin tâyin suretiyle olmayıp seçim suretiyle tesbit edilmesi. 3— Kır bekçileri tâyin edilmesi. 4— Hristiyanlara muayyen bir nisbete göre memuriyetler verilmesi. 5— Hapishaneler hakkındaki nizamnamelerin yürürlüğe konması. Bundan başka ıslâhata nezaret edecek komisyona Sefaretlerin tercümanları vasıtası ile ilgilenmeleri hususunda konulmuş olan hüküm üzerinde de durulmakta idi.

Babiâli, esas itibarıyla ıslâhat tasarısının, İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından tanzim edilmesini Berlin muahedesinin 61 inci maddesine aykırı görüyordu. Fakat zaafı dolayısıyla artık bu yönden bir itirazda bulunmayı muvafık görmedi. Sözkonusu maddeler içinde en çok jandarmada Hristiyan subayların bulunması dikkati çekmekte idi. Abdülhamit II.'nin etrafındaki ulema, asker ve jandarma Müslüman olduğu için bunun başına Hristiyan subayın getirilmesini şer'an küfür sayıyorlardı. Halbuki gerek Gülhane Hattı Hümayunu gerekse Islâhat Fermanı Osmanlı tebaasının haklar ve vazifeler yönünden eşit olduğunu tesbit etmişti. Sait Paşa bundan başka, Osmanlı ordusunda Abdülmecit zamanında Kırım Muharebesi esnasında komutanlık yapmış Hristiyanların bulunduğunu, hattâ tasarının münakaşa edildiği sırada bile ordumuzda birçok Almanlar hattâ Almanlardan Müşirler ve Ferikler bulunduğunu öne sürerek lâyihamın kabul edil-

⁷⁰ Aynı eser, c. I., s. 270.

mesini iltizam etmekte idi.⁷¹ Vükelâ heyeti uzun görüşmelerden sonra 23 Ağustosta ıslâhat lâyihasının yukarıdaki maddelerle kabul edilmesine ve bir suretinin elçilere verilmesine karar verdi. Abdülhamit II., elçilere suret verilmesine razı olmayarak sözlü tebliğde bulunulmasını irade etti. Bu hal, zaten Padişahın samimiyetinden şüphe etmekte olan İngiltere ve Fransa'nın şiddetli protestoda bulunmalarına sebep oldu.

Sadrazam Cevat Paşa, Ermeni olaylarının İngiltere'nin kıskırtmasıyla meydana geldiğine inanıyordu. Paşa'ya göre, dünyada 800.000 Ermeni mevcut olup bunlardan ancak 400.000 Osmanlı İmparatorluğunda ve bunun da yarısı batı Anadolu ile İstanbul ve Trakya dolaylarında diğer yarısı da doğu Anadolu'da yaşamakta idi. Ermenilerin hâdise çıkardıkları Sasun kasabasında ise 8000 Ermeniye karşı 12.000 Müslüman vardı. Yine Paşa'ya göre Türkler, doğu Anadolu topraklarını Ermenilerle Moğollardan zaptetmişlerdi. Doğru Anadolu'da hiçbir yer, ne tarih, ne kültür ne de nüfus çoğunluğu bakımından Ermeni değildi. Dolayısıyla bir Müslüman ülkesinde, müstakil bir Ermenistan Kırallığı kurulmasına rıza göstermemiz mümkün değildi. İngiltere'nin Ermeniler lehindeki müdahalesi, Türklerin dikkatini Mısır üzerinden çekmek ve İngiltere'nin, Ayastafanos muahedesini mütaakıp Osmanlı İmparatorluğunda kaybetmiş olduğu nüfuzu tekrar kazanmak istenmesinden ibaretti.⁷² İngiltere ve Fransa elçileri, Cevat Paşa'nın bu düşüncelerine vakıf oldukları için entrikalaıyla azledilmesini çabuklaştırdılar.

Ermenilerin
Babîâli üzerine
yürüyüşleri

Abdülhamit II.'nin ve İngiltere ile Fransa'nın tutumları İstanbul'daki Ermenilerin Babîâli üzerine bir protesto yürüyüşü yapmalarına sebep oldu. Bu yürüyüş Hınçak cemiyeti tarafından hazırlandı. Cemiyet 28 Eylül 1895'de büyük elçilere gönderdiği bir yazı ile "Ermenilerin barışçı bir gösteri yapmaya karar verdiklerini, fakat bu gösteriye silâh kuvvetiyle mâni olunmaya kalkışıldığı takdirde doğması muhtemel vahim neticelerden, cemiyetin sorumluluk kabul etmiyeceği" belirtiliyordu.⁷³ Sadrazam Sait Paşa, Vükelâ

⁷¹ Aynı eser, c. I., s. 274.

⁷² Ali Saip, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, c. II., s. 605 - 606.

⁷³ René Pinon, l'Europe et l'Empire Ottoman, s. 48.

heyetini topladı, gerekli tedbirler görüldü. Ermenilerin, kilisede toplanmalarına engel olunmamasına, fakat kilise dışında toplanıp Babiâli'ye yürüdükleri takdirde kuvvetle mâni olunmasına karar verildi.

30 Eylül 1895'de Ermeniler Kumkapı'da Patrikhane kilisesinde toplanarak Osmanlı idaresinden şikâyetlerini belirten nutuklar söylediler. Bundan sonra sözde Hınçık komitesince hazırlanan bir memoran dumu Sadrazama vermek için büyük bir kalabalık halinde Babiâli üzerine yürüdüler.

Kendilerine, bir heyet seçerek Babiâli'ye göndermeleri ve dağılmaları Sadrazam tarafından ihtar edildi. Kabul etmediler. Bunun üzerine, yürüyüşe devam ettikleri takdirde kuvvete başvurulacağı bildirildi. Bu vazifeyi yapan subay Servet Beyi şehit ettiler. Ermeniler silâhlı ve kararlı idiler : Babiâli'yi basacaklar bu suretle büyük bir hâdise çıkarıp Avrupa'nın dikkatini Ermeni meselesi üzerine çekip müdahalesini davet edeceklerdi.

Sadrazam Sait Paşa, Babiâli'yi savunmak ve Ermenilerin yürüyüşünü durdurmak için askerî tedbirler almaya kalkışınca çok garip olaylarla karşılandı : Babiâliyi muhafaza etmekle görevli bölük komutanından askere mermi verilmemiş olduğunu öğrendi. Süngü ile mukavemet olunmasına karar verildi. Seraskerden de askerî birlikler göndermesi istendi. Fakat Serasker Rıza Paşa, Alman müşavirlerinin de fikrini aldıktan sonra askerî birlikler göndermedi. Sebep olarak da askerin müdahalesi ile bir içharb meydana geleceğini ve böyle bir halde halk, askere iltihak etmek suretiyle vahim olayların meydana çıkacağını ifade etti. Abdülhamit II., bu mütalâayı muvafık gördüğü için nümâyişçilere karşı askerî birlikler kullanılmasına imkân olmadı. Bu büyük hata idi. Çünkü askerin kullanılmaması bir taraftan Ermenilere cesaret verdi öte yandan da Müslüman halkın, Ermenilere karşı harekete geçmesine sebep oldu. Bu suretle İstanbul üç gün kadar anarşi içinde kaldı ve iki taraftan da kan döküldü. İstanbul olaylarının Anadolu'da da tepkileri görüldü. Trabzon, Tekirdağ ve İzmit'te Ermenilerle çarpışmalar meydana geldi.

Büyük devletler, bu olaylar üzerine hükümet nezdinde şiddetli protestoda bulundular. İngiltere, bundan başka eskiden olduğu gibi hükümet işlerinin Yıldız'dan değil, fakat Babiâli'den

idare edilmesini istedi. Abdülhamit II. Ermeni olaylarından ve siyasi neticelerinden çok ürkütü. Hattâ büyük devletlerin, kendisini tahttan indirmek için teşebbüse geçeceklerine bile ihtimal verdi. Bu sebeple, istenilenleri fazlasıyla yerine getirmeye kalkıştı. Sadrazam Sait Paşa'nın yerine Kâmil Paşa getirildi. Doğu vilâyetlerindeki ıslâhat için yabancı devletlerin evvelce öne sürmüş oldukları teklifler tamamen kabul edildi. Müşir Şakir Paşa, ıslâhatın kontrol ve murakabesine memur edildi. Büyük devletler ıslâhat isteklerinin kabul edilmiş olmasından memnun oldular. Fakat gerçekte bu istekler siyasi şiir kabilindendi. Tam bir surette tatbik edilmelerine imkân ve ihtimal yoktu. Çünkü tatbik değerinden mahrumdular.

Ermenilerin
Osmanlı Banka-
sına taarruzu

Ermeni olayları, en çok İngiltere'yi Osmanlı devletine karşı tahrik etti. Başvekil Salisbury bu olaylar ardınca söylediği nutuklarda açıktan açığa Türklere taarruz etti. Abdülhamit II.'nin,

adaleti çiğnemiş olduğu için yere yıkılacağını, Osmanlı İmparatorluğunun son gününün yaklaştığını ifade etti. İngiltere, âdeta Kırım muharebesi ile 1877-1878 harbinden önce Rusya'nın Babiâli'ye karşı takınmış olduğu duruma benzer bir durumda idi. İngiltere siyasetinde bu değişikliğin çeşitli sebepleri vardı. Bunların başında, Osmanlı devletinin İngiltere dostluğundan yüz çevirip kerhen Rusya'ya, fakat daha esash olarak Almanya'ya meyletmesi idi. Rus ve Alman nüfuzunun, Osmanlı dostluğu vesilesiyle orta doğuya yayılması İngiltere için tahammül edilmez haldi. Londra hükümeti, bundan başka, Berlin kongresi arefesinde, Babiâli ile imzaladığı ittifak muahedesine göre, Anadolu'daki Hıristiyanların bir nevi himayesini üzerine almıştı. Ermeniler lehinde istediği ıslâhatın bir türlü meydana getirilmemesini siyasi prestiji yönünden bir darbe telâkki ediyordu.

Bu sebeplerle İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu için düşman duruma geçmesi ve Başvekil Salisbury'nin şiddetli nutuklar söylemesi, Ermeni ihtilâlcî komitelerine yeni tertiplere girişmek cesaretini verdi. Yukarıda da açıklandığı üzere bu komitelerin başları ya Londra'da bulunmakta veya bu şehirle sıkı münasebet temin etmekte idiler. Ermeniler belki intikam almak, belki tekrar Avrupa'nın Ermeniler lehine bir müdahalesini sağlamak, belki de

her iki maksadı temin etmek için 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankasına taarruz ettiler.

Taarruza kalkışan Ermenilerin sayısı 20 ka'dı. Hepsi İstanbul'a hariçten gelmiş, ihtilâl komitelerine mensup, bomba ve tabanca ile silâhlı idiler. 26 Ağustos akşamı ay ışığında Bankaya taarruz ettiler. İlk, müesseseyi muhafaza eden askerleri öldürdükten sonra, kapıları kırıp içeriye girdiler. Bu olay işitilince İstanbul halkı sonderecede galeyana geldi. Ermeniler ile Müslümanlar arasında yeni çatışmalar oldu. Hükümet, Ermenileri Bankadan çıkarmaya kalkıştı ise de büyük elçilerin müdahalesi üzerine mesele başka surette halledildi. Elçilikler dragomanları Bankaya gelip Ermenileri aldılar ve limanda demirli bulunan Osmanlı Bankası direktörünün yatına götürdüler. Oradan da memleket dışına çıkarıldılar. İstanbul'a girip çıkanların çok sıkı bir surette teftişe tâbi tutulduğu bir sırada, bu 20 Ermeni ihtilâlcinin şehre nasıl girmiş olduğu anlaşılamadı. Muhakkak olan bir şey varsa o da, başkentte bile hükümet olup bitenden habersiz, Ermenilerin ve elçilerin tertiplerine boyun eğmek zorunda kalıyordu. Halbuki ortada devlet hazinesinden aldıkları para ile iş gören binlerce hafiye vardı. Bunlar ise, daha ziyade iftira, isnat uydurup Abdülhamit II.'nin vehmini arttırmakta ihtisas sahibi idiler. Osmanlı Bankası olayının Abdülhamit II. tarafından tertip edilmiş olduğu iddia edildi ise de tevsik edilemedi. Aynı olayın yabancı elçilikler ve bilhassa İngiliz veya Rus elçiliği tarafından tertiplendiği de akla yakın gelmektedir. Fakat bu hususu da tekit eden deliller henüz ortaya çıkmamıştır. Osmanlı Bankası olayından sonra Padişah, Ermeniler lehinde ıslâhat yapılacağı hususunda büyük devletlere yeniden teminat verdi. Genel af ilân edildi. Partikliğe Osmanian adında uysal bir papaz tâyin edildi. Sükûnet yavaş yavaş teessüs etti. Ermeni olaylarını hazırlıyan büyük devletler, başka olaylarla uğraşmaya başladılar.

Ermeni olayları hakkında netice Yukarıdaki olaylardan çıkan netice şudur. Ermeni meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel çöküşünden doğmuştur. Birinci meşrutiyet tecrü-

besinin başari lamaması, İmparatorluktaki Türk ve Müslüman olmyan topluluklara ve bu arada bilhassa Ermenilere, yabancı himayesi aramaları için sebep olmuştur. İngiltere'de, insaniyetçi

fikirler peşinden koşanlar, mücerret bir insanlık hissi ile Ermenilere sempati göstermiye başlamışlar, hükümet adamları ise, bu sempatinin yarattığı elverişli hissi zeminden faydalanarak yukarıda açıklanan siyasi düşüncelerle Ermeni meselesine şekil verip sürdürmüşlerdir.

Bununla beraber İngilizler içinde, Osmanlı İmparatorluğunda seyahat etmiş ve Ermenilerle temas ederek onların çokca bulundukları yerleri de görmüş olanlardan Sir Mark Sykes Ermenilerin gerçek mahiyetleri ve istekleri hakkında dikkati çekici bilgi vermektedir.

Bu zata göre, Ermeniler aşağılık insanlardır ve insana nefret telkin etmektedir. Yahudilerin bile iyi tarafları olmasına rağmen Ermenilerin hiçbir iyi tarafı yoktur. Kendilerinden olanlara bile merhameti olmıyan insanlardır. Van'da açlık esnasında, Ermeni tüccarları aç kalanlara yardım edeceklerine, zahireyi toplayıp saklamışlardır. Ermeni ihtilâlcileri, dindaşlarını Türklere karşı mücadeleyle sürüklerken onların mahvolacaklarını bildikleri halde, bunu yapmaktan çekinmemişlerdir. İstanbul'da bomba patlatan Ermeni anarşistleri de dindaşlarının Türkler tarafından katlini temin edip, Avrupa'nın müdahalesini sağlamayı tasarlamışlardır. Ermeni köyleri birbirlerine karşı düşmanca durum takınmışlardır. İhtilâlcî Ermeni komiteleri veya cemiyetleri esas maksatları bakımından da tefrika içindedir. Ermeni kilisesinde bile vahdet yoktur. Eğer İngiliz dilcilerinin ve ihtilâlin faal unsurları olan serseri Ermeni haydutlarının hedefi doğu Anadolu vilâyetlerini bir Ermeni oligarşisinin tahakkümünde bulundurmak ise, Türk hükümetinin Ermeni olaylarını bastırmak hususundaki sert tedbirlerini tamamen haksız görmem.⁷⁴

Tarafsız tarihçiler de Ermeni olayları hakkında, ancak Sykes'un varmış olduğu neticeye varılmışlardır.

⁷⁴ Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, s. 80.

7. MAKEDONYA OLAYLARI

Makedonya meselesinin yapısı Makedonya, Osmanlı İmparatorluğunda, coğrafya terimi olarak kullanılmamıştır. Berlin kongresinden sonra ilkin Balkanlar tarafından kullanılmıya başlıyan bu terim ile Osmanlı Türklerinin "Rumeli" adını verdikleri bölgenin bazı toprakları kastedilmiye başlanmıştır. Makedonya meselesi, ilk defa bu topraklarla ilgili olarak Abdülhamit II. devrinde, Bulgaristan'da kurulan ve Makedonya adını taşıyan komite tarafından 1902 tarihinde ortaya atılmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı devletinden başka, Balkan devletlerini ve Avrupa büyük devletlerini, şiddetle alâkadar eden bir problem halini almıştır. Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan Makedonya'nın bütünü veya bir kısmı hakkında coğrafya ve tarih yönünden siyasi iddialar öne sürmiye başladılar. Osmanlı devleti, Makedonya'yı muhafaza etmek için yalnız fetih hakkına değil, fakat aynı zamanda, Makedonya'nın bazı bölgelerinde mevcut Müslüman ve Türk ekseriyetine istinat ederek haklarını savunmak istemiştir. Büyük devletlere gelince, bu bölgenin Osmanlı hâkimiyeti altında kalmasına, ıslâhat yapılması şartıyla razı oldular. Ancak bu ıslâhatın yapılması sırasında da birçok devletlerarası olaylar meydana geldi.

Makedonya'nın Etnografik durumu Makedonya meselesini meydana getiren başlıca âmil Etnografya olmuştur. Çünkü üzerinde yaşayan halkın köklerine göre, Makedonya bir etnografya müzesi gibi idi. Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırp, Ulahlar, Arnavutlar, Yahudiler yanyana yaşamakta idiler.

Türkler, Avrupa'ya ayak bastıkları tarihten itibaren, Anadolu'dan getirdikleri topluluklarla Makedonya'nın etnografik çehresini hayli değiştirmişlerdi. Yalnız şehir ve kasabalarda değil, fakat aynı zamanda köylerde de yerleşmek ve çiftçi olarak toprağı işlemek suretiyle bu bölgeyi ikinci bir vatan olarak kabul etmişlerdi. Birçok yerlerde çoğunluk teşkil etmekte idiler. Bu sebeple de dilleriyle kültür ve âdetlerini kısmen yerli halka kabul ettirmişlerdi. Mülki ve idari teşkilât yönünden de Makedonya bölgesi, hiçbir özelliğe ve intizara sahip olmıyarak tıpkı bir Anadolu vilâyeti gibi merkeze bağılı olarak idare edilmekte idi.

Rumlar, Makedonya'ya çeşitli bağlarla bağlı bulunuyorlardı. Bu bölge, uzun zaman büyük İskender'in vatanı olmuş, Bizans imparatorlarının idaresinde bulunmuş ve Rum kilisesi misyonerleri tarafından ortodokslastırılmıştı. Milliyet fikrinin yayılmasını mütaakip müstakil bir Yunan devletinin kurulması üzerine Rumlar, Bizans İmparatorluğu'nu tekrar kurmak hülyasına kapılınca, Makedonya'yı da kendilerine ait bir toprak telâkki etmiye başlamışlardı. Halbuki Makedonya'nın bütününde, Rumlar, nüfus itibariyle Türklerle Bulgarlardan ve Sırlardan sonra gelmekte idiler. Bazı şehirlerde ve sahillerde ancak, kesif olarak bulunuyorlardı.

Sırlar da Makedonya'ya tarihi bağlarla bağlı idiler. Makedonya, eskiden, bir aralık Duşan tarafından kurulmuş olan Sırp İmparatorluğu'na dahil bulunmuştu. Bundan başka Sırlar, bölgenin kuzey-batısında çoğunluk teşkil etmekte idiler. Avusturya'nın engel olması üzerine, Adriyatik üzerinde bir limana sahip olamayınca, Ege denizine inmeyi kurmuşlardı. Bu sebeple de Makedonya'nın bütününe veya büyük bir kısmına sahip olmayı istiyorlardı.

Bulgarlar, en çok Berlin muahedesi ardınca, bir Bulgaristan Prensliği kurulması üzerine Makedonya ile alâkalanmaya başlamışlardı. Onlar da Orta-Çağda bir aralık bir Bulgar İmparatorluğu kurup Makedonya'yı idare etmişlerdi. 1878'den sonra da Bulgar aydınları, Makedonya'da gayet faal bir Bulgarlaştırma siyasetine giriştiler. Bazı yerlerde çoğunluk teşkil ettikleri için bu siyasette de muvaffak oldular. Amaçları Makedonya'nın bütününe sahip olarak Ege denizine kadar inmek idi.

Ulahlar ekalliyette olmakla beraber, Romanya tarafından desteklenmekte idiler. Romanya bu suretle Makedonya cihetinde genişlemeyi ümit etmekte idi. Arnavutlara gelince, ancak batı bölgesinde çoğunlukta idiler. Yahudiler, büyük şehirlerde ve en çok Selânik'te kesif bir topluluk halinde yaşıyorlardı.

Makedonya'da mevcut bu ırk toplulukları, din yönünden Müslüman, Hristiyan ve Yahudi olmak üzere ayrılmakta idiler. Hristiyanların hemen hepsi Ortodoks mezhebinden idiler. Abdülaziz devrine kadar, Fener Rum kilisesine tâbi idiler. 1870'de Bulgarlar Rum kilisesinden ayrılarak müstakil ve milli bir kilise kurmaya muvaffak olmuşlardı. Bu kilisenin kurulması Makedonya için büyük huzursuzluk kaynağı teşkil etti. Rum ve Bulgar kiliseleri

Makedonyalı Hristiyanları tesirleri altına almak için mücadeleye giriştiler. Sırlar ve Romanyılılar bu durum karşısında millî kiliseler kurmak ihtirasına kapıldılar. Sözü kısası, din de milliyet gibi Makedonya meselesinin alevlenmesine yardım eden bir faktör oldu.

Makedonya üzerindeki iddialar

Makedonya meselesini, karışık bir hale getirecek faktörler arasında hudut ve nüfus da büyük rol oynamıştır. Makedonya'nın hududu nerden başlamakta ve nerde bitmekte idi?. Yukarıda saydığımız topluluklardan her biri kendi çıkarına uygun bir Makedonya coğrafyası çizmekte idi. Evvelce de ifade edildiği gibi, Osmanlı mülki teşkilâtı arasında, Makedonya terimi hiçbir vakit yaşamamıştı. Eski-Çağ Makedonyası ise, XIX. yüzyılın millî ve din, esaslarına göre teşkilâtlanmamış olduğu için onun sınırlarını araştırıp soran zaten yoktu. Şu halde mesele yepyeni bir Makedonya hududu üzerinde anlaşmaya inhisar ediyordu. Neticede Salânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinin XX. yüzyıl başında (Elviyei Selâse) Makedonya'nın muhtevasını teşkil ettiği kabul edilmiye başlandı. Fakat bu üç vilâyette yaşayan halkın ekseriyeti hakkında, çeşitli iddialar öne sürülmekte idi.

Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa tarafından yapılan bir istatistiğe göre nüfus durumu şu suretle belirtilmişti ⁷⁵:

1.508,507	Müslüman
896,497	Bulgar
307,000	Rum
100,717	Sırp
99,000	Ulah

Bu istatistiğe göre, Makedonya'da Müslüman nüfusu çokluğu teşkil etmektedir. Fakat Makedonya ile alâkalı topluluklar ve devletler, Müslüman nüfusun içinde Arnavut, Çerkez ve Pomak bulunduğunu öne sürerek milliyet esasına göre yapılacak bir nüfus tasnifinde Türklerin azınlıkta kalacağını iddia ediyorlardı. Zaten, Bulgarlar ve Yunanlılar, ayrı ayrı istatistikler neşretmek suretiyle Makedonya'da ekseriyetin kendilerine ait bulunduğunu da ilân etmekten geri kalmıyorlardı. Nitekim bulgar kilisesi (Ek-

⁷⁵ Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, s. 152.

sarhlığı) tarafından yapılan bir istatistiğe göre Makedonya'da 1905'de 362.000 Bulgara mukabil 180.000 Rum bulunmaktadır. Halbuki daha 1878'de Yunan kilisesi, 438.090 Ruma karşı 338.000 Bulgar mevcut olduğunu ilân etmişti. Kiliselerin istatistikleri yanında, hükümetlerin, gazetelerin, cemiyetlerin, seyyahların neşrettikleri istatistikler de vardı ve hiçbirisi diğerini tutmuyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, Makedonya'nın sınırları ile beşeri coğrafyası hakkında gerçek bir fikir edinmeye imkân yoktu. Bu ise Makedonya meselesinin çok karışık bir hal almasına sebep oluyordu.

Makedonya meselesinin hazırlık safhası

Makedonya meselesi, Makedonya adı altında olmuyarak 1876'da İstanbul konferansında ortaya atıldı. Konferansa iştirak eden devletler, Bosna ve Hersek için olduğu gibi Rumeli için de bir ıslâhat programı hazırladılar. Rumeli iki idare bölgesine ayrılmış, birinci bölge, Bulgaristan'ı ikinci bölge ise sonraları Makedonya adını taşıyacak olan toprakların bir kısmını ihtiva etmişti. Her iki bölgede Müslüman ve Hristiyan halkın seçim usulü ile mahallî idareye iştiraki esası üzerine muhtar bir idare tasarlanmıştı. Cins ve ırkı ne olursa olsun, bütün toplulukların özellikleri korunmak şartıyla, hürriyetleri güvenlikleri serbestce gelişmeleri bu idare ile sağlanacaktı. Ancak bu kadar şümüllü bir ıslâhatın tam mânasiyle tatbik edilebilmesi için devletlerarası bir komisyonun, Avrupalı bir askerî birliğe istinat etmek suretiyle, ıslâhatın tatbikatına nezaret etmesi de uygun görülmüştü.

Babıâli, ıslâhat fikrine taraftar olmakla beraber zikredilen şartları devletin istiklâli ile telif kabul eder görmediğinden dolayı reddetmişti. Bundan sonra da olaylar, evvelce belirtildiği üzere 1877'de Osmanlı - Rus savaşını neticelendirmişti.

Rusya, savaş kazanmakla Ayastafanos antlaşmasına, Rumeli'de ıslâhat maddesini bir galip hakkı olarak geçirtti. Bulgaristan ve doğu Rumeli dışında kalan eyâletler için ıslâhat prensibi şu suretle formülleştirilmişti. Babıâli, 1868'de Girit adası için kabul etmiş olduğu idare tarzına, benzerini Epir ile Tesalya'da ve muahedenin, kendileri için hususi bir idare şekli tesbit etmemiş olduğu diğer yerlerde tatbik edecektir⁷⁶.

⁷⁶ Un-non diplomat, La question des Réformes dans la Turquie d'Europe, s. 32.

Bu idare tarzının teferruatı özel komisyonlar vasıtasıyla tâyin ve tesbit olunacaktır. Komisyonlar her eyâlette kurulacak ve halkın temsilcilerinin iştiraki geniş ölçüde sağlanacaktır. Komisyon çalışmalarının sonuçları Babıâli'nin tetkikine sunulacak ve Rusya'nın da fikri alındıktan sonra yürürlüğe konacaktır.

Berlin kongresi, bilindiği gibi, Rusya'nın, galibiyetinden faydalanarak ve tek taraflı olmak üzere sağlamış olduğu istifadeleri tadil ve teşmil için toplandığı vakit, Rumeli'deki ıslâhat maddesinde de Çarlık hükümetinin sahip bulunduğu murakabe hakkını ortadan kaldırmıştı. Fakat ıslâhat prensibi muhafaza edildi. Berlin muahedesi'nin 23 üncü maddesiyle bu ıslâhatın, Ayastafanos muahedesi'nin tesbit ettiği şekilde, fakat büyük devletlerin murakabesi altında tatbik edileceği belirtildi.

Osmanlı hükümeti, 1880'de büyük devletlerin, Berlin muahedesi hükümlerinin tatbik edilmesi için yaptıkları teşebbüs üzerine, "Rumeli vilâyetleri nizamnamesi"ni hazırladı. Bu nizamname, Berlin muahedesi'nin 23 üncü maddesine cevap vermekte idi. Gerçi maddede şart koşulduğu gibi, sözkonusu vilâyetlerin mahalli komisyonları tarafından değil, fakat Babıâli tarafından hazırlanmıştı. Bununla beraber devletlerarası komisyon ufak değişiklikler yapmak suretiyle nizamnameyi tasvip ve tabsin etti. 3 Kasım 1880'de Osmanlı Hariciye Nazırı, alâkalı devletleri nizamnamenin kesin şeklini almış olduğundan ve Padişah tarafından tasdik edilir edilmez yürürlüğe konacağından, haberdar etti. Bu suretle büyük devletler tatmin edilmiş oldu. Zaten bu sırada onları meşgûl eden başka meseleler de meydana gelmiş olduğu için Rumeli'de ıslâhat meselesi aktualitesini kaybetmişti. Abdülhamit II. de bundan faydalanarak nizamnameyi tasdik etmedi ve dolayısıyla de sözkonusu ıslâhat başarılamadı.

Makedonya meselesinin hazırılık safhasının ikinci merhalesini, Bulgarların, din ve milliyet yönünden, Makedonya'da yaptıkları tahrikler teşkil eder. Din tahrikleri 1870'de müstakil Bulgar kilisesinin kurulmasından sonra başlamış ve zamanla arttırmıştır. Bulgar müstakil kilisesinin kurulması ile ilgili 11 Mart 1870 tarihli fermanın 10 uncu maddesinde, bu kilisenin ruhani nüfuzuna tâbi olacak yerler sayılmıştı. Bundan başka bu yerlerin dışında kalan ve bütünü, yahut üçte ikisi Ortodoks bulunan bölgeler halkının, kendi istekleri ve Babıâli'nin muvafakati ile Bulgar kilisesinin

otoritesine tâbi olabilecekleri de kabul edilmişti. Makedonya'nın büyük bir kısmı, Bulgar kilisesine tâbi olan yerler arasında sayılmamıştı. Bu sebeple Bulgar papazları bu bölgede, Fener Patrikhanesine tâbi Bulgarları, Uahları ve hattâ Rumları, Bulgar millî kilisesine bağlamak için her türlü vasıtalarla başvurmak suretiyle faaliyete giriştiler. Fener kilisesi, bu faaliyetlere karşı cephe aldı. Bu suretle Makedonya, aynı mezhebe tâbi iki kilise arasında bir mücadele sahası oldu.

Bulgar Prensliği'nin teşkilâtlanıp Rus nüfuzundan kurtulması, doğu Rumeli'yi ilhak etmesi, Sırbistan'ı mağlûp etmesi gibi olaylardan sonra, Makedonya ile alâkalanmaya başlaması, Makedonya'da din faktörü yanında milliyet faktörünün mücadele âmilî haline gelmesine sebep oldu. Şöyle ki; Bulgaristan halkı, Ayastafanos muahedesi ile teşkil edilmiş olan büyük Bulgaristan'ı gerçekleştirmeyi ülkü kabul etmişti. Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakı ile bu ülkünün bir kısmı gerçekleşmişti. Geriye Makedonya'yı ilhak etmek kalıyordu. 1886'den sonra Bulgaristan, bu maksadı sağlamak için geniş bir eğitim politikasına girişti. Makedonya'nın okullarına Bulgar öğretmenler tâyin ettirmek ve bu öğretmenler vasıtasıyla Makedonya'nın Bulgaristan'la birleşmesi fikrini yaymak işi başladı. Bu suretle Bulgar papazı ile Bulgar öğretmeni Makedonya'nın ruhunu zaptetmek için çalışmaya başladılar. Bulgaristan'ın, Makedonya'ya karşı gösterdiği bu yakın alâka ve ihtiras, nihayet Makedonya için çalışan siyasi teşekküllerin kurulmasına sebep oldu.

Makedonya komitelerinin kurulması ve çalışmaları İlk "Makedonya Komitesi" 1890'da Sofya'da kuruldu. Amacı, başlangıçta Makedonya'dan Bulgaristan'a göç eden Bulgarlara yardım etmektir.

Fakat az zamanda teşkilâtını genişletti ve siyasi bir karakter kazandı. Birinci merhalede Makedonya'nın muhtariyetini ikinci merhalede de Bulgaristan'a ilhakını başlıca faaliyet konusu olarak kabul etti. Yunanlılar ve Sırp-lar da Bulgarları taklit ederek, benzer komiteler kurdular. Fakat Sofya'daki Makedonya komitesi en faal olanı idi. Bu komite, resmi makamlar tarafından da teşvik görmekte idi. Gizli çalışı-yordu. Kabul ettiği başlıca usul, Makedonya'nın asayiş ve huzu-runu bozmaktı. Bunun için münferit cinayetler yapılmakta, köy ve

kasabalarda, zenginler dağa kaldırılarak fidyeci necat istenmekte idi. Bu suretle de Avrupa'nın dikkati celbedilmek ve Osmanlı devleti ıslâhat yapmaya mecbur edilmek isteniyordu. Makedonya komitesi, 1895'de ufak çapta bir isyan hareketi bile hazırlamıya muvaffak oldu. Fakat Bulgaristan Prensliği'nin müdahalesi temin edilmemişti. Babiâli, önemli kuvvetler göndermek suretiyle asayiş muhafaza etmiye muvaffak oldu. Bulgar Prensi Ferdinand, bu sırada Babiâli ile iyi geçinmek niyetinde idi. Açıktan açığa komitacıları himaye edemiyordu. Babiâli de Ferdinand'ı kendi tarafında bulundurmamak maksadiyle 1896'da onu resmen Bulgaristan Prensi olarak tanıdı; bundan başka aynı yılın 22 Nisanında Rumeli vilâyetlerinde ıslâhata dair bir kararname neşretti. Bu kararnamenin tatbikine ilkin Edirne vilâyetinde teşebbüs edilecekti.

Balkanlar'da meydana gelen huzursuzluk, Mayıs 1397'de Rusya ile Avusturya arasında Makedonya için yeni bir andlaşmaya sebep oldu. Buna göre iki devlet, esas itibariyle Balkanlar'da statükonun muhafazasına taraftar olduklarını teyit ettiler. Bununla beraber olaylar, Balkanlar'da yeni bir nizamın kurulmasını gerektirirse, güneyde Yanya ve kuzeyde İşkodra gölü arasında müstakil bir Arnavutluk Prensliği'nin kurulmasına ve geri kalan Osmanlı topraklarının (yani Makedonya) küçük Balkan devletleri arasında âdilâne bir surette paylaşılmasına karar verildi. Bulgaristan, Makedonya'nın taksim edilmesine taraftar değildi. Çünkü onun bütününe sahip olmak istiyordu. Taksimi önlemek ve günün birinde Makedonya'yı ilhak etmek için muhtariyet şekli altında vahdetinin muhafaza edilmesini uygun görüyordu. Sofya hükümetinin bu görüşüne tercüman olarak Makedonya komitesi 1899'da bir Bulgar umumî valisi idaresinde Makedonya'da muhtariyet kurulmasını istedi. Bulgar hükümeti, Babiâliye bu hususta bir muhtıra takdim ederek Selânik başkent olmak ve bir hiristiyan umumî vali tarafından idare edilmek üzere Makedonya'da muhtariyet idaresinin kurulmasını teklif etti. Umumî vali, başkent bölgesinde çoğunluğu teşkil eden halk zümresi arasından seçilecekti. Babiâli, bu teklifi istese de kabul edemezdi. Zira bu, Berlin muahedesinin tadiline yeniden yol açacaktı. Bulgaristan'ın dışında kalan Balkan devletleri muhtar bir Makedonya'nın uzun zaman yaşyamıyacağına ve günün birinde Doğu Rumeli

gibi Bulgaristan'a ilhak edileceğine muhakkak nazariyle bakıyorlardı. Bulgar teklifine onlar da itiraz ettiler. Rusya ve Avusturya da Bulgar ihtiraslarından endişe etmekte idiler. Rusya, Bulgaristan'ın kendisine danışmadan hareketlerini vefasızlık ve serkeşlik olarak kabul ediyordu. Avusturya ise, günün birinde Selânik'e kadar uzanmayı tasarlamakta idi. Makedonya, Osmanlı İmparatorluğunda kaldığı müddetçe bu tasarıya sahip olmak mümkündü. Makedonya'nın, Bulgaristan'a ilhak edilmesi veyahut idari ve siyasi bir vahdet halinde kuvvetlenmesi halinde tasarıdan vazgeçmek icabedecekti. İşte bu sebeplerledir ki Rusya ve Avusturya, Balkanlar'da asayişin muhafazası ve Makedonya üzerinde Bulgar ihtiraslarına set çekilmesi için Babıâli'ye bir defa daha ıslâhat yapmasını tavsiye ettiler.

Bulgar hükümeti, Makedonya'da muhtar bir idarenin kurulması hususundaki teklifinin reddedilmesi üzerine, Makedonya komitesini faaliyetlerinde, daha kuvvetli bir surette desteklemeye ve Osmanlı devletine gaile çıkartmaya devam etti.

Makedonya'da eşkiyalık olayları 1901'den itibaren Makedonya âdeta devamlı bir isyan atmosferi içinde yaşamaya başladı. Bulgaristan'da hükümetin teşvik ve müsamahasıyla hazırlanan çeteler, memlekete dehşet sahyordu. Türklereta raftar olan ve Rum kilisesine bağlı bulunan Bulgarlar, soyulduktan sonra, karıları ve çocuklarıyla feci bir şekilde öldürülüyordu. Köylerden ve kasabalardan başka, posta arabaları ve yolcu trenleri de basılarak yerli ve yabancı yolcular ve seyyahlar soyuluyor ve kurtuluş akçesi elde edilmek maksadiyle dağa kaldırılıyordu. Eşkiya en çok yabancılara musallat oluyordu. Bu suretle dünya umumî efkârı Makedonya üzerine çekilmek isteniyordu. Makedonya'yı, Bulgarlara kaptırmamak düşüncesi ile Sırlar ve Rumlar da çeteler teşkil etmek suretiyle aynı cinsten faaliyetlere girişiyorlardı. 1901'de Anastas adında şöhret kazanmış bir eşkiya, bir treni durdurarak seyahat etmekte olan bir Alman grubunu soydu. Serez yakınlarında Cassandra gümüş madenleri şirketi direktörü Chevalier adında bir Fransız, gün ortasında dağa kaldırılıp 15.000 Türk lirası karşılığı bırakıldı. Miss Stone adlı Amerikalı bir rahibe, kaçınıldıktan sonra 16.000 İngiliz lirası

karşılığında serbest bırakıldı. Sözün kısası, Makedonya, dünya umumî efkârı için büyük bir trajedi sahnesi haline gelmişti.

Çeteler, soygun neticesinde elde ettikleri para ile bomba ve silâh almakta ve teşkilâtın devamı için muhtaç oldukları maddî yardımı sağlamakta idiler. Yabancılardan aldıkları kurtuluş akçesini, işin sonunda Babiâli yabancılara tazmin etmekte idi. Bu suretle Osmanlı hükümeti vasıtalı bir şekilde komitelerin masraflarından bir kısmını üzerine almış durumda bulunuyordu.

Bu durumun başlıca sorumlusu Bulgar hükümeti idi. Makedonya'da, sözde Türkler tarafından zulüm gören Bulgarlar, Bulgaristan'a hicret etmekte, orada eşkiyalık stajı gördükten sonra silâhlandırılarak tekrar memleketlerine gönderilmekte idi. Babiâlinin vaki müracaatları karşısında Bulgar makamları, sureti haktan görünerek, komitelerin hazırlık ve çalışmalarından haberdar bulunmadıklarını öne sürüyorlardı. Halbuki Prens Ferdinand her yıl, tatilini, hudut üzerinde, eşkiyanın karargâhı bulunan Rilo Manastırında geçirmekte idi.

Bu olayların, kesif hale geldiği 1901 yılında Osmanlı otoriteleri, Üsküp ve Manastır gibi şehirlerde, Bulgar papazlarının ve öğretmenlerinin evlerinde, bombalar, silâhlar ve beyannameler ele geçirildiler. Yüzlerce Bulgar tevkif edildi. Elebaşları idama mahkûm edildi. Fakat Rus elçisinin müdahalesi ile şiddetli cezalar hafifletildi.

Makedonya komitesi, yapılan tevkifleri, faaliyetine yeni bir istikamet vermek için vesile kabul etti. 1902'de muhtariyet kampanyasına girişti. Mayısta, Makedonya ile Arnavutluk'un muhtariyeti için bir program hazırlayıp Abdülhamit II.'ye hitaben yayınladı. Programın başında mucip sebepler yerini tutan şikâyetler yazılmıştı : Osmanlı hükümeti tarafından yarım asırdan beri vadedilmekte olan ıslâhatın yapılmadığı, idare âmirlerinin keyfî ve taraffir hareket ettikleri memurların, mültezimlerin ve hattâ muntazam askerin, cana, mala ve namusa taarruz ederek zalimce hareketlerde bulundukları gibi haller belirtiliyordu. Programın esasına gelince, şu suretle formülleştirilmişti : Rumeli'de, Arnavutluk ve Makedonya adlarını taşıyan iki ayrı eyâlet kurulmalıdır. Bu eyâletler Padişahın otoritesi altında bulunacak, fakat Avrupa büyük devletleri tarafından, üç yıl için seçilen birer yüksek komiser tarafından ve yerli temsilcilerin de dahil bulunduğu birer

devletlerarası komisyon marifetiyle idare edilecektir. Her iki eyâlatte asayiş devletlerarası bir jandarma kuvveti ile yerli jandarma tarafından sağlanacaktır.

Bu programın neşrinden bir ay sonra, Sofya'da "Makedonya Komitesi" tarafından yeni bir muhtariyet programı hazırlandı. Bu programın konusu yalnız Makedonya idi. Selânik, Manastır ve Üsküp vilâyetleri, Makedonya toprakları olarak kabul edilmişti. Makedonya'nın bir idari birlik haline getirilmesi isteniyordu. Selânik bu birliğin başkenti olacaktı. Umumî bir vali, umumî bir meclis vasıtasıyla Makedonya'yı idare edecektir. Umumî vali, Selânik bölgesinde ekseriyeti teşkil eden topluluk arasından seçilecekti.

Osmanlı hükümetinin ıslâhat tedbirleri

Başta Padişah olmak üzere, devlet adamları muhtariyet isteklerinden ürküyorlardı. Bunda da haksız değildiler. Çünkü Osmanlı İmparatorluğundan ayrılıp müstakil hale gelen eyâletler

ilkin muhtariyet dileği ile ortaya çıkmışlardı. Bununla beraber Osmanlı devleti Makedonya adıyla anılan Rumeli vilâyetleri için ıslâhat yapmak taahhüdünü, Berlin muahedesi imzalamakla kabul etmiş bulunuyordu. Bu konuda, Padişah ile bazı vezirleri arasında esaslı görüş farkı bulunduğunu Sait Paşa'nın şu sözlerinden anlıyoruz : "Rumeli'de ıslâhatın süratleştirilmesini her ne vakit hatırlattım ise, Padişah bunun devletin siyasi menfaatlerine aykırı olduğundan ve Rusya devletinin düşüncesi dahi bu merkezde bulunduğundan bahsederdi."⁷⁷ Sultan Abdülhamid'in bu görüşü Osmanlı devleti ile Balkan devletleri arasında mevcut bulunacağına inandığı muvazene fikrine dayanıyordu. Yıldız sarayının bir bahçıvanının yaptığı bir mukayeseye istinat ettirdiği bu fikri şöyle ifade etmiştir : "Bir elma, bir armut, bir erik ve bir meşe ağacı o şekilde dikilmişlerdir ki dalları birbirlerine dokunmaktadır. Meşe, boyu ile öteki ağaçlara hâkimdir; fakat bunlar da, meşenin alçakta olan dallarına giden ziyayı ve havayı kesmektedir. O suretle ki bunlar çürümekte ve yere düşmektedir. Bir gün bu ağaçlar, her biri güneşe yükselmek için, kavgaya tutuştular. Gü-rültüleri ve bağırışmaları o kadar şiddet kesbetti ki, Tanrı işitti ve kendilerine şöyle hitabetti : Niçin kavga ediyorsunuz? Her biri-

⁷⁷ Un non Diplomat, aym eser, s. 59.

niz, olmanız lâzım geldiği gibisiniz; hiçbir ağaç diğerinden daha mükemmel değildir; her ağaç bulunduğu yere lâyıktır.” Balkanlar da da durum böyledir. Elma ağacı, Romanya’dır. Erik ağacı Sırbistan’dır. Armut ağacı Yunanistan’dır. Bizim Türkiyemiz de meşe’dır.”⁷⁸

Abdülhamit II., bütün salım görüşleri vehim duvarına çarpıp parçalandığı için ufkun ötesini yani istikbali göremiyordu. Kendi akıl ve iradesi ile yaptığı takdirde faydalı olabilecek icraatı, tehdidin yarattığı korku saiki ile yaptığı hallerde türlü zararlarını görmesine rağmen hareket tarzını değiştiremiyordu. Makedonya ıslâhatında da böyle olmuştur. Rusya ve Avusturya’nın münferit veya müşterek teşebbüs ve tehditleri karşısında Abdülhamit II., bir hükümdar gibi değil, fakat istenileni yerine getiren bir memur gibi hareket etmekte tereddüt göstermemiştir.

Yukarıda, sözü edilen, Makedonya komitelerinin cinayetleri ve muhtariyet istekleri şiddet kazanınca Padişah, alınacak tedbiri düşünecek yerde, acaba ne diyecekler diye Rusya ve Avusturya istikametinde kulak kabarttı.

21 Haziran 1902’de Abdülhamid’e Gulohovski’nin Viyana’daki Osmanlı elçisine söylemiş olduğu şu sözler ulaştırıldı :

“Bu vilâyetlerde —Rumeli vilâyetlerinde— idareniz fenadır. Biz sizin dostunuz. İyiliğinizden başka bir şey istemiyoruz. Sizden hakikati saklayanları dost zan etmeyiniz. Bu halin ıslâhını düşünmek zamanı katıyen geldi. Çaresine bakmaz iseniz kendinizi mahvedersiniz”.⁷⁹

Aynı sırada, Rusya İmparatoru olaganüstü elçi Turhan Paşa’ya “Beni görmüyor musunuz. Tebaamda bulunan Müslüman kısmını Hristiyanlardan tefrik etmeyip bütününün saadeti için çalışıyorum”⁸⁰ demişti. Ekim 1902’de İstanbul’daki Rus elçisi Zinovief hükümetten aldığı emir üzerine Makedonya’da ıslâhata girişilmesi lüzumunu bir defa daha hatırlattı. Avusturya elçisi buna benzer bir teşebbüste bulundu.

Abdülhamit II., bunun üzerine yeni bir ıslâhat tasarısı hazırlanmasını emretti. Kasım 1902. “Rumeli vilâyetleri hakkında

⁷⁸ Ali Vehbi, Abdülhamid, s. 130.

⁷⁹ Sait Paşa’nın Hâtıratı c. II., s. 226.

⁸⁰ Aynı eser, c. III., s. 177.

talimat" başlıklı ıslâhat hükümleri derhal yürürlüğe kondu. Buna göre valilerin yetkileri genişletilmiş, mahkemelerin istiklâli tekit edilmiş, karma jandarma teşkilâtı meydana getirilmiş ve bu ıslâhatın kontrol ve murakabesi vezir rütbesinde bulunan bir umumî müfettişe verilmiştir⁸¹. Müfettişi umumiye Hüseyin Hilmi Paşa tâyin edildi. Maiyetine müşavir olarak Nâsır Paşa, maliye nezareti müdürlerinden Nurettin Bey, Devlet Şûrası üyelerinden İhsan Bey verildiler. Hilmi Paşa maiyeti, 8 Aralık 1902'de Selânik'e gelerek vazifelerine başladılar. Paşa iyi niyetli ve anlayışlı idi. Kısa zamanda, suüstimallerin önüne geçerek daha iyi bir idare ve adalet sağlamaya muvaffak oldu. Fakat bu müspet neticeye rağmen komitacılık olayları eksilmedi. Çünkü bu hastalığın kaynağı yalnız Makedonya'da değil, fakat bu bölgenin dışında da bulunuyordu.

Rusya ile Avus-
turya'nın müda-
halesi

Makedonya meselesi zamanla Balkan devletleri meselesi halini almıştı. Ne Bulgaristan ne de diğer Balkan devletleri, Babıâli'nin ıslâhat tasarısından memnun olmadılar. Onlar, Osmanlı idaresinin, hiçbir suretle Makedonya'da kuvvetlenmesini istemiyorlardı. Üstelik de ıslâhat vesilesiyle Babıâli'nin Makedonya'daki Hristiyanları temsil etmek istediği hususunda bir kanaat hasıl olmuştu. Rusya ile Avusturya da, Makedonya'da Balkan devletleri ile Babıâl'i karşı karşıya bırakmak istemiyorlardı. Çünkü iki taraf arasında çıkacak bir anlaşmazlık Balkan harbine sebebiyet verebilir ve Avrupa barışını bozabilirdi. Bu düşünce ile Babıâli tarafından tesbit edilen ıslâhata da müdahale ettiler. Ocak 1903 başında, Viyana'da Rus ve Avusturya diplomatları arasında tanzim edilen ıslâhat esasları, Berlin muahedesi imzalamış olan diğer devletlerce de tasvip edildikten sonra bir memorandum şeklinde 21 Şubat 1903'de Babıâli'ye verildi. Memorandumda geçen esaslar, Osmanlı ıslâhat tasarısını bazı hususlarda tadil etmekte idi. Şöyle ki : Umumî müfettişin üç yıldan önce vazifesinden alınmaması; alındığı taktirde büyük devletlere danışılması; müfettişi umuminin; lüzum gördüğü anda, İstanbul'dan izin beklemeden, askerî kuvvetleri kullanması; valilerin tam mânasiyle emri altında bulunması; polis ve jandarmanın yabancı

⁸¹ Sait Paşanın hatıratı, c. III., s. 154.

mütehassıslar marifetiyle ıslâh edilmesi; böyle asayiş kuvvetlerinin ve kır bekçilerinin nüfus nisbetine göre Müslümanlardan ve Hristiyanlardan teşkil olunması; Üç vilâyetten her biri için bir gelir-gider bütçesi tanzim edilerek gelirin bir kısmının vilâyet ihtiyaçları için sarfedilmesi.

Hiç şüphe yok ki bu teklifler Babıâli'nin hükümranlılık haklarına tecavüz teşkil ediyordu. Fakat İstanbul'da bu konuda, yabancı devletlerle tartışmaya girilmesi usulü çoktan terkedilmişti. Abdülhamit II. bu tekliflerde ıslâhatın devletlerarası bir kontrole tâbi tutulması hususunda bir madde bulunmadığı için memnundu. Bundan başka, Çar, Makedonya komitesinin lağvedilmesi için Bulgaristan nezdinde teşebbüste bulunacağını da temin etmişti. Bu sebeplerle vaki teklifler aynen kabul edildi.

Islâhata, bu yeni teklifler dahilinde devam olunması, Makedonya'da durumu sakinleştireceğine daha berbat bir hale getirdi. Irklar arasındaki kin ve ihtirası sonderecede keskinleştirdi. Bulgaristan, Makedonya komitesinin faaliyetlerine müsamaha göstermediğini resmen ilân etti ise de eskisinden daha fazla onu himaye etmiye devam etti. Bundan başka, Osmanlı hükümetini, Bulgar hududunda kuvvet yığmakla ve Makedonya'da Bulgar halkına zulüm yapmakla suçlandırmaya kalkıştı. Makedonya ıslâhatı, Müslüman halk arasında da tepki yarattı : Hristiyanlardan, jandarma ve kır bekçisi tâyin edilmesi Kosova'da Arnavutlar arasında ayaklanmalara sebep oldu. Bu arada Hristiyanlara karşı bir takım münferit cinayetler yapıldı. Üsküb'de, Rus konsolosunun bir Arnavut tarafından öldürülmesi, Rusya'nın, Babıâli nezdinde sert protestoda bulunmasına sebep oldu. Sırp ve Bulgar komitacıları bu olayları fırsat bilerek tekrar dağlık bölgelere çekilerek baskınlar yapmaya başladılar. Manastır'da, Peristeri dağında komitecilerin bir kurmay heyeti teşekkül ederek sistemli bir şekilde anarşi yaratmaya kalkıştı. 25 Temmuz 1903'de bu heyet, Şark demiryolları umum müdürülüğüne bir tebliğ göndererek Makedonya Hristiyanlarının kurtuluş mücadelerinin başlamış olduğunu bildirerek, tren seferlerinin durdurulmasını istedi. Aynı ayda Makedonya komitesinin yeni teşkilâtının adı olan "Merkezî Hükûmet" bir beyanname ile Makedonya'nın Hristiyan halkını genel bir ihtilâl hareketine katılmaya teşvik etti. 1903 yazında,

Makedonya yeni ve kanlı bir ihtilâl devri tanıdı. Balkan devletlerinde harpçi bir hava esti. Bir Balkan harbinin patlak vermesinden korkuldu.

Mürzsteg programı Ekim 1904'de Rusya ve Avusturya Hariciye Nazırları Balkanlar'da barışın ve statükonun devamını sağlamak iddiasıyla Mürzsteg'de Makedonya için yeni bir program meydana getirdiler ve Berlin muahedesi imzalamış olan diğer devletlerin de muvafakatini aldıktan sonra Osmanlı hükûmetine verdiler. Burda Balkanlar'da, kendilerini en çok ilgili gören Rus ve Avusturya devletlerinin başlıca teklifleri şu suretle formüle edilmişti : 1 — Makedonya'da yapılmakta olan ıslâhatın kontrol ve murakabesi için Rusya ve Avusturya, umumî müfettiş Hilmi Paşa'nın yanında bulunmak üzere özel memurlar tâyin edeceklerdir. Bunların vazifesi, umumî müfettişin dikkatini, Hristiyan halkın ihtiyaçları üzerine çekmek; mahallî otoritelerin suistimallerini göstermek; İstanbul'daki elçilerin tavsiyelerini umumî müfettişe bildirmek ve hükûmetlerini Makedonya'da olup bitenlerden haberdar etmek olacaktır. 2— Makedonya'da sükûn ve asayişin kurulması, jandarma ile polisin çalışmalarıyla ilgili bulunduğu için, Osmanlı hükûmeti, bu kuvvetlerinin ıslâhını yabancı bir generale tevdi edecek; generalin maiyetinde gereği kadar yabancı subay bulunacaktır. 3— Umumî af ilân edilecek; yakılan köylerin tamiri için hükûmetçe yardım yapılacak, bu gibi yerler halkından bir yıl müddetle vergi alınmayacaktır. Makedonya'yı teşkil eden üç vilâyetin hudutları tadil ve tashih edilecek; Hristiyan halktan devlet hizmetleri için memur tâyin edilecektir.

Osmanlı hükûmeti, dış politikada hareket serbestisini, Avrupa devletlerinin aynı görüşe sahip olmamaları halinde, bir dereceye kadar muhafaza edebiliyordu. Fakat yukarıda sözkonusu program, Almanya müstesna, diğer büyük devletler tarafından kabul edilmişti. Abdülhamit II., programın tatbikini geciktirmek ve tadil etmek için beyhude yere, teşebbüslerde bulundu alâkâh devletlerin istekleri kabul edilmediği takdirde Makedonya için Hristiyan bir umumî vali tâyinini isteyecekleri yolundaki tehditler üzerine, Program aynen kabul edildi.

Bunun üzerine, Rusya ve Avusturya, derhal Selânik'e umumî müfettişin yanına birer özel memur gönderdiler. Bir müddet

sonra da Degiorgis adında bir İtalyan generali Osmanlı hizmetine alındı ve jandarma teşkilâtını ıslâh etmek için Makedonya'ya gönderildi. Makedonya, beş bölgeye bölünerek asayiş bu generalin maiyetinde İtalyan, Avusturya, Rus, Fransız ve İngiliz subaylarının da hizmet gördüğü jandarma birliklerine tevdi edildi.

Mürzsteg programının tatbikatı ile Makedonya'da ıslâhat faaliyeti yeni bir safhaya girmiş oldu. Görünürde Osmanlı hükümeti bu bölgede hâkimiyet haklarına eskiden olduğu gibi sahip kabul ediliyordu. Fakat gerçekte bu hâkimiyet, ıslâhatın kontrolü yabancı devletlere intikal ettiği için, çok zedelenmişti. Bu vesile ile şu ciheti kabul etmek de doğru olur. Osmanlı hükümeti, kendi vasıtalarıyla hâkimiyetini zaten kullanamaz hale gelmişti. Umumî Müfettiş Hilmi Paşa, Makedonya'ya gittiği vakit çözmek zorunda kaldığı ilk mesele asayiş sağlamaktır. Bu işi başaracak olan asker açtı. Subay da aylardan beri maaş almamakta idi. Birçok yerlerde, askerî müteahhitler alacaklarını elde edemedikleri için boykot yapmışlardı. Bu şartlar dahilinde hiçbir ıslâhat ve faaliyet mümkün değildi. Hilmi Paşa da zaten her şeyden önce, bu meselenin halledilmesini hükümetten istemişti. Mesele halledilinceye kadar da yukarıda anlatılan olaylar meydana gelmiş ve yabancı müdahalesini gerektirmişti.

Mürzsteg programının tatbikatı ile müspet bazı neticeler sağlandı. Nisbî bir sükûn kuruldu. Jandarma kuvvetleri daha disiplinli hareket eder oldular. Memurlar dikkatli ve itinalı bir seçimden sonra tâyin edildikleri için şikâyeti doğuran suüstimaler azaldı. Bununla beraber komitecilik, büsbütün kaldırılamadı. Babiâli'nin teşviki ile olmasa bile müsamahası ile Bulgar komitelerine karşı savaşmak için Yunan komiteleri ve Ulah komiteleri kuruldu. Arnavutluk'ta zaten eşkiyalık mahallî bir sanat gibi idi. Bu sebeplerle yabancı kontrol ve murakabeye, yabancı jandarma uzmanlarına rağmen devam etti.

Makedonya Mesc- Bu muvaffakiyetsizlik üzerine, ıslâhatın mali
lesinin halli için konulara teşmil edilmesi düşüncesi ortaya atıldı.
yeni tetbirler Teklif ilkin İngiltere tarafından öne sürüldü. 16 Ocak 1905'de İstanbul'daki İngiltere, Avusturya ve Rusya elçileri Babiâli'ye bir mal, ıslâhat projesi teklif ettiler.

Projenin esası, “üç vilâyetin malî idaresi Osmanlı Bankasına geçecek ve bu Bankanın Selânik, Manastır ve Üsküp şubeleri işbu vilâyetlerin muhasebe dairelerini teşkil edecektir. Bu üç vilâyetle, sancak ve kazaların ayrıca bütçeleri olacak, orada Osmanlı tebasından 6 maliye müfettişi bulunacak, bunların faaliyeti Osmanlı Bankasının, umumî müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa’nın ve Avusturya ve Rus sivil memurlarının murakabesine tâbi olacak”, fakat büyük devletler arasında bu konuda ittifak hasıl olamadığı için Babıâli, teklifi kabul etmedi. Nihayet Büyük devletler 26 Ekim 1905 de devletlerarası bir malî komisyon teşkil edilmesi üzerinde mutabık kaldılar. Osmanlı Hükümeti buna da muhalefet etti. Bunun üzerine, Almanya müstesna, geri kalan beş büyük devlet aşırı bir gösteri ile baskı yapmaya karar verdiler. Akdeniz filoları 2 Aralık 1905 de Midilli adasını işgal edip gümrük, posta ve telgraf merkezlerine el koydular. Abdülhamit II. bunun üzerine, malî komisyon marifetiyle malî murakabeyi de kabul etmiye mecbur kaldı.

Buna rağmen Makedonya’nın hali ıslâh edilemedi. Din ve ırk farkları yüzünden topluluklar arasında mevcut münaferet artmaya devam etti. Malî kontrol ve murakabe yüzünden de büyük devletler arasında hasıl olan ihtilâf gittikçe genişledi. Bu arada, faaliyetini Makedonya’ya nakleden “Genç Türkler Cemiyeti” Makedonya’yı Türkleştirmeye kalkışmakla Makedonya meselesi daha müzmin hale geldi. Bu hal, değişik şekillerde Balkan harbine kadar sürdü ve bu harbin de sebebini teşkil etti.

8. OSMANLI - ALMAN MÜNASEBETLERİ

Merhaleler

Abdülhamit II. devrinde, Osmanlı-Alman münasebetleri aşırı önem kazanmış ve Osmanlı devletin Avrupa büyük devletleri ile devam ettirmekte olduğu münasebetlerin temel prensiplerinin değişmesine âmil olmuştur. Bu öyle bir değişme olmuştur ki, Osmanlı İmparatorluğu’nun dış siyasetinde de bir dönüm noktası karakteri kazanmış ve İmparatorluğun dağılıp göçmesine kadar sürmüştür. Osmanlı - Alman münasebetlerinin bu karakterini gereği gibi belirtmek için üç bölümde inceliyeceğiz. Birinci bölümü, Alman millî birliğinin kuruluşundan önce, Osmanlı - Prusya münasebetleri, ikinci bö-

lümü Alman birliğinin kurulmasından, Bismark'ın Şansölyelikten çekilmesine kadar olan devirdeki Osmanlı - Alman münasebetleri; üçüncü bölümü de, İmparator Wilhelm II. ile Abdülhamit II. devirlerindeki Osmanlı - Alman münasebetleri teşkil edecektir.

Osmanlı-Prusya münasebetleri

Osmanlı İmparatorluğu, orta Avrupa istikamesinde yaptığı yayılışında Avusturya'nın mukavemetiyle karşılaşmıştı. Avusturya İmparatorluğu, kuruluş bakımından Alman olmakla beraber, yapısı ve siyasal amaçları yönünden Alman değildi. Bu sırada, Almanya henüz bir coğrafya teriminden ibaretti. Almanya kelimesinin akla getirdiği topraklar üzerinde irili ufaklı yüzlerce Alman devleti yaşamakta ve bunlar, Avusturya'nın başkanlığında bir Germany konfederasyonu teşkil etmekte idi. XVI. yüzyıldan bu yana, Rönesan ve Reform hareketleri ile Alman halkında, milli benliğin uyanışına etki yapan duygu ve düşünceler ortaya atılmaya başladı. Modern Almanya işte, gün geçtikçe, gelişen bu duygular ve düşüncelerin üzerine kuruldu. Fakat bu kuruluşun tarihi ve siyasal akışını yöneltmek ve sonuçlandırmak Avusturya'ya değil Prusya'ya nasip oldu. Prusya devletinin kuruluşu ve gelişmesi ile Osmanlı devletinin kuruluşu ve gelişmesi arasında, göze batacak kadar, sıkı bir benzerlik görülmektedir.

Osmanlı devleti Anadolu'nun siyasal birliğini geniş ölçüde temsil etmekte olan Selçuk İmparatorluğu'nun zayıfladığı ve parçalanmaya başladığı bir çağda, Anadolu'nun batısında, Bizans İmparatorluğu sınırı boylarında kurulmuş ve bir yandan Bizans'a karşı savaşmalarıyla maddî ve mânevî kazançlar sağlarken öte yandan da Anadolu'nun birliğini kurmaya çalışmıştır.

Prusya da Almanya'nın batısında, Avusturya'nın Almanya üzerindeki üstünlüğü zayıfladığı sırada, Fransa sınırı boyunda kurulmuş, bir yandan milli düşman sayılan Fransızlara karşı yaptığı savaşlarla maddî ve manevî üstünlüğünü kuvvetlendirirken öte yandan, Avusturya'ya karşı yaptığı savaşlarla Alman birliğini gerçekleştirme yolunda ilerlemeler sağlamış ve en sonunda Alman birliğini kurmuştur.

Prusya devleti, Brandenbourg büyük Dukası, Frederik Giyom I.'in Avusturya İmparatorundan "Kıral" unvanını almasıyla kuruldu. Toprakları dar, nüfusu az olduğu halde, bu Kıral ile

oğlu Frederik II. devrinde, hatırı sayılır bir kudret haline geldi. Avusturya veraset savaşmalarındaki (1740-1748) üstün başarıları ve yedi yıl savaşmalarında (1756-1763) Avusturya, Fransa ve Rusya'ya çok kuvvetli karşı koyması ile büyük devlet kertesine geldi.

Prusya'nın büyük devlet oluşu, Osmanlı İmparatorluğu'nun alçalma çağına rastlar. Avusturya ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu üzerine saldırılarıyla ile tehlikeli komşu devletler haline gelmişlerdi. Osmanlı devletinin, yalnız kendi gücüne güvenmek suretiyle bu devletlere karşı koyması, artık güçleşmişti. Avrupa devletleri arasındaki muvazene siyasetinden faydalanarak Rusya ile Avusturya'nın düşmanı olan devletlerle anlaşması gerekiyordu. Bundan ötürüdür ki, Prusya'nın, yukarıda sözkonusu savaşlardaki zaferleri İstanbul'da sevinç ile karşılanmıştı. Prusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile müşterek sınırı yoktu. Osmanlı topraklarında yayılması sözkonusu dışı idi. Protestan devlet oluşu yönünden, Katolik veya Ortodoks devletler gibi koyu Hıristiyan-severlik siyasete de sahip değildi. Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğu ile Prusya'nın dost ve müttefik olması için elverişli bir zemin hazırlanmış oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu, dış siyasette inziva prensibine bağlı bulunduğu için böyle bir dostluk yapılması için ilk adımı atmak Prusya'ya düştü.

Prusya Kralı Frederik II. Rusya'nın ve Avusturya'nın, Osmanlı İmparatorluğu zararına olarak genişlemelerine muhalefetti. Çünkü böyle bir genişleme ile bu devletler kuvvetlenecekler ve Avrupa muvazenesini kendi çıkarlarına değiştirmiş olacaklardı. Böyle bir değişmeden Prusya'nın herhangi bir menfaat sağlaması mümkün olamayacağından, düşmanlarının kuvvetlenmiş olmasıyla zarar göreceği tabii idi. Frederik II. bu düşüncelerle ve bir ittifak yapmak üzere, müşavirlerinden Rexin'i elçi olarak 1761'de İstanbul'a yolladı. Osmanlı hükümeti, ittifak yapmaktan çekindi; bununla beraber Prusya ile ilk defa olmak üzere, kapitülasyon hükümlerini kapsıyan ticaret muahedesi örneğinde, bir dostluk muahedesi imzaladı. Bu muahede Frederik II.'yi tatmin etmedi ise de bundan böyle, İstanbul'daki Prusya elçisi, büyük nüfuz sahibi oldu. Osmanlı devlet adamları dış siyasetle ilgili problemlerde onunla istişare etmekte kusur göstermediler. Prusya 1778'de Bavyera veraseti yüzünden Avusturya ile giriş-

tiği savaşta ve 1784'de Kırım'ın Ruslara aidiyetinin tanınması sırasında Osmanlı devletine yeniden ittifak teklif etti ise de bu teklifleri de reddolundu.

Osmanlı İmparatorluğu, arada formel bir ittifak olmadan, Prusya ile dostluğunu devam ettirip, onun yardımını sağlamayı düşünüyordu. 1787'de Katerina II.'nin, büyük Grek İmparatorluğunu kurmak hususundaki gürültülü hareketleri üzerine, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa'nın telkinleri ve Kırım'ı geri almak amacıyla Rusya'ya savaş açtı. Avusturya, Rusya'nın müttefiki olarak bu savaşa katıldı. Prusya, tereddütlü bir devreden sonra Osmanlı hükümeti nezdinde, formel bir ittifak için yeni teşebbüsler yaptı. Açık fikirli ve taassup düşmanı olan Padişah Selim III.'ün etkisiyle Osmanlı ulemasının çoğunluğu, bu kere âyetler ve hadisler arasında, Hristiyan bir devletle ittifakın yapılmasına cevaz veren mânalar çıkarmaya muvaffak oldular. Bu suretle de 30 Ocak 1790'da Osmanlı devleti ile Prusya arasında böyle bir ittifak muahedesi imzalandı. Buna göre, Prusya, bahar mevsiminde bütün kuvvetiyle Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşa girmeyi ve Türkiye için şerefli bir barış imkânı sağlayıncaya kadar savaşmayı yükleniyordu. Osmanlı devleti de karşılık olarak Avusturya'yı, son Lehistan paylaşmasında elde ettiği yerlerle Galiciya'yı, Lehistan'a geri vermiye zorlayacağını, Prusya ile Avusturya ve Lehistan arasındaki ihtilâfın Prusya çıkarına çözümlmesi yolunda var kuvvetiyle çalışacağına söz veriyordu. Bu siyasi ve askerî ittifak Osmanlı devletinin bir Avrupa devleti ile karşılıklı şartlarla imzaladığı ilk ittifaktır. 1791'de Avusturya'nın Osmanlılarla barış imzalamaya yanaşmasında bu ittifakın etkisinin de bulunduğu şüphesizdir.

Fransa büyük ihtilâlinin yarattığı Avrupa buhranı sırasında, Osmanlı devleti tarafsız kaldı. Fransa'nın Avusturya ordularına karşı kazandığı zaferler İstanbul'da takdir edilmekte ve Fransa'ya beslenen sempatiyi kuvvetlendirmekte idi. Böyle olduğu halde Fransız elçilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu, Prusya ile Avusturya'ya karşı, Fransa ile bir ittifak yapmaya zorlayan çalışmaları neticesiz kaldı. 1795'de Prusya'nın Fransa ile ayrı barış yapması İstanbul'da iyi karşılandı. Çünkü, Osmanlı devleti, Prusya'nın Avusturya ile birlikte hareket etmesini hoş karşılamıyordu. Osmanlı hükümeti, bu arada, ilk defa olmak üzere Berlin'de bir

ikamet elçiliği kurdu. Napolyon Bonapart'ın Mısır seferi (1797-1801) Prusya'nın dostluğunun değerini arttırdı. Mısır'ın Fransız kuvvetleri tarafından boşaltılmasından sonra Fransa ile tekrar normal diplomatik münasebetler kurulması üzerine, Paris'e gönderilen Osmanlı elçilerine, bu şehirdeki Prusya elçisi ile sıkı münasebet devam ettirmeleri hususunda talimat verilmiştir.

1805'de Paris'e, elçi olarak gönderilen Muhip Efendi'ye verilen talimatta, Prusya ile ilgili şu satırlar dikkati çekmektedir :

“Prusya devletinin maslahat ve mevki cihetiyle daima Osmanlı devletine hayırhahlık iddiasında olduğu ve mukaddemlerde bazı mesalihte işe yaramış olduğu.. malûm olan kazayadan olmakla Prusya devletinin dahi celp ve telifinden hâli olmayıp onun vesatetiyle gerek Françelu'nun ve gerek sair devletlerin gizli tedbirlerine vakıf olmak için efendii mumâileyhe (Muhip Efendi) Paris'te olan Prusya memurlariyle aralıkta mülâkat ve devleti Aliyye'nin Prusya devleti hakkında olan hulûs ve saffetinden bahs ve beyan eyliyerek bütün devletlerin niyet ve maksatlarını anlamaya çalışmalıdır”⁸².

Bu satırlardan anlaşılıyor ki, Osmanlı hükûmeti, Prusya Elçilik memurlarının aracılığı ile Avrupa devletlerinin siyasi hedeflerini öğrenmeyi ümit etmektedir. 1806'da Napolyon Bonapart'ın Prusya'yı mağlûp edip barış yapmaya zorlaması, Osmanlı - Prusya münasebetlerinin ikinci ve hattâ üçüncü plânda kalmasına sebep oldu. Bu durum Mahmut II. devrine kadar sürdü.

1827'de Fransa, Rusya ve İngiltere donanmalarının Navarin'de Osmanlı donanmasını tahrip etmek suretiyle Yunan isyanlarının gidişini değiştirmeleri, bu olay ardından gelen Osmanlı - Rus savaşında İngiltere ile Fransa'nın seyirci kalmaları, Edirne muahedesi ile meydana getirilen müstakil Yunan devletini tanımaları, nihayet 1830'da Fransa'nın Cezayir'i ele geçirmesi; Osmanlı hükûmetini, Prusya dostluğunu aramaya sevketti. Mahmut II. modern bir ordu kurmak hususunda Prusya'nın yardımını diledi. İlk defa olmak üzere, Moltke'nin Başkanlığında, Alman subayları Türkiye'ye gelip hizmet kabul ettiler. Bu suretle Osmanlı - Prusya muna-

⁸² Başvekâlet Arşivi, Selim III. devri sandıkları, Muhip Efendi'ye talimat.

sebetlerinde yeni bir safhanın, sonraları gelenek halini alacak olan temeli atılmış oldu.

Moltke'nin, Türkiye'deki memuriyeti esnasında edindiği intibaları, Prusya'ya döndükten sonra bir kitap halinde yayınlaması, Alman umumî efkârının, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenmesi yolunda bir başlangıç vazifesini gördü. Nitekim, o sırada, "Fredrich List'e, Osmanlı Asyası'nın Avrupalılaşması sayesinde, kuvvetleneceğini ve Almanya'nın, bu hususta bütün batı devletlerine önder olarak, şarkta üstün bir yol oynayacağı yolunda ilerisini önceden gören bir tahminde bulunuyordu"⁸³. Fakat Prusya, Moltke'nin Osmanlı hizmetine girdiği devirden 1871 yılına kadar dikkatini Almanya olayları üzerine çevirmiş bulunduğu için Frederik II. ve Frederik III. devirlerinde, Osmanlılarla devam ettirilmek istenen sıkı münasebetlere benzer münasebetler bağlamak yoluna girmedir. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun devletlerarası mahiyet alan problemlerinin görüşüldüğü konferanslara, Avrupa büyük devleti sıfatıyla katılarak Osmanlı topraklarının bütünlüğünü savunan, Fransa ve İngiltere devletleri tarafında yer aldı. Bu suretle de tarihî Osmanlı - Prusya dostluğu Alman birliğinin gerçekleşmesine kadar sürmüştür.

Bismark Prusya'nın başvekili bulunduğu sırada, siyasetinin esasları bütün dikkatini ve kuvvetini, Alman millî birliğinin gerçekleştirilmesi üzerine toplamıştı. Bu birliğin "kan ve ateşle" meydana gelebileceği yolundaki vecizesi Prusya'nın, Avusturya'ya (1866) ve Fransa'ya karşı (1869-70) yaptığı savaşlarda doğrulanmıştı. Prusya'nın Avrupa'nın bu eski ve büyük devletlerini yendikten sonra Alman İmparatorluğu'nu kurmaya muvaffak olması, Avrupa devletleri arasındaki muvazene bozmuş ve yeni bir muvazenenin kurulmasını gerekli kılmıştı. Alman İmparatorluğu'nun Şansölyesi olarak memleketin dış politikasının idaresini ele alan Bismark yeni Avrupa muvazenesinin, Alman menfaatlerine göre ayarlanmasına ve Alman nüfuzu altında devam etmesine istekli idi. Bunun için de her şeyden önce, Almanya'nın dış siyaseti için birtakım ana prensipler tesbit edilmesi icabetmekte idi.

⁸³ Dr. Yak, Balkan harbinden sonra Almanya, (tercüme, İstanbul, 1331).

Bismark'a göre bu prensiplerin başkası, Avrupa'da barışın korunması idi. Savaşlarla kurulmuş olan Alman İmparatorluğu, ancak barış sayesinde teşkilâtlanıp elde etmiş olduğu toprakları muhafaza edebilecekti. Bismark, barışın korunması için Alman dış siyasetinin şu hedeflere yöneltilmesini gerekli görmekte idi: 1— Fransa'nın, Alsas - Loren'i geri alması maksadiyle bir üç alma savaşı yapmasına meydan vermemek. 2— Avusturya ile Rusya'nın, Almanya'ya karşı ittifak yapmalarını önlemek ve bu iki devlet arasında, Almanya'nın da karışmasını neticelendirecek bir savaşa engel olmak. İngiltere ve diğer sömürgeci devletlerle Avrupa dışı sömürge problemlerinde çatışmamak için Almanya'nın bir sömürge politikası bulunmadığı yolunda, dünyayı inandırmak. Hiç şüphe yok ki, bu hedeflere varmak kolay değildi. Fakat imkânsız da değildi. Bismark, 1871'den sonra Fransa'yı dış politikada tecrit etmiye ve Almanya ile Avusturya ve Rusya arasında bir dostluk sağlamaya muvaffak oldu. Bundan başka sömürge siyasetinin, Almanya için bir zaaf teşkil edeceğini, çünkü sömürgeler için kuvvetli bir donanmaya sahip olmak lâzım geldiğini, halbuki Almanya'nın coğrafya durumunun böyle bir filo kurmasına elverişli bulunmadığını, defalarca, nutuklarında açıkladı.

Bismark ve Osmanlı İmparatorluğu Bismark'ın, Avrupa siyaseti ve sömürgeler hakkındaki düşünceleri Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı davranışı üzerine de etki yapmıştır. Bu sırada büyük devletlerin Osmanlı toprakları ile ilgili ihtirasları ve menfaatleri "Şark Meselesi" formülü ile ifade edilmekte idi. Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa, asırlardan beri bu mesele ile alâkalı idiler. Bu devletlerden her biri meseleyi kendi çıkarına çözmek istediği için menfaatleri çarpışmakta ve devletlerarası anlaşmazlıklara yol açmakta idi. Almanya'nın, Şark meselesine karışmak temayülünü göstermesi, hiç şüphe yok ki, onu daha çapraşık bir hale getirebilirdi. Bismark bu yönü takdir etmekte idi. Almanya'nın, şark meselesine, hisse talebi ile karışmasını, büyük devletler arasında, devamını istediği muvazene siyaseti için zararlı olacak, bundan belki de bir savaş çıkabilecekti. Halbuki Bismark savaş istemiyordu.

Bismark'ın en büyük endişesi Rusya ile Fransa'nın anlaşması ve Almanya'yı iki cephede savaş yapmaya mecbur etmeleri idi. Bununla beraber Rusya ile Almanya'nın savaş ile halledilebilecek ihtilâfları bulunduğuna kani değildi. Rusya'nın, ordu ve donanmasını düzene koyduktan sonra İstanbul ve Boğazları üzerine yürümek isteyeceğine ihtimal vermekte, böyle bir durumda İngiltere'nin ve Avusturya'nın, eskiden olduğu gibi, Türkleri savunmak için, Almanya'nın müzaheretini sağlamadıkça münferit veya müşterek bir harekette bulunabileceklerini varit görmemekte idi. Zaten Rusya, Türklere karşı savaş açmadan önce 1833 de olduğu gibi, Padişahı, yabancı devletlere olduğu gibi, tebaasına karşı müdafaa etmek için boğazlarda üs istiyeyeceğine muhakkak nazariyle bakıyordu. Böyle bir durumda İngiltere ile Avusturya'nın Rusya ile araları açılacağından, Almanya'ya daha ziyade meyledcekleri tabii idi. Bismark Rusya'nın İstanbul'a yerleşmek teşebbüsüne Avusturya'nın muhalefet etmesine de akıl kestiremiyordu. Rus politikasının tehlikeye atılmasını, Avusturya için istifadeli bulmakta idi, çünkü; Viyana kabinesinin, tehlikeler karşısında kalmış bir Rusya'dan, Osmanlı mirasından büyük hisse koparabilecektir. Maamafih, Bismark, Rusya ile Avusturya arasında, sağlam bir ittifaktan endişe etmekte ve böyle bir halde Almanya'ya karşı yedi sene harplerinde görülen "birleşmenin" tekrar meydana gelmiş olacağını kabul etmekte idi.

Bismark, Almanya'nın, Şark meselesine karışmasını Avrupa barışı için olduğu gibi, Almanya'nın büyük devletler arasında devamını istediği Almanya nüfuzu altındaki muvazene siyaseti için de zararlı görüyordu. Bu sebeple Almanya'nın Şark meselesi karşısındaki davranışını belirtmenin gerekli olduğunu anlamış ve "Şark meselesi bir Alman crinin kemiklerine değmez" diyerek Almanya'nın bu meseleye karşı kesin alâkasızlığını açıklamıştır. Hiç şüphe yok ki, bu davranış Prusya Kralı Frederik II.'nin takip etmiş olduğu siyasetin zıddı idi. Fakat zamanın icaplarına da uygundu. Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında müşterek bir sınır yoktu. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında bir Alman yayılması söz konusu olamazdı. Bismark'ın ilk devirlerinde Almanya, henüz büyük bir ekonomsal kudret haline de gelmemişti. Üstelik Bismark, şark meselesinde en alâkalı devletler olan Rusya ile Avusturya'yı barış halinde, Almanya'ya bağlı

tutmak da istiyordu. Bununla beraber Bismark'ın yukarıdaki sözü yüzde yüz doğru ve samimî de değildi. Bismark, Almanya'ya, Avrupa'da, devletlerarası münasebetlerde hâkim rolünü gördürmek için Şark meselesinin göstereceği ihtilâflı tahavvülleri istismar etmeyi de ihmal etmemiştir. Ayastafanos muahedesinin değiştirilmesi için yapılan Berlin kongresi bunun açık örneğidir. Her ne kadar Bismark bu kongrede, "namuslu bir komisyoncu" gibi hareket edip hiçbir menfaat sağlamadığını açıklamış ise de Avrupa muvazenesi için Bosna - Hersek'in Avusturya'ya kazandırılmasına Tunus'un da Fransa'ya temin edilmesine çalışmıştır. Bu da gösteriyor ki, Şark meselesi, Bismark devrinde, Almanya'nın Avrupa'daki nâzım durumunun devamı için tâvizat deposu halinde kalmıştır. Kaldı ki Berlin kongresini takip eden yıllarda, Almanya'nın endüstri ve ekonomi durumlarında meydana gelen gelişme, Bismark'ın dış siyaset prensiplerinde tadilât yapmasına da kısmen sebep olmuştur. Bismark, sömürge siyasetine muhalif olduğunu ilân etmiye devam etmekle beraber umumî efkârın etkisi altında Almanya, güney ve batı Afrika'da sömürgeler edinmiye başlamış ve Avusturya'nın Balkanlar'daki inkişaf emellerini, kendi çıkarına uygun bulunmuş, bundan ötürü de bu devleti, Rusya'ya karşı tercih etmiye başlamıştır. Bu hal, Rusya-Almanya münasebetlerine etki yapmaktan uzak kalmamış ve Rusya'nın Fransa ile İngiltere'ye yaklaşmasına sebep olmuştur.

Bismark devrinde, Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu ile alâkasız kalmak istemesine rağmen Osmanlı devlet adamlarının, Almanya'yı Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatı ile alâkalandırmak istedikleri görülmektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu, çöküşünün bir neticesi olarak yakın çağın başından bu yana, varlığını Avrupa devletleri arasındaki muvazeneden faydalanmak suretiyle devam ettirmek yolunu tutmuştu. Bu yoldaki hızı da inhitat çukuruna gömüldükçe artmıştı. Yakın çağın başından beri, olayların yapısına ve hedefine göre sıra ile İngiliz, Fransız ve Rus dostluk ve ittifaklarından faydalanılmıştı. Fakat Alman İmparatorluğu'nun kurulması, bu üç devlet arasındaki siyasi ihtilâfları yumuşatmıştı. Bunlar Almanya tehlikesine karşı bir gün birleşmek zorunda kalacaklarını anlıyorlardı. Bu sebeple, eskiden olduğu gibi "Şark meselesi" yüzünden birbirleriyle savaşa tutulmaları ihtimali azalmıştı. Şu halde Osmanlı devleti,

artık, bu üç devletten biri ile temelli bir dostluk yapmayı bekliye-
mezdi. Almanya'ya meyletmesi zaruri idi. Bu zaruret de Alman-
ya'nın yalnız askeri yönden kuvvetli bulunmasından ileri gel-
miyordu. Almanya aynı zamanda kudretli bir ekonomiye de sahip
olmuştu. Osmanlı devlet adamları, Osmanlı ekonomisini, Osmanlı
ordusunu olduğu gibi Alman yardımı ile kalkındırmayı düşünü-
yorlardı. Bu düşünce de Almanya'nın sömürge siyaseti ile azçok
gülgelenmekte idi.

Bismark'ın sömürge konusundaki fikirleri ve tutumu, bil-
hassa 1880'den sonra umumî efkârı tatmin etmemiye başladı.
Alman nüfusunun süratle artması, Alman endüstrisinin ve ti-
icaretinin gelişmesi, basında sömürge politikası lehinde geniş
ölçüde neşriyatın yapılmasına sebep oldu. İngiltere'nin Mısır'a,
Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi bu neşriyatın, hükümet üzerine
tesir yapacak bir dereceye gelmesine sebep oldu. Ocak 1882'de
"Alman sömürge Cemiyeti" kuruldu. Hususi teşebbüs mahsulü
olarak ilk sömürgeci faaliyetler belirmiye başladı. Afrika kıyı-
larında, Atlas Okyanus adalarında, Yeni Gine'de, ilk Alman
yerleşmeleri vuku buldu. Bismark, bu hareketlerin tesiri altında
kalarak Alman dış siyasetini sömürgecilik istikametine çevirmiye
mecbur kaldı. Bu suretle Togo Camerun müstemlekeleri kurul-
duğu gibi (1885), güney batı Afrika'da (1886) ve doğu Afrika'da
(1889) Alman nüfuzu yerleşti. Fakat bu fetihler Almanları tatmin
etmiyordu. Bismark'ın Şansölyelikten çekilmesini mütaakip
Alman İmparatoru Giyom II. nin dış politikayı, vasıtasız olarak
idare etmiye başladığı devirde, halk ve hükümet, daha geniş bir
yayılma ile alâkadar olmiya başladılar.

GİYOM II. DEVRİNDE OSMANLI - ALMAN MÜNASEBETLERİ

Osmanlı İm-
paratorluğuna
karşı alâkanın
artması

Giyom II. devrinde, Alman umumî efkârı, dik-
katini Osmanlı İmparatorluğu ve en çok Anadolu
bölgesi üzerine toplamaya başladı. Anadolu'nun,
Almanya için bir hayat alanı olabileceği düşün-
cesi, ilk önce Hale Üniversitesi Profesörlerinden

Loudvig Ross tarafından, daha Alman birliğinin kurulmasın-
dan önce ortaya atılmış, fakat, uzun zaman iltifat görmemişti.
1885'de merkezi Berlin olan ticaret ve endüstri şirketi, Alman

coğrafyacılarından Kiepert'i Anadolu'nun haritasını tanzim etmekle görevlendirdi. 1888'den sonra da diğer bir Alman coğrafyacısı Nauman, Ziraat sömürgeciliği hakkında bir propagandaya memur edildi. Bu sırada Almanya'nın nüfusu 1871 yılına nazaran sekiz milyonluk bir artış göstererek 49 milyona varmıştı. Bismark devrinde elde edilmiş olan sömürgeler, yerleşmeye elverişli değildi. Almanlar fazla nüfusun yerleştirilmesi için Anadolu'yu gözlerine kestirmeye başladılar. Anadolu'nun, Alman ekonomisi için de çekici bir kuvveti olduğu öne sürülüyordu. Almanya'nın endüstri gücü artmış ve ticareti de gelişmişti. Fabrikalar için ham madde ve mamulleri için pazar bulmak lüzumu baş göstermişti. Alman iş adamları, bu meselenin çözülmesi için Anadolu'da Alman nüfuzunun yerleşmesini zaruri görüyorlardı. Mütefekkirler de bu zarureti desteklemekte kusur göstermiyorlardı. Ünlü tarihçi Ranke, "Almanya'nın ekonomi yönünden geleceği İstanbul'un mukadderatına bağlıdır" diyordu. Alman matbuatında, geniş yankılar uyandıran bu fikirler halkı şiddetle alâkadar ediyordu. Anadolu'yu görmemiş, tanımamış olanlar, kulaktan dolma bilgilerle Anadolu hakkında çeşitli rivayetler ortaya atıyorlardı. Anadolu'nun havasının ve suyunun çok güzel olduğunu, toprağının sonderecede verimli bulunduğunu öne sürüyorlar, sınırlarının da Basra körfezine kadar uzandığını bu suretle küçük Asya'dan başka : Dicle ve Fırat havzasını ve Suriye'yi içine almakta olduğunu da iddia ediyorlardı.

Alman askerî otoriteleri, Anadolu'nun önemini askerî yönden dikkate almakta ve onu Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinden ayırmıyarak mütalâa etmekte idiler. Almanya'nın, dünya çapında artmakta olan ticareti ve kuvvetlenmekte bulunan harp filosu sebebiyle bir gün, İngiltere ile savaşa tutuşmak gerekeceğini ihtimal dahilinde görüyorlardı. Rusya'nın ve Fransa'nın İngiltere'yi tutacağı böyle bir savaş, Almanya için ölüm kalım karakteri taşıyacak idi. Çünkü Almanya, çember içine alınmış olacak, ham madde kaynakları ve müstemlekeleri ile irtibatı kesilecek idi. Almanya'nın, İngiltere'yi adalarında mağlûp ederek barışa zorlaması imkânsızdı. İngiltere'yi, can alacak noktadan vurmak için tek çıkar yol, Napolyon Bonapart'ın yaptığını denemekten ibaretti; yani Mısır'ı, istilâ etmek ve Hindistan ile olan ticaretini mahvetmektir. Bu neticenin sağlanması ise, Osmanlı

İmparatorluğu'nun dostluğunun sağlanmasına, onun aracılığı ile İslâm âleminin el altında tutulmasına, Berlin'i Anadolu'ya, Anadolu'yu da Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayacak demir yolları inşasına, bağlı idi. Genç Alman İmparatoru Gıyom II. de bu fikirleri tasvip etmekte ve Alman siyasetine, onları gerçekleştirecek bir yol ve dinamizm kazandırmayı tasarlamakta idi. Bütün bu fikirleri bir cümlede toplamak için, denebilir ki Almanya, siyasi, iktisadî ve stratejik yönlerden Osmanlı İmparatorluğu ile ve bu arada bilhassa Anadolu ile çok yakından ilgilenmiye başlamıştı. Hiç şüphe yok ki Almanya'nın bu tasavvurlarını gerçekleştirmeye muvaffak olması, Osmanlı İmparatorluğunda elverişli psikolojik bir zemin bulmasıyle mümkündü.

Osmanlı devlet
adamları ve Al-
manya

Böyle bir zemin, Osmanlı İmparatorluğunda, vardı. Yakın çağın başından beri, Osmanlı İmparatorluğu, devletlerarası muvazeneden faydalanmak suretiyle varlığını devam ettirmek yolunu

tutmuştu. Selim III. ilk defa olarak 1790 Prusya ile Avusturya'ya karşı askeri bir ittifak imzalamış, Napolyon Bonapart'ın, Mısır'ı istilâsı karşısında, Rusya ve İngiltere ile anlaşarak Fransız tehlikesini uzaklaştırmıştı. Mahmut II Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın imparatorluğu tehdit eden savaş kudretine karşı, Hünkâr İskelesi muahedesi imzalamak suretiyle Rus himayesini sağlamıştı. Abdülhamit II., Rus himayesi yerine Fransız ve İngiliz yardım ve nüfuzunu tercih etmiş, 1871'de Fransa'nın, Prusya'ya yenilmesi üzerine Abdülaziz, tekrar Rus nüfuzuna meyletmiye mecbur kalmıştı. Fakat Mithat Paşa ve arkadaşlarının, Abdülaziz'i tahttan indirdikten sonra, meşruti bir idare kurmak için çalışmaları ile Rus nüfuzu sona ermiş Osmanlı - Rus harbinin neticeleri de bir kere daha Osmanlı İmparatorluğu için siyasette yalnız kalmasının mahzurlarını göstermişti. Berlin kongresini takip eden sıralarda, İngiltere'nin Mısır'a, Fransa'nın, Tunus'a yerleşmesi de gösteriyor ki Osmanlı devleti için müstakil bir dış siyaset takibine imkân kalmamıştı. Zamanın şartlarına ve icaplarına göre büyük bir Avrupa devleti ile ağır şartlar bahasına da olsa anlaşma zaruri idi. Prusya'nın, Avusturya'yı (1886) ve Fransa'yı (1869-70) mağlûp ederek Alman İmparatorluğu'nu kurması ilk sırada, Osmanlı İmparatorluğu için menfi netice

doğurmuştu. Rusya, 1856 Paris muahedесinin Karadeniz ve Boğazlarla alâkalı hükümlerini değıştirmeye muvaffak olmuştu. Bismark devrinde Almanya, Rus dostluğuna önem vermesine ve Osmanlı İmparatorluğu'nu küçümsememesine rağmen, Osmanlı devlet adamları, Rus baskısını, Alman dostluğunu temin etmek suretiyle hafifletmekten ümit kesmemişlerdi.

**Abdülhamit II.
ve Almanya**

Abdülhamit II. bu ümide herkesten çok sarılmakta idi. Çünkü Rusya'dan nefret etmekte, İngiltere'den korkmakta ve Fransa'yı da küçümsemekte idi. Rusya'nın, içişlerimize devamlı olarak müdahalesinden usanmıştı. "Monarşik bir hükümet olduğu için Osmanlı devletinde meşrutiyet idaresinin kurulmasını istemez"⁸⁴ demek suretiyle istibdat idaresinin, kısmen de olsa, Rus baskısı neticesinde devam ettiğini ifade etmiştir. İngiltere'ye hayranlığı olmakla beraber ondan korkmakta idi. Selânik'teki ikameti esnasında bir gün doktoru Atıf Hüseyin'e İngiltere hakkında şöyle demiştir: "Evvelce de söylemiştim yine de söylerim. Bize her fenalık İngilizlerin eli altından çıkar. Fransızlar da bizim hayrımızı istemezler. Benim felâketim İngilizlerin eliyle olmuştur. Daha evvel Sultan Aziz vakası da yine İngilizlerin teşvikiyle, Mithat Paşa ve komitesi tarafından vukua geldi."⁸⁵

Abdülhamit II. yukarıda sözü geçen üç büyük devlete karşı sempati beslemediği halde Almanya'ya karşı büyük hayranlığı vardı. Bu hayranlık, şehzadelğinde Abdülaziz'le birlikte Avrupa'ya yaptığı seyahat esnasında başlamıştı. Bu seyahatten İstanbul'a dönüşünde, Prusya ile Fransa arasında bir savaş çıktığı takdirde, Fransızların kazanacağını iddia eden doktoru Mavroyanı ile Prusya'nın kazanacağına dair 100 lira bahse tutuşmuştu.⁸⁶ Abdülhamit II. Almanın karakteri itibariyle biraz ağır olmasına rağmen sadık dost ve çalışkan olduğuna, bir işe girişmeden önce gerekli bilgileri edinmeye önem verdiğine, Fransız gibi politika ile uğraşıp vaktini boş yere harcamadığına inanmakta ve onun bu karakterini takdir etmekte idi.⁸⁷

⁸⁴ Dr. Atıf Hüseyin, Defter, 11. (T. T. K.).

⁸⁵ Aynı defter " " "

⁸⁶ Aynı defter, 10, s. 4.

⁸⁷ Ali Vehbi, adıgeçen kitap, s. 110.

**Türk - Alman
Yakınlaşması**

Abdülhamit II,'nin Almanya ve Almanlar hakkındaki bu fikirlerinin, Türk - Alman yakınlaşmasında büyük etki yaptığına şüphe yoktur. Bu yakınlaşma ilkin 1880'de kültür alanında başlamıştır. Almanya'ya tahsil ve staj için subaylar gönderilmiş ve Alman İmparatoru ile Bismark'ın müsaadesi alındıktan sonra, Wettendorf'un başkanlığı altında, Türk ordusunu düzene koymak için İstanbul'a bir askerî heyet getirtilmiştir. Birkaç yıl sonra da Von der Goltz başkanlığında (1883-1895) başka bir Alman heyeti gelmiştir. Bu esnada İngiltere'nin Mısır'a Fransa'nın da Tunus'a yerleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu iki dost devletle arasını açıyor ve Almanya'ya olan eğilimini arttırıyordu. Alman ekonomisi bu durumdan faydalanıyordu. Deutsche Bank İstanbul'da bir şube açıyor. Alman elçisi Kont Radowitz zamanında elçilik, Türkiye'de Alman ekonomisinin yayılmasını sağlamak için çalışan bir etüt ve teşebbüs merkezi haline geliyor. İlk iş olarak Alman askerî heyetinin de etkisiyle Almanya'nın savaş endüstrisi mamulleri Türkiye'ye akıma başladı. 1888'de Deutsche Bank ile diğer bir Alman bankası adına hareket eden Alferd Kaulla adında bir maliyeci, Osmanlı hükümeti tarafından yaptırılmış olan Haydarpaşa - İzmit demiryolunu işletme ve İzmit-Ankara demir yolunu inşa etme imtiyazını elde etti. Bir yıl sonra Alman İmparatoru Giyom II. Yunanistan'a yaptığı bir ziyaret münasebetiyle İstanbul'a da uğrayarak Abdülhamid'i ziyaret etti. Böyle bir olayın tarihte örneği yoktu. İlk defa olarak bir Avrupa hükümdarı Osmanlı Padişahının başkentine gelmiş oluyordu. Osmanlı devleti bu sırada, Girit isyanı ile meşgûldü. Umumî efkâr ve Padişah, Alman İmparatoru'nu, âdeta bir kurtarıcı gibi karşıladılar. Bu suretle Almanya'nın maddî nüfuzuna paralel olarak mânevî nüfuzu da Osmanlı memleketlerinde yayılmaya başladı. 1890 da, Bismark'ın Şansölyelikten çekilmesini mütaakıp 24 Ağustos 1890 da Osmanlı devleti ile Almanya arasında yeni bir ticaret muahedesi imzalandı. Bu muahede, Almanya'nın iktisadî, malî ve ticarî teşebbüsleri için geniş ve faydalı imkânlar sağlamakta idi. Almanya, Osmanlı limanlarına posta vapurları işletmiye ve mamullerini Anadolu pazarlarına sevketmiye başladı. Memleketin çeşitli bölgelerinde, Alman bankaları ve ticarethaneleri kurulmaya başladı. Zamanla okullar ve hastahaneler açıldı. Siyasi

edebiyatta kullanılan bir tâbir ile bu hareket, barış yolu ile bir yayılmadan başka bir şey değildi.

**Demiryolu
siyasetinin
karakteri**

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğunda giriştiği teşebbüslerden siyaset alânında en kuvvetli tepkiyi yaratan yeni demiryolları inşa etmek teşebbüsü oldu. Gerçekte, Osmanlı devlet adamları demir-

yollarının önemini daha Abdülmecit devrinde kavramışlar ve bu konuda yabancılara imtiyazlar vermiye başlamışlardı. Abdülaziz devrinde de demiryolculuk teşebbüsleri devam etmişti. Fransız ve İngiliz kumpanyaları batı Anadolu limanlarına getirdikleri mamullerini içerlere doğru sürmek ve bu bölgenin ham maddelerini kolaylıkla gemilerine kadar nakletmek için, kısa demiryolu inşa etmek siyasetine girişmişler ve bu düşünce ile İzmir, Aydın ve İzmir-Kasaba hatlarını meydana getirmişlerdi. Abdülaziz devrinde her ne kadar Von Pressel adında bir Alman mühendisi, İstanbul'u, Anadolu'nun büyük şehirlerine ve onları Suriye, Irak ve Hicaz merkezlerine bağlayacak olan geniş ölçüde bir program meydana getirdi ise de hükümete kabul ettiremedi.

1890'dan sonra Almanlar Von Pressel'in tasarısını benimseyip geliştirdiler ve Abdülhamit II.'ye kabul ettirdiler.

Almanya ve Osmanlı devleti, bu tasarının geliştirilmesinden, kendi menfaatleri için siyasi stratejik ve ekonomik neticeler elde etmeyi düşünüyordular. Almanya, yukarıda da belirtildiği üzere, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın kendisine karşı yapacakları bir savaşta çember içine alınmaktan, ancak Türk dostluğu ile kurtulabilecek ve Berlin'de başlayıp Basra'da nihayetlenen demiryolundan ve şubelerinden faydalanmak suretiyle İngiltere'ye, Mısır'a ve Hindistan'a giden yollar üzerinde kuvvetli bir darbe indirebilecekti. Bundan başka, Anadolu'nun Dicle ve Fırat havzasının ham maddeleri ve tabii kaynaklarıyla Alman endüstrisini beslemek mümkün olacaktı. Bu geniş teşebbüsler sayesinde git-tikçe artmakta olan Alman nüfusunun bir kısmını da Osmanlı İmparatorluğunda yerleştirmek imkânı basıl olacaktı.

Abdülhamit II. 'ye gelince şöyle düşünüyordu: Almanya sözkonusu, uzun demiryollarını inşa etmekle ekonomik yönden Osmanlı İmparatorluğu'na sıkı bir surette bağlanacak ve bu İm-

paratorluğun devamı hususunda Türkiye'ye siyasi buhranlarında olsun, askerî savaşlarında olsun, yardım etmiye mecbur kalacaktı. Bundan başka, bu demiryolları Osmanlı ordusunun hızla seferberlik yapmasına ve büyük kuvvetlerin bir yerden gerekli yere kolaylıkla taşınmasına imkân sağlayacaktı. Böyle de olunca Suriye, Irak ve Hicaz bölgelerinde sık sık patlak veren isyanlar artık vukua gelmiyecek, vukua gelse de süratle bastırılabilirdi. Abdülhamit II. Mısır'a yerleşmiş olan İngiltere'nin, Mezopotamya, Suriye ve hattâ Anadolu kıyılarını tehdit etmesi halinde de bu hatlardan faydalanmak suretiyle başarılı bir savunma savaşı yapabileceğini hesaba katmakta idi. Padişah, demiryollarının geçtiği bölgelerde, halkın refah seviyesinin süratle yükselineceğine ziraat ürünlerinin kolay ve ucuza taşınması sayesinde memleketin bazı bölgelerinde sürmekte olan hayat pahalılığının hafifletileceğine ve göçmenlerin daha faydalı olabilecekleri yerlerde yerleştirilmelerine imkân sağlanacağına da inanmakta idi. Hiç şüphe yok ki, demiryolu problemi ele alındığı vakit ön planda ekonomik kazançları üzerinde duruldu ve diğer mülâhazalar da zamanla onlara eklendi.

Haydarpaşa - Bağ-
dat Demiryolu

Önceden de belirtildiği üzere, Türk hükümeti tarafından inşa edilmiş olan Haydarpaşa - İzmit demiryolunun işletme imtiyazı iki Alman bankasına verilmişti. Bundan başka, İzmit - Ankara demiryolunu yapmak imtiyazı da aynı bankalara verilmişti. Bu iki banka, bu işleri görmek üzere, Alman sermayesiyle (Anadolu demiryolları kumpanyası)nı kurdular. Üç yıl sonra İzmit - Ankara hattı işletmeye açıldı. Bu başarı, Alman kumpanyasına istediği yeni imtiyazların verilmesine sebep oldu. Bunlardan biri Eskişehir - Konya demiryolu diğeri de Ankara - Kayseri ve gelecekte Kayseri-Sivas, Diyarbakır üzerinden Bağdad'a uzatılacak bir hat idi. Eskişehir-Konya demir yolu 1896'da tamamlandı. Fakat Ankara - Kayseri demiryolu tasarısı, arazinin elverişsiz durumu sebebiyle ve çok pahalıya malolacağı düşüncesi ile terkedildi. Büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri, temsil ettikleri memleketlerin malî müesseseleri için Konya'dan Bağdad'a oradan da Basra Körfezine uzanacak bir demiryolu imtiyazı elde etmek için Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunmaya başladılar. Alman İmpa-

ratoru Gıyom II.'nin İstanbul'a gelişi (18 Ekim 1898) ve Kudüs ile Şam'ı ziyaret etmesi, rekabet terazisinin kefesini, Almanlar tarafına meylettirdi. İngiliz şirketleri adına hareket eden bir temsilci, Babiâli'ye, söz konusu hattın inşasının, hükümetten hiçbir temettü akçesi istenmemek şartıyla, kendilerine verilmesini teklif etti⁸⁸. Teklifi cevaplandırılmadı. İmtiyazın, Gıyom II.'nin, Abdülhamit II üzerine yaptığı tesir ile Almanlara verilmesi, prensip itibariyle kabul edildi.

Gıyom II.'nin, İstanbul'u Kudüs ve Şam'ı ziyaret etmesi, Bağdat demiryolu problemi dışında, Osmanlı-Alman münasebetleri üzerinde de çok geniş ve sonuçları itibariyle önemli tesirler yaptı. Alman İmparatoru Şam'da verdiği bir demeçte, dünyada mevcut 300 milyon Müslümanın halife tanıdığı Osmanlı Padişahının, dostu olduğunu ve daima dostu kalacağını bildirdi. Bu söz, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu, gerektiği vakit, himaye edeceği mânasına gelmekte idi. Abdülhamit II.'nin de zaten çoktan beri aradığı ve bulamadığı böyle bir himaye idi. Bu sebeptendir ki bu tarihten sonra, Almanya'nın nüfuzu, Osmanlı İmparatorluğunda türlü yönlerden çok daha geniş ölçüde, artmaya ve kuvvetlenmeye başladı. Bu arada, Almanya'ya Kudüs'deki Alman rahipler üzerinde, himaye hakkı bile tanındı. Halbuki, mevcut muahedelere göre, bu hak Fransa'ya ait idi. Fransa basım, Türkiye ve Türkler aleyhinde yazmaya başladı. Abdülhamit II., bu saldırıların mânasız bulmakta ve "İmparatorluğumun sahibi değil miyim? bana ait olan şeylere dilediğim gibi tasarruf edemez miyim? Fransızların Kudüs'deki Alman Katoliklerini himaye etmeleri nasıl tecviz edilebilir?"⁸⁹ demek suretiyle kendisini müdafaa etmiştir. Sadrazam Sait Paşa da "Kudüs'de sadece Fransa'nın nüfuzunun devam etmesinde bizim için bir fayda tasavvur etmedim. Aksine nüfuzun parçalanmasını daha uygun gördüm."⁹⁰ demiştir. Gerçekte ne Padişah, ne de Sadrazam yapılan işi hukuk yönünden mütalâa etmiyorlardı. Birincisinin düşüncesi, şahsî, ikincisinin de siyasi idi. Her iki düşünce de mevcut muahedelere, aykırı olarak yapılmış olan bir hareketi, haklı gösterecek bir

⁸⁸ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. II, s. 196.

⁸⁹ Ali Vehbi, Abdülhamid, s. 114.

⁹⁰ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. II, s. 206 - 208.

değerden mahrumdu. Bununla beraber, böyle hareketlerin kapısını açmış olmak da Osmanlı devlet adamlarına yükletilemezdi. Fransa'nın Tunus'a, İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi de mevcut muahedelere aykırı hareketler olarak vuku bulmuştu. Osmanlılar bu hareketlere, zayıf oldukları için boyun eğmişti.

Bağdat demiryolu projesi, uzun bir hazırlık devresinden sonra 1903'de kesin şeklini aldı ve imzalandı.

Sözleşmeye göre Anadolu demiryolları kumpanyasına şu imtiyazlar verilmekte idi; kumpanya : 1— Haydarpaşa - Ankara ve Eskişehir - Konya hatlarını 99 yıl müddetle işletecekti. 2— Konya'dan başlamak ve Bağdat üzerinden Basra'ya kadar devam etmek üzere takriben 2300 kilometre uzunluğunda bir demiryolu yapıp işletecekti. Demiryolunun iki tarafında ve yirmişer kilometrelik bir saha dahilinde, imtiyazı henüz verilmemiş olan madenleri istismar edip, ormanlardan odun kesip kömür yapabilecekti 3 — Fırat'ta, Şattülrap'da, nakliyat hakkına sahip olacak, Bağdat ve Basra kıyılarında limanlar inşa edip çalışmalarını düzenliyecekti.

Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesinin etkileri Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara prensip itibariyle verilmesinin kabul edilmesinden (1889) sözleşmenin imzalanmasına kadar (1903) geçen müddet zarfında ilgili devletlerin umumî efkârı ve siyaset çevreleri bu problem üzerine olduğu kadar, Osmanlı devletinin mukadderatı üzerine de dikkatlerini toplamışlardır.

Sözkonusu imtiyaz, Almanlara, ekonomi yönünden istifadeli bir yayılma sahası sağladığından Almanya'da, Osmanlı İmparatorluğu için genel bir sempati uyandırması beklenirdi. Halbuki bu sonuç gerçekleşmedi. Alman umumî efkârının mutaassıp dindarları, Berlin hükümetini İstanbul'da temsil etmiş olan elçi Jeltsch de Saurman'ın 1897'de bir Alman gazetesine yapmış olduğu beyanatın tesiri altında bulunuyorlardı. Elçi bu beyanatında, Türklerin Ermenileri sebepsiz öldürdüklerini belirttikten başka şarklı olmaları sebebiyle, ciddi ıslâhat yapmaya ve garphlaşmaya muktedir olamayacaklarını ifade etmişti. Elçi, Abdülhamit II.'nin isteği üzerine geri çağırılmış, fakat sözlerinin tesiri izale edilememişti.

Bu esnada, Osmanlı ordusunu düzenlemek için, Türk hizmetinde çalışmış olan Mareşal Von der Goltz'unu yayınladığı bir kitap da umumi efkârın ilgisini çekmiştir. Yazar, bu kitabında, evvelce Bismark'ın Türkiye hakkında ortaya atmış olduğu bir fikri, genişletmiş ve izah etmiştir. Bismark Türk'ten başka unsurların yaşamakta oldukları toprakların alâkalı büyük devletler arasında paylaşılarak Türklerle meskûn yerlerde de Edirne - İstanbul ve Anadolu'da milli bir Türk devletinin kurulması fikrini savunmuştu⁹¹. Von der Goltz de fikrini şu şekilde formülleştirmekte ve müdafaa etmektedir: Türkiye'nin geleceği, tabii sınırları içerisine çekilerek orada kuvvetlenmeye çalışmasına bağlıdır. Türk kuvvetinin en derin ve sağlam kökleri Anadolu'dadır. Avrupa'daki ve Afrika'daki arazi terkedilmeli ve Anadolu'ya gelinmelidir. Bu bir zarurettir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu sunî bir şekilde teşekkül etmiştir. Osmanlı tebaasını teşkil eden fertler arasında ortak hiçbir bağ yoktur. Osmanlıların Avrupa'da kaybetmiş oldukları topraklara, gerçekte hiç bir zaman tam mânâsıyla sahip olmamışlardır. Buralarda ırk ve içtimai nüfuzları yerleşmemiştir. Bu hal, Besarabya'da, Bosna, Tuna Sırbistan, Yunanistan ve Erdel'de, Macaristan'ın Osmanlı hâkimiyetinde bulunmuş olan kısımlarında da böyle olmuştur.

Türkiye'nin, Avrupa'da elden çıkardığı yerler düşman memleketlerdir. Türkiye'nin Balkanlar'da Türk olmıyan toprakları terketmesi lehinde olacaktır. Çünkü sınırların daralması halinde, dokuz düşman ile çevrili bulunan Türkiye ancak üç düşman karşısında kalacaktır. Avusturya ile hududu kalmıyacak, Trablus-Garp, İtalya'ya bırakıldığı takdirde, Fransa ile de bir sınır dâvası bulunmayacaktır. Bundan başka hudutların çok geniş olması, savunmayı güçleştirmekte ve herhangibir devletin Türkiye ile ittifak etmesini de imkânsız hale getirmektedir. Hudutların daralması ile bu mahzur da ortadan kalkacaktır. Mareşal Goltz, İstanbul'un başkent olmıya elverişli bulunmadığını da tahlil etmektedir. İstanbul stratejik yönden daimî bir tehlikeye maruzdur. İklimi gevşeticidir. Hükümet erkânı, mütemediye Batı ile alâkalanıp Anadolu'yu tamamen ihmal etmektedir. Bir memur İstanbul'da

⁹¹ Bekir Sıtkı Baykal, Bismark'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu taksim fikri, s. 9. (Ayrıbasım), Ankara 1943.

yaşamayı ideal, Anadolu'da bulunmayı sürgün kabul etmektedir. Bu telâkki ise Türkiye için büyük tehlikedir. Şu halde başkent, Konya, Kayseri veya daha güneyde Halep olmalıdır.⁹²

İmparator Giyom II.'nin bu fikirlerin bütününe olmasa bile bir kısmına ortak olduğuna ihtimal verilebilir. İmparator, Şam nutkunda, bütün Müslümanların dostu olduğunu ilân ederken, hiç şüphe yok ki, Abdülhamit II.'nin dikkatini Anadolu ile Arap yarım adası üzerine çekmekte idi. Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki topraklarına gelince, bunlar üzerinde Avusturya'nın, yayılma plânlarını önlemek istemesi mümkün değildi. Böyle bir istek, Almanya'nın, büyük değer vermekte bulunduğu Avusturya ittifakının sonu olacaktı. Şu halde, Mareşal Von der Goltz'un Türkiye için millî ve tabii sınırlara taraftar olmasına karşılık, İmparator Giyom II., dinî hudutlara taraftardı. Bağdat demiryolu da zaten bu hudutlara bağlanacaktı. Bağdat hattının İmparator'a Anadolu'da bir nüfuz sahası fikrini telkin ettiğine şüphe yoktur. Nitekim daha 1890'da Berlin'deki Osmanlı elçisi Abdülhamit II.'yi, İmparator'un, basın tarafından da desteklenmekte olan bu tasavvurundan haberdar etti. Mesele, Bağdat hattı boyunca ve bilhassa Anadolu'da Alman kolonileri yerleştirmek suretinde, bahis mevzuu olmakta idi. Abdülhamit II.'nin Alman İmparatoru'na derin bir hürmet ve itimat beslemesine rağmen bu konuda çok hassas olduğu, şu satırlardan anlaşılmaktadır: "Berlin'deki elçim, beni Kayser'in Anadolu'da bir nüfus sahası tesis etmek tasavvurundan haberdar etti. Anadolu'nun iktisadi durumunu düzenlemek hususunda Almanlardan istifade etmek hususunda bir diyeğim yok. Fakat Alman gazeteleri Bağdat hattının iki tarafında Alman kolonileri yerleştirmekten söz açıyorlar. Bu gazeteler ne demek istiyor?. Ecdadımızın kan ve can pahasına kazandıkları bu Anadolu toprağını Alman kolonilerine terkedeceğimizi sanıyorlar. Maattecessüf biz yabancılara çok iyi muamele ettik. Bütün felâketlerimizin sebebi de budur. Anadolu'da biz yalnız kalmalıyız. Çok şükür Allah'a, her taraftan kovulan dindaşlarımız için bu tek sığınacak yeri muhafaza etmiş bulunuyoruz."⁹³

⁹² Baron von Der Goltz, *La Défaite de la jeune Turquie*, s. 57-63; Paris 1913, s. 117.

⁹³ Ali Vehbi, Abdülhamid, s. 117-118.

Almanya'nın, Bağdat hattı teşebbüsündeki davranışı endişe verici olmakla beraber, Abdülhamit II., Almanların zararlı görüşlerinin önlenilebileceğine ihtimal verdiğiinden, sözkonusu hattın yapılmasını teşvik etmekten geri kalmadı.

Almanya'nın, Bağdat hattından elde etmek istediği neticeler Rusya'ya ve İngiltere'ye de endişeye düşürmüştü. Rusya en çok kuzey Anadolu'da, Almanlara demiryolu inşa etmek imtiyazının verilmesinden korkmakta idi. Abdülhamit II.'nin sınır bölgesinde demiryolu inşa ettirmek niyetinde olmadığını açıklamasına rağmen, Rusya bunu, yeter derecede kuvvetli bir teminat olarak kabul etmedi. İstanbul'daki Rus elçisi Zinorvief, istediği garantiyi elde etmek için baskı yapma yolunu tuttu. Nisan 1900'da Berlin muahedesi ile tesbit edilmiş olan savaş tazminatından tecil edilmiş bulunan 57 milyon frangın ödenmesini istedi. Osmanlı devleti, bu parayı ödeyecek durumda değildi. Abdülhamit II., bir hattı hümayun ile Karadeniz bölgesinde yapılacak demiryolları imtiyazlarının, Bağdat hattı için kabul edilmiş şartlar dahilinde, Rusya'ya verileceğini yüklenmek zorunda kaldı. Buna karşılık da, Rus elçisi isteğini geri aldı.

İngiltere de Rusya gibi Bağdat hattını, doğudaki menfaatleri için tehlikeli bulmakta idi. Hattın İngiliz sermayesi ile yapılmasını temin etmiye muvaffak olamayınca, bazı tâvizler karşılığında Almanlar tarafından yapılmasına muvafakat etmiye mecbur kalmıştı. Bu tâvizlerin başında, Fransa ile İngiltere'nin de inşaat için gerekli sermayenin bütününün üçte biri ile teşebbüse iştirak etmesi geliyordu. Almanlar bunu kabul ettiler. Öte yandan Alman İmparatoru, İngiltere'ye dostluk örnekleri vermekte kusur etmedi. 1890 ve 1895'de İngiltere'ye ziyaretlerde bulundu. Yine aynı yıllarda İngiltere ile imzaladığı muahedelerle onun Afrika'daki menfaatlerini tanıdı. Zaten bu sırada İngiltere ile Rusya arasında Afganistan yüzünden büyük bir ihtilâf da meydana çıkmış bulunuyordu. İngilizler, bütün bu sebeplerle Bağdat hattı teşebbüsünü bir olup-bitti gibi kabul etmiye mecbur kaldılar.

Fakat Bağdat demiryolu inşaatının ilerlemesi, Basra istikametinde devamı için de gerekli istikşaf hareketlerine girişilmesi üzerine İngiltere ve Rusya, hattâ Fransa dikkatlerini tek-

rar bu hat üzerine toplamıya başladılar. Almanya, her üç devletin bu bölgedeki menfaatlerini tehdit eder olmuştı. Bu sebeple hat, ekonomik karakteri ikinci plânda kalarak, sözkonusu üç devletin, Osmanlı İmparatorluğu hakkında, yıkıcı siyaset takip etmelerine sebep olan büyük bir politik mesele halini aldı.

9. ABDÜLHAMİT II.'NİN, BÜYÜK DEVLETLERLE KOMŞU DEVLETLERİN, OSMANLI DEVLETİ HAKKINDAKİ SİYASETLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ

Abdülhamit II. nin dış siyaset üzerine genel düşünceleri İstibdat devrinde, devlet demek, Abdülhamit II. demektir. Devletin, küçük, orta ve büyük işleriyle doğrudan doğruya, kendisi meşgûl olduğu için işlerin mahiyetini öğrenip bilmek isterdi. İç siyasette olduğu gibi, dış siyasette de karar yetkisi, kendisinde olduğundan, İmparatorluğun, ilgili devletlerle olan münasebetlerini yakından takip ederdi. Bu devletlerden her birinin siyasi amaçları hakkında, birtakım düşüncelere de sahipti.

Abdülhamit II.'nin, dış siyasette, temel prensibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun barış içinde yaşamasını sağlamaktan ibaretti. Bu neticeyi elde etmek için de tuttuğu yol, hiçbir devlete bağlanmamak⁹⁴ ve siyasi ihtilâfları, İmparatorluğun zararına da olsa, mutlaka barış yolu ile çözmek ve böylece barışı korumaktır. Barışçı olmasının sebebi, Osmanlı İmparatorluğunun zaaf derecesini kavramış olmasından ileri geliyordu. Henüz Padişahlığın ilk yıllarında meydana gelen Osmanlı - Rus harbi, ona bu zaafın ne kadar engin ve derin olduğunu göstermişti. Hâtıralarında, sık sık, bu harp esnasında, sorumlu mevkilerde bulunan devlet adamlarının, kararsızlık ve şaşkınlık içinde kalmış olduklarını ve kendisinin, işlerin idaresini ele almak zorunda kalmış olduğunu anlatır ki, hakikat de böyledir. Dış siyasette, olayların gidişine göre, şu veya bu devlete meyletmiş olmasına rağmen, önceki Padişahlar devrinde görüldüğü gibi, bunlardan herhangi birisi ile kesin bir dostluk kurmaktan çekinmiştir. Bunun da sebebi, devrinde, başka bir renk almış olan siyasi şartlardan başka, vehimli oluşu

⁹⁴ Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, s. 49.

ve iç siyasette adamlarından hiç kimseye itimat etmediği kadar, dış siyasette de hiç bir devlete itimat etmemiş olmasıdır.

**Abdülhamit II.
ve Rusya**

Abdülhamit II., Rusya ile Türkiye'nin, dünyada en mükemmel dostlar gibi yaşamasını mümkün kılacak bazı faktörlerin mevcut olduğuna inanmıştır. Bu faktörleri açıklamamakla beraber Rus İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında mevcut umumî ve hususî benzerlikler diye birtakım benzerlikler işaret ettikten başka, Rus halkı ile, Osmanlı halkı arasında da bir karakter benzerliğinin var olduğunu söylemektedir⁹⁵.

Mükemmel bir dostluk için, böyle elverişli bir zeminin mevcut olmasına rağmen, Abdülhamit II., iki devletin, birbirlerini irsî düşman saymalarını Rusya'nın yakın doğudaki siyasi ihtirasları ile alâkalı görmekte, bu ihtirasların Çar Aleksandr I., tarafından program haline getirilip, ondan sonra gelen Rus Çarlarınca da inat ve ısrar ile takip edilmiş olduğunu belirtmektedir. "Rusya'nın yakın doğuda siyasi programı" diye vasıflandırdığı bu programda, Abdülhamit II., şu amaçları görmektedir.

1— Balkan devletlerine Rus sevgisini aşlamak,

2— Sırbistan, Bosna - Hersek, Karadağ, Hırvatya ve Dalmaçya'da Slav halkı arasında birliği hedef tutan harpçi bir zihniyet yaratmak ve böylece bir Yugoslav Krallığı meydana getirmek.⁹⁶

3— Bundan sonra, Balkan devletleri, Rusya'nın müttefiki olarak Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'na, doğu yolunu kapıyacıklar ve Türkiye aleyhindeki hareketleriyle de Pan-İslavcılığı Boğazlara kadar ulaştıracaklardır. Bu son hususta Bulgarlar öncü vazifesini görecektir.⁹⁷

Abdülhamit II.'ye göre, bu programın Boğazlarla alâkalı kısmı, Türkiye için bir hayat meselesidir ve her ne pahasına olursa olsun Boğazların muhafazası lâzımdır. Fakat bu hususta da Türkiye yardıma muhtaçtır. Avusturya - Macaristan, Türkiye gibi Slavcılığın tehdidi karşısında bulunmakla beraber bu tehdidi

⁹⁵ Ali Vebhi, adıgeçen eser, s. 153.

⁹⁶ Aynı eser, s. 134.

⁹⁷ Aynı eser, s. 146.

önlemek fırsatını kaçırmış bulunmaktadır. Önceleri, Slavcılığa cephe alan devletlerden İngiltere'ye gelince, Bulgarları sözde Rus nüfuzundan kurtarmak için himaye etmiye başlamıştır. Londra'da komiteler kurmalarına, bu komitelerin tertip ve teşvikiyle Türklerin aleyhine bir çete harbi yapmalarına müsaade etmiş ve Türklerin bu çeteleri ortadan kaldırmalarına itirazcı kesilmiştir. Fransa da Rusya ve İngiltere ile dostluğuna toz kondurmamak için Slavcılık dâvasının gelişmesine göz yummaya başlamıştır. Bu durumda, Abdülhamit II., Balkanlar'da Slavlara karşı yardımcı olarak Yunanistan'ı ve Almanya'yı görmekte ve Almanya için de "çok şükür, Fransa'nın yerini tutacak bir Almanya var" demektedir.⁹⁸

**Abdülhamit II.
ve Avusturya-
Macaristan**

Abdülhamit II., Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun yapısı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı arasında bir benzerlik görmekte ve bunu "Bizim İmparatorluğumuz, içine aldığı halklar bakımından bir birlik göstermez. Fakat Avusturya - Macaristan İmparatorluğu da böyledir. Avusturya'da din birliği yoktur. Çünkü Ortodoks ve Protestanlar vardır." denmektedir. Abdülhamit II., Osmanlı İmparatorluğu'nun din birliğinden mahrum oluşunu büyük bir zaaf sebebi saydığı için bu ifadesi ile Avusturya - Macaristan İmparatorluğunun bünyece, zaafını işaret etmeyi istemiştir. Bununla beraber Abdülhamit II., siyasette, Avusturya dostluğuna önem verdiğini de şu suretle ifade etmiştir: "Avusturya İmparatoru ile de ayrıca dostluğum vardı. Pek eskiden başhyan bu dostluğun mahiyeti hususidir. Amcam Sultan Abdülaziz ile beraber Avrupa seyahatine çıktığımız zaman Viyana'da hastalanmış idim. İmparator, beni misafir olarak Schön-burn sarayında alıyordu. Tedavi ettirdi. Amcamdan 14 gün sonra İstanbul'a hareket ettim. Bu dostluktan istifade ederek politikamızı takviye ettim"⁹⁹

Abdülhamit II.'yi, bu dostluğa götüren düşünce, Avusturya ve Macaristan'ın değişmez siyaset prensiplerinden birisinin "Rusya, hâkimiyetini, hiçbir vakit, Boğazlara kadar uzatmamalıdır"¹⁰⁰

⁹⁸ Aynı eser s. 146.

⁹⁹ Ayşe Osmanoğlu, adıgeçen eser, s. 50.

¹⁰⁰ Ali Vebhi, Abdülhamid, s. 103.

diye tesbit edilmiş olmasıdır. Mamafih o, Avusturya'nın esas maksadının Selânik'i almak olduğunu biliyor, fakat bunu gerçekleştirmeyecek bir rüya olarak kabul ediyordu. Zira bu yolun, büyük bir islav devleti ile kendisine mutlaka kapatılacağına inanıyordu. Abdülhamit II.'nin Avusturya siyasetinde gördüğü, zararlı bir hareket de Romenlerle meskûn eyâlette yapılmakta olan Romenleri Macarlaştırma faaliyetleri idi. Bu faaliyetlerle, Romanya'nın Rusya'ya meyledip, Balkanlarda Avusturya nüfuzunun azalmakta olduğuna inanmakta ve bu cihetin Viyana'da idrak edilmemesini teessüfe şayan görmekte idi ¹⁰¹.

Abdülhamit II. ve İngiltere Abdülhamit II., şehzadelğinde, amcası Abdülaziz'le Avrupa'ya gitmiş ve Paris'ten sonra Londra'yı da ziyaret etmişti. Âtîf Hüseyin'in naklettiğine göre, İngilizlerin birbirlerine karşı olan dürüst muamelelerine ve bundan başka İngiltere'nin adalet teşkilâtına hayranlığı vardı. Bununla beraber dış siyasette diğer devletlerden daha korkulacak bir davranışa sahip olduklarına¹⁰² ve Selim III. devrinden itibaren Osmanlı devletinin başına gelen bütün felâketlerde İngiliz entrikasının tesiri bulunduğu kanaati idi. Abdülhamit II., bu görüşünü belgelendirirken onların nazarında hiçbir vaadin kutsal bir değer taşımadığını ifade eder ve Mısır'ı işgal etmeleri üzerine, İngiliz devlet adamlarının bu bölgede mevcut durumu değiştirmeyeceklerine dair vermiş oldukları sözleri, çok çabuk unuttuklarını ifade eder ¹⁰³.

Abdülhamit II.'ye göre, İngiltere'nin Mısır'daki siyaseti çeşitli hedeflere yöneltilmiştir. Bunların başında, Mısırlılar arasında milliyet fikrini yaymak suretiyle Mısırlılara Türk düşmanlığı telkin etmek hilâfetin Arapların hakkı olduğu kanaatini kökleştirmek ve fırsat çıkınca, Mısır Hidivi'ni Halife yapmaktır. İngiltere, bundan başka, dünyada 56 milyon Müslüman nüfusuna sahip olduğu için Arabistan'ı da hâkimiyeti altına alarak Müslümanlarca kutsal olan Mekke ve Medine'yi elinde bulundurmaya da gözüne kestirmiş bulunmaktadır ¹⁰⁴. Abdülhamit II., İngil-

¹⁰¹ Aynı eser, s. 140.

¹⁰² Aynı eser, s. 96.

¹⁰³ Âtîf Hüseyin, Abdülhamid'in Hâtıratı, yazma (T. T. K.).

¹⁰⁴ Ali Vehbi, adigeçen eser, s. 121.

tere'nin bu maksatla Aden'i bir karargâh haline getirmiş olduğunu, ilmi tetkikler bahanesi ile Arabistan'a bir hayli casus gönderdiğini ve kabile reisleri arasında su gibi para akıtarak onları kendisine karşı tahrik ettiğini ifade etmektedir ¹⁰⁵.

Abdülhamit II., İngiltere'nin bu siyasetini, Balkanlar'da Berlin muahedesi ile önlemiş olduğu büyük Bulgaristan projesinin avukathğını, sonradan üzerine almış olması hususuna da bağlamaktadır. Açık ifade etmemekle beraber Abdülhamit II., kendi devrinde, İngiltere'nin Balkanlar'da Slavcılığı Rusların Mısır ve Arabistan'daki İslâmcılığı Türklerin elinden almaya girişmiş bulunmaktadır. Bundan başka Ermeni menfaatlerinin korunmasında da Ermenilerden daha Ermeni olmuştur.

Abdülhamit II., İngiltere'nin, İmparatorluk üzerine çökmiye başhyan ağırlığını hafifletmek için Hivide güvenemezdi. Bu zatı, Avrupa'da terbiye görmüş olduğu için gâvurlaşmış buluyordu. Fransa'dan bir yardım bekliyemezdi. Tunus'a yerleştikten sonra Fransa siyaseti, İngiltere'ye meyletmiye başlamıştı. Fransa İmparatorluğu da zaten bir Müslüman İmparatorluğu idi ve Hilâfetin Müslümanlar üzerindeki tesirinin hafiflemesine taraktardı. İngiltere de bu ciheti sağlamıya çalışıyordu. İtalya'ya gelince Trablus-Garb'ı elde etmek, amacı olduğundan, İngiltere'ye karşı gelmek değil onunla hoş geçinmek niyetinde idi.

Bu durum karşısında, Abdülhamit II'nin İngiliz siyasetine mukavemet programı şu esaslara dayanmakta idi. Arabistan'ı müdafaa için Şam'dan Mekke'ye giden bir demiryolu yaptırıp muhtemel bir İngiliz istilâsına karşı kolaylıkla asker sevkini sağlamak, Müslümanlar arasında tesanüdü arttırmak, Alman dostluğunu sağlamak ve bütün bunlardan da mühim olarak günün birinde, Hindistan'ın İngiltere'ye karşı ayaklanmasını görmektir. Hayal ile hakikatin karıştığı bu program, İngiltere'nin realist siyasetini kolaylıkla önliyecek mahiyette olmamakla beraber, ne de olsa Abdülhamit II. için tek çıkar yoldu.

Abdülhamit II.
ve Fransa

Abdülhamit II.'nin Fransa hakkındaki düşünceleri, psikolojik bir noktadan başlamaktadır. Fransızların da çalışkan insanlar olduğunu kabul etmekle beraber, politika ile çok uğraşmalarını mânasız bulmak-

¹⁰⁵ Ali Vehbi adigeçen eser, s. 129, 131.

tadır. Bundan başka, Fransa'nın Cumhuriyet idaresine sahip olmasını beğenmemektedir. Zira, Cumhuriyet idaresini devamlı ve istikrarlı bir idarenin varlığı için engel görmektedir. Abdülhamit II., siyasi birtakım sebeplerle de Fransa'nın, Türkiye'ye daha az sempatik görünmiye başladığına kanidir. Bu sebeplerin başında, Tunus'u işgal etmelerini, Mısır'da, Osmanlı İmparatorluğu'nu destekliyeceklerine, İngiltere'yi desteklemiş olmalarını göstermektedir.¹⁰⁶ Abdülhamit II., Osmanlı muvazene siyasetinde Fransızların bıraktığı boşluğu, Alman dostluğu ile doldurmayı çalıştığını, fakat, bundan da Fransa'nın, Yakın-doğu'daki kültür ve ekonomik menfaatleri bakımından, endişe etmiye başladığını ilâve etmektedir.

**Abdülhamit II.
ve Bulgaristan**

Abdülhamit II., Balkan devletleri içinde en çok Bulgaristan'dan çekinmektedir. Ona göre, Bulgarlar mâsum kuzu postuna bürünmüş yırtıcı kurtlardır. Balkanlar'daki ve hususiyle Makedonya'daki huzursuzluğun başlıca âmili onlardır. Komiteciliği geliştiren, işleten, barbarlık yapan kendileri olduğu halde, Avrupa'da kopardıkları gürültülerle ve medeni seviyelerinin ne kadar aşağı olduğunu görmemezlikten gelerek Türkiye'nin medeni âlemde yeri olmadığını iddia etmiye kalkışmaktadırlar.

Abdülhamit II.'ye göre, Bulgarlar bu gürültüleriyle Rusya ile İngiltere'yi de kazanmaya muvaffak olmuşlardır. Maamafih bu iki devletten her birinin onları kendi maksadı için kullanmakta olduğunu da ilâve etmektedir. Rusya'nın Pan-İslavcılık düşüncesiyle Bulgarları, Boğazlara kadar yaymak istediğine inanmaktadır. İngiltere'nin büyük Bulgaristan'a, ilkin aleyhtar iken, sonradan taraftar olmasını Rusya'nın nüfuzunu durdurmak maksadı ile izah etmektedir.

Hal bu olunca, Abdülhamit II., Bulgarlarla uğraşmanın kolay olmadığını, gittikçe kabaran Bulgar milliyetçiliği sebebiyle, Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasında, harbin, bir gün pathyacağını varit görmektedir. Bulgar milliyetçiliğinin başlangıcını, Sultan Abdülaziz'in, 1870'de Rus elçisinin iltiması üzerine, millî bir Bulgar kilisesinin kurulmasına müsaade edilmesi ile alâkalı görmekte ve buna teessüf etmektedir. Balkanlar'da, Bulgarlara

¹⁰⁶ Aynı eser, s. 109.

karşı, yalnız Yunan unsurunun karşı koyabileceğine inanmakta ve “Çok şükür Bulgarlarla Yunanlılar, birbirlerinden ateş ile su gibi, nefret eder” demektedir.¹⁰⁷

Abdülhamit II. Bu düşüncenin sevki ile ki, Abdülhamit II,
ve Yunanistan Yunanlılara karşı mülâyim davranılmasına daima
tarafdar çıkmış ve hattâ Berlin muahedesinden,
sonra onlarla mevcut ihtilâfın kesin olarak halledilmesi için Girit
adasının bile kendilerine verilmesini düşünmüş ancak İngiltere’nin
buna razı olmayacağını hissettiğinden vazgeçmiştir.

Abdülhamit II. Romanya, Abdülhamid’e göre Rusya ile Avusturya
ve Romanya arasında, iki ateş arasında kalmış durumdadır. Bu
iki devletten birisi ile anlaşarak, istiklâlini muha-
faza edebilir; fakat Osmanlı İmparatorluğu’nun menfaati baki-
mından, Romanya’nın Avusturya ile mukadderat birliği yapmasını
uygun bulur. Zaten bu ciheti mümkün kılacak çeşitli faktörlerin
varlığına da inanır. İki devletin Tuna gibi müşterek bir bağı
bulunduğuna işaret eder, bundan başka, Romenlerin, Osmanlı-
Rus harbinde, Rusya ile müttefik olarak hareket etmelerine kar-
şılık, neticede ihanete uğrayıp Besarabya’yı Moskoflara kaptır-
dıklarını ve bunu aslâ unutmıyacaklarını sanır. Bir başka sebep
olarak da, Slavlarla çevrilmiş olduklarını gösterir ve nihayet
ekonomik bakımdan, Avusturya’nın, Romanya ile daha sıkı ra-
bitaları bulunduğunu ve ticareti bakımından Köstence’den
faydalanmasının, Selânik’i almak hülyasına nazaran çok daha
realist bir yol olduğunu söyler.

Bütün bunlara rağmen Romanya’nın, Avusturya - Macaris-
tan ile anlaşmasına bir engel görür ki o da Macarların, idarele-
rindeki Romenleri Macarlaştırmak hususundaki davranışlarıdır.

Abdülhamit II. Abdülhamit II., Balkan devletlerinden her biri hak-
Balkan Devletleri kında bu düşünceleri benimsemiş olduğu gibi Tür-
ve Türkiye kiye’nin bu devletler arasındaki durumunu göster-
mek için de Yıldız sarayındaki bahçevanın şu iza-
hını benimsemişti: “Bir elma, bir armut, bir erik, bir çam ve bir
meşe ağacı o şekilde dikilmişlerdir ki, meşe diğer bütün ağaçlara

¹⁰⁷ Ali Vehbi adigeçen eser, s. 139, 146, 148, 149, 151.

hâkim durumda idi. Fakat diğer ağaçlar, alttaki dallarının güneş ve havasına mâni olduğundan bunlar da çürüyerek yere düşüyordu. Bu diğer ağaçlar, yükselmek için kavgaya tutuştular. Tanrı bunun üzerine, sizin varlık sebebiniz şudur ki, hiç bir ağaç diğerinden daha mükemmel değildir ve her ağaç kendi yerinde ancak, iyidir" Abdülhamit buna kıyasen diyor ki, Balkanlar'da da hal böyledir. Romanya, elma ağacı; Sırbistan, erik ağacı; Yunanistan çam, Bulgaristan da armut ağacıdır. Bizim Türkiyemiz de meşe ağacıdır ki çürümüş olan dalları, evvelce düşmüştür. Benim kanaatime göre bu gövde içinbir fenalık teşkil etmez. Zira bu çürümüş dallar bizim ağacımızın sıhhati için bir tehlike teşkil eder¹⁰⁸.

Abdülhamit II., bu benzerlikte bitkisel gerçeğe dayanarak dikkatini, Balkan devletleri arasında mevcut anlaşmazlıklar üzerine teksif etmiş ve onlarla münasebetini bu anlaşmazlıklar esasına göre tesis ve devam ettirerek aralarında bir ittifakın meydana gelmemesine gayret sarfetmiştir¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Aynı eser, s. 130 - 131.

¹⁰⁹ Aynı eser, s. 148 - 149.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİ MÜESSESELERİNE GİRİŞ

1. OSMANLI DEVLETİNİN HUKUK YAPISI

Hukuk Yapısının Ana Karakteri

Osmanlı devleti, teokratik bir esasa göre kurulmuştur. Şeriat ana kanun yerini tutmaktadır. Şeri, arapça da "İnsanı bir ırmağa, bir su kenarına götüren yol demektir". İslâm dininin doğmuş olduğu, Arabistan'da suyun insan için ne demek olduğu düşünülürse, şeriat kelimesinin de şeri kelimesinden gelmesinin önemi kavranmış olur. Şeriat, terim olarak Tanrı'nın kulları için Peygamber vasıtasıyla bildirilmiş olan dünya ve ahiret ile alakalı hükümlerin tümüdür. Bu hükümlerin çeşitlerine göre şeriatın karakterini şu suretle belirtmek mümkündür: 1- Şeriat dini bir itikat sistemidir. Tanrı'nın birliğini kabul ve Muhammed'in Peygamberliğini tasdik bu sistemin esasını teşkil etmektedir. 2- Şeriat, bir cemiyet nizamıdır. Cemiyetin hayatında insanın kendi nefesine karşı hareketi ve diğer insanlarla her çeşit münasebetlerini kapsar. 3— Şeriat bir ahlâk düzenidir. Onda, iyilik ve kötülüklerin nelerden ibaret olduğu insanın iyilik ve kötülük işlemesi halinde de dünyada ve ahirette göreceği mükâfatlar ve cezalar gösterilmiştir. 4— Şeriat tarihin bir izah şeklidir. Bundan, bilhassa İslâmlığın doğduğu ve onunla münasebette bulunmuş olan bölgelerde cereyan etmiş bazı olayların sebep ve neticeleri Tanrı iradesine bağlanmak suretiyle izah edilmiştir.

Şeriatın dış özelliklerine gelince, onları da şu suretle göstermek mümkündür: Tanrı kanunudur. Dolayısıyla mücerrettir ve kutsaldır; kritik edilemez, değiştirilemez ve devamlılık itibarıyla sonsuzdur. Evrenseldir; hangi ırktan olursa olsun Müslümanlığı kabul etmiş olan herkese, hükümleri şâmilidir.

İslâmlığın genişlemesinin bir neticesi olarak şeriatın ruhuna uygun olduğu kabul edilmiş olan tefsirlerle bir İslâm hukuku meydana gelmiştir ki buna da Fıkıh adı verilmiştir. Fıkıh fertlerin

aralarındaki münasebetlerinden, amme hukukuna, devletin iç teşkilâtına ve iç faaliyetlerine dair hükümler koymuştur. Tabii bu hükümler İslâm devletlerinin kuruluş şekillerine ve bölgelelerine göre, az çok değişiklik göstermiştir.

Osmanlı Devletinde hukuk anlayışı

Osmanlı devletini kuran ve idare eden Türkler, Müslüman olmalarına ve şeriatı ana kanun kabul etmiş olmalarına rağmen psikoloji yönünden, Araplar'dan farklı olmaları sebebiyle hukuk anlayışları

da onlarınkinden tamamen farklıdır. Arapların kutsallık ve sonsuzluk istikametinde çalışan, fikir spekülasyonundan hazzeden mücerret düşüncesi, Türklerde yoktur. Aksine bu hususta kayıtsızlık vardır. Türk düşüncesi, yer ve zaman şartlarına göre işliyen ve bu sebeple serbestliğini korunmasını bilen bir düşüncedir. Bu düşüncüyü sınırlandıran Türk karakteri özellikleri arasında, derin bir disiplin duygusu ile ordu ve devlet teşkilâtındaki sıraya karşı meyil ve saygı, lidere ve adalete bağlılık vardır. Bütün bu sebeplerin tesiriyledir ki, Türk Tanrı hukuk yapısı anlayışından çok, insan hukuk yapısı konsepsiyonuna sahiptir. Zaten bundan ötürü ki, Türk siyaset adamları Arapca yazılmış hukuk münakaşalarına veya teolojik münazaralara girmiyerek bu işi, ulema sınıfına bırakıp, ihtiyaç duydukça bilmediklerini onlara sormakla iktifa etmişlerdir.

Osmanlı devletinde iktidar

Osmanlı devleti, kuruluş yönünden Türk hukuk sistemi yönünden İslâm, bir İmparatorluk haline gelmek suretiyle içine aldığı türlü, ırk ve dinlere mensup halk yönünden de bir milletler ve dinler topluluğu idi. İslâm hukukunun, Müslüman olmıyanlara tatbik edilmemesinin bir sonucu olarak Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Hristiyanlara, ve Yahudilere siyasi haklar verilmemiş, buna karşılık din ve mezhep hakları garanti altına alınmıştı. Ayrıca dini hukuk kaide-lerine veya geleneklerine göre kendilerini idare etmek hakkı da sağlanmıştı. İmparatorluğun Müslüman olan halkına gelince, din kardeşi bulunmaları ve şeriate göre eşit tutulmaları sebebiyle ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin, her türlü haklar yönünden eşit kabul edilmişti. Böylece İslâm tebaanın, İslâm olmıyan tebaa üzerine bir üstünlüğü meydana gelmiş ve bu üstünlük iktidarın davramışında açık olarak kendini göstermiştir.

Osmanlı devletinde iktidar, Padişah, Sadrazam ve Şeyhül-islâm tarafından temsil edilmekte idi. Bu münasebetle bir noktayı belirtmek gerekir. Kuran'da devlet şekli ve teşkilâtı hakkında herhangi bir esas mevcut değildir. Peygamber Medine'deki ikamet-i esnasında, dini yaymakla beraber Müminler cemiyetini siyasi, içtimai, kazai yönlerden de idare etmişti. Yani bir devletin idaresini sağlıyan bütün kuvvetleri nefsinde toplamıştı. Fakat bu idarenin kendisinden sonra, kimin tarafından ve nasıl yürütüleceği yolunda bir tedbir almamış ve bir telkinde bulunmamıştı. Bu sebeptendir ki, ölümü ilk anda büyük huzursuzluk yarattı. Daha na'sı gömülmeden iktidar için mücadele başladı. Nihayet Kureyş'lilerden Ebû Bekir Halife seçildi. Onu takip eden üç halife de seçim ile hilâfet makamına geçtilerse de üçü de siyasi ihtiraslara kurban olarak öldürüldüler. Hazreti Ali'nin feci âkibetinden sonra da hilâfet Muaviye saltanatına, onun ardından Abbasi saltanatına geçti.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı alması üzerine de hilâfet Osmanlı saltanatına geçmiş itibar olundu. Gerçekte Yavuz, Halife unvanını kullanmadığı gibi, Osmanlı müesseseleri içinde ona muhtar veya müstakil bir mevki de vermedi. Mısır'da Memlûk sultanları yanında, Halife unvanı ile bulunan ve kendisini Abbas Halifelerine bağlıyan şahsı, siyasi bir fitneye âlet olmamak için İstanbul'a getirmesi, ondan hilâfeti almış olması şeklinde yorumlanmış ise de bu doğru değildir. Yavuz ve ondan sonra gelen Padişahlar, bastırdıkları paralarda "Halife" yerine "Sultan" unvanını kullandılar. Cuma günleri okunan hutbeler de Halife adına değil, fakat Sultan adına okunmuştur. Halife kelimesi, Türkçede, bazı devlet dairelerinde çalışan memurların vekillerini göstermek için kullanılmıştır. Esnaf teşkilâtında da aynı kelime, kalfa şekline girip ustaların yardımcılarını ifade eder olmuştur. Osmanlı Padişahlarının, Halife unvanını kullanmaya ve onu siyasi yönden istismar etmeye kalkışmaları, inhitat devrinde başlamıştır.

Bu kısa açıklamanın ışığı altında denebilir ki, Osmanlı Padişahının yetkileri, her şeyden önce, hanedan haklarına dayanır. Fakat aynı zamanda Müslüman tebaanın imamı bulunmaları ile bu haklar dinî bir renk almıştır. Zamanla ve bilhassa ulemanın telkin ve tesiriyle, Osmanlı devletinde saltanat hukuku, Tanrı

haklarına dayanan bir hukuk nizamı gibi kabul edilmeye başlanmıştır. Bu telâkki Yakın Çağ başına kadar değişmeden sürmüştür. Nitekim, Selim III.'e tahta çıkmak sırası geldiği vakit, Darüssaade ağası İdris Ağa kendisine yaklaşıp : "Tanrı ecdadınızın mirası olan tahtı hümayunu sana ita ve ihsan etti" ¹¹⁰ demek suretiyle tahtın bir Tanrı ihsanı olduğunu ifade etmiştir.

Osmanlı padişahı, devletin her türlü yetkilerini nefsinde toplamakla beraber, onları bizzat yürütmeyerek mutlak vekil olarak kabul ettiği Sadrazama devretmektedir. Sadrazam İmparatorluğu, şeriate ve kanunnamelere göre ve Padişahın tasvibi ile idare etmek zorundadır. Şeriatle ilgili maddeler de yine Padişah tarafından tâyin edilmiş olan Şeyhülislâmın fetvasını alması mecburdur. Bu suretle iktidarın icapları Padişah, Sadrazam ve Şeyhülislâm tarafından yürütülmekte, fakat iktidarı ancak Padişah temsil etmektedir.

**İktidarın
Murakabesi**

Padişah, dilediği gibi, Sadrazamı ve Şeyhülislâmı tâyin ve azletmek hakkına sahip bulunduğu için her türlü yetkilerin en yüksek temsileisidir.

Bu yetkilerin, yalnız olarak kendisine Tanrı'dan intikal etmiş olduğu yolundaki düşünceye göre, fiillerinden ve hareketlerinden ancak Tanrı'ya karşı sorumludur. Daha şehzadeliğinden itibaren, Padişaha telkin edilmek istenen fikir budur. Nitekim Başvekkâlet arşivinde ele geçen bir vesikada, Mahmut II.'ye hocası tarafından, Tanrıya karşı sorumluluğu şu yolda belirtilmiştir: "Dünyanın her şeyi fanidir, nihayet bulur. Amma Ahiret'in her şeyi ebedidir, nihayet bulmaz. Saadette bulunan saadette, hırmanda bulunan mahrumiyette ebedidir. Her bir insan kendi ettiğinden sual olunur. Amma, Padişahlar mülkünde ve cemi memalikinde mevcut âlâ ve edna ve sagir ve kebir ve rical ve nisa ve agniya ve fukaranın mecmuundan sual ve hesap olunur. Bunların cümlesi tarafı haktan Padişaha emanet olunmuştur". Padişahın bu ciheti gözönünde tutarak devleti idare ettiğine dair vesikalarda kayıtlara rastlanmaktadır. Selim III. tahta çıktığı sırada Avusturya ve Rusya ile devam etmekte olan savaşın zaferlerle sonuçlanması için tedbirler almış ve askerın hamiyet ve gayretle savaşması

¹¹⁰ Enver Ziya Karal, Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları, s. 18.

için emirler vermiş, fakat müspet netice elde edilemeyince, mesuliyetin kendisine değil askere raci olacağını şu suretle ifade etmiştir : “Kıyamet gününde, Tanrı’ma dönerek ve Tanrım ben kulun senin dinine yardım edecek gazilere ve dilâverlere lâzım olan nasihati ettim, cevabını veririm. Rahimlerin rahimi beni af eder niyazındayım. Ancak sizler ne cevap verirsiniz?”¹¹¹. Padişahın sorumluluğu Tanrı’ya karşı olduğu halde, onun hizmetini kabul etmiş olanların sorumluluğu din yönünden Tanrı’ya ve siyaset yönünden de Padişaha karşıdır. Bu hususu, yine Selim III.’ün bir hattı hümayununda ifade edilmiş görüyoruz : “Tanrı içimi bilir. İstediklerim nefsim için değildir. Her kim din ve devlete hiyanet ederse başını keserim ve yerine adam bulurum; evlâdım olsa sahabet etmem”¹¹². Bu satırlardan da anlaşıldığına göre, devlet işleri için biri Tanrı’ya diğeri de Padişaha karşı iki türlü sorumluluk olmasına rağmen, bizzat Padişah için ancak Tanrı’ya karşı bir sorumluluk vardır.

Padişahın bu sorumluluk anlayışı, devletin dinî esaslara istinat ettirilmiş olmasının bir neticesidir. Paygamber, Medine’deki cemiyeti idare ettiği sırada, murakabe bizzat Tanrı tarafından yapılmakta idi. Ölümünden sonra idareyi ele alan dört Halife devrinde, Halifenin fevkinde siyasi bir murakabe müessesesi kurulmadı. Emevî ve Abbâsî saltanatları devrinde de Sultan ve Halife olan hükümdarlar böyle bir müessese kurmadılar. Bu saltanatların dışında kurulan İslâm devletlerinde aynı yolda yüründü. Bir İslâm devleti olması sebebiyle, Osmanlı devleti de bu yoldan ayrılmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı devletinde bugünkü mânada, hükümet çalışmalarını murakabe eden bir siyasi organın mevcut olmadığı görülmektedir.

Bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de Padişah, devleti şeriate göre idare etmek zorunda idi. Bu suretle şahsi ve keyfi iradesi şeriatle sınırlandırılmıştı. Fakat şeriatın dışına çıkmasını kim önleyecekti?

Bu sorunun cevabı aranırken, ilkin akla divanî hümayun gelmektedir. Fakat bu meclisin yetkileri kanunnâmelerle tesbit

¹¹¹ Enver Ziya Karal, Selim III.’ün Hatt-ı Hümayunları, s. 37..

¹¹² Enver Ziya Karal, Selim III.’ün Hatt-ı Hümayunları (Nizamı Cedit), s. 22 - 114.

edilmişti. Kaldı ki, divan sadrazam başkanlığında, devletin yüksek mevkilerini işgal eden memurlarla kubbe vezirlerinden kurulmakta idi. Binaenaleyh, bir nevi Bakanlar Kurulu veya Yürütme Kurulu idi. Divan üyeleri, zaten sadrazamın inhası üzerine Padişah tarafından tâyin edilirdiler. Tâyinleri ve azilleri Padişah iradesi ile olurdu. Böyle de olunca, mevki ve memuriyetlerinde herhangi hukuki bir teminata sahip değildiler. Ayrıca hem hükümet işlerinin yürütme sorumluluğuna iştirak etmek, hem de bu işleri murakabe etmek imkânı da tasavvur edilemez. Bu sebeptendir ki siyasi hususlarda Divan hümayun, Padişahın mutlak vekili olan sadrazamın bir danışma kurulu mesabesinde idi.

Tunuslu Hayrettin Paşa'nın "İslâm devletlerine gerekli reform" başlıklı kitabından naklen Engelhardt, Padişahın murakabesi hususunda Kanunî Sultan Süleyman'ın koymuş olduğu bir kanunnâmeden şu satırları kitabına almış bulunmaktadır: "Devlet idaresi ulema ile vükelâyâ tevdi edilmiştir. Padişahın doğru yoldan sapması halinde, ulema ve vükelâ ordu reislerini keyfiyetten haberdar ederek Padişahı tahttan indirip yerine hane-dan erkânından diğerini seçeceklerdir".

Hiç şüphe yok ki, bu hüküm Padişah üzerinde bir murakabeyi tesbit etmektedir. Fakat hükmün yürütülmesi için ulema sınıfı ile vükelânın böyle bir murakabeyi yapacak surette teşkilâtlanması gerekli idi. Halbuki her iki sınıftan devlet teşkilâtında bulunanlar meratip silsilesine göre, muayyen vazifeler görmek üzere tâyin edilmiş ve sadrazam, vükelânın başı, Şeyhülislâm da ulemanın başı olarak hükümet idaresine iştirak ettirilmişti. Şu halde, hükümet idaresinde sadrazamın veya şeyhülislâmın sorumluluğu, ortaya çıktığı takdirde, ulema ve vükelânın murakabe görevini nasıl yerine getirebileceği hususunda bir hüküm ve kaide yoktu.

Bununla beraber yukarıda sözkonusu kanunnâmenin etkisi ile veya bir gelenek olarak Padişaha ve sadrazama veyahut onun görevlendirmiş olduğu yüksek memurlara karşı, bir dereceye kadar bir murakabenin, Yeniçeri Ocağı tarafından yapıldığı görülmektedir. Fakat bu murakabe hukuki değildir. Bu yolda yapılmış olan hareketler de Osmanlı tarihine yeniçeri isyanı diye geçmiştir. Yeniçeriler, hükümet idaresinden memnun olmadıkları hallerde, Et veya At meydanında toplanarak hükümetin şariate

aykırı hareketlerini tesbit ederlerdi. Bu hususunu, şeyhülislâma veya ilmiyeye mensup başka bir zata fetva ile tevsik ettirdikten sonra sorumlu olan kimseleri yerlerinden atarlardı. Şeriat her şeyin üstünde tutulduğu için bu ceza Padişaha da tatbik olunurdu. Ceza iki dereceli idi. Suçlu ya sadece mevkiünden atılır veya hut öldürülürdü. Yeniçeriler bu gibi hareketlere, çok defa ulema veya vükelâ tarafından gizli olarak tahrik ve teşvik edilirdi. İsyan yolu ile yapıla gelen bu murakabe hareketleri, daima şeriat adına yapıldığı için suçlu tutulanlar, idarede, din yolundan ayrılarak küfür işlemiş itibar edilirdi. Netice itibariyle, Osmanlı İmparatorluğunda, bugünkü mânada siyasi parti bulunmamakla beraber ulema ve yeniçeri ocağı, bir dereceye kadar siyasi parti haline gelmişlerdi.

Tebaa Hakları

Osmanlı İmparatorluğunda siyasi partilerin bulunmayışı tebaa hakları ile ilgilidir. Tanzimata gelinceye kadar zaten tebaa kelimesine de siyasi vesikalarda rastlanmamaktadır. Osmanlı tâbiyeti kanunu ise ilk defa Abdülaziz devrinde çıkarılmıştır. Osmanlı halkı, Mahmut II. devrine kadar, cemaatler durumunda kalmıştır. Müslüman halk, "Muhammet Ümmeti", Müslüman olmıyan halk ise mensup oldukları kiliselere göre "Tâife" veya "Millet" kelimeleri ile ifade edilmiştir. Rum tâifesi veya Rum milleti, Ermeni tâifesi veya Ermeni milleti, Yahudi tâifesi veya milleti gibi. Müslüman olan veya olmıyan halkın, hakları ve vazifeleri, tanzimata kadar müşterek bir vesika ile tesbit edilmiş değildir. Haklar yönünden Müslümanlar, şeriatin çizmiş olduğu sınırlar dahilinde, Müslüman olmıyanlar da, devletçe kendilerine verilmiş olan imtiyazlar dahilinde eşit idiler. Fakat ne şeriat ne de imtiyazlar açık olarak tebaanın siyasi ve içtimai haklarını sınırlandırmamıştı. Buna mukabil, vazifeleri kanunlarla belirtilmiş ve zamanla bu vazifeler, Padişah iradeleleriyle genişletilmiş veya daraltılmıştır. Padişah, tebaanın bütünü, kendisine idare etmek için verilmiş "Vedia-i İlâhiye" kabul etmekte ve onu adaletle idare etmek mecburiyetinde olduğuna inanmakta idi. Adaletin mahiyeti şeriatle belirtilmiş olmasına rağmen, yürütülmesi birçok hususlarda takdiri ve keyfi idi. Bu sebeple Müslüman olan ve olmıyan halkın can ve mal güvenliği, ve sonderecede mahdud olan hürriyeti teminatsız kalmıştır.

Müslüman halk, Müslüman olmayanlara göre, üstün tutulduğu için devlet idaresine iştirak ettirilmekte idi. Fakat bu hususta halkın kendisinde herhangi bir teşebbüs hakkı yoktu. Kaldı ki devlet hizmetinde bulunanların veyahut herhangi bir sebeple ayrılmış olanların hayatları ve malları da teminat altında değildi. Padişah, memurların en yükseği olan sadrazamı bile en ufak bir kabahatinden, hattâ bir kabahati olmasa dahi, yerinden atmakta, sürgüne göndermekte, şeyhülislâmın fetvası ile ölüme mahkûm edip mahmûs müsadere etmekte idi. Sadrazam için devlet idaresi yönünden, suç sayılacak işler tesbit edilmiş bulunmadığı ve bir muhakeme usulü de mevcut olmadığı için hüküm giymesinden önce, kendisini savunması da mümkün değildi. Bu hal, diğer memurlar için de aynıyle vaki idi. Şu halde memurlar, üst makamın, "gördüğü lüzum üzerine" takdiri ve keyfi kararları karşısında âciz ve himayesizdi. Yavuz Sultan Selim devrinde, halk arasında "Dilerim Tanrı'dan Selim'e Sadrazam olasın" bedduası, birbiri arkasından sadrazam olanların öldürülmüş olmasından dolayı doğmuştu. Maamafih, Padişahın kendisi de tahtında emniyette değildi. Yukarıda sözkonusu yeniçeri isyanlarında, onun da şeriat adına sorgusuz, tahttan indirildiği ve hattâ öldürüldüğü ifade edilmişti.

Devlet görevlileri dışında kalan halkın can ve mal güvenliği, şeriat teminatı altına alınmış olmakla beraber siyasi yönden suç işlemeleri halinde, üst makamların keyfi ve takdiri kararları ile suçlular, devlet memurları gibi, canlarından ve mallarından olurlardı.

Müslüman halk, dinî vazifelerini de yerine getirmekte, devletin sık sık müdahale ettiğine şahit olmakta idi: İslâmiyet, bu vazifelerin yapılmasında herhangi bir zorlama ve baskıya cevaz vermediği halde, Padişah, Halife sıfatıyla Müminlere beş vakit namazlarını cemaatle kılmalarını, Ramazanda oruç tutmalarını, sadrazam ve şeyhülislâm vasıtası ile emretmekte idi. Bu hususlara riayet etmeyenler de cezaya çarptırılırdı¹¹³.

Müslüman halk, içtimai hayatında da dilediği gibi, hareket etmek hürlüğüne de sahip değildi. Memurların ve halk sınıflarının

¹¹³ Başvekâlet Arşivi, Mahmut II. devri sandıkları, No. 51145; Enver Ziya Karal, Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları (Nizamı Cedit), s. 127.

kıyafetleri hakkında, sık sık iradeler çıkmakta, yapılacak evlerin şekilleri ve cesameti üzerine usul ve kaideler konulmakta idi. İstanbul'da Padişahlar, vilâyetlerde valiler ve kadılar bu hususları sıkı bir surette teftiş etmekte idiler. Selim III., paşaların kısa kavuk taşımalarını ve büyük sarık sarmalarını, kadınların uzun hotoz ve uzun yakalı kıyafetle gezmelerini, erkândan olmıyan kimselerin, erkâna mahsus samur kürk giymelerini, esnaftan olan halkın Dergâhı âli ocakluya mahsus pırpırı kıyafet taşımalarını yasak etmiş ve yasağa riayet etmiyenlerin şiddetle cezalandırılmalarını emretmiştir. Bundan başka, Müslüman evlerinin siyah ve lâciverte boyanmasını da yasak etmiştir¹¹⁴. Mahmut II.'de bu hususta titiz davranmış ve kadınların açık renk ferace giymesini, erkeklerin de başlarına şal sarmalarını yasak etmiştir. Aynı Padişah, bir gece İstanbul'da çıkan bir yangına giden Reisülküttab'ın sarhoş olduğunu öğrenmesi üzerine katlettirmeye kalkışmış, fakat "gençliğine merhamet ederek" Sivas'a nefyettirmekle iktifa etmiştir¹¹⁵.

Müslüman olmıyan halka gelince; yukarıda belirtildiği gibi, devlet idaresine iştirak hakkına sahip bulunmuyordu. İctimai haklar yönünden de Müslümanlardan tefrik edilmesini sağlayacak birtakım tedbirler, XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren alınmaya başlamıştı. Murat IV. devrinde, ata binmemeleri, hamamda nahnırsız gezmeleri, başlarına çingrak takmaları, sokakta kaldırımdan gitmemeleri gibi hususlarda insani hisleri rencide eden yakışıksız nizamlar konmuştu. Selim III. devrinde, kıyafet nizamları, muhtelif cemaatlerin birbirlerinden tefrik edilmesi yönünden yeniden düzenlenmişti. Buna göre Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların, siyah, Yahudilerinki de mavi renkte olacaktı. Evlerine gelince, Yahudi evleri mavi, Hristiyan evleri de siyah renge boyanacaktı.

Vicdan hürriyeti yönünden, Müslüman olmıyan halk, bağlı bulundukları mezhebin icaplarını yerine getirmek haklarına sahip oldukları gibi, İslâmlığı da kabul edebilirlerdi. Fakat İslâmlığı kabul edenlerin tekrar eski mezheplerine dönenler idam cezasına çarptırılırlardı. Bundan başka bir Hristiyan mezhebinden diğerine

¹¹⁴ E. Z. Karal, *adıgeçen eser*, s. 101 - 103.

¹¹⁵ Başvekûlet Arşivi, Mahmut II. devri sandıkları, No. B. 26.

geçmek de yasaktı. Müslüman olmayanlara, devlet muamelâtında hakaret mânasına gelen terimlerle de hitabedilirdi.

Osmanlı halkının, din ve mezhep yönünden tâbi tutulduğu bu şekli ve hukuki tefrik, bu halkın kaynaşmasına ve İmparatorluğun mukadderatı ile alâkalanmasına ciddi bir mahzur teşkil etmiştir. Bu hal, Fransa ihtilâline kadar devlete büyük gâileler açmamış ise de bu olaydan sonra İmparatorluğun dağılma yolundaki seyrinin hızlanmasına belli başlı sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

2. OSMANLI DEVLETİNİN HUKUK YAPISINDA

İLK DEĞİŞMELER

Avrupa Devletler Hukukuna bağlanma Şeriat hukuku, Müslüman olmayan devletler hukuk sistemlerinin benimsenmesine de engel olmıştı. Şurası da işaret edilmelidir ki, Fransa ihtilâline kadar, Avrupa devletlerinin de hukuk sistemleri umumî olarak dinî bir esasa dayanmakta idi. Dolayısıyla İslâmlık ile Hristiyanlığın birbirlerini reddetmelerinin bir neticesi olarak meydana getirdikleri hukuk sistemleri arasında bir tesir mübadelesi imkânsızdı. XVIII. yüzyılda Avrupa düşünürlerinin, dinî, bir vicdan işi saymaları "Lâik Devlet" hukuku konusunu işlemeleri ve Fransa ihtilâlinin böyle bir devlet örneği meydana koyması, Osmanlı devlet adamlarından bazılarının Avrupa ile yakından ilgilenmelerine sebep oldu. Abdülhamit I. devrinde, Âmedi kaleminde görevli bulunan Ebû Bekir Ratip Efendi, Jan Jaque Rousseau'nun eserlerini Rumlara tercüme ettirerek okumuştur¹¹⁶. Ebû Bekir Ratip Efendi'nin, bu eserlerin muhtevâsından yakın dostlarını ve maiyetinde çalıştığı şehzade Selim'i (Selim III.) haberdar etmiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Selim III., Padişah olduktan sonra ve Osmanlı-Avusturya harbinin mütâakıp Ebû Bekir Ratip Efendi'yi olağan üstü elçilik ile Viyana'ya göndermiş ve ona, gizli vazife olarak Avrupa devletlerinin müesseseleri hakkında bir rapor tanzim etmesini istemiştir. Elçi, Viyana'da çeşitli milletlere mensup kimselerle temas ederek ve Avusturya müesseselerini ziyaret etmek suretiyle

¹¹⁶ Ebû Bekir Ratip Efendi, Nemçe Sefaretnamesi, Süleymaniye Kitaphâğı Esat Efendi kitapları, No. 2235.

edindiği intibalarını 400 büyük sahifelik bir rapor halinde tesbit etmiş ve askerî müesseseler yanında, Avrupa devletlerinin hukuk nizamına, içtimai hayatına, iktisadi ve ticari faaliyetlerine dair değerli bilgiler getirmiştir¹¹⁷. Bu bilgiler arasında Avrupa düşüncülerinin ve filozoflarının bir devletin kudret ve kuvveti hakkında dikkate alınmasını tavsiye ettikleri fikirleri şu suretle sıralamıştır: Düzenli, itaatli bir orduya sahip olmak, sağlam bir hazineye malik bulunmak, devlet adamlarının, memur ve müstahdemlerin anlayışlı, sadık ve doğru olması, halkın refahının ve güvenliğinin temin edilmesi bazı yabancı devletlerle ittifaklar yapılması¹¹⁸ Ebû Bekir Ratip Efendi'nin bu fikirleri anlatışından çıkarılacak ilk önemli sonuç, Avrupa mütefekkirlerinin ve filozoflarının düşüncelerine, Osmanlı devlet adamlarınca önem verilmiye başlanmasıdır. Bundan başka, sözkonusu fikirler, Selim III.'ün, İmparatorlukta yaptığı ıslâhatın bir nevi program başlıklarını da teşkil etmiştir. Ebû Bekir Ratip Efendi, sefaretnamesinde, hürriyet kelimesini kullanmamakla beraber Avrupa'da, halkın devletle olan münasebetlerine temas ederek bu münasebetlerin sınırlarını şu suretle belirtmiştir: "Avrupa devletlerinde, kırılları tarafından verilen nizamla, kaidelere ve kanunlara seviyesi ne olursa olsun, bir kimse gereği gibi saygı gösterip vergilerini vaktinde ve zamanında vermiye devam ettikçe kiral, kumandan, subay ve memur durumunda olanlardan bir kimse, ona tecavüz edemez, musallat olamaz, üstünlük taşıyamaz ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi kumaşı isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer ve gider ve gezer ve biner ve iner ve bir başkasının ona karışmıya hakkı yoktur¹¹⁹." Hiç şüphe yok ki bu satırları yazmakla Osmanlı elçisi, Avrupa halkının durumu ile Osmanlı halkının durumunu mukayese etmiş oluyor. Avrupa halkının dilediği gibi hareket ettiği hususlarda, Osmanlı halkı hareket edememektedir. Avrupa'da, kanunun selâhiyet verdiği hallerde, kimse halkın işlerine müdahale etmediği halde, Osmanlı İmparatorluğunda, devlet erkânı ve memurlar ve hattâ mütegalibe, halkın işlerine devamlı müdahalelerde bulunmaktadırlar.

¹¹⁷ Aynı kaynak.

¹¹⁸ Aynı kaynak, s. 2-3.

¹¹⁹ Aynı kaynak, s. 406.

Selim III., devrinin fikir cereyanlarının tesirini kabul etmekle beraber devlete teokratik karakter vermiş olan bütün prensip, usul ve kaideleri değiştiremezdi. İlk Osmanlı devletinin, Avrupa devletleri hukuku karşısında, yüzyıllardan beri devam etmiş olan davranışında bir değişiklik yaptı. Şeriatın yabancı devletlerle mütekabiliyet esası üzerine ittifak yapmasını engelliyen hükümlerini bir tarafa bırakarak Avrupa devletleri ile ittifak muahedeleri akdetmeye başladı. Bundan başka, yine ilk defa olarak Avrupa büyük devletlerinin başkentlerinde ikamet elçilikleri kurdu. Bu hareketlerin tabii bir neticesi olarak Osmanlı İmparatorluğunda, yabancı elçilere tatbik edilmekte olan tek taraflı muameleler de terkedildi. Yani bir devletle harp açılması halinde, İstanbul'daki elçisinin Yedikule zindanlarında hapsedilmesinden vazgeçildi.

Selim III. devrinde, Fransız ihtilâlinin ortaya atmış olduğu insan hakları prensiplerine iltifat edilmedi. Bu prensiplerin, Hristiyan halk arasında yayılması karşısında bile, devlet kayıtsızlık gösterdi. Fakat Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı istilâ etmesi üzerine, Padişah, Müslüman halkın bu istilâyâ karşı mukavemetini sertleştirmek için insan hakları beyannamesinde "Eşitlik" ve "Lâiklik" alâkalı hükümleri takbih etmek ve Fransızları dinsiz göstermek suretiyle bir beyanname neşretti¹²⁰.

Mahmut II. devrinin, Yeniçerilerin 1826'da kaldırılmasına kadar sürmüş olan kısmı, umumî olarak bir irtica devri gibi kabul edilebilir. Çünkü bu devrin başlangıcında Kabakçı İsyanı ile ortadan kaldırılmış olan Nizamı Cedit yolunda yürümek isteyen Sadrazam Alemdar Paşa öldürülmüş ve Yeniçerilerin zorbalık devri tekrar başlamıştı. Fakat bu zorbaların gücü İstanbul'da geçmekte idi. Fransız ihtilâli fikirleri bu esnada, en çok Hristiyan tebaa arasında yayılmaya ve milli isyanlara zemin hazırlamaya başlamıştır. Neticede, Sırp isyanları ve Yunan isyanları meydana gelmiş ve muhtar bir Sırp Beyliği ile müstakil bir Yunan devletinin kurulmasına sebep olmuştur. Mahmut II., bu isyanlarda değersizliği meydana çıkan ve İstanbul'da bir politika partisi gibi devlet işlerine mütemadiyen karışan yeniçeri ordusunu kaldırıp yeni bir ordu kurmaya mecbur kalmıştır.

¹²⁰ Enver Ziya Karal, Fransa - Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, s. 109.

İnsan haklarına
ait olan bazı ka-
idelerin terke-
dilmesi

Yeniçeri ordusunun kaldırılmasına kadar, Osmanlı devletinde girişilen ıslâhatın ağırlık noktasını askeri ıslâhat teşkil etmiştir. Mahmut II. devrinin bu olayı takip eden yıllarında ise, bir taraftan millî ve garph bir ordunun kurulmasına

devam edilmekle beraber, diğer taraftan da insan haklariyle telif kabul etmiyen gelenek hukukundan sayılan bazı usul ve kaideler bırakılmıştır.

Nitekim Mahmut II., Vakay-i Hayriyeden sonra, "Bundan böyle saltanatın millet için bir dehşet, bir korku kaynağı değil, fakat bir destek olmasını istiyorum. Bunun için ferdin malına el konulması geleneğini kaldırıyorum"¹²¹ demek suretiyle insan hakları beyannamesinin, mülkiyetin kutsallığına dair hükmünün, devletçe benimsendiğini ifade etmiştir. Bundan başka, mülkî âmirlerin tesbit edilmiş hükümler dışında, türlü bahanelerle halktan vergi almalarını da yasak etmiş bu yolda hareket etmiye devam edenlerin şiddetli cezalara çarptırılacağını bir "Adalet Fermanı" ile ilân etmiştir.¹²²

Padişah ayrıca tebaanın, din ve mezhep farkı yönünden devlet nazarında, ayrı telâkki edilmiyerek eşit tutulacağı hususunda "tebaamdan Müslüman olanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim"¹²³ demek suretiyle tebaanın kanun önünde eşitliği prensibini kabul etmiştir.

Bu prensibin tabîî bir neticesi olarak tebaanın içtimai haklarında da bir değişiklik meydana gelmiştir. Yani Müslüman olmıyan tebaanın, din ve mezhep farklarına göre, kıyafetlerinin renk ve biçimlerini tesbit eden kaideler ortadan kalkmış, ilkin memurlar için kabul edilmiş olan fes ile setre ve pantolon, sonra tebaanın bütünü tarafından kullanılmıya başlanmıştır.

Devlet teşkilâtında hukuk
ile alakalı
değişmeler

Mahmut II. devrinde idarî hukuk alanında da hükümet teşkilâtında bazı değişmelerin meydana geldiği görülmektedir. Bunlar arasında, kabine usulüne benzer bir hükümet şeklinin kurulmasına gidildiğini ön plânda işaret etmek lâzım gelir :

vekili mutlak olan sadrazamın unvanı, başvekilliğe çevrilmiş,

¹²¹ Mahmut II. devri ile ilgili bütün kaynaklarda, bu söz mevcuttur.

¹²² Lütfi, Tarih-i Lütfi, c. I., s. 230.

¹²³ Mahmut II. devri ile ilgili bütün kaynaklarda bu söze raslanmaktadır.

Dahiliye, Hariciye, Evkaf Nezaretleri kurulmuş, memurlar ilk defa Hariciye ve Dahiliye olmak üzere iki kategoriye ayrılarak kendileri için bir statü hazırlanmış ve maaş bağlanmıştır.

Bu arada, evvelce Divanı Hümayunda. Selim III. devrinde de Meşveret Meclisinde görüşülen devlet işlerini, arzettikleri mahiyete ve belli bir nizamla göre söyleşip karara bağlamak üzere devamlı meclisler kurulmuştur. Zamanla gelişip devlet bünyesinde büyük önem kazanacak olan bu meclisler, Dar-ı Şûray-ı Babîali, Dar-ı Şûray-ı askerî ve Meclis-i Valây-ı Ahkâm-ı Adliye'dir. Bu meclislerden birincisine bir Ministre¹²⁴ (Nazırlar) meclisi karakteri verilmiş, ikincisine, İmparatorluğun askerlik ile ilgili her türlü işleri ile meşgûl olmak yetkisi tanınmış, üçüncüsüne ise çok çeşitli ve önemli görevler verilmiştir. Yani Meclis-i Valâ devleti alâkadar eden her türlü konuları görüşebilecek, kanun lâyihaları hazırlayacak ve Nazırlar Meclisinin kendisine havale ettiği işleri söyleşip onlar hakkında teklifler yapacaktı. Eski sadrazamlarla, askeriye ve ilmiye ricali arasından tâyin edilecek meclis üyelerinin, azledilmezlik yetkisi ile techiz edilmesini, Mahmut II.'nin istemiş olmasına rağmen, Mustafa Reşit Paşa bu meclisin İngiltere ve Fransa'da görüldüğü gibi bir Parlâmento Meclisi olmayıp Avusturya ve Prusya'da mevcut olan ve üyelerinin azilleriyle nasbları hükümdara ait olan meclislere benzemesi gerektiğini belirterek Padişahı bu fikrinden vazgeçirtmiştir¹²⁵. Mustafa Reşit Paşa'nın, bu konuda Padişah'tan daha muhafazakâr davranmış olmasının sebebi, Meclisi Valâya ıslâhat aleyhtarı üyelerin yerleşip devletin yapmakta olduğu yenilik hareketlerine engel olmalarına meydan verilmemesini temin etmek için olmuştur.

Devletin siyasi ve hukuki bünyesine, çağdaş bir şekil vermek için kabul edilmiş olan bütün bu yeni prensipler ve teşkilât, Mahmut II.'nin lûtufları ve ihsanının bir neticesi gibi gösterilmek istenmiştir¹²⁶. Bu görüşü öne sürmüş olanlar hiç şüphe yok ki, Fransa ve İngiltere gibi halkı mütecanis ve millî bünyeye sahip olan devletlerde, meşrutiyet idaresinin kurulması için yapılmış

¹²⁴ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat II., s. 138.

¹²⁵ Aynı eser, s. 195.

¹²⁶ Dr. Recai G. Okandan, Anne Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet devirleri, s. 30-31.

olan mücadele şeklinin tesiri altında kalmışlardır. Sözü geçen memleketlerde siyasi partiler vardı ve bunlar faaliyetleri ile hükümdarlarının yetkilerini sınırlandıran bir hukuk nizamının meydana gelmesinde tesir yapmışlardır. Halbuki Osmanlı devletinde böyle partiler yoktur. Şu halde Padişahı hukuk düzeninde değişiklik yapmaya zorlayan alttan gelen bir kuvvet mevcut değildir. Padişah kendi istek ve iradesi ile haklar alanında yenilik yapmıştır. Bu ancak yapılan işin görünüşüne uygundur. Mahmut II. devrinin iç olayları dikkate alındığı takdirde, görülür ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan halkı, iktidara karşı, sürekli bir kaynaşma halindedir. Hristiyan çoğunluk ile meskûn eyâletlerde isyanlar birbirini takip etmektedir. Bundan başka Mısır, Hicaz, Suriye, Arnavutluk gibi Müslüman eyâletlerde de idareye karşı isyanlar mevcuttur. Hattâ Mısır ve Arnavutluk'ta isyanların hedefi, bu toprakları Osmanlı hâkimiyetinden çıkarmaktır. İsyancıları idare eden Türk paşaları, İslâm ordularının başında Padişahın ordularını bozmaktadır. Bütün bu hareketler siyasi partilerin faaliyetleri neticesinde meydana gelmemiş olmakla beraber, bu gibi partilerin faaliyetlerini çok aşan mevcut idare sistemine karşı hareketlerdir.

Mahmut II., imparatorluğu dağılmak tehlikesi ile karşı karşıya bırakan bu hareketler karşısında yeni bir güven nizamı kurmak zorunda idi. Yukarıda sözkonusu yenilikleri bu zorun tesiriyle yapmış olduğunu kabul etmek tarih gerçeğine uygun düşer.

Bu gerçek, dikkate alınmaksızın, Mahmut II.'nin hükümet teşkilâtında yapmış olduğu yeniliği sadece, idareyi merkezleştirmek ve padişahın mutlak hâkimiyetini kuvvetlendirmek amacı ile yapılmış gibi göstermek de tek taraflı bir açıklama gibi kalmıya mahkûmdur. Padişah, yeni güven nizamını, kuvvetlerin muvazenesi prensibine dayandırmak istemiştir. Nezaretlerin ve Meclislerin kurulması ile eskiden tek şahsiyette toplanan devlet otoritesini modern bir teşkilât içinde ihtisas makamlarına tevdi etmek yolunu tutmuştur. Engelhardt, Meclislerin kurulmasını Padişahın mutlak yetkilerine karşı merkezeiliktен uzaklaşma deneyi ve hattâ bir nevi meşrutiyet idaresinin iptidai şekli gibi bile kabul etmektedir.¹²⁷

¹²⁷ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i İslâhatı, çeviren : Ali Reşat), s. 31.

Mahmut II. devrinde, devletin hukuk yapısında meydana getirilen yeniliklerin, sathî ve kifayetsiz olduğu yolundaki kritikler de ancak, sonraki devirlerde yapılacak ıslâhata göre doğrudur. Fakat bu doğruluğun tarih yönünden değeri yoktur. Çünkü Mahmut II. devri yenilikleri, bu devirden önceki yenilikler ve mevcut durum ile mukayese edilebilir. Böyle bir mukayesede ise görülür ki, bu yeniliklerin mazide benzeri yoktur. Mahmut II., ferdi haklar alanında olsun, hükümet teşkilâtının hukuk temellerinde olsun, ilk defa, çağdaş prensipler kabul etmiş olan hükümdardır. Bu prensiplerin kesin bir surette tatbik edilmiş olmaması, onların küçümsenmesi için bir sebep teşkil etmez. Tersine olarak devrin şartları içinde mütalâa edildiği takdirde, bu prensipler büyük değer kazanır.

3. İNSAN HAKLARI PRENSİPLERİNİN BENİMSENMESİ

Gülhane Hattı Mahmut II.'nin ölmesi üzerine tahta çıkan Abdül-
Hümâyunu mecîd'in Gülhane'de okunan Hattı hümayunu
Prensipieri ile Osmanlı tarihinde yeni bir devrin başlamış olduğu hususunda tarih yazanlar arasında kesin bir mutabakat vardır. Yeni devire, yenilik vasfını veren Gülhane hattı ile ilân edilmiş olan çağdaş hukuk prensipleridir. Bu prensipler, insan hakları beyannamesindeki prensiplerle karşılaştırılınca şekil yönünden mevcut ayrılıklar müstesna, aralarında dikkati çeken bir benzerlik bulunduğu göze çarpar. Filhakika insan hakları beyannamesinin birinci maddesinde belirtilmiş olan insanların hukuk yönünden eşitliği, hattı hümayunun esprisinde mevcuttur. Nitekim Abdülmecîd hattın izahı için yayınladığı fermanında, vezirlerden çobana kadar, herkesin kanun nazarında eşit tutulacağını ifade etmiştir.¹²⁸ Keza insan hakları beyannamesinin 2 nci maddesinde insanın tabii hakları olarak belirtilmiş olan hürriyet, mülkiyet ve emniyet Gülhane hattında can emniyeti, ırz ve namus masuniyeti ve mal mahfuziyeti ile karşılanmıştır. Bundan başka, sözkonusu beyannamenin, bir kimsenin ancak kanunun tâyin ettiği hususlarda suçlandırılacağı (Madde: 7), devlet masrafları için vatandaşların kudretlerine göre, eşit olarak vergi vermiye tâbi olacakları (Madde: 12), mülkiyetin kutsal

¹²⁸ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 181.

olduğu (Madde: 16), yolundaki hükümleri de hattı hümayunda kanun gereğince olmadıkça hiç kimsenin cezaya çarptırılmıyacağı, (her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergi tâyin olunarak kimseden ziyade şey alınmıyacağı); (verginin sarf cihetinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye) tarafından kontrol ve murakabe edileceği; (herkesin mal ve mülküne kemali serbesti ile malik ve mutasarrıf olarak kimse tarafından müdahale olunmıyacağı) suretinde yer almıştır. İki vesika arasında, esasa dokunan ayrılık, kanunun hangi kuvvet tarafından yapılacağına dair olan husustur. İnsan haklarının 6 ncı maddesinde, (kanun umumun iradesinin bir ifadesidir. Bütün vatandaşlar, şahsen veya mümessilleri vasıtasıyla kanun yapmaya iştirak ederler) denilmiş olmasına karşılık, Gülhane hattında “Meclisi-i Ahkâm-ı Adliye gerekli kanunları için sözleşmeler yapar ve onları hazırlar.” denilmiştir. Bilindiği gibi “Meclis-i Ahkâm” üyeleri, halk tarafından seçilmeyip Padişah tarafından tâyin edilmiştir. Bununla beraber bu meclisin kurulduğu sıralarda, üyelerin Meclis-i Umumî tarafından seçilmesi ve azledilmezlik ile techiz edilmesi Padişah ile Mustafa Reşit Paşa arasında münakaşa edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, millî bir yapıya sahip bulunmadığı için insan hakları beyannamesinde, egemenliğin ulusa ait olduğunu tesbit eden maddenin sarahatle ifade edilmesine ve bunun bir neticesi olarak vatandaşlara tanınması gerekli seçim hakkının verilmesine imkân bulunmadığı neticesine varılmıştır.

Gülhane hattı hümayunu ilân edildikten sonra Hırka-i şerif dairesinde, başta Padişah olmak üzere, Sadrazam, Şeyhülislâm ve bütün Nazırlar ve erkân, hattın hükümlerine riayet edeceklerine dair yemin ettikleri gibi hattın gönderildiği vilâyetler, sancaklar, kazalar ve karyelerde devlet memurları bir meydanda toplanarak halkın huzurunda, aynı hukuk prensiplerine saygı göstereceklerine dair yemin etmişlerdir¹²⁹. Bu arada Hattı hümayun, bütün mahkemelere ve alâkalı devlet makamlarına gönderilmiş ve şerî sicillerde tescil ettirilmiştir. Bu suretle hilâfında hareket etmek suç sayılmaya başlanmıştır.

Gülhane hattı hümayunun ilânından sonra bir ceza kanunnâmesi de hazırlanmıştır. Ceza kanunnâmesinde, hattı

¹²⁹ Reşat Kaynar, aynı eser, s. 183.

hümâyun prensiplerini ihlâl edeceklerle karşı tatbik edilmek üzere gerekli cezalar belirtilmiştir.

Gülhane Hattı
Hümâyunu pren-
siplerinin haklar
yönünden
değeri

Bu prensiplerin; Avrupa'da, Fransa büyük ihtilâlinin meydana gelmesinde büyük tesiri dokunmuş olan XVIII. yüzyılın içtimai siyasi ve felsefi görüşlerine mutabık olduğuna şüphe yoktur. Bundan başka, yukarıda yapılmış olan karşılaştırmadan anlaşılacağı üzere, insan hakları beyannamesinde

geçen esaslara da bir iki nokta müstesna, uygun düşmektedir. Bu noktalar gözönünde tutularak denebilir ki, Gülhane hattı bir nevi anayasa mahiyetindedir. Onun bu mahiyetini kabul edebilmek için, XX. yüzyılın anayasalarıyla değil, fakat XIX. yüzyılın anayasaları ile mukayese etmek gerekir. XIX. yüzyıl anayasaları, hükümdarın haklarını ve yetkilerini tahdit eden hükümleri ile karakterize edilirler. Hükümdarın icraatını kontrol ve murakabe etmek hususunda ise, ortaya koydukları prensipler ve teşkilât, devlet bünyesine göre değişmektedir. İngiltere ve Fransa'nın, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki anayasaları, Almanya, Avusturya ve İspanya anayasalarından farklıdır.

İlk iki devlette, icra kuvveti üzerindeki murakabe, parlâmanter bir usul ile sağlandığı halde, diğer üç devlette hükümdar tarafından tâyin edilmiş üyelerin teşkil ettiği meclisler tarafından sağlanmaktadır. Bu açıklamaya göre, Gülhane hattı hümâyunu bu son üç devletin anayasalarına benzer mahiyettedir.

Gülhane hattı hümâyununa anayasa vasfı veren hususları şu suretle belirtmek mümkündür; bu hat : 1— Hükümdarın ve hükümetin keyfi ve takdiri icraatına son vermektedir. 2— Halkın tabii haklarını ve devlete karşı vazifelerini tesbit etmektedir. 3— Halkın hak ve vazifeler yönünden eşitliğini kabul etmektedir. 4— Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyeyi kanun tasarılarını hazırlamak ve devlet sarfiyatını kontrol ve murakabe etmekle görevlendirilmiştir. 5— Padişah, devlet erkânı ve bütün devlet memurları, halk huzurunda, hattı hümâyun esaslarına riayet edeceklerine dair yemin etmişlerdir. 6— Hattı hümâyun mahkemelere teşmil edilmiş; devlet dairelerine ve kanun tasarılarını hazırlamakla görevli Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyeye gönderilmiş, prensipleri ile tezat teşkil edecek hususları ihtiva eden kaideler kaldırılmıştır.

Bu hususlar da gösteriyor ki, Gülhane hattı hümayunu, Osmanlı devletinin teokratik bünyesinde esaslı değişiklik yapmıştır. Bu hattın önce, Padişah kesin olarak şeriate tâbi ve ancak ona karşı sorumlu idi. Şeriat ise Padişahın bir memuru bulunan Şeyhülislâmın tefsiri ile sınırları genişleyip daralan ve karakter yönünden kutsal sayılan bir anayasa idi. Gülhane hattı hümayunu Prensleri ise, yukarıda belirtildiği üzere, herkesin ıttılama ve Türkçe olarak ilân edilmiş dünyevi prensipler idi. Padişah onlara riayet edeceğine yemin etmekle, iradesini sınırlandıran bir karakter taşıdıklarını kabul ediyordu. Bundan başka Gülhane hattı İslâm ve Hristiyan tebaa arasında hukuki eşitlik de tanıyordu. Kaldı ki, Abdülmecit, Abdülaziz ve hattâ Abdülhamit bile hattı hümayunlarında, Gülhane hattı hümayununa temas ettikleri vakit, onu bir ana kanun gibi telâkki ettikleri görülmektedir.

**1856 Islâhat
Fermanı**

Gülhane hattı hümayununda, açık olarak ifade edilmemiş olan, din ve mezhep hürriyeti ile Hristiyan ve Müslüman tebaanın siyasi haklar yönünden eşitliği 1856'da ilân edilen ıslâhat fermanında belirtilmekle bu husustaki boşluk da doldurulmuştur. Hiç şüphe yok ki, bu suretle devletin teokratik bünyesindeki tahavvül daha da bariz bir hal almıştır. Şu da var ki, Gülhane hattı hümayunu prensiplerinin yürütülmesinde tam bir başarı sağlanamamıştır. Keza, devletin teokratik bünyesindeki tahavvül de şeriatin büsbütün bir kenara atılıp lâik bir devlet tipi meydana geldiğini ifade etmez. Fakat bütün bunlara rağmen, Gülhane hattının prensiplerine istinat ettirilen Tanzimat ıslâhatı, yeni bir hukuk devleti meydana getirmek tecrübesidir. Bu tecrübenin müspet neticesi; batının çağdaş kanunlarının iktibası, batı devletlerinin siyasi, hukuki, içtimai ve kültürel müesseselerinin alınması ve batı düşüncesine sahip bir neslin yetişmesi olmuştur.

4. MEŞRUTİYET İDARESİNİN KURULMASI İÇİN MÜCADELELER (1867 — 1875)

**Genç Osmanlı-
lar ve Meşru-
tiyet Fikri**

Gülhane hattı hümayunu esaslarının, insan hakları beyannamesindeki prensiplere uygun düştüğü ve bunların ıslâhat fermanı ile tekât edilip genişletildiği görülmüştü. Bu iki vesikaya dayanılarak Osmanlı devletinin, siyasi, içtimai, mülki, adli, mali ve kültürel

taşkilâtında yapılan yenilikler, önemli olmakla beraber derde deva olamamıştır. İmparatorluk idaresinden hoşnut olmıyan halk, millî ve mahallî isyanlarla devletin başına gâileler çıkarmıya ve bilhassa Hristiyan halkla meskûn eyâletlerin, devlete bağlılıkları çözülmüye başlamıştır. Hükümet çalışmalarını murakabe edecek bir sistemin mevcut bulunmayışı sebebiyle, yabancı devletler, bilhassa 1856'dan sonra, Osmanlı hükümetinin Hristiyan tebaa hakkındaki davranışını murakabe ve kontrol etmiye, devletin içişlerine müdahalelerde bulunmıya başlamışlardır. Sultan Abdülaziz'in bu durum karşısında, Gülhane hattı prensiplerine de muhalif olarak şahsi ve keyfi hareketleri Avrupa ekolünde yetişen genç Osmanlılardan bazılarının ilk defa olmak üzere, siyasi bir parti halinde teşkilâtlanarak hürriyet ve meşrutiyet yolunda mücadele bayrağı açmalarına sebep olmuştur. Önceki kitabımızda, genç Osmanlılar cemiyetinin kuruluşuna ve çalışmalarına dair geniş bilgiler verilmiş olduğu için burada, ancak bu cemiyetin programını işaret etmekle iktifa edeceğiz. Genç Osmanlıların Paris'te, neşredip, gizli vasıtalarla Osmanlı halkı arasında yaymıya çalıştıkları programları şu noktalara inhisar etmekte idi :

- 1— Ümmet-i Osmaniye efradının hukuken musavatı kabul olunur.
- 2— Ümmet-i Osmaniye efradının hukuk ve hürriyetleri taht-ı temine alınır.
- 3— Ümmet-i Osmaniye zulümden kurtulup ezeli ve beşeri olan adalate mazhar edilir.
- 4— Ümmet-i Osmaniye vatan muhabbeti ile birleştirilir.
- 5— Bütün bu maksatların husulü için Devlet-i Osmaniye'nin mutlak idaresi, meşruti idareye kalbolunur.
- 6— Maksadın istihsali yolunda şiddetli vasıtalar kullanılmaz. Fitne çıkarılmaz, propaganda ve ikna usulü ile çalışılır.

Bu programdan da anlaşılacağı üzere, eşitlik, hürlük, adalet, fertlerin tabîî hakları, vatan muhabbeti fertleri birleştirici ideoloji unsuru meşrutiyet de hükümet şekli olarak kabul edilmiştir.

Meşrutiyet fikir-
lerinin yayılma-
sını kolaylaştıran
âmiller

Bu programın gerçekleştirilmesi için ya genç Osmanlıların iktidara geçmesi, yahut iktidardaki devlet adamlarının, Padişahı, meşrutiyet idaresini kurmak hususunda ikna etmeleri gerekli idi. Genç Osmanlılar, iktidara geçmek için herhangi ciddi bir teşebbüste bulunmadılar. Fakat çeşitli yayın vasıtalarıyla ve gizli olarak hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini 1867 ile 1875 tarihleri arasında yayınladılar. İstanbul'da aydınlar, subaylar ve hattâ bazı devlet adamları bu fikirleri benimsediler. Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde, halk arasında da meşrutiyet taraftarlarının sayısı çoğalmışa başladı. Bu sırada imparatorluk, karanlık günler yaşamakta idi: Gülhane hattı hümayununun, tabii haklara dair hükümleri ve müeyyideleri ayaklar altına alınmış istibdat devirlerine has, keyfi ve takdiri idare tekrar başlamıştı. Vükelâ ve memurlar yarımından emin değildi. Padişah ve sadrazam sürgüne gönderme hastalığına tutulmuşlardı. Sebepli sebepsiz, şüphelendiklerini sürgün ediyorlardı. Maliye iflâs halinde idi. Devlet cshamın faizlerini ancak yarı nisbette, ödeyebileceğini ilân etmişti. Bütçesini bu faizlere göre ayarlamış olan vatandaşlar, geçim güçlüğü içinde idiler. Rüşvet, görülmemiş dereceyi bulmuştu. Hükümetin idaresine tahsis edilmesi gerekli gelir, sarayın kaprislerine yetişmiyordu. Valilikler ve diğer büyük memuriyetler, Mabeyin tarafından rüşvet mukabili, ehliyetsiz ve aç gözlü kimselere ihale ediliyordu. Memleket bu valilerin zulmü altında harabolup gidiyordu¹³⁰. Sarayın karşısında, iktidarı bir dereceye kadar muvazene halinde tutan Babı-âli'nin nüfuzu çökmüş, sadrazam Mahmut Nedim, devlet adamı meziyetlerinden mahrum bulunduğu için, Rus elçisi İgnatief ile istişareler yapmak suretiyle İmparatorluğu idareye kalkışmış idi. Elçi ise dostluk maskesi altında, Balkanları kan ve ateşe boğacak fesat tohumlarını Hristiyan halk arasında yaymakla Rusya'nın ezeli siyasi hırslarını tatmin edecek bir zemin hazırlamakta idi. Bu korkunç durum, İmparatorluğun Avrupa büyük devletleri nezdindeki, zaten pamuk ipliğine bağlı olan kredisini sifra indirmişti. Yabancı Basın Türk düşmanlığı teranesini tekrar tutturmuştu. İngiltere gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak

¹³⁰ Mithat Paşa, Tabsire-i İbret, s. 327.

bütünlüğüne taraftar memleketlerde bile, gerek umumî efkâr gerekse siyasi çevreler Türklerin çürümüş idaresini dile alarak onların Avrupa'dan kovulmasından bahsetmiye başlamışlardı.

**Meşrutiyet fikir-
leri karşısında
devlet adamları
nın davranışı**

Bu şartların sürüp gitmesi ile İmparatorluğun hızla çökmesi mukadderdi. Bu korkunç âkıbeti sezmiyen kalmamıştı. Herkes durumun sorumluluğunu Sultan Abdülaziz ile sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya yükletiyordu. Bu gibi hallerde, tedbir olarak sadrazamın değiştirilmesi ve hattâ Padişahın tahttan indirilmesi düşünüldü. Halbuki bu tedbirlerin derde deva olmadığı, inhitat devrinin başlamasından beri, pek çok sadrazam değiştirilmesi ve birçok Padişahın tahttan indirilmiş olması ile anlaşılmış olmak gerekti. Hastalığı meydana getiren sebep devletin çağdaş şartlara uygun düşmiyen devlet idaresinde idi. Genç Osmanlılar bu ciheti aşağı yukarı on yıl sürmüş olan faaliyetleri ile belirtmiye çalışmışlardı. Fakat devlet idaresinde onların fikirlerini kesin olarak ve samimiyetle benimsiyen ve bu uğurda çalışmak sorumluluğunu ciddî olarak üzerine almak istiyen Mithat Paşa ile Harp Okulu Nazırı Süleyman Paşa'dan başka kimse yoktu. Mithat Paşa rütbe, unvan ve mevkilerini, iltimas, rüşvet ve dalkavukluk ile kazanan paşalardan değildi. Memlekete hizmet için İstanbul'da mihlanıp kalmak da istememişti. Devrinin siyasi fikir cereyanlarını kavramıştı. Memuriyet hayatının büyük kısmını İmparatorluğun, Tuna, Niş ve Bağdat gibi büyük eyâletlerin valiliklerinde geçirmişti. Bütün bu yerlerde, adını silinmez yapan eserler meydana getirmiş ve devlet otoritesini zulme âlet etmiye tenezzül etmiyerek halkın bu otoriyete mümkün mertebe iştirakini sağlamak suretiyle kuvvetlendirmişti. Bu başarıları, onda meşrutiyet idaresinin Osmanlı İmparatorluğunda muvaffak olabileceği hususunda bir kanaat yaratmıştı.

Mithat Paşa, 1875'de devletin geçirmekte olduğu buhrandan kurtulması için devlet idaresinin değiştirilmesini gerekli görüyordu. Ona göre, yeni idarenin ağırlık noktasını bir Millet Meclisi teşkil edecekti. Bu meclis, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin Osmanlı tebaasının mebusları tarafından kurulacaktı. Meclis, idare üzerinde murakabe yetkisine sahip olacak, nazırlar ve valiler meclise karşı sorumlu bulunacaktı. Paşa, bu düşüncesini İngiltere elçi-

sine açmış, ondan tebrik ve teşvik görmüştü¹³¹, fakat Sultan Abdülaziz, bu konuda kendisine yapılan telkinleri kabul etmemiştir.

Harp Okulu Nazırı Süleyman Paşa, bilgili, hamiyetli ve vatansever bir zat idi. O da Mithat Paşa gibi İmparatorluğun selâmetini, meşrutiyet idaresinin kurulmasında görmekte idi. İstanbul'daki genç subaylar arasında şöhreti vardı. Güvencilerine bu fikirlerini kabul ettirmiş olduğu, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynamış olduğu rol ile sabittir.

Fakat Mithat Paşa ile Süleyman Paşa'nın temasta bulunduğu, Mütercim Rüştü ve Hüseyin Avni Paşalar, gerçekte meşrutiyetçi fikirlere taraftar değildiler. Onlar saray karşısında Babıâli'nin müstakil bir duruma getirilmesi ve ıslâhat yapılması ile her işin halledilebileceğine inanıyorlardı. Fakat İstanbul'da aydınların ve hattâ bir kısım halkın meşrutiyet taraftarı olmasını dikkate alarak yarım ağızla, meşrutiyetçi görünmekte de kusur göstermediler. Bu suretle istibdatçı idareye karşı birleşmiş olan muhalefet erkânı, softalar isyanı sonunda vükelâ heyetini kurmaya muvaffak olmuşlar ve bir müddet sonra da Abdülaziz'i hallederek Murat V.'i tahta çıkarmışlardı¹³².

Murat V., açık fikirli ve meşrutiyet taraftarı olmasına rağmen, sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşa, cülûsu mütaakıp ilân edilen hattı hümayuna, meşrutiyet ile ilgili bir vaadin yer almasını önlemeye muvaffak olmuşlardı. Halk, hattı hümayundan memnun olmayıp vükelâ aleyhine dedi-koduların başlaması üzerine, nazırların bu hususta mütesanit bir hareket hattı takip etmesini görüşmek üzere toplanan vükelâ meclisinde meşrutiyet konusundaki tezler ortaya konmuştu: Mütercim Rüştü Paşa, Vatandaşların meşrutiyet idaresi için kabiliyetleri bulunmadığını ve halkın hürriyete sahip olması ile çeşitli zararların meydana geleceğini ifade ettikten sonra, "biz halka bazı müsaadeler göstereyim ki anlar devletten hakkımızı aldık zan etsinler. Lâkin esas itibarıyla bir şey vermiş olmayalım¹³³.., demişti.

¹³¹ Mithat Paşa, adigeçen eser, s. 327.

¹³² Önceki kitabımızda (Osmanlı Tarihi, c. VII.) de bu hususlar açıklandığı için burada tekrara lüzum görülmedi.

¹³³ Süleyman Paşa, Hiss-i İnkılâp, s. 61.

Bu söz, sadrazamın gerçek maksadını belli etmekte idi. Bunun Türkçesi, halk cahildir. Cahil halk da aldatılmak suretiyle idare edilir. Biz de onu aldatalım demekten ibaretti. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde büyük rol oynamış olan Süleyman Paşa seraskerden, konuşmamak hususunda talimat almamış olmasına rağmen sadrazama şu suretle hitabetmekten kendini alamamıştır: "Paşa hazretleri; saltanat değişikliği bugünkü istibdadı devam ettirmek için olmadı. Herkes milletin istikbalinin temini için bu fedakârlığı yaptı. Bu işi yapanların ne tahttan indirilen Padişaha şahsî bir gazezleri vardı ve ne de şimdikine özel bir bağlılıkları vardır ¹³⁴.

Mütercim Rüştü Paşa bu söze "Canım bu ahaliye imtiyaz vermiye gelmez, verdikçe daima daha ziyadesini ister. Verilenle kanaat etmez" ¹³⁵, demek suretiyle cevap vermişti. Toplantıda bulunanların çoğu Rüştü Paşa'nın tarafını tutmuştu. Fakat Emin Halil Efendi de sözde doğru yolu göstermiş olmak için: "Efendim siz devletin büyüklerisiniz, maşallah hepiniz akıllısınız ve iş bilirsiniz... Anadolu'nun ve Rumeli'nin birtakım cahil Türklerini buraya toplayıp da onlardan rey ve tedbir mi soracaksınız? Her şeyi adalet dairesinde görünüz. Şayet bir meselede tereddüdünüz olursa fetvaya müracaat ediniz" ¹³⁶ demişti.

Meclis hiçbir karara varmadan dağıldı. Murat V.'in delilik alâmeti göstermesi, meşrutiyet konusu üzerindeki, Nazırlar arası, görüşmelerin bir müddet için duraklamasını neticelendirdi. Fakat Padişahın, sıhhatini kazanması hususundaki ümitler silindikten sonra yeni bir saltanat değişikliğinin gerekli olduğu anlaşıncaya, halkın memnuniyetsizliğini, Balkanlar'daki ihtilâlin vehametini ve yabancı devletlerin düşmanca davranışlarını yatıştırmak için tekrar meşrutiyet konusuna avdet edildi.

¹³⁴ Süleyman Paşa, adı geçen eser, s. 62.

¹³⁵ Aynı eser, s. 62.

¹³⁶ Aynı eser, s. 64.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ MEŞRUTİYET İDARESİNİN KURULMASI

1. KANUN-İ ESASİ

Abdülhamit II.'nin
meşrutiyet
hakkındaki
fikirleri

Murat V 'in tahttan indirilmesi vükelâ arasında kararlaştırıldıktan sonra; sadrazam Rüştü Paşa ile Mithat Paşa, veliaht Abdülhamid'i Maslak çiftliğinde ziyaret ederek hükümet idaresi hakkında düşüncesini öğrenmek istediler. Bu mülâkat

hakkında doktor Atıf Hüseyin, Abdülhamit'ten naklen hâtıratında şunları yazmaktadır : "Mithat Paşa ile Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, birader Sultan Murad'ın hastalığı üzerine bana geldiler. İlk defa onlarla Maslak'ta mülâki oldum. Orada benden hükümet şekli meşrutiyet mi yoksa istibdat mı, hangisini tercih edersen diye sordular. Ben de cevaben bir gemi kaptanı, gemiye kumanda ettiği zaman nasıl ki icabı hale göre kumanda ederse, ben de kumanda mevkiine gelince, selâmeti, memleket hangi sureti idarede olduğuna kanaat gelirse ve hangi idareyi hayırlı görüyorsam onu ihtiyar ederim. İlâveten şunu da söyleyim ki benim şimdiki kanaatim ve tayakkuzum şekli meşruu meşrutadır. ."¹³⁷

Maslak mülâkatında, Abdülhamit ile Mithat Paşa arasında, meşrutiyetin derhal ilânına ve Ziya Beyle Kemal Bey'in mabeyinde görevlendirilmeleri hususuna dair kararlara varıldığı bazı tarihlerde¹³⁸ yazılmış ise de bu ciheti tevsik eden vesikalar ele geçmemiştir. Abdülhamit II, tahta çıktıktan sonra, Sadrazama hitaplı hattı hümayyununda, Mithat Paşa'nın teklif etmesine rağmen meşveret usulünün (Kanuni Esasi) ilân edileceğini belirtmekten çekinmiştir. Bununla beraber, kanunların harfi harfine yürütülmesini temine yetkili ve devletin bütçesini hazırlayıp sarfiyatına nezaret etmek üzere bütün halkın itimadına mazhar bir Meclisi Umuminin kurulacağını vadetmiştir¹³⁹. Padişah, böyle bir mec-

¹³⁷ Atıf Hüseyin, defter, 11, 12, (yazma, T. T. K.).

¹³⁸ Mahmut Alâaddin, Mirat-i Hakikat, I., s. 168.

¹³⁹ Ahnet Mithat, Üss-ü İnkılâp, s. 283.

lisin lüzumu ve kurulması hakkındaki düşüncelerini şu suretle ifade etmiştir :

“Vükelâyı çağırdın. Mutlak idarede mesuliyet hep Padişaha raci. Bir şeyi hükümet iyi yaparsa ne alâ, fena yaparsa bütün mesuliyeti Padişaha raci. Vükelâ önlerine baktılar. Ben bir Meclisi Âdil istiyorum. O zaman bütün meclis âzası gibi vükelâ da Padişaha sadakat yemini edeceklerinden idarei umur ederler. Ve Padişaha da mesuliyet kalmaz. Mesulü vükelâ olur dedim. Almanya’da ve Avusturya’da olduğu gibi, fakat Fransa’da olduğu gibi değil”¹⁴⁰.

Saltanatının ilk günlerinde, Abdülhamid’in meşrutiyet idaresi hakkında söylemiş olduğu bu sözleri samimî bir düşüncenin ifadesi olarak kabul etmek mümkündür. Bu hususta, onun, saltanatının ilk yılında, Ahmet Mithat Efendi’ye yazdırmış olduğu Üssü-ü İnkılâp adlı kitabın, “Kanunu Esasi ve Abdülhamid-i Sani” başlığı altında geçen fikirler delil gösterilebilir. Bu fikirler arasında hürriyeti ve meşrutiyeti idealize eden, istibdat idaresini İslâmlık esaslarıyla zıt gösterip reddeden fikirler vardır ki, sonraları bunların Osmanlı İmparatorluğunda yazılması şöyle dursun, söylenmesi bile suç olacaktır. Bu hususta bir örnek olarak, sözkonusu kitaptan aşağıdaki satırları aynen alıyoruz :

“Devlet ve millet ve vatanı için hakikatler yayınlanmasına engel olmak derecesinde hamiyetsizlik Osmanlı milleti gibi vatanperver bir millette bir milyonda bir bulunmaz.”¹⁴¹

“Keyfi idare bazı kimseler için pek zevkli ve pek hayırlı bir şey olsabilse dahi doğrudan doğruya millet ile yine doğrudan doğruya hükümdarını mesut eyliyemeyeceği ve bir memlekette tam hürriyet zararlı olmak şöyle dursun, tersine, millet ile hükümdarı bir can taşıyor gibi bir vücut eyliyeceği, aşikârdır.,)”¹⁴².

Hiç şüphe yok ki, Abdülhamid’i meşrutiyet lehinde konuşmaya ve konuşturmaya, saltanatının ilk anlarındaki şartlar da büyük rol oynamıştır. Balkanlarda tebaa isyan halinde idi. Sırbistan ve Karadağ ile savaş yapıyordu. Avrupa’da umumî efkâr, Türklerin kendi kendilerini idare etmek kabiliyetinden

¹⁴⁰ Atıf Hüseyin, defter, 11.

¹⁴¹ Ahmet Mithat, Üss-ü İnkılâp, s. 162.

¹⁴² Ahmet Mithat, aynı eser, s. 165.

mahrum olduğunu ısrarla söylemekte idi. Büyük devletler, Hıristiyan tebaanın lehinde yeni bir idare şekli tesbit edilmesi için hükümet nezdinde müdahaleye hazırlanıyorlardı. İstanbul'da, gazeteler, açıktan açığa, Kanunu Esasi münakaşalarına başlamışlardı. Abdülaziz'in ve Murat V.'in arka arkaya tahttan indirilmesi, halkta saltanatın değerini zedelemişti. Genç Osmanlılar, meşrutiyet idaresinin kurulmasını, devletin yuvarlanmakta olduğu uçurumdan kurtulması için tek esaslı tedbir olarak görmekte idiler.

Abdülhamit II.'bu şartlardan sorumlu tutulamazdı. Fakat eski idare usulüne bağlı kaldığı takdirde, bu şartların olduğu gibi, meydana gelebilecek yeni buhranların da sorumluluğu tamamen ona ait olacak idi. O ise yukarıdaki sözleriyle belirtildiği gibi, sorumluluktan çok korkuyordu. Bu korkusiyedir ki, meclis huzurunda idareden sorumlu bir hükümet prensibine dayanacak olan yeni bir hükümet sisteminin kurulmasına rıza göstermeyi kabul etti.

Kanunu Esasinin hazırlanması Bu suretle, Kanunu Esasinin (anayasa) hazırlanması konusu meydana çıktı. Kanunu Esasi nasıl hazırlanacaktı? Bu esnada Genç Osmanlılar ve onların başı kabul edilen Mithat Paşa bile bu temel kanunun bir anayasa meclisi tarafından veyahut meşrutiyet icabı toplanacak olan Meclisi Mebusan marifetiyle hazırlanmasını düşünmemekte idiler. Şu halde Kanunu Esasi, Padişah tarafından hazırlatılacak ve ilân edilecekti. Osmanlı aydınları, Avrupa'da "Kanunu Esasiyi bir devlet vermez, millet alır" düsturunu müfrit bir görüş olarak kabul ediyorlardı. Devlet tarafından verilecek Kanunu Esasiyi millet tarafından alınmış olanı ile aynı değerde meşru göstermek için şöyle bir izah ortaya atmışlardır. Abdülhamit II, kendisini hürriyet arayan milletin tümüne eş bir duruma koyarak Kanunu Esasiyi hem istemekte hem de emir buyurmaktadır idi. Yani "Mademki ben milletimdenim, milletim namına devletimden bir Kanunu Esasi isterim. Ve mademki bu devletin reisi ve Padişahıyım milletim namına istediğim şeyin itasını da emrederim) hükmünü ifade etmekte idi¹⁴³.

¹⁴³ Ahmet Mithat, adıgeçen eser, s. 193.

Abdülhamit II.'nin elinde, Mithat Paşa'nın hazırladığı ve kendisine resmî olmıyarak vermiş olduğu bir Kanunu Esasi projesi vardı. Padişah, meşrutiyet hazırlıklarını, yalnız Mithat Paşa'ya maletmek istemiyordu. Bütün vükelâyı hazırlık mesuliyetlerine iştirak ettirmek için Sait Paşa'ya tercüme ettirdiği, Fransız kanunu esasisini nazırlara tevzi ettirdi. Maddeler hakkında mütalâalarını, madde hızasına yazmalarını irade buyurdu.¹⁴⁴

Bundan sonra, Server Paşa'nın başkanlığında, on altı mülkiye memuru, ilmiyeden on zat, askerlerden iki ferik ve üç Hristiyan müsteşardan kurulan bir komisyon, bu tasarılar-
dan faydalanmak suretiyle Osmanlı Kanunu Esasisinin esas maddelerini tesbit etmekle görevlendirildi.

Mithat Paşa
Tasarısı

Mithat Paşa tasarısı "Kanunu Cedit" adını taşı-
makta idi. Tasarı, Osmanlı idaresinin şeriate müs-
tenit olduğunu, Osmanlı memleketlerinin bir

bütün teşkil etmekte olup birbirlerinden hiçbir zaman ve hiçbir sebeple ayrılamıyacağını, saltanat ve hilâfetin Osmanlı hanedanının en yaşlı âzasına ait bulunduğunu, icra kuvvetinin Padişaha ait olduğunu sadrazamın, vekili mutlak olmaktan çıkarak Başvekil unvanı ile Vekiller Heyetine riyaset edeceğini ve bu heyetin Meclis önünde sorumlu bulunduğunu belirtmekte idi. Tasarı, yasama yetkisini yüz yirmi kişilik bir Mebuslar Meclisine vermekte idi. Mebusların üçte ikisi vilâyetler tarafından üçte biri hükümet tarafından seçilecek, vükelâ (nazırlar) ve müşavirleri mebuslar arasından seçilecekti. Meclis Reisi de hükümet tarafından tayin olunacaktır. Mebuslar Meclisi kararlarını, Padişah tasdik eder veya dilediği takdirde tekrar incelenmek üzere meclise gönderir. Tasdik etmeyip Meclise de göndermediği takdirde, yeni seçimlerden sonra kurulacak yeni meclis bu kararları yeniden söyler. Tebaa hukuku konusunda, Osmanlı tâbiyetinde bulunan efradın bütününe "Osmanlı" denildiği, Osmanlıların hangi kavim ve mezhepten olursa olsun, kanun nazarında eşit bulunduğunu, memurların, meslek okullarından yetiştirileceği, kanun, nizam ve meşru sebeplere müstenit olmadıkça hiçbir memurun memurluktan çıkarılamıyacağı, "Kanunu Ceditin" ancak Mebuslar

¹⁴⁴ Atıf Hüseyin, defter, 11.

Meclisi tarafından tadil edileceği, devletin resmî dilinin Türkçe olduğu tasarıda işaret edilmiştir.¹⁴⁵

**Sait Paşa'nın
Tasarısı**

Sait Paşa'nın tasarısı, Fransız kanunu esasının aynen Türkçeye çevrilmiş olmasından ibaretti.

Bu sebeple Mithat Paşa tasarısına göre çok daha sistemli ve geniş idi. Bu tasarıda, dikkati çeken hususların başlıcaları, tebaa hukukunun teferruatlı olarak tesbit edilmiş bulunması, siyasi suçlar arasında idam cezasının kaldırılmış olması, basın hürriyetinin ve mülkiyet hakkının kanun teminatı altına alınmış olmasıdır. Bundan başka tasarıda, yasama yetkisi Millet Meclisi adını taşıyan bir Meclise verilmiş bulunmaktadır. Mebuslar halk tarafından, fakat kura usulü ile seçilecektir. Mebuslar teşrii masuniyete sahip olacaklardı. Yürütme kuvveti bahsinde de hükümdarın, vükelâdan başka memurlarla doğrudan doğruya muhabere edemeyeceği, meclis tarafından kabul edilmiş olan kanunlar muayyen vakitte ilân etmediği takdirde bunların Millet Meclisi Reisi tarafından ilân edileceği, adalet kuvveti bölümünde ise hâkimlerin kaydı hayat şartıyla tâyin edilecekleri kanunen aleyhlerinde bir hüküm terettüp etmedikçe memuriyetlerinden uzaklaştırılmıyacaklar belirtilmişti.¹⁴⁶

**Kanunu Esasi
hakkında son
görüşmeler**

Yukarıdaki tasarılar dikkate alınarak Osmanlı Kanunu Esasisinin metni, sözü geçen özel komisyon tarafından tesbit edilip Sadrazamlığa getirilmiş bulunan Mithat Paşa'nın başkanlığında toplanan vükelâ heyetinin tetkikine sunuldu.

Mithat Paşa, evvelce de işaret edildiği gibi, Genç Osmanlıların tabii başkanı sayılmakta idi. Sadrazamlığa getirilmesi meşrutiyetçiler arasında büyük memnunluk yaratmıştı. Buna karşılık, meşrutiyet aleyhtarlarının faaliyetlerini arttırmalarına da sebep olmuştu. Bunlar mütecanis bir topluluk teşkil etmiyorlardı. İçlerinde mutaassıplar, muhafazakârlar, siyaset adamları ve Padişahın kulları gibi guruplar vardı ki düşünülen yeni idareye karşı ayrı noktalardan hareket etmekle beraber hedefte birleşiyorlardı. Hedef de meşrutiyeti önlemekten ibaretti.

¹⁴⁵ Ahmet Mithat, Üss-ü İnkılâp, II, s. 321 - 333.

¹⁴⁶ Ahmet Mithat, aynı eser, s. 333 - 350.

Mutaassıplar, Mithat Paşa ve arkadaşlarının meşrutiyeti istinat ettirmek için ortaya atmış oldukları (ve şavirhüm filemr) âyeti kerimesini başka türlü tefsir ediyorlardı. Onlara göre, müşavere ancak müminler, yani Müslümanlar için idi. Bu sebeple Müslümanlarla Hristiyanların bir Millet Meclisi teşkil etmeleri dinen caiz değildir. Hristiyanları devlet idaresine iştirak ettirmek vükelânın, ulemanın ve en çok Müslüman halkın itibarını ve hay-siyetini sıfıra düşürmek olacaktır. Mebuslar Meclisinde, pek çok mebus bulunacağından, bunlar şeriate aykırı kanunlar çıkartacaklar ve din esaslarını bu suretle sarsacaklardır.

Muhafazakârlar da az çok bu din görüşünün tesirinde kalmakla beraber meşrutiyeti, daha çok eskiye alışkanlık yüzünden, reddediyorlardı. Hristiyan tebaayı, Müslümanlara nazaran "Milleti Mahkûme" kabul ediyorlar ve devlet idaresine iştirak ettirilmesinealeyhtar bulunuyorlardı.

Siyaset adamları, daha doğrusu devlet adamları içinde büyük bir çoğunluk, mevkiini, şöhretini ve refahını kendi kudret ve kabiliyetinden çok Padişahın lütuf ve iltimasına borçlu idiler. Keza devlet adamları içinde umumî efkârın murakabesinden ve Mithat Paşa'nın otoritesinden korkanlar da vardı. Bunların da düşüncesi şu idi: Bir millet hazırlanmadan, kendisine ceffelkalem tam serbesti verilemez.¹⁴⁷

Saray mensuplarına gelince, bunların çoğu ya köle idi ve yahut kölelikten yetişmişti. Padişaha kul olmak onlar için dünya ve ahiret nimetlerinin tek şartı idi. Mithat Paşa'nın kendilerini kavuşturmak istediği hürriyetin en büyük düşmanları bunlardı. Kafaları ve vicdanları gelişmemiş bulunan bu insanlar, hürriyeti ne yapacaklardı?. Onlar için şeref, haysiyet, vatan ve millet gibi mefhumların mânası bambaşka idi. Padişah önünde küçülme, mümkün olduğu kadar silinme, insanlıktan tecerrüt ederek şuursuz bir canlı veya bir madde haline inkılâp etmiş görünmek, güven kazanılmasının başlıca şartı idi.

İnsan şahsiyetinin bu kadar küçüldüğü bir atmosfer içinde doğmuş, büyümüş olan Abdülhamit II.'nin, meşrutiyet idaresi hakkında önceki tasavvurlarının değişmesi normal görülmeklâzım gelir. Sadrazamlıktan çekilmiş olan Mütercim Rüştü Paşa

¹⁴⁷ Zeki Pakalın, Mahmut Nedim ve Mithat Paşalar, s. 353.

ile çocukluğundan beri, Mithat Paşa ile dargın yaşayan Cevdet Paşa, başta olmak üzere Ahmet Vefik Paşa, Namık Paşa ve daha başka kodamanlar, Padişahın bu değişmesinde etki yapmışlardı.¹⁴⁸ Bu zatların, ilmiyeye mensup bazı kimseleri de Kanunu Esasiyeye karşı tahrik etmiş olmalarına ihtimal verilebilir. Mithat Paşa, Kazaskerlik mesnedine kadar yükselmiş, Şerif Muhittin, Mirmirandan Ramiz Paşa ve eski Meclisi İcraat üyelerinden Rıza Paşa'nın ve daha bazı kimselerin dahil bulunduğu bir gurubu zararlı çalışmalarını önlemek için İstanbul'dan sürgüne göndermek zorunda kaldı.

Meşrutiyet aleyhtarlarının mukavemeti, Kanunu Esasi çalışmalarının son merhalesine kadar sürdü. Kanunu Esasinin, vükelâ heyetinde görüşülmesi sırasında Mütercim Rüştü Paşa ile Cevdet Paşa, Padişah hukukunun tahdit edilmesine şiddetle itiraz etmişlerdir. Hattâ bir aralık, Cevdet Paşa, Abdülhamit II. gibi akıllı bir padişah, tahtta olduktan sonra, kanunu esasının ilânına bile lüzum olmadığı düşüncesini ortaya atmış, fakat Mithat Paşa'nın sadarettten istifa tehdidi karşısında bu görüş iltifat görmemişti. Bununla beraber muhalifler, 113 üncü madde ile padişaha hükümet üzerinde keyf ve takdiri bir yetki sağlamaya muvaffak olmuşlardır: (Hükümetin güvenliğini bozdukları, zabtiye idaresinin mevsuk tahkikatı üzerine sabit olanları, Osmanlı İmparatorluğundan çıkarıp uzaklaştırmak padişahın elindedir).

Böyle bir maddenin konulmasına muvafakat ettiği için Mithat Paşa, gerek o zaman gerekse sonraları, ağır tenkitlere maruz kalmıştır. Hiç şüphe yok ki 113 üncü maddeyi istemiyerek kabul etmiştir. Abdülhamit II. Meclisi Vükelâ'daki muhaliflerin telkini altında kalmış ve madde kabul edilmediği takdirde Kanunu Esasiyi ilân etmeyeceğini tehdit makamında Mithat Paşa'ya duyurmuştur.¹⁴⁹ Mithat Paşa, muhaliflerin padişah üzerindeki tesirini bilmiyor değildi. Ziya Paşa'nın ve Kemal Bey'in düşündüğü gibi, istifa etse idi ne olacaktı? Muhaliflere Kanunu Esasiyi ilân ettirmemek veyahut da çok daha fena bir duruma getirmek için vesile yaratmış olacaktı. Söz konusu maddenin, ilk defa kendisi

¹⁴⁸ Ebu'l-ulâ Mardin, Medeni hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, s. 142.

¹⁴⁹ Zeki Pakalın, Mahmut Nedim ve Mithat Paşalar, s. 343.

hakkında tatbik edileceğinin yüzüne karşı söylenmiş olmasına rağmen, Mithat Paşa'nın Kanunu Esasının bu hali ile dahi neşredilmesini istemiş ve temin etmiş olması bir başarı gibi kabul edilmek gerektir.

**Kanunu Esasının
Hükümleri.**¹⁵⁰

**I. Padişah
hakları**

Osmanlı devleti toprakları bir bütün olup hiç bir zamanda ve hiçbir sebeple ayrılık kabul etmez (Madde: 1). Devlet'in başkenti İstanbul'dur (2). Osmanlı saltanatı Halifeliği de haiz olarak eskiden olduğu gibi, Osmanlı hanedanından büyük oğula aittir (3). Padişah, Halifeliği sebebiyle İslâm dininin koruyucusu ve bütün Osmanlı tebaanın hükümdar ve padişahıdır (4). Padişahın şahsı sorumlu değildir (5). Osmanlı hanedanının hukuki, şahsî mal ve mülkleri ve tahsisatları hayat boyunca umumun kefaleti altındadır (6). Vükelânın atanması, yerinden atılması rütbe ve nişan verilmesi imtiyazlı eyâletler için imtiyaz şartlarına uygun olarak tevcihler yapılması, para bastırılması, huthelerde namının söylenmesi, yabancı devletlerle muahedeler akdi, savaş ve barış ilâmı, kara ve deniz kuvvetlerinin kumandası, kanun hükümlerinin yerine getirilmesi, idare dairelerinin çalışmalarıyla ilgili yönetmeliklerin düzenlenmesi, kanun gereğince verilmiş cezaların hafifletilmesi veya affedilmesi, Meclisi Umuminin toplantıya çağırılması ve dağıtılması gerektiği halde yeni seçim yapılmak şartıyla Mebuslar Meclisinin dağıtılması, Padişahın kutsal haklarından (7).

**II. Osmanlı
devleti tebaasının
genel hakları**

Osmanlı devletinin tâbiyetinde bulunan efradın tümüne Osmanlı denir (8). Osmanlıların tümü şahsî hürriyetlerine malik ve başkasının hürriyet haklarına tecavüz etmemekle ödevlidir (9). Şahsî hürriyet her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse kanunun belirttiği sebep ve suretten başka bir bahane ile cezalandırılmaz (10). Devlet'in dini, dini İslâmdır, Osmanlı memleketlerinde tanınan bütün dinler serbesttir, muhtelif cemaatlere verilmiş olan mezhep imtiyazları devlet'in himayesindedir (11). Basın kanun dairesinde hürdür, Osmanlı tebaası kanun dairesinde şirketler teşkil edebi-

¹⁵⁰ Maddeler aynen verilmekle beraber, mümkün olduğu kadar türkçeleştirilmiş ve kısaltılmıştır.

lır (12). Osmanlı tebaası kanuna aykırı halleri alâkalı makamlara bildirmeye ve memurlardan şikâyetle hakları vardır (14). Öğretim serbesttir (15). Bütün okullar devletin murakabesi altındadır (16). Osmanlıların tümü, din ve mezhep halleri dışında hak ve vazife yönünden, kanun önünde eşittir (17). Devletin resmî dili Türkçedir (18). Memuriyetlere tâyininde ehliyet ve kabiliyet aranır (19). Vergi, özel nizamlara uygun olarak bütün tebaa arasında herkesin kudreti nisbetine göre belirtilir (20). Mülkiyet güvenlik altına alınmıştır (21). Mesken taarruzdan masumdur (22). Hiç kimse kanuna göre mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmiye zorlanamaz (23). Müsadere ve angarye ve cerime yasaktır (24). Kanun gereğince olmadıkça hiç kimseden bir akçe alınmaz (25). İşkence ve daha başka eziyet kesin olarak yasaktır (26).

III. Devlet Sadrazam ve Şeyhülislâm, Padişah tarafından
Vükelâsı tâyin edildiği gibi öteki vükelâ dahi Padişah
 (Yürütme Kuvveti) iradesiyle tâyin olunur (27). Vükelâ Meclisi, Sadrazamın Başkanlığında toplanır, iç ve dış işlerin merciidir. Vükelâdan her biri dairesine ait önemli işleri Sadrazama arzeder (28-29). Vükelâ devlet işlerinden sorumludur, sorumluluk Meclise karşıdır. Suçlu nazır Divanı Âliye sevk olunur, usulüne göre mahkeme olunur (31-32). Memuriyetlerinin dışında her çeşit dâvada vükelânın sair efrattan aslâ farkı yoktur (33). Divanı Âli savcısı tarafından suçlu olduğuna karar verilen nazır, suçsuzluğu ispat oluncıya kadar nazırlıktan düşürülür (34). Vükelâ ile Meclisi Mebusan arasında ihtilâf halinde Vükelânın değiştirilmesi veya meclisin dağıtılması Padişahın elindedir (35). Meclisin toplantı halinde bulunmadığı hallerde, olağan üstü durumlarda, Kanunu Esasi hükümlerine aykırı bulunmamak üzere heyeti vükelâ tarafından geçici kanun mahiyetinde olmak üzere kararlar verilir (36). Nazırlar iki mecliste de bulunabilirler. Soru alâkalı vekilin huzurunda yapılır (37-38).

IV. Memurlar Memuriyetlere tâyin, usulüne göre ve ehliyet ile liyakat esasına göre yapılır. Memurlar kanunen azli mucip hareket tahakkuk etmedikçe veya kendisi çekilmedikçe veya devletçe zaruri sebep görülmedikçe azl ve tebdil olunamaz. Her memur vazifesinden sorumludur. Memur, kanuna

aykırı emirler verilmesi halinde âmire itaat ederse sorumluluktan kurtulamaz (39,40,41).

V. Umumi Meclis Umumî Meclis, Âyan ve Mebusan adlarını taşıyan iki ayrı heyettir. Bunlar Kasım başında toplanırlar ve Mart başında kapanırlar. Açılış ve kapanış Padişah iradesi ile olur. Padişah Meclisi Umumiyi vaktinden önce açıp kapıyabilir. Açılıştaki, geçen yılın ve gelecek yılın faaliyetlerine dair bir nutuk söyler, umumî meclis üyeliğine seçilen veya tâyin edilenler yemin ederler, üyeler rey ve mütalâalarından sorumlu değildir, üyelere biri hiyaneti ve Kanunu Esasi aleyhine hareketi veya irtikâp maddelerinden biri ile suçlu tutulursa veya kanunen hapis ve nefy gibi bir ceza ile mahkûm olursa üyeliği düşer (42-48). Üyelerden her biri reyini bizzat kullanır, çekimserlik yoktur. İki meclise birden âza olunamaz. İki mecliste de mürettep üyelerin yarısından bir fazlası bulunmadıkça söyleşme açılmaz. Meratip silsilesine uyularak şahsa müteallik husustan meclislerden birine dilekçe verilebilir (49-52).

Yeni kanun tanzimi veya mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesi, vükelâ heyetine ve âyan ile mebusana aittir. Bunun için sadrazam vasıtasıyla padişahın izin istenir. İrade çıktığı takdirde alâkalı dairelerin vereceği izahat üzerine kanun lâıhasının tanzimi Devlet Şûrasına havale olunur (53). Devlet Şûrası tarafından tanzim olunan kanun tasarısı ilkin mebuslar sonra da âyan meclislerinde tetkik ve kabul olunur. Padişah irade ederse yürütülür (53-56). Mebuslar ve âyan meclislerinde söyleşme Türkçe olur, reyler usulüne göre verilir (57-59).

VI. Âyan Meclisi Âyanın Reisi ve üyeleri, Mebuslar Meclisi üyelerinin üçte birini aşmamak üzere, doğrudan doğruya Padişah tarafından tâyin olunur (60). Âyana seçilmek için umumun itimadını kazanmış olmak devlet hizmetinde başarı kazanmış, tanınmış ve kırk yaşından aşağı bulunmamak lazımdır (61). Âyan üyeliği hayat boyunca ve aylık tahsisat 10.000 kuruştur (62-63). Âyan, Mebusandan verilen kanun ve bütçe tasarılarını tetkik ile bunlarda din esaslarına, padişah hukukuna, hürriyete ve Kanunu Esasi hükümlerine ve devletin mülk bütünlüğüne ve memleketin iç güvenliğine ve vatanının savunma ve muhafazasına ve umumî adaba hâlel verir bir şey görür ise müta-

lâasının ilâvesiyle ya katiyen red veyahut düzeltilmek üzere Mebuslar heyetine geri gönderir. Ve kabul ettiği tasarıları tasdik ile sadaret makamına arzeder(64).

VII. Mebuslar Meclisi

Elli bin erkek için bir mebus seçilir, seçim gizli yapılır, mebusluk ile memuriyet içtima edemez. Otuz yaşını ikmal etmiyen ve Türkçe bilmiyen aday olamaz, seçim dört yılda bir yapılır, seçime Kasımdan en az dört ay önce başlanır, mebuslardan her biri bütün Osmanlıların mebusu hükmündedir, seçmenler ancak kendi vilâyetlerindeki adaylara rey verirler(65-72). Meclis dağıldığı tarihten itibaren en geç altı ay içinde yeni seçimler yapılır, türlü sebeple vazife yapımıyacak mebuslar yerine yenileri seçilir, mebuslardan her birine her yıl içtimai için 20.000 kuruş maaş ve 5000 kuruş yolluk verilir (73-76). Mebuslar, başkanlık için üç aday gösterirler, padişah bunlar arasından birini başkanlığa seçer. Birinci ve ikinci başkan vekilliği için aynı suretle seçim yapılır, görüşmeler genel olarak açıktır. Mebuslardan hiçbirisi, kanunen tesbit edilmiş hususlar dışında, meclisin çoğunluk kararı olmadıkça muhakeme edilemez (77-79). Mebuslar Meclisi, kendisine havale olunacak kanun tasarılarını söyleşir, bunlardan maliye ve Kanunu Esasi ile ilgili olan maddeleri red veya kabul eder veya değiştirir, bütçe kanunu vükelânın huzuriyle görüşüldükten sonra son şeklini alır (80).

VIII. Mahkemeler

Hâkimler azlolunmazlar (81). Mahkemelerde görüşmeler alenidir (82). Herkes mahkeme huzurunda hukukunu savunmak için gerekli gördüğü meşru vasıtaları kullanır (83). Bir mahkeme, vazifesi dahilinde olan dâvanın görüşülmesinden kaçmamaz, her dâva ait olduğu mahkemede görülür, mahkemeler her türlü müdahaleden âzadededir, şeri dâvalar şeriat mahkemelerinde, nizamiye dâvaları nizamiye mahkemelerinde görülür. Normal mahkemelerin dışında olağanüstü mahkemeler kurulamaz. Hâkimlik ile maaşlı devlet memuriyeti imtizaç etmez, ceza hususlarında amme hukukunu korumak için savcılar bulunacaktır (84-91).

IX. Yüce Divan (Divanı Âli)

30 üye ile kurulur, bunların onu Âyan, onu Devlet Şûrası ve onu Temyiz Mahkemesi ve İstinaf Mahkemesi Reisidir. Kura ile seçilirler. İrade ile Âyan dairesinde toplanırlar. Yüce Divanın vazifesi

vükelâ ile Temyiz Reisi ve üyelerinin ve Padişah aleyhinde harekete ve devleti tehlikeye düşürecek teşebbüse girişenleri muhakeme etmektir. Divanın hükümleri istinaf edilemez (92-95).

X. Maliye

Vergi ancak kanun ile tesbit edilir ve toplanır, devletin bütçe kanunu gelir ve gideri gösteren kanundur. Bütçe kanunu Mecliste madde madde görüşülür, bütçe kanunu tasarısı açılışı takip eden günde meclise sunulur. Özel bir kanunla belirtilmiş olmadıkça, bütçe dışında sarfiyat yapılamaz, Umumi Meclis toplantı halinde değil ise olağanüstü sebepler dolayısıyla sarfiyat yapılmasına ihtiyaç görüldüğü takdirde sorumluluk vükelâ heyetine ait bulunmak ve Umumi Meclisin açılışında ona dair bir kanun lâyihası verilmek üzere o masraflın yapılması için gerekli tahsisatın Padişah iradesi ile tedarik edilmesi ve sarfı caizdir. Bütçe kanunu bir yıla mahsustur, kesin hesaplar kanunu tasarısının ilgili olduğu yılın bitimından itibaren en geç dört yıl sonra Umumi Meclise verilir. Devlet gelirlerinin toplanmasına ve sarfına memur olanların işlemlerini tetkik ve murakabe için bir Sayıştay teşkil olunacaktır. Sayıştayın on iki üyesi olacaktır. Bunların memuriyeti hayat boyuncadır (96-107).

XI. Vilâyetler

Vilâyetlerin idaresi yetkilerin genişliği ve vazifelerin tefriki kaidesi üzerine kurulmuştur, vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde olan idare meclisleriyle yılda bir defa vilâyet merkezinde toplanan Umumi Meclis üyelerinin seçimi özel bir kanunla genişletilecektir. Belediye işleri, İstanbul'da ve taşralarda seçim ile teşkil olunacak belediye meclisleri ile idare olunacaktır (108-112).

XII. Mevaddı

Şetta

113 madde: Memleketin bir tarafında ihtilâl çıkacağını gösteren haller görüldüğü takdirde, hükümetin o yere mahsus geçici olmak üzere sıkı yönetim ilân etmeye hakkı vardır.

Hükümetin güvenliğini bozdukları polisin sıhhatli tahkikatı üzerine sabit olanları Osmanlı hudutları dışına çıkarıp uzaklaştırmak sadece Padişahın elindedir.

İlk öğretim mecburidir (114). Kanunu Esasinin hiçbir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tadil edilmez ve yürürlükten kal-

dırılmaz (115). Kanunu Esasının tadili mebuslar ve âyan meclislerinde üçte iki çoğunluk ile yapılabilir (116). Bir kanun maddesinin tefsiri, madde adliye ile ilgili ise Temyiz mahkemesinde, mülkiye ile ilgili ise Devlet Şûrasında, Kanunu Esasi ile ilgili ise Âyanda görüşülüp karara bağlanır (117).¹⁵¹

Kanunu Esasının tahlili Kanunu Esasının tahlili için her şeyden önce, bir usul tesbit etmek gerekir. Bu kanunu, meydana getirildiği devirde, bazı Avrupa devletlerinde yürürlükte olan kanunlarla karşılaştırıp değerini ve değersizliğini tesbit etmek mümkün müdür? Böyle hareket edildiği takdirde, tarihi hakikata ulaşamaz. Mümkün olduğu kadar objektif sonuçlara varmak için bu kanunun Osmanlı devletinin tarihi seyri ve devlet bünyesindeki mânasını kavramak gerekir.

Kanunu Esasiyi bir sürpriz olayı gibi kabul etmeye imkân yoktur. Yukarıda, özel bölümünde de görüldüğü gibi, Osmanlı devletinin hukuki bünyesinde Mahmut II. devrinde, bir istihale başlamış ve sonraki padişahlar devrinde de devam etmiştir. Gülhane Hattı Hümayunu, insan hakları prensiplerinden önemli bir kısmının iktibası ile meydana geldiği ve bu hat ile başlayan Tanzimat devrinde devlet teşkilâtının garphlaştırılmasına da çalışıldığı malûmdur. Tanzimat ıslâhatı ne kadar tenkide tahammül gösterirse göstere, batılı görüşe sahip kimselerin yetişmesine ve batı zihniyetini de aksettiren bir edebiyatın meydana gelmesine yardım ettiği inkâr edilemez. Bu edebiyatın bir bölümünü de siyasi edebiyatın teşkil ettiği açık bir keyfiyettir. Gazete, mecmua ve kritik yazılarıyla devlet bünyesi deşilmiye başlamış, Gülhane Hattı Hümayununun prensiplerinin yetersiz olduğu anlaşılmış ve devlet için mütekâmil bir hukuk nizamı araştırılmasına girişilmiştir.

Bu araştırmanın öncüleri olan genç Osmanlılar, Osmanlı devletini ne tarihte herhangi İslâmi bir devletin yapısına benzetmek, ne de Kanuni Sultan Süleyman devrindeki durumuna getirmek istemiyorlardı. Onlar, batıda demokratik mücadele safha-

¹⁵¹ Ahmet Mithat, Üss-ü İnkılâp, II., s. 355-384; Prof. Bekir Sıtkı Baykal, Doksanıç Meşrutiyeti (Ayrınbasım), s. 60-61.

sundan geçerek meşrutiyet idaresine kavuşmuş devletlerin idaresine benzer bir idare istemişler ve bunun için de memleketlerini terketmiye mecbur kalarak mücadele merkezlerini Avrupa'da kurmuşlardı. Bu kısa açıklama da gösteriyor ki, Abdülhamit II. devrinde, meydana getirilen Kanunu Esasi, bir tarihî zarurettir.

Kanunu Esasinin bir millî isyan neticesinde, bir kurucu meclis tarafından meydana getirilmeyip padişah tarafından hazırlanmış ve ifân edilmiş olması onun temel kanun vasfını taşıması için de bir sehep teşkil etmez. Zaten Kanunu Esasi mahiyetinde olan ilk vesikaları da milletlerin tarihinde, hiçbir vakit kurucu meclisler meydana getirmemiştir. 1789'da Fransa ihtilâlini yaratan Eta Jenero Meclisi, krallığın mütevazî bir meclisi idi ve halk tarafından da kanunu esasi istemekle görevlendirilmemişti. İngiltere'de, Magna Carta'yı istihsâl etmiş olan asiller de halk namına hareket etmiş olmakla beraber, hiçbir vakit halktan böyle bir yetki istihsâl etmemişlerdi. Bununla beraber gerek Fransız Eta Jenero'su gerekse, İngiliz asilleri devirlerinde, milletin manevî vicdanında sezdikleri bir kuvvete tâbi olarak krallık müessesesi üzerine milletin murakabesini kurmaya muvafak olmuşlardır. Osmanlı devletinde de Kanunu Esasi ne Abdülhamit II.'nin şahsî bir lûtfu ve ihsanı, ne de yalnız Mithat Paşa'nın engin bir ehemiyetinin eseridir. Her iki devlet adamını bu işi yapmaya sevkeden tarihî, içtimai, fikri ve siyasi kuvvetler vardır. Genç Osmanlılar ve onların kontrolleri altında bulunan bir kısım aydınlar açık olarak Kanunu Esasi istemekte idiler. Devletin kesif bir siyasi buhran geçirdiği o devirde, halkın bir kısmı da mahiyetini kestirememekle beraber, idarede yenilik istemekte idi. İşte cemiyetin bu kuvvetleridir ki, Kanunu Esasinin anası değil, fakat ebesi olmuştur.

Kanunu Esasinin, Fransa, Belçika ve İngiltere'nin benzeri kanunlarından faydalanmak suretiyle meydana geldiği doğrudur. Bir dereceye kadar bu kanunların kopyesi olduğu da kabul edilebilir. Fakat bu hazırlanmış şekli öne sürülerek, onun hiçbir fikrî esasa dayanmadığı, memleketin bünyesine uymadığı, hukukî ve siyasi bir eser karakteri taşımadığı¹⁵² iddia edilebilir mi? bu kabil

¹⁵² Dr. Recai Okandan, *Amme Hukukunda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet*, s. 93.

iddiaları ya hilsin veyahut müfrit bir ihtisâsın ifadesi olarak kabul etmek icabeder. Çünkü şurası muhakkaktır ki, meşrutiyet idaresi muayyen ve değişmez bazı kaidelere istinat ederler. Bu idareyi kurmak durumunda olanlar, kurulmuş bulunan meşrutiyet idarelerinden kopyalar yapmaya mecburdurlar. Hele Osmanlı devleti gibi, batı hukukunu ve teşkilâtını almaya başlamış olan bir devlet için bu kopya daha da zaruridir ve haklıdır. Kaldı ki, kopyadan önce, meşrutiyet fikirleri, yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı devletinde yayılmaya başlamıştı. Kanunu Esasinin memleketin bünyesine uymadığı da mücerret bir sözden ibarettir. Eğer bu söz hakikat olarak kabul edilmek gerekirse, şu soruyu cevaplandırmak gerekecektir : O halde, memleketin bünyesine uygun olan şekil nedir? Eski idare tarzı mı? Şüphesiz ki hayır. Cumhuriyet mi? o da değil. . Kala kala, Belçika'nın veya Fransa'nın anayasalarından birinin tam olarak alınıp tatbik edilmesi kalır. Fakat böyle bir hareketin Osmanlı bünyesine daha uygun geleceğini de ispat etmek lâzım gelir.

Kanunu Esasi üzerine yürütülmüş olan tenkitlerden biri ve belki en mühimi de hiçbir siyasi doktrini aksettirmemesi hususunda yapılmış olanıdır. Gerçekte Kanunu Esasinin bir doktrini vardır; o da Osmanlılıktır. Söz konusu kanunun amacı, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin, halkı devlet idaresine iştirak ettirmek, aynı zamanda mümkün olduğu kadar bu idare üzerinde bir halk murakabesi kurmak, bu suretle de imparatorluktan ayrılmak isteyen tebaayı, menfaat bağlarıyla bağlayıp imparatorluğun mukadderatı ile ilgilendirmekten ibarettir.

Kanunu Esasinin muhteva itibarıyla millî hâkimiyet prensibini kurmuş olduğu öne sürülemez. Fakat unutulmamalıdır ki, Osmanlı İmparatorluğu, Belçika veya Romanya gibi millî bir bünyeye de sahip değildir. Üç kıtaya yayılmış bulunan ve türlü cinsten ve dinden insanları ihtiva eden bu imparatorlukta, millî bünyeye sahip olan devletlerde, bugünkü mânada kullanılmış bulunan millî hâkimiyet mefhumunu aramak mümkün ise de bulamamak mukadderdir. Kanunu Esasinin yapısı bu nokta gözönünde tutulmak suretiyle mütalâa edildikte, müspet olarak şu hususları ihtiva ettiği görülür. İnsan hakları bütün halk için kabul edilmiştir. Halkın bütünü siyasi haklar yönünden eşit tutulmuştur.

Halkın devlet idaresine iştiraki ve bu idareyi murakabe etmesi parlâmenter bir sistem ile sağlanmıştır. Padişahın hak ve yetkileri sayılmış ve tahdit edilmiştir. Yürütme, yasama ve kaza kuvvetlerinin yetkileri ve vazifeleri belirtilmiş ve sınırlandırılmıştır.

Bununla beraber, bu üç kuvvetin arasındaki muvazene tatmin edici değildir. Yasama organı Mebuslar Meclisinin kanun tasarılarının hazırlanmasında selahiyetinin bir kısmı Devlet Şûrasına bırakılmıştır. Bundan başka kanun yapma teşebbüsü padişahın iradesine bağlanmıştır. Hükümet, tam mânasiyle meclis önünde sorumlu olmadığı gibi, başkanı ve nazırları padişahın seçmesi dolayısıyla mütesanit de değildir.¹¹³ üncü madde Kanunu Esasinin en zayıf noktası olup Gülhane Hattının prensiplerine göre bile bir irtica karakteri taşımaktadır. Zira, padişaha, sorgusuz sualsiz, sadece polis tahkikatı ile devletin güvenliği için zararlı gördüğü kimseleri hudut haricine göndermek hakkını vermiştir.

Bütün bu kusurlarına rağmen; yalnız şariat sözünün geçtiği, hürriyet, kanun ve idare hakkında konuşmanın ve yazmanın suç sayıldığı bir memlekette, Kanunu Esasinin hazırlanmış ve ilân edilmiş olması hukukî ve siyasi bir inkılâp sayılmak lâzım gelir kanaatindeyiz.¹⁵³

2. UMUMİ MECLİS ÇALIŞMALARI

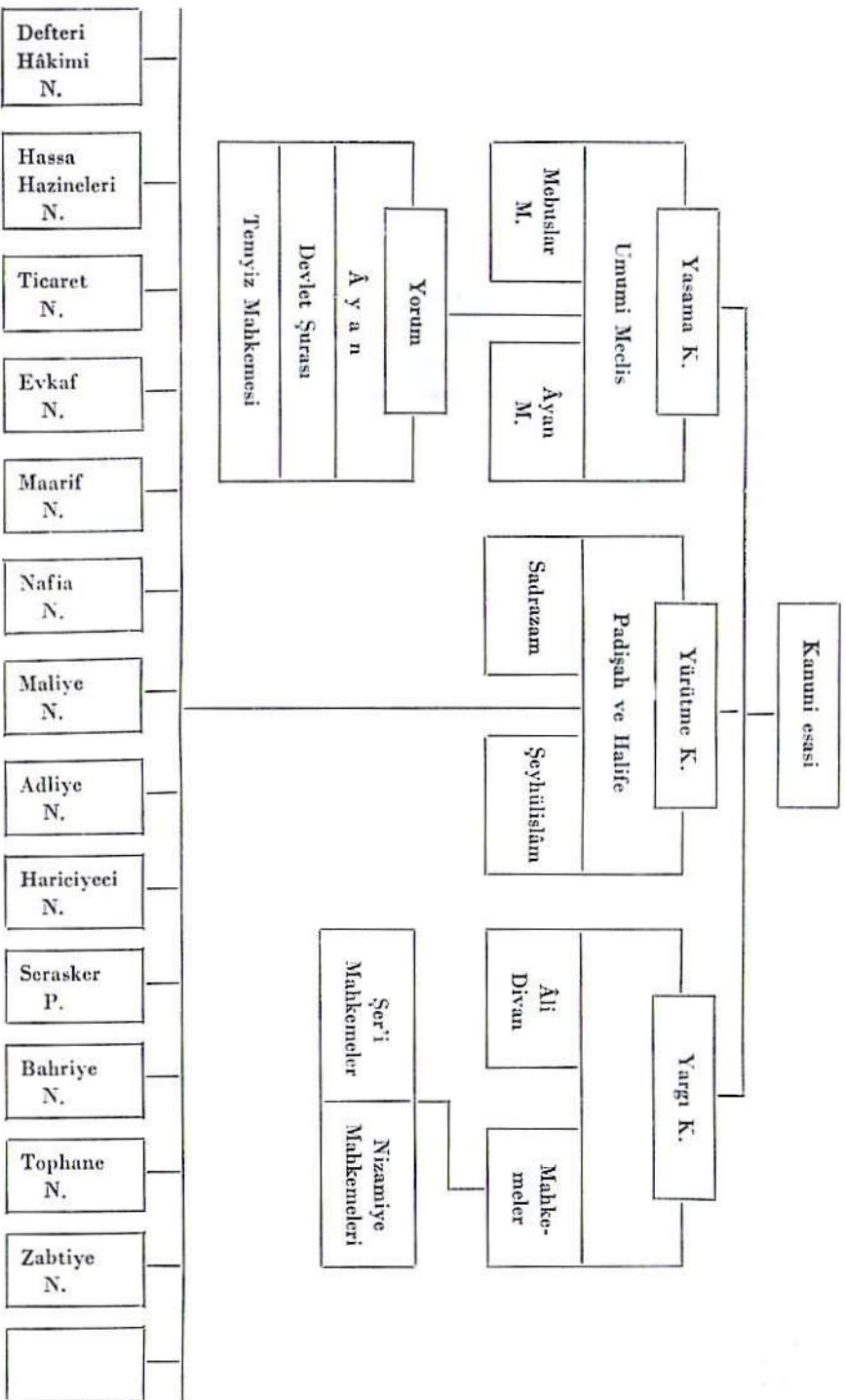
Umumi Meclis
seçimleri

Umumi Meclis, Kanunu Esasi konusunda da belirtildiği üzere, biri Âyan öbürü Mebusan olmak üzere iki ayrı meclis ifade etmektedir. Mebuslar halk tarafından seçilecek, Âyan üyeleri de padişah tarafından tâyin edilecekti.

Mebusların seçimi için gerekli kanunun hazırlanması, Mebuslar Meclisine bırakılmıştı. İlk Mebuslar Meclisinin seçimi için de geçici bir usul olarak Vilâyet Meclisleri üyelerinin seçiminde kullanılan usule başvurulması kararlaştırılmıştır. Bu usul ise iki dereceli idi. Mebus Seçimi için imparatorluk, sancak esasına

¹⁵³ Bu kitabın birinci bölümünde Kanunu Esasinin ilân şekli ile onu mütaakıp Mithat Paşa'nın memleketten sürgüne gönderilmesinden bahsedildiği için, bu konuların burada ayrıca nakil ve tafsiline lüzum görülmemiştir.

1876 KANUNİ ESASISINE GÖRE KUVVETLERİN AYRILMASI

göre 29 büyük bölgeye ayrılmıştır. Adana, Ankara, Aydın, Bağdat, Basra, Bosna ve Hersek, Cezayir Bahri Sefit, İstanbul (Dersaadet), Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Girit, Halep, Hicaz, Hüda-vendigâr, İşkodra, Konya, Kosova, Mamuretülaziz, Selanik Manastır, Sivas, Suriye, Trablus-Garp, Trabzon, Tuna, Van, Yanya ve Yemen. Bu bölgelerden 50.000 erkek nüfus için bir kişi olmak üzere 120 kadar Mebus seçilecekti. Seçim için gerekli emirler Kanunu Esasının ilânından çok önce verilmiş ve Umumî Meclisin Mart başlarında toplanacağı duyurulmuştu. Seçimler, intizam ile yapıldığı halde, sözkonusu tarihte, açılış için gerekli üçte iki çoğunluğu sağlayacak sayıda mebus henüz İstanbul'a gelmemiş bulunduğu için açılış, 20 Mart 1877 tarihine bırakılmıştı.

Seçimden bir gün önce, İstanbul gazeteleri, Padişah tarafından Âyan üyeliğine tâyin edilmiş olanların adlarını yayınladılar. 40 kadar olması lâzım gelen üyelerden ancak 26'sı tâyin edilmişti. Bunlardan 21'i Müslüman diğerleri de başka din ve mezhepten olan kimselerdi. Âyan başkanlığına Server Paşa getirilmişti ¹⁵⁴.

Umumi Meclisin
açılışı Umumi Meclis, 20 Mart 1877'de Dolmabahçe sarayında törenle açıldı. Divan yeri denilen yerde, Topkapı'dan gelen taht kurulmuştu. Tahtın sağında Vükelâ (Kabine üyeleri) Mebusan ve Âyan üyeleri, Osmanlı birleşik milletleri (müleli müttehidei Osmaniye) ruhani reisleri, Devlet Şûrası ve Adliye erkânı yer almışlardı. Tahtın sol tarafında Şeyhülislâm, kazaskerler ve sair ilmiye erkânı, gerilerinde de ferikler yer almışlardı. Bunların hizasında önlerinde İran elçisi bulunduğu halde İstanbul'daki yabancı devlet elçileri ve maiyetleri bulunuyordu.

Belli saatte, Teşrifat Nazırı Kâmil Bey, Padişahı bulundukları odadan alarak tahtın hizasına getirdiler. Abdülhamit II.'nin sol tarafında veliaht Reşat Efendi ile Şehzade Kemalettin Efendi vardı. Padişah elinde tutmakta olduğu nutkunu Başkâtip Sait Paşa'ya veriyor, o da öpüp başına koyduktan sonra okuyor. Tören de bu suretle sona eriyor.

¹⁵⁴ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan (1293—1877), c. II., s. 15.

Abdülhamit II. nutkunda, birinci defa olarak toplanan Umumi Meclisi açmaktan duyduğu memnunluğu belirttiikten sonra, devletin idaresinin esasının adalet olduğunu, Osmanlı tebaasının din ve mezhep hürriğini altı yüz yıldan beri muhafaza etmiş olmasının bu sayede mümkün olduğunu ifade etmekte idi.

Bundan başka, imparatorluğu inhitattan kurtarmak maksadiyle Avrupa medeniyetine girdirmek için Mahmut II.'nin ilk teşebbüsü yapmış olduğunu, Abdülmecid'in de onun açtığı yolda yürüyerek Tanzimatı Hayriyeyi ilân ettiğini açıklayarak şu suretle devam etmiştir: "Memleket kanunlarının umumi reyine dayanmasını lüzumlu gördüm. Ve Kanunu Esasiyi ilân ettim. Kanunu Esasiyi kurmaktan maksadımız ahaliyi yalnız idareye iştirak ettirmekten ibaret değildir. Aynı zamanda memleketimizin idaresinin ıslâhına, kötülüklerin ve istibdat idaresinin yok edilmesine de bu usulün tek âmîl olacağına inanıyorum. Kanunu Esasi, esas ve asli faydalarından başka, kavimler arasında birlik ve kardeşlik esasını hazırlayacak ve halka refah ve edep dahi sağlayacaktır¹⁵⁵.

Mebuslar Meclisi-
nin kuruluşu ve
psikolojisi

Açılış töreninden sonra, Âyan ve Mebuslar Meclisi, Ayasofya civarında, eski Darülfünun binasında kendilerine ayrılan dairelerde çalışmaya başladılar. Âyan toplantıları gizli, Mebuslar Meclisi toplantıları ise 'açıktı. Mebuslar, umumiyetle vilâyet meclisleri üyeleri arasından seçilmişti. Bu sebeple memleketin eşrafını temsil ediyorlardı. Varlıklı ve kültürlü idiler. Müzakere usullerine vakıf bulunuyorlardı. Mahallî problemleri olduğu kadar, devletin umumî problemlerini de kavramış bulunuyorlardı. Konuşmalarında, mutedil olmakla beraber hepsi Kanunu Esasiye içten bağlı idiler. İmparatorluğun idaresinde bir mission'a sahip olduklarına da inanmakta idiler. Gerçekte de teşkil ettikleri meclis, tarihin en büyük demokratik tecrübesini teşkil etmekte idi. Bu tarihe kadar dünyada, dar hudutlar dahilinde, milli bir bünyeye sahip memleketlerde bu kabil meclisler kurulduğu çok görülmüştü. Fakat ilk defadır ki üç kıta üzerinde Yanya'dan Basra'ya, Van'dan Trablus - Garb'a kadar uzanan

¹⁵⁵ M. K., Türkiye'de Meclis-i Mebusan, s. 251-263.

topraklar üzerinde yaşayan, çeşitli ırklara, dinlere ve mezheplere bağlı toplulukların mümessilleri bir araya gelmişti. Bir gazetenin de belirttiğine göre, bunlar milel-i müttehîde-i Osmaniye'yi (Birleşik Osmanlı milletlerini)¹⁵⁶ temsil edeceklerdi. Her biri, meclis çabılarına başlanmadan önce şu suretle yemin etti: "Padışahıma, vatanıma ve Kanunu Esasi hükümlerine, bana verilmiş olan vazifeye saygı gösterip aksine hareket etmekten sakınacağıma yemin ederim"¹⁵⁷. O vaktin deyişimi ile çoğu kaba Türkçe (halk Türkçesi) konuşuyordu. Yabancı kaidelerin ve kelimelerin istilâsından kendisini kurtarmış olan bu Türkçe, İstanbul mebuslarının süslü, şatafatlı, mânâsı güç kavranan, hattâ bazen hiç anlaşılamayan, muvazaa Türkçesi ile tezat teşkil ediyordu. Mebuslar, uzun cümle yerine, kısa cümle kullanıyorlar ve boş siyasi edebiyattan sakınarak doğrudan doğruya konuya temas ederek maksatlarını açıklıyorlardı. Savundukları fikirleri kuvvetlendirmek hususunda, mensup oldukları kültüre göre, kaynak gösteriyorlardı. Müslüman mebuslar, kaynakları olarak Kurandan ve İslâm tarihinden faydalanmakta, Rumlar, eski Yunan filozoflarının fikirlerini tekrarlamakta, Yahudiler ve Lübnanlı Maruniler, XVIII. yüzyıl Avrupa bilginlerinin ve aydınlarının modern hukuk ve modern devlet üzerine yazmış oldukları kitaplardan edindikleri bilgileri delil göstermekte idiler. Bütün bu fikirlerin istikameti aynı idi. İmparatorluğu kurtarmak, bununla beraber bu amaca ulaşmak için teklif ettikleri yollar muhtelifti.

Yaşlı mebuslar, tecrübeye, gençler bilgiye önem verilmesini istiyorlardı. Bu cihet, mebusların yemin etmeleri son bulduktan sonra Meclis Reislerinin seçimine girildiği ilk toplantıda, ilk defa söz alan Kudüs Mebusu Yusuf Ziya tarafından şu suretle belirtildi: "Şimdiki halde ihtiyarlarımızın çoğu eski fikirlidir. Mebusluk heyetine başkanlık edecek istidatta değildir. Gençlerin çoğu belki de hepsi hürriyet ve Kanunu Esasi taraftarıdır. Bu sebeple riyaasetler için en yaşlı âza yerine en iktidarlı âzanın namzetliğini teklif ederim"¹⁵⁸. Hiç şüphe yok ki, Kudüs mebusu bu sözleri ile imparatorluk tarihinin mazisinde yapılmış olan ve

¹⁵⁶ M. K., aynı eser, s. 45; Basiret, No. 2043.

¹⁵⁷ Basiret (22 Mart 1877), No. 2044.

¹⁵⁸ Hakkı Tarık Us, Meclisi Mebusan (1293-1877) F. s. 26.

gelecekte yapılacak olan nesiller arası fikir mücadelesinin esasına dokunmuş oluyordu.

Mebuslar Meclisinin çalışmaları Çalışmalar 20 Marttan 28 Haziran 1877'ye kadar sürdü. Bu esnada hükümet tarafından getirilen teklifler ile kanun tasarıları incelenerek karara bağlandı. Tekliflerin önemlileri: 1— Karadağ'ın toprak istekleri ve İstanbul konferansında, büyük devletler temsilcileri tarafından tesbit edilmiş olan esaslar ile Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açması hususundaki tebliğin incelenmesinden ibarettir. Kanun ve nizamlara gelince, meclisin iç nizamnamesi vilâyetler teşkilâtı kanunu, İstanbul belediyesi kanunu, vilâyetler belediye teşkilâtı kanunu, basın kanunu, sıkı yönetim kanunu ve bütçe kanunundan ibaretti.

Karadağ'ın, toprak istekleri üzerine hararetli söyleşmeler geçti. Hükümet, ufak bir sınır düzeltilmesi yapılmak suretiyle isteklerin karşılanmasına taraftardı. Mebusların büyük çoğunluğu, Osmanlı topraklarının bütünlüğünü muhafaza etmek vazifeleri icabından olduğunu belirterek, bir karış toprak dahi terkedilmesine razı olmadıklarını ve taarruza karşı taarruz ile karşı gelinmesi tezini savundular. Karadağ istekleri 93 mebustan 75'nin oyu ile reddedildi. İstanbul konferansının yukarıda sözkonusu teklifi de aynı mucip sebeplerle reddedildi.

Rusya'nın, Osmanlı devletinde Hristiyanlara zulüm yapıyor bahanesi ile savaş açtığına dair tebliğ 25 Nisan 1877'de okunduğu vakit mecliste yüce bir heyecan meydana geldi. Mebuslar, nutuklarında Rusya'nın bu harekette haksız ve mesnetsiz olduğunu ana fikirlerle belirttiler. Hasan Fehmi Efendi (İstanbul), "Efendilerim, eskiden olduğu gibi, Osmanlı devletinin ve belki bütün medeni dünyanın en kuvvetli düşmanı olan Rusya, Osmanlıların canlarından aziz bildikleri mukaddes vatan topraklarına saldırma istemiştir. Haksız ilân edilen bu savaşa karşı mukabeleden kaçınmak insanlıkla ve medeniyetle uzlaşamaz".¹⁵⁹ Manon Efendi (Halep): "biz Ermeni ve Hristiyan olduğumuz münasebetle ilân ederim ki, Rusya'nın himayesine muhtaç değiliz. Rusya'nın öne sürdüğü himayeyi katiyen kabul etmeyiz ve ona muhtaç da değiliz.

¹⁵⁹ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan (1293—1877), I., s. 170 - 171.

Biz hiç bir zaman Müslüman arkadaşlarımızdan ayrılmadık ve ayrılmayız".¹⁶⁰

Nufel Bey (Suriye), "tarih ispat eder ki, Hristiyanlar, hükümetten rahat görmüşlerdir. Hem de bazı cihetlerde İslâmlardan bile ziyade rahat görmüşlerdir. Rusya için himaye sözü bir siperdir, bunun arkasında gizli olan emeli ise memleketlerini genişletmek ve nüfusunu arttırmaktır. Rusya'nın himayesi mânasızdır. Bizi ateş tutmak için maşa gibi kullanmak istiyor".¹⁶¹

Nakkaş Efendi (Suriye): "Rusya devleti, hristiyanları himaye edeceğim derken, evvelâ kendi Hristiyanlarını himaye etsin de sonra sairlerini düşünsün. Biz onların himayelerini istemiyoruz. Bizden uzak geçiniz ey Ruslar".¹⁶²

Mebusların bu konuşmaları ne bir telkin neticesi ne de bir hazırlık sonunda yapılmıştı. Mecliste, gerçek bir vatan şuuru doğmuştu. Bu şuuru, Rusya'ya karşı savaşla karşılık verilmesi hususunda mebusların oybirliği ile kanaatlerini belirtmelerine fırsat verdi.

Mebus seçim kanunu söyleşmeleri de Osmanlılık için gösteriler yapılmasına yaradı. Hükümet tasarısında, "Müslüman olan" ve "Müslüman olmıyan halk" deyimleri kullanılmıştı. Mebuslar bu ayrımı şiddetle reddettiler. Hattâ Kanunu Esasının böyle bir ikilik gözetmediğini, herkesin eşit hak ve hürriyetlere ve vazifelere sahip bulunduğunu ve Osmanlı devleti halkına ancak Osmanlı denebileceğini ısrarla belirttiler. Bundan başka, iki dereceli seçim usulü yerine tek dereceli usulün kabul edilmesine karar verdiler.

Basın kanunu da çok hararetle konuşmalara konu oldu. Mebuslar iki taraf olmuşlardır. Bir kısmı hükümet tasarısını desteklemekte ve basın hürriyetinin daraltılmasını istemekte idi. Öbür kısmı ise basını, terakkinin başlıca âmili görmekte idi. Basın ne kadar serbest bırakılırsa o kadar fayda görülür tezini savunuyordu. "Mademki kanun herkes için mahkeme kapılarını açmıştır, basın tarafından tecavüz görenler mahkemeye müracaat edebilirler. Gazeteler memurların işlerine dair fikir yürüte-

¹⁶⁰ Hakkı Tarık Us, aynı eser, I, s. 172.

¹⁶¹ Hakkı Tarık Us, aynı eser, I, s. 174.

¹⁶² Hakkı Tarık Us, aynı eser, I, s. 174.

mezlerse, matbuatın faydası kalmaz”¹⁶³ diyorlardı. Neticede, meclis, hükümet tasarısını bu istikamette değiştirdiği gibi, mizah gazetelerinin yasak edilmesine dair hükümetçe konulmuş olan maddeyi de tamamen kaldırdı.

Birinci Mebuslar Meclisinin çalışmaları, dünya umumi efkârı için bir sürpriz oldu. Osmanlıların çok geri olduğu ve parlâmanter rejime intibak edemiycekleri yolundaki genel kanaat sarsıldı. Gerçi bazı yabancı gazete muhabirleri, bu meclisi çok uysal bulmuşlar ve Meclis Reisi Ahmet Vefik Paşa'nın her dediğine “Evet Efendim” demek suretiyle onu “Evet Efendim Meclisi” diye vasıflandırmışlardır.¹⁶⁴ Fakat Tayms gazetesi 14 Nisan tarihli sayısında aşağıdaki satırları ile bu düşünceye katılmıyarak meclisi yükseltmekte idi: “Osmanlı memleketlerinde Mebuslar Meclisi kurmanın, istenildiği gibi olamayacağı sanılıyordu. Halbuki, bunun tam aksi görüldü. Mebuslar, görüşülen konularda tam bilgiye sahip görünmekte ve çok eski zamandan beri mevcut bir meclis için iftihar vesilesi olacak surette iş görmektedirler. Medeni cesarete gelince, böyle genç bir mecliste az değil belki çoktur”.¹⁶⁵

Birinci meclis gerçekten, vazifesini gereği gibi kavrayıp yerine getirmeye çalıştı. Hükümet onu değil, o, hükümeti murakabe etti. Bu vazifesini de ağır başlıkla yaptı. 28 Haziranda, normal müddetinden on gün sonra, çalışmalarını ikmal ederek dağıldı.

Umumi Meclisin İkinci Devresi Umumi Meclisin ikinci devresi, 13 Aralık 1877 de başlayıp 16 Şubat 1878'e kadar sürdü. Âyan Meclisi 38 üyeden Mebuslar Meclisi 56'sı Müslüman ve 40'ı Hristiyan olmak üzere 96 mebustan kurulmuştu. Abdülhamit II., açış demecinde, Osmanlı - Rus harbinin safhalarına dair bilgi verdikten sonra, sözü Kanunu Esasiye getirerek şöyle demiştir: “Kanunu Esasinin çok mükemmel surette işlemesi ve tesir yapması devletimizin selâmeti için tek çaredir” “Kanun ve siyaset meselelerinde gereği bulmak ve memleketin çıkarını

¹⁶³ Aynı eser, I., s. 171.

¹⁶⁴ Victor Bérard, La Révolution Turque, s. 106.

¹⁶⁵ M. K., Türkiye'de Meclis-i Mebusan, s. 154.

sağlamak Mabusların hürriyet ile fikirlerine bildirmelerine bağlıdır".¹⁶⁶

Meclisin ikinci devresi başladığı sırada, Osmanlı - Rus harbi Osmanlılar için felâketler evremine girmişti. Ruslar, Tuna'yı aşmışlar, Pilevne'yi Osman Paşa'nın şanlı savunmasına rağmen, ele geçirmişler, Balkanlar'da Şibka önlerine gelmişler ve Sofya üzerine yürümeye başlamışlardı. Doğuda da Erzurum'u kuşatmış bulunuyorlardı. Bu esnada Karadağlılar da Bosna ve Hersek havalisini kan ve ateşe boğmakta idiler.

Osmanlı halkı bu korkunç durum karşısında, şaşkın ve kızgındı. Savaşın iyi idare edilmediği hususunda sarsılmaz kanaati vardı. Hükümet erkânın cahillik ve miskinlik, komutanların bazılarının da hamiyetsizlik ve korkaklık ile suçlu tutuyordu.

Mebuslar, halk arasından geliyorlardı. Halkın, heyecanına ortak idiler. Milletin kendilerine ümit bağladığını düşündükleri için vicdanlarında üstün bir sorumluluk duygusu taşıyorlardı. Bu sebeple, birinci devrenin çalışmaları çok sakin geçtiği halde, ikinci devre çalışmaları gürültülü ve fırtınalı geçti. O kadar ki meclisin bir daha toplanmamak üzere kapatılmasına bile sebep oldu.

Meclis, kanun tasarılarını inceleme işini ikinci plânda bırakarak hükümet icraatını ve harbin sevk ve idaresini görüşmeye başladı. Padişahın açış nutkuna verilecek cevabın metnini hazırlamadan önce, Zabtiye Nazırının mecliste casus (hafiye) bulundurduğu meselesi üzerinde duruldu. Bütün mebuslar, hükümetçe böyle bir yola gidilmiş olmasını nefretle karşıladılar. Hacı Mehmet Efendi (İstanbul), bu münasebetle kürsüden şu sözleriyle umumun duygularına ve düşüncelerine tercüman oldu : "Kanun-u Esaside belirtilmiş olan hürriyetlerimizden ben hiçbir zaman geri durmam. Hükümetin buraya müdahalesi olamaz. Burada nizamı aykırı hal olursa onun terbiyesi de buracadır. O halde ben hükümete suçlu bakarmış işte bu kadar." ¹⁶⁷ Bunun üzerine, meselelerin incelenmesi ve suçluların meydana çıkarılması bir komisyona havale edildi.

¹⁶⁶ Hakki Tarık Us, adı geçen eser, II., s. 10.

¹⁶⁷ Hakki Tarık Us, adı geçen eser, II., s. 32.

Bundan sonra Mersin vapuru olayı görüldü. Bu vapur, asker ve harp gereçleri ile yüklü olduğu halde, Karadeniz'de Rus gemileri tarafından yakalanmış ve götürülmüştü. Mebuslar, Osmanlı donanmasının, Rus donanmasından birkaç misli kuvvetli olmasına ve Rus sahillerinin abluka edildiği Osmanlı devleti tarafından ilân edilmiş olmasına rağmen, bu vapurun başına gelen olayı, Osmanlı donanmasının ataletine ve Bahriye Nazırının aezine atfediyorlardı. Bahriye Nazırı Sait Paşa, kendini savunmak için Mersin vapurunun çürük bir tekne olduğunu, içindeki askerin çok olmadığını, bu kadar askerin küçük bir muharebede zayı olabileceğini söyledi. Bu sözler, mebusları büsbütün kızdırdı.

Nazıra, devletin şeref ve haysiyetinin zedelenmiş olduğunu söyleyerek verdiği izahat ile tatmin edilmiş olmadıklarını açıkladılar.

Mersin vapuru hakkındaki görüşmeleri, Aydın Mebusu Emin Efendi'nin, savaşın sevk ve idaresi üzerine sorusu takip etti. Bu soruda bilhassa şu noktaların araştırılması istenmekte idi. Meclisten, evvelce 600.000 kişi için tahsisat istendiği halde, savaş kuvvetlerimizin 300.000 kişiden ibaret bulunmuş olmasının sorumlusu kimdir? Tuna ordusunun sevk ve idaresine İstanbul'dan kimler müdahalede bulunmuştur? Anadolu ve Pilevne ordularına imdat gönderilememiş olmasının sebebi nedir? Askerin kış ortasında elbisesiz kalması, sevk yerlerinde toplanan askerlerin harp sahalarına gönderilememesi hangi sebeplerle olmuştur¹⁶⁸. Hükümet bu soruları da tatmin edici bir surette cevaplandırmaktan âciz kalmıştır.

Mebuslar, açığa vurmamakla beraber, Abdülhamit II.'yi de durumadan sorumlu tutmakta idiler. Çünkü, harbin Yıldız'dan, birkaç müşavir ile idare edilmekte olduğunu ve her işe karışıldığını biliyorlardı. Abdülhamit II. de kendisinin sorumlu tutulmakta olduğunu hissesiyordu.

Bu sorumluluk korkusuyledir ki, Rusların Edirne'ye girmelerini mütaakıp sadareti, Başvekâlete tahvil ederek bu makama Ahmet Vefik Paşa'yı getirdi. Başvekil, Meclis huzurunda bu değişikliği Kanunu Esasinin ruhuna daha uygun göstermiye kalkışınca, mebusların bir kısmı, bu izahı kabul etmedikten başka

¹⁶⁸ Hakkı Tarık Us, adigeçen eser, II., s. 72.

Abdülhamit II.'nin bu hareketini Kanunu Esasiye aykırı gördüler. Meclis çoğunluğu bu görüşe iştirak etti. Bu suretle Ahmet Vefik Paşa hükümeti, gayrı meşru durumda kalmış oldu.

Meclisin kapatılması Abdülhamit II., Meclisin celâdetli murakabesi karşısında şaşkına döndü. Bu esnada, Osmanlı ordusunun savaş gücü de yıpranmıştı. Rus kuvvetleri Ayastafanos (Yeşilköy) istikametinde ilerliyorlardı. Padişah, harbe devam veya barış akdetmek yollarından biri hakkında karar almak için Yıldız'da 43 kişilik olağanüstü bir meclis topladı. Âyan ve Mebusan Reisleriyle aynı meclislerden seçilen ikişer üye, Vükelâ, Ulema ve Komutanlardan bazıları bu toplantıya iştirak ettiler. Abdülhamit II. de toplantıda hazır bulundu.

Hazır bulunanlar, savaşın devamı lehinde ve aleyhinde konuşurken, İstanbul Mebusu Astarıcılar kethüdası Ahmet Efendi söz alarak : "Huzuru şahanede böyle meclis akdiyle işlerimize çare düşünülmesi vaktinde gerekti. Harpte durumumuzun güzel zamanları geçirildi. İş bu dereceye geldikten sonra ne denir?., dedi¹⁶⁹. Bu söz Abdülhamit'i çileden çıkardı. Çünkü sorumluluktan çok korkuyordu; ve bir defa daha savaşın menfi neticeleri bir meclis huzurunda bir mebus tarafından ifade edilmişti. Abdülhamit II., Sait Paşa'ya "Şu herife bir cevap ver, heyet işitsin" deyince, Paşa da savaşın nasıl başladığını ve nasıl idare edildiğini anlattı. Fakat Astarıcılar Kethüdası bu izahat üzerine de eski ifadesini değişik bir surette tekrar etti. Abdülhamit II., bunun üzerine, Ahmet Efendi'nin cezalandırılmasını istedikten başka : "Ben artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmiye mecbur olacağım"¹⁷⁰ diyerek toplantı salonunu terketti. Padişahın bu sözü birinci meşrutiyet devrinin sonu ve istibdat devrinin başlangıcı oldu.

Bir gün sonra, yani 14 Şubat 1878'de Mebuslar Meclisi toplantısında, Abdülhamit II.'nin, Umumî Meclisin kapatılması hakkındaki iradesi okundu. Mebuslar, sessiz sedasız dağıldılar. Birinci Meşrutiyet devri artık kapanmıştı.

Meclisin kapatılmasını takip eden günlerde, Kudüs mebusu Yusuf Ziya, Halep mebusu Nafi ve Manuk, Beyrut mebusu Ab-

¹⁶⁹ Mahmud Celâleddin, Mirat-i Hakikat, III., s. 71.

¹⁷⁰ Mahmud Celâleddin, aynı eser, III., s. 71.

dürrahim ve Halil Çanem, İzmir mebusu Yenişchirlizade Ahmet Efendi ve Menekşelizade Emin Efendi, Selânik mebusu Mustafa, Edirne mebusu Rasim, İstanbul'dan sürüldüler. Hafiyeler, diğer mebuslar hakkında Yıldız'a jurnaller ulaştırmıya başladılar.

**Birinci Meşrutiyet
hakkında netice**

Çok kısa sürmüş olan bu devreyi, meşrutiyet rejiminin, bir İmparatorluk bünyesinde, gerçekleştirilmesi yolunda yapılmış ve tarihin başka bir benzerini kaydetmediği büyük bir hareket olarak kabul etmek mümkündür.

Birinci Meşrutiyetin kurulmasında, Avrupa'nın, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi baskısının derecesi ne olursa olsun, bu hareket, XVIII. yüzyılın ilk yarısında başlayıp fasılalarla devam etmiş olan Garphlaşma hareketinin zaruri ve normal bir neticesi olmuştur. Bundan başka, Genç Osmanlılar Cemiyetinin, meşrutiyet yolunda yapmış oldukları fikri ve siyasi mücadelelerin de bir eserini teşkil etmiştir.

Birinci meşrutiyetin amacı, realist bir amaçtır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut sınırlar içinde varlığını koruyup devam ettirmesini sağlamaktan ibarettir. Bu neticenin sağlanması için kabul edilmiş olan temel prensipler, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaa için müşterek bir vatan mefhumu ile eşit siyasi haklar ve Osmanlı hanedanının temsil ettiği devlet idaresine parlâmenter bir sistem ile halkın iştirakini temin etmek olmuştur.

Birinci meşrutiyet devrinde, Mebuslar Meclisinin çalışmaları, imparatorluk içinde ve dışında sürpriz olarak karşılanmıştır. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen Mebusların ifadeleriyle Osmanlı idaresinin zaafi şu veya bu bölgeye münhasır olmayıp genel bir karakter taşıdığı anlaşılmıştır. Mebuslar, bir taraftan bu zaafi ortadan kaldıracak tedbirleri araştırıp tesbit ederken diğer taraftan keyfi ve istismarcı idareye müsamaha göstermemek, böyle hareketleri devam ettiren müesseseleri ıslâh ve idarecilerini de sorumlu tutmak azminde olduklarını ifade etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunda benzeri görülmemiş olan bu kontrol ve murakabe, memleket içinde ve dışında keyfi idareden faydalanan ve siyasi tasavvurlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun zaafi

üzerine kurmuş olanlar arasında büyük korku ve endişe yaratmakta gecikmemiştir.

Abdülhamit II., yukarıda da görüldüğü gibi, sorumluluktan kurtulmak için meşrutiyetin kurulmasına muvafakat etmişti. Meclisin, çeşitli hareketlerden ve bilhassa Osmanlı - Rus harbinin sevk ve idaresinden kendisini sorumlu tutumakta olduğunu hissettirmesi üzerine onu kapattırması ve bir daha da lâfını bile ettirmemiştir.

Abdülhamit II. gibi, sorumluluk korkusunun pençesinde olanlar da, Padişaha meşrutiyete son vermek için destek olmuşlardır. Bunların başında, çoğu köle olan veyahut azatlı kölelerden ibaret bulunan saray halkı geliyordu. Bunlar henüz, altın kafesten kurtulmak isteyen kuşa edebiyatçıların temsil ettirmiş oldukları "Hürriyet" aşkından nasipli değildiler. Sarayda köle olarak yaşamak henüz birçok kimseler için bir ideal olmaktan çıkmamıştı. Bundan başka, bütün liyakatsizliklerine rağmen, göze girmek, sadakat tecrübesi geçirmek, rüşvet veya iltimas usulleriyle mevkilere geçmiş olan büyük ve küçük rütbeli devlet erkânı ve memurlarının da meşrutiyetten büyük korku çektiklerini tasavvur etmek güç değildir. Hattâ liyakatli kabul edilen Cevdet Paşa gibi bazı devlet adamlarının bile meşrutiyete düşman olması, halk temsilcilerinin murakabesinden korkmalarındandır.

Meşrutiyet aleyhtarlarının muhiti yalnız saray da değildi. Şeyhülislâmlıktan başlayarak bütün kademelerinde tenkide uğrayan ilmiye sınıfı, en büyük generalinden başlayarak bütün rütbelelerinde tenkit edilen seyfiye sınıfı içinde de büyük ekseriyet, meşrutiyetin murakabesinden nefret duyuyordu.

Bu aleyhtarlara, keyfî idare ile azametli servetler edinen spekülâtör Galata bankerlerini, devletin vergi hakkını iltizam usulü ile satın alan ve devlet adına halka zulüm yapan mültezimler sınıfına ve nihayet dünya ve ahiret bilgisi, yalan yanlış bir halife mefhumunda tıkanıp kalmış olan hocalarla yine onlar tarafından aldatılmış cahil halk teşkil ediyordu.

Yıllarca Osmanlı İmparatorluğunda ıslâhat yapılmasını istemiş olan büyük devletlere gelince, onlar da Kanunu Esasî lehinde bir davranış almadıktan başka, Mebuslar Meclisinin çalışmalarını gördükten sonra da meşrutiyete düşman olmuşlardı. Onlar da Abdülhamit II. gibi bir daha bu kelimeyi ağza al-

mamışlardır. Çünkü bu devletler Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslâhat isterken, kendi menfaatleriyle birlikte yürüyen bir ıslâhat talep etmekte idiler. Islâhat, menfaatlerinin sağlanması için bir usulden başka bir şey değildi. Bu usul ile Osmanlı İmparatorluğu'nun her çeşit işlerine karıştıkları vakit, karşılarında muhatap olarak bir sadrazam veya bir Padişah görüyorlardı. Onu ürkütme, kandırmak, ondan tâvizat koparmak, sözün kısası onunla pazarlık etmek çok kolay idi. Meşrutiyet idaresi kurulduktan sonra, asırlarca sürmüş olan bu istismar kapısı kapanmış oluyordu. Millet vekilleri ıslâhat teşebbüsünü ele almışlar ve yabancı devletlere müdahale kapısını kapamışlardır.

Ortodoks Türk tebaasının vekilleri, Mebuslar Meclisinde bulunurken, Rusya açıktan açığa Slavların avukatlığını nasıl yapabilecekti? Katolik mezhebinden olan Osmanlı tebaasının vekilleri mecliste "Osmanlı" olarak konuşurken, Katoliklerin hâmilîği perdesi altında, türlü menfaatler sağlamış olan Fransa bu menfaatlerini nasıl devam ettirir ve yenilerini nasıl kazanırdı? Büyük ümitlerle Protestanlığı yaymak için Türkiye'ye yerleşmiş olan bazı Protestan müesseseler için, İngiltere avukatlığını nasıl yapabilecekti?. Bütün bunlardan başka, bu devletlerin desteklediği mali ve iktisadi imtiyazlar koparmıya çalışan grupların, meclis murakabesi karşısında durumları ne olacaktı?.

Görülüyor ki, meşrutiyet idaresi, çeşitli yönlerden gelerek İmparatorluğun temelini kemirmekte olan tufeyli varlıkların sonu demekti. Böyle bir idarenin devamı da ancak milletin bünyesine istinat eden teşkilâtlı birkaç meşrutiyetçi siyasi partinin varlığı ile mümkündü. Halbuki, ortada böyle bir parti yoktu. Genç Osmanlılar Cemiyeti, sözde bir cemiyetten ibaretti. Bunların Türkiye'de kuvvetli bir merkez teşkilâtı, memleket sathına yayılmış şubeleri yoktu. Ortada kala kala, kendilerine Genç Osmanlı denilen bir avuç insan vardı. Kaldı ki, bunların da aralarında çeşitli fikir ihtilâfları sürüp gidiyordu.

Bütün bu sebeplerle, Abdülhamit II. için meşrutiyeti kaldırmak ve teşkilâtlı kuvvetli bir Meşrutiyet Partisi kuruluncıya kadar istibdadı yürütmek mümkün oldu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSTİBDAT DEVRİ MÜESSESELERİ

1. SARAY

Abdülhamit II.'nin istibdat devri ile münasebeti Abdülhamit II. ve istibdat kelimelerinden biri söylenince diğeri hatırlanır. Böylece, İstibdat devri yalnız Abdülhamit II.'ye has bir devir olarak gösterilir; bu kökleşmiş kanaat iledir ki istibdadı kolayca izah etmek için de Abdülhamit II.'nin bir istibdatçı olarak doğmuş olduğu öne sürülmekle yetinilir.

Gerçekte ise, o istibdat idaresinin ilk kurucusu değildir. Abdülaziz'in 1870'den sonraki devri de bir istibdat devri idi. Ve hattâ Abdülaziz'i tahttan indirmiş olanları harekete geçiren ana sebep de bu istibdada son vermek olmuştur. Abdülhamit II., Osmanlı tarihinde, birinci meşrutiyetin de ilk padişahıdır. Kısa sürmüş olan bu devir ardınca gelen uzun istibdat devrinin sonunda ilân edilmiş olan ikinci meşrutiyetin de yine, ilk padişahıdır. Hal bu iken, birinci meşrutiyeti, Mithat Paşa'ya, ikinci meşrutiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyetine ve yalnız istibdadı Abdülhamit II.'ye mal etmek âdet olmuştur. Şurası da bir hakikattir ki, Mithat Paşa ile İttihat ve Terakkinin istibdat devrinde herhangi bir hisseleri yok ise de Abdülhamit II. bu devrile de yakından ilgilidir. Abdülhamit II.'nin bu üç devir ile ilgisi muhitinin ve devletin içinde bulunduğu şartların olduğu kadar, karakterinin de bilinmesine bağlıdır.

Aile muhiti ve karakteri Abdülhamit II., 21 Eylül 1842'de İstanbul'da Çırağan Sarayında doğdu. Abdülmecit ile Çerkez aslından Tirimüjgân Sultanın oğludur. Annesinin Ermeni olduğu yolunda tarihlerde görülen kayıtların gerçek ile bir alâkası olmayıp iftira mahsulüdür. Henüz yedi, sekiz yaşında iken, annesi veremden ölmüştür. Bundan sonra himaye ve terbiyesi, babasının isteği üzerine sarayda nüfuz ve itibarı olup çocuğu olmıyan Presto Sultan Hanıma verilmiştir. Kendisine, ilmiye sınıfından ve yabancılardan öğretmenler tâyin edilmiş

olmakla beraber, muntazam tahsil görmemiştir. Yazısı düzgün olmadığı gibi, imlâsı da bozuktur. Azçok Fransızca da öğrenmişti! Okuduğunu lûgat yardımı ile anlardı. Fakat hata yapmak korkusundan konuşmazdı. Ata binmesini, fayton sürmesini severdi. Silâha karşı da merak vardı. Mükemmel bir nişancı idi. İçkiye düşkün değildi. Kadımlarla münasebeti de Saray hayatına göre, muvazeneli idi. Marangozlukla uğraşmaktan zevk alırdı. Dolap, masa, çekmece gibi eşya yapardı. Emlâkinin idaresi ile de bizzat meşgûl olurdu. Zeki, çalışkan, kavrayıcı idi ve çok kuvvetli bir hâfızaya sahipti. Rey ve kararlarında istiklâl sahibi olduğu gibi, tehlike karşısında da metanetli idi.

Bu müspet vasıfları yanında, Abdülhamit II.'nin istibdatçı oluşunu kolaylaştıran vasıflara da sahip olduğu görülür. Bunların da başında çekingen oluşu gelir. Anne sevgisinden mahrum oluşu, babasının, kendisine karşı soğuk davranması, taht için uzak bir namzet bulunması hasebiyle, saray muhitinin de kayıtsızlığına mevzu olması, onun çocukluk yaşından itibaren yalnızlığa mahkûm olması onu neticelendirmiştir. Maslak çiftliğinde toprak işleriyle meşgûl olmuş, koyun beslemiş, üstübeç madenleri işletmiş, para kazanmış, borsa oyunlarına iştirak etmiştir. Hattâ Padişah olduktan sonra bile boş vakitlerini yalnızca geçirecek meşgaleleri tercih etmiş, Yıldız sarayında kurdurduğu marangoz atölyesinde çalışmış, geceleri de uyumadan önce müsahiplerinden birine okuttuğu cinayet romanlarını dinlemekle vakit öldürmüştür. Bir sarayın içinde bile ve bir hükümdar olarak bu kadar çekingen yaşaması hakkında yapılmış olan tenkitlere karşı kendisini şu suretle savunmuş olduğu görülmektedir:

“Her insan, hayat istikameti yönünden, olayların ve en çok eğitimin mahsulüdür. Hangi şartlar içinde yetişmiş olduğum unutuluyor. Kardeşlerim ve kız kardeşlerim şımartılmış idiler. Bana gelince — bilmediğim sebeplerden dolayı — babamdan ekseriya fena muamele görüyordum. Çocukluğumdan beri karakterim vekarlıdır; oyunları az sever, insan varlığının ciddi meseleleri üzerinde düşünürdüm” “Etrafımdakilerin beni anlamadıklarını görmekte kendi içime kapanmaya başladım. Ağabeyimden sonra tahta çıktığımda etrafımı, dolapçı ve beni esir etmek isteyen insanlarla çevrilmiş gördüm. Bunun üzerine hayatımı ve

tahtımı muhafaza etmek için hileye karşı hile ile karşı koymam gerektiği”¹⁷¹.

Bu ifadenin, bilhassa son satırlarından, onun istibdatçı davranışının bir mânası çıkmaktadır. Abdülhamit II., hayatını ve tahtını tehlikelerle çevrili görüyor, kendisini korumak için de hileye karşı hile kullanmayı meşru bir usul olarak kabul ediyor. Dolayısıyla de kimseye itimat etmiyerek herkese karşı kuruntulu davranıyor.

Abdülhamit II.’nin kuruntulu olmasına sebep olan yalnız çekingen oluşu da değildir. Buna Osmanlı tarihinin padişahlar için bir igneli fıçı, bir giyotin durumuna gelmiş olmasının tesirini de eklemek gerektir. Bu tahtta XIX. asrın başından padişah olduğu tarihe kadar, şu trajedilerin oynanmış olduğunu görüyordu : Selim III., devleti kurtarmak hususunda ıslâhat yaptığı için katledilmişti. Mahmut II., katledilmek üzere iken dama çıkmak suretiyle ve Alemdar’ın müdahalesi ile ölümden kurtulmuştu. Mustafa IV., deli olmasına rağmen, padişah yapılmak istendiği için katledilmişti. Abdülmecit, Kuleli vakasında, katledilmekten güç belâ kurtulmuştu. Abdülaziz, evvelâ tahttan indirilmiş, sonra intihar etmiş veya öldürülmüştü (Abdülhamid’e göre katledilmişti). Murat V. çıldırılmış ve tahttan indirilmişti. Bu trajik olayların sebep ve gayesi ne olursa olsun, onları hazırlıyanlar da seyfiye sınıfı ile ulema sınıfı temsilcileri idi. Abdülhamit II. nin istibdadı bu iki sınıfa karşı saltanatın tepkisini temsil etmektedir. Abdülhamit II., birinci meşrutiyeti ilân ederken, sorumluluktan kurtulup hayat ve tahtının güvenliğini sağlayabileceğini ümit etmişti. Halbuki Osmanlı - Rus harbinin felâketleri üzerine, Meclis tarafından sorumlu tutulmakta olduğunu görünce, hayatını değil ise bile tahtını tehlikede gördüğü için istibdat devrine dönmek için kesin karar vermiş ve bu kararını da tatbik etmiştir. İstibdat devrinde öldürülmek korkusu büsbütün arttığı için herkese karşı emniyetsizliği ve herkesten şüpheliği de arttı.

En önemsiz gazete yazılarını ve olaylarını hep kendi aleyhinde düzenlenmiş kabul ederdi. Her tarafta gizli kuvvetler ve cemiyetler görürdü. Bu sebeple de hiç rahatı yoktu. Yediğine içtiğine zehir konulmasından korkardı. Sözün kısası, ne tarafa baksa ken-

¹⁷¹ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, s. 211 - 212.

disine karşı bir çok düşmanlar görürdü. Şüphecililiği zamanla o nisbette arttı ki, öldürülmek korkusundan kendi kendisine traş olmağa başladı. Doktorlara ve verecekleri ilâçlara güveni kalmadı. Doktorluğa merak sardırıp bazı hastalıklara iyi gelen ilâç tertipleri öğrenip bizzat yapmağa başladı. Dişini çekmek icabettiği vakit bile dişçi çağırılmıyarak dişini bizzat, kerpetenle çekmekte tereddüt göstermedi¹⁷².

Abdülhamit II.'nin çekingen ve kuruntulu olması, korkak olduğu hususunda, yorumlara yol açmıştır. Gerçekte, korkaklığın ispat edecek olaylar göstermek mümkün değildir. Tersine, tehlikeli anlarda soğukkanlı ve metin olduğunu gösteren olaylar vardır. Bunlardan en mühimi, Yıldız camiünden çıkarken atılan bomba üzerine, alayda bulunanlar şuraya buraya kaçışırken, onun arabasını bizzat sürmek suretiyle, hiçbir şey olmamış gibi, saraya dönmüş olmasıdır. Bununla beraber, hayatını daima tehlikede gördüğü için çok tedbirli hareket etmek zorunda kalmıştır. Herkesin vehim eseri olarak kabul ettiği tedbirleri o, güvenliğinin başlıca şartı bilmıştır. İnsanın tedbirde hata etmesini dikkatsizlik olarak kabul ettiği için "basiret emniyetin babasıdır"¹⁷³ derdi.

Abdülhamit II. Abdülhamit II.'yi, yabancı dillere önem vermekle beraber, bu dilleri bilgi kazanmak maksadiyle değil, fakat güvenlik tedbiri olarak öğrenmiştir. Günün birinde padişah olacağını ve ulema ile karşılaşacağını hesaba kattığı için şehzadeliğinde Arapça ve Farsça öğrenmiye çalışmıştır. Kendi ifadesine göre, ilkin Şirin Hâfız, sonra Gerdankıran Ömer Hulusi Efendiden Arapça ders almıştır. Ali Efendi'den Pend Attar, Gülistan ve Hâfız'ı ukumuştur. Arapçadan icazet almasına bir sene kalmıştı. Farisi bilgisi Arapça kadar kuvvetli değildi.¹⁷⁴ Ethem, Saffet ve Vefik Paşalardan da Fransızca öğrenmişti. Fakat Halife olduğu için bu dili bilmez görünürdü. Bu suretle elçilerle görüşmelerinde düşünüp cevap vermek hususunda da vakit kazanırdı. Onun

¹⁷² Tahsin Paşa, Abdülhamit, Yıldız Hâtıraları, s. 156.

¹⁷³ Tahsin Paşa, aynı eser, s. 59.

¹⁷⁴ Atıf Hüseyin, defter, 12.

Fransızca bildiğini ilk defa keşfeden Alman İmparatoru Wilhelm Giyom II. olmuştur. İmparator, İstanbul'a yaptığı ziyaret esnasında Abdülhamid II. ile yaptığı konuşma esnasında, birden bire tercümanları göndermiş ve Padişaha, görüşmiye tercümansız devam etmenin daha uygun olacağını söylemiştir.¹⁷⁵ Abdülhamit II., bu dillerden başka, sarayda olup bitenleri anlamak için Çerkezce öğrenmişti. Bu dili iyi konuşamamakla beraber anlıyordu. Arnavutların sadakatine güvenirdi. Onların besa suretiyle verdikleri söze hiyanet etmediklerini bildiği için Muhafız Alayını Arnavutlardan kurmuş ve Arnavutça konuşmasını öğreterek onlarla besa yapmıştı.¹⁷⁶

Abdülhamit II., dindardı. Dinî vazifelerini eksiksiz yerine getirmeye çalışmıştır. Beş vakit namazını hiç bırakmamış olmakla iftihar ederdi. Fakat dindarlığı gelenek kurallarına göre idi. Fizik (hikmet) okuyanların maddiyeci olduklarına inanırdı. Maddiyeciliği de dinsizlik olarak kabul ettiği şu düşüncesiyle sabittir: "Bizde fizik (hikmet) okuyanlar bir madde ne kadar zerrata ayrılırsa yine maddedir. Madde olmayınca ortada hiçbir şey yok demektir diyorlar. Artık Allah da yoktur diyorlar. Büsbütün dinsiz oluyorlar.,¹⁷⁷ Abdülhamit II., Halife olmasına, yani kendini bütün İslâmların imamı kabul etmesine rağmen, yine de bir tarikate intisap etmiştir. Müridi bulunduğu tarikat Hazreti Ahmet el-Kadirî'nin kurmuş olduğu Kadirî tarikatıdır. Bu tarikat üzerine de düşüncesi şöyledir: "Hazreti Pirin tarikatine girenler her şeyi hoş görürler. Hattâ bazı mahrumiyetlere katlanmanın sevabı bile olduğuna inanırlar. Halimize hamdederiz, dua ederiz., "Ben derviş olduğum için Kadirî tarikatine mensubum"¹⁷⁸ demiştir. Yine Atıf Hüseyin'in hâtıralarından anlaşıldığına göre, Abdülhamit II. çok sıkıldığı anlarda, kendisine Süleymaniyeli Şeyh Ahmed'in mektupla gönderdiği Kazayı Hacat duasını okur ve bunun çok faydasını görürmüş nitekim, bir aralık çıban çıkartmış, doktorlar ameliyat tavsiye etmişler, o kabul etmiyerek söz konusu dua ile çıbanı deldirmiş ve iyi olmuştur. Bundan başka

¹⁷⁵ Un Allemand, Les Dessous de la Politique En Orient, s. 6-7.

¹⁷⁶ Atıf Hüseyin, defter, s. 17.

¹⁷⁷ Atıf Hüseyin, " s. 17.

¹⁷⁸ Atıf Hüseyin, " s. 12.

Buharî Şerif okumanın da birçok hastalıklara ve bu arada bilhassa Koleraya iyi geldiğini tecrübe ile anlamış.¹⁷⁹ Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Padişahın din anlayışı biraz karışıktır. Kaldı ki hâtıralarından yalnız dualarının hangi hastalıklara iyi gelmiş olduğu anlaşılıyor. Devrinde İmparatorluğun başına gelen felâketlere bu gibi dualarla neden çare bulunamamış olduğu hususunda hiçbir kayda rastlanamıyor. Abdülhamit II., Kur'anın Türkçeye tercüme edilemeyeceğine, çünkü böyle bir tercümede âyetlerin mânalarını kaybedeceğine de inanmaktadır¹⁸⁰. Bu sebeptendir ki devrinde Kur'anı tercümeğe teşebbüs etmiş olan birkaç hoca tutularak mahkemeleri yapılmak üzere Şeyhülislâm dairesine gönderilmiştir.

Abdülhamit II., Kadirî tarikatine mensup olmasına rağmen, her şeyin kadere atfedilmesine taraftar görünmemektedir. Kur'anda böyle bir hükmün bulunmadığını öne sürmekte ve "kısmet", "İnşallah" gibi tevekkül ifadesi tâbirleri tenbellik ve miskinlik mazereti olarak saymaktadır. Tanrı'ya teslim olmayı kabul etmekle beraber, insanın yaşamak için çalışmak zorunda olduğunu ifade ederek "Ekmiyen biçemez, çalışmıyan ekmeğini çıkarmaz"¹⁸¹ demektedir.

Abdülhamid II.
nın Medeniyet
anlayışı ve is-
lahat fikri

Abdülhamid II.'nin medeniyet anlayışı açık değildir. Zaten bu kavram Osmanlı aydınları için de, henüz belirli bir mâna kazanmış değildi. Sözlüklerde medeniyet kelimesine yer verilmemişti. Genel olarak Medine büyük şehir, medeni de

bedevinin zıddı olarak, büyük şehirde oturan mânasında kullanılırdı. Mustafa Reşit Paşa Paris elçiliği esnasında, İstanbul'a göndermiş olduğu mektuplarında Avrupalıların medeniyetinden bahsederken "sivilization" kelimesini kullanmaktadır. Gülhane Hattının ilânından sonra, Şinasi bazı kasidelerinde "medeniyet" kelimesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda, Mustafa Reşit Paşa'nın, yaptığı yenilikleri ifade etmiştir. Genç Osmanlılar da ara sıra, yazılarında medeniyet kelimesini bu mânada kullanmışlarsa da ona açık bir mâna vermiye yanaşmamışlardır.

¹⁷⁹ Atıf Hüseyin, defter, s. 26.

¹⁸⁰ Atıf Hüseyin, " s. 10.

¹⁸¹ Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid, s. 165.

Avrupa'da ise "medeniyet" XIX. yüzyılda, maddi ve manevi terakkilerin bütününe ifade eden bir kelime, bir terim olarak kullanılmaya başlamıştı. Bu terakkiler Avrupa'da meydana geldiği için tümünü "batı medeniyeti" suretinde gösterilmekte idi. Buna karşılık batı medeniyeti dışında bulunan bölgelerde yaşayan insanların medeni seviyesi de "Doğu medeniyeti" olarak ifade edilmekte idi. Bu suretle eskiden batı ile doğu arasındaki uçurumu din temsil etmekte iken, bundan böyle, medeniyet temsil etmiye başlamıştı.

Doğu bölgeleri içinde Avrupa'ya en yakın mevkide olan ve onunla her türlü sıkı münasebet ve temaslarda bulunan Osmanlı İmparatorluğu olduğu için Avrupahlar nazarında, doğu medeniyetinin başlıca temsilcisi kabul edilmekte idi. Avrupa'nın mutaassıp dincileri batı medeniyetine "Hristiyan" damgasını vurdukları gibi, Osmanlı medeniyetine de "İslâm" damgasını vurmaktan çekinmemişlerdir.

Bu suretle medeniyet birliği yerine, medeniyet çeşitleri kabul edilmekle bir de medeniyet üstünlüğü meselesi ortaya çıkmıştır. Batının bütün dincileri bazı yazarları ve siyaset adamları siyasi sebeplerle batı medeniyetini yükseltirken, doğu veya İslâm medeniyetini tenkit etmiye ve küçümsemiye başlamışlardır. Bu işi yaparken de başlıca örneklerini Osmanlı İmparatorluğundan alarak şu suretle göstermişlerdir : "İslâmlık terakkiye engeldir. Çünkü kölelik müessesesini muhafaza etmekte, çok evliliğe yer vermekte ve insanları medeni kabiliyetlerinden yoksun bırakmaktadır.

Abdülhamit II., Osmanlı Padişahı olarak ve dünyadaki bütün Müslümanların halifesi olmak itibariyle bu tenkitlere karşı cephe almıştır. O da medeniyetin bir bütün olduğunu değil biri, doğu-İslâm, diğeri de batı olmak üzere ikiye ayrılmakta olduğunu kabul etmektedir. Böyle kabul edince de bir yandan doğu-İslâm medeniyetini savunmakta öte yandan da batı medeniyetine saldırmaktadır.

Abdülhamit II., İslâmlığın terakkiye engel teşkil etmekte olduğu yolundaki iddiayı reddeder ve der ki : Kuran'ın kapsadığı hükümler, Hristiyanların ve Yahudilerin kutsal kitaplarındakilerden hiçbir suretle aşağı değildir. İslâmlık, barbar âdetler yerine asil âdetler getirdi, merhameti ve sevgiyi esas kabul etti.

Amacı, insanlar arasında barıştır. Müminler arasında eşitlik, zayıf olanlara yardım, kanunlara itaat ilkelerini üstün değerde tutar, Batıllara gelince, bunlar bugün iyi yarın kötü insanlardır. Kutsal kitapları onlara iyilik yapmayı emrettiği halde kimse buna aldırmaz etmiyor. Bunlar dinsizdirler. Tanrı'ya hakaret ediyorlar ¹⁸².

Abdülhamit II.'nin esirlik müessesesine yöneltilen tenkitlere karşı cevabı şöyledir : "Esirlik müessesesi Kuran'ın ve kanunların teminatı altındadır. Bunlar esirlere, şefkatle muamele edilmesini emreder" gerçi, esirlerin hürriyeti az çok tahdit edilmiştir. Fakat bunlar kötü muamelelere karşı himaye edilmektedir. Böyle olunca, Türkiye'de esaret vardır bile denemez. Kaldı ki, bir cariyeye bizde Avrupa'daki bir hizmetciden daha mesuttur. Bundan başka cariyelerin, çoğu zaman, Paşa karısı, erkek esirlerin de büyük efendiler oldukları görülmektedir.

Abdülhamit II., aynı mantık ile Müslüman cemiyetinde kadının mevkiini de savunmaktadır. Prensip itibariyle kadının haklar yönünden erkeğe eşit olamayacağına inanmaktadır. Bu inancını da kutsal kitaplara dayandırmaktadır. Kur'an, kadının erkeğe tâbi olmasını istiyor. İncil de öyle istiyor. Peygamberin kadına siyasi hakları yasak etmesi, erkeği daha enerjik yapmak, onu cinsî eyilimlerden daha bağımsız hale getirmek içindir diyor. Çok evlilik müessesesine gelince, bu hususta bâriz tezatlara düştüğü görülmektedir. İlk bu müessesenin Türkiye'den başka yerlerde de mevcut olduğunu (Amerika'da Mormonlar'da); bu konuda lehte ve aleyhte fikirler mevcut olduğunu işaret ettikten sonra, "zamanla tek evliliğe gitmek lâzım geldiğine inanıyorum" demek suretiyle yukarıda işaret edilen prensibi zedelemektedir.

Tek evliliğe gidilmekle harem hayatının da kalkacağına inanmaktadır. Harem hayatı yaşayan kadınların kesif bir cehalet içinde bulunduklarını, cehaletin haremde terbiye edilen çocuklar üzerinde nahoş ve menfi bir tesir yaptığını kabul ederek "cahil bir kadın hiçbir zaman kocasının hayat arkadaşı olamaz" neticesine varmaktadır. Bu mantikî neticelere rağmen Abdülhamit cahil bir kadın hiçbir zaman kocasının hayat arkadaşı olamaz

demekte ve Avrupa'dan gelen ve zehirli bulduğu Feminist fikirlerin propagandasının hareme bulaşmış olmasını da esefle karşıladığını söylemektedir.

Abdülhamit II., İslâmlığın medeni kabiliyetlerden insanları yoksun kıldığı yolundaki fikirleri de saçma bulmaktadır. Bu fikri çürütmek için Orta çağda, Avrupa'nın barbarlık devri geçirmesine karşılık, doğuda parlak ve yüksek bir İslâm medeniyeti meydana gelmiş olduğunu hatırlatmaktadır. Bundan başka İslâmlığın, Türklere orijinal bir Osmanlı medeniyeti yaratılmasına da imkân verdiğini göstermektedir. Abdülhamit II.'ye göre, Osmanlı medeniyetinin sanatta ve edebiyatta orijinal olmadığı hususundaki tenkitler de yersizdir. Bu konularda İranlıların taklit edilmiş olduğunu kabul etmekle beraber karakter özelliklerimizin muhafaza edilmiş olduğuna kanidir. Buna şahit olarak mimarlık eserlerimizi ve 2000 kadar tahmin ettiği şairlerimizi, işaret etmektedir.

Abdülhamit II., kendi devrinde İslâm âleminin her tarafta gösterdiği gerilik manzarasına sebep olarak asırlar boyunca İslâmlığın birtakım değişmeler geçirmiş olmasını göstermektedir. Esastan çok teferruata taallûk eder gördüğü bu sebeplerle "İslâmlığın yapısında yeri bulunmaması lâzım gelen kötü, nizamsız ve yersiz itiyatlar meydana gelmiştir" dedikten sonra bunların başında tenbelliğin gelmekte olduğunu söylemektedir.

Tenbellik ile ilgili fikirleri şöyledir: Bütün fenalıklarımızın başı olan bu hastalık, cemiyetin bütün tabakalarında kökleşmiştir. Harem hayatının çıtkırıldım efendileri çalışmayı sevmiyorlar. Rehavet ve avarelik içinde vakit geçiriyorlar. Başkasını çalıştırdıkları veya devlet kapısında bir memurluk buldukları vakit mesutturlar. Bu gevşek karakter değişmedikçe bizim için kalkınma yoktur.

Abdülhamit II.'ye göre, İslâm cemiyetini kemiren manevi hastalıklardan bir diğeri de kaderciliktir. "Fatalisme" ve "Kismet"e inanılması birçok felâketlerimizin sebebini teşkil ettiğine kanidir. "İnşallah" ve "Maşallah"lar da zaaf ve gevşekliği mazur göstermekten başka bir şeye yaramaz diye ilâve ettikten sonra, "İslâm âlemine balta olan bu şeametli kadercilik hakkında Kuran'ın hiçbir yerinde bir işaret yoktur" demektedir.

Abdülhamit II., tenbellik ile kadereciliğe karşı takındığı davranışı taassuba karşı takınmıyor. Avrupalıları, Müslümanlara taassup

izafe etmekte haksız görüyor. Müslümanlarda taassubun Avrupa'daki milliyete karşılık olduğunu söylüyor. Onlardaki "Vatan aşkı" yerine Müslümanlarda "Din aşkı" vardır diyor.

Abdülhamit II., yukarıda açıklanan fikirlerinden de anlaşılacağı üzere, İslâm âleminin ve onun önderliğini yapmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir çöküntü devresine girmiş olduğunu kabul etmektedir. Bu çöküntüden kurtulmak için de batı medeniyetinden faydalanmak suretiyle ıslâhat yapılmasını gerekli bulmaktadır. Ancak Batı medeniyeti ona göre teknik ve fikir olmak üzere iki bölümden ibarettir. Teknik, bu medeniyetin dış gelişimini, fikir ise iç gelişimini ifade etmektedir. Yine ona göre, Avrupa ve Amerika'da meydana gelen teknik terakkiler takdire şayandır ve bunlar dikkate alınınca Osmanlı İmparatorluğu, en az, yüz yıl geridir. Osmanlı İmparatorluğu, bu sebeple teknik terakkilere kapılarını açmalıdır. Zaten tahta çıktığı andan itibaren bu yönde hareket etmiş olduğunu da söylemektedir.

Batı medeniyetinin fikir veya iç cephesi dediği bölümü hakkındaki fikri ise şöyledir : Batı fikirleri, batı medeniyetinin zehirleridir. Bunlar zihinleri ve kalpleri zehirlemektedir. Avrupa'dan gelen bu yeni fikirler bizim için bir felâkettir. Kurtuluş bu fikirlerle sarılmakta değildir.

Bu fikirlerden hareket eden Abdülhamit II., ıslâhat yapılması için şu şartların dikkate alınmasını gerekli görmektedir : Memleketimizin içinde bulunduğu şartlar iyi incelenmelidir. Islâhata karar verirken, küçük bir zümrenin gelişmiş seviyesini değil, halkın genel seviyesi göz önünde tutulmalıdır. Memleketimizin ve cemiyetimizin şartlarından ve psikolojisinden habersiz olan yabancı devletler elçilerinin ıslâhat hakkındaki fikirlerine iltifat gösterilmemelidir. Batıdan gelen her şeye şüphe ile bakan ulemanın mukavemeti hesaba katılmalıdır. Bundan başka "acele işe şeytan karışır" sözünü de unutmuyarak yavaş yavaş ve sükûnetle iş görmelidir.

Abdülhamit II., bu suretle hareket ederek ıslâhat yaptığını ve gelecek nesillerin göreceği yeni bir medeniyet için elverişli bir zemin hazırlamakta olduğunu anlattıktan sonra bu yeni medeniyetin, şark medeniyetine, batı medeniyetinden, kendimiz için faydalı bulduğumuz unsurların eklenmesiyle ve bu unsurların kaynaşması ile meydana geleceğini ifade etmektedir.

Fakat Abdülhamit II., yukarıda açıklandığı gibi, şark medeniyetinin esası olan İslâmlıkta, zamanla bazı menfi değişimler meydana gelmiş olduğunu kabul etmektedir. Bu sebeple yeni ve müstakil medeniyetin yaratılması için her şeyden önce İslâm medeniyetinin, evvelce, yüceliğini sağlamış olan kuvvet kaynağına dönmek lâzımdır diyerek bu kaynağın da şariat olduğunu göstermektedir.

Şu halde Abdülhamit'e göre, yeni şark medeniyeti, şariate, batıdan kendimize faydalı göreceğimiz şeyleri eklenmesi ile meydana gelecektir.¹⁸³ Yani İslâmlığa muvafık olan şeyler alınacak, olmıyanlar da alınmıyacaktı. Fakat bu mümkün mü idi? Şariat, yalnız bir din sistemi olsa idi belki mümkün olurdu. Fakat şariatın aynı zamanda bir devlet şeklini kapsadığı, bir hukuk sistemi, bir cemiyet nizamı getirdiği de düşünülürse, buna imkân olmadığı kestirilir. Medeniyetin bir bütün olduğu düşünülürse, bunun yalnız tekniği alınıp düşünüş tarzının alınmaması nasıl olur? Teknik, düşünce tarzının bir neticesi değil midir? Zaten Abdülhamit II.'nin yaşadığı devirde doğu ve batı medeniyetleri arasındaki fark bu medeniyetlerden her birinin kendisine has bir düşünce tarzı bulunmasından ileri gelmekte idi. Batı düşüncesi hür düşünceye, doğu düşünüş tarzı ise dogmatik düşünceye dayanmakta idi. Doğru düşüncesi metinlere veya mürşitlerin ifadesine önem veriyordu. Bu da aşağı yukarı düşünmeden inanmak demektir. Osmanlı İmparatorluğunda, Avrupa'dan alınmış olan bütün vasıtalar ve müesseseler için İslâmlığa muvafık diyen ulema çıktığı gibi muvafık değildir diyenlerin çıkmış olması doğu düşüncesindeki bu dogmatizmden bu vuzuhsuzluk çıkmıştır.

Sözkonusu vuzuhsuzluk, güzel sanatların bütün dalları için ve bu arada en çok müzik için devam etmiştir. Alafranga müzik, mutaassıplar tarafından küfür sayılmıştır. Halbuki müzik madde-sinde Abdülhamit II.'nin çok başka türlü düşündüğüne şu sözleri delildir: "Müziği pek severim. Hem de piyano vesair sazlardan çalarım. Nota bilmek şarttır. Güzel bilirim. Doğrusunu isterse-niz, ben Türküm anıma, Türkçe havalardan ziyade alafranga ha-valar, operalar hoşuma gider. Çünkü Türkçe Minördür. İnsana uyku getirir. Hem de bizim Türkçe dediğimiz makamlar Türkçe

değildir. Yunan'dan Acem'den alınmıştır. Türk çalgısı davul zurnadır. Sözün doğrusu budur. Bizim ailede hemen hepsi bir saz çalar. İstidat vardır. Ağabeyim Sultan Murat, güzel keman çalar. Küçük kardeşim Burhanettin flavut çalar. Tevfik Efendi de piyano çalar. Naile Sultan fevkalâde keman çalar".¹⁸⁴

Abdülhamit II., tiyatroya da meraklı idi. Yıldız'da küçük bir tiyatro yaptırmış, İtalya'dan oyuncular getirtmişti. Gelen trubun primadonnası güzel bir italyan kızı idi. Sesi de fevkalâde güzeldi. Abdülhamit II., klâsik piyeslerden hoşlanmadığını, bunları anlamak hususunda güçlük çektiğini buna mukabil, Traviyata gibi dinlendirici piyeslerden hoşlandığını ifade etmektedir. Tiyatro temsilleri Cuma geceleri olurdu. Sultanlar, şehzadeler ve davetliler temsilde bulunurdu. Abdülhamit II., bu temsiller esnasında dilediği kimselerle görüşür ve temsil sona ermeden dairesine çekilirdi.

Abdülhamit, içki ve kadın konularında, önceki padişahların çoğundan ayrılır. Genç iken birkaç defa içtiğini, fakat bir gün midesi bulanıp kay ettiği için içkiyi bıraktığını, sonradan da tarikate girdiği için ağzına bir damla olsun içki koymadığını söyler.¹⁸⁵ Kadına gelince, bu hususta muvazeneli davranıp kendini büyük aşklara ve kadın tesirine kaptırmamıştır. Bir çok padişahların hayatında görülen mariz anne sevgisi ve gürültülü kadın kavgaları onun hayatında görülmez.

Abdülhamit'in Padişahlık anlayışı Abdülhamit II.'nin padişahlık anlayışı, zamanla ve olayların etkisile değişmiştir. Tahta çıkmasından Osmanlı-Rus harbine kadar meşrutiyetçi görünür; bu harbin başlamasından sonra ise şüphe edilmeyecek surette istibdatçıdır.

Tahta çıktığı sırada, kendi deyimi ile henüz genç ve tecrübesizdir. Balkanlar'da, devlete karşı baş kaldırmış olan Hristiyan topluluklariyle savaş vardı. Büyük devletler, Osmanlı devletinden ıslâhat yapmasını istemekte, genç Osmanlılar ile vükelâdan bir kısmı ise meşrutiyet idaresinin kurulmasını beklemekte idiler. Abdülhamit II., Sultan Aziz'in istibdatçı idaresinden dolayı tahttan indirildiğini ve Murat V., aklından zoru olmasa idi, dev-

¹⁸⁴ Atıf Hüseyin, defter, 10, s. 43.

¹⁸⁵ Atıf Hüseyin, defter 6, s. 4.

rinde meşrutiyet ilân edileceğini bilmekte idi. Bu olayların tesiriyle o da saltanatı devrinin başlarında meşrutiyetçidir. Nitekim bir gün vükelâyı toplayıp “mutlak idarede sorumluluğun padişaha ait bulunduğunu, halbuki meşrutiyet idaresinde padişahın değil, fakat vükelânın sorumlu olduğunu” söyleyerek bir meclisin kurulmasına taraftar olduğunu ifade etmiştir. Bundan başka, meşrutiyet idaresinin önderleri olan Genç Osmanlılarla da temas ederek onlarla işbirliği yapmak istediğini söylemiştir. Padişahlığının sekizinci günü, Namık Kemal ile yaptığı bir görüşmede: “Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım, bu devlet ve saltanatı eski halinden âli bir mertebeye getirelim”¹⁸⁶ demiştir. Bu sırada, hareketleriyle de meşrutiyetçi tandansı göstermiye çalışmıştır. Halk arasında dolaşmakta, camilerde halk arasında namaz kılmakta, temas ettiği insanlarla sarayın eski ve dar etiket kaidelerini bırakarak normal bir insan gibi konuşmaktadır.

8 Eylül 1878’de ilân edilen cülûs hattı hümayununda, halkın fark gözetilmeksizin hürriyet, barış ve adaletle idare edileceğini, Avrupa devletlerinin terakkilerini sağlamış olan hükümet idaresi sisteminin benimseneceğini, halkın gelenekleri ve ihtiyaçlarıyla telif kabul eden bir Umumî Meclisin toplantıya çağrılmak için gerekli işlerin yapılacağını ifade etmiştir. Kanunu Esasının ilânı için Mithat Paşa’ya hitaplı hattı hümayununda, imparatorluğu inhitata sürüklemiş olan âmillerden ve islâhat teşebbüslerinden bahsettikten sonra istibdada karşı cephe alarak bir tek insanın veya küçük bir zümrenin, hâkimiyeti elinde bulundurulmasının baskı ve istibdat demek olduğundan böyle bir idare ise hatalar ve suiistimaller meydana getirdiğinden Kanunu Esasiyi ilân ettiğini belirtmiştir.¹⁸⁷

Abdülhamit Umumî Meclisin açılmasında söylediği uzun nutkunda ise, medeni dünyadan geri kalmamızın sebebi olarak, kanun ve nizamların meşveret esasına göre işlemeyen istibdatçı hükümet elinden çıkmış olmasını göstermiş ve bundan böyle memleket kanunlarının halk reyi ile hazırlanmasını, terakkinin başlıca sebebi olduğundan Kanunu Esasiyi ilân ettiğini bildirmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Mahmut Kemal İnal, adigeçen eser, VIII., 1278.

¹⁸⁷ M. K., Türkiye’de Meclis-i Mebusan, s. 247 - 248.

¹⁸⁸ M. K., aynı eser, s. 255.

Abdülhamit II.'nin bu fikirleri benimsemiş ve onları gerçekleştirmek için çalışmış olması bir komedi olarak kabul edilemez. Abdülhamit II., bu sırada henüz meşrutiyetçi fikir ve hareketlerinde samimidir. Onu istibdat yoluna saptıranlar etrafı olmuştur. Nitekim tahttan indirildikten sonra, Selânîk'te sükûn içinde devrinin muhasebesini yaparken: "Bana ne fenalık geldi ise hep etrafıma toplanan fena adamlardan geldi. İyi adamlar olaydı, ben bu felâkete giriftar olur mu idim" demiş olması da bu yönü belgelendirir. Gerçekte de Abdülhamit II.'nin etrafında bulunmuş olanlardan Mithat Paşa'dan başkaları Kanunu Esasiye ve meşrutiyete yürekten inanmıyorlardı.

**Abdülhamit II.
üzerinde istib-
datçı tesirler**

Abdülhamit II.'nin ilk sadrazamı Mütercim Rüştü Paşa, Kanunu Esasinin, padişah haklarını daraltmakta olduğuna inanmakta ve padişahın kudret ve nüfuzunu halk arasında küçültmekte olduğu düşüncesini öne sürmekle idi. "Padişahın iktidarı daraltma kabul etmez"¹⁸⁹ gibi ukalâca bir de modası geçmiş vecize uydurmuştu. Namık Paşa da aynı fikirde idi.

Uzun müddet diplomatik memuriyetlerde ve dış işleri nezaretinde bulunmuş olan Saffet Paşa da "Meşrutiyeti millet alır, anı hükümdar vermez"¹⁹⁰ gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesine uymıyan bir memlekette ve başka şartlar altında ortaya atılmış bir vecizeyi başma kalıp bir hakikat gibi kabul etmekte idi.

Abdülaziz devrinin olduğu gibi Abdülhamit II. devrinin büyük âlimlerinden olan Cevdet Paşa'ya gelince, önceden de işaret edildiği gibi, Abdülhamit gibi akıllı ve ahlâklı bir padişah tahtta bulunurken Kanunu Esasiye ne lüzum var diyecek kadar, Kanunu Esasi aleyhtarlığını ileri götürmüştür.

Sait Paşa'ya gelince, Abdülhamit'e dokuz defa sadrazam olan bu zat, sözde meşrutiyet taraftarı idi. Meşrutiyetin, nazari olarak faydalı olduğuna inanmakla beraber, Osmanlı İmparatorluğunda tatbik edilmesi için henüz bir iklim yaratılmamış olduğuna inanmakta idi. Birinci meşrutiyette, halkın seçmiş olduğu mebusları hükümeti tenkit ettikleri için beğenmemekte idi. Ona göre mebus

¹⁸⁹ Mahmut Celâleddin, Mirat-ı Hakikat, I., s. 221.

¹⁹⁰ Said Paşa'nın Hâtıratı, c. II., s. 32.

olacak kimselerin : Fransa, İngiltere ve Birleşik Amerika'nın bir asırlık kanunu esasi ve meşrutiyet tarihlerini, Belçika, İsviçre, Almanya, Avusturya ve Macaristan kanun esaslarını ve Avrupa'nın siyasi tarihlerini bilmeleri gerekli idi. Esas hukuku, idare hukuku ve devletler tarihi bilmeyen bir mebusun mebusluk yapamayacağına inanırdı. Binaenaleyh bizde evvelâ bu bilgilere sahip kimselerin okul içinde veya dışında yetişmeleri lâzımdı.¹⁹¹

Şurası da işaret edilmelidir ki, Mithat Paşa, samimi olarak meşrutiyet taraftarı olmakla beraber sonderecede otoriter idi. Genç Osmanlılara gelince, Abdülhamit II.'ye hiçbir suretle itimat göstermiyorlardı. Akılları, Murat V.'e takılmış ve orada kalmıştı.

Abdülhamit II., herkes gibi, devletin içinde bulunduğu buhrandan kurtulmasını istemekte idi. Fakat bunun için herkesin gönül birliği ile kendisine yardım etmesi gerekli idi. Halbuki saray, kölelik müessesesinin kokmuş havasının ağırlığı altında bulunmaktaydı. Saray halkı bu havadan memnundu. Ve başkasını da istemiyordu. Devletin yüksek mevkilerine, padişahın iltifat, ihsan ve iltiması ile gelmiş olan kimseler de meşrutiyet idaresinden ürküyorlardı. Sadrazamların çoğu bile, meşrutiyete aleyhtar idiler. Onlar, mutlak yetkileriyle sadrazamlık ettikleri takdirde, her işin halledilebileceğine inanmak gafletini devam ettiriyorlardı. Abdülhamit II.'nin bu atmosfer içinde, meşrutiyetçi tandansını uzun zaman muhafaza ettirmesi kolay değildi.

Osmanlı-Rus harbinin sevk ve idaresi faciaları da Abdülhamit II'de istibdatçı temayülleri geliştirmeye yaradı. Bu harp ona devleti idare eden vükelânın zaafını, cahilliğini ve bu yönlerden içine düştüğü hamiyetsizliği gösterdi. Savaşın arifesinde vükelâdan hiç biri, hattâ serasker Redif Paşa bile, Osmanlı ordusunun gerçek mevcudunu bilmiyorlardı. 600.000 tahmin edip tahsisat da ona göre istendiği halde, savaş başladıktan sonra ortada ancak 300.000 asker olduğu anlaşılmıştı. Bundan başka bu kuvvetin dahi her şeyi noksandı ve eksikti. Savaşın ilk aylarında komutanlar ve vükelâ, soğukkanlılıklarını kaybetmiş, şaşkın ve biçare duruma düşmüştü. Abdülhamit II., o zaman İngiliz elçisinin başarılı bir savaş yapamayacağına dair Osmanlı ordusu hak-

¹⁹¹ Sait Paşa, adigeçen eser, c. II, s. 33-34.

kında vermiş olduğu raporun doğru olduğunu anlamış ve vükelâ-nın taşıdıkları unvanlarla nişanlar dışında zati değerlerinin çürük olduğunu anlamış, savaşın yönetimine müdahalelerde bulunmaya mecbur kalmıştı.

Harp felâketlerinin ortaya bir sorumluluk problemi çıkarması, halk ve Mebuslar Meclisinin sorumluların meydana çıkarılmasını ve cezalandırılmasını istemiye başlaması Abdülhamit II.'yi çok korkutmuştur. Gerçi ön plânda sorumlu tutulan vükelâ idi. Fakat koğuşturmaya gidildiği takdirde, Abdülhamit II.'nin müdahaleleri meydana çıkacak ve sorumluluğu gerçekleşecekti. Sorumlu bir padişahın cezası ise tahttan indirilmek idi. Onun da zaten çok korktuğu âkıbet bu idi.

Mebuslar Meclisinin hükümet üzerine kurmak istediği murakabe, basının tenkitleri, bilhassa mizah gazetelerinin karikatürleri Abdülhamit II.'yi, Mahmut II.'nin idaresine dönmiye zorlayan başlıca âmiller arasındadır. Osmanlı - Rus harbinin Hıristiyan tebaa arasında meydana getirdiği zihniyet değişikliğini de bu âmillere eklemek gerekir.

Meşrutiyet idaresinin ideolojisi, Osmanlılıktı. Mebuslar Meclisinde, Mebusların büyük çoğunluğu, cins ve mezhep farkı gözetilmiyerek Osmanlı tebaasının bir "Birleşmiş Osmanlılar Milletleri" devleti halinde ve Osmanlı devleti adıyla yaşayabileceğine samimi olarak inanıyorlardı. Halbuki, ne vatan ne de Kanunu Esasi değerleri gerektiği gibi, yaygın hale gelmemişti. Abdülhamit II. bile vatan kelimesine tamamen maddi bir mânâ vermekte ve: "Vatan insanların bastığı yerdir. Onun için ölmeyi anlamıyorum. Bu kadar insanın vatan için birbirini boğazlaması iyi şey değil ¹⁹²" demekte idi.

Mutaassıp dincilere gelince, önceden de belirtildiği üzere, Kanunu Esasiye, Müslüman olmıyan halkı Müslüman halk ile eşit duruma getirdiği için düşman idiler. Osmanlı - Rus harbinde, Rusların Hıristiyanlık adına savaş açmaları, savaş neticesinde birçok Osmanlı eyâletlerini işgal etmeleri, işgal ettikleri yerlerde yaşayan Hıristiyanlarla birlikte Müslümanları öldürmeleri, Osmanlılık ideolojisini faydasız ve zararlı göstermek hususundaki çalışmalarını arttırmıya yaradı. Savaş felâketlerini, Mebuslar

¹⁹² Atıf Hüseyin, Defter, 6, s. 27.

Meclisindeki Hristiyanların faaliyetlerine yormıya başladılar. Müslüman halk arasına, Hristiyanlara karşı kin ve intikam duygularını kuvvetlendirdiler. Ayastafanos (Yeşilköy) ve Berlin muahedeleri sonunda, Hristiyan çoğunluğunun yaşadığı eyâletlerin Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak muhtar veya müstakil hale gelmesi, geri kalan Osmanlı topraklarında Müslüman nüfusunun kesafetini arttırdı. Bu sebepler, halkta, padişapta ve devlet adamlarında Osmanlılık ideolojisi yerine, İmparatorluğun büyük çoğunluğunu Müslümanların teşkil etmekte bulunmasıyle bir İslâmcılık ideolojisinin benimsenmesi için zemin hazırladı.

Osmanlı devletinde meşrutiyet idaresinin kurulması, Avrupa'da umumî efkâr ile siyaset çevrelerinde farklı olarak karşılanmıştı. Basının büyük kısmı bu olayı alkışladılar. Devlet adamları ise onu alaya aldılar ve o kadar küçümsediler ki, Hristiyanlar adına Osmanlı devletinden ıslâhat istemiye devam ettiler. Avrupalı devlet adamlarının bu suretle hareket etmiş olmalarını açıklamak güç değildir. Bilindiği gibi Paris andlaşmasından beri Avrupa büyük devletleri, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki siyasetlerini, Hristiyan tebaa lehinde müdahale esasına istinat ettirmişlerdi. Müdahalelerinde karşılarında ya Padişahı veyahut Sadrazamı muhatap görmekte ve onunla münasebetlerinde daima, kolaylıkla menfaatler sağlamıya muvaffak olmakta idiler. Meşrutiyet idaresi kurulmakla, büyük devletler gerçekte Kanunu Esasi hükümleri dairesinde çalışan bir parlamento ile muhatap duruma girmiş bulunuyorlardı. Artık Hristiyan tebaanın haklarını savunan avukat rolünü oynıyamıyacaktı ve vekâlet ücreti alamıyacaktı. Üstelik, meşrutiyet idaresi gerçekten Osmanlı İmparatorluğunu inhitat ucurumundan çıkarıp kuvvetli hale getirebilirdi. Kuvvetli bir Osmanlı İmparatorluğu ise hiçbir devletin işine gelmiyordu.

Meşrutiyet idaresinden en çok alınan Rusya olmuştu. Çünkü Rusya, Rus olmiyan birçok topluluklar ihtiva etmekte ve onlara devlet idaresinde hiçbir hak tanımiyan mutlak, hattâ müstebit bir devlet bünyesine sahip bulunmakta idi. Meşrutiyet idaresinin, Türkiye'de muvaffak olması, Rusya'da istibdat rejimini sarsacak cereyanlara örnek teşkil edebilirdi. Bundan başka, Rusya'nın Balkanlar'da yayılma politikası Kaynarca muahedesi-nden beri, sözde Hristiyanların hukukunu savunmak prensi-

bine dayandırılmıştı. Hristiyan tebaanın Osmanlı Parlâmento-sunda temsil edilmesi ile artık onun bu prensibi suya düşmüş bulunuyordu. Bu iki sebeptendir ki Rusya, hiçbir suretle meşrutiyet idaresine tahammül edemezdi. Bu cihet Abdülhamit II.'nin bir sözü ile belgelendirmektedir: "Rusya, monarşi hükümetidir. Bizim meşrutî olmamızı istemez, o ister ki biz de monarşi olalım. Padişahın nüfuzu olsun".¹⁹³ Abdülhamit II.'nin, Ayastafanos (Yeşilköy) muahedесinin görüşmeleri sırasında, Rus Çarı ile yaptığı özel yazışmasında ona, Mebuslar Meclisi hakkında bazı taahhütlere girişmiş olduğu hususunda kayıtlara da rastlanmaktadır.

Avusturya, İngiltere ve Fransa da Rusya gibi, meşrutiyet idaresine kendilerini alâkadar eden sebeplerden dolayı taraftar değildiler. Avusturya, zaten Meternih devrinden beri, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa usulünde ıslâhat bile yapılmasına taraftar çıkmamıştı. İngiltere ile Fransa'ya gelince: Meşrutiyet idaresini ancak anavatanlarında tatbik edebilmişlerdi. İmparatorluklarında ise, halk, hiçbir hakka sahip olmadan köle muamelesi görmekte idi. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu, tarihte ilk defa olarak meşrutiyeti, millî olmıyan bir devlet bünyesinde, üç kıta üzerine yayılmış bir imparatorlukta gerçekleştirmek tecrübesine girişmişti. Bu tecrübenin muvaffak olması, sözkonusu devletlerin imparatorluklarındaki durumunu sonderecede güçleştirebilirdi. Çünkü onların çeşitli ırklara ve dinlere mensup halkları, anavatan halkı ile eşit olmayı istiyceklerdi.

Bütün bu sebeplere rağmen, Abdülhamit II., Berlin kongresinden sonra bir aralık Mebuslar Meclisini tekrar toplamayı düşünmüştür. Fakat bunun için Kanunu Esasi ile bu meclise verilmiş olan hakların daraltılması taraftarı idi. Mahmut Nedim, Hayrettin ve Suphi Paşaların da bulunduğu bir komisyon kurarak Kanunu Esasiyi tadil ettirmek istedi. Sait Paşa ile Hayrettin Paşa, bu teşebbüse muhalefet ettiler. Sait Paşa ayrıca, sözkonusu değişikliğin ancak bir kurucu meclis tarafından yapılması gerektiği hususunda bir muhalefet şerhi de yazmıştır.¹⁹⁴

Abdülhamit II., Kanunu Esasiyi tadil lehinde, adamları arasında çoğunluk sağlamaya muvaffak olmasına rağmen, Meclisi

¹⁹³ Atıf Hüseyin, Defter, 11.

¹⁹⁴ Sait Paşa'nın Hâtıratı, I., s. 83 - 84.

bir daha toplamıya cesaret edememiştir. İmparatorluğun iç ve dış olayların dehşeti bu işi yakın istikbale bırakmasına sebep olmuş ve bu istikbal de serap kabilinden onu 1908 tarihine kadar götürmüştür. Bu esnada ise, devlet idaresini, istibdatçı esaslara göre geliştirmiştir. Dolayısıyla devlet müesseseleri de istibdatçı idarenin zihniyet ve karakterini taşıyan yeni bir hüviyete girmiştir.

Tabii ve siyasi hakların yok edilmesi Abdülhamit II., tabii ve siyasi hakları yoketmek için yeni kanunlar çıkarmadığı gibi mevcut olanları da ortadan kaldırmadı. Kanunu Esasinin, devlet salnamelerinin başında yaldızlı bir çerçeve içerisinde basılmasına devam edildi. Fakat içine almakta olduğu hükümlere riayet edilmedikten başka, onlara zıt olanlar tatbik edilmeye başlandığı için istibdat idaresi gelişmeye devam etti.

İlkin basın hürriyeti kaldırıldı. Abdülhamit II.'nin bu husustaki gerekçesi şu idi: "Bizim memleketimizde halk, henüz, çok saftır; çok az okumuştur; insanlarımıza çocuk muamelesi yapmaya mecburuz; çünkü, gerçekte onlar büyük çocuklardır. Aileler ve terbiyeciler gençliğin elinde zararlı yazıların bulunmamasına itina gösterdikleri gibi, hükümet de biz de halkın zihnini zehirliyecek her şeyi ondan uzak bulundurmahyız" ¹⁹⁵. Bu noktadan hareket edilerek basına gayet ağır bir sansür konuldu.¹⁹⁶ Yayımlanmasına müsaade edilen gazetelerin sahiplerine ve yazarlara ayrıca, menfaatler sağlanmak suretiyle istibdadı tasvip edici yazılar yazmaları temin edildi. Avrupa'dan gelen gazete, mecmua ve kitaplar da kontrol edilmeye başladı. Avrupa hükümetleri nezdindeki Türk elçilerinin vazifelerinden başlıcası, istibdat aleyhinde yazan Avrupa gazetelerinin tarih ve numaralarını, şifre ile saraya bildirmek teşkil etti. Mizah gazeteleri ve karikatürler de yasak edildi. Abdülhamit II., karikatürlerden, zaten nefret etmekte idi. Osmanlı - Rus harbinin bir karükatürden çıkmış olduğuna inanacak kadar çürük olan düşüncesini şu suretle açıklamıştı: "Moskof muharebesine ilk meşrutiyet zamanında bir gazete sebep oldu: Karagöz gazetesi, bu

¹⁹⁵ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, s. 85.

¹⁹⁶ Sansür hakkında Eğitim bölümünde izahat verilmiştir.

gazete, Osmanlı devletini aslan, Rusya'yı ayıya benzetmiş. Rus elçisi gazeteyi alınca Babiâli'ye gelmiş, sadrazamı protesto etmiş, bu hâdise, muharebe çıkmasına sebep olmuştur.”¹⁹⁷

Basın hürriyeti ile birlikte toplantı hürriyeti de yok edildi. Vükelâ birbirlerinin konağına gitmekten ve ilmiye ile askeriye mensup kimselerle konuşmaktan bile men edildi. Hattâ düğün, ziyafet ve özel toplantılar bile kontrol altına alındı. Memlekette yaşayan yabancıların da yerli halk ile temasına müsaade edilmez oldu.

Basın ve toplantı hürriyetlerinin yok edilmesi, şahsın tabii hürriyetlerinin ve güvenliğinin de sifra inmesini neticelendirdi. Doğruluk, namus ve fazilet, devlet kapısında itibardan düştü. İftira, isnat ve dalkavukluk geçer akçe hükmüne girdi. Memuriyetlere tâyin edilmede, iş hayatında muvaffak olmada, bunlara rüşvet de eklendi. Medeni cesaret sahibi ve faziletli kimselerden, bu hallere itiraz edenler memleket içinde veya dışına sürgüne gönderilmiye başlandı. Böylece memleket, istibdadın nimetlerinden faydalanan “bir hırsız çetesinin elinde kaldı”.¹⁹⁸

Abdülhamit II. Abdülhamit II., Osmanlı halkını saf ve çocuk seviyeli gördüğü için onu hürriyetlerinden mahrum ederek “tam mânasıyla istibdatçı ve mutlak bir hükümdar haline gelmişti. Kendi iradesi her kanunun fevkinde idi. Onun arzusuna ve rızasına muhalif hiçbir şey yapılamazdı. Rızayı âliye mugayir bir hareket, muktezayı kanuna muhalif, hareketlerden daha fazla tehlikeyi mucip olurdu.” Abdülhamit II.’nin aydınlar hakkındaki düşüncesine gelince, onların büyük topluluğunu teşkil eden memurlar ve subayların başlıca vasfı olarak kendilerine itimatları bulunmayışı, teşebbüs kabiliyetinden mahrum oluşları, çalışmak ve öğrenmek istemeyişleri idi. Halk gibi onları da her şeye karşı gevşek ve kayıtsız görmekte idi.¹⁹⁹ Bu görüşünü büsbütün yabana atmak mümkün değildir. Fakat nedense o, aydınların bu halde bulunmalarının sebebini araş-

¹⁹⁷ Atıf Hüseyin, Defter, 11.

¹⁹⁸ Ahmet Bedevi Kuran, İnkılâp ve Jön Türkler (Damat Mahmut Paşa'nın mektubu), s. 90.

¹⁹⁹ Tahsin Paşa, Yıldız Hâtıraları, s. 119.

tırmak gereğini duymamıştır. Aydın sınıfın hürriyete muhtaç olabileceğini, koyu bir istibdat altında, hattâ çoğu hallerde testiye kıranın üstün tutulduğu bir hükümet sisteminde aydın insanları, isyan edemedikleri takdirde lâkayit halde görmekten daha tabîî ne olabilir?. Abdülhamit II., aydınların bu halini, bütün devlet otoritesini şahsında toplamış olmasını izah etmek için sönmürmek istemiştir. Gerçekte aydınların, sözkonusu durumu bir sebep değil bir neticedir. Bu hali, bütün istibdatçı rejimlerde görmek mümkündür.

Abdülhamit II.'nin iktidar sembolü Yıldız Sarayı olmuştur. Bu saray, onun şahsi ikametgâhı olduğu gibi, devlet idaresinin de başlıca merkezi haline getirilmiştir. Sarayda devletin idare, iktisat, askerlik, mülkiye, maliye maarif, din ve dışişleri gibi önemli hizmetleri görmek ve kontrol etmek üzere daireler kurulmuş ve başlarına padişahın kendileriyle istişareler yapabileceği emin ve sadık kimseler getirilmiştir.

Fakat bu daireler başkanlarından maada, istişare hususunda daha başka kimseler de kullanmıştır. Bütün idarenin tek muhatabı haline gelmesi onun muntazam ve devamlı çalışmasını gerektirmiştir. Belli saatlerde yatar, kalkar ve yemek yerd. Önemli haberlerden saatinde haberdar edilmesini isterdi. "Her meseleyi öğrenmek ister, herkesin halini öğrenmek ister, tâyinleri iradeye bağlı memurların hal tercümelerini okur ve bunların seçim ve tâyin işlerini yakından takip ederdi. Vali, komutan ve hattâ bazı mühim mutasarrıfların tâyinleri için kendisine önceden danışılırdı. Bundan başka da her gün, hafiyelerden gelen ve büyük yekun tutan jurnalleri de dikkatle tetkik ederdi.

Hafiyelik teşkilâtı

Hafiyelik, istibdat idaresinin ruhu idi. Resmî hafiye teşkilâtı, Zabtiye Nezaretine bağlı idi ve bizzat Zabtiye Nazırı tarafından idare edilmekte idi. Fakat bu teşkilâtın dışında da herkes hafiyelik yapmakta serbestti. Herkes ve her şey hafiyelik mevzuu idi. Aile toplantıları, bayram ziyaretleri, cenaze törenleri, gece ziyaretleri, gözetleme konusu idi. Türkiye'deki yabancı elçi ve konsolosluklar için de hal böyle idi. Bu gibi toplantılar resmî hafiye tarafından olduğu gibi, hafiye ruhlu âdi şahıslar tarafından da gözetilirdi. Hafiye, gözetleme neticelerini saraya "jurnal" adı verilen

raporlarla bildirirlerdi. Journallerin çoğu, kin, iftira ve yalan mahsulü ifadeler taşırdı. Tetkik sonunda bu cinsten olduğu tesbit edilen jurnallerin sahiplerine ceza verilmezdi; çünkü istihbarat şebekesinin zayıflamasından korkuluyordu. Jurnaleciye hiçbir sorumluluk düşmemesi sebebiyle hafiyelik saraydan başlamak üzere aile muhitlerine kadar yayılmıştı. Devrin isim bırakan en meşhur hafiyesi Abdülhamid'in kölelerinden Fehim Paşa idi. İsmi saklı tutulan meşhur hafiyelerden biri de sonradan tahta çıkacak olan ve o vakit şehzade bulunan Sultan Vahidettin Efendi idi²⁰⁰.

Asaf Tugay "İbret" adlı kitabında resmî kaynaklara göre 1000 kadar jurnalcinin ismini tesbit ederek Abdülhamit'e vermiş oldukları jurnallerden bazılarının metinlerini yayınlamıştır. Jurnalcılar içinde her rütbeden ve her seviyeden, isim yapmış veya yapmamış kimseler vardı. Generaller, amiraller, valiler, profesörler, doktorlar, öğretmenler gazeteciler ve daha başka meslek sahipleri görülmektedir. Bunlar arasında Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Hidiv Abbas Hilmi Paşa, Keçecizade İzzet Paşa, Ahmet Zühtü Paşa, Esat Paşa, Ahmet Hamdi Paşa, Asaf Paşa, Maarif Nazırı Emrullah Efendi, gazeteci Ali Kemal, Tunalı Hilmi Ahmet Refik ve Tahir Beyin adlarına rastlanmaktadır.

Resmî hafiyelerin dikkatlerini en çok teksif ettikleri şahıslar sadrazamlardı. Abdülhamit II. devrinde, defalarca sadrazamlık yapmış olan Küçük Sait Paşa, bir defasında, sadaret mevkiinden atılmasını mütaakıp evinin ne suretle gözetlenmiş olduğunu şu suretle anlatmaktadır: "Hanemizin kapısı önünden kaldırılan hafiyeler, yakınımızda yani beş altı ve en çok on metre mesafedeki noktada gece gündüz gözetleme vazifesi yapmaktadırlar. Bildiklerimizden hiç kimse semtimize gelmemekte, hattâ akrabalarımızdan olanlar bile yaklaşmaya cesaret edememektedir." Sait Paşa evden çıktığı vakit de takip edildiğini ve evine hiç kimsenin girmesine müsaade edilmediğini de ilâve ettikten sonra hastalığı dolayısıyla bir gün oğlunu Büyükkada'ya sayfiyeye götürmek istediğini, fakat hafiyelerin jurnalleri üzerine padişahın buna mâni olduğunu ve Bebek'in yüksek semtlerinde ev tutup oturması için emir vermiş olduğunu da yazmaktadır²⁰¹.

²⁰⁰ Tahsin Paşa, aynı eser, s. 61.

²⁰¹ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. III., s. 297.

Gözetleme mevzuu olan yalnız sadaret mevkiinden ayrılmış olanlar değildi. “Mührü Hümayunu koynunda taşıyıp kendini Süleyman sananlar da her hareketlerinin hesabını vermek zorunda idiler. Sadrazam Halil Rifat Paşa yaşlılığı sebebiyle çişini zaptedemez halde olduğu için bir gün Yıldız’dan Babîâlî’ye giderken yolda sıkışınca arabadan inip bir karakola girmiştir. Karakoldan çıkınca hafiyeler tarafından durumdan haberdar edilmiş olan Abdülhamit II. tarafından tekrar Yıldız’a davet edilmiş ve sorguya çekilmiştir. Paşa, resmî ceketinin uçlarını kaldırıp sırlıklam hale gelmiş pantolonunu göstermek suretiyle karakola fena bir maksatla girmemiş olduğunu ispat etmiye muvaffak olmuştur.

Abdülhamit II.’nin kendi iradesi ile ve itimadı ile sadaret makamına getirdiği devletin en büyük makam sahiplerine, reva gördüğü bu muameleler dikkate alınınca, Osmanlı vatandaşlarının hafiyelerin gözetleme ve iftiralarına karşı ne derece çaresiz kaldıkları kolayca anlaşılır.²⁰² Babasını jurnal etmiş evlât, damadının felâketine sebep olan kayın baba, biraderinin aleyhinde ihbarda bulunan kardeşler eksik değildi. Kaldı ki hafiyelik yalnız İstanbul’a da inhisar etmiyordu. Vilâyetlerde valilerden başlamak üzere bütün memurlar, yabancı memleketlerde elçilik mensupları bile gözetlenirdi.

Bir rivayete göre, bu azametli hafiyelik teşkilâtını, Abdülhamit II., bir Alman uzmanın yardımı ile kurmuştur. Şöyle ki Alman İmparatoru Wilhelm Giyom İstanbul’a ilk ziyareti esnasında Padişaha bir Alman polis şefi tavsiye etmiştir. Bu zat, evvelce Alman polis teşkilâtını düzenlemiş ve uzun zaman idare etmiştir.²⁰³ Bu rivayet doğru olsa da olmasa da hafiyelik, Abdülhamit II.’nin kuruntulu karakterinin, açık bir örneğini teşkil etmektedir.

Abdülhamit II. hafiyeliğin, esas itibariyle kötü bir müessese olduğunu kabul etmekte ve dolayısıyla jurnalcılığı de fena görmektedir. Fakat böyle olmakla beraber jurnalcılıktan vazgeçilmesine imkân olmadığına da kanidir. Çünkü Osmanlı İmparator-

²⁰² Journallerden birkaç örnek, Mehmet İhsan tarafından “İstibdat Maskaralıkları” kitabında neşredilmiştir (Tarihsiz).

²⁰³ Un Allemand, Les dessous de la Politique en Orient, s. 9.

luğunda, dünyanın başka yerlerinde görülmesine imkân bulunmayan şekilleriyle entrikaların çevrildiğine kanıdır. Bundan başka, lüzumundan fazla memur ve asker bulunması ve bunlardan bazılarının kendilerini göstermek için hafiyeliği vasıta olarak kullanmakta olmalarının da bu teşkilâtı genişletmekte olduğuna inanmaktadır. Abdülhamit II., hafiyeliğin lüzumlu ve zaruri bulunduğuna bir misal vermiş olmak için kendisine karşı hazırlanmış olan iki suikastten ancak hafiyelerinin ihbarı ile kurtulmuş olduğunu da ilâve etmektedir ²⁰⁴.

Abdülhamit II.'ye şahsi güvenliğini sağlaması hususunda saltanatı, babadan evlâda geçer hale getirilmesi de tenbih edildi ise de o bunu "âilemin yanında mahcup olurum" diye kabul etmedi ²⁰⁵. Bununla beraber bu konuda şeyhülislâmın birkaç defa düşüncesini öğrenmek istediğine dair kayıtlara raslanmaktadır ²⁰⁶.

2. BABİÂLİ

Sadrâzamlık makamında değişiklik Babîâli, Abdülhamit II. devrinde de sadrazamlık veya hükümet makamı olarak kalmıştır. Bununla beraber, yetkileri yönünden, bünyesinde bazı değişmeler meydana gelmiştir. Bilindiği gibi, birinci meşrutiyetten önce sadrazam, padişahın mutlak vekili olarak onun adına hükümet işlerini yürütmekte idi.²⁰⁷ Kanunu Esasi hazırlıklarına girildiği sırada, bu unvanının muhafaza edilemeyeceği neticesine varılmıştır. Bu sebeptendir ki, Mithat Paşa'nın Kanunu Esasi tasarısında "Mutlak Vekil" tâbirinin kaldırıldığı ve bunun yerine "Başvekil" tâbirinin konulmuş olduğu görülmektedir. Bundan başka, padişahın bir başvekil tâyin etme selâhiyeti kabul edilmiş olmakla beraber, diğer vekillerin (Nazırların) başvekilin teklifi üzerine irade ile tâyin edilecekleri de belirtilmiştir.

Mithat Paşa'nın bu teklifi kabul edilmeyerek ilân edilen Kanunu Esasi metninde "Başvekil" tâbirine yer verilmediği gibi

²⁰⁴ Ali Vehbi Bey, adigeçen eser, s. 220,

²⁰⁵ Atıf Hüseyin, Defter, 11.

²⁰⁶ Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid, s. 41 - 42.

²⁰⁷ E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII.

“Mutlak Vekil” tâbiri de bir tarafa bırakılarak yalnız “Sadrazam” unvanı kabul edilmiştir. Bundan başka, sadrazamlığın Padişah tarafından, güvenilen kimselere ihale edileceği ve diğer vekillerin de yine Padişah tarafından tâyin edileceği tesbit edilmiştir. Bu suretle Sadrazam “Mutlak Vekil” olarak evvelce sahip bulunduğu yetkileri kaybetmiştir.

Osmanlı - Rus harbinin felâketli neticeleri üzerine, Mebuslar Meclisinin, bu neticelerden sorumlu olanları araştırmaya başlaması Abdülhamit II.'yi ürkütmüştür. Bundan ötürü Sadrazam unvanını, Başvekile tahvil etmiş ve bunu Meclise bildirmiştir. Padişah Kanunu Esasiyi, kendi adına hazırlatıp ilân etmiş olduğu için onu, dilediği gibi değiştirebileceğini de sanmıştı. Halbuki meclis böyle bir değişiklik yapılmasını kendi selâhiyetleri cümlesinden gördüğü için yapılan teklifi reddetmiş, bunun üzerine de müddetsiz olarak kapatılmıştır.

Mebuslar Meclisinin kapatılmasından sonra olayların seyrine göre, Abdülhamit II., bazen Sadrazam bazen de Başvekil unvanı ile hükümet başkanı tâyin etmiş, fakat her iki halde de Babıâliyi, kanunu esasi ile belirtilen yetkilerden olduğu gibi, geleneksel yetkilerden de mahrum etmiştir. Bu sebeple de saray ile Babıali arasında mevcut kudret muvazenesi birincisinin lehine ve ikincisinin de aleyhine olmak üzere bozulmuş, dolayısıyla Sadrazam da silik bir şahsiyet haline gelmiştir.

Mahmut Kemal İnal, “Son Sadrazamlar” eserinde, Sadrazamların bostan korkuluğu hükmünde olduğunu yazmaktadır.²⁰⁸ İstibdat devrinde yedi defa sadaret mevkiine geçmiş olan Sait Paşa da, Sadrazamın bir icra memuru derekesine düşürüldüğünü göstermek için sarayın Babıâli işlerine müdahalesi hakkında şu bilgiyi vermektedir : Sadrazamın iktidarı ve vazifesi, resmî olmamakla beraber tatbikatta daraltılmış ve birtakım işlerde bu makamın yetkileri âdeta bir icra memuru vazifesine indirilmişti. Birtakım memuriyetlerle nezaretlerin inhası Sadrazamın tasdiki ile olmak lâzım gelirken, doğrudan doğruya verilmiye başlanmıştır.

²⁰⁸ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. X., s. 1547.

“Dış işlerle ilgili meselelerde elçiler doğrudan doğruya saraya müracaat ederlerdi. Osmanlı elçileri ile şebenderler de çoğu kere sarayca seçilir ve tâyin olunurdu”.

“Valiler, doğrudan doğruya, Padişah iradesi ile tâyin olunnurlardı. Valiliklere sarayın Mabeyin Dairesi kâtipleri tabîi namzetlerdi”.

Yargıçların ve savcılarının seçimlerine ve mahkemelerde görülen dâvalara saray adamları tarafından tesir yapılırdı. Askerlik kademelerinde yapılan tâyin ve terfiler Babıâlinin bilgisi dışında olur, gerekli formalitenin tamamlanması için bu daireye Padişah iradesi bildirilirdi. Asayişin korunması için sonderece gerekli de olsa en küçük bir askerî birliğin sevki Padişah iznine bağı idi.

Maliye işleri, askerî gereçlerle ilgili satın almalar ve bu gibi işlere devamlı surette müdahale olunmakta idi.

Okulların ders cetvellerine karışılırdı. Maarifin ilerlemesine çeşitli vasıtalarla müdahale olunduğu gibi maarifin tahsisatı da gösterilmiş olan konular dışında sarfolunmakta idi.

Ticaret ve Nafia için tahsis edilmiş olan para da çoğu kere başka yerlere sarfedilmiş, maden imtiyazları kanunla tesbit edilmiş, şartlar gözönünde tutulmıyarak bazı zatlara verilmiştir. Devlet Şûrası çalışmalarını da saray kuvvetinin tesirinde idi. Meşihat ve Evkaf da bu tesire tâbi idi.²⁰⁹

Sadrazam Hayrettin Paşa da 1878’de Padişaha sunduğu bir lâyhada Sadrazamın vâzife ve selâhiyetlerini belirttikten sonra bu vazifelerin yerine getirilemediğini ve yetkilere müdahale yapıldığını şöyle anlatmaktadır : “Sadrazam, iç ve dış işlerinin nazımı ve müracaat makamıdır. Devlet işlerinin yürütülmesinde Sadrazamın durumu, bir harpte Başkomutanın durumu gibidir. Harbin kazanılması için nasıl herkesin, Başkomutanın vereceği emirleri yerine getirmesi gerekirse, devlet idaresinde her görevlinin Sadrazama bağı bulunması, ona danışması ve onun emirlerini yerine getirmesi gerekir. Halbuki, Sadrazamlık yaptığım şu altı ay zarfında, bu kaideye aykırı düşen şu cihetleri tesbit ettim : Nazır ve sair memurlar tarafımdan davet yapılmadıkça makamıma gelmemektedir. Rus İmparatoru ile yaptığı mülâkattan dönen Namık Paşa, beni görüp mülâkatının neticesini bildirme-

miştir. Jandarma teşkili hususunda yeni bir usul araştırmakla görevlendirilen komisyon, seraskerlik makamının telkini ile çalışmalarına dair bana bilgi vermekten çekinmiştir. Zabtiye Nazırı vukuat jurnallerini, Sadaret makamına arzetmesi vazifesi iken bunu yapmamaktadır. Mabeyin memurları, iltimas isteklerini yerine getirmediğim için bana düşman kesilmişlerdir. Yabancı elçiler Babîâlî'nin malûmatı olmaksızın saraya gitmektedir. Valiler, sarayın büyük memurları ile muhabere etmekte ve işlerini yürütmektedirler. Sadrazamlıktan saraya takdim edilen arzlar, birkaç gün bekletildikten sonra takdim tarihi ile tasdik edilmektedir. Bazı nazırları evime yemiye davet ettiğimde, hafiyeler evi sarmakta ve tarassut altında bulundurmaktadır. Mabeyin Başkâtibinin tâyininde eskiden olduğu gibi Sadrazamın reyî alınmamaktadır.”²¹⁰

Hayrettin Paşa, bu şartlar dahilinde, Sadrazamlık sorumluluğunu daha fazla yüklenemeyeceğini ifade ederek çekilmek arzusunda olduğunu ihsas ettirmiş ise de bu tehdit de Abdülhamid'i yolundan çevirmemiştir.

Abdülhamit II.'nin Babîâlî'yi küçümsemesi ve işlerine karışması o dereceyi bulmuştur ki, Nazırları tâyin ederken Sadrazamla nezaketen istişare şöyle dursun, yaptığı tâyinlerden onu haberdar etmiye bile lüzum görmezdi. Nitekim Sait Paşa, bir gün Vükelâ Heyetine başkanlık ederken, Nazırlar arasında tanımadığı bir yabancının bulunduğunu görmekle meraka düşmüş ve tahkik edince, bu zatın Maarif Nezaretine yeni tâyin edilmiş olan Celâl Bey olduğunu öğrenmiştir.²¹¹ Padişahın, Babîâlî'ye karşı bu davranışı hiç şüphe yok ki bazı Sadrazamların canını çok sıkmıştır. Ferit Paşa, bu sıkıntısını bir gün “rıhtımdaki hamallara gıpta ediyorum”²¹² demek suretiyle ifade etmiştir.

Abdülhamit II., durumun nezaketine göre, Sadrazam veya Başvekil tâyinine dikkat etmiştir. Durumun çok gergin bulunması halinde, sert ve otoriter, aksi halde, yumuşak ve uysal kimselerden Sadrazam tâyin etmiştir. Fakat her iki halde de tâyin ettiği kimselerin, saltanata ve kendisine sadık olmalarına önem

²¹⁰ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar. c. VII., s. 946-951.

²¹¹ Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c. VII., s. 1046.

²¹² Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c. XI., s.

vermiştir. Yabancı devletlerle keskin ihtilâflar zuhurunda da ağır basan devletin veya kendisine yardım etmesi ihtimal dahi-
linde olan devletin beğendiği bir veziri Sadrazam yaptığı görül-
mektedir. Padişahlığının sonlarına doğru, vehim ve vesvesesi
arttığından Sadrazamlık teklif ettiği kimselerden bir sadakat
senedi istemeyi usul kabul etmiştir.

Abdülhamit II. devrinde, Babıâli, sadaret makamından
başka şu dairelerden kurulmakta idi. Hariciye, Dahiliye, Adliye,
Harbiye, Bahriye, Maliye, Maarif, Nafia ve Ticaret, Şûrayı Devlet
Riyaseti, Meşihatı İslâmiye (Şeyhülislâmlik), Evkaf.

Yukarıda verilen bilgiden de kestirileceği üzere, Vükelâ
heyetini teşkil eden bu Nazırlar mütesanit bir hükümet teşkil
etmemekte idi. Nazırlar Padişah tarafından tâyin edildiği için
aralarında, hiçbir fikir birliği yoktu. Her Nazır Padişaha karşı
sorumlu olduğunu bildiğinden, işlerini sarayın isteğine göre ve
gözden düşmiyecek surette yürütmeye gayret ederdi. Abdülha-
mit II., Vükelânın aralarında anlaşmalarını, şahsi güvenliği için
tehlikeli saydığından, birbirleriyle anlaşamayacak kimselerin Vü-
kelâ heyetinde bulunmasına dikkat ederdi. Kaldı ki, önemli
saydığı meselcleri, Vükelâ Heyetinde görüştürmeden önce, me-
selenin mahiyetine göre, yetkili saydığı kimselerden kurduğu özel
bir komisyona incelettirir ve ondan aldığı mütalâa ile Vükelâ
Heyetine havale eder, bu heyetten de kararın ittifak ile alınması-
na çalışırdı. Vükelâ heyeti toplantı halinde iken, heyette en gü-
vendiği Nazıra, iradesini Mabeyincilerden birisiyle bildirir ve
onun vasıtasıyla görüşmelere tesir ederdi. Abdülhamit II., Sad-
razam ile de çoğu kere, yazı, telefon ve telgrafla değil, fakat Ma-
beyinciler ve Başkâtiplerle muhabere ederdi. Bu suretle irade-
lerinin başkaları tarafından öğrenilmesine engel olunacağına
inanırdı. Bu muhabere günün ve gecenin her saatinde olabilirdi.

Cuma günleri, Şeyhülislâm ve serasker ile söyleşirdi. Tophane
Müşûri, Bahriye Nazırı, Evkaf Nazırı Cuma günleri alay resminde
hazır bulundukları için onlarla da görüşürdü. Fakat diğer vükelâ
aylar yıllar geçer, huzura kabul olunmazdı. Huzuruna giren
Vükelâyâ ayağa kalkardı.²¹³ Sadrazam ile Şeyhülislâma ve bazı
Nazırlara kendi kesesinden maaş bağlardı. Maaş sahipleri her

²¹³ M. Memduh, Kuvvet-i İktisad, Alâmeti Zeval, s. 41.

ay saraya gelip kendilerine tahsis edilen parayı makbuz karşılığı alırlardı. Hiç şüphe yok ki bu özel maaşlar Vükelânın sadakatini sağlamak içindi. Abdülhamit II.'ye göre para ile satın alınmıyacak vicdan yok idi. Olsa bile, para ile hiç olmazsa yumuşıyabilirdi.

Sadrazamların, Abdülhamit II. ile münasebetleri Yukarıda Sait Paşa'nın işaret edilen sözünde geçtiği gibi, sadrazam Abdülhamit II. için bir icra memurundan başka bir şey değildir. Böyle de olunca sadaret mevkiinde, istikrar ona göre önemli değildir. Dolayısıyla 32 yıl sürmüş olan devrinde sadaret makamında 26 defa değişiklik olmuştur.

Abdülhamit II., sık sık Sadrazam değiştirdiği için tenkit edilmiştir. Fakat bu tenkitleri mânasız ve mesnetsiz bulurdu. Çünkü önceki Padişahlardan bazılarının devirlerinde daha çok Sadrazam değiştirilmiştir, derdi. Kaldı ki, Sadrazam değişikliğinin Osmanlı İmparatorluğu için önemli olmadığını da şu suretle belirtmektedir: "Her Sadrazam değişikliğinde yükselen sesler tamamen lüzumsuzdur. Sadrazam, Sait Paşa olmuş, Kâmil Paşa olmuş bundan ne çıkar? Gerçek Sadrazam, Yıldız'da ikamet eder ki o da benim ²¹⁴."

Abdülhamit II.'nin bu sözü doğrudur. İmparatorluğun gerçek Sadrazamı kendisi idi. Sadrazam olarak tâyin edilenler de onun iradesini yürütecek vasitalardan ibarettir. Sadaret mevkiine getirdiği kimsede, aradığı başlıca meziyetler emniyetli, itaatli ve büyük devletlerden, Osmanlı İmparatorluğunda üstün tesir muhafaza edene sempatik görünmesinden ibaretti. Sadrazam için itaat etmek kolay ise de Padişaha emin ve söz konusu yabancı devlete sempatik görünmesi, insan iradesi dışında kalan şeylerdi. Hele emniyet meselesi başlı başına bir problem idi. Çünkü Sadrazamın, aleyhinde verilen jurnarlerde en ufak bir hareket veya bizzat Sadrazamın, huzurda samimiyetle söylediği bir söz azle vesile teşkil ederdi. Abdülhamit II., Osmanlı - Rus savaşının buhranlı bir anında, halkın moralini yükseltmek için Dolmabahçe'de ikamet etmesini tavsiye eden Hamdi Paşa'nın, bu tavsiyesini tahttan indirilmesi yolunda bir tertibe yorumlayarak onu derhal Sadrazamlıktan azletmiştir. Sadrazam Kâmil Paşa'nın

²¹⁴ Ali Vehbi Bey, adıgeçen eser, s. 82 - 83.

azli, daha garip bir kuruntu neticesidir. Kâmil Paşa tarafından merciine havale edilen "Maksudiye Hanı Dâvası" jurnalcilere maharetlerini göstermek için vesile teşkil etmiştir. "Maksut" kelimesine murat "Maksudiye Hanı" na, Murat Han mânası vermişler ve Sadrazamın Sultan Murad'ı tahta çıkartmak tasavvurunda olduğu neticesine bağlamışlardır. Jurnal üzerine, Kâmil Paşa azledilerek ihtilâttan menedilmiş, Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Efendi köşkünde nezaret altına alınmış, Vükelânın diğerleri de valilik verilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.

Abdülhamit II. ile itimadını kaybeden Sadrazamlar arasında, bazen sonderecede garip olaylar geçerci. Sait Paşa ilk defa sadaret makamına geldikten (1879) yirmi gün sonra, ıslâhat hakkında saraya bir lâyiha sunmuştur. Bu lâyihada ıslâhatın Kanunu Esasiye istinat ettirilmesi lüzumundan bahsedilmiş olması Abdülhamit II.'yi çok sinirlendirmiş ve Sait Paşa'yı bir hayli azarladıktan sonra hincını alamadığı için belinde taşıdığı hançeri çekerek üzerine yürümüştür. Paşa, bunun üzerine istifaya kalkışmış ise de istifası kabul olunmamıştır.²¹⁵ Buna benzer bir olay da 1882'de meydana gelmiştir. Şöyle ki : Sadrazam Sait Paşa, sarayın muhafazası ile görevli Dağıstanlı askerin, Padişahı tahttan indirmek için hazırladığı bir tertipte, rol sahibi gösterilmiştir. Abdülhamit, bunun üzerine Sait Paşa'yı çağırarak bu konu hakkında izahat istemiştir. Sadrazam "aslı faslı olmıyan şeyler" demiş ise de Abdülhamit II., bağırp çağırarak sadaret mühürünü istemiştir. Sait Paşa ise mühürün çantasında olduğunu, çantasının Mabeyinde beklemekte olan adamı Ahmet Ağa'nın elinde bulunduğunu söyleyince, Padişah pantolonunun cebinden bir rovelver çıkarıp Paşa'nın başı üstünde tutmuş ve bir taraftan da çantanın getirilmesini irade etmiştir, "Mühürüm çantandan çıkmaz ise buradan ölü çıkar" demiştir ²¹⁶. Bereket versin, mühür gelmiş ve Sait Paşa da Hünkârın yanından heyecan içinde yarı ölü, yarı diri bir halde çıkmıştır.

Abdülhamit II.'yi, sadaret makamında bulunan şahsa karşı, güvensizliğe ve sert davranmaya sevkeden yalnız hafiyeler değildi. Eskiden Sadrazamlık yapmış olanlar da saraya devamlı ola-

²¹⁵ Sait Paşa Hâtıratı, c. II., s. 31.

²¹⁶ Aynı eser, c. II., s. 86-87.

rak, işlerin idaresi hakkında lâyhalar göndermek suretiyle onun akhını allak bullak ediyorlardı. Lâyiha sahiplerinin gerçek maksadı ise muhtelifti. Bazıları güvenliklerini sağlamak, bazıları rahatlarını temin etmek, bazıları da şahsi menfaatlerini korumak istiyorlardı.

Sadrazamların tâyininde ve azlinde, büyük devletler elçileri de rol oynamakta idi. Büyük devletlerden her biri Osmanlı İmparatorluğundaki menfaatlerini korumak için sadaret makamında kolaylıkla kendisine taraftar olan ve diğer devletlerin nüfuzu altında bulunmıyan bir zatın bulunmasına çalışmakta idi. Abdülhamit II. de Osmanlı devleti için dostluğunu faydalı gördüğü veyahut düşmanlığını tehdit edici gördüğü devletin güvendiği birini Sadrazam yapmak suretiyle bir nevi siyasi muvazene sağlamıya çalışırdı. Bununla beraber Sadrazamları tereddüde götüren meselelerde, elçiler doğrudan doğruya Padişah ile temas ederlerdi. Padişah da bazı hallerde, Sadrazama haber bile vermeksizin Hariciye Nazırı ve Başkâtibi vasıtasıyla elçilerle münasebette bulunurdu ²¹⁷. Elçiler, saray ile meselelerini doğrudan doğruya yürütmek imkânının mevcut olması sebebiyle Türkçe bilmek zorunda idiler. Bizzat Abdülhamit II.'nin anlattığına göre, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Almanya elçilerinden çoğu Türkçe bilmektedirler. Hattâ İngiltere elçisi Layard Türkçeden başka, Arapça ve Kürtçe, Rusya elçisi Nelidof da Türkçeden başka Farsça bilmektedir. Elçilerden bazılarının huzurda, dilediklerini kabul ettirmek için korkutma yoluna saptıklarına dair Abdülhamit II. şu olayı anlatmaktadır : «O'Knor'dan önceki İngiliz elçisi pek fena bir adamdı. Ermeni meselesi sırasında, bir gün huzuruma çıktılar. Ayak ayak üzerine atarak Hristiyanlara böyle ediyorsunuz, şöyle ediyorsunuz gibi sözlerle bağır bağır bağıırıyordu. O kadar hiddet ettim ki, içimden ben senin boğazına sarılır, seni gebertirim, lâkin ne yapayım memurum. Osmanlılık damarım o kadar kabarmış idi ki, güç tahammül ettim. Elçi huzurdan gittikten sonra hırsımdan gözlerimden yaş geldi, ağladım.» ²¹⁸.

²¹⁷ Aynı eser, c. II., s. 80.

²¹⁸ Atif Hüseyin, defter, 11.

**Sadrazamın
Padişahın
korkusu**

Abdülhamit II.'nin, Sadrazamlara hiçbir suretle güveni olmadığı gibi, Sadrazamların da Padişaha emniyet ve itimadı yoktu. Sadrazamın her an memuriyetinden atılması ve evinde nezaret altına alınması veya taşra valiliklerinden birine gönderilmesi mümkündü. İstibdat idaresinin kökleşmesi, jurnalcilerin hiçbir fren tanımayarak her türlü iftira ve isnatlarda bulunmaya başlamaları, sadrazamların da kuruntulu olmalarına sebep olmuş ve Padişahın hareketlerinden kendi hayatları için bazı hallerde endişe duymaya başlamışlardır. Böyle hallerde, kanun teminatına veya umumî efkârın himayesine güvenemedikleri için canlarını kurtarmak için yabancı elçiliklere sığınmaya başlamışlardır. Mithat Paşa, İzmir valiliğinde bulunduğu sıralarda, hakkında takibata geçildiğini öğrenince Fransız Konsolosluğuna sığınmış ve Adliye, Konsolosluktan çıkıp İstanbul'a gelmeyi ve muhakeme edilmeyi kabul etmiştir. Sait Paşa, 1891'de Abdülhamit II. ile ihtilâflı bulunduğu bir sırada sarayda misafir edildiği bir odada kendisine getirilen kahveyi zehirlenmek korkusu ile içmediğini ve mendiline döktüğünü hâtıratında yazmaktadır. ²¹⁹

Sait Paşa, 1895'de de büyük korku geçirdi. Sadrazamlıktan henüz ayrılmıştı. Büyük devletler, müşterek olarak ıslâhat için hükümete baskı yapmakta idiler. Abdülhamit II. onların bu hareketini kendisini tahttan indirmek maksadına yorumlamakta ve «Elçiler gelip bana istifa teklif ederlerse ben de aleyhimde bulunanları mahvederim, sonra da kendime kıyarım» ²²⁰ demektedir. Aleyhinde bulunanlar arasında da Sait Paşa'yı görmekte idi. Paşa'nın halk arasında büyük kredisi olduğuna kani olduğu için büyük devletlerin onu diktatör yapacaklarına ihtimal veriyordu. Bir tedbir olmak üzere, Paşa'yı sarayda ikamete mecbur etmek istedi. Padişahın memurları tarafından bu ikamet kendisine çeşitli şekillerde anlatıldı. Mabeyin Başkâtibi bunun geçici bir hapis olacağını ifade edince, Sait Paşa da öldürülmek istendiğine zahir olarak oğlu ile beraber İngiltere elçiliğine sığınarak elçi tarafından Kraliçe Viktorya'nın bir misafiri olarak kabul edildi. Abdülhamit II., Tefvik Paşa'yı elçiliğe gönderip Sait Paşa'nın

²¹⁹ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. I, s. 249.

²²⁰ Aynı eser, c. I., s. 339.

iadesini istedi. Elçi reddetti. Tevfik Paşa, Devlet Şûrası Reisi Sait Paşa ile tekrar gelerek Sait Paşa ile görüşmek istedi. İstek kabul edilmedi. Paşa'nın Avrupa'ya bir İngiliz gemisi ile gideceği şayi oldu. İstanbul'daki elçiler, Fransız elçiliğinde toplanıp Sait Paşa'nın Avrupa'ya gitmesine mâni olunmaması hususunu görüştüler. Ertesi gün Vükela Heyeti toplanıp Sait Paşa'nın memleket dışına çıkmaması için karar alındı. Bir aralık mahkeme edileceği duyuldu. İngiltere elçisi böyle bir halde, hâkimlerin İngiltere'den gelip mahkemenin elçilikte yapılacağını bildirdi. Abdülhamit II., bunun üzerine İngiliz elçisini saraya davet edip görüştü. Elçiye, Sait Paşa hakkında hiçbir kötü düşüncesi bulunmadığını, işin içinde bir yanlışlık olduğunu temin ettikten sonra, ondan neden Sait Paşa'yı kabul edip himayesine aldığını ve neden iade etmediğini sordu. Elçi, Sait Paşa'nın sığınmasının şeklini anladıktan sonra şu cevabı verdi: "İngiliz dini bir mültecinin himayesini emreder. Keza zatı devletlerinin de bir mültecinin himaye edilmesi kanaatinde bulunduklarına inanıyorum".²²¹ Daha sonra Sait Paşa'ya bir şey yapılmıyacağına dair teminat verilmesi cihetine gidildi. Şöyle ki, Feraşet Vekili Esat Efendi kurenadan Ragıp ve Başesvapçı İsmet Beyler Abdülhamit II. tarafından Sait Paşa'ya gönderildiler. Esat Efendi elinde Kur'an olarak elçi ile diğer elçilik erkânı önünde Sait Paşa'ya şu teminatı verdi: "Padişahımız abdest alarak kibleye döndüler. Ben de iradeleri üzerine onun gibi hareket ettim. Padişahımız karşısında bulunan Kur'anı Kerime elini koyarak hanenize avdet ederseniz hakkınızda hiçbir zarar ve eziyette bulunmayacağına yemin etti. O Kur'anı şerifi işte burada öpüyor ve buna el basarak Halifenin kibleye karşı ettiği yemini anın namına size tebliğ ediyorum". İngiliz elçisi bu yemin hakkında tuttuğu zaptı İstanbul'daki diğer elçilere tebliğ etti. Bundan sonra Sait Paşa da tatlı canını emniyette görmekle evine döndü.

Sait Paşa'dan birkaç yıl sonra da sadarettten azledilip Aydın Valiliğine gönderilmiş olan Mehmet Kâmil Paşa da valilikten azledilip Rodos'a sürülmek istenmesi üzerine, hayatını tehlikede görerek İzmir'deki İngiliz Konsolosluğuna sığındı.²²³ Sadrazam-

²²¹ Sir Edwin Pears, *Life of Abdül-Hamid*, s. 237.

²²² Sait Paşa'nın *Hâtıratı*, c. I., s. 356.

²²³ Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa*, s. 212 - 213.

ların bile hayatlarından emin olmadıkları için yaptıkları bu gibi hareketler, sarî bir hastalık halini aldı. Mehmet Paşa'nın yakınlarından İsmail Kemal Bey de İngiltere elçiliğine, saraya mensup kadınlardan biri de Alman elçiliğine sığındılar.

Abdülhamit Abdülhamit II. devrinde, kronolojik sıraya göre
Devrinde sadaret mevkiine getirilmiş olan Sadrazamlar
Sadrazamlar şunlardır :

Mütercim Rüştü Paşa, Mithat Paşa, Ethem Paşa, Hamdi Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Sadık Paşa, Mütercim Rüştü Paşa (ikinci defa), Saffet Paşa, Hayrettin Paşa, Arifi Paşa, Sait Paşa, Kadri Paşa, Sait Paşa (ikinci defa), Abdurrahman Paşa, Sait Paşa (üçüncü defa), Ahmet Vefik Paşa (ikinci defa) Sait Paşa (dördüncü defa), Mehmet Kâmil Paşa, Rıza Paşa, Cevat Paşa, Sait Paşa (beşinci defa), Mehmet Kâmil Paşa (ikinci defa), Halil Rifat Paşa, Sait Paşa (altıncı defa), Ferit Paşa, Sait Paşa (yedinci defa).

Sadrazamların Ethem Paşa, 1818'de Sakız'da doğmuş bir reaya
kısa biyografya- ailesi çocuğu idi. Esir olarak İstanbul'a getiril-
ları: Ethem Paşa miş ve deryalar kaptanı Hüsrev Paşa tarafından satın alınarak terbiye edilmiştir. 1830'da okumak üzere Fransa'ya gönderilmiştir. Orada dil öğrendikten ve maadin okulunu 1839'da birincilikle bitirdikten sonra yurda dönmüştür.

Mirlivalık rütbesi ve maaşıyle devlet hizmetine girdikten sonra ilkin bazı maadinlerin müdürlüklerinde bulunmuş, daha sonra Genel Kurmayda, Rikâbı Hümayunda, saray Ferikliğinde çalışmıştır. 1856 ile 1876 tarihleri arasında, Hariciye Nazırı, Ticaret Nazırı, Maarif ve Nafia Nazırı, Yanya Valisi, Şûrayı Devlet Âzası, Divanı Ahkâmı Adliye Nazırı olarak hizmet etmiştir. 1876'da da Berlin elçiliğine tâyin edilmiştir. Aynı tarihte İstanbul'da, ıslâhat meselesini görüşmek üzere toplanan elçiler konferansında Osmanlı heyeti ikinci başkanlığına getirilmiştir. Mithat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi üzerine de sadrazamlığa tâyin olundu. (1877).

Ethem Paşa, karakter itibariyle namuslu, doğru, kimseye kin beslemiyen bir zattı. Fransızca'yı mükemmel denecek derecede bilmekte idi. Batının diplomasi usul ve kaidelerine de vakıf-

idi. Bulunduğu memuriyetlerde bilgiler ve tecrübeler kazanmıştı. Berlin elçiliği esnasında, Bismark'ın bile takdirini kazanmıştı. Bununla beraber sonderecede asabi idi. En ufak şeylerden hiddetlenir, bağırıp çağırırdı. Bu mizacı sebebiyle kendisine deli Corci lâkabı verilmişti. Kölelikten yetiştiği için saraya bağlı idi. Abdülhamit II.'yi memnun etmek, onun itimadını kazanmak başlıca düşüncesi idi. Bundan ötürü Kanunu Esasinin kurulmasının amaç tuttuğu meşrutiyet devrinin sadrazamı olabilecek vasıflara ve mesleğe sahip değildi.

Abdülhamit II.'nin Mithat Paşa gibi hürriyet sever ve meşrutiyetçi bir sadrazamdan sonra Ethem Paşa'yı sadarete getirmiş olmasının başlıca sebepleri, Ethem Paşa'nın, babasına, Fransızca öğretmenliği yapmış olması, hanedana bağlı bulunması, Bismark'ın takdirini kazanmış olduğundan Osmanlı - Rus savaşında Almanya'nın dostluğunu temin edebileceğini ümit etmiş olması ve hiddetli mizacı ile toplantıya çağırılmış olan Mebuslar Meclisinde hükümetin icraatını otorite ile savunacağını hesaba katmış olmasındandır. Halbuki bu hesap doğru çıkmadı. Ethem Paşa'nın çalışma arkadaşları ve saray adamları ve mebuslar, onu Osmanlı - Rus savaşının çeşitli güçlüklerinden ve felâketlerinden sorumlu tutmakla, Abdülhamit II. onu, daha fazla sadaret makamında tutamıyarak çok yorgun görüldüğü bahanesiyle azletmek zorunda kaldı.²²⁴

Hamdi Paşa Ethem Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilen Hamdi Paşa, 1826 'da İstanbul'da doğmuştu. Eski sadrazamlardan Hüsrev Paşa'nın kethüdası Yahya Bey'in oğludur. İlk memuriyeti Babıâli kalemlerindedir. İlmiyeden, Şeyhülislâm Meşrebî-zade Arif Efendi'ye damat olması, kendisine yüksek mevkilere geçmek hususunda fayda sağlamıştır. 1847 ile 1877 yılları arasında, Dar-i Şurayı Askerî ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye teşkilâtında bulunduktan sonra, Evkaf Nazırı, Maliye Nazırı, Aydın, Tuna ve Suriye Valisi ve Dahiliye Nazırı olarak hizmet görmüştür. 1878'de de Sadrazamlığa getirilmiştir. Hamdi Paşa; namuslu ve dürüst bir devlet adamı idi. Abdülhamit II', Mebuslar Meclisinin bu karakterde bir vezirin sadrazamlığından

²²⁴ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. IV., s. 600 - 635.

memnun kalacağını düşünerek onu tâyin etti. Hamdi Paşa, işe başladığı sırada savaş durumu çok kötü idi. Ruslar Edirne'ye gelmiş ve mütareke yapmak zarureti hasıl olmuştur. Önceden belirtildiği gibi halk ve Mebuslar Abdülhamid'i ve Vükelâdan bazılarını mağlûbiyetten sorumlu tutmakta idi. Hamdi Paşa, umumî efkârı yatıştırmak için serasker Rauf Paşa, Damat Mahmut, Bahriye Nazırı Sait, Dahiliye Nazırı Sait Paşaların azledilmelerini Padişah'tan istedi. İsteği kabul edilmedi. Bundan sonra Abdülhamit II.'nin Yıldız'a çekilerek halktan uzak yaşamakta olduğu hususundaki tenkitleri mesnetsiz bırakmak için Dolmabahçe sarayında ikamet edilmesini teklif etti. Halbuki, bu saray Padişah için korkunç hâtıralarla dolu idi. Tahttan indirilme olayları bu sarayda cereyan etmişti. Hamdi Paşa'nın teklifinde, gizli maksat sezdiğinden bir ay bile sadrazamlık yapmadan onu azletti.

**Ahmet Vefik
Paşa**

Hamdi Paşa'dan sonra kendisine mühr-i hümayun emanet edilen Ahmet Vefik Paşa 1823'de İstanbul'da doğmuştu. Bulgarzade Mühtedi Yahya Efendi'nin torunu ve Paris işgüderliğinde bulunmuş olan Rük-nüddin Efendi'nin oğludur. İlk öğreniminden sonra Paris'te Saint Louis Lisesinde okudu. Başlıca hizmetleri diplomatik mesleğinde geçti. Londra elçiliği kâtipliğinde bulunduktan ve Eflâk-Boğdan Komiserliği vazifesini gördükten sonra, 1851'de Tahran elçiliğine tâyin edildi. 1859'da Paris elçiliğine gönderildi. Napolyon II.'nin isteği üzerine bu memuriyetten geri çağırıldı. Evvelce Mustafa Reşit Paşa tarafından takdir edildiği gibi, Âli ve Fuat Paşaların da takdirini kazanmış olduğundan sıra ile Evkaf Nazırlığına, Divanı Muhasebat Reisliğine, Mülkiye Umumî Müfettişliğine getirildi. Mahmut Nedim Paşa'nın sadareti zamanında da Sadaret Müsteşarlığı ile Maarif Nazırlığı gibi önemli mevkiller işgal etti. Abdülhamit II. devrinin ilk yıllarında Mebuslar Meclisi geçici Reisliğine getirildi. 4 Şubat 1878 tarihinde de Başvekilliğe tâyin edildi.

Ahmet Vefik Paşa, çağdaşları tarafından "ne kendi kimseye benzer ne kimse kendisine" diye anlatılmak istenmiştir. Fuat Paşa da "Ahmet Vefik Efendi bincek taşı büyüklüğünde bir pırlantadır. Ne ziynete yarar ve ne de kaldırıma konur" demiştir.

Bu sözlerdeki gerçek mâna şudur : Ahmet Vefik Paşa'yı yaşadığı devrin kıymet hükümleriyle değerlendirmek mümkün değildir.

Karakter özelliklerinin başında, istiklâl gelir : Fikir ve ruh yönünden tamamen müstakildi. Çağdaşları şunun bunun adamı olarak iftihar ederlerken o, kendi kendisinin adamı olmakla mütehirdi. Nazırlardan bir çokları Abdülhamit II.'nin sözlerinden ve hareketlerinden kerametler ve kehanetler çıkarmakla maharet göstermiye uğraşırken o, bu söz ve hareketlerin aşırı olanlarını cilve olarak görmekten çekinmezdi.²²⁵ İzzeti nefsi her şeyin üstünde tutardı. Devrinde mevkii ve refah vasıtası olarak kabul edilen dalkavukluk, jurnalcılık, rüşvet, irtikâp gibi hastalıklara bulaşmadan, çelikten bir irade ile mütevazî şartlar dahilinde yaşamakla da devletin büyük hizmet mevkilerinde bulunabileceğini göstermiştir. Devlet idaresinde prensip sahibi idi. Devletin itibarını ön plânda tutar, amme menfaatini her şeyin üstünde görür, dinden sayılıp devlete musallat olan geleneklere karşı itibar ve iltifat etmez, tenbelliğe ve anaforculuğa karşı müsamaha göstermezdi.

Paris'te elçi bulunduğu sırada, bir kabul resmî esnasında ve bütün elçiler önünde, Şam Vak'ası münasebetiyle Napolyon III.'ün ona : "İmparatorluğunuz çatırdıyor" demesi üzerine şu suretle cevap vermiştir : "Bizim memleketimiz Fransa'ya uzaktır. Bu sebeple zatı haşmetpenahelerinin hakkımızda daima doğru malûmat alamıyacakları tabiidir. Bendeniz, Paris'te bulunduğumdan memleketinizin halini yakından görüyorum. Çatırdıyan sizin İmparatorluğunuzdur" demiştir. Başka bir gün İmparatorun da tiyatrodaki bulunduğu esnada temsil edilen bir piyeste Türklüğe hakaret mânasına gelen sözler işitmekle protesto bakımında locasını terketmiştir.

İstanbul'da Fransız elçisinin kayığını Padişah kayığı rengine boyamasına nazire olarak o da elçilik arabasını İmparatorun arabası rengine boyamış ve Fransa hükümetinin Babiâli nezdinde protestoda bulunmasına sebep olmuştur. Ahmet Vefik Paşa'nın Paris'deki bu hareketleri, diplomaside muvaffak olması için gerekli nezaket kaidelerine zıt görülüp kabalığına yorumlanmıştır. Gerçekte ise bu yorum doğru değildir. Her halde olduğu gibi,

²²⁵ Mahmut Celâleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, c. III., s. 71.

diplomaside de kabalığa karşı mutlaka nezaket veya zarafet ile karşılık verileceğine dair bir kaide yoktur. Olsa bile bu kaide kesin değildir. Bismark'ın diplomatik memruriyetlerinde Ahmet Vefik Paşa gibi hareket etmiş olması büyük diplomat olarak tarihe geçmesine engel olmamıştır.

Bursa'da vali bulunduğu sırada, şehri imar için birçok çıkamaz dar sokakları genişlettiği gibi, eşkiya yatağı haline gelmiş bir beктаşi dergâhını ve Yürüyen Dede isimli bir türbeyi de yıktırmıştır. Bu türbenin yıktırılması başlangıçta mesele olmuş, mutaassıplar din ve imandan bahsederek direnmiye başlamıştır. Bunun üzerine Paşa, ulema ve eşraftan bazılarıyla türbenin başına gidip "Yürü ya Dede" diye üç defa bağdırdıktan sonra "Dede hazretleri elbette yürümüş gitmiştir. Ayak altında kalmıyacak" diyerek Türbenin yıkılmasını emretmiştir.

Evkaf Nazırı bulunduğu sırada, her yıl törenle Hicaz'a gönderilmesi âdet olan Sürre-i Hümayunu almıya gelen Mekke ve Medinelilere "Bir iş görmeden oturduğumuz yerde para alıyorsunuz, ne hakkınız var, devlet hazinesi sizin yemliğiniz midir, vermiyeceğim" demiş ve sadaret kaymakamı Yusuf Kâmil Paşa'nın aracılığı ile ve güçlkle bu kararından vazgeçmiştir.²²⁶

Mebuslar Meclisi Reisliği esnasında da görüşmeleri büyük bir otorite ve dirayetle idare etmiştir. Bu esnada haksızlık ve zorbalık yaptığı, mebusları payladığı yolundaki rivayetler de gerçeğe uymamaktadır. Hakkı Tarık Us tarafından yayınlanan Mebuslar Meclisi zabıtlarından otoritesine delâlet edecek bir mâna çıkarmak mümkün ise de zorbalığını tevsik edecek deliller bulmak mümkün değildir.

Bilgisinin genişliğini, Robert Kollej Öğretmenlerinden George Washburn'in "Fifty Years'in Constantinoyb" adlı kitabından aldığımız şu satırlarda doğrular : "... Paşa tanıdığım Türkler arasında ençok ilgi çeken idi. Büyük bir dilci idi. 16 dil ile ünsiyeti vardı. Avrupa'nın klâsik yazarlarında biliyordu. Kolleje çok yakın oturmakta idi. Birçok gecelerim onunla geçirirdim. Bir gece var ki hiç unutmayacağım. Eve gittiğimde paşayı bir Alman âlimi ile İncilin mülhem olup olmadığını tartışırken buldum. Tartışmaya karışmaktan çekindim, dinlemekle yetindim. Sözde hristiyan

²²⁶ Mahmut Kemal İnal, adigeçen eser, V., s. 651 - 738.

bir âlim ilhamı inkâr ediyordu, Müsluman da sanki bir protestan ilâhiyat profesörü imiş gibi savunuyordu. Şaşırmıştım. Ertesi günü kendisine gidip nerede ilâhiyat tahsil etmiş olduğunu sordum. Bir kahkaha salıverdi ve cevap verdi. Paris'te elçi bulunduğum sıralarda Renan'ın evine bitişik oturuyordum, onunla din meselelerini hemen hergün münakaşa ederdik".

Abdülhamit II.'nin bu karakterde bir şahsiyeti sadrazamlığa getirmiş olması bir tesadüf eseri değildi. Yukarıda da işaret edildiği üzere, bu esnada durum çok nazik idi. Osmanlı - Rus harbi fiilen sona ermiş, Paris görüşmelerine başlanmıştı. Mebuslar Meclisi bu durumdan sorumlu olanların meydana çıkarılmasını istemekte idi. İstanbul yüz bini aşan Rumeli göçmenleri ile dolmuştu. Bu buhranlı durumu kazasız belâsız atlatacak kuvvetli bir adama ihtiyaç vardı. Ahmet Vefik Paşa, sadaret teklifi karşısında kalınca, muvafakatini şu şartların kabulüne bağladı: 1— Sadaret unvanının Başvekâlete çevrilmesi ve Vükelânın sorumluluğu usulünün kabul edilmesi. 2— Tophane Müşiri Damat Mahmut ve Dahiliye Nazırı Sait Paşaların azledilerek Dahiliye Nezaretinin de kendisine verilmesi. 3— Devlet işleri hakkında sunulacak arzların onanması. Ahmet Vefik Paşa'nın bu şartları öne sürmüş olması, meşrutiyetçi olduğundan değildir. Onun karakterinde olan biri ancak bu şartlar dahilinde memleketi idare etmeyi kabul edebilirdi. Abdülhamit II., geçici bir zaman için de olsa bu şartlara muvafakat etti. Ahmet Vefik Paşa, göçmenleri Anadolu'ya gönderip iskân etti. İstanbul'un iâşe durumunu ıslâh etti. Ruslarla Yeşilköy'de başlayan görüşmelerin bir kısmına bizzat iştirak etmekle barış muahedesinin imazalanmasını sağladı.

Ahmet Vefik Paşa gibi otoriter ve kötülük düşmanı bir Başvekil, mevki ve menfaat düşkünü devlet adamlarının işine gelemezdi. Meclisin kapatılmasından ve barışın imzalanmasından sonra, Paşa'nın Vükelânın çoğunluğu ile Şehzade Reşat Efendi'yi tahta geçirmek tasavvurunda olduğuna dair rivayetler dolaşıma başladı. Abdülhamit II., bu söylentilerin doğru olup olmadığını araştırmıya lüzum görmeksizin 17 Nisan 1878'de Ahmet Vefik Paşa'yı sadareten azletti.

Ahmet Vefik Paşa, bundan sonra Hüdavendigâr (Bursa) Valiliğine tâyin edildi. Kanunsuz hareketlerde bulunarak halkın şikâyetlerine yol açtığı hususunda, sesler yükselmesi üzerine,

Vükelâ Meclisi tarafından bir mazbata tanzim olunarak Padişaha sunuldu. Mazbatada, Padişahın irade ile tâyin edilmiş olan memurlardan bazılarını kabul etmediği, 10 kadar kaymakamı azlettiği, Bursa'da açtığı tiyatroya, memurları zorla bilet satın alarak gitmiye mecbur ettiği, Adliye Müfettişini tahkir ettiği, Vekâlet makamına yazdığı yazılarda münasebetsiz ifadelerin bulunduğu işaret edilmişti. Bu sebeplere dayanılarak azledildi (1882) ve hakkında tahkikat açıldı. Adliye ve Mülkiye Müfettişleri Vükelâ Heyeti mazbatasında açıklanan noktaları belgelendirdikten başka Paşa'nın, tiyatro piyeslerinin provalarında bulunduğunu, zabtîyelerden bir mızıka takımı teşkil ettiğini ve kadınlara bilet sattırıldığını büyük suç delili olarak tesbit ettiler. Herkes Paşa'nın cezaya çarptırılmasını beklediği sırada 30 Kasım 1882'de ikinci defa olarak Başvekilliğe getirildi. Fakat bu defaki memuriyeti ancak iki gün sürdü. Abdülhamit II.'nin, bu suretle hareketini izah etmek gerçekten güçtür. Şeyhülislâm Üryani zade Ahmet Esat Efendi'nin Meclisi Vükelâya gelmemesi için sadrazam tarafından emir verilmiş olması azil hareketine bir sebep teşkil ettiği sanılmaktadır. Kanunu Esaside, Şeyhülislâmın Vükelâ Heyetine dahil olacağı yolunda bir kayıt yoktu. Ahmet Vefik Paşa, Başvekil olduğuna göre, bu noktayı dikkate almış olabilir. Ahmet Vefik Paşa'nın Vükelâdan bazıları ile toplantı yapması olduğuna dair verilen jurnaller de Padişahı kuşkulandıracak bir mesele teşkil etmemiştir. Çok mümkündür ki, Abdülhamit II., onu tekrar sadrazamlığa getirip iki gün sonra azletmekle Vükelâdan bazılarına gözdağı vermek istemiş, aynı zamanda Mithat Paşa'ya da keyfi bir şekilde hareket etmenin ancak Padişaha mahsus bir hak olduğunu bilfiil göstermek istemiştir.

**Mehmet Sadık
Paşa**

Ahmet Vefik Paşa'nın ilk sadaretinden ayrılması üzerine Başvekilliğe Mehmet Sadık Paşa getirildi (18 Nisan 1878). Sadık Paşa 1825'de Bayındır'da doğmuştu. Müftüzade idi. Medresede okutulan bilgilerden

bir kısmını özel tahsil yolu ile öğrenmişti. İzmir gümrüğünde çalışmakta iken, Fuat Paşa'nın dikkatini çekmiş, onun aracılığı ile Babıâli tercüme odasına memur edilmiş, İstanbul'da ve taşrada ikinci derecede bazı memurluklarda kullanıldıktan sonra Şirvanizadenin sahabetiyle 1870'de Evkaf Nazırlığına getirilmiştir.

Bundan sonra da Maliye Nazırlığında, Paris elçiliğinde, Tuna Valiliğinde vazife görmüş ve Mebuslar Meclisinde, İstanbul Mebusu olarak bulunmuştur.

Sadık Paşa, bulunduğu memurluklarda kayda değer muvafakiyetler göstermemiştir. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde Mithat Paşa ve arkadaşları ile işbirliği yapmıştır. Mebuslar Meclisinde hükümeti tenkit eden mebuslara karşı cephe almış, kanunların görüşülmesi münasebetiyle de saltanat hukukunun savunucusu olarak konuşmuştur. Sadarete getirilmiş olmasının başlıca âmili, belki de bu suretle hareket etmiş olmasıdır. Sadaret hattı hümayununda ne sadrazamlık ne de Başvekâlet tâbirleri kullanılmıyarak "Riyaset-i Meclis-i Vükelâya" getirilmiş olduğu ifade edilmiştir.

Heyet-i Vükelâ Reisi bulunduğu sırada, Ayastafanos muahdesi imzalanmış olmakla beraber, Ruslar henüz çekilmemiştir. Muahdenin yarattığı tepkiler neticesi olarak Avusturya, Bosna ve Hersek'in kendisine verilmesini istemekte, Yunanistan da Yanya, Tırhala ve Girit Rumlarını isyana teşvik etmekte, İngiltere ise Kıbrıs'a yerleşmeyi tasarlamakta idi. Sadık Paşa, Bosna ve Hersek meselesinin, Berlin kongresinde görüşülmesini, kabul etti. Yunanistan'a da rahat durduğu takdirde, ileride hudut düzeltmeleri yapılacağı hususunda Yunan elçisini ikna etti. Kıbrıs adası idaresinin de İngiltere'ye bırakılmasını da bir olup-bitti olarak Vükelâ Heyetine tasdik ettirdi. Ali Suavi'nin Murat V. i tekrar tahta geçirme teşebbüsünde önceden tedbir almaması ve Padişahın : "Vükelâ bu tertibe dahil midir?" sorusuna "Dahil olsa böyle mi olur" ²²⁷ tarzında cevap vermesi üzerine azledildi (29 Mayıs 1878).

Mütercim
Rüştü Paşa

Abdülhamit II., Ali Suavi olayından çok ürkmüştü. Bu olayın onu, istibdat idaresini kökleştirmeye sevk ettiğine başlıca delil teşkil ettiğine, Başvekâlet tâbirini sadrazamlığa çevirmesi ve Mütercim Rüştü Paşa'yı sadrazamlığa tâyin etmesidir. Önceden de işaret edildiği üzere, Mütercim Rüştü Paşa, Kanunu Esasi fikrine daima muhalif kalmış ve saltanat hukukunun savunucusu olarak görünmüştür. Abdül-

²²⁷ Abdülhamit II. 'nin vehmine açık bir örnek daha.

hamit II., Rüştü Paşa'nın, Murat V. tarafını tutamayacağına da bir aralık inanmıştır. Çünkü Murat, onun sadrazamlığı esnasında, tahttan deli olduğu için indirilmişti; tekrar onun teşebbüsüyle tahta geçirilmesi akla uygun gelemezdi.

Mütercim Rüştü Paşa, sadaret teklifi karşısında kalınca, yaşlı ve hasta olduğunu (65 yaşında idi) öne sürerek çekimser davrandı ise de Abdülhamit II., ellerine sarılarak onu baba bildiğini, her ne derse yapacağını söyleyerek, kandırmaya muvaffak oldu. Mütercim Rüştü Paşa, sadrazamlığı kabul eder etmez Sadık Paşa'nın Dahiliye Nezaretine getirilmesini, Kayserili Ahmet Paşa'nın İstanbul'a avdet etmesine müsaade etmesini ve Ali Suavi olayına karışanların affedilmesini istedi. Abdülhamit II. bundan alındı. Çünkü adları geçen kimseler, önceki devirde, tahttan indirme teşebbüslerinde beraber hareket etmişlerdi. Hafiyelerin, Mütercim Rüştü Paşa'nın Vebiahtı tahta geçirmek niyetinde olduğuna dair verdikleri jurnaller de Abdülhamit II.'nin vehmini artırdı. Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılması hususundaki mukavelelerin son formalitelerini tamamlayıp imzalanmasından sonra, onu sadrazamlıktan azletti ve bir müddet sonra da Manisa'da oturmak üzere İstanbul'dan uzaklaştırdı. Mütercim Rüştü Paşa'nın bu son sadrazamlığı bir hafta sürmüştür.

Saffet Paşa

Sürmene eşrafından Mehmet Hulûsi Ağa'nın oğlu olan Saffet Paşa, 1814 de İstanbul'da doğmuştur. Mahalle Okulunu bitirdikten sonra Bayezit Camiinde medrese derslerine devam etmiş; Divan-ı Hümayun kalemindeki memuriyeti esnasında da Fransızca öğrenmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın ve Abdülmecit'in takdirini kazanmıştı. Abdülmecit devrinde bir aralık sarayda sultanlara Fransızca dersi de vermiştir. Abdülmecid'in son yıllarında Hariciye Nazırlığı Müsteşarlığında ve Vekâlette bulunmuş, Abdülaziz devrinde ise Ticaret Nazırlığı, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Nazırlığı, Paris Elçiliği ve birkaç defa da Maarif Nazırlığı ile Hariciye Nazırlığı yapmıştır. Abdülhamit II. devrinde, sadarete tâyinine kadar Nafia, Adliye ve Hariciye Nezaretleri gibi önemli mevkilerde bulunmuştur.

Aydın fikirli, çalışkan, dürüst ve diplomasi mesleğinde kabiliyetli olarak tanınmıştı. Mütercim Rüştü Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi sırasında Berlin kongresi toplanmak üzere olduğun-

dan, Abdülhamit II. onu siyasi meselelerdeki bilgisi ve kavrayışı sebebiyle Hariciye Nazırlığı da üzerinde kalmak üzere sadarete getirmiştir (7 Haziran 1878). İlk sıralar Padişah ile iyi anlaşmıştır. Abdülhamit II., birkaç defa hattı hümayun ile Saffet Paşa'yı taltif etmiştir. Bununla beraber Bosna ve Hersek'in, Avusturya tarafından işgal edilmesi teşebbüsüne karşı Viyana hükümetine gönderilecek telgraf metni yüzünden aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Abdülhamit II., metinden Saffet Paşa'nın çıkarılmasını istediği sert bir tâbiri, sonradan tekrar koymakta ısrar edince, Saffet Paşa istifa etmiştir. İstifası kabul edilmemiş ise de birkaç gün sonra Paşa, azledilmiştir (4 Ocak 1879).

Hayrettin Paşa Saffet Paşa'dan sonra sadrazamlığa geçen Hayrettin Paşa, 1821'de doğmuştu. Kafkasya'dan küçük yaşta getirilmişti. Çerkezlerin Abaza tairesindendi. İlkın Kıbrıslı Tahsin Bey tarafından satın alınmıştı. Sonra da bu zat tarafından Tunus Valisi Ahmet Paşa'ya devir suretiyle satılmış ve Tunus'a götürülmüştü. Orada köle gibi değil, fakat evlât gibi terbiye edildi. Fıkıh, modern hukuk ve Fransızca öğrendi. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan muhtar Tunus hükümetinde çeşitli idare kademelerinden geçerek en yüksek mevki olan Veziri Kebirliğe kadar yükseldi (1873). Bu arada Fransa, İngiltere, Hollânda ve daha bazı Avrupa memleketlerinde seyahat etmiştir. Birkaç defa da vazife ile İstanbul'a gelmiştir. Tunus Beyi'nin etrafını alan ahlâksızların bu eyâleti Osmanlı devletine bütün bütün bağlamak için çalışmakta olduğu yolunda yaptıkları iftiralarından ve Bey'in ahlâksızca yaşadığı hayattan tiksinererek, 1877'de istifa edip İstanbul'a geldi. Şeyh Zâfiri Efendi'nin tavsiyesi üzerine Abdülhamit II.'den iltifat gördü. Kendisine vezaret rütbesi verildi ve Âyan âzalığına tâyin olundu. Bir müddet sonra da sadrazamlığa getirildi.

Hayrettin Paşa, menşei itibariyle köle olmakla beraber terbiye yönünden, karakterinde istiklâli, siyasette de mesleği olan bir şahsiyetti. İstanbul'a geldiği vakit Türkçesi zayıftı. Arapça ile Fransızca'yı ise çok iyi bilmekte idi. İslâm tarihine ve Avrupa tarihine vukufu vardı. Bu bilgi onun karakterinin ve siyasi mesleğinin teşekkülünde büyük rol oynamıştı. Doğru, namuslu ve medeni cesaret sahibi idi. İstibdattan ve istibdadın köleleştirdiği

memurların karakterinden nefret etmekte idi. "Devlet Adamları" ona göre şahsi menfaatlerinden başka bir şey düşünmiyen "deccallardı". Vükelâ Heyeti ise, devlet idaresinin başlıca sorumlusu olmak lâzım gelirken toplantılarda umumiyetle idareyi tenkit etmekte olduklarından bir gün söze karışarak şöyle demiştir: "Avrupa'da çok dolaştım. Devletlerin idare şekillerini inceledim. Hükümet idaresinde bulunan Vükelâ, yapmış oldukları işin daima iyi olduğunu savunurlar. Vükelânın dışında kalan partiler de yapılan işleri tenkide çalışırlar. Basın da bağlı bulunduğu fırkanın prensiplerine göre ikna edici yazılar yazarak kendi fırkasını kuvvetlendirmeye çalışır. Hal böyle iken, burada bu mecliste işittiğim sözler sanki hükümeti başkaları idare ediyormuş gibi tenkit yolunda söylendiği için hayretler içindeyim. Benim anladığıma göre, Heyeti Vükelâ eğri işleri doğru yola getirmeli veyahut işten çekilmelidir.,²²⁸

Sadrazamlığı esnasında, haysiyetinden ve fikirlerinden fedakârlık yapmıyarak çalışmıştır. Mabeyin adamlarının devlet işlerine müdahalede bulunmalarına müsaade etmemiştir. Bir gün, adamlarından birisini valiliğe tâyin ettirmek için ricada bulunan Başmabeyinci Gürcü Hamdi Paşa'ya: "Sen Padişahın uşağısın, devlet işlerine karışmaya hakkın yoktur" diye bağırarak başka bir gün, Mabeyin Başkâtibi Ali Rıza Bey'in: "Ben Efendimizin köpeğiyim., demesine karşı da "Bir insan için ne büyük alçalma" demiştir.

Bu karakterde bir sadrazamın, Abdülhamit. II ile münasebetlerinin ne olabileceği kolaylıkla tasavvur edilebilir. Hayrettin Paşa, Padişah huzurunda da devlet idaresinin yeni bir düzene konulması gereğinden defalarca bahsetmiş, ona Kanunu Esasiyi ıslâh etmesini, sorumlu ve mütesanit Vükelâ Heyeti tesis etmesini, Mebuslar Meclisini tekrar toplantıya çağırmasını tavsiye etmiştir. Hattâ bu hususları savunmak için lâyhalar kaleme alıp takdim etmiştir. Fakat gerek Padişah gerekse etrafı, Hayrettin Paşa'yı Osmanlı kanunlarını bilmemekle Avrupa hükümet usullerinin Müslümanlıkla uyusamayacağını anlamamakla suçlandırmışlardır. Cevdet Paşa gibi bilgin bir vezir bile "Efendimiz bu Arap oğlunu sadrazamlıkta niye tutuyor?" diye makamına göz dikti-

ğini belli ettiği gibi, Mabeyindeki dalaveracılar da Hayrettin Paşa'nın esas maksadı bir Arap imparatorluğu kurmaktır diye iftirada bulunduktan başka onu, veliahtı tahtta geçirmeyi istemekle de lekelemek istemişlerdir. Hayrettin Paşa'nın metaneti ve hafiyelerin jurnalleri neticede Abdülhamit üzerinde etki yapmıştır. Paşa, tavsiyelerinin kabul edilmemiye başladığını görmekte istifa etti (19 Temmuz 1879). Abdülhamit II., istifayı kabul etmekle beraber Hayrettin Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmadı. Yalısında göz hapisinde bulundurmakla iktifa etti ve zaman zaman devlet işleri hakkında düşüncelerinden istifade etti.

Arifi Paşa Başvekil unvanı ile Hayrettin Paşa'ya halef olan Ahmet Arifi Paşa, eski Hariciye nazırlarından Mehmet Şekip Bey'in oğludur. 1830'da İstanbul'da doğmuştur. Arapça ve Farsçadan başka babasının kendisine tutmuş olduğu öğretmenlerinden coğrafya, tarih, ekonomi politik, devletler hukuku öğrenmiştir. 1845'de Divanı Hümayun kalemine girmiş bundan sonra da Hariciye mesleğine bağlanarak Viyana ve Paris'te diplomatik memuriyetlerde İstanbul'da, Divanı Hümayun baştercümanlığında bulunmuştur. 1873 de Hariciye Müsteşarlığında ve bir yıl sonra Hariciye Nazırlığına tayin edilmiştir (19 Temmuz 1879). Bu memuriyetini mütaakıp Viyana ve Paris elçiliklerinde bulunmuştur.

Arifi Paşa, Hariciye mesleğinde yetiştigi için ağır ve ihtiyatlı idi. Padişahın kendisine sorduğu meseleler hakkında derhal cevap vermeyip tetkiklerde bulunurdu. Abdülhamit II. aceleci olduğu için sadrazamın bu suretle hareketinden memnun değildi. Karadağ, Yunanistan hudutlarının düzeltilmesi ve Doğu Anadolu'da patlak veren bir isyanın bastırılması gibi olaylar karşısında Arifi Paşa âciz kaldı. Mahmut Nedim Paşa'nın Dahiliye Nezaretine getirilmesi hususunda Abdülhamit II.'nin teklifini kabul etmediği için Başvekâletten azledildi (9 Ekim 1879).

Sait Paşa İstibdat devrinin demirbaş sadrazamlarından olan Sait Paşa, Ankara'lı Namık Bey'in oğlu olup 1838'de Erzurum'da doğmuştur. Erzurum'da ve İstanbul'da yedi yıl medrese tahsili görmüş, ayrıca hususi öğretmenlerden hesap, Coğrafya, tarih, hukuk, ekonomi politik ve Fransızca

dersleri almıştır. Okuyup öğrenmiye merakı vardır. Bu merakı da hayat boyunca sürmüştür.

Memuriyet hayatına, Erzurum'da tahrirat kâtipliği ile başlamış (1853), bundan sonra da İstanbul'da ve vilâyetlerde üçüncü ve ikinci derecede bazı memuriyetlerde bulunmuştur. Abdülhamit II.'ye, eniştesi Mahmut Paşa tarafından takdim ve tavsiye edilmişti. Arapça ve Farsçaya aşina olduğu, fransızca bildiği ve en çok sır saklamasını becerdiği için Abdülhamit II. saltanatının ilk sıralarında Mabeyin Başkâtipliğine tâyin edilmiştir. Osmanlı-Rus harbi sırasında, Padişahın ordu komutanları için tanzim olunan iradelerini başkâtip sıfatıyla tebliğ etmiş, bu sebeple de ordu adamları ile mebuslar ve umumî efkâr tarafından harbin neticesinden sorumlu tutulmuştur. Ahmet Vefik Paşa'nın ve daha bazı nazırların telkinleri üzerine Abdülhamit II. tarafından, Hüdavendigâr Valiliğine tâyin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmış, fakat 1878'de Hamdi Paşa'nın Sadrazamlığında Dahiliye Nezaretine, aynı yılda Sadık Paşa'nın Başvekilliğinde de Âyan âzalığına tâyin edilmiştir. Bundan sonra, Ankara Valiliğine, oradan da Hüdavendigâr Valiliğine getirilmiş ve Ekim 1879'da Arifi Paşa'nın yerine, sadaret makamına getirilmiştir. Sekiz ay sonra bu makamdan azledilmiş ise de ikinci meşrutiyetin ilânına kadar muhtelif tarihlerde yedi defa daha Sadrazam olmuştur²²⁹. Bu suretle Sait Paşa, Osmanlı tarihinde, sadaret makamına geçmede ve azledilmede dikkate değer bir rekor tesis etmiştir.

Bu rekoru, bir dereceye kadar karakteri ile açıklamak mümkündür: Sait Paşa, sonderece çalışkan, bilgili, hangi taşı kaldırırsanız altından çıkar, namuslu, iktisatçı "İktisat eden fakir olmaz", kanaatkâr "ayağını yorganına göre uzatmak, hem dinî hem de millî bir vazifedir"²³⁰ der idi. Boyunun kısalığından dolayı "küçük" kelimesi ile vasıflandırılan Sait Paşa'nın, çağdaşları tarafından üzerinde durulan menfi cihetleri, vehimli oluşu ve üstüne başına itina göstermeyişi idi. Vehmi hakkında, onun vehim ortağı olan Abdülhamit II. şöyle demektedir: Sıhhatine dikkat eder. İlâç kullanmaz, birçok doktora gizlice muayene olduktan sonra

²²⁹ Sadrazamlar cetveline bakınız.

²³⁰ Tırnak içindeki sözler Sait Paşa'nındır. Mahmut Kemal İnâl'ın "Son Sadrazamlar" kitabından alınmıştır.

tedavi için kendisi karar verir. Karyolasının altında, yerde bir yatak varmış. Kendisi karyola altına girer, orada yatarmış. Bütün evi dolaşır, yatmadan önce kapıları kilitler²³¹. Kıyafeti üzerine de Abdülhamit II.'den şu sözler intikal etmiştir: "Bir gün huzura kabulünü istemiş. Gelsin dedim. Garip bir halini anlatayım. Kısacık boyu ile kapıdan girdi. Fakat ben bile tavrına taaccüp ettim. Sen kimsin? Ben Sait Paşa'yı bekliyordum dedim. Şaşaladı. Gel bakalım sen kimsin ayol dedim. Şöyle sobanın üstüne bir ayna karşısına kolundan tutup çektim. Kendi kendisini görünce bozuldu ve sıkıldı. Bir fes ki kulaklarına geçmiş, ayaklarındaki ayakkabılar ayaklarından dört parmak büyük, tuhaf bir yürüyüş. "Vallahi Efendim, uşak bendenizi gönderdim bana bir fes al dedim. Bunu getirdi. Başıma taktim' Ya bu ayakkabılar dedim? 'Onları da öyle uşağa getirttim' dedi. Ben de haydi üzerine biraz çeki düzen ver dedim. Çıktı gitti. İşte böyle pejmürde bir halde, üstüne başına bakmaz bir adamdır"²³².

Abdülhamit II. devrinde yedi defa sadaret makamına geçmiş olmasına ve uzun zaman devlet işlerinin çevrilmesinde rol oynamasına rağmen, Sait Paşa'nın siyasi ve mesleği vazih değildir. Abdülhamit II., Onun kimsenin fikriyle iş görmediğini, fikrinde müstakil olduğunu ifade ettikten başka": Osmanlı devletinde onun gibi âlim siyasi yoktur, hükümüne de varmaktadır. Fakat bu hükümden Sait Paşa'nın siyasi fikirlerini çıkarmaya imkân yoktur. Bilindiği gibi, devrinin siyasi fikir cereyanları meşrutiyet ile istibdat konuları üzerinde toplanmaktadır. Sait Paşa, meşrutiyetçi midir?. İstibdatçı mıdır?. Siyasi mesleğini tesbit etmek için her şeyden önce bu soruların cevabı verilmek icabeder. Hâtıratında, meşrutiyet taraftarı olduğu hissini vermek için Kanunu Esasinin hazırlanmasına mesnet teşkil etmiş olan Fransız anayasasını Türkçeye tercüme ettiğini ve hafiyelik rejiminden nefret ettiğini kaydeder. Fakat bu deliller ikna edici değildir. Çünkü, sözkonusu anayasayı, Abdülhamit II.'nin emri üzerine tercüme etmiştir. Hafiyelik rejiminde payı olduğuna dair de kayıtlara rastlanmaktadır. Mabeyin Başkâtipliğinde bulunmuş olan Tahsin Paşa, bu hususta şöyle demektedir: "Yıldız Sarayının tek müracaat yeri haline getirilmesi,

²³¹ Atif Hüseyin, defter, 9, s. 6.

²³² Aynı kaynak, 10, s. 19.

merkezcilik usulünün Yıldız'da hüküm sürmesi, sarayın etrafında hususi bir askerî kuvvet teşkil edilmesi ve memlekette hafiye tertibatı yapılması, Sait Paşa'nın eseridir. Sait Paşa, ilk sadaretinde bir hafiye teşkilâtı talimatnamesi kaleme alıp bunu Âmedi kaleminde bir zata yazdırdığı ve iradesini alarak tatbik ettirdiği bir hakikattir”²³³. Sait Paşa'nın meşrutiyet hakkındaki fikirlerine gelince, hâtıratından anlaşıldığına göre o da “Meşrutiyeti millet alır. Onu hükümdar vermez,, şeklindeki basmakalıp fikre saplanmıştı. Nazari olarak Meşrutiyet idaresini beğenmekte idi. Fakat meşrutiyet aleyhinde olanların öne sürdükleri sebepleri kabul ederek Osmanlı İmparatorluğunda meşrutiyet idaresinin tatbik edilemeyeceğine de inanmıştı²³⁴. Umumî terbiyenin zayıf olduğunu, mebusların meşrutiyet ile idare edilmekte olan memleketlerin tarihlerini bilmediklerini, siyasi, iktisadi ve içtimai bilgilerinin yetersiz olduğuna yabancı devletlerin bizde meşrutiyet idaresinin kurulmasına taraftar olmadıklarını ve daha bu gibi fikirleri benimsemişti. Bu fikirleri ortada iken Sait Paşa'nın, kendisini meşrutiyetçi kabul ettirmesi mümkün olmadığı gibi, başkalarının da kabul ettirmesi mümkün değildir. Abdülhamit II.'nin müstebitliğini izah etmek için ön plânda tutulan vehim hastalığı Sait Paşa'nın meşrutiyet aleyhtarlığı için niçin kabul edilmesin? Aynı sebepler aynı neticeleri yarattığına göre, Abdülhamit II. kadar vehimli olan Sait Paşa'nın meşrutiyetin esasını teşkil eden her şeyden korkmaması mümkün mü idi? Hürriyet ile vehim hiç bağdaşabilir mi?. Zaten Abdülhamit II. ile Sait Paşa'yı birleştiren de bu vehim değil midir? Yine bu vehim değil midir ki, Sait Paşa, tath canımı tehlikede sandığı için İngiltere elçiliğine sığınmıştır. Sadrazam bulunduğu esnada, vatandaşlar, Abdülhamit II.'nin keyfi idaresinin kurbanı olarak her türlü haklarından mahrum edilip zulüm görüp ıstırap çekmelerine rağmen, devletin şeref ve haysiyetini şuurlarında veya şuur altlarında duydukları için yabancı-lara iltica etmemişlerdir. İltica etseler idi acaba Sadrazam Sait Paşa ne diyecekti?. Sait Paşa'nın, mebusların mahrum bulunduğunu sandığı tarihî, siyasi ve içtimai bilgilere sahip olduğu halde, böyle bir hareketi irtikâp etmekle istibdat rejiminin dev-

²³³ Tahsin Paşa, Abdülhamit, Yıldız Hâtıraları, s. 27.

²³⁴ Sait Paşa Hâtıratı, II., s. 33 - 34.

leti kurtarıcı bir rejim olmadığını bilfiil ispat etmiş oluyor. Hele İngiliz elçiliğinden çıktıktan sonra, tekrar sadaret mevkiine oturması aklın kabul edeceği şey değildir. Sait Paşa'nın bundan sonraki sadaretlerinde İngiliz elçisinin himayesinde bulunduğunu İngiliz elçisinin Abdülhamit II. 'ye söylemiş olduğu şu sözler de teyit etmektedir: "Sait Paşa'nın masuniyeti nefsiyesi devleti metbuama mültezemdır. Çünkü İngiltere devleti vaktiyle taahhüt etmiştir. Geçici olarak Londra'ya gidiyor isem de Balkan işleri ehemmiyet kesbeylediğinden üç hafta içinde İstanbul'a avdet edeceğim. O vakte kadar Sait Paşa'nın masuniyetine dikkat etmesi için maslahatgüzara talimat verdim. Zatı Şahanenizin nazarı dikkatini celbederim"²³⁵.

Mustafa Reşit Paşa ve Âli Paşa, Sadrazamlıkları esnasında, Osmanlı İmparatorluğundaki Hristiyan tebaanın yabancı devletlere iltica etmesini önlemek için birisi Gülhane Hattı Hümayununu öbürü de ıslâhat fermanını neşretmişlerdi. Abdülhamit II. ise meşrutiyeti kaldırmakla İslâm tebaasının ve hattâ sadrazamlarının yabancı devletlerinin himayelerini aramalarına sebep olmuştur. Sait Paşa da bu sadrazamlardan biridir ve kanun teminatına sığınmayı mümkün kılacak meşrutiyet rejimini birtakım ukalâca düşüncelerle reddederken şahsi güvenliğini İngiliz elçisinin himayesinde aramaktadır. İşin garibi, buna rağmen, Sait Paşa büyük adam ve siyasi deha olarak kabul edilmiş ve ölümünde İstanbul matbuatı büyüklüğünü, dehasını belirtecek kelimeler bulmakta dahi âciz kalmıştır. Dünya tarihinde Abdülhamit II. gibi Padişahlara ve Sait Paşa gibi Sadrazamlara büyük denmemiştir. İstibdatçı fikirlerin ve istibdat rejimlerinin büyüklüğü yoktu.

**Mehmet Kadri
Paşa**

Sait Paşa'nın Sadrazamlığından ilk defa çekilmesinden sonra yerine geçen Kadri Paşa 1832 tarihinde Antep'de doğmuştur. Orada Arapça, Farsça okumuş, İstanbul'a geldikten sonra da matematik, hukuk, ekonomi politik, Fransızca ve İngilizce tahsil etmiştir. Abdülhamit II. saltanatının ilk yıllarında Sivas, Bağdat valiliklerinde ve Hayrettin Paşa'nın sadareti esnasında Dahiliye Vekâlerinde bulunmuş 9 Haziran 1880 tarihinde de Sadrazamlığa getirilmiştir. Kadri

Paşa, aydın fikirli, ahlâklı ve selâbetli bir devlet adamı idi. Karadağ lehinde yapılması gerekli hudut düzeltilmesi meselesinde, Abdülhamit II. ile ihtilâfa düştüğünden, iki ay kadar sadrazamlıktan sonra istifa etti.

Abdurrahman Paşa Abdurrahman Paşa, Sait Paşa'nın ikinci defa çekilmesi üzerine, sadrazamlığa getirildi. 1836 da Kütahya'da doğmuştur. Valilerden Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın oğludur. Hususi öğretmenlerden medrese öğretimi çerçevesine giren dersler gördü. Anadolu'da, Arabistan'da ve Rumeli'de mülkiye memuriyetlerinde ve valiliklerde bulundu. 1881 'de kendisine sadrazamlık teklif edilince, Babiâli'de hizmet etmemiş olduğunu ve en çok elçilik memurları ile temas hususları hakkında bilgisi bulunmadığını ifade ederek bir nazırlık ile görevlendirilmesini istedi. Buna rağmen 2 Mayıs 1882 'de Sadrazam tâyin edildi. O esnada, Mısır'da Arabî olayı meydana gelmişti. Olayın yatıştırılması için asker göndermek gerekiyordu. Abdurrahman Paşa, çok sayıda asker gönderilmesine taraftardı. Padişah, sunulan jurnallerden bu askerın kendisini hal, için kullanılabacağına sahip olduğu için Mısır'a asker gönderilmesinden vazgeçilmesini istedi. Abdurrahman Paşa, bu isteğe uymadığı için istifa etmek zorunda kaldı. İstifası kabul edilerek Diyarbakır Valiliğine tâyin edildi.

Mehmet Kâmil Paşa Sait Paşa'nın dördüncü sadaretinden sonra kendisine mührü hümayun verilen Mehmet Kâmil 1832'de Kıbrıs adasının Lefkoşe kasabasında doğmuştur. Babası topçu Yüzbaşılardan Salih Ağa'dır. Arapça, Farsça'dan başka Rumca, Fransızca ve İngilizce de öğrenmiştir. Bir müddet Mısır valisinin hizmetinde bulunduktan sonra Abdülaziz devrinde, valiliklerde bulunmuş, Abdülhamit II. devrinde de Vezirlik rütbesi verilerek Maarif ve Evkaf Nezaretlerine tâyin edilmiştir. 25 Eylül 1884'de birinci defa olarak Sadrazamlığa getirilmiştir.

Kâmil Paşa'nın Yahudi aslından geldiği yolunda, yabancı ve yerli kaynaklarda görülen kayıtlar mesnetsizdir. Mahmut Kemal İnal "Osmanlı devrinde son Sadrazamlar" ²³⁶ adlı eserinde

²³⁶ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. IX, X.

bu kayıtları sıkı bir kritiğe tâbi tutarak çürütmüş ve Paşa'nın babasının Anamur'dan Kıbrıs'a hicret etmiş Bayraktar oğulları ailesinden bir Türk olduğunu belirtmiştir. Abdülhamit II., Paşa'nın Yahudiliği hakkında jurnalcilerin ve gazetelerin tesiri altında kalmış olmalı ki : "Ben onun fizyonomisini bir Yahudiye benzetirdim. Meğer doğru imiş. Gazeteler yazdı. Yahudi ailesinden imiş. Küçük yaşta ihtida etmiş"²³⁷ demektedir. Padişahın, gazetelerin yazdıklarına hiç itimat göstermediği halde, bu benzetişe önem vermiş olması gariptir.

Kâmil Paşa'nın, karakter sahibi bir şahsiyet olduğu hususunda onunla temas etmiş veya hayatını incelemiş olanlar mutabıktır: doğru, müstakil fikirli, rüşvet ve irtikâp düşmanı, ketum, nazik ve terbiyeli olduğu muhakkaktır. Abdülhamit II., onun için : "İşgüzar idi, işi çabuk kavrayıverir ve keser atardı" demektedir. Hilmi Bayur (Sadrazam Kâmil Paşa-Siyasi Hayatı) eserinde, "Onun doğru bir portresi"²³⁸ başlığı altında evvelce neşredilmiş bir makale iktibas etmektedir. Bu makalede, Paşa'nın çeşitli meziyetleri anlatılmıştır. Ayrıca Paşa'nın siyasi bir meslek sahibi olduğu ifade edilmiş ise de bu mesleğin neden ibaret olduğu açıklanmış değildir.

Kâmil Paşa'nın istibdat devrinde, Sadrazamlıkları esnasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitattan kurtarılması hususunda köklü fikirlere müstenit bir siyaset takip ettiği savunulamaz. Memleketin iç ve dış meselelerini günlük manzaraları ile görerek onları ancak geçici bir zaman için halletmiştir. 1882'de Abdülhamit II.'ye, İmparatorluğun genel durumu hakkında verdiği bir lâyhada²³⁹, bir devletin inhitatını iki âmile bağlı görmektedir : Bunlardan biri devlete tâbi kavimlerden birinin veya bir kaçının isyan etmesi, diğeri de başka bir devlet veya devletlerle savaşa tutuşmasıdır. Paşa, her ne kadar iç isyanların önlenmesi için birtakım asayiş tedbirleri sayıyorsa da bunlar ancak Tanzimat öncesi devir için bir dereceye kadar kabul edilebilir. Yoksa Tanzimat devrini görmüş ve birinci Meşrutiyet tecrübesini yapmış bir memlekette bu fikirler çok sathi olup siyasi meslek ifade et-

²³⁷ Auf Hüseyin, defter, 10.

²³⁸ Hilmi Bayur, Sadrazam Kâmil Paşa - Siyasi Hayatı, s. 41 - 44.

²³⁹ Hilmi Bayur, aynı eser, s. 79-91.

mekten uzaktır. Meselâ bu tedbirlerin en canlısını teşkil eden ve iç idarenin ıslâhı ile ilgili olanı : “mülki idarenin bir kat daha tanzimi ile tebaai şahane sınıflarını devletin menfaatlerine muvafık bir yola sülûk ettirmesidir,, diye gösterilmiştir. Fakat bu netice nasıl sağlanacaktır? O da Sait Paşa gibi bu soruya, cevap verirken: “Maarif ile” demektedir. Fakat maarif uzun vaadeli bir tedbirdir. O devirde yaşayan insanların ise beklemeğe takati yoktu. Hürriyet istiyorlardı. Meşrutiyet idaresinin kurulmasını istiyorlardı. Kâmil Paşa’nın bu istekler karşısındaki davranışı istibdat devrinde meçhul kalmıştır. Böyle de olunca ortada kalan şey, müstebit bir hükümdarın fikirlerini ve hayallerini benimsiyerek memlekete hizmet etmeğe gayret etmiş olmasından ibarrettir. Kâmil Paşa, 1891 yılının Eylül ayı başlarında, jurnalcilerin mahirane uydurmalarıyla azledildi, fakat azledildikten sonra da onlar tarafından rahat bırakılmadı. Bunun üzerine, Mabeyin Başkatipliğine bir lâyiha yazarak Padişaha sadakatini göstermek için sarayda bir odada ikamet etmeğe hazır olduğunu, buna müsaade edilmediği takdirde Akkâ’daki çiftliğine çekilmek için izin verilmesini rica etti. İki dileği de reddedilerek azline sebep olan olayın, Maksudiye Hanı dâvasından ibaret olduğu yolunda cevap verildi. Bununla beraber Abdülhamit II., bir müddet sonra ona iltifat etmeğe başladığı gibi, siyasi meseleler hakkında fikirlerine danışmaya da başladı. Ermeni olaylarıyla alâkalı olarak büyük devletlerin ıslâhat yapılmasını istemeleri üzerine de 2 Ekim 1895 de ikinci defa olarak sadarete getirdi. Kâmil Paşa, İngiliz ve Fransız elçilerinin telkinleri üzerine, durumun ıslâhı için düşüncelerini bir lâyiha ile Padişaha bildirdi. Lâyihada bilhassa Fransız elçisi P. Cambonon’un şikâyetlerine yer verilmişti. Elçi, İmparatorlukta meydana gelen idaresizliğe sebep olarak sarayın her işe müdahale etmesiyle ortada sorumlu bir makam kalmadığını göstermiş ve sorumlu bir Vükelâ Heyetinin teşkili lüzumundan bahsetmiştir. Kâmil Paşa, bu düşünceye ortak çıkarak Abdülhamit II.’ye, babası ve dedeleri devrindeki idare tarzına yani Babıâli’nin istiklâli sistemine dönülmesini tavsiye etmiştir. Padişah bu lâyihadan son derecede ürkmüş ve Kâmil Paşa’yı, Mithat Paşa rolünde görerek azletmiştir (16 Kasım 1895). İki gün sonra da Aydın Valiliği ile İstanbul’dan uzaklaştırdı. Fakat hafiyeler İzmir’de de peşini bırakmadılar. Eşkiyaların hakkından gelme-

mesini, Çakırcalı ile anlaşmış olmasına atfettiler. Abdülhamit II., bunun üzerine onu Rodos'a sürmiye kalkıştı. Kâmil Paşa da hayatını tehlikede görüp Sait Paşa'nın keşfetmiş olduğu kapıdan girerek İzmir'deki İngiliz Başkonsolosluğuna sığındı. Padişah, İngiltere elçiliğine, hayatına bir zarar gelmiyeceği hususunda teminat vermek suretiyle onu İstanbul'a getirtmiye muvaffak oldu. Paşa, bundan sonra Sait Paşa gibi İngiltere hükûmetinin himayesinde bir Osmanlı vatandaşı olarak İstanbul'da yaşayarak yeni hâdiselere intizar etmiye başladı.

Cevat Paşa Kâmil Paşa'nın birinci sadarettten azledilmesi üzerine Cevat Paşa Sadrazam tâyin edildi. Paşa bu sırada Girit komutanlığında bulunmakta idi. İstanbul'a gelmesinc kadar Rıza Paşa sadaret kaymakamlığına tâyin edilmişti (5 Eylül 1891). İki gün sonra Cevat Paşa İstanbul'a gelerek memuriyetine başladı. Cevat Paşa, 1851'de Şam'da doğmuştu. Babası, Afyon-Karahisarı Miralayı Asım Bey idi. Çocuk yaşta yetim kalmıştı. Şeyhülislâm Hüsamettin Efendi tarafından himaye edilmişti. Harp Okulunu ve Kurmay sınıfını bitirerek 1871 de askerlik kariyerine girdi. Osmanlı-Rus savaşında, muhtelif orduların Kurmay Başkanlığında bulundu. Başarılar kazandı, süratle terfi etti. Harbin sonunda Miralay idi. Harpten sonra hudut tesbit komisyonunda ve Çetine elçiliğinde bulundu, 1890 da Girit askerî kuvvetleri komutanlığına tâyin edildi. Yukarıda da belirtildiği gibi, 7 Eylül 1891'de bu mevkiden sadaret makamına getirildi.

Cevat Paşa, muntazam tahsil görmüş, bilgili, doğru, cesur ve hamiyetli bir zattı. Askerî kariyerinde olduğu gibi, diplomatik memuriyetlerinde de muvaffak olmuştu. Gerek başarıları, gerekse elindeki hususi şifre ile olup bitenleri saraya muntazaman bildir-mesi sebebiyle Padişahın itimadını kazanmıştı.

Cevat Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi, Abdülhamit II.'nin, emirlerini münakaşasız, mütalâasız tatbik edecek bir sadrazama ihtiyaç duymuş olmasından idi. Paşa da sadrazamlık vazifesini böyle anladığını: "Ben sadece bir askerim. Şevketli Efendimiz her ne ferman buyururlarsa anı icraya memurum", demek suretiyle ifade etmiştir. Abdülhamit II., başlangıçta Cevat Paşa'dan çok memnun kalmış, "O benim evlâdımdır" diye sahabet etmiş, ken-

disine "Yaveri Ekrem"lik vermiş, devletin bütün nişanlarını da kısa fasıllarla ihsan etmiştir. Paşa'ya yapılan bu iltifatlar, Vükelâyı, hafiyeleri ve yabancı elçileri telâşa düşürdü. Çünkü Paşa, gerçekte Padişahın emirlerini yerine getiren bir vasıttan başka bir şey değildi. Bu emirlere karşı gelmek Sadrazama değil, fakat Padişaha karşı gelmek demektir. Bu esnada Ermeni meselesi ile alakalı olarak büyük devletlerin Doğu Anadolu'da ıslâhat yapılması hususundaki teşebbüsleri devlete içinden çıkılması güç bir durum yaratmış bulunuyordu. Cevat Paşa, bu durum düzeltilmediği takdirde, kendisinin Padişah tarafından sorumlu tutulacağını takdir ettiği için bir ıslâhat programı meydana getirip saraya sundu. Bu ıslâhatın ruhunu, devlet idaresini saraydan Babıâli'ye intikal ettirmek teşkil ediyordu. Halbuki böyle bir ıslâhat saray merkezîyetçiliği ve istibdat prensiplerine dayanan idare sisteminin sonu demektir. Abdülhamit II., : "Cevat Paşa'nın maksadı, kendi kararlarını kabule saltanat makamını mecbur etmek ve bu suretle hukukumu elimden almak olduğunu anladım" diyerek onu sadrazamlıktan azletti. Cevat Paşa, bundan sonra Girit Komutanlığına tâyin edildi. Verem hastalığına tutuldu. İstanbul'a aydetine güçlkle müsaade edildi. Sarayca şüpheli şahıslardan sayıldığı için ölümünde cenaze töreninde devletlû dostlarından bir tek kişi bulundu.

Halil Rifat
Paşa

Halil Rifat Paşa, 1827'de Serez kazasının Lika köyünde doğmuştur. İlk okulu bitirdikten sonra kâtiplikle devlet memuriyetine girmiştir. Kâtiplik kademelerinden Mutasarrıflığa ve Valiliğe yükselmiş, Abdülaziz devrinde, Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da Mutasarrıf ve Vali olarak hizmetlerde bulunmuştur. Abdülhamit II. devrinde 1891 'de Dahiliye Nezaretine getirilmiş, 1895'de de Kâmil Paşa'nın yerine Sadrazam tâyin edilmiştir.

Halil Rifat Paşa'nın 68 yaşında olmasına rağmen, İmparatorluğun buhranlı bir anında Sadrazamlık makamına getirilmiş olmasının başlıca sebebi, hattı hümayunda işaret edildiği gibi, Padişaha olan sadakati idi. Sadrazamlığa tâyininden birkaç gün önce, siyasi durum üzerine, Abdülhamit II.'ye sunduğu bir lâyhada şu fikirleri izah ettiği görülmektedir : "Babıâli'nin en büyük vazifesi, her çeşit meselelerde, yabancı elçilere, Tanrı'nın gölgesi Padişah-

hımızın kutsal yüceliğini ve sorumsuzluğunu tanıtip tasdik ettirmektedir. Padişahımızın icraatından dolayı elçilerin yapacakları itirazlara karşı Babiâli kendisini sorumlu tutarak elçiler karşısında tek muhatap kalmalıdır. Devletin bugün içinde bulunduğu durum, bazı kötü niyetli kimselerin iddia ettikleri gibi korkunç olmayıp her devletin başına gelmiş hallerdendir”²¹⁰.

Bu fikirlerinden de anlaşılıyor ki, Halil Rifat Paşa, Sadrazamlığı bir emir kulu mevkii olarak kabul ediyordu. Padişah emredecek, Sadrazam emri yerine getirecek, fakat bu icraata itiraz olursa, Padişah, Tanrı’nın gölgesi olduğundan sorumlu olmayacak, sorumluluk yıldırımlarını bir paratöner gibi Sadrazam kendi üzerine çekecekti. Bu suretle sadrazam, Padişahına, dinine, vatanına ve milletine hizmet etmiş olacak. Hiç şüphe yok ki, bu da bir hizmet anlayışı idi. Fakat dine, vatana ve millete değil, ancak Padişahın şahsına hizmetti. Abdülhamit II., zaten böyle Sadrazam istiyordu. Nitekim, Selânik’te padişahlığının muhasebesini yaparken doktoru Atıf Hüseyin’e, bütün Sadrazamları çekıştırdikten sonra: “Ben yalnız bir Sadrazam gördüm, adamakıllı idi. Hiçbir vakit beni telâşa düşürmedi. O da Halil Rifat Paşa’dır”²¹¹ demiştir. Gerçekten de Halil Rifat Paşa, Padişahı telâşa düşürmemeye o kadar dikkat etmiştir ki, oğlu Cavit Beyi katleden bir Arnavud’un, sarayın müdahalesi ile idam edilmemesi karşısında bile sükût etmiştir. Paşa’yı, böyle bir kulluktan, Padişahı da bu kadar sadık bir kuldan ancak ecel mahrum bırakabilirdi. Nitekim öyle de oldu. Paşa, yaşının ilerlemiş bulunması sebebiyle hasta düştü, iyileşemeyeceği anlaşılması üzerine, Abdurrahman Paşa sadaret kaymakamı tâyin edildi. On gün kadar sonra da Rifat Paşa öldü (18 Kasım 1901).

Ferit Paşa

Ferit Paşa, istibdat devrinin son Sadrazamıdır. 1851 ’de Avlonya’da doğmuştur. Aslı Konyalıdır. İlk okulu bitirdikten sonra özel öğretmenlerden ders almıştır. Fransızca ve Rumca öğrenmiştir. Abdülaziz devrinde, Mülkiye ve Adliye memurluklarında bulunmuştur. Sonra Devlet Şûrası âzâlığına getirilmiş 1898 ’de de Konya Valiliğine tâyin edilmiştir. Valiliği esnasında göze görünür başarılar kazanmıştır. Konya’ya

²¹⁰ Mahmut Kemal İnal, X., s. 1540.

²¹¹ Atıf Hüseyin, defter, 10.

içme suyu getirmiş, yol yaptırmış, eski eserleri tamir ettirmiş, eşkiyalığı kaldırmıştır. Fakat Sadrazamlığa getirilmesinin sebebi bu başarılar değildir. Abdülhamit II., Mevlevi tarikatine bağlı olan Veliaht Reşat Efendi'nin Konya'daki Çelebi Efendi ile münasebetlerinden endişeli idi. Ferit Paşa, Çelebi'nin hareketlerini devamlı olarak saraya bildirmiştir. Bir aralık Konya'yı ziyaret eden Alman elçisinin itimadını kazanıp onun tarafından Padişah methedildiği ve nihayet saray mensuplarından İzzet Paşa'nın da arkadaşlığını kazanmış olduğu için İstanbul'a davet edilerek ve kendisinden sadakat senedi alınarak sadaret makamına getirildi (25 Ocak 1903). Ferit Paşa, beş yıl Sadrazamlıkta kalmıya muvaffak oldu. Sadarete geçtikten sonra, birçok Sadrazamlar gibi, o da hafiye ve Abdülhamit II. 'nin her işe karışmasından şikâyet etmiş ve bir gün bu şikâyetini "rıhtımdaki sırk hamallarına gıpta ediyorum" demek suretiyle ifade etmiştir. Bununla beraber Sadrazamlıktan çekilmekten ise Padişahın iradelerini yerine getirmeyi uygun bulmuştur. Kanunu Esasinin ilânından bir gün önce Meşrutiyete taraftar olduğunu ifade ettiği için azledilmiştir (9 Temmuz 1908).

Netice

Yukarıda verilen bilgiden, Babıâli hakkında şu neticeyi çıkarmak mümkündür. Babıâli, Osmanlı geleneğine göre, sahip bulunduğu yetkileri Abdülhamit II. devrinde tamamen kaybetmiştir. Kısa sürmüş olan birinci Meşrutiyet devrinden sonra, Abdülhamit II. ile Sadrazamlar arasındaki münasebetler korku ve itimatsızlık esası üzerine kurulmuş ve gelişmiştir. Sadrazamın, Padişah nezdindeki değeri bir kâtip ve daha doğrusu, Sait Paşa'nın da dediği gibi, bir iera memuru değeridir. Padişahın vehmi ve itimatsızlığı bu halde dahi, sık sık Sadrazam değiştirmesine sebep olmuş ve bu suretle devletin en yüksek idare organında istikrar kalmamıştır. Abdülhamid'in vehmi o derecede olmuştur ki Sadrazamları evlerinin dışında çişe giderken bile hafiye gözetlemesi altında bulundurmıştır. Bu hal, Sadrazamlarda, bazı şahsi değerleri de bulunsa, güvenle çalışmak, devlete hizmet etmek gibi yüksek duyguları körletmiştir. Her gün, mevkilerinden atılmak, sürgüne gönderilmek ve hattâ öldürülmek korkusu, onları bedbinliğe sürüklemiş ve bazı hallerde de mukadderatını idareye çağırıldıkları devlet idaresinin keyfilikinden

korkarak yabancı himayesine sığınmakta, kendilerince bir mahzur görmemişlerdir.

Abdülhamit II. devrinden önce, Osmanlı adaletinden şikâyet edip yabancı elçilerden himaye istiyen yalnız Osmanlı Hristiyan tebaası olmuştur. Abdülhamit II. devrinde ise, böyle himaye sadrazamlık yapmış olanlar, valiler, bazı devlet adamları ve saray halkından birtakım kadınlardır. Hepsinin adlarını saymayıp burada, yalnız Osmanlı tarihine büyük adı ile geçmiş olan Sadrazam Mithat Paşa'yı, Sadrazam Küçük Sait Paşa'yı, Sadrazam Kâmil Paşa'yı işaret etmek kâfidir. Bunların üçü de halis Müslümandı. Halife-i Ruy-i Zemin Abdülhamit II.'nin adaletinden kaçıyorlar ve Türkiye'de, İngiliz, Fransız elçilik ve konsolosluklarına, bu dünyada birkaç gün daha fazla yaşamak için sığınıyorlardı. Bir zamanlar, Kıralların, Prensiplerin her rütbeli generallerin ve büyük halk topluluklarının sığınağı olan Osmanlı İmparatorluğu, böylece Abdülhamit II.'nin Padişahlık ve Halifelik anlayışı yüzünden, Sadrazamların bile kendilerini emniyette göremedikleri bir zindan haline gelmişti. Bu ise, devletin şeref, haysiyet ve itibarını sıfıra düşürmiye kâfi ve vafi gelmiştir. Böyle bir neticeyi istihsal eden bir Sultana, büyük veya küçük sıfatlarından hangisinin lâyük görüleceği, uzun boylu düşünmiye ihtiyaç gösteren bir iş değildir.

3. BAB-I MEŞİHAT

Meşrutiyet fikri ve Şeyhülislâm-hk Osmanlı İmparatorluğunda Meşrutiyet idaresinin kurulması fikri. medrese dışından yetişme genç Osmanlılar tarafından ortaya atılmıştı. Medrese uleması ise bütün yenilik fikirlerine olduğu gibi, bu fikre de muhalefet etmişti. Ulemaya göre, Meşrutiyet idaresinin prensipleri ile Osmanlı devletinin temelini teşkil etmekte bulunan din esaslarını uzlaştırmak mümkün değildi. Genç Osmanlılar, Tunuslu Hayrettin Paşa ile Mithat Paşa gibi aydın vezirler de Meşrutiyet fikrini, ulemanın kontrolü altında bulunan halka kabul ettirmek için din kaynaklarından çıkardıkları hükümlerle savunmaya koyulmuşlardır. Bu sebeptendir ki, Kanunu Esasi hazırlıkları başladığı vakit, din ile devletin münasebetlerini belirtmek zarureti hasıl olmuştu. Osmanlı devletinde, Avrupa devletlerinde olduğu gibi, din devletin dışında teşkilâtlanmış değildi. Padişah

BİRİNCİ VE İKİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİNDE SADRAZAMLAR
(1876 - 1908)

Sadrazamlar	Hicrî Tarihe göre		Milâdî Tarihe göre	
	Tâyin	Azil	Tâyin	Azil
Rüşdü Paşa			31 Ağustos 1876	20 Aralık 1876
Mithat Paşa	3 Zilhicce 1293	21 Muharrem 1294	20 Ağustos 1876	5 Şubat 1877
Ethem Paşa	21 Muharrem 1294	7 Muharrem 1295	5 Şubat 1877	11 Ocak 1878
Hamdi Paşa	7 Muharrem 1295	1 Safer 1295	11 Ocak 1878	4 Şubat 1878
Ahmet Vefik Paşa	1 Safer 1295	15 Rebi 1295	4 Şubat 1878	18 Nisan 1878
Sadık Paşa	15 Rebi II. 1295	26 Cemaz I. 1295	18 Nisan 1878	28 Mayıs 1878
Rüşdü Paşa	26 Cemaz I. 1295	3 Cemaz II. 1295	28 Mayıs 1878	4 Haziran 1878
Saffet Paşa	4 Cemaz II. 1295	9 Zilhicce 1295	5 Haziran 1878	4 Ocak 1879
Hayrettin Paşa	9 Zilhicce 1295	9 Şaban 1296	4 Ocak 1879	29 Temmuz 1879
Arifi Paşa	9 Şaban 1296	3 Zilhicce 1296	29 Temmuz 1879	18 Kasım 1879
Sait Paşa	3 Zilhicce 1296	1 Recep 1297	18 Kasım 1879	9 Haziran 1880
Kadri Paşa	1 Recep 1297	7 Şevval 1297	9 Haziran 1880	12 Eylül 1880
Sait Paşa	7 Şevval 1297	13 Cemaz 1299	12 Eylül 1880	2 Mayıs 1882
Abdürrahman Paşa	13 Cemaz II. 1299	22 Şaban 1299	2 Mayıs 1882	9 Temmuz 1882
Sait Paşa	22 Şaban 1299	19 Muharrem 1300	9 Temmuz 1882	30 Kasım 1882
Ahmet Vefik Paşa	19 Muharrem 1300	21 Muharrem 1300	30 Kasım 1882	2 Aralık 1882
Sait Paşa	21 Muharrem 1300	15 Zilhicce 1302	2 Aralık 1882	26 Eylül 1885
Mehmet Kâmil Paşa	15 Zilhicce 1302	29 Muharrem 1309	26 Eylül 1885	4 Eylül 1891
Rıza Paşa	29 Muharrem 1309	1 Safer 1309	4 Eylül 1891	6 Eylül 1891
Cevat Paşa	1 Safer 1309	15 Zilhicce 1312	6 Eylül 1891	9 Haziran 1894
Sait Paşa	15 Zilhicce 1312	13 Rebi 1313	9 Haziran 1894	3 Ekim 1894
Mehmet Kâmil Paşa	13 Rebi II. 1313	19 Cemaz I. 1313	3 Ekim 1894	8 Kasım 1895
Halil Rifat Paşa	19 Cemaz I. 1313	6 Şaban 1319	8 Kasım 1895	18 Kasım 1901
Sait Paşa	6 Şaban 1319	25 Şevval 1320	18 Kasım 1901	25 Ocak 1903
Ferit Paşa	25 Şevval 1320	23 Cemaz 1326	25 Ocak 1903	23 Temmuz 1908
Sait Paşa	23 Cemaz II. 1326	8 Cemaz 1326	23 Temmuz 1908	8 Ağustos 1908

aynı zamanda Halife olmakla beraber devlet faaliyetlerinin din esaslarına uygunluğunu Şeyhülislâmın, fetvaları ile belgelen-
dirilmekte idi. Bu sebeptir ki Meşrutiyet idaresinde, Şeyhülis-
lâmın mevkiini ve görevini sınırlandırıp belirtmek gerekli idi.

**Mithat Paşa'nın
Kanunu Esasi
lâyihası ve
Şeyhülislâmlık**

Mithat Paşa Meşrutiyete samimi olarak inanmış
bulunduğu için din ile devlet münasebetlerinin
mümkün olduğu kadar ayrılmasına ve sınırlan-
dırılmasına taraftardı. Bu husustaki düşüncelerini
Abdülhamit II.'ye sunmuş olduğu Kanunu Esasi

lâyihasından çıkarmak mümkündür. Lâyihada, Padişahın aynı
zamanda Halifeliği muhafaza edeceği ve bu sebeple İslâmlığın
koruyucusu olduğu belirtilmişti. Fakat devletin resmî bir dini
olacağı işaret edilmemiştir. Bundan başka, Vükelâ Heyetini teşkil
edecek Nazırların, Başvekil tarafından seçilip Padişah tarafından
tâyin edileceği, Vükelânın da işlerin yürütülmesinden sorumlu
tutulacağı kaydedilmiştir. Mithat Paşa'nın telkin etmiye çalıştığı
bu esaslara göre, bundan böyle devletin temel kanunu, şariat değil,
fakat Kanunu Esasi olacaktı. Şeriatın temel kanun değerini kay-
betmesi ise onun devlet bünyesinde bekçiliğini yapmakta olan Şey-
hülislâmlık müessesesini lüzumsuz hale getirmekte idi. Bu sebep-
ledir ki, Mithat Paşa'nın lâyihasının hiçbir yerinde, ne Meşihat
ne de Şeyhülislâmlık kelimeleri geçmemektedir. Böylece Şeyhülis-
lâmlık devlet teşkilâtı dışında bırakılmıştır. Şeriye vekâletinin
Cumhuriyet devrinde 1924'de kaldırıldığı, din ile devletin de ancak
1928'de yapılan Anayasa değiştirilmesi ile ayrıldığı dikkate alın-
ınca, Mithat Paşa lâyihasının inkılâpçı değeri kolaylıkla anla-
şılır. Mithat Paşa, fikirleri ile devrini aşan bir şahsiyet olduğu
için din ile devlet münasebetleri ve Şeyhülislâmlık müessesesi
hakkındaki görüşleri kabul edilmedi; 1876'da ilân edilen Kanunu
Esaside, din ile devlet münasebetleri hakkında hükümler kondu.

**Kanunu Esasi ve
Şeyhülislâmlık
Müessesesi**

Bu hükümlerin kaynağını, Padişahın aynı za-
manda Halife olduğunu belirten hüküm teşkil
ediyordu. Hiç şüphe yok ki, Padişah'ta, Papa'da
olduğu gibi bir ruhanilik bulunduğunun sanıl-

ması, onda dünyalık bir kudret yanında ahiretlik bir kudret mev-
cut olduğu düşüncesinin kökleşmesine sebep olmuştur. Bu çürük

düşünce, Abdülhamit II. ve Vükelâsı tarafından terkedilemediği için Kanunu Esaside, Padişahın şeriatı ve kanun hükümlerini icra selâhiyetine sahip olduğu belirtilmiştir. Burada, sözü edilen kanun hükümleri hiç şüphe yok ki, Umumî Meclis tarafından düzenlenip kabul edilecek olan kanunlardır. Şeriat hükümleri ise sadece Müslüman halkı alâkadar eden ve Meclisin tasarrufuna girmiyen hükümlerdir. Şeriatın Kanunu Esaside işaret edilmesinin normal neticesi olarak İslâmlık, devlet için resmî din olarak kabul edilmiştir. İslâmlık devlet dini olarak kabul edilince de Şeyhülislâmı, devlet bünyesinde muhafaza etmek zarurî görülmüştür. Kanunu Esasiye göre, Padişah Sadrazamı tâyin ederken Şeyhülislâmı da tâyin etmektedir. Meşihat adını taşıyan Şeyhülislâmlık dairesi bir nezaret hükmündedir. Şeyhülislâm da bir nazır olarak Vükelâ Heyetine dahildir.

Görünüşte Şeyhülislâmın yetkisi Kanunu Esasinin ilânından sonra, şeriat mahkemelerinin, medreselerin ve ilmiye sınıfının başı bulunmaktan ibarettir. Fakat gerçekte, Vükelâ Heyetine dahil olduğu için, görüşülen bütün siyasi ve idari meselelerde söz sahibidir ve bu sözü de eskiden olduğu gibi şeriat adına söylemektedir. Her ne kadar, kanunların tevsik edilmesi ve devleti alâkadar eden önemli problemlerde kendisinden açıkca fetva istenmemekte ise de bu gibi hususlarda, onunla istişare edilmektedir. Şu halde, Şeyhülislâm, Meşrutiyet devrinde de şeriatın bekçiliğini yapmaya devam etmektedir.

Vükelânın (hükümetin) devlet işlerinden sorumlu tutulması prensibinin kabul edilmesi halinde, Şeyhülislâmın Vükelâ Heyetinde yeri bulunmamak lâzım gelirdi. Önceden işaret edildiği gibi, Birinci Meşrutiyet devrinin sonlarına doğru, Abdülhamit II. bu prensibi kabul ederek Sadrazamlığı Başvekilliğe çevirmiş ve Ahmet Vefik Paşa'yı da Başvekâlete getirmişti. Başvekil Paşa da bunun üzerine, Vekâlet Hattı Hümayununda Vükelâlık memuriyetlerinin başında Meşihatın zikredilmiş olmasına rağmen, Şeyhülislâm Üryani-zade Ahmet Esat Efendi'ye bir memur göndererek Vükelâ Heyetine iştirak etmemesini tebliğ etmiştir. Fakat Ahmet Vefik Paşa'dan sonra Başvekâlet makamına gelenler, onun gibi hareket etmekten çekindikleri için Şeyhülislâm, Vükelâ toplantılarında bulunmaya devam etmiştir.

Abdülhamit II. devrinde, Meşihat makamı da Babıâli gibi, önceki devirlerde mevcut olan istiklâlini kaybetmiş ve işlerine müdahaleler vuku bulmuştur. Anadolu, Rumeli Kazaskerleriyle İstanbul Kadısı huzurunda bakılan şeriat dâvalarında verilen hükme karşı tarafların Şeyhülislâma müracaat ederek mürafaada bulunmaları hususunda mevcut olan usul kaldırılmıştır. Bundan başka medrese talebelerinin toplantı yapmaları da yasak edilmiştir. Şeyhülislâmlık teşkilâtının dairelerinde, açık memuriyet halinde, tâyin için kıdem ve ehliyet esas iken bu usul de terk edilerek sarayın himaye ettiği kimseler tâyin edilmeye başlamıştır.

Abdülhamit II. nin Meşihat Dairesi, Abdülhamit II.'nin en çok dikkat
Meşihat Dairesine ve tarassut altında bulundurduğu bir makamıdır.
(Şeyhülislâma) Bir fetva ile Padişahların yarım saat içinde yuvar-
karşı davranışı landıklarını biliyordu.

Meşihatle münasebeti olmak, hattâ orada bir tanıdığı bulunmak bir insan için tehlikeli idi. Meşihate ait haberler, jurnaller, hele fetva hikâyelerini ihtiva ederse büyük ehemmiyetle telâkki olunurdu. Şeyhülislâm Efendi saraya geldiği günler, ona yol üstünde tesadüf edenler bile selâm vermek mecburiyetinde kalmamak için ya başlarını çevirirler, ya yollarını değiştirirlerdi.

Şeyhülislâm Efendi saraya gelince, doğru Çit köşkünün yanındaki bir odaya girer, Padişah tarafından emir olununcaya kadar, kimse yanına uğramazdı. Bir müddet oturduktan sonra, Mabeyinci veya müsahiplerden biri gelerek Padişahın selâmını ve iradesini bildirirdi²⁴².

Bu satırlardan da anlaşılıyor ki, Abdülhamit II. ile Şeyhülislâmın münasebeti korkuya dayanmak idi. İki tarafın da birbirlerine karşı ne sevgisi ne de güveni vardı. Bununla beraber Abdülhamit II., Şeyhülislâmı göz habsi altında bulundurmakla itaali bir âlet haline getiremeyeceğini de takdir ettiğinden her ay, ona 1000 lira ihsan etmek ve daha başka menfaatler sağlamak suretiyle onu, kendisine bağlamıya çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur.

²⁴² Tahsin Paşa, adıgeçen eser, s. 39-40.

Abdülhamit II. devri Şeyhülislâmlarından bazılarının nabza göre şerbet veren cinsten oldukları hususunda belgelere rastlanmaktadır. Mahmut Kemal İnal'ın verdiği şu örnek dikkati çekici ve düşündürücüdür : Hayrettin Paşa Sadrazamlığının ilk yıllarında Padişah'tan iltifat görürdü. Şeyhülislâm Üryani-zade Ahmet Esat Efendi de Abdülhamid'e "Efendimiz, Barbaros Hayrettin gibi bir zat buldunuz, devlete bundan büyük hizmet olmaz" dediği halde, Hayrettin Paşa'nın gözden düşmesi üzerine, Vükelâ Heyetinde "Sen ne bilirsin, kendini hakikaten büyük âdem mi zan ettin. Senin sözün kaleme gelmez" gibi sert çıkışlar yapmaya başladı. Bir gün, Vükelânın sorumluluğu görüşülürken de : "Sen saltanat hukukuna tecavüz ediyorsun" deyince, Sadrazam Hayrettin Paşa kendini tutamıyarak "Efendi bu Ali Efendi fetvası değildir. Siyaset işlerindendir. Senin aklın ermez. Ali Efendi olsan da sana sormıya tenezzül etmem"²⁴³ diyerek Vükelâ Heyetini bırakıp yalısına çekilmiştir. Abdülhamit II., Şeyhülislâm ile Sadrazam'dan birini feda etmek durumunda kalınca, Sadrazamın sözleri üzerine bayılmış olan Üryani-zade'ye iltifat üzerine iltifat etmiye başladığı için Hayrettin Paşa da sadaret mührünü iade etmiştir.

Abdülhamit II. devrinde Şeyhülislâmlar (244) Şeyhülislâmların, saltanat hukuku prensibine bağlılığı, Abdülhamit II. devrinde, Meşihat dairelerinin istikrarını sağlayan sebeplerden birini ve başlıcasını teşkil etmiştir. Sadaret makamında sık sık görülen değişmeler fetva makamında görülmedi. 32 yıllık devirde, bu makama geçmiş olanlar altı kişiden ibaret olup şunlardır : Hasan Hayrullah Efendi (1876-1877); Kara Halil Efendi (1877-1878); Ahmet Muhtar Efendi (1878-1879); Üryani-zade Ahmet Esat Efendi (1874-1888); Bodrumî Ömer Lütfi Efendi (1888-1891); Ahmet Cemalettin Efendi (1891-1909).

Hasan Hayrullah Efendi, 1834'de İstanbul'da doğmuştur. Medrese bilgilerini öğrenmiştir. Sesi güzel olduğu için Abdülmecid devrinde ve Abdülaziz devrinin bir kısmında, Padişah imamlığında bulunmuştur. Bu esnada Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği

²⁴³ Mahmut Kemal İnal, adigeçen eser, VI., s. 910.

²⁴⁴ Abdurrahman Şeref, Tarih Müsahabeleri, s. 299-312; İlmiye Sahnamesi, s. 602 - 615.

pâyelerine ulaşmış ve iki defa Şeyhülislâmlık mevkinde bulunmuştur. Abdülhamit II. tahta çıktığı sırada da Şeyhülislâm idi. Abdülhamit II., amcasının ve ağabeyisinin tahttan indirilmesi teşebbüslerine iştirak etmiş olduğu için ondan hoşlanmazdı. 26 Temmuz 1877'de azledildi. Bundan sonra Hicaz'a gitti ve orada öldü.

Kara Halil Efendi Amasya'lıdır. 1804 tarihinde doğmuştur. Konya ve Bursa'da medrese tahsili gördükten sonra İstanbul'a gelmiş devrin ünlü ulemasının derslerine devam etmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra müderrislik ve kadılık yaptı. Hasan Hayrullah Efendinin ikinci Şeyhülislâmlığında fetva emini idi. Abdülaziz'in ve Murat V.'in tahttan indirilmeleri olaylarına karışmakla beraber Meşrutiyet taraftarı değildi. Birinci Meşrutiyet devrinde Âyan âzâlığına tâyin edilmiştir. 1876'da Hasan Hayrullah Efendi'den sonra Şeyhülislâmlığa tâyin edilmiş ise de bu mevki-deki hizmeti iki yıla varmadan azledilmiştir.

Ahmet Muhtar Efendi, 1807 'de de Darende'de doğmuştur. Medresenin klâsik bilgilerini öğrendikten sonra, muhtelif memuriyetlerde bulundu ve kadılık yaptı. 1868 'de Anadolu Kazaskerliğine, üç yıl sonra da birinci defa olarak Şeyhülislâmlığa tâyin edildi. Bir yıl kadar bu mevkide kaldı. 18 Nisan 1878 'de ikinci defa olarak Şeyhülislâm tâyin edildi. Abdülhamit II. 'nin güvenini kazanamadığı için sekiz ay sonra azledildi.

**Ahmet Esat
Efendi**

1819 'da İstanbul'da dünyaya gelmişti. İlmiye sınıfından bir aileye mensuptur. Devrinin revaçta bulunan din, şeriat ve hat bilgilerini öğrenmişti.

Muhtelif yerlerde kadılık yaptıktan sonra Rumeli Kazaskerliğine kadar yükseldi. Ahmet Muhtar Efendi'den sonra da Şeyhülislâmlığa tâyin olundu (Ocak 1879). Abdülhamit II. 'nin güvenini kazanmaya muvaffak oldu. Vükelâ Heyetinde, saltanat hukukunun savunucusu idi. Yukarıda Şeyhülislâmların Abdülhamit II. ile münasebetleri anlatılırken de işaret edildiği üzere nabza göre şerbet veren Şeyhülislâmlardan olduğu için bu mevkide ölümüne kadar kalabildi (1888).

**Bodrumî Ömer
Lütfi Efendi**

1817'de doğmuştu. Bodrumludur. Memleketinde ve İstanbul'da medrese tahsili gördü. Müderrislik ve kadılık yaptı. Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra, şehzade muallimliğinde bulundu. Bundan sonra da müftülükler-

de ve kadılığın yüksek mevkilerinde bulundu. Ocak 1891 'de Ahmet Esat Efendi'den sonra Şeyhülislâmlığa tâyin edildi. Doğru ve selâbetli idi. Maksudiye Hanı dâvası münasebetiyle Abdülhamit II.'ye verilen uydurma bir jurnalde, hal' teşebbüsüne dahil olmakla suçlu tutularak azledildi.

Mehmet Cemâled- 1847 'de İstanbul'da doğmuştur. İlmiye sınıfına
din Efendi şahsiyetler yetiştiren bir aileye mensuptur. Babası sudurdan Mehmet Halit Efendi idi. Ondan ve hususi tutulan öğretmenlerden ders gördü. Müderrisliklerde ve bazı memuriyetlerde bulunduktan sonra, Babı Meşihate mektupçu tâyin edildi. Meşihat dairesinde olup bitenleri Abdülhamit II.'ye bildirdiği için göze girdi. Bodrumlu Ömer Lütfi Efendi'nin azlinden sonra meratip silsilesine aykırı olarak ve genç yaşta Şeyhülislâmlığa getirildi (1891). Abdülhamit II.'nin mizacına uygun surette hareket etmesini bildiğinden bu makamda uzun müddet kalmaya muvaffak oldu. İkinci Meşrutiyet ilân edildiği vakit Şeyhülislâm bulunuyordu.

BİRİNCİ MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DEVİRLERİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLAR

Şeyhülislâmlar	Hicri tarihlere göre		Milâdi tarihlere göre	
	Tâyin	Azil	Tâyin	Azil
Hasan Hayrullah	17 Rebi II 1293	15 Recep 1294	14 Mayıs 1876	26 Temmuz 1877
Kara Halil	15 Recep 1294	15 Rebi II 1295	26 Temmuz 1877	18 Nisan 1878
Ahmet Muhtar	15 Rebi II 1295	9 Zilhicce 1295	18 Nisan 1878	4 Ocak 1879
Ahmet Esat	9 Zilhicce 1295	6 Cemaz. I 1306 ?	4 Ocak 1879	8 Ocak 1888
Ömer Lütfi	6 Cemaz 1306	29 Muharrem 1309	8 Ocak 1888	5 Eylül 1891
Mehmet Cemaleddin	29 Muharrem 1309	22 Muharrem 1327	5 Eylül 1891	14 Şubat 1909

4. MÜLKİ İDARE SİSTEMİ

ABDÜLHAMİT II. DEVRİ BAŞLARINDA MÜLKİ
İDARENİN GENEL GÖRÜNÜŞÜ

**Mülki İdare
Bölgelerinin
çeşitleri**

Osmanlı İmparatorluğu, mülki idare bakımından, Abdülhamit II. devrinde de vahdetten mahrum durumunu muhafaza etti. Bu devrin başlarında, İmparatorluk bünyesinde üç çeşit idare bölgesi vardı. Merkeze bağlı vilâyetler, merkeze bağlı müstakil sancaklar, imtiyazlı eyâletler.

Merkeze bağlı vilâyetlerin yeni bir düzene konulması 1864'de Tuna vilâyeti kanunnamesinin aynı adı taşıyan vilâyette tatbik edilmesi ile başlamıştı. 1868'de bu yeni düzen, Bağdat ve Yemen müstesna diğer vilâyetlerde de tatbik edilmişti. 1870'de bu tatbikatten elde edilen neticelere göre bir vilâyetler kanunu meydana getirildiği gibi, yedi yıl sonra da "idare ve nahiyeler" nizamnamesi çıkarılmak suretiyle mülki idare düzeni geliştirildi.

**Merkeze bağlı
Vilâyetler
idaresi**

Sözü geçen mevzuata göre²⁴⁵ ayarlanan mülki idare, Abdülhamit II. devrinin başlarında şu manzarayı gösteriyordu: Dahiliye Nezareti tekrar kurulmuş (5 Şubat 1877) ve vilâyetler bu Nezarete bağlanmıştır. Bu suretle merkeze bağlanan vilâyetlerin sayısı 30 olup bunlardan 9'u Avrupa'da, 2'si Akdeniz bölgesinde, 13'ü Anadolu'da, 5'i Arap yarımadasında 1'i de Afrika'dadır. Vilâyetler, sancaklara, sancaklar, kazalara, kazalar da nahiyelere taksim edilmiştir²⁴⁶. İstanbul özel bir idare tarzına sahip olduğu için bu vilâyetler arasında gösterilmemiştir. Vilâyetlerin idaresi valilere, sancakların idaresi mutasarrıflara, kazaların idaresi kaymakamlara, nahiyelerin idaresi de müdürlere verilmiştir.

Vali, Padişah tarafından tâyin edilmekte ve vilâyet merkezinde oturmaktadır. Yürütme kuvvetini askerlik ve adalet dalları müstesna, diğer dalların bütününde temsil etmektedir. Vazifeleri, daimi ve ıslâhat vazifeleri olmak üzere iki çeşittir. Valinin

²⁴⁵ Vilâyetler idaresi talimatı ile Nahiyeler nizamnamesi için bakınız: Düstur, II., s. 24-37.

²⁴⁶ Vilâyetlerin isimleri ile ihtiva ettiği sancaklar, için bu bölüme ekli cetvele bakınız.

daimi vazifeleri, vilâyette huzur ve sükûnu sağlamak, memurların görevlerini yerine getirmelerine dikkat etmek, mahkemelerin düzenli ve süratli çalışmalarını ile alâkalanmak, hapishaneleri tef-tiş etmek, vergilerin usulü gereğince toplanmasını sağlamak, bayındırlık hususunda tedbirler almak, idare ve âsaiyet ile alâkalı hususlarda mutasarrıflara ve kaymakamlara gerekli emirleri ver-mek ve onları murakabe etmektir. Islâhat vazifelerine gelince, mahkemelerin ve meclislerin kurulmasına, hapishane işlerinin düzenlenmesine, ziraat, ticaret ve vergi hususlarında vilâyet gücünün arttırılmasına dikkat etmekten ibarettir. Valinin doğ-rudan doğruya maiyetinde olan memurlar, defterdar ile mektup-çudan ibarettir. Defterdar vilâyetin maliyeye mütaallik işleriyle meşgûl olup maliyeye karşı sorumludur. Mektupçu, bir nevi genel sekreterdir, her türlü yazışma işlerini görür, doğrudan doğruya valinin emrinde bulunmayıp dahiliyeden başka nezaretlere bağı yüksek vilâyet memurlarına gelince bunlar, hukuk işleri müdürü, naip (Kadı), Divanı Temyiz Reisi, Evkaf muhasebecisi ve Rûsu-mat Müdüründen ibarettir. Vali, bu memurların, vazifelerinde ihmal ve kötüye kullanma gördüğü takdirde, durumu alâkalı nezarete bildirmeye mecburdur; aksi halde de mesuldür.

Mutasarrıf, vali gibi Padişah tarafından tâyin edilmekte ve sancak merkezinde oturup sancağı idare etmektedir. Sanca-ğın idare teşkilâtı, vilâyet idaresinin, daha dar sınırlar içinde bir kopyesinden ibarettir. Mutasarrıf, Vilâyetler talimatnamesinde be-lirtilmiş olan mülki, idari, inzibati ve mali hususları yerine getirir. Ayrıca valinin livada temsilcisidir. Bu sebeple vali ile muhabere eder, gerekli hususlarda, ondan talimat alır. Vilâyet sancakla-rından biri merkez sancağıdır. Mutasarrıf gerekli hallerde, valiyec vekâlet eder. Sancağı dahil kaza kaymakamları üzerinde mura-kabe yetkisine sahiptir. Maiyetinde bir muhasebeci ile bir tahrirat müdürü bulunur. Muhasebeci, mali hususları, tahrirat kâtibi yazışma işlerini çevirir.

Kaymakam, prensip itibarıyla Dahiliye Nazırı tarafından tâyin edilir, kaza merkezinde oturur ve mutasarrıfın bir nevi vekili gibi kazayı idare eder. Maiyetinde mali işleri görmek üzere bir mal müdürü ile yazışma işlerini sağlayan bir kâtip vardır.

Nahiyelerin kuruluş ve idaresi de şu suretle tesbit edilmiştir : Nahiye, her kazada mevcut karye, çiftlikler ve dağınık halde

bulunan evlerden kurulmaktadır. Kuruluş esasına göre nahiye-ler iki çeşittir. İki yüz ve daha fazla haneli köy veya mahalleden ku-rulan nahiye-ler, münferit nahiye-dir. Bu rakama ulaşmak için birkaç köy veya mahalleden kurulan nahiye-ler de toplu nahiye itibar edilmiştir. Bir köyden ibaret nahiye-ler köyün adını, bir-kaç köyden kurulan nahiye-ler de en büyük köyün adını taşı-maktadır.

Her nahiye-nin bir müdürü ve sekizden fazla olmamak üzere bir nahiye meclisi vardır. Nahiye müdürü ve meclisi üyeleri halk tarafından seçilir. Nahiye müdürü okumak yazmak bilenler ara-sından seçilir ve seçim vali tarafından tasdik edilir. Nahiye halkı, tamamen Müslüman ve Hristiyan ise müdür ile üyeler de buna göre Müslüman ve Hristiyan'dır. Nahiye halkı Müslüman ve Hi-ristiyan halktan ibaret ise meclis üyelerinin yarısı Müslüman yarısı Hristiyan olur. Müdür de ekseriyeti teşkil eden sınıf nüfusu arasından seçilir. Nahiye müdürü, hükümet ile halk arasında, bir vasıta olarak vazife görür. Kaymakam tarafından verilen emirleri, nehi-leri ve tenbihleri halka bildirir ve meclis yardımı ile yürütür. Halkın dileklerini de kaza kaymakamına ulaştırır. Cuhâ ve cinayet vukuunda ilk soruşturmayı yapar ve elde ettiği bilgileri kaymakama bildirir. Bundan başka, halkın devlete olan verece-ğini tahsil eder ve hükümete teslim eder.

Merkeze bağlı vilâyetlerde, bu organlar dışında, vilâyetlerde, sancak ve kazalarda, yüksek mülki âmirin başkanlığında toplanan idare meclisleri ile yine valinin başkanlığında yılda bir defa top-lanan bir vilâyet genel meclisi vardır.

İmtiyazlı Vilâyetler

1876 salnamesinde, her ne kadar imtiyazlı vilâ-yetler diye bir tefrik gösterilmemiş ve Girit vi-lâyeti ile Hicaz merkeze bağlı vilâyetler arasında işaret edilmiş ise de bu iki vilâyetin bazı imtiyazlara sahip olduk-ları mevcut mevzuattan anlaşılmaktadır: Nitekim, Girit adası, merkeze bağlı vilâyetler için çıkarılmış olan kanun hükümlerine tâbi değildir. Bu ada, 1867'den beri, Girit nizamnamei dahiliyesi adını taşıyan bir nizamnameye göre idare edilmekte idi. Nizam-name ile ekleri Girid'in anayasası mahiyetinde idi. Adanın, mülki, adli ve mali yönlerden idaresi, Müslüman ve Hristiyan ortaklığı esasına göre düzenlenmişti. Genel idare bir genel valiye verilmiş

olmakla beraber valinin iki müşavirinden biri Müslüman diğeri Hristiyan idi. Sancakların ve kazaların başındaki yüksek mülki âmirler, Müslüman olabileceği gibi Hristiyan da olabiliyordu. Müslüman oldukları takdirde muavinleri Hristiyan, Hristiyan oldukları takdirde muavinleri Müslüman idi. Memurlar da yarı yarıya Müslüman ve Hristiyan idi. Resmî dil Türkçe ve Rumca idi. İdare meclisleri ve vilâyet umumî meclisi karma idi. Sözü'n kısısı, Girit diğ er vilâyetlerden farklı bir idare statüsüne sahipti.

Hicaz vilâyeti, Girit gibi ayrı bir idare statüsüne sahip bulunmamakla beraber ihtiva ettiği iki idare bölgesinden biri olan Mekke (diğ er bölge Medine idi) bir emaret idi. Mekke Emîrine ise geleneksel bazı idari haklar tanınmakta idi.

**Merkeze bağı
müstakil san-
caklar**

1876 salnamesinde, merkeze bağı sancaklar, Cebeli Lübnan, Beyrut, Kudüs ve Canık adlariyle gösterilmiştir. Beyrut sancağı, her ne kadar merkeze bağı olarak gösterilmiş ise de bazı hususlarda imtiyazlı bir sancak hükmünde idi. Bu durum, 1860'da meydana gelen Lübnan isyanları sonunda kabul edilmiş ve o tarihten beri devam etmiştir. 1861'de Babiâli temsilcisi ile İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri temsilcileri arasında kararlaştırılan Cebeli Lübnan idare statüsüne 1864'de İstanbul'da toplanan devletlerarası bir konferansta kesin bir şek il verilmiştir.

Buna göre, Cebeli Lübnan sancağı, Müşir rütbesinde bir Hristiyan mutasarrıfın idaresine bırakılmıştır. Babiâli, bu mutasarrıfın tâyinininde, alâkalı devletlerle istişare etmek zorundadır. Mutasarrıf yürütme yetkisini nefsinde toplamaktadır. Cebeli Lübnan'ın idare statüsü, devletlerarası bir vesika ile tesbit edilmiş bulunduğu için Osmanlı hükümeti bunu tek taraf lı olarak herhangi bir şek ilde değıştirmeye artık yetkili değıldir. Bu sebepledir ki, bu statünün hükümleri dairesinde, söz konusu sancağı imtiyazlı olarak kabul etmek mümkündür.

Beyrut, Kudüs, Canık müstakil sancaklarının hangi maksatlarla kurulmuş olduklarını ve ne gibi idari ve mülki özelliklere sahip oldukları malûm değıl ise de Cebeli Lübnan gibi imtiyazlı olmadıkları, merkez tarafından takdire bağı olarak tâyin edilen mutasarrıflar vasıtası ile idare edilmeleriyle sabittir.

**Muhtar veya
imtiyazlı eyâ-
letler**

Abdülhamit II. devri başlarında, Osmanlı İmparatorluğunun muhtar veya imtiyazlı eyâletleri şunlardır: Eflâk ve Boğdan Beylikleri (Romanya), Sırbistan, Karadağ, Sisam, Mısır ve Tunus.

Eflâk ve Boğdan muhtar beylikleri, 1866'dan beri, Romanya adı altında, irsi ve meşruti bir prenslik haline gelmiştir. Prensiliğin başkenti Bükreş'tir. Meşrutiyet esaslarını ihtiva eden anayasası, Mebuslar ve Âyan Meclislerinden kurulan Parlâmentosu, sorumlu hükümeti, prenslik hanedanı, prensi ve 30.000 kişilik bir ordusu vardır. Romanya'nın böyle millî ve siyasi birliğe ve idareye kavuşması 1856'da imzalanan Paris muahedesi takip eden yıllarda, Avrupa büyük devletlerin ve bilhassa Fransa'nın teşvik ve yardımı ile olmuştur. Bu suretle meydana gelen Romanya prensliğinin hususi ve siyasi durumu, Osmanlı hükümeti ile Paris muahedesi imzalayan diğer devletler tarafından da tasdik edilmiş bulunduğu için Romanya'nın Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki durumu 1865 öncesine göre, geniş ölçüde değişmiştir. Abdülhamit II. devri başlarında, Romanya'nın Osmanlı devletine bağlılığı Romanya prensinin Osmanlı Padişahını metbu tanımasından ve her yıl İstanbul'a muayyen bir para göndermesinden ibarettir. Osmanlı Hükümeti, Romanya'nın anayasa ile tesbit edilmiş olan idare tarzına hiçbir suretle müdahale edemeyeceği ve bu tarzı değiştirmeyeceği için Romanya tam ve kesin olarak muhtar bir devlet haline gelmiştir.

Sırlar, 1804 isyanını mütaakıp Osmanlı hâkimiyetinde kalmakla beraber Rusya'nın yardım ve himayesi ile muhtariyet hakları elde etmeye muvaffak olmuşlardı. Osmanlı hükümeti, 3 Ağustos 1830 ve 24 Kasım 1838 fermanlarıyla yerli sülâleden gelen Sırbistan beyine, Sırbistan'ı, Osmanlı İmparatorluğu adına idare etmek yetkilerini vermişti. Paris muahedesinde (1856), büyük devletler bu yetkileri garanti ettikleri gibi bundan böyle tek taraflı değiştiremeyeceğini de tesbit ettiler. 1862'de Belgrad'da çıkan olaylar sonunda, Osmanlı hükümeti ile Sırbistan arasında çıkan anlaşmazlık çeşitli safhalardan geçtikten sonra 1867'de Türk askerlerinin Sırbistan kalelerinden çekilmesi ve Sırp Beyi'nin bu kalelerin muhafazası ile görevlendirilmesi suretiyle son buldu. Abdülhamit II. devri başında Sırbistan, 29 Haziran 1869 tarihinde ilân edilmiş olan anayasaya göre idare edilen irsi

ve meşruti bir prenslik idi. Obrenoviç ailesinden gelen Prens, devlet başkanı idi. Kanun yapma hakkını Millet Meclisi ile paylaşmakta, kanunları yürütme kudretini de nefsinde toplamakta, dış münasebetlerde Sırbistan'ı temsil etmekte, yabancı devletlerle muahedeler akdetmekte ve ordunun başkomutanı bulunmakta idi. Bundan başka Dahiliye, Maliye, Harbiye, Maarif, Nafia Nezaretlerini ihtiva eden bir kabineye malikti. Sırbistan ayrıca bir Devlet Şûrası ile büyük işler hakkında karar vermek üzere olağanüstü hallerde toplantıya çağırılan bir Büyük Millet Meclisine sahipti. Anayasa ile belirtilmiş olan bu hükümet şekli ve idare tarzı da gösteriyor ki, Sırbistan, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde, ayrı bir hükümet karakteri taşımakta idi. Sırbistan'ın İmparatorluğa bağlılığı, Padişahın, Sırp prensinin şu veya bu suretle tahtı boş bırakması halinde, Büyük Millet Meclisi tarafından seçilecek yeni bir prensi, bir ferman ile tanımaktan ve ondan yılda muayyen bir vergi almaktan ibaretti.

Karadağ, Balkanlar'da, arazisinin dağlık olması hasebiyle Osmanlı nüfuzunun en az hissedildiği yer olarak kalmıştır. Bu sebeple Karadağ hukuki olmasa bile fiili olarak ve muhtar bir şekilde uzun zaman idare edilmiştir. Karadağ Beyi, 23 Nisan 1855'de halka, siyasi, içtimai, medeni, adli ve cezai hak ve vazifelerini belirten bir kanun çıkarmıştır. Bu ilk yazılı kanuna göre, Karadağ Derebeylik esasları üzerine kurulmuş irsi ve mutlak bir hükümet manzarası göstermektedir. Paris kongresi arifesinde, Karadağ Beyi, Osmanlı hâkimiyetinde bulunmadığını iddiaya kalkışmış ise de Osmanlı Hariciyesi bu iddiaları alâkalı devletler nezdinde yaptığı teşebbüsler ile çürütmüştür. 1861'de Karadağ ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çıkan harp sonunda imzalanan muahede ile Osmanlı devleti, Karadağ'ın iç idaresindeki muhtariyetini zımnen kabul etmiş, Karadağ da Osmanlı hâkimiyetinde bulunmadığı hususundaki iddialarından vazgeçmiştir. Böylece, Abdülhamit II. devrinin başlarında, Karadağ Beyliği veya Prensligi de Osmanlı İmparatorluğu'na Romanya ve Sırbistan gibi gevşek bağlarla bağlı ve muhtariyet ile idare olunan bir Beylik veya Prensliktir.

Sisam Beyliği, Mahmut II. devrinde, 10 Aralık 1832 tarihli bir ferman ile ve muhtariyet ile idare edilir bir hale getirilmiştir.

Bu hal, bir nota ile İngiltere, Rusya ve Fransa hükümetlerine bildirilmiştir. Ferman hükümlerine göre, Sisam halk tarafından ve ileri gelenler arasında seçilen bir Meclis marifetiyle idare edilecek, bu meclis adanın, asayiş, mezhep ve ticaret işleriyle alâkâlı işleri hususunda kararlar verecek ve bunların yürütülmesi ile ilgilenecektir. Meclis başkanı aynı zamanda Sisam Beyi unvanını taşıyacaktır. Bey, Babıâli tarafından tâyin edilecektir. Sisam Beyi ve Meclis üyeleri seçimlerini mütaakıp İstanbul'a gelip Padişaha tâzimlerini sunacaklardır. Sisam adası yılda 400.000 kuruş tutarında Osmanlı hükümetine vergi verecektir. Abdülhamit II. devri başlarında, Sisam bu muhtariyet esaslarına göre idare edilmekte idi.

Mısır, Abdülhamit II. devri başında, Mehmet Ali Paşa ailesinden gelen ve Hidiv adını taşıyan bir vali tarafından idare edilmektedir. Hidiv ailesinin hak ve selâhiyetleri ile Mısır'ın imtiyazları 1841 tarihinden beri yabancı devletlerin itulâ ve muvafakatlerine arz edilen fermanlarla tesbit edilmiş bulunmaktadır. Bu fermanlara göre, Mısır Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olarak itibar edilmekle beraber Hidiv Mısır'ın iç idaresini her yönden dilediği gibi tanzim etmekte ve hattâ yabancı devletlerle ticaret muahedeleri imzalamakta ve onlardan borç para almakta serbesttir. Mısır'ın bir Meclisi, vali tarafından tâyin edilen muhtelif Nazırlardan kurulan bir hükümeti, ordusu ve donanması vardır. Mısır'ı Osmanlı devletine bağliyan başhca müeyyideler, Padişahın, Mehmet Ali ailesinden gelen Hidivleri bir ferman ile tanımasından ve İstanbul'a her yıl Kahire'den gönderilen muayyen vergiden ibarettir.

Tunus, Mısır gibi, Abdülhamit II. devri başlarında muhtariyet ile idare edilmekte idi. Muhtariyet statüsü, son defa, 23 Ekim 1871 tarihli bir ferman ile tesbit edilmişti. Buna göre, eyâletin idaresi veraset hukukuna dayanmak suretiyle Tunus Beyi'ne bırakılmıştır. Tunus Beyi, Cuma namazında Padişah adının hutbede söylenmesi, bastıracağı paraya Padişah tuğrası koyması, Türk bayrağını muhafaza etmesi şartıyla eyâletin iç işlerini idarede serbest bırakılmıştır.

Bey bundan başka, harp, sulh ve hudut değişikliği dışında kalan hususlarda yabancı devletlerle siyasi münasebetler devam

ettirmekte de serbest bırakılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı bir devletle harbe tutuşması halinde, Tunus Beyi mevcut imkânlarına göre, Osmanlı devletine askeri birlik gönderecek ve her yıl Babıâli'ye muayyen bir vergi ödeyecektir.

Mülki idare sis-
teminin tümü
üzerine genel
düşünceler

Yukarıda yapılan açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Abdülhamit II, devri başında, Osmanlı İmparatorluğu hudutları dahilinde bulunan yerlerde aynı tipten bir mülki idareye rastlanmamaktadır. Muhtar eyâletlerde yani Romanya, Sırbistan, Karadağ, Sisam, Mısır ve Tunus'da, mülki idare sistemi, muhtariyet hakları icabı olarak adigeçen devletlerin prensleri ve paşaları tarafından tanzim edilmektedir. Osmanlı devleti, bu eyâletlerin sınırlarını değiştirmedigi gibi mülki idare sistemlerine de herhangi bir suretle tasarrufta veya müdahalede bulunamıyordu.

Müstakil sancaklardan Cebeli Lübnan ile merkeze bağlı imtiyazlı vilâyetlerden Girit hakkında tatbik edilmekte olan mülki idare sistemi, yabancı devletlerin baskısı ve hattâ bu sancakların birincisinde bu devletlerin iştiraki ile tesbit edilmiş olduğundan bu sistemi kendi iradesi ile değiştirmesi imkânsız hale gelmişti. Şu halde, imtiyazlı eyâletlerde olduğu gibi, buralarda da devletin mülki idare yönünden iradesi sınırlandırılmış ve dondurulmuştu.

Merkeze bağlı vilâyetlerin mülki taksimat ve idare esasları Fransa'nın Département sistemi örnek alınmak suretiyle kurulmuştu. Département sistemi Fransa için olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu için de mantıki ve modern idi. Fakat bu sistem Fransa'nın coğrafya, millet ve kültür unsurları ile meydana gelen bünyesinin emrettiği ihtiyaçlara göre hazırlanmıştı. Bilindiği gibi, Fransa iki üç Osmanlı vilâyeti kadar bir sahaya sahipti. Halkı mütecanis ve millî bir karakter iktisap etmişti. Tarih boyunca, halk müşterek bir kültüre de kavuşmuştu. Şu halde, Département sistemi millî bir devlet için mantıki olduğu kadar da tabii idi.

Buna karşılık aynı sistem, Osmanlı devleti için, mantıki olmakla beraber tabii de değildi. Çünkü Osmanlı devleti, bir İmparatorluk idi. Halk millî karakter iktisap etmemişti. Tarih boyunca siyasi mukadderat bakımından müşterek hareketlere iş-

tirak etmiş olmakla beraber ortak bir kültür vücade getirmemişti. Çeşitli bölgelerde dili, dini içtimai durumları ve gelenekleri ayrı topluluklar yaşamakta idi. Bunları İmparatorluk bünyesinde tutan kuvvet, devletin sağlamış olduğu sulh ve sükûn ile refah idi. Bu kuvvet zayıfladığı ve kaybolmaya başladığı andan itibaren Osmanlı toplulukları aynı unsurları sağlayacak yollar aramaya ve İmparatorluktan ayrılma temayülleri göstermeye başlamışlardır. Bu sebeptendir ki, Fransa'dan, hazır elbise gibi alınan mülki idare sisteminin Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısına uymaması ve bazı hallerde, tatbikat bakımından güçlükler yaratması tabii idi. Bu güçlükleri, mülki taksimat ve mülki idare olmak üzere ikiye bölerek incelemek mümkündür.

Mülki taksimattan doğan güçlüklerin başında, Osmanlı vilâyetlerinin çok geniş olması gelmektedir. Fransa, ancak birkaç Osmanlı vilâyeti genişliğinde olmasına rağmen, 86 Département'a ayrıldığı ve ortalama olarak bir Département'ın genişliği 6,2382 kilometre tuttuğu halde, Osmanlı İmparatorluğu 30 vilâyete ayrılmakta ve bunların, umumî olarak yüz ölçümleri 30.000 ile 100.000 kilometre murabbaı arasında tahavvül ettiği görülmektedir. Umumî diyoruz çünkü, Trablus - Garp gibi istisna teşkil eden ve yüz ölçümü 1,000,000 Km². 'den fazla tutan bir vilâyeti dikkate alırsak şaşırtıcı bir durum karşısında kalabiliriz. Unutulmaması lâzım gelen bir nokta da yalnız bu vilâyetin aşağı yukarı Fransa'nın iki misli kadar olduğudur. Osmanlı devletinin taşıt ve haberleşme araçlarının da kifayetsiz olduğu halde bu kadar geniş vilâyetler kurması elbette idareyi güçleştiren âmiller arasındadır.

Mülki taksimattan doğan ikinci bir güçlük de, nahiye dairelerinin kurulması hususunda, uzun zaman, tereddüt edilmesi olmuştur. Osmanlı devlet adamları, Département sistemini iktibas ederken, zaruri olarak idari otorite bakımından piramidi andıran bu sistemin zirvesinden başlamışlar yani ilkin vilâyet sonra sancak daha sonra kaza ünitelerini kurmuşlar ve temel değerinde olan nahiyeye gelince, durmuşlar veya duraklamışlardır. Halbuki, mülki idareden beklenen insani, siyasi ve içtimai iktisadi neticeler bu teşkilât kurulmadıkça sağlanamazdı. Osmanlı devlet adamlarının nahiye'nin değerini kavramış olduklarına şüphe yoktur. Sait Paşa, Nahiye'yi medeni bir devletin mülki teşkilâtının esası olarak kabul etmekte ve eskiden Osmanlı İmparatorluğunda

nahiyeye muadil bir teşkilâtın mevcut olduğunu da işaret ettikten sonra 1877'de nahiye usulünün hâlâ kurulamamış olduğuna teessüf etmektedir²⁴⁷. Sait Paşa, nahiye dairelerinin kurulmasındaki gecikmeyi, Abdülhamit II.'nin vehmi ile açıklamaktadır. Paşa'ya göre, bir gün Abdülhamid'e vilâyet nizamnamesindeki nahiye teşkilâtından bahsedilirken, Padişah, nahiye nedir diye sormuş, kendisine Commune diye cevap verilmiş. O da Avrupa seyahati esnasında Paris'te 1871 ihtilâlini yapan Komün hakkında işittiklerini hatırlıyarak vilâyet nizamnamesinden nefret etmiş ve nahiyelerin kurulmasını bir müddet için geciktirmiştir.²⁴⁸

Mülki taksimattan doğan güçlükler yanında, mülki idare organlarının normal surette işlemlerini engelliyen esaslı birtakım güçlükler de vardı. Bunları şu suretle sıralamak mümkündür: Mülki âmirlerin ve memurların kifayetsiz olması, mülki âmirler ve memurlar üzerinde vilâyet eşrafının (ileri gelenler) nüfuzu, yabancı konsolosların müdahaleleri.

Mülki idarenin, yukarıda gösterilen mevzuata göre işlemesi için her şeyden önce bu mevzuatı bilen ve ruhunu kavrayan mülki âmirlerle ve memurlara ihtiyaç vardı. Halbuki, mevzuatı yabancı örneklerinden iktibas etmek kolay olduğu kadar onu tatbik edecek âmirler ve memurlar bulunmak veya yetiştirmek kolay değildi. Mevzuatın ruhu, bir polis hükümet idaresi yerine bir hukuk ve iktisat idaresi kurulmasını gerektirmekte idi. Bu yeni zihniyette elemanlar yetiştirmek için ise okullara ihtiyaç olduğu gibi, Padişah'tan başlamak üzere, bütün nazırların da bu zihniyete intibak etmesi gerekiyordu. Halbuki, mülki âmirler, umumiyetle Babıâli kalemlerinden yetişmiş, başlıca hünerleri kitabet denilen Babıâli'nin yazışma usulüne vakıf olan kimselerdi. Bundan başka, mülki memuriyetlerini anlayışları da vilâyette düzeni sağlamak ve vergiyi toplamak konularında toplamıyordu. Bu yetersiz yetişmenin ve noksan anlayışın telâfisi hamiyetle telâfi edilebilirdi. Nitekim Mithat Paşa'nın, Abdülaziz devrinde yaptığı valiliklerde muvaffak olması, hamiyetli olması ile izah edilebilir. Onun her gittiği yerde hâlâ anılan bir eser bırakmış olmasına rağmen, aynı devirde valilik yapan yüzlerce kimseden ya önemli denecek şey

²⁴⁷ Sait Paşa'nın Hâtıratı, I., s. 286.

²⁴⁸ Aynı eser, I., s. 208.

kalmamış veyahut kötü hâtıralar kalmıştır. Şu halde, valilerin tâyini için aranan şartlar kala kala bilgi ve meziyete inhisar ediyordu. Halbuki bunlar da rivayet edilmiyordu. Hatır, gönül, iltimas ve rüşvet gibi, devleti kemirici âdetlerin vali tâyinde rol oynaması normal sayılmakta idi. Bu hal validen sonra gelen mülki âmir ve memurlar için de aynıyle vaki idi. Nitekim bu cihet Ahmet Mithat Efendi'nin şu ifadesi ile de belgelenmektedir: Müdürlük, Kaymakamlık ve hattâ Mutasarrıflığa varıncıya kadar memuriyetler Abdülaziz devrinde o kadar suiistimaller ile verilirdi ki, sarayın harem dairesinden veya ağalarından birisinin rica yollu ufak bir tezkeresi dahi hükümet işlerinden tamamen gafil olan bir adama Müdürlük, Kaymakamlık ve hattâ Mutasarrıflık bile verilmesine kâfi gelirdi.²⁴⁹ Bu suretle tâyin edilen âmir ve memurların düşündükleri başlıca şey, gittikleri yerde para toplamak ve tâyinlerindeki usule göre mevki ve rütbelerini yükseltip bir an önce kapağı İstanbul'a atmak idi.

Mülki idarenin gereği gibi yürütülmesine mâni olan bir âmil de mülki âmirlerin, tâyin edildikleri yerlerde rastladıkları mahallî mukavemet idi. Bu mukavemet, evvelâ şehir ve kasabalar eşrafından gelmekte idi. Bu yerlerde servet esasına dayanan bir nevi derebeylik vardı. Herkes kendisinden daha zengin, bir ağanın bir dereceye kadar nüfuzuna zincirleme suretiyle bağlı idi. Böylece, şehirlerde ve kasabalarda nüfuzlu ağaların teşkil ettiği gurup veya grupların sözü geçiyordu. Ağaların İstanbul'da, sarayda ve Babıâli'de, menfaat sağlamak suretiyle elde ettikleri nüfuzlu hâimleri de bulunmakta idi. Mülki âmirler, ağaların bu durumunu hesaba katarak çalışmak zorunda idiler.

Müslüman halk yanında, Hristiyan halkın da yaşadığı vilâyetlerde ise mülki âmirlere ve bilhassa valilere güçlükler çıkaran ağalardan başka, bir de yabancı konsoloslar vardı. Bunlar, Hristiyan halkın hükümet idaresine karşı himayesini üzerlerine alıyorlardı. Onların mahkemeye düşen işlerini bile takip ediyorlardı. Bir konsolos bulunduğu yerde kendi nüfuzu altında topladığı Hristiyanları bu suretle kendi hükümetinin görüşüne göre idare ediyordu.²⁵⁰ Konsoloslar icabında İstanbul'daki elçileri vasıta-

²⁴⁹ Ahmet Mithat, Üss-ü İnkılâp, II., s. 36.

²⁵⁰ Hilmi Bayur, Kâmil Paşa, s. 88.

siyle, Babıâli'ye valiler hakkında şikâyetlerde de bulunarak onları yerlerinden attırıyorlardı.

Valiler, vilâyetin Müslüman halkı ileri gelenleri ile konso-losların himayesine sığınan Hristiyan halkın eşrafına, ancak devlet otoritesine güvenerek karşı koyabilirlerdi. Halbuki çoğu hallerde, bu mahallî kuvvetlerin şikâyetleri üzerine feda edilmekte idiler. Bu sebeptendir ki, valiler de yerlerini muhafaza etmek için çarnaçar, mahallî kuvvetlere boyun eğerek vazife gördüklerinden mülki mevzuat ile tesbit edilmiş olan idare tarzı işletilemiyordu.

ABDÜLHAMİT II. DEVRİNDE MÜLKİ İDARE İLE İLGİLİ MESELELER

Kanunu Esasının Mülki idare ile ilgili hükümleri Abdülhamit II. devrinin başlarında, yukarıda karakteri işaret edilen mülki idare tatmin edici olmaktan uzaktı. Tanzimata gelinceye kadar, Osmanlı İmparatorluğunda, mülki idarede devlet otoritesi iki ana müesseseye istinat etmişti. Bunlardan biri ordu, diğeri de adliye idi. Tanzimat ile beraber mülki idare adı ile ordudan ve adliyeden müstakil olan bir üçüncü ana müessesenin kurulmasına girişilmişti. Bu müessese, Abdülaziz devrinde ancak kendine has bir karakter kazanmaya başlamıştı. Abdülhamit II.'yi tahta çıkaran kuvvet, devletin bütün müesseselerindeki zaafın ortadan kaldırılmasını istediği gibi, mülki, idarenin de gelişme yolundaki yürüyüşünü hızlandırmasını istemekte idi. Bu sebeptendir ki, hükümet tarafından hazırlanıp Padişah tarafından ilân edilen Kanunu Esaside, mülki idare ile alâkalı hükümlerin de bulunduğu görülmektedir.

Bu hükümleri, genel olarak şu noktalarda toplamak mümkündür: 1) Osmanlı devleti memleketleri, bugünkü toprakları ve imtiyazlı eyâletleri içine alan bir bütün teşkil etmekle hiçbir zamanda hiç bir sebeple ayrılık kabul etmez. 2) Vilâyetlerin idare usulü, yetkilerin genişletilmesi ve görevlerin ayrılığı üzerine kurulmuştur. 3) Vilâyetler, sancak ve kaza merkezlerinde olan idare meclisleriyle yılda bir defa toplanan Vilâyet Genel Meclisleri üyelerinin seçim tarzı özel bir kanun ile tevsi edilecektir. Vilâyetler Genel Meclislerinin salâhiyetleri: yolların tanzimi, itibar sandıklarının teşkili, sanayi, ticaret ve ziraatin geliştirilmesi, umumi

maarif ve eğitimin yayılması gibi hususları görüşmek, bundan başka vergilerin tesbitinde ve toplanmasında ve diğer hususlarda kanun ve nizamlara aykırı gördükleri halleri ilgili makamlara bildirmek ve bunların düzeltilmesi yolunda şikâyetle bulunmak hakkını da ihtiva edecektir. 4) Belediye işleri, İstanbul'da ve taşrada, seçim suretiyle kurulacak olan Belediye Meclisleri tarafından görülecektir.

Bu hükümlerden de anlaşıldığına göre, Kanunu Esasi, Abdülhamit II. devrine intikal eden mülki taksimatını bir realite olarak kabul etmektedir. Vilâyetler için tesbit edilmiş olan hükümler ise idarede çevre (ademi merkezîyet) prensibini ortaya koymakta, vilâyetler Genel Meclislerini idareye, geniş ölçüde iştirak ettirdikten başka onlara, kanunsuz hareketler halinde, alâkalı makamlar nezdinde şikâyetle bulunmak hakkını tanımakla mülki âmirler üzerinde bir nevi murakabe yetkisi tanımaktadır. Hiç şüphe yok ki, bu son nokta çok önemlidir. Çünkü hükümet otoritesini temsil eden vali ile mahallî otoriteyi temsil eden Meclis arasında bir muvazene kurmaktadır. Vali, eskiden olduğu gibi, temsil etmekte bulunduğu otoriteye dayanıp dilediğini yapmakta ve dilediğini yapmamakta serbest değildir. Her türlü çalışmalarında, kanun ve nizamlara uygun surette hareket etmeye bu münasebetle Vilâyet Genel Meclisinin fikrini sormaya ve reyini almaya da mecburdur.

Kanunu Esasinin getirdiği önemli prensiplerden bir diğeri de Belediye işlerini, ayrı tutması ve onların yürütülmesi için Belediye Meclisleri kurulmasını emretmesidir.

Mebuslar Meclisi
ve Mülki İdare

Mebuslar Meclisi, 20 Mart 1877'de, açılışını mütaakıp, mülki idare konusunu ele aldı. Devlet Şûrası tarafından hazırlanıp hükümetçe kendisine sevk edilen vilâyetler kanunu ile Belediyeler kanunu tasarılarını görüşmeye başladı. Mebusların çoğu, vilâyet Genel Meclisi üyeliği yapmışlardı. Mülki idarenin işlemesi hakkında bilgi sahibi idiler. Bu idaredeki fenalıkların nereden geldiğini de biliyorlardı. İyi bir vilâyetler kanunu çıkarıldığı takdirde, bunun "En büyük ıslâhat hamlesi" olacağını ifade ediyorlardı. Görüşmeler sırasında, en çok şu meseleler üzerinde durulduğu görülmektedir: Vilâyet-

ler Kanununun Anayasaya uygun hale getirilmesi, mülki idarenin lâikleştirilmesi, memur meselesinin halli.

Kanun tasarısında, Nahiye Meclisleri üyelerinin yarısının Müslüman olan diğer yarısının da Müslüman olmıyan üyelerden kurulacağı yazılmıştı. Mebuslardan bazıları, böyle bir ayırmanın Kanunu Esasinin lâfzına ve ruhuna aykırı olduğunu belirttiler. Gerçekte de Kanunu Esaside Osmanlıları, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin siyasi haklar yönünden kesin olarak eşit kabul etmiş bulunuyordu. Müslüman mebuslardan bazıları ile Hristiyanların azınlıkta bulundukları bölgelerden gelen birkaç kişi de Kanunu Esasi ile din ve mezhep cemaatlerinin muhafaza edilmiş olduğunu belirterek bu ayrılığın muhafaza edilmesini istediler. Dahiliye Nazırı Cevdet Paşa, hükümet adına yaptığı beyanatta, Hristiyan ve Müslüman tefrikinin Nahiye Meclislerinden kaldırılmasının mümkün olduğunu söyliyerek mesele halledildi. Vilâyet Meclislerinde, müftülerin tabîi üye bulunmasını tesbit eden madde de çok tartışmalara sebep oldu. En çok Hristiyan mebuslar, müftünün dinî, bir memur olduğunu öne sürerek böyle bir mecliste yeri olamayacağını, aksi halde Müslüman olmıyan ruhanî memurların (Haham başı ve Piskopos) de bulunması gerektiğini ifade ettiler. Kendilerine, müftünün ruhani bir memuriyeti temsil etmediği, Müslümanlıkta ruhbanlık mevcut olmadığı anlatıldı ise de ikna etmek mümkün olmadı. Bununla beraber, çoğunluk maddenin olduğu gibi kalmasına karar verdi.

Mebuslar mülkî memurların kifayetsizliği üzerinde mutabık kaldılar.²⁵¹ Memleketin başına gelen bütün fenalıkları fena memurların kötü idaresine atfettiler. "Ziraat, ticaret, sanat, ilim ve fen ve bütün umumi menfaatlerimizin böyle kendi haline terk edilmiş olması memurlarımızın vazifelerini kötüye kullanmalarından dolayıdır. Birtakım derebeylerine, sahte hanedanlara insafsız mültezimlere, namussuz çorbacılar (Hristiyanların büyüklüklerine çorbacı denmektedir) fesatçı ve tezvirci adamlara yer veren, fukarayı bir kat daha perişan eden memurlardır" dediler. Mebusların teşhis ettikleri bu hastalığın sebeplerini de tesbit ettikleri görülmektedir. Başlıca sebepleri şu suretle belir-

²⁵¹ Memurlar hakkında yapılan görüşmeler için bakınız : Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan, I., s. 67, 145 ve II., s. 121 - 114, 232 - 244.

tiler : 1) Memurların tâyininde sabit ve sağlam usuller mevcut değildir. Rüşvet, kayırma, iltimas tâyinde başlıca rol oynamaktadır. 2) Bu suretle tâyin edilen memurların çoğu cahildir. Memurlar vazifelerini kavramakta ve icaplarını yerine getirmekten âcizdirler. 3) Memur maaşları 400 kuruş ile 1000 lira gibi büyük nisbetsizlik arzeden rakamlar arasında tahavvül etmekte, büyük memurlar maaşlarını vaktinde ve altın olarak almalarına karşılık, küçük memurlar aylarca maaş yüzü görmemekte, kendilerine maaş verildiği vakit de kâğıt para olarak verilmektedir. 4) Memurların mevkilerinde hiçbir hukuki garantileri mevcut değildir. “Sadık, namuslu, vazifesini bilir ve halkın sevgisini kazanan memurların kabahatsiz ve sorgusuz hasbelicap (görülen lüzum üzerine demektir) azledildikleri görülmektedir” “Namussuz, rüşvet alan, cahil, vazifesini yapmayan memurlar hakkında yapılan şikâyetler, dikkate alınmamakta, alınmak mecburiyeti hasıl olduktan ise bunlar, becayış ile başka yere gönderilmekte veyahut azledilip bir müddet mazul bırakıldıktan sonra daha önemli memuriyetlere tâyin olunmaktadır”.

Mebuslar, memurlar hakkında bu tabloyu çizerken şâhit oldukları olayları misal olarak getiriyorlardı. Neticede şu karara vardılar: Memurların tâyinleri ile vazife ve salâhiyetleri özel kanunla tesbit edilmeli, şeref ve haysiyetle yaşamalarını sağlayacak maaşlar bağlanmalı ve mevkilerinde güvenliklerini temine yarayan tedbirler alınmalıdır.

Mebuslar Meclisi, memurlar hakkında gerekli kanunları ve tedbirleri meydana getirmeye vakit bulamadı. Fakat vilâyetler kanununu çıkarmıya muvaffak oldu. Kanun, Âyan Meclisi tarafından da tasdik edildi. Ancak, Abdülhamit II. vetosunu kullandığı için Meclisin ikinci döneminde tekrar görüşmiye arzedildi. Kanunu Esasiye göre, kanunun mucip sebepleri ile Meclise iade edilmesi gerekirken, hükümet bu ciheti bilerek veya bilmiyerek ihmal etmişti. Mebuslar, bundan dolayı hükümeti şiddetle tenkit ettiler. Devlet Şûrası sözcüsü, sözlü olarak mucip sebep göstermek istedi. İsteği reddedildi. Abdülhamit II.'nin evvelce açıklanan sebeplerle Meclisi dağıtması, mülki idarede Meclis tarafından yapılmak istenen teşebbüslere son verdi. Böylece devletin diğer faaliyet alanlarında olduğu gibi, mülki idare alanında tekrar şahsî ve keyfî idare tarzına ve usullerine dönmüş oldu.

**Berlin muahedesi
ile neticelerinin
Mülki idare üze-
rine tesirleri
(Hudutların
daralması)**

Osmanlı - Rus harbi sonunda imzalanan, Ayas-
tafanos muahedesiyle onu değiştiren Berlin mua-
hedeşi ve bu muahedenin neticeleri, Osmanlı
devletinin mülki taksimatında ve idaresinde de-
rin tahavvüller meydana getirdi. Bu tahavvül-
lerin mânası, umumi olarak Osmanlı hudutlarının

daralması, Osmanlı hudutları içinde kalan bazı vilâyetlerde dev-
let otoritesinin tahdit edilmesi, bazılarında da bu otoriteye müda-
hale edilmesi yolunda yabancı nüfuzuna açık kapı bırakılmasıdır.

Berlin muahedesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun imtiyazlı
eyâletleri bulunan, Karadağ, Sırbistan ve Romanya prenslik-
lerinin İmparatorluktan ayrılıp müstakil hale gelmelerini sağ-
ladığı gibi bu devletler için çizdiği yeni hudutlar içinde, evvelce
Osmanlı idaresinde bulunan bazı toprakların da kalmasını temin
etti. Bundan başka Kars, Ardahan ve Batum vilâyetlerinin Rus-
ya'ya, Katur şehrinin İran'a verilmesini de tanıdı. Keza Bosna
ve Hersek'in, Avusturya tarafından bu vilâyetlerde asker bulun-
durmak şartıyla idare edilmesine karar verdi. Berlin muahede-
sinin imzalanmasından önce de Osmanlı hükümeti ile İngiltere
arasında yapılan andlaşma gereğince, Kıbrıs adası İngiltere hâki-
miyetine devredildi. Berlin muahedesi, bu suretle Osmanlı toprak-
larını taksim ettikten başka, gelecekte daha başka toprakların
da Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmasına zemin hazırladı. Nite-
kim 1881'de Tunus eyâleti Fransa tarafından işgal edilerek Fran-
sa İmparatorluğu'na ilhak edildiği gibi, 1882 'de Mısır eyâleti de
İngilizler eline geçti. Bütün bu imtiyazlı ve imtiyazsız eyâlet-
lerin ve vilâyetlerin elden çıkması ile Osmanlı hudutları daral-
mış oldu.

**Devlet otoritesi-
nin bazı vilâyet-
lerde tahdit
edilmesi**

Berlin muahedesi, Osmanlı hâkimiyetinde bulu-
nan imtiyazlı eyâletleri bir yandan müstakil
duruma getirirken, öte yandan merkeze bağlı
olarak idare edilmekte bulunan bazı eyâletleri
imtiyazlı duruma getirmekle, bu vilâyetlerde

devlet otoritesini daralttı : Tuna vilâyeti (Romanya'ya verilen
Dobriçe müstesna) ile Niş vilâyetinin bir kısmı üzerinde, bir Bul-
garistan Prensliği kuruldu. Bu prenslik Osmanlı hâkimiyetinde
bulunmakla beraber büyük devletlerin de iştirakiyle tanzim edi-

lecek bir dahili nizamnameye göre Hristiyan bir hükümet tarafından idare edilecek ve millî bir orduya sahip olacaktır. Bu sebeple de Osmanlı askeri Bulgaristan'da bulunmayacaktır. Bundan başka, yine Berlin muahedesi ile Balkanların güneyinde, "Doğu Rumeli vilâyeti" adı ile siyasi ve idari bakımdan Osmanlı hâkimiyetinde bulunmak ve fakat bir Hristiyan vali tarafından idare edilmek üzere muhtar bir vilâyet kuruldu. Hristiyan vali, büyük devletlerin muvafakatiyle ve beş yıl müddet için Osmanlı hükümeti tarafından tâyin edilecek, vilâyetin asayiş yerli milis ve yerli jandarma kuvveti ile sağlanacak, vilâyette çerkez ve başıbozuk yerleştirilmeyecektir. Osmanlı hükümeti doğu Rumeliye asker göndermek zorunda kaldığı vakit, bunun mucip sebeplerini İstanbul'daki büyük devletler elçilerine bildirecektir. Doğu Rumeli'de çıkan isyan sonunda 5 Nisan 1886 'da Bulgaristan ile Osmanlı hükümeti arasında yapılan bir anlaşmaya göre, Bulgaristan Prensi'nin aynı zamanda Doğu Rumeli valisi olması tanındığından, bu eyâlet de fiilen Bulgaristan ile birleşmiş oldu. Bu kısa bilgiden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı devletinin idare yetkileri Doğu Rumeli'de de silinmiş veya çok silik bir hal almıştır.

**Berlin muahedesinden sonra
Merkeze bağlı
vilâyetlerin
idaresi**

Berlin muahedesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak maksadiyle âdeta saatli bir bomba gibi hazırlanmıştı. Rusya, Paris muahedesine kadar tek başına devam ettirmiş olduğu, Şarktaki Hristiyanları savunma tezini Berlin muahedesine de münasip bir formül koydurmaya muvaffak olmuştu. Bu hususta Girit adası vasıta kılınmıştı. Şöyle ki, Girit adasının muhtar idaresini sağlayan 1868 tarihli dahili nizamnamesinde, haklı görünecek, tadilatın yapılacağı ve tamamıyla tatbik edileceği Osmanlı hükümetine kabul ettirilmişti. Girit nizamnamesinin, vergi muafiyetine dair olan kısmı dışında kalan hükümlerinin Rumeli vilâyetlerinde de yürütüleceği tesbit edilmiştir.

Rusların, gelecekte Balkanlar'da müdahalelerine açık kapı bırakan bu kazançlarına karşılık, İngiltere'de muahedenin 61 inci maddesiyle Doğu Anadolu vilâyetlerinde Rus nüfuzuna sed çekmek ve kendi nüfuzunu kuvvetlendirmek için şöyle bir hüküm koydurmuştu: "Osmanlı hükümeti, Ermeni kesafeti bulunan

eyâletlerde, mahallî ihtiyaçların gerektirdiği ıslâhatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin, Çerkez ve Kürtlere karşı, güvenliğini korumayı taahhüt eder. Osmanlı hükümeti bu hususta alınacak tedbirleri devletlere tebliğ edeceğinden, devletler de sözkonusu tedbirlerin tatbikatına nezaret edeceklerdir".²⁵² Bu suretle, Berlin kongresinin Osmanlı hâkimiyetinde tanıdığı Rumeli vilâyetlerinde Rusya, Osmanlı hükümetinin hareket serbestisine engeller çıkarmak imkânını sağlamış bulunuyorlardı. İngiltere, üstelik Kıbrıs'ın kendisine verilmesi için tehdit yolu ile Babıâli'ye kabul ettirmiş olduğu muahdede Anadolu'nun doğu vilâyetlerinde yapılacak ıslâhatın, İstanbul ve Londra hükümetleri arasında kararlaştırılmasını tesbit ettirmişti.

İngiltere'nin, birden bire, Ermenilerin avukatlığını üzerine alması, ne insani hislerle ne de Osmanlı devletinin kuvvetlenmesi ile kat'iyen alâkalı değildi. Türk dostu olarak bilinen D'İsraili'nin "İngiltere hükümeti, Osmanlı devletinin vücudünü kazadan korumak için kefil olmuştur. Yoksa tabii ölümden kurtulmasını aslâ üzerine almaz"²⁵³ demesi çok mânalıdır. Realist İngiliz siyaseti Osmanlı - Rus harbinin seyrinden ve sonucundan Osmanlı devletinin ölüme mahkûm olduğu neticesini çıkararak, Mısır ile Arap yarımadasını eline geçirmeyi tasarlamış ve Rusya'nın Mezopotamya istikametinde ilerlemesini durdurmak maksadıyla, Doğu Anadolu'da Karadeniz ile İran hududu arasında Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerini içine alan muhtar bir Ermenistan kurmayı tasarlamıştı.

Berlin muahdesinde, Rumeli eyâletleri ile Anadolu vilâyetleri için ve bu maksatlarla sıkıştırılmış olan ıslâhat tedbirlerinin, bu kitabın birinci bölümünde etraflı bir surette izah edilen Ermeni ve Makedonya olaylarını meydana getirdiği ve Osmanlı devletine büyük gaileler açtığı burada bir kere daha hatırlatmak icabeder. Netice olarak şunu demek mümkündür. Berlin muahdesinden sonra Osmanlı devleti doğrudan doğruya hâkimiyetinde kalan vilâyetlerin büyük kısmı üzerinde ve tam mânasiyle harekât serbestisine sahip olmaktan çıkmıştı.

²⁵² Berlin kongresi protokollerinin tercümesi.

²⁵³ Hilmi Bayur, Kâmil Paşa, s. 86.

Mülki idaresi
yabancı müdahale-
lerine açık bırakılan vilâyetler

Bununla beraber, Berlin muahedesini takip eden yıllarda, Osmanlı devlet adamlarının mülki idare konularını, bir sisteme göre olmasa bile, perakende olarak ele aldıkları görülmektedir. Abdülhamit II.'nin mülki idare hakkındaki düşünceleri -eğer varsa- bilinmemektedir. Atıf Hüseyin'in hâtıratında ve Ali Vehbi Bey tarafından fransızca olarak yayınlanan "Abdülhamid'in Düşünceleri ve Hâtıraları" başlıklı kitabında bu konuya dair hiç bir kayda rastlanmamaktadır. Fasıllarla sadrazamlıkta bulunmuş olan Kâmil Paşa'nın hâtıralarında ve raporlarında, mülki idarenin bozukluklarına temas edilmiş olmakla beraber bu idarenin nasıl düzelmesi gerektiği hususunda köklü tedbirler mevcut değildir. Paşa, hamiyetli ve namuslu memurlar temin edilmekle bozuklukların düzelebileceğine işaret etmekte ise de böyle memurların nasıl bulunacağını bulunsa dahi mevcut şartlar dahilinde hamiyetleriyle namuslarının nasıl devam ettirileceğini göstermemektedir. Kâmil Paşa'dan daha uzun müddet sadrazamlık mevkiini işgal etmiş olan Sait Paşa'ya gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartların ve ihtiva ettiği çeşitli kavimlerin gözönünde tutularak çevrecilik (ademi merkezîyet) usulünün kabul edilmesine taraftar olduğunu, fakat Abdülhamit II.'nin buna yanaşmadığını ifade etmektedir.²⁵⁴

Abdülhamit II.'nin merkezeiliği çevreciliğe tercih etmesi istibdatçı eyiliminin bir neticesidir. Onun, Yıldız'ı bütün devlet dairelerinin merkezi haline getirdikten sonra, valilere geniş yetki vermesi sözkonusu olamazdı. Abdülhamit II., merkezeiliği o hale getirdi ki ortada, bir Dahiliye Nezareti bulunmasına rağmen, valileri bizzat veya saray kâtiplerinin iltiması üzerine tâyin etmiye başladı, kendilerine hususi şifreler vererek doğrudan doğruya sarayla muhaberelerinin temin etti.²⁵⁵ Kaldı ki, ona göre valilik aynı zamanda sürgün mânası da taşımakta idi. Sadrazamlıktan azledilen kimseler valilik ile İstanbul'dan uzaklaştırılırdı. Gözden düşen kimseler de aynı âkibete uğratılırdı. Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa, Padişah nezdinde itibarını kaybettiğinden

²⁵⁴ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. I., s. 208.

²⁵⁵ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. II., s. 15; Mahmut Kemal İnal, Son Osmanlı Sadrazamları, c. VI., s. 949.

dolayı Kastamonu Valiliğine tâyin edilen ikinci Mabeyinci Nuri Paşa'nın bu tâyin haberini öğrenmesi üzerine, hüngür hüngür ağladığını el ve etek öperek İstanbul'da kalmak için yüz suyu döktüğünü anlatır.²⁵⁶ Valiliklere tâyin edilenler de hafiyeler tarafından tarassut altında bulundurulur, en ufak şüphe üzerine yerlerinden atılıp başka yerlere gönderilir ve İstanbul'a dönmelerine izin verilmezdi. Bu hal, validen sonra gelen mülki âmirler ve memurlar için de aynıyle vaki idi.

Merkezcilik sisteminin ne derece ileri götürüldüğüne bir örnek de valilere merkeze danışmadan hiçbir masraf yapmalarını hususunda verilmiş olan emirlerdir. Masraf için gerekli iznin alınması ise çoğu kere zamana ihtiyaç gösterdiğinden, müteahhitler erzak vermemekte, kışlada askerler, ceza evlerinde tutuklular aç kalmakta, jandarma subaylarının bir kısmı istifa etmekte idi. Bazı yerlerde ordu subayları da toplu olarak mal müdürlüklerine müracaat ederek ihtiyaçları için istedikleri parayı, zorla ve korkutma ile almaya kalkışmakta idiler.²⁵⁷

Merkezcilik idaresi, Abdülhamit devrine intikal eden ve Mebuslar Meclisinde tesbit edildiği yukarıda işaret edilen idare hastalıklarını hafifletmek şöyle dursun, arttırmıştı. Abdülhamit II., gerçi vali adaylarını Mülkiye Mektebi mezunları arasından seçmeye dikkat etmiştir. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere onlarda hiçbir teşebbüs kabiliyeti bırakmamıştır. Bundan başka Abdülhamit II. vali tâyininde, çoğu kere yabancı elçilerinin kendisine tavsiye etmiş oldukları vali ve mutasarrıf adaylarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu suretle mülki idare üzerinde bazı hallerde onların murakabesini kabul etmiş demektir.²⁵⁸

Mülki idare hastalıklarından olan rüşvet ve irtikâbın da Abdülhamit II. devrinde eskisine nazaran daha yaygın bir hal aldığı görülmektedir. Sadrazamlık yapan bütün şahıslar, rüşveti idare için bir belâ kabul edip önüne geçilmesine taraftar oldukları halde, Abdülhamit II., bu usulü bir dereceye kadar, makbul değil ise bile mazur göstermiye çalışmıştır. Ona göre "devlet fakir olduğu için memurlarına vermekte olduğu para geçinmelerine yet-

²⁵⁶ Tahsin Paşa, Abdülhamit, Yıldız Hâtıraları, s. 227.

²⁵⁷ Hilmi Bayur, Kâmil Paşa, s. 189-190.

²⁵⁸ Said Paşa'nın Hâtıratı, c. I. s. 399.

miyecek kadar azdır. Memurlar da yaptıkları hizmete karşılık halktan geçimlerini sağlayacak miktarda ve maaşlarına ek mahiyette bir para almayı haklı görüyorlar. Bu bir gelenek haline gelmiştir. Evinde aç insan varken bir memurun bahşiş (rüşvet) alması tamamen insanidir ve kabili izahtır. Aynı şartlar dahilinde bir İngiliz, bir Fransız veya Alman memuru, aynı suretle hareket edecektir”²⁵⁹. Devrinde bahşiş adını alan rüşveti bu suretle savunurken Abdülhamit II., şuurlu veya şuurlu duygularla bir dereceye kadar, kendisini de savunmakta idi. Çünkü istibdatı üzerine bina ettiği hafiyelik, bahşiş üzerine kurulmuştu. Aynı zamanda, Halife olan bir Padişahın bahşişi normal göstermesi, etrafındakilere, vazifelerini kötüye kullanarak işin mahiyetine göre alacakları bahşişin miktarını geçim ihtiyaçlarına göre değil ihtiraslarına göre tesbit etmelerine vesile vermekte idi. Yabancılar verilen çeşitli imtiyazlarda vasıta olan saray erkânı, devleti zarara sokan binlerce, yüz binlerce lira komisyon alıyorlardı. Bu da rüşvetin veya bahşişin başka bir adı idi. Netekim 1901 tarihinde, Abdülhamit II., valilerin halktan para sızdırmalarına, yabancı elçilerin şikâyetini mucip olacak şekilde girişmelerine hiddetlenmiş ve Fransız elçisinin talebi üzerine, Bursa valisini azletmiştir. Bu münasebetle, rüşvet hakkındaki anlayışını şu suretle tadil ettiği görülmektedir: “kalabalık bir aileyi geçindirmek zorunda olan küçük memurların rüşvet almaları mazur ve kabili izah görülebilir. Fakat yüksek aylık alan yüksek memurlar şahsi aç gözlülüğü bırakıp hazine menfaatini üstün tutmalıdırlar”. Sadrazam Sait Paşa, rüşveti, meydana gelen ahlâk buhranının temeli olarak kabul ettiğini şöyle anlatmaktadır: “Ahlâkı bozan başlıca şeyler, bozgunculuk, yalan ve vatan sevgisi yokluğudur. Bunlar gittikçe yayılmakta olduğundan bir devletin felâket ve dağılma işareti olan bu halden pek korkulur. Yalnız tesselli olunacak şey vardır ki o da ahlak bozukluğunun halkın aşağı tabakasına, yüksek tabakaya olduğu kadar bulaşmamış olmasıdır. Binaenaleyh, devletin tümünü kaplamadan önce, bu hastalığın kaynaklarını kurutmak lâzım gelir. O da memurların rüşvet almalarını şiddetle önlemek ile olur. Çünkü hamiyetsizlik, memurların birbirlerine düşmanlığa, bazılarının yabancılarla elbirliği edip dev-

²⁵⁹ Ali Vehbi Bey, adigeçen eser, s. 22 - 23.

let menfaati aleyhine hareket etmeleri hep bu rüşvetten ve şahsi menfaat gözetmekten doğar. Bu kötülükleri yok etmekle iyi harekete davet etmenin tek tedbirleri rüşvetçileri ve fesatçıları meydana çıkan hareketlerinden sorumlu tutmaktır".²⁶⁰

Rüşvetin bir müessese halini alması, herkesin hakkını para kuvveti ile almasını ve aynı zamanda para sayesinde haksızlık yapılmasına imkân yaratılması demektir. Bu ise, devletin temelini teşkil eden adaletin tahrip edilmesinden başka bir şey değildi. İdaresizlik ve adaletsizlik vilâyetlerde eşkiyalık olaylarının meydana gelmesine sebep oluyordu. 1882 tarihinde Aydın vilâyetinde dağlar, çete yuvası haline gelmiş bulunuyordu. Yörük Osman, Çakırcalı Mehmet, Demir Mehmet, Kürt Mustafa, Harputlu Ömer çeteleri, çeşitli bölgelerde varlıklı kimseleri dağa kaldırmakta ve ailelerinden kurtuluş akçesi sızdırmakta idiler. Bazen bu eşkiyalar aralarında anlaşarak ve birlik olarak soygunculuk hareketlerine girişiyorlardı. Nitekim 1882 yılında Milâs kazasının Küllük iskelesini basmışlar ve vapur'dan çıkardıkları 40 kişiyi dağa kaldırıp 10.000 lira aldıktan sonra serbest bırakmışlardı. Bu gibi olaylar, yalnız Aydın vilâyetine de mahsus değildi. Mülki âmirlerin başlıca vazifesi eşkiya takibi idi. Eşkiyalık olayları, güçlkle bastırılmakta, fakat bir müddet sonra tekrar başlamakta idi. Nitekim 1898 tarihinde yine Aydın vilâyetinde Çakıcı adında bir eşkiya türemiş ve hükümet bunun hakkından gelmekten âciz kalmıştı. O zaman, İzmir valisi olan Kâmil Paşa, Çakıcı çetesinin Martin tüfeklerine sahip olduğu halde, jandarmasının elinde kısa menzilli Şnayder tüfekleri bulunduğunu yazmakta ve İstanbul'dan Martin istendiği halde gönderilmediğini anlatmaktadır²⁶¹. Çakıcı'nın kuvvet ile ortadan kaldırılması mümkün olamayınca, sarayın İbrikdarlarından Zeybek Mustafa adında birisi Ödemiş'e, eşkiya ile görüşmek üzere gönderilmiş ve bu zat ile yaptığı anlaşma neticesinde Çakıcı dehalet edip af olunmuştur. 1903 te ise Rumeli vilâyetlerinde daha geniş ölçüde eşkiyalık olaylarının cereyan ettiği bu kitabımızın "Makedonya Olayları"²⁶² konusunda açıklanmıştır.

²⁶⁰ Sait Paşanın Hâtıratı, c. I., s. 424.

²⁶¹ Hihni Bayur, Kâmil Paşa. s. 206.

²⁶² Bu kitabın "Makedonya olayları" bölümü.

Yukarıda, işaret edilen, yolsuzluklarla, huzursuzlukları önlemek maksadiyle Abdülhamit II. devrinde bazı tedbirlerin alındığı da görülmektedir. Bunları mülki taksimat ve mülki idare olmak üzere iki konuda incelemek mümkündür.

Abdülhamit II. devrinde mülki taksimatta yapılan değişiklik Mülki taksimatın, vilâyet, sancak, kaza ve nahiyelerden ibaret olan kademeleri muhafaza edilmiştir. Devrin başında birkaç vilâyette tatbik edilmiş olan nahiye teşkilâtı, zamanla bütün vilâyetlerde kurulmuştur. Osmanlı - Rus harbinin neticesi olarak Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan topraklar yukarıda işaret edilmiş olmakla beraber merkeze bağlı vilâyetlerden ayrılanların burada tekrar işaret edilmesini uygun görüyoruz. Şöyle ki : Tuna vilâyeti ile Sofya vilâyeti Bulgaristan Prensliğine, Bosna ve Hersek vilâyetleri de Avusturya ve Macaristan İmparatorluğuna terkedilmiş, Erzurum vilâyetine bağlı Kars ve Batum sancakları Rusya'ya, Cezayiri Bahri Sefit vilâyetine bağlı Kıbrıs sancağı İngiltere'ye bırakılmış, Edirne vilâyetinin Filibe ve İslimiye sancakları da imtiyazlı vilâyet haline getirilen doğu Rumeli vilâyetine verilmiştir.

Bu toprak kayıpları ve daha başka sebeplerle Rumeli'de Kosova, Anadolu'da Bitlis, Arap yarımadasında Musul ve Beyrut vilâyetleri teşkil edilmiş, bazı yeni kazalar ve sancaklar kurulmuş, merkeze bağlı sancaklardan bazıları da müstakil hale getirilmiştir.²⁶³

Abdülhamit II. devrinde, Rumeli'deki toprak kayıpları üzerine, ve Padişahın Pan-İslamizm siyasetine önem vermesi sebebiyle, Arap yarımadası vilâyetlerine önem verilmiye başlanmıştır. Bu cihet, devlet salnamelerinde mülki taksimat işaret edilirken daima Edirne vilâyetinden başlanmak üzere ve evvelâ Rumeli sonra Anadolu ve daha sonra Arap vilâyetlerinin gösterilmesi yolundaki usulün, terkedilerek Hicaz vilâyetinden ve Mekke'den başlanıp Arap vilâyetlerin başa alınması ve bir de vali maaşı bakımından bu vilâyetlerin birinci sınıfı teşkil etmesi ile sabittir. Arap vilâyetleri valiliklerine tâyin edilenlerin maaşı 2000 kuruş diğer vilâyetlerin ise bundan aşağı idi.

²⁶³ Abdülhamit II. devrinin başında ve sonunda mülki taksimatı gösteren bir tablo bu bölümün sonuna eklenmiştir.

Memur sayısında
artış

Abdülhamit II. devrinde, mülki idarede kullanılan memurlarda büyük bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Devlet salnamelerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, 1878 yılında Hicaz vilâyetinin merkez, sancak ve kazalarında bulunan bütün memurların sayısı 14, Hüdavendigâr vilâyetinin 62, Edirne vilâyetinin 87 olduğu halde, 1908'de memur sayısı birinci vilâyette 100, ikincisinde 148, üçüncüsünde ise 218'dir.

Bu artış, diğer vilâyetlerde ve devlet dairelerinde de meydana gelmiştir. Böylece devlet idaresi bürokratik bir karakter kazanmıştır. Memur artışının tek sebep ile açıklamaya imkân yoktur. Başlıca sebepler olarak şunları gösterebiliriz : Merkezci idarenin kuvvetlenmesi. Mülki idarede ve devletin diğer dairelerinde yeni hizmet yerlerinin açılması, Osmanlı vatandaşları için geçim sahasının daralması, rüşvet ve kayırma usullerinin kaldırılması şöyle dursun, eskisine göre daha da artması.

Abdülhamit II., kendisine intikal eden merkezci idare şeklini kuvvetlendirmiştir. Böyle bir idare şekli onun istibdatçı temayül ve teşebbüslerine de uygun gelmekte idi. Batıdan iktibas edilen idare şekilleri Fransa'dan alınmakta idi. Fransa ise Napolyon Bonapart tarafından kurulan merkeziyetçi prensiplere göre idare edilen bir devlettir. Fransız mevzuatı, Osmanlı İmparatorluğunda tatbik edilirken, temsil etmekte olduğu merkeziyetçi zihniyeti de getiriyordu. Nitekim Komün yani nahiye sistemi, Abdülhamit devrinde tesis edilince, binlerce nahiye kurulmuş ve memur kadrosu için binlerce nahiye müdürü eklemek gerekmiştir. Kaldı ki, nahiyelerden başka pek çok kazalar da kurulmuştur. Diğer devlet dairelerinde buna benzer yeni teşkilât da meydana getirilmiştir. İşte bunlar için de yeni memurlara ihtiyaç hasıl olmuştur. Abdülhamit II. devrinde, kaybolan büyük Osmanlı eyâletlerinden, Türkiye'ye göç eden memurlar da memur artışına tesir etmiştir. Keza, Türkiye'ye yerleşmiş olan yabancı sermaye ve memlekette sürülen yabancı mamullere karşı Türkiye mamüllerinin rekabet edememesi, göçmen ve yerli halk için geçim sahasını daraltmış, bunlar da hayatlarını kazanmak için devlet memuriyetlerine akın etmeye başlamışlardır. Önceden işaret edilen rüşvet, iltimas ve kayırma usulleri de kaldırılamayınca; "memuriyet için adam prensibi yerine adam için memuriyet" prensibi revaç bulmuş ve bu

münasebetle de birçok lüzumsuz memurluklar ihdas edilmiştir. Bana misal olarak 2 sancağı, 4 kazası ve ancak 7 nahiyesi olan Hicaz vilâyetinin, Abdülhamit II. devrinin başında 14'den ibaret olan memur sayısının devrin sonunda 100'e yükselmesini gösterebiliriz. Bu memuriyetler içinde anahtar muhafızlıkları, çeşitli kâtiplikler, müftülükler ve mümeyyizlikler gibi fazla memurluklar vardı. Bu hal, diğer bütün vilâyetlerin de başına gelmiştir. Bursa gibi, bazı büyük vilâyetlerde vazifesi belirtilen memurlardan başka ne işle meşgul olduğu bilinmeyen vilâyet maiyet memuru adı ile 10 veya 25 kişilik memur kafileleri de vardı. Fuzuli memuriyetler ihdası ile istibdatçı idarenin kolladığı amaç, hiç şüphe yok ki, pek çok kimseleri "ekmek" ile elinde tutmaktan ibaretti.

Memurluğun
meslek haline
getirilmesi
temayülleri

Memurluğun bir meslek haline getirilmesi yolundaki çalışmalara Mahmut II. devrinde başlanmış olmakla beraber Abdülhamit II. devri başlarına gelinceye kadar bu çalışmalar henüz tatmin edici bir neticeye varmış değildi. Abdülaziz devrinde, mülki

memurların vazifeleri ve yolluklariyle alâkalı nizamnameler meydana getirilmişti. Fakat henüz tâyin, terfih, disiplin ve emeklilik hususlarını tesbit eden mevzuat yoktu. Bu sebeple de memurlar maddi ve manevi garantilerden mahrumdular. Memurların durumlarından ve istikballerinden emin bulunmaması ise, görevlerini kötüye kullanmalafına yol açmakta ve temsil etmekte oldukları devlet otoritesini küçültmeye sebep olmakta idi. Halk memurlardan şikâyetçi olunca devletten dâvacı demekti.

Bu sebepledir ki, memur meselesi, Kanunu Esaside ana prensiplere bağlanmıştı. Her çeşit memurların, kanunen tesbit olunan şartlara göre, ehliyet ve liyakat esasına göre tâyin edilecekleri : vazife ve salâhiyetlerinin kanunla belirtileceği, kanun dışı emirler verilmesi halinde âmire itaat, memuru sorumluluktan kurtarmıyacağı, kanunen azli gerektirecek hareket tahakkuk etmedikçe veya istifa edilmedikçe veyahut devletçe zaruri bir sebep görülmedikçe memurların yerlerinden atılamıyacakları ifade edilmişti. Hiç şüphe yok ki, bu ana prensipler memurluk mesleği için sağlam temeller idi. Fakat "devletçe zaruri bir sebep görüldüğü takdirde" ibaresi memur teminatı bakımından büyük noksan teşkil ediyordu. Çünkü zaruri sebebi takdir, devlete kalmış bir işti. Devlet, bu

takdir hakkını kullanırken, hiçbir şekilde memura izahat vermek mecburiyetinde olmadığı gibi, onunla herhangi bir muhakeme huzurunda hesaplaşmaya da mecbur değildi. Devlet mânevi bir kavram olmasına rağmen, memurla münasebetlerinde, müşahhas ve ferdi bir karakter almadığı iddia edilemez. Çünkü memuru yerinden atmak için “zaruri bir sebep gören” gerçekte, devletin mânevi şahsiyetini temsil eden ve otoritesini kullanan, mevkii daha yüksek olan bir memurdur. Şu halde, bu yüksek memurun da takdir hakkını kullanmada aldanması ve haksız bir tasarrufta bulunması ihtimali yok farzedilemez. Madem ki böyledir, memurun yerinden atılması halinde, hakkını arayabileceği bir mahkeme kapısının kendisi için açık bulunmasını istemesi tabiidir. Çağdaş kanuni esasilerde memurun, Devlet Şûrasına başvurmasını kanun teminatı altına alınmasına rağmen Abdülhamit II. devrinde, hükümet tarafından hazırlanan Kanunu Esasi lâyihasında bu cihet temin edilememiş ve bu suretle memurluk mesleği için konulmuş olan ana prensipler, keyfilikten ve şahsiliikten tam mânasiyle kurtulamamıştır. 1877’de toplanan Mebuslar Meclisinde bu cihet, dikkati çekmiş ve tartışmalara yol açmıştır. Mebuslar, memurluğun meslek haline getirilmesi için “Görülen lüzum üzerine azledilme” müessesesinin kaldırılmasını istedikleri gibi, memurların vazife ve salâhiyetleri hakkında gerekli kanunların hazırlanmasını da istemişlerdir. Hükümet bu yetkisinden feragat etmemiş ise de Meclisin temayülüne uyarak memurlar için bazı nizamlar tanzim edip yürütmüştür.

**Memurlar için
sicil mecburiyeti**

Abdülhamit II. devrine gelinceye kadar mülkiye ve adliye memurları için muntazam bir sicil usulü yoktu. 1877’de ilk defa olarak bir komisyon tarafından tanzim edilen bir talimata göre, Şer’iye ve Askeriyeğe bağlı olanlar dışında kalan memurların sicillerinin tutulması mecburiyeti kabul edildi. Bütün memurlar, haltercümelerini bildirmeye ve kendilerine verilen basılı bir varakadaki soruları doldurmakla mükellef tutuldu. Bu varakada, memurun menşei, terfileri, almış olduğu nişanlar, kendisine verilmiş olan ceza ve memuriyet değişiklikleri gösterilmekte idi. Sicilin bir sureti alâkalı Nezarete gönderilmekte, diğeri de çalışmakta olduğu dairenin en yüksek

makamının murakabesinde bulunan sicil dairesinde muhafaza edilmekte idi.

Maaş Kanunu Sicil talimatnamesinin tesbitinden bir yıl sonra, devlet memurlarının maaşlarını düzenliyen bir kararname hazırlandı. Maaşlar kademe esasına göre değil, fakat mevkilere ve rütbelere göre tesbit edilmişti. Başvekil veya Sadrazamın maaşı 25000 kuruştı. Nazırların yirmişer bin, müsteşarların onar bin umum müdürlerin ise onar bin kuruştı. Müdür-lükler 3000 ile 7500 kuruş arasında değişmektedir. Mektupçuların 3500 ile 9000, muhasebecilerin 3000 ile 9000, daire kâtiplikleri de 2000 ile 4000 kuruş arasında değişmektedir. Divanı Muhasebet Reisi 10.000, âzalar ve savcı beşer bin kuruş almakta idi.

Valilikler üç bölüme ayrılmıştı. Birinci bölüme : Suriye, Hicaz, Yemen, Bağdat, Aydın, Trablus-Garp ve Erzurum dahildi. İkinci bölümü Hüdavendigâr, Edirne, Cezayiri Bahri Sefit, Selânik, Manastır, Yanya, Konya, Sivas, Diyarbakır, Adana, Basra, Van ve Ankara, üçüncü bölümü de Bitlis, Kastamonu, İşkodra, Bingazi, Trabzon, Musul ve Mamuretülaziz teşkil ediyordu. Birinci bölüm vilâyetler valilerine ikişer bin, ikinci bölüm valilerine bin yedi yüzer üçüncü sınıf valilerine de bin beşer yüz kuruş aylık verilmekte idi. Mutasarrıfların aylığı 500 ile 750, kaymakamların da 125 ile 250 kuruş arasında tahavvül ediyordu. Elçilerin maaş-ları da mevkiinin önemine göre 10.000 ile 25.000 kuruş ara-sında idi.

Memur tâyini ile alakalı ta-limat Bu bölümün başında belirtildiği gibi Abdülaziz devrinde, mülki memuriyetlere tâyin edilmek için bir talimat ortaya konmamıştı. Bu sebeple bilhassa küçük memuriyetlere tâyinde, iltimas, rüşvet, hatır gönül ve bu gibi usuller revaçta idi. 1880'de nahiye müdürleriyle kaymakam adaylarının seçimi işleriyle meşgul ol-mak üzere bir komisyon kuruldu. Bu komisyon Dahiliye Nezare-tinde Padişah iradesi ile tâyin edilen bir başkan ile altı üyeden kurulmakta ve yukarıda sözkonusu memuriyete girmeye istekli kimseleri imtihan etmekte idi.

Nahiye müdürü olacakların, Osmanlı tebaasından olması, 25 ile 60 yaş arasında bulunması, Türkçe meram ifade edecek kadar kitabet ve hesap bilmesi, mülk, mali ve inzibati meselelerde

bilgi sahibi olması aranmakta idi. Kaymakam olacakların aynı şartları haiz olmaları ve aynı bilgilerin biraz daha fazlasını bilmeleri gerekli idi.

Mülki memurların terfii ve tekaüt kararnamesi Bu konuda, ilkin 1879'da tanzim edilen kararname birkaç defa tadil edilip son, şeklini 1883'de almıştır. Kararname memuriyete girme prensiplerini, memurların disiplin hükümlerini, terfilerini ve tekaütlük işlerini düzenlemektedir.

Memuriyete girmek için diploma veya buna muadil bilgiye sahip olunduğunu imtihan ile ispat etmek şart koşulmuştur. Mülkiye Mektebinden mezun olanlardan başka, devlet hizmetine girmek isteyenler mesleğin en aşağı derecesinden başlamakla mükelleftir. Üst memuriyete yükselmek için bulunulan memuriyette en az iki yıl hizmet etmiş olmak şarttır. Memurlar, bulundukları dairenin iç talimatına uygun surette hareket etmekle mükelleftir. Memuriyetlerinden azl edilmeleri Kanunu Esaside belirtilmiş olan ana prensiplere göredir. Memurlar hangi meslekten olursa olsun, emeklilik hakkına sahiptirler. Emekliye ayrıldıklarında, bu maksatla kurulmuş olan sandıktan, kendilerine emekli maaşı verilir.

Mülki idare ile ilgili diğer talimat ve nizamlar Abdülhamit II. devrinde mülki idare ile yakından veya uzaktan alâkalı şu mevzuat da meydana getirilmiştir. Nikâh, doğum ve ölüm olaylarının İstanbul belediye dairelerine kaydettirilmesi hakkında talimat, nüfus kâğıdı nizamnamesi, bina kanunu, icar mukavelesi talimatı, posta nizamnamesi, nüfus sayımının yapılış suretini gösteren nizamname, pasaport nizamnamesi.

**ABDÜLHAMİT II. DEVRİNDE İMPARATORLUĞUN MÜLKİ
TAKSİMATI**

A - Merkeze bağlı vilâyetler

<u>Devrin başında (1876)</u>		<u>Devrin sonunda (1908)</u>
1. Edirne		1. Edirne
Edirne		Edirne
Tekirdağ		Tekirdağ
Gelibolu		Gelibolu
Filibe	{	Gümölcine
İslimiye		Dedeağaç
		Kırklareli
2. Tuna		
Ruşuk	{	
Varna		
Vidin		
Tulca		
Tırnova		
3. Sofya		
Sofya	{	
Niş		
4. Selânik		2. Selânik
Selânik		Selânik
Serez		Serez
Drama		Drama
		Taşoz
5. Bosna		
Saray	{	
İzvornik		
Benaluka		
Bilke		
Travnik		
Yenipazar		
6. Hersek		
Hersek	{	
Goçka		
7. Manastır		3. Kosova
Manastır		Üsküp
Prizren		Priştine
Üsküp		Senice
Debre		İpek
		Taşhca
		Prizren

Devrin başında (1876)

8. Yanya

Yanya
Tırhala
Ergeri
Preveze
Berat

9. İşkodra

İşkodra

10. Cezayiri Bahri Sefit

Biga
Midilli
Sakız
Rodos
İstanköy

Kıbrıs

{ 1878'de İngiltere'ye
verilmiştir.

11. Girit

Hanya
Kandiye
Resmo
İsfakiye
Lasit

{ Halepa fermanıyla
muhtariyet hakları
genişletilmiştir.

12. Hüdavendigâr

Bursa
Karasi
Af. Karahisar
Kütahya

13. Aydın

İzmir
Aydın
Saruhan
Menteşe

14. Ankara

Ankara
Yozgat
Kayseriye
Kırşehir

Devrin sonunda (1908)

4. Yanya

Yanya
Ergeri
Preveze
Berat

5. İşkodra

İşkodra
Draç

6. Cezayiri Bahri Sefit

Midilli
Sakız
Rodos
Limni

7. Girit

8. Hüdavendigâr

Bursa
Karasi
Af. Karahisar
Kütahya
Ertuğrul

9. Aydın

İzmir
Aydın
Saruhan
Menteşe
Denizli

10. Ankara

Ankara
Yozgat
Kayseriye
Kırşehir
Çorum

Devrin başında (1876)

15. Konya

Konya

Niğde

Hamit

Tekke

Burdur

16. Kastamonu

Kastamonu

Bolu

Sinop

Kengari

17. Sivas

Sivas

Amasya

Karahisar (§)

18. Trabzon

Trabzon

Gümüşhane

Batum

1878'de Rusya'ya terkedilmiştir.

19. Erzurum

Erzurum

Erzincan

Bayezit

Muş

Çıldır

Kars

1878'de Rusya'ya terkedilmiştir.

20. Van

21. Diyarbakır

Diyarbakır

Mardin

Siirt

Malatya

Devrin sonunda (1908)

11. Konya

Konya

Niğde

Hamitabat

Tekke

Burdur

12. Kastamonu

Kastamonu

Bolu

Sinop

Kengari

13. Sivas

Sivas

Amasya

Karahisar (§)

Tokat

14. Trabzon

Trabzon

Gümüşhane

Canik

Lazistan

15. Erzurum

Erzurum

Erzincan

Bayezit

—

—

—

Hınıs

16. Van

Van

Hakkâri

17. Diyarbakır

Diyarbakır

Mardin

—

—

— Ergani

18. Bitlis

Bitlis

Muş

Siirt

Genç

Devrin başında (1867)

22. Mamuretülaziz
Mamuretülaziz

23. Suriye
Şamı Şerif
Hama
Havran
Trablusşam
Akkâ
Belka

24. Adana
Adana
Kozan
İçil
Payas

25. Halep
Halep
Urfa
Maraş
Zor

26. Trablusgarp
Trablusgarp
Fizan
Cebeligarbiye
Hums
Bingazi

27. Bağdat
Bağdat
Kerbelâ
Musul
Hale
Şehri Zor
Süleymaniye
Amare

Devrin sonunda (1908)

19. Mamuretülaziz
Mamuretülaziz

— Malatya
— Dersim

20. Suriye
Şamı Şerif
Hama
Havran

— Kerek

21. Adana
Adana
Kozan
İçil
— Mersin
— Cebelibereket

22. Halep
Halep
Urfa
Maraş

23. Trablusgarp
Trablusgarp
Fizan
Cebel
Hums

24. Bağdat
Bağdat
Kerbelâ

— Divaniye

25. Musul
Musul
Kerkük
Süleymaniye

Devrim başında (1867)

28. Basra

Basra
Müntefik
Necit

29. Yemen

San'a
Hüdeyde
Asır
Taaz

30. Hicaz

Mekke Emareti

Devrin sonunda (1908)

26. Basra

Basra
Müntefik
Necit
Amare

27. Yemen

San'a
Hüdeyde
Asır
Taaz

28. Mekke Emareti

Medine
Cidde

B - Müstakil Sancaklar

1. Beyrut

29. Beyrut (vilâyet)

Beyrut
Akkâ
Trablusşam
Lazkiye
Nablus

2. Cebelilübnan

1. Cebelilübnan

2. Kudüs
3. Bingazi
4. Zor
5. İzmit
6. Biga
7. Çatalca

C - Mümtaz Eyâletler

1. Eflâk ve Buğdan

2. Sırbistan Beyliği

3. Karadağ Beyliği

4. Mısır

1877'de müstakil
olmuşlardır.

1881'de İngilizler
tarafından işgal
edilmiştir.

Mısır

5. Tunus

1882'de Fransa tarafın-
dan ilhak edilmiştir.

6. Sisam

1. Sisam

2. Doğu Rumeli

5. ADALET

Abdülhamit II. devri başında adalet sistemi, diğer Osmanlı müesseselerinde görülen vahdetsizliği göstermekte idi. Adalet tevzi eden (Mahkeme tipleri) beş çeşit mahkeme vardı. Nizamiye Mahkemeleri, Şeriat Mahkemeleri, Cemaat Mahkemeleri, Karma Ticaret Mahkemeleri, Konsolosluk Mahkemeleri.

Nizamiye Mahkemeleri, Osmanlı tebaasının medeni işler dışında kalan anlaşmazlıkları; Şeriat Mahkemeleri, Müslüman halkın evlenme, boşanma ve miras meselelerini ve bu meselelerden doğan anlaşmazlıkları, Cemaat Mahkemeleri Müslüman olmıyan halkın aynı cinsten işlemlerini; Karma Ticaret Mahkemeleri, Türkiye'de yerleşmiş yabancılarla Osmanlı tebaası arasında ticaret ihtilâflarını; Konsolosluk Mahkemeleri de Konsolosluğun temsil ettiği devlet tebaası ile Osmanlı tebaası arasındaki ticaret konuları dışında kalan olayları görürlerdi.

Adalet tevziinde bu kadar çeşitli adalet mercilerinin varlığı, önceki kitabımızda da işaret edildiği gibi, İslâm hukukunun Müslüman olmıyanlara tatbik edilemeyeceği hakkındaki anlayışın bir neticesi idi. Gülhane Hattı Hümayunu prensiplerinin ilânı üzerine başlamış olan ıslâhat, din esasları dışında kalan hususlarda, yani siyasi ve idari haklar alanında bir eşitlik sağlamayı amaç tuttuğu için adalet tevziindeki vahdetsizliği ortadan kaldırmadıktan başka, karma ticaret mahkemeleri kurmak suretiyle onu arttırmıştır. Bununla beraber cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin medeni ve ticaret hukuku dışında kalan hukuk konuları için yukarıda işaret edilen Nizamiye Mahkemelerinin temelleri Abdülmecit devrinde atılmış, Abdülaziz devrinde de teşkilâtları, mülki idare kademelerine göre ayarlanıp tamamlanmıştır. Nizamiye Mahkemeleri ile Ticaret Mahkemeleri Adliye Nezaretine, Şeriat Mahkemeleri, Meşihat (Şeyhülislâmlık) dairesine, Cemaat Mahkemeleri, ruhani teşkilâtlara, Konsolosluk Mahkemeleri de Konsoloshanelere bağlı idiler. Bu yönden, devletin tasarrufu ancak Şer'îye ve Nizamiye Mahkemeleri üzerinde mevcut idi.

**Mahkemelerin
istiklâli**

Devlet tasarrufunda bulunan mahkemelerin adalet tevziinde normal ve tatmin edici surette çalışmaları, yürütme kuvvetinden ayrı olarak teşkilâtlanmaları ve çalışmaları ile mümkün idi. Halbuki Abdülaziz devrinde, mülki idare teşkilâtı ve Nizamiye Mahkemeleri yeni esaslar üzerine bina edildiği vakit bu cihet sağlanamamıştı. Başta Padişah olmak üzere, Sadrazam ve Adliye Nazırı mahkemelerin istiklâli prensibini kabul ettiklerini ilân etmiş olmalarına rağmen, tatbikat bunun aksine idi. Devlet Şûrası ile Temyiz Mahkemesinin altında bulunan mahkeme kademeleri vilâyet kanununa göre, vali ve mutasarrıf gibi mülki memurların murakabe ve nüfuzu altına konulmuştu. Dâva açmak ancak bu idare memurlarının dâva dilekçesini mahkemeye havale etmeleriyle mümkündü. Yine bu memurların keyif ve arzusu veya konsoloslar tarafından yapılan bir baskı ile bir dâvanın durdurulması mümkün idi. Mülki âmirler, savcılara ait bulunan vazifelerin bir çoklarına da sahiptiler. Fakat bundan daha mühim olarak, mahkeme ilâmlarının yürütülmesinin mülki memurlar tarafından önlenmesi idi.

Buna bir misal olarak şu olay gösterilebilir : 1868'de bir vatandaş bir kadını öldürme suçu ile mahkemeye sevk ediliyor. Üç ay süren mahkemesi esnasında masum olduğuna dair ilâm kesiliyor. Fakat bu ilâm infaz edilmiyerek dokuz yıl hapiste tutuluyor ve ancak Abdülhamit II. devrinde, Mebuslar Meclisine vaki müracaatı üzerine serbest bırakılıyor. ²⁶⁴

Abdülhamit II. devrinin ilk yıllarında, hâkimlerin ve savcılarının seçimlerine ve mahkemelerde görülen dâvalara, saraya mensup olanlar tarafından da tesir edilmekte idi. Kanunî yetkisi olmıyan yerlerde soruşturma, mal ve mülkün haczi, mevcut usullerin kötüye kullanılması suretiyle sık sık vukua gelmekte idi. Şeriat Mahkemelerinde de türlü yolsuzluklar yapılmakta idi. Meşihat dairesi, zaten istiklâlini kaybetmişti. Mürafaa usulü terkedilmişti. Vasilik ve miras meselelerinde delillere itibar edilmeden hüküm صادر olmakta idi. Fetvahane memuriyetlerine tâyindeki kıdem usulü terkedilip saray nüfuzu ile kідemsiz ve ehliyetsiz kimseler tâyin edilmeye başlanmıştı. ²⁶⁵

²⁶⁴ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan (1293-1877), c. I., s. 393.

²⁶⁵ Said Paşa'nın Hâtıratı, c. I., s. 16-17.

**Hâkimlerin
durumu**

Adalet müessesesini sarsan ve anarşiye sürükliyen âmillerden biri de hâkimlerin durumu idi. Mahkemelerin Şeriat, Nizamiye ve Karma ticaret diye üç bölüme ayrılmasına rağmen, bunların muhtaç olduğu ihtisas hâkimlerini yetiştirmek için henüz gerekli okullar kurulmamıştı. Bu sebeple Şeriat ve Nizamiye mahkemeleri hâkimleri, ilmiye sınıfından tedarik edilmekte idi. Halbuki bu sınıf, Abdülhamit II. devri başında, yıpranmış ve halk nezdinde evvelce kazanmış olduğu şöhreti tamamen kaybetmiş durumda idi. Birinci Mebuslar Meclisinde görüşmeler esnasında, Aydın Mebusu Menekşelizade Emin Efendi tarafından söylenmiş ve umumun tasvibine mazhar olan nutkundan aldığımız şu fikirler, bu ciheti açıklamaktadır: “İlmiye tarikatindeki meratip silsilesine artık riayet edilmemektedir. Eskiden Kasazkerlik makamına kadar ancak müderrislik rütbesine erişen ulema yükselirken, bugün ilmiye rütbeleri, Şeyhülislâm ile diğer ulema reislerinin teşkil ettiği asilzadegân sınıfına verilmektedir. Bunlar, ciddi bir tahsil görmeye lüzum hissetmeden 25 yaşına vardıkta, büyük kadılıklara tâyin edilmekte ve halkın başına belâ kesilmektedir. Bu suretle ehliyetli ulema ihmal görmekte ve halkın can, mal ve namusunun muhafazasına memur olan mahkemeler ehliyetsizlere teslim edilmekle amme vicdanı ıstırap içinde bırakılmaktadır.”²⁶⁶

Şeriat mahkemelerinin, hâkimlerini yani kadı ve naipleri bu hale getirmiş olan sebeplerin başında geçim derdi ve para sızdırmak hırsı geliyordu. Abdülaziz devrine kadar, kadı ve naiplerin maaşı yoktu. Bunlar ve maiyetlerinde çalışan kâtip, muhızır ve hademenin geçimi şeriat mahkemelerine işi düşen kimselerden alınan harçlara bağlı idi. Bu durumda adalet tevzi edilmiyor fakat satılıyordu. Bir yere tâyin edilen kadı, gideceği yerde, zengin, ihtiyar ve ölümü yakın kimselerin bulunup bulunmadığını tahkik ediyor, çoğu kere memuriyetini de naip adıyla birisine para mukabilinde devrederek kendisi İstanbul’da kalıyordu. Naip ise verdiği parayı çıkarmak, dünyalık temin etmek için halkı soyuyordu. Abdülaziz devrinde kadılara maaş bağlandı ise de kökleşmiş olan halktan para sızdırmak hırsı devam etti.

²⁶⁶ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan (1293=1877), c. II., s. 32.

Nizamiye mahkemeleri için imtihan ile alınan memurlar kifayetsiz ve maaşları az olduğu için onlar da şeriat hâkimlerinin açtığı yolda yürümekte bir beis görmüyorlardı.

Bu sebeptendir ki, Mebuslar Meclisinde, defalarca iyi hâkim yetiştirilmesi için okul açılması ve hâkim maaşlarının arttırılması bahis mevzuu olmuştur. Mebuslardan birinin bu husustaki ifadesi aynen şöyledir: "Hukuk Mektebi mutlak bir zarurettir. Devletin iyi hâkimlere ihtiyacı vardır. Mahkemeler, hukukun ne olduğunu bilir hâkimlerimizin yokluğu yüzünden adaletin dağıtıldığı yer olmaktan çıkmış başka bir şey olmuştur". Bu mütalâaya Meclis Reisi Hasan Fehmi Efendi (Paşa) da iştirak ederek memleketin hakiki mânasiyle hâkimden mahrum olduğunu teessüf ile belirtmiştir.²⁶⁷

**Kanunu Esasi
ve adalet**

Bu kısa açıklamadan da anlaşıldığına göre adalet müessesesinin ıslâhı için mahkemeleri icra kuvvetinin baskısından kurtarıp müstakil hale getirmek, hâkim yetiştirmek, hâkimlerin maddi ve manevi teminatını yaratmak gerekli idi. Bu iş için de her şeyden önce Padişahın da bozamayacağı ana prensipleri tesbit etmek icabediyordu.

Kanunu Esasi, ilk defa olarak bu prensipleri şu suretle tesbit etti. Şer'i dâvalar Şeriat Mahkemelerinde, Nizami dâvalar Nizamiye Mahkemelerinde görülür. Her ne nam ile olursa olsun muayyen mahkemeler dışında fevkalâde bir mahkeme veyahut hüküm vermek salâhiyetini haiz komisyon teşkili caiz değildir. Herkes mahkemede hakkını savunmak için gerekli gördüğü meşru vasıtaları kullanır. Hâkimler azledilmezler. Hâkimler, başka devlet memuriyeti kabul edemezler, ceza işlerinde, amme hukukunu korumaya memur savcılar da bulunacak ve bunların vazifeleriyle dereceleri özel kanunla tâyin kılınacaktır. Şikâyet olunan büyük devlet memurlarının suçlu olup olmadığını tesbit etmek üzere de bir Divanı Âli kurulacağı ayrıca belirtilmiştir.

Mebuslar Meclisinde kabul edilen kanunlar

Kanunu Esasi hükümlerine göre toplanan Mebuslar Meclisi, devletin, kanun yapma, kanun yürütme ve kaza kuvvetlerinin ayrılığı esasına dayanan bir devlet idaresi kurmak vazifesi ile karşı karşıya bulunduğu için mevcut kanun ve nizamları bu yönler-

den değiştirmek veya yeni kanunlar meydana getirmek suretiyle tamamlamak zorunda idi. Yeni kanun tasarılarının hangi konular ile alâkalı olacağı Abdülhamit II.'nin Meclisi açış nutkunda belirtilmişti. Devlet Şûrası tarafından hazırlanan ve Meclise sunularak görüşülüp karara bağlanan yeni kanun ve nizamlar şunlardı :

Mebusan ve Âyan iç nizamnameleri vilâyetler teşkilâtı kanunu İstanbul vilâyeti belediye daireleri kanunu vilâyetler belediyeleri kanunu Mebus seçimi kanunu; basın kanunu; bütçe kanunu, sıkı yönetim kanunu Divanı Muhasebat kanunu kâğıt para kanunu, mahkeme usulleri kanunu.

Bu kanunlardan, muhakeme usulleri kanunundan maadasi, adalet ile doğrudan doğruya alâkalı değildi. Bununla beraber Meclisin kanun tedvininde hâkim olan zihniyet, mahkemelerin istiklâlini ve hâkim teminatını sağlamaktı. Bu sebeple her kanunun hazırlanmasında bu konuya da temas edilmiş ve icabeden tedbir alınmıştır.

**İstibdat devri
adaletinin
karakteristik
vasıfları**

Meclisin, adaleti yeni bir düzene koymak için giriştiği çalışmalar, dağılması üzerine çıkmaza girdi. 1878 yılından itibaren Abdülhamit II.'nin istibdat devri başladı. Meşrutiyet esaslarına göre değiştirilmesine teşebbüs edilmiş olan müesseseler

istibdat esasları üzerine bina edilmeye başladı. Mahkemelerin istiklâli, hâkimlerin teminatı meselesi bir tarafa bırakıldı. Her çeşit dâvalar üzerine, saray adamlarının müdahaleleri başladı. Bundan başka Kanunu Esasinin fevkalâde mahkemeler ve adli komisyonlar kurulamayacağı yolundaki hükmü de yokmuş gibi kabul edilerek Yıldız'da hafiyelerin ihbar ve iftira kurbanlarını mahkeme etmek için özel soruşturma komisyonları ve mahkemeleri kuruldu. Can, mal, mülk ve namus masunluğu bir defa daha takdiri hükümlere ve keyfî kararlara tâbi olmağa başladı.

İstibdat, korkunun mahsulü olduğu için kuvvete dayanır. Mebuslar Meclisi, çalışmaları ve murakabesi ile başta Abdülhamit olmak üzere, Mabeyindeki uşaklarını ve hiçbir liyakati olmadan anafordan servet içinde yüzen şer'îyenin ve mülkiyenin kodamanlarını ürkütmüştü. Onlar, artık halkı değil devlet otoritesini her ne bahasına olursa olsun elde tutmak istiyorlardı.

Abdülhamit II.'nin köleleri Yıldız'daki hususi muhakemeleri için korkunç soruşturma usulleri keşfetmişlerdi. Basiret gazetesi sahibi Ali, Yıldız'da sorguya çekildiği yer odasının bir köşesinde, Ali Suavi olayına iştirak eden göçmenlerden birisinin sorgusu yapılırken, işkence edildiğini ve hattâ ispermeçet mumu ile bir gözünün yakılarak kör edildiğini bizzat gördüğünü ve ertesi günü aynı adamın henüz can çekişmekte olduğu halde diri diri gömüldüğünü öğrendiğini yazmaktadır ²⁶⁸.

Kendisine Zillullah dedirten Abdülhamit II.'nin bu işkenecilerden haberi olup olmaması önemli değildir. Önemli olan, devrinde suçlu veya suçsuz kimselere tatbik edilmiş olan bu engizisyon zulümleridir. Abdülmecid, Gülhane Hattını neşrettikten sonra vezirden çobana kadar, herkesin, can, mal, mülk ve namusunun garanti edileceğini vadetmişti. Abdülhamit II. devrinde ise yine vezirden çobana kadar, kimsenin aynı aziz değerler hakkında hiçbir güvenliğe sahip olmadığı önceki bölümlerde de açıklanmıştı: Sadrazam Sait Paşa, sarayda zehirlenmekten korktuğu için ikram edilen kahveyi mendiline döktüğünü ve öldürülmek korkusuyla İngiltere elçiliğine sığındığını bu son hallerin Mithat Paşa ile Kâmil Paşa'nın da başına geldiği herkesce bilinen hakikatlerdir. İmparatorlukta, Sadrazamın bile hayatından emin olmadığı bir devirde başkalarının emin olmaları için niye güvenilebileceklerini kestirmek gerçekten güçtür.

Bununla beraber bazı sadrazamların, Padişaha adalet müessesesini kuvvetlendirmek icabettiği yolunda düşünceler serdedecek kadar kendilerinde kuvvet gördükleri de bir hakikattir. Nitekim Sadrazam Sait Paşa 1879'da Abdülhamit II.'ye sunduğu bir lâyhada: Devletin inhitatı adaletin tatbikindeki gevşeklikten ileri gelmiştir. Hristiyan tebaa arasındaki hoşnutsuzluk da aynı sebeptedir... Hristiyanların bu halini hariçten gelen fikirlere yorumlamak aldanmaktır. Haricin müdahalesi de yine adaletsizliktir. Tebaanın hoşnutsuzluğunu ortadan kaldırmak adalet ile mümkündür. Mahkemelerin muntazam işler duruma getirilmesi ilk yapılacak iştir. Hâkimler bilgili ve doğru olmalı, mahkemelere de istiklâl sağlanmalıdır ²⁶⁹.

²⁶⁸ Ali, İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâiyi Mühimme, s. 62.

²⁶⁹ Sait Paşa, adigeçen eser, c. II., s. 424.

Sadrazam Hayrettin Paşa da Abdülhamit II.'nin : Devletin iç sıkıntılardan ve dış baskıdan kurutulması memleketin saadet ve mamurluğu ve milletin güvenliği, servet ve refahı niye bağlıdır? sorusu üzerine şu cevabı vermiştir : İstenilen şeylerin gerçekleşmesi, adaletin sağlanmasına ve kanunların, istisnasız olarak herkes hakkında aynen ve hakkıyla tatbik edilmesine bağlıdır ²⁷⁰.

Devletin kurtuluşunu, adaletin sağlanması ve kanunların hükümlerliliği ile kaım gören yalnız Sait Paşa ile Hayrettin Paşa değildi. Hamiyetli devlet adamlarının ve aydınların pek çoğu da aynı görüşe sahipti. Fakat devlet kapısında hizmet görenler, düşüncelerini söylemekten öteye geçemiyorlardı. Aydınlar ise fikir sahibi olmak ve bunu ifade etmek suç sayıldığı için Avrupa'ya kaçıp hürriyet mücadelesine girişmekten başka çıkar yol bulamışlardı.

Abdülhamit II., Hayrettin Paşa'nın, yukarıda belirtilen teklifini kabul edemezdi. Çünkü bu açık teklifin umumî mânası Meşrutiyet idaresi demektir. Sait Paşa'nın teklifi ise daha lâstiklidir. Zaten yabancı basını ve devletleri de Osmanlı İmparatorluğu adliyesinden şikâyetçi idiler. İşte Padişah bu sebeple Sait Paşa'ya adalet alanında bazı ıslâhat yapmak müsaadesini vermek zorunda kaldı.

Abdülhamit II.
devrinde adliye-
de ıslâhat

Sait Paşa, adliye Nazırlığında ve Sadrazamlıkları sırasında, Adliye teşkilâtında, evvelce başlanmış olan ıslâhatı devam ettirdi. Bu hususta gözönünde bulundurduğu başlıca hedefler, kaza kuvvetini icra kuvvetinin tesirinden kurtarıp müstakil hale getirmek, yabancıların adliyedeki müdahalelerini önlemek ve hâkim teminatını sağlamaktır. Bu maksatla aşağıdaki usulleri ve teşkilâtı kabul ettirdi :

Mahkeme dilekçelerinin, mülki âmirilere verilmesi yerine mahkemelere verilmesi, Ceza Muhakemeleri usulleri ile Hukuk Muhakemeleri usullerinin tesbit edilmesi, Adliye Nezaretinin vazife ve teşkilât nizamlarının düzenlenmesi mahkemelerde savcılık teşkilâtının kurulması, merkezde ve vilâyetlerde Adliye Müfettişlikleri ihdas edilmesi, mahkemelerde icra memuriyetleri,

²⁷⁰ Mahmut Kemal İnâl, adigeçen eser, c. VI., s. 928.

teşkilâtının meydana getirilmesi, mukavelât muharrirliklerinin tesisi, mübaşirlere, mahkeme harçlarına hapisanelere dair yeni nizamlar yapılması, Temyiz Mahkemesi mazbatalarının Sadaret makamına verilmesi usulünün kaldırılması, Ceza Mahkemelerinden Zabtiye Nezaretine ve taşrada mülki âmirlere mazbata verilmesi kaidesinin kaldırılması, icra ve mülki âmirlerin mahkemelere müdahalelerinin menedilmesi, bundan başka Hariciye Nezaretinde bulunan mezhepler idaresinin oradan kaldırılarak Adliye Nezaretine bağlanması, Osmanlı tebaası ile yabancılar arasında doğan ihtilâflarla ilgili Hariciye Kitabedinin lâğvedilerek vazifelerinin mahkemelere verilmesi.

Adalet müessesesine çağdaş bir şekil veren bütün bu usuller ve teşkilât çok önemli idi. Fakat bizzat Sait Paşa'nın da itiraf ettiği gibi, suüstimalleri ortadan kaldırmaya ve mahkemelerin istiklâlini sağlamaya kâfi gelmedi. ²⁷¹ Çünkü bunlar icraata mütâallikti. Hiç şüphe yok ki bu icraatı devletin diğer icraatıyla kontrol ve murakabeye yetkili bir sisteme ihtiyaç vardı. O da Meşrutiyet idaresi idi. Halbuki, Meşrutiyet kelimesini ağza almak bile suç sayılmakta idi.

Islâhata karşı
tepki

Adalet alanında yapılan ıslâhat, yani kabul edilen yeni usuller ve teşkilât, yeni bir zihniyet getiriyordu. Bunun, halk tarafından olduğu gibi, eski usullerden veya usulsüzlüklerden menfaat sağlayan memur olan veya olmıyan kimseler tarafından kavranması ve kabul edilmesi kolay değildi. Bu sebeptendir ki, adalet ıslâhatının memlekette ve yabancı memleketlerde tenkitlere uğradığı görülmektedir.

Türkiye'de savcılık teşkilâtının ilk defa 1880'de kurulması üzerine halk tarafından nasıl karşılandığı hakkında Abdurrahman Şeref şunları anlatmaktadır: "Savcılar neci idi? Mahkemede durumları ne olacak idi. İşte halkça buraları birden bire anlaşılamadı. Dâvacı ve dâvalı dururken üçüncü bir şahsın mahkemeye karışmasına mâna verilemedi. Şeriat hükümlerinde böyle bir kayıt yoktu. Mülkiye Mektebinde hukuk öğretmenlerine bu yeni memuriyetin vazifesini sorar idik, anlar da anlatmıyaçaşırlardı."

²⁷¹ Sait Paşa'nın Hâtrâtı, c. I., s. 12-22.

“Nihayet bize de savcılığın lüzumuna kanaat geldi. Bir gün bir arkadaşım, savcıların ne tarzda vazife gördüklerini anlamak için cinayet mahkemesine gittik. Görülen dâvalardan biri şu idi : Yağmurlu bir akşam bir küfeci kaza ile bir bakkal dükânındaki zeytin küfesine çarpmış ve devirmiş, bunun üzerine bakkal tarafından dövülmüş, hâdiseyi görenlerin şikâyeti üzerine karakola gidilmiş ifadeler alınmış. Dâva görülürken, ne dayak yiyen ne de atan gelmemişlerdi. Yalnız iki şahit gelmişti. Şahitler dinlendikten sonra mahkeme bakkalı bir hafta hapse mahkûm etti. Mahkemede şikâyetçi yok, şikâyet edilen yok, belki dayak yiyen çocuk dâvacı bile değil, buna rağmen dayak atanı ve yiyeni tanımayan iki şahidin merhamet ve insaniyet hissiyle yaptıkları şahitlik yüzünden suçlu mahkûm oluyor. Dâvacı da üçüncü bir şahıs yani savcı”.

“Yine Abdurrahman Şeref Bey’in anlattığına göre, aynı gün cinayet mahkemesinde bir katil dâvası görülmüştü. Katil Kezope veya Serope adında biri imiş, katilin avukatı bu isim mübayenetine dayanarak müvekkilinin beratını talep ediyor. Bu sırada dinleyiciler arasında bulunan maktulün kardeşi küfür edip avukatın üzerine yürüyerek bu işe karıştığı için dövmek istiyor.”²⁷²

Savcılık teşkilâtına olduğu gibi, yeni kabul edilen ve henüz mahiyeti kavranmayan diğer usul ve teşkilâta karşı da bu gibi tepkiler meydana geldiği görülmüştür.

Adalet alanındaki ıslâhat yabancılar nezdinde çok daha ciddi bir tepki yarattı. Yabancı memleketlerin parlâmentolarında ve matbuatında tenkitler yapıldı. İstanbul’daki elçiler de Babıâli nezdinde diplomatik teşebbüslerde bulunmak suretiyle desteklendiler. Tenkitlerin merkezini, yeni teşkilât için Osmanlı hükûmetinin gerekli memurlara sahip bulunmadığı noktası teşkil ediyordu. Sait Paşa’nın bu tenkide verdiği cevap şöyle idi : Her memlekette yeni teşkilât zaruret icabı, genç ve tecrübesi az memurlara verilmiş ve ancak zamanla teşkilâttan beklenen elde edilmiştir. Yunanistan’a, Romanya’ya, Sırbistan’a, Sisam adasına ve hattâ son felâketimiz üzerine birden bire kendi kendilerini idareye davet edilmiş olan Osmanlı vilâyetlerine bakınız. Acaba bu memleketler halkı bizim şimdiki ahalimizden daha malûmatlı,

²⁷² Abdurrahman Şeref, Tarih Müsahebeleri, s. 345 - 346.

daha münevver mi idiler. Halbuki bizim şimdi tatbikine lüzum gördüğümüz değişikliği hemen kabul ederek adalet tevzii meselesini halletmediler mi. ²⁷³

Sait Paşa'nın bu cevabı görünüşte mantıkî gibi görünürse de esas bakımından şaşırtıcıdır. Çünkü misal olarak saydığı memleketler halkının kendi kendisini idare etmekten âciz olduğunu, Osmanlı devlet adamları daima bu memleketlerin avukathığını yapmış olan devletlere karşı iddia etmişlerdi. Bu iddia bazı Avrupalı siyaset adamlarınca da kabul edilmişti. Kaldı ki, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmış olan memleketler gibi, halkı Hristiyan olan ve ayrılmıya namzet bulunan vilâyetler de vardı. Demek oluyor ki, Paşa, Osmanlı İmparatorluğundaki Hristiyanların kendi kendilerini idare edebilecek bir seviyede olduklarını kabul etmekte idi. Bu ise, realiteye uygun da olsa siyasi bir görüş değildi. Bundan başka, Sait Paşa bir ciheti daha unutuyordu. Osmanlı İmparatorluğundan ayrılıp müstakil olan memleketlerde, adalet müessesesi, bir devlet sistemi içinde mütalâa edilerek kurulmuştu. Bütün bu memleketlerde parlâmento idaresi kurulmuştu. Halbuki, Sait Paşa, Osmanlı halkını fikrî seviye bakımından bu memleketler halkına üstün görmekle beraber parlâmenter sistem sözkonusu olunca, halkımızın henüz cahil olduğunu, böyle bir sisteme geçmek için ilkin onun maarifini ele alıp geliştirmek gerektiğini savunuyordu. Böylece, Sait Paşa gibi, hamiyetli, bilgin ve sonderecede çalışkan bir devlet adamı bile kendisini henüz tenakuzlardan kurtaramamıştı. Osmanlı devlet adamlarını bu tenakuza sürükliyen ana sebep ise şu idi: Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan memleketler, bir devlet idaresi kurmak zorunda bulunduklarından, bu idare için örnek olarak Batı devleti idaresini, bütünüyle ve kolaylıkla alıyorlardı. Çünkü Hristiyanlardı. Halbuki, Osmanlı devleti, İslâmlık esaslarına dayandığı için, Avrupa'nın her şeyini evvelâ şeriat süzgecinden geçirerek almakta idi. Bu süzgeç de cahil, mutaassıp ve menfaatçilerin dini siyasete alet etmeleriyle o kadar işlemez bir hal almakta idi ki, Batı müesseselerinin alınması mümkün olmamakta, alınmış olanlarının da geliştirilmesi güçleşmekte idi. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi, savcılık teşkilâtı kurulduğu vakit, Mülkiye Mek-

tebinde okuyan gençler arasında bile bir şaşkınlık meydana gelmişti; çünkü savcılık hakkında şeriatta bir hüküm yoktu.

Yabancı devletlerin itirazları Yabancılar adalet ıslâhatını tenkit etmekle yetinmiyorlardı, itiraz da ediyorlardı. İstanbul'daki elçiler vasıtasıyla yapılan itirazlar en çok, ceza ve hukuk usulleri üzerinde toplanıyordu. Yeni ceza usullerine göre, savcılar yabancı tâbiyetinde bulunan birini, suç işlemesi halinde, evinden veya mahallesinden celbedebilecekler, karşı koymıya davranması durumunda ise tevkif edebileceklerdi. Bundan başka gıyaben hapse ve para cezasına da çarptırımıya yetkili idiler. Elçiler bu hükümlerin kapitülasyonlara aykırı olduğunu iddia ederek kendileri için tadilât bile sağlamıya muvaffak oldular.²⁷⁴ Hukuk muhakemeleri usulüne yaptıkları itirazlar ise, bu Ticaret muhakemeleri usullerini tamamen ihtiva etmemesi sebebiyle idi.

6. ASKERİ TEŞKİLÂT VE ORDU

Askerî Teşkilâtın ana bölümleri Yeniçeri ocağının kaldırılmasından Abdülhamit II.'nin tahta çıkmasına kadar yarım asır geçmişti. Bu müddet içinde, Osmanlı devletinde üzerinde durulan başlıca problemlerden biri çağdaş bir askerî teşkilât ile bir ordu meydana getirmek olmuştur. Osmanlı devlet adamları ve halkı devletin, çeşitli müesseselerinde yapılmıya teşebbüs edilen ıslâhatın lüzumu hakkında aynı fikirde olmadıkları halde, yeni bir askerî teşkilât ile modern bir ordu kurulması hususunda mutabık idiler. Bu sebeplerledir ki, Mahmut II.'den beri girişilmiş olan askerî ıslâhata Abdülmecit ve Abdülaziz devirlerinde de devam edilmişti. Abdülhamit II., tahta çıktığında, Osmanlı Askerî teşkilâtı ve ordusu modern bir görünüşe sahipti ve şu ana bölümlere ayrılmakta idi: Bab-ı Seraskerî, Dar-ı Şûray-ı Askerî, Erkânı Harbiye (Genelkurmay), Tophane-i Âmire Nezareti.

Bab-ı Seraskerî Askerî teşkilâtın en yüksek makamı idi. Bugün, umumî olarak Millî Müdafaa Vekâletinin sahip olduğu vazife ve yetkilere sahipti. Bab-ı Seraskerî ilk defa olarak

²⁷⁴ Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, s. 400.

Abdülaziz devrinde ve Sadrazam 'Fuat Paşa zamanında ikiye ayrılarak birinci kısım Bab-ı Seraskerî adını muhafaza etmiye, ikinci kısım da Harbiye Nezareti adı ile ona yardımcı bir makam olarak faaliyette bulunmaya başlamış idi. Fakat sonradan, Harbiye Nezareti kaldırılmış ve eski duruma dönmüştür. Abdülhamit II. devrinde ise, 1879 tarihinde, Bab-ı Seraskerî adı, Harbiye Nezaretine çevrilmiş, fakat bu da ancak 1884 tarihine kadar sürmüştü, ondan sonra da tekrar Harbiye Nezareti adı terkedilerek Bab-ı Seraskerî'ye dönmüştür.

Abdülhamit II. devrinde, Seraskerlik veya Harbiye Nezaretine sıra ile şu Paşalar getirilmiştir : Abdi Paşa, Redif Paşa Mahmut Paşa, Rauf Paşa, İzzet Paşa, Mahmut Paşa, Mustafa Paşa, Gazi Osman Paşa, Hüseyin Hüsnü Paşa, Gazi Osman Paşa (İkinci defa olarak), Hüseyin Hüsnü Paşa (ikinci defa), Gazi Osman Paşa (üçüncü defa), Ali Saip Paşa (ikinci defa) ve Mehmet Rıza Paşa. Seraskerlik gibi istikrar istiyen bir makamda bu kadar sık değişiklik olması; Abdülhamit II.'nin karakteri ile alâkalıdır. Vehim içinde yaşayan Padişah, iş yapacak insandan çok, kendisine aşırı sadakat gösteren kimselere ihtiyaç gördüğü için böyle hareket etmek zarureti duymuştur.

1876'da Bab-ı Seraskerî'de, Serasker Paşa'nın maiyetinde bir müsteşar, bir mektupcu, bir nizamiye muhasebecisi ve bir de hassa muhasebecisi bulunmaktadır. Abdülhamit II. devrinin sonunda ise, Bab-ı Seraskerî'de Makam-ı Seraskerî Dairesi, mektupçuluk kalemi, şifre kalemi, tercüme kalemi; nizamiye evrak kalemi bölümlerine ayrılmakta idi.

Dar-ı Şûray-ı Askerî

Mahmut II. devrinde kurulmuş olan Dar-ı Şûray-ı Askerî Abdülhamit II. devrinin başlarında, Bab-ı Seraskerî'ye bağlıdır. Bugünler Millî Müdafaa Ve-

kâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumi Reisliği tarafından görülmekte olan işleri görmek üzere şu dairelere taksim edilmiştir : Harbiye Dairesi, Levazım Dairesi, Nizam Dairesi, Muhakemat Dairesi, Sağlık Dairesi ve bu dairelere bağlı kalemler. Şûra teşkilâtı sonradan kaldırılmış ve vazifeleri Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi teşkilâtı içine alınmıştır.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Abdülhamit II. devri başında, henüz böyle bir daire bulunmamakla beraber bir Erkân-ı Harbiye Reisliği bulunmakta ve ordu birliklerinde bulunan Erkân-ı Harp Reisleri ile alâkadar olmaktadır. Zamanla bu makam bir daire şeklinde gelişmiştir. Abdülhamit II. devri sonlarında, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi adını taşımakta olan bu daire 6 şube ile piyade, süvari, topçu muhakkemat, levâzım-ı umumiye, istihkâm, sıhhiye ve muhasebe dairelerinden ve bunlara bağlı kalem ve komisyonlardan teşekkül etmektedir.

Tophane-i Âmire Nezareti Tophane-i Âmire Nezareti, Bab-ı Seraskeri'den ayrı olarak teşkilâtlanmıştı. Vazifeleri ordunun savaş silâhlarını ve araçlarını yapmak, tamir etmek ve temin etmektir. Bundan başka, Karadeniz boğazı ile Çanakkale boğazının muhafazası ve teknik elemanların yetiştirilmesi de başlıca vazifelerindendi. Müşir rütbesinde bir Paşa'nın idaresinde, harbiye, muhabere, levazım dairelerinden sevk ve binalar komisyonlarından ve sıhhiye meclisinden kurulmakta idi. İki istihkâm alayı iki sanayi alayı Karadeniz alayı, Çanakkale birinci ve ikinci alayları da Tophane Nazırının emrinde idi. İstanbul'daki Zeytinburnu Fabrikası ve baruthaneleriyle Anadolu'da mevcut Fişekhane veya Baruthaneler de yine Tophaneye bağlı idi. Abdülhamit II. devrinin sonlarına doğru İstanbul'daki askeri hastahaneler de Tophaneye bağlanmıştır.

ORDU TEŞKİLATI

Askerlik hizmeti Yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar, Osmanlı ordusu bir meslek ordusu olarak kalmıştı. Asker olmak, Yeniçeri kanunnamesine göre bu ocağın mensubu bulunmakla mümkündü. Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine kurulan yeni orduda, askerlik yapmak paralı bir hizmet olmaktan çıkarak mecburi bir hizmet haline gelmişti. Anadolu ve Rumeli'den Türk ve Müslüman halkın gençleri zorla orduya alınmakta ve yıllarca askerlik hizmeti yapmakta idi. Abdülmecit devrinde askere alınma usulleri ve askerlik müddeti tesbit edildiği gibi askerlik hizmeti de prensip itibarıyla bütün imparatorluk halkı için bir mükellefiyet olarak kabul edildi. Fakat bu prensip yürütülemedi.

Müslüman olmıyan halktan asker alınmadığı gibi, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Arap Yarımadası ve Trablus-Garp gibi halkı tamamen Müslüman olan memleketlerden de asker alınmamıştı. Bundan başka, İstanbul halkı da askerlikten istisna edilmişti. Bu suretle, İmparatorluk ordusu, zaruri olarak millî bir ordu karakterini iktisap etti. Abdülaziz devrinde, askerlik hizmetinin Müslüman olmıyanlara ve asker vermiyen bölgelere teşmil edilmesi deneyi de neticesiz kaldı. Bununla beraber, Müslüman olmıyan Anadolu ve Rumeli halkı için askerlik hizmetinden muafiyet karşılığı olarak "nakdî bedel" yani muayyen bir para alınmaya başladı. Abdülhamit II. tahta çıktığı sırada askerlik hizmeti bakımından vatandaşların tâbî olduğu usul bundan ibaretti.

**Askere alınma
usulü**

Fiilen Türk ve Müslüman halktan askere alınanlar kur'a usulüne tâbi idi. Bu usul, Avrupa'da ilk defa Napolyon Bonapart tarafından tatbik

edilmişti. Abdülhamit II. devrinde, İngiltere'de ücretli asker usulü, Almanya'da ise bütün vatandaşlar için askerlik mükellefiyeti mevcut idi. Fransa, bazı şartlarla kur'a usulüne bağlı kalmıştı. Osmanlı devletinde, kur'a usulünden başka, gönüllü olarak hizmet görmek isteyenlerle bedel karşılığında askerlik yapmak isteginde olanlar da orduya kabul edilmekte idi. Fakat bu suretle askerlik yapanlar az olduğu gibi esaslî bir fayda da sağlamıyordu. Çünkü umumiyetle harp çıktığı sırada, gönüllü yazılanların askerî eğitimi noksan görülmekte, bedel karşılığı asker olanlar da bu işi para mukabilinde yaptıkları için kendilerinden faydalanılamamakta idi.

**Askerlik sınıf-
ları ve kademeleri**

Bu usullerle askere alınanlardan kurulan Osmanlı ordusu, kademeli bir şekilde kurulmuştur. Ordunun çekirdeğini Nizamiye kuvvetleri teşkil eder. Bunlara muvazzaf veya hazar kuv-

vetleri de denir.

Nizamiye ordusunda hizmet müddeti dört yıldır. Bu hizmeti bitirenler bir yıl müddetle yedek sınıfta bulunurlar. Ordunun ikinci sınıfını ve kademesini redif kuvvetleri teşkil etmektedir. Muvazzaf ve yedek hizmetlerini bitirenler her yıl bir ay askerlik hizmeti görmek üzere Müstahfiz sınıfı teşkil ederler, bunlar

redif kademesini aşmış olan kuvvetleri teşkil eder. Bu sınıfta da hizmet müddeti 8 yıldır. Böylece İmparatorlukta askerlik mükellefiyeti kademeli ve gittikçe hafifleyici bir şekilde olmak üzere aşağı yukarı 20 yıl tutmaktadır.

Nizamiye kuvvet-leri (kuruluş) Nizamiye kuvvetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun savunma ihtiyacı gözönünde tutulmak üzere

muayyen merkezler etrafında, yedi orduya taksim edilmiş bulunuyordu. Her ordu, bulunduğu bölgenin adını taşımakta idi, yalnız merkezi İstanbul olan birinci orduya Hassa Ordusu denilmekte idi. İkinci ordu (Tuna Ordusu)nun merkezi Şumnu üçüncü ordunun (Rumeli Ordusu) merkezi Manastır, Dördüncü ordunun (Anadolu Ordusu) merkezi Erzurum, beşinci ordunun (Suriye Ordusu) merkezi Şam, altıncı ordunun (Arabistan Ordusu) merkezi Bağdat, yedinci ordunun (Yemen Ordusu) merkezi San'a idi. 1294 (1877) salnamesine göre bu ordulardan her birinin kuruluşu şöyle idi :

Birinci ordu, 28 piyade taburu, 7 süvari alayı, 2 seyyar topçu alayından kurulmuştu. Asker mevcudu 35483, hayvan mevcudu 12397, top sayısı 182 idi (Tophane Nezaretine bağlı olduğu evvelce işaret edilmiş olan istihkâm alayları ağır topçu kuvvetleri bu ordu kadrosunda gösterilmemiştir).

İkinci ordu, 24 piyade taburu, 4 süvari alayı, 1 seyyar topçu alayı, 20 kaleler topçu bölüğü ve 1 istihkâm bölüğü ihtiva ediyordu. Ordunun mevcudu, 29934 erden ibaretti. Top sayısı 1379 idi.

Üçüncü ordu, 32 piyade taburu, 4 süvari alayı, 1 topçu alayı, 21 kaleler topçu bölüğü, ve 1 istihkâm bölüğü ile kurulmuştu. Asker mevcudu 44232, hayvan mevcudu 7136, top sayısı da 849 idi.

Dördüncü ordu, 24 piyade taburu, 4 süvari alayı, 5 seyyar topçu alayı ve 12 kaleler topçu bölüğü ile kurulmuştu. Asker mevcudu 28596, hayvan mevcudu 768, top sayısı 670 idi.

Beşinci ordu, 24 piyade taburu, 4 süvari alayı, 1 seyyar topçu alayı, 3 kaleler topçu bölüğü ve 1 istihkâm bölüğü ihtiva ediyordu. Asker mevcudu 27344, hayvan mevcudu 6880, top sayısı da 245 idi.

Altıncı ordu, 20 piyade taburu, 2 süvari alayı, 1 seyyar topçu alayı, 2 sanayi bölüğü ve 1 istihkâm bölüğü ile kurulmuştu. Asker mevcudu 21845, hayvan mevcudu 4809, top sayısı 94 idi.

Yedinci ordu, 20 piyade taburu, 1 seyyar topçu alayı, 5 kaleler topçu bölüğü ve 1 istihkâm bölüğünden ibaretti. Asker mevcudu 18994, hayvan mevcudu 195, top sayısı 241 idi.

Bu yedi ordunun bütün asker mevcudu 206541, hayvan mevcudu 38197, seyyar top sayısı 3660 idi.

Redif kuvvetleri Yukarıda işaret edilen ordulardan her birinde ordu bölgesinde olmak üzere redif teşkilâtı kurulmuştu. Kuruluş ünitesi alay idi. Her ordunun 5 veya 6 redif alayı vardı. Bu alayların merkezleri de bölgenin büyük şehirlerinde bulunmakta idi. Orduların redif kuvvetleri 70.000 ile 100.000 arasında değişmektedir. Buna göre redif kuvvetlerin toplamı da yarım milyona yaklaşmakta idi.

Askeri teşkilâtın ve Ordu teşkilâtının gerçek değeri Yukarıda belirtilen iki teşkilât makul ve mantıklı idi ve modern bir karakter taşımakta idi. Fakat bu ancak görünüşte böyle idi. Gerçek değeri bir harp halinde muntazam çalışması ve muvaffak olması ile anlaşılabilirdi. Netekim Osmanlı-Rus harbi, sözkonusu teşkilâtın ancak şekilden ibaret olduğunu ve henüz bu şekle intibak eden bir iç bünyeye sahip olmadığını gösterdi.

İstanbul konferansı sırasında, harp ihtimalleri belirip de Abdülhamit II. ordu mevcudunu öğrenmek istediği vakit alâkalı devlet adamları şaşırmışlardı. Nizamiye ve redif kuvvetleri toplamı Serasker Redif Paşa'ya göre 900.000 Ahmet Muhtar Paşa'ya göre 300.000 idi. İngiltere elçisinin Padişaha takdim ettiği rapora göre ise 350.000 idi.

Abdülhamit II. bu konu ile ilgili olarak hâtıralarında şöyle demektedir: "Rus muharebesi başlamadan önce, büyük biraderimi kandırmışlardı. Devlet 700.000 asker çıkarabilirmiş. Vaktaki cülûs ettim, aradan iki ay geçmişti, daha gençtim ve tecrübem yoktu. Mamafih devletin, 300.000'den fazla asker çıkarabileceğine kani değildim. Cülûsumun 2-3 ayında Rus muharebesi mukadde-matı başladı. O vakit İstanbul'da bir konferans vardı. Lord Sals-

buri gelmişti. Hususi olarak bir gün mabeyinde bulunan, İngilizce iyi bilen Sait Paşa ki Londra'da İngilizce tahsil etmişti, benim için ona söyle daha gençtir, yeni de tahta çıkmıştır. Ahvali askeriyeniz pek fenadır. Bunu Mithat Paşa'ya anlatmak mümkün değil. Rus muharebesi çıkarsa mağlûp olursunuz. İyi olmaz." demiş, Sait Paşa da geldi bana söyledi.

Vükelâyı mabeyine çağırdım. Salsburi şu yolda beyanı fikir etmiş. Şimdi bir karar veriniz, harb mi olacak yoksa ıslâhat mı? Ve ne miktar asker çıkaracağımızı sordum. Bu suale Mithat Paşa, ona serasker cevap versin dedi. Redif Paşa'nın bir hali vardı. Biraz sıkıldı. Kıp kırmızı oldu. Baktım, suratı kıp kırmızı olup Rumeli'de 300.000 askerimiz var. Anadolu'da 600.000 kişi var. Daha o kadar çıkarabileceğimizi zannederim.

Vükelâ çekildiler. Müzakere gece yarısını buldu. Namık Paşa bir beyit okumuş. Kararımız bundan ibaret demiş. Hepsi evet bundan ibaret demişler, geldiler söylediler; meali "İyi asker kemiyette değil, keyfiyettedir. Çok kere az asker kendinden çok düşmana galebe çalmıştır". Bizzarure muharebeyi tercih ettik.,²⁷⁵

Harp başladığı vakit, anlaşılacaktır ki, İngiliz elçisinin tahminleri hakikate en yakındı. Şu halde, Osmanlı devlet adamlarının en salâhiyetlisi olması lâzım gelen Serasker Paşa bile ordunun gerçek mevcudunun ne olduğunu ve ne olabileceğini bilmekten âcizdi. Bununla beraber Abdülhamit II., Serasker Paşa'sına inanmak zorunda idi. Bu sebeple Mebuslar Meclisini açarken söylediği nutkunda : "Haklarımızın korunması için ordularımız, mevcudunun çoğaltıldığını ve altı yüz bin kadar askerin silâh altına alınmış olduğunu"²⁷⁶ ifade etmiştir. Meclis de bu ifadede belirtilen mevcuda göre, sonradan istenilen harp tahsisatını kabul etmiştir.

Halbuki harp başlayınca, Redif Paşa'nın hazırladığı yeni bir listeye göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun Trablus - Garp'tan Tuna bölgesine kadar uzanan memleketlerinde dağılmış durumda bulunan kuvvetlerin sayısı ancak 490.000 idi.²⁷⁷ Kaldı ki, bu ra-

²⁷⁵ Atıf Hüseyin, defter, 10.

²⁷⁶ Ahmet Mithat, Üss-ü İnkılâp, c. II., s. 393.

²⁷⁷ Mahmut Celâlettin, Mirat-ı Hakikat, c. II., s. 17.

kam da mesnetsizdi. Çünkü Mebuslar Meclisinde geçen tartışmalarda, savaşa ancak 300.000 asker sevkedilebildiği anlaşıldı.²⁷⁸

Ordunun silâhlarına gelince, 138 batarya seyyar top ile Abdülaziz devrinde temin edilmiş olan 334.000 Martin, 325.000 Şinayder, 3900 Vinçister tüfeği ile 21000 tabancadan ibaretti. Tüfeklerden 20.000'i depolarda yedek olarak alıkonulmuş diğerleri de taburlara dağıtılmış idi. Mühimmata gelince, uzun bir savaş için kifayet etmiyecek derecede idi.

Ordunun seferberlik, ikmal ve sevki idare işleri de harp fenninin icaplarına göre düşünülp hazırlanmamıştı. Mahmut Celâleddin Paşa bu işlerin ne suretle yürütüldüğünü şöyle anlatmaktadır :, İstanbul'dan gerek Tuna'ya ve gerek Anadolu'ya sevkolan asker ayrı ayrı yani birer ikişer tabur ve hattâ bölük olarak gönderilmekte idi. Bunlar, harp fenninde muayyen usul ve kaidelere alay ve fırka ve kolordu teşkilâtına riayet olunmadığından, komutanları ve yığınak merkezleri malûm bulunmadığından, ezbere olarak hareket ediyorlardı. Orduların seferi eratının hiçbir yerde kaydı tutulmadığı cihetle taburların, piyade erat sayısını ve bunlarda kaçanlarla telef olanlarının hesabını da doğru bilmek mümkün değildi.

Bu suretle, başıbozuk kılığında gönderilen askerin vardıkları yerde, düzene konulması bir gaile idi. Düşmanın saldırışı sebebiyle fırka ve kolordu usulünü muntazam olarak muhafaza etmiye vakit bulunamayacağı mahzuru hatıra getirilmemiş idi. Yeni silâhların mermilerini taşıyacak sandıklar için taşıt araçları ve teşkilâtı temin edilememişti. Bundan dolayı bu iş ahalinin hayvan ve arabaları alınmak suretiyle temin edilmek istendi. Rumeli'de yeter sayıda beygir bulunamadığı için Anadolu'dan deve getirilmiye teşebbüs edildi ise de bunların çoğu yollarda açlıktan telef oldu.

Askerin sevki perişanlık içinde ve büyük kayıplar bahasına yapılırdı. Yerlerine varan askerler de odun yığını gibi, karışık ve elverişsiz bir şekilde ve surette bulunduklarından, Tuna'ya sevkolan taburlar harp alanında hareket kabiliyeti olan düzenli bir askeri birlik haline getirilemedi.

²⁷⁸ Mahmut Celâlettin Paşa, aynı eser, c. II., s. 17.

Rusların muvaffakiyetleri üzerine, ahali göçetmiye başlayınca orduya yardımcı olarak gönderilmiş olan Çerkezler ve başıbozuklar köyleri yakmaya, halkı soymaya başladıkları gibi ele geçirdikleri hayvanları ve zahireyi düşman ordusuna sattılar²⁷⁹. Bütün bu izahat da gösteriyor ki Osmanlı askerî teşkilâtını ve ordusunu yeniden düzenlemek icabediyordu.

ASKERİ ALANDA İSLÂHAT DÜŞÜNCELERİ VE TEDBİRLERİ

Askerlik mecburiyeti Osmanlı - Rus harbinin neticeleri, Osmanlı ordusunun, mevcudu ile alâkalı olarak, askerlik mecburiyeti meselesini tekrar ortaya attı. Bilindiği gibi, Yeniçeri ordusunun kaldırılmasını mütaakip kurulan ordu için yalnız Anadolu ve Rumeli'nin Türk halkından asker alınmakta idi. Müslüman olmıyanlardan asker alınmadığı gibi, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Doğu Anadolu, Arabistan yarımadası memleketleri ve Trablus-Garp gibi Müslüman bölgeler halkından asker alınmıyordu. İstanbul halkı da askerlikten muaftı. Abdülaziz devrinde, Osmanlı devlet adamları Türk unsurunu korumak maksadiyle askerlik mecburiyetini cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün halka teşmil etmeyi düşünmüşlerdi. Fakat Müslümanlarla, Müslüman olmıyanlar arasında henüz müşterek bir mânevi rabita tesis edilmemişti. Bu yüzden yalnız Bosna ve Hersek ile Kozan'dan asker almak için teşebbüslere girişmişler ve bu hususta da bir dereceye kadar muvaffak olmuşlardı.

Mithat Paşa Osmanlı tebaasının müşterek bir vatan ülküsü etrafında toplanıp Meşrutiyet ile idare edilebileceğine inanmış bulunduğu için sadrazamlığa esnasında, Abdülhamit II.'ye Müslüman olmıyan tebaa çocuklarının da Harp Okuluna kabul edilmesini teklif etmiş, fakat bu teklifi reddedilmişti.

Kanunu Esasının "Osmanlı tebaasının umumi hakları" bölümünün birinci maddesinde "Osmanlı tâbiyetinde bulunan efradın cümlesine, hangi din ve mezhepten olursa olsun, istisnasız olarak Osmanlı tâbir olunur" dendiği gibi, on yedinci maddesinde de : "Osmanlıların bütünü, kanun önünde ve din ve mezhep işlerinin dışında memleketin haklar ve vazifelerinde eşittirler" denilmişti. Bu suretle kanuni ve hukuki yönlerden askerlik bakı-

²⁷⁹ Mahmut Celâlettin Paşa, adıgeçen eser, c. II., s. 20-21.

mından Osmanlı vatandaşları arasında mevcut eşitsizliğin devam etmesi güçleşmekte idi. Gerçi Müslüman olmıyan tebaa, askerlik yapmak hak ve vazifesine daha önce sahip kılınmıştı. Fakat bu hak, vazifeden (bedeli askeri) adı verilen bir para mukabilinde muaf tutulmakta idi. Hiç şüphe yok ki "bedel" eski devrin "haraç" karşılığı mânasına da geliyordu.

Osmanlı - Rus harbi sırasında, asker darlığı olunca, Müslüman olmıyanların mecburi askerliği meselesi yeniden sözkonusu oldu. Mebuslar Meclisinde bu hususta hararetli münakaşalar yapıldı. Münakaşaların en heyecanlısı 2 Haziran 1877 günkü toplantısında, bütçe görüşmeleri sırasında ve "bedeli askeri" münasebetiyle cereyan etti. İstanbul Mebusu Vasilâki konu ile alakalı olarak şu beyanatta bulundu : "Mademki Kanunu Esasi gereğince, bütün ahali haklarda ve vazifelerde eşittir; nasıl oluyor ki bu ahalinin bir kısmı vazifelerin en büyüğü olan vatan uğrunda kıymetli kanını döker de diğer kısmı bu mukaddes vazifesini para ile tesviye eder; kan dökmek aslı vazifesi, vatan evlâtlarından her biri için boynunun borcudur. Kan ne satırlar ne de alınır. Ama vatan uğrunda bi-diriğ isar olunur.

Meseleyi nazariyattan ameliyata indirelim. Bütün ahalinin askere alınması üç suretle büyük faydaları muciptir. Birincisi, ittihat ancak asker kardeşliği ile kavileşir. İkincisi, devletimiz bugün onbeş, on sekiz milyon ahaliden asker ala gelir. Kırk milyon alacak ve askeri kuvveti ve ecnebilere tesiri ona göre olacak. Üçüncüsü, devletin kuruluşundan beri, yalnız İslâm olan asker verdiğinden, İslâm nüfusu tabiatıyla azalıyor. Onun fevkinde şeref tasavvur olunmıyan askerlik şerefiyle bütün ahalinin şeref lenmesidir ki bu şereften eski devirlerde yalnız (ilotlar) yani köleler mahrum idi. Hangi alçaktır o ki vatanın muhafazası şerefinden mahrum olmayı ister. Var ise, bu gibi alçaklar varsın parasıyla soğuk kanını satın alsın".²⁹⁰

Vasilâki'nin bu nutku, zabıt ceridesinde belirtildiğine göre, fevkalâde alkışlar ile karşılanmıştır. Bununla beraber Halep Mebuslarından biri, bütçeye aksettirilmiş olan (bedeli askeri) için karşılık bulunmadan bu meselenin halledilemeyeceğini ifade etmiştir. Bütçeye geçmiş olan bedel ise, vilâyetlerdeki Hristiyan

²⁹⁰ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan, c. I., s. 323.

halktan 93,100 lira, İstanbul'daki Hristiyan halktan ise 140.000 lira olarak gösterilmişti.

Hükümet, meclisteki görüşmelerin de tesiriyle bütün tebaadan ve İstanbul'dan asker alma hususunda bir lâyiha tanzim etmiştir. Meclisi Vükelâda, lâyihanın görüşülmesi sırasında, müspet düşünenler bu işin, prensip itibariyle daha ıslâhat fermanı ile kabul edilmiş olduğunu ve Kanunu Esasi ile de tekît edilmiş bulunduğunu ifade ederek evvelâ İstanbul'dan başlanıp sonra da vilâyetlere teşmil edilmesini uygun görmüşlerdir. Menfi düşünenler ise, Hristiyan askerine emniyet ve itimat edilemeyeceğini, İslâm askerinin itaatsizliklerine de sebep olacaklarını, zaten Hristiyan cemaatlerinin buna razı olmayacaklarını öne sürerek teşebbüsü önlemek istemişlerdir. Neticede Hristiyan cemaatler de bu ikilikten haberdar oldukları için birtakım itirazlarda bulununca, Müslüman olmıyanların askerliği meselesi bir defa daha çıkmaza girmiştir.

Mebuslar Meclisi dağıldıktan sonra Abdülhamit II.'nin siyaseti pan-islâmizm istikametini tutmakla artık Müslüman olmıyanların askerliği ağza alınmaz oldu. "Abdülhamit II.'nin bu konudaki düşüncesi şu idi; Memmeleketimizde Muhtelif unsurlar var 32,5 millet var her birinin âmalı başka. Bir Rum Yunan, bir Bulgar ise Bulgar âmalı besler. Hele Ermeniler. Atıf Hüseyin, defter, 9. s. 13". Fakat İngiltere, doğu Anadolu'da, Osmanlı devleti tarafından vadedilmiş olan ıslâhat münasebetiyle teşkil edilmesi tasavvur edilen yerli jandarma için Hristiyanlardan da erler ve subaylar bulundurulmasını isteyince, mesele bu sefer yeni bir şekil altında meydana çıktı. Sadrazam Sait Paşa, Harp Okulundan mezun olmak şartıyla Hristiyan subay bulundurulmasında bir mahzur görmüyordu. Fakat kendini bilgin sanan bazı cahiller (ومن تبوللهم منكم فانه منهم) yani, sizden bunları tebenni eden kimse anlardandır, âyetine istinat ederek, Hristiyan subayların mevcudiyetini küfür saydılar. Sait Paşa, ipe sapa gelmiyen bu anlayış karşısında, "demek oluyor ki gazez erbabı işlerine gelmiyenleri mahvetmek için şeriatı da değiştirmek lâzım gelse anı da yapacaklar" demek zorunda kaldı²⁸¹. Anlaşılan Sait Paşa, gazez erbabından korkmuş olmalı ki bir daha Hristiyanların

²⁸¹ Sait Paşa'nın hâtıratı c. I., s. 274.

askerliğinden veya subaylığından bahsetmedi. Hiç şüphe yok ki, Abdülhamit II., bu korkunun da kaynağı idi. O, ancak din ile devletin ayrılması halinde, Müslümanlar yanında, Müslüman olmıyanların da askerlik hizmetine tâbi tutulabileceğini kabul ediyordu. Yoksa, hiçbir Halifenin böyle saçma bir işe aslâ muvafakat etmeyeceğini iddia ediyordu. Bu düşünceye dayanarak Osmanlı devletinde Müslüman olmıyanlar için askerlik hizmetini bir utopi kabul etmekte ve bunu İmparatorluk için intihara muadil bir teşebbüs saymakta idi.²⁸² Bununla beraber yalnız Türklerin askere alınması ile başa gelmekte olan felâketi de şu suretle belirtmekten çekinmedi : “Osmanlı devleti, askerî kuvvetlerini Rumeli ve Arabistan’da birkaç yer müstesna olmak üzere Anadolu ahalisinden, daha doğrusu, dört beş milyon nüfusun içinden almakta idi. Bu hal pek az daha devam eserse, askerî ihtiyaçlarımızı aslâ karşılamıyan bu nüfus askerlik sıkleti altında bütün bütün ezilip hükümetin her hususta dayanağı olan Anadolu kıtasının İslâm unsuru, başka sebebe hacet kalmaksızın yalnız bu sebeple mahvolarak harp halinde, devlet asker bulamıyacaktır.”²⁸³

Sait Paşa bu meşum neticeyi önlemek için başlıca tedbir olarak göçebe halinde yaşıyan aşiretlerin, kabilelerin iskân edilerek, onlardan asker alınmasını teklif etmektedir. Bu tedbirin yerine getirilmesi, zamana ihtiyaç göstermekte idi. Kaldı ki, tepkiler yaratıp isyanlara sebep olması da ihtimal dahilinde idi. Abdülhamit II. ise, her şeyden önce ve ne bahasına olursa olsun huzur ve sükûn taraftarı idi. Abdülaziz devrinde başlanmış ve gösterdiği güçlükler yüzünden bırakılmış olan böyle köklü bir işi yeniden ele almak niyetinde değildi. Bununla beraber o da farklı düşüncelerle yeni asker kaynakları araştırılıp bulunmasına esas itibariyle taraftardı.

**Hamidiye Süvari
Alaylarının
kurulması**

Abdülhamit II., bu hususta, IV. ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa’nın, Doğu Anadolu aşiretlerinin iskân edilmelerine lüzum kalmaksızın “Hamidiye Süvari Alayları” adıyla teşkilâtlandırılmaları için yaptığı teklifi beğendi. Teklife itiraz eden paşa-

²⁸² Aynı eser, c. I, s. 431

²⁸³ Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamit, s. 86 - 87.

lar oldu ise de itirazlarını kıskançlığa yorumladı. Bu suretle meydana gelen ve kendi adını taşıyan alaylara "Kürt Kazakları" demekten de çekinmedi.

Abdülhamit II., bu alayların kurulmasıyle çeşitli faydaların da sağlanacağını ümit etmekte idi. Doğu Anadolu'da, asayişin bozulmasına sebep olan aşiretler, inzibat altına alınmış olacak ve Ermeniler tarafından çıkarılması ihtimal dahilinde olan uygunsuz hareketler de kolaylıkla önlenebilecekti. Bundan başka Rusya ile Osmanlı devleti arasında çıkacak bir savaş halinde, Rus ordularına karşı, başarı ile karşı koyabilecekti. Bunlardan daha da önemli olarak yabancı devletlerin aşiretleri Osmanlı devletine karşı kıskırtmak yolunda sarfetmekte oldukları tahrikler de karşılanmış olacaktı.

Bu düşünce ile kurulan alaylardan bir çoklarının başına, aşiret reisleri, kendilerine maaş bağlanmak, rütbe ve nişan vermek suretiyle komutan tâyin edildi. Aşiret ağaları da aynı suretle subay yapıldı. Alay haline getirilen aşiretler vergiden azat edildi. Yaptıkları adı suçlar hakkında bile mahallî mahkemelerin yetkileri kaldırıldı. Asker itibar edildikleri için dâvalarının harp divânlarında görülmesi kararlaştırıldı ise de bu da tamamen nazariyatta kaldı.

Hamidiye alayları, muntazam bir askerî teşkilât olmaktan uzaktı. Reisleri, istedikçe bunları toplardı. Ne reisler ne de ağa subaylar askerî eğitim görmemişlerdi. Bildikleri şeyler ata binmekten ve cirit oyamaktan ibaretti. İşleri güçleri de olduğu için askerliğin sıkı icaplarına uyarak modern harp usullerini ve kaide-lerini öğrenmiye niyetleri yoktu. Dolayısıyla kendilerinden asker olarak faydalanmaya imkân mevcut değildi.

Netice itibariyle Mahmut II.'nin kaldırmış olduğu, dejenere hale gelmiş askerî teşkilâta, tam benzemese bile, onu andıran bir süvari teşkilâtı meydana gelmiş oldu. Bu teşkilât, asayişin koruyacak yerde, aksine türlü zorbalıklariyle daha da kötü hale getirdi. Halkın şikâyetleri her tarafta yükselmiye başladı. Fakat Abdülhamit II., kendi eseri olan bu teşkilâtı himaye etmiye devam etti. ²⁸⁴

²⁸⁴ Said Paşa'nın Hâtıratı, c. II., s. 272 ve Ali Vehbi Bey, adı geçen eser, s. 16.

Ordunun ıslâhı Osmanlı-Rus harbi, ordunun gerçek değerini
lüzumu göstermişti : gerçi, bu harpte, Osmanlı orduları
 takdire değer bir mukavemet göstermiye muvaf-
 fak olmuşlar, fakat neticede harbi kaybetmişlerdi. Bu başarısız-
 lık yalnız askerî teşkilâtın bozukluğundan ileri gelmemişti. Ordu-
 nun erinden subayına kadar, askerî eğitimin noksan olduğu da
 görülmüştü. Kaldı ki, harbin sonunda Osmanlı orduları yeniden
 düzenlenmiye ihtiyaç gösteren dağınık ve çözükle bir manzara
 gösteriyordu. Bu manzara Ayastafanos ve Berlin muahedeleri
 ile toprak ve prestij kayıplarına uğramış olan Osmanlı devletinin
 düşmanları için yeni fetihler tasarıları hazırlamalarına, elverişli
 zemin hazırlamakta idi. Osmanlı devleti kuvvetli bir orduya sahip
 olmadıkça, devletler arasındaki muvazene siyasetinden fayda-
 lanarak karşılıklı şartlar dahilinde, bazı devletlerle askerî itti-
 faklar akdetmesi de kolay olmayacaktı. Sözü kısası, elde kalanı
 muhafaza etmek için her şeyden önce orduyu düzenlemek ve
 kuvvetlendirmek gerekli idi. Fakat bu işi, yabancı yardımından
 faydalanmadan başarmak da imkânsızdı. Önceki devirlerde ol-
 duğu gibi, Avrupa'dan uzmanlar getirtmek zarurî idi.

Almanya'dan as- Osmanlı devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarı-
keri heyet sından itibaren askerî ıslâhat için Avrupa'dan
getirilmesi askerî uzmanlar getirtmiye başlamıştı. 1827'de
 meydana gelen Navarin olayına kadar, bu
 uzmanlar umumî olarak Fransa'dan getirtilmişti. Mahmut II.,
 Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını mütaakip Fransa'nın Yunan
 dâvasındaki tutumundan ve Cezayir'i işgal etmesinden alınarak
 Fransız uzmanları yerine Prusyalı uzmanlar kullanmaya başla-
 mıştı. Kırım Muharebesi sebebiyle Türk - Fransız dostluğu-
 nun tekrar kurulması üzerine, Osmanlı subaylarının eğitimi
 ile meşgul olmak üzere bir Fransız askerî heyeti İstanbul'a
 getirtilmişti. Fransa'nın 1870'de, Prusya'ya mağlûp olması üze-
 rine ve İstanbul'da artan Rus nüfuzu sebebiyle bu heyete yol
 verilmişti. Bu kısa açıklama da gösteriyor ki, Osmanlı ordusunun
 garplılaşmasında, garp tesiri, siyasi olayların dalgalı durumuna
 göre bir istikamet takip etmiştir.

Abdülhamit II., şehzadeliğinde ve veliahthığında, şahit olduğu
 saray trajedilerinden başka, Osmanlı - Rus harbi felâketlerine de

şahit olmuş, Rusların Ayastafanos önlerine gelmesi üzerine ise şaşkına dönmüştür. Kendi ifadesine göre, Rus komutanına bir mektup yazıp : “Eğer İstanbul’a girmiyce teşebbüs ederseniz şimdi Mesudiye zırhlısına bizzat bineceğim, Ayastafanos önüne gelip Rus ordusunu topa tutacağım. Şayet mağlûp olursam cephanesine ateş verip berhava olacağım.,²⁸⁵ diye yazmıştı. Rus komutanı da, gûya bunun üzerine İstanbul’a girmekten vazgeçmişti. Böyle bir mektup yazılmış olmasa bile Abdülhamit II.’nin böyle düşünmüş olması muhakkaktır. O, bu korkulu günlerin de tesiriyle ordunun kuvvetli hale getirilmesini samimi olarak istemekte idi. Bu maksatla ve Berlin muahedesi ardından Fransa’dan bir askeri heyet istedi. Almanya’nın, askerlik yönünden Fransa’ya üstün olduğuna inanmasına rağmen bu suretle hareket etmesi Rusya’yı kollamak için idi. Çünkü bu sırada, Fransız - Rus dostluğu da bir dargınlık safhası geçirmekte idi. Fransa, yapılan teklifi reddedince Abdülhamit II. bir hayli tereddütten sonra 1882 de dost saydığı Bismark’a başvurarak Almanya’dan askeri uzmanlar istedi.

Aynı yıl çeşitli ordu sınıflarına mensup yüksek subaylardan kurulan bir Alman heyeti İstanbul’a geldi. Heyetin başkanı süvari Albayı Köhler idi, üyeleri de süvari Binbaşısı Hobbe, topçu binbaşısı Restow, piyade Binbaşısı Kempheoener idi. Bir yıl sonra da Osmanlı ordusunda uzun müddet hizmet edecek olan Albay Von der Goltz gelmiş ve Köhler’in ölümü üzerine heyet başkanı olmuştur.²⁸⁶

Alman askeri
heyetinin
çalışmaları

Abdülhamit II., heyet üyelerine, paşalık rütbeleri ve nişanlar vermiş, yüksek maaşlar bağlamış, fakat askeri ıslâhat için gerekli yetkileri vermekten çekinmişti. İçlerinden Kamphoeener’i

hususî müşavir tâyin ederek kendisine Yıldız’da bir daire tahsis etmiştir. Hattâ ona Yaveri Ekremlik bile vermiştir. Vazifesi Padişaha askeri ıslâhat hakkında tasarılar takdim etmekten ibaretti. Saray Başkâtibi Tahsin Paşa, Alman müşavirin ciddî bir iş görmiyerek Yıldız sarayında Avrupakâri bir süsten

²⁸⁵ Atıf Hüseyin, defter, 2, s. 7.

²⁸⁶ Aynı kaynak, defter, 10, s. 4.

ibaret kaldığını ifade etmektedir.²⁸⁷ Goltz Paşa'ya gelince ilkin askeri okullar müfettişliğine tâyin edilmiş, Heyet Başkanı olmasını mütaakıp Genelkurmay Başvekilliğine getirilmiştir.

Gotlz Paşa, kendisinin bırakılan dar yetkiler çerçevesinde çalışmaya mecbur kaldı : Bir seferberlik nizamnamesi hazırlandı; hazar ve yedek kuvvetler için talim ve terbiye esasları tesbit edildi. Rumeli ve Batı Anadolu için haritalar resmedildi. Kurmay subaylar için, pratik çalışma programları hazırlandı. Orduyu harp hareketlerine hazırlamak maksadıyla gerekli harp oyunları şamaları tanzim ettirdi. Fakat Abdülhamit II. yeni talim ve terbiye usullerinin yürütülmesi için gerekli iradeyi vermedikten başka, Kurmay subaylarının yetiştirilmesi için tesbit edilmiş olan pratik çalışmalar programını da kabul etmedi. Hattâ bir harp oyunu yapılmasına müsaade etmiş iken, hafiyelerin jurnalleri tesiriyle olacak, harp oyununun yapılmasına mâni olarak bu iş ile alâkalı yüksek subayları sorguya çekti. Böylece askeri ıslâhat için çalışanların durumu boşa dönen bir çarktan farksızdı. Alman Askerî Heyeti üyeleri de işin sonunda birer büro adamı durumunda kalıp kırtasi işlerle meşgul olmağa başladılar.

**Sait Paşa'nın
fikirleri**

Askerî ıslâhatın yerinde sayması, devlet adamlarından bazılarının ve bilhassa Sait Paşa'nın canını sıkmıştır. Paşa, çeşitli fırsatlardan faydalanarak Padişahı, bu konuda aydınlatmağa ve harekete getirmeye gayret etmiştir. Islâhat hakkındaki başlıca düşüncelerini hatıratında şu suretle tesbit ettiği görülmektedir : “Bir millete, askeri millet ve bir devlete, askeri devlet denilmesi için birtakım şartların yerine getirilmesi lâzımdır. Askerî millette, askerlik yapabilecek durumda olan herkesin ve fiilen, askerlik etmesi lâzımdır. Bundan başka askerlik eğitiminin de çok iyi olması gerekmektedir. Askerî eğitimden maksat şudur : acemi erlerin askerlik vaziyetini, yürüyüş ve hareketleri bilmeleri, bölük ve tabur talimleri görmeleri, silâh kullanmayı öğrenmeleri icabeder. Bundan sonra, piyade, süvari ve topçu kuvvetlerinin, birleştirilerek liva, fırka, kolordu talim ve manevralarını icra etmeleri lâzımdır. Hulâsa, asker eğitiminden maksat, bütün askeri kuvvetleri muharebeye hazır

²⁸⁷ Tahsin Paşa, Abdülhamit, Yıldız Hâtıraları, s. 22-23.

lamak demek olduğundan erler ve subaylar harbin her türlü hareketlerine alıştırılmış olmalıdır. Bu kaidenin terkedilmesi askerliğin terkedilmesi demektir.

“Bir devlete, askeri devlet denilmesi ise sözkonusu şartları haiz olan askeri strateji ve tabya fenlerine göre sevk edip kullanacak Komutan ve subaylara mâlik olmasıyla mümkündür. Bunlar başka devletlerde piyade okulu, süvari okulu, topçu okulu, mühendis okulu ile kurmay subaylara ve süvari öğretmenlerine mahsus okullardan çıkarlar.

Bizde her çeşit askeri öğretim Harp Okulu ile Mühendishanede toplanmış olduğundan askeri okullar yönünden, diğer devletlerin teşkilâtına uyulması gereklidir. Kurmay subayların eğitim ve öğretiminde ise mükemmeliyet aranmalıdır: İyi ve yetişkin bir asker olduktan başka hiç olmazsa İngilizce, Almanca veya Fransızcadan birini gereği gibi bilmeleri, her türlü askeri eserlere ve harp alanında en son buluşlara vakıf olmakla beraber bir iktidarlı diplomat bulunmalıdırlar”.

Komutan ve subaylara gelince, bunların sayısı askerin sayısı ile uygun olmak lâzımdır. Noksan veya fazla olmaları zararlıdır. Seçimleri bir nizamla bağlanmalıdır. Küçük, büyük subaylarla âmirlerin terfi kademelerinde, bazı devletler kıdeme bazı devletler de imtihan usulüne riayet ediyorlar. Kıdeme itibarı bizde terkedilmiş imtihan usulü ise âdetlerimize göre, henüz kabul edilmemiştir. Bu sebeple askeri kademelerde yükseltilme şahsi takdirlere bırakılmıştır. Halbuki bir askeri rütbe, kan bahasına alınmazsa evvelâ o rütbede şeref ve haysiyet kalmaz. Sonra hak sahipleri meys olurlar. Bunlar ise, askerliğin ruhu olan inkiyat ve inzibatı bozar. Bütün bunlardan başka âmirlerle subaylara ihtiyaçlarıyla mütenasip maaş tahsis etmek de icabeder. Sözün kısası, askerin düzeni elbisesinin muntazam olmasından ibaret olmayıp sayılan şeylerdir ki, bunlar birbirlerinden ayrılmıyan bir bütün teşkil eder. Bunlar sağlanmadıkça memleketin muhafazası ve devletin başka devletler nezdinde itibarlı olması kabîl değildir. Harbe sevkedilen asker, sayı bakımından düşmana üstün olsa bile yukarıda işaret edilen hususlara göre hazırlanmış değil ise kurbanlık koyun gibi kahr.²⁸⁸

²⁸⁸ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. I., s. 220-222.

Abdülhamit II., Sait Paşa'nın bu düşüncelerine ortak idi. Mantıki olarak o da önceden işaret edildiği gibi düzenli bir orduya sahip olmak istiyordu. Fakat müptelâ olduğu ve tedavisi mümkün olmayan vehim hastalığı hürriyetini ortadan kaldırmakta ve onu hafiyelerin jurnallerine esir etmekte idi. Bu sebepledir ki, hafiyeler bir dereceye kadar müşavir yerine geçmekte idiler. Orduda yapılmak istenen her yenilik, karanlık ve zararlı bir teşebbüs gibi gösterildiğinden reddedilmekte veyahut istikametinden ayrılacak şekilde tadil edilerek tatbik edilmekte idi. Neticede ordu maddi ve manevi yapısını gerektiği surette geliştirmek şöyle dursun çökmekte idi.

ABDÜLHAMİT II. DEVRİNDE ORDUNUN ÇÖKÜŞÜ

Maddi çöküş Abdülhamit II. devrinde, ordu, dış görünüşü itibariyle modern şeklini muhafaza etmekle beraber maddi ve mânevi bakımdan çökmiye devam etti. Maddi çöküş, bakım, eğitim ve silâh maddelerine inhisar etmekte idi.

Ordunun bakımı ile alâkalı hususlar hakkında Serasker Rıza Paşa, 1892'de şu tabloyu çiziyor : Ordu hazinesinin mevcudu iki yüz altmış kuruştan ibaretti. Buğday ambarlarında, buğday kalmamıştı. Ordunun çeşitli ihtiyaçları memleket dışından sağlanmakta idi. Çuha, çorap, ayakkabı, küsele, fes, giyim eşyası ve hattâ Buğday, arpa bile Romanya'dan ve Rusya'dan getirtilmekte idi. Yağ da hariçten geliyordu.

Maaşlar sonderece gayrı muntazam verilmekte idi. Yılda ancak beş altı defa aylık verilebiliyordu. Ekmekler gayet fena çıkmakta idi. Askerî binalar çok noksan, depolar boş, harap ve noksandı. Subayların ahvali perişan idi. Asker sefil ve çıplak idi. Maliye bu hali ortadan kaldırmak için fevkalâde tahsisat vermek şöyle dursun, tesbit edilmiş olan haftalık tahsisatı vermekten âcizdi. Nereye bakılsa fakirlik, yokluk ve sıkıntı göze çarpıyordu.²⁸⁹

Bu tablonun teferruatına dikkat edilince, görülen şekiller ve renkler de şöyle idi : İstanbul'da Padişahın Muhafız Alayı müstesna, merkezden muhite gidildikçe askerin perişanlığı artmakta idi. Gıdasızlıktan çehreler yorgun, bezgin ve hastalıklı idi.

²⁸⁹ Serasker Rıza Paşa, Hulâsayı Hâîurat, s. 11-12.

Üst baş yoktu. Yırtık pırtık kunduralar ve çarıklar, renkli yamalı pantolonlar, dar ve patlamış, düğmesiz ceketler, lime lime çamışarlar, püskülsüz fesler. İşte ordunun durumu bu idi.

Serasker Rıza Paşa, bu durumu ıslâh etmek için çalıştığını ve bunda kısmen muvaffak olduğunu yazmakta ise de Abdülhamit II. devrinin sonlarına kadar ordunun bakımı, yoluna konulamamıştır. Ordunun idaresini elde tutanlar, müteahhitlerle elbirliği edip tahsisatın bir kısmını ceplerine indirmek suretiyle servet sahibi olmak yolundan ayrılmamışlardır. Abdülhamit II. devri paşalarından ve mabeyin erkânından büyük bir kısmının dillere destan olacak mal ve mülk sahibi olmaları, kısmen, ordunun hakkını yemek kısmen de devlet hazinesini başka yönlerden kemirmek suretiyle mümkün olmuştur.

Ordunun maddi çöküş sebeplerinden biri de askerî eğitimin yetersiz ve noksan oluşu idi. Eğitim konusu herşeyden önce, eğitmen subay ile alâkardır. Halbuki Abdülhamit II. devrinde, subay meselesi çözülememiştir. Harp Okulundan yılda 90. veya 100 subay çıkmakta idi. Bu rakam ise, Osmanlı ordusu için çok kifayetsizdi. Subay boşluğunu doldurmak maksadiyle ordudan, sözde kabiliyet ve liyakat dikkate alınarak "Alaylı" subay yetiştirmek zarureti hasıl olmuştur. Böylece, gerekli eğitmen vahdeti sağlanamamıştır. Mektepli subaylar nazariyatta kuvvetli, pratikte zayıf kalmış, alaylı subaylar da tersine olarak pratikte kuvvetli, nazariyatta zayıf bulunmuşlardır. Subayların bu yönlerden olan noksanları, verdikleri eğitim ile askere aksettigi için ordunun maddi değer unsurlarından biri olan eğitim vahdeti sağlanamamıştır.

Kaldı ki, subayların, askerliği bir meslek olarak kabul edip kendilerini bütün varlıkları ile bu mesleğe vermelerine engel olan bir âmil vardır ki, o da terfi işinin sağlam usullere ve esaslara istinat ettirilmemiş olmasıdır. Abdülhamit II. idaresinin özelliklerinden birini teşkil eden şahsi ve keyfi takdirler orduya da tesir etmiştir. Ordu kademelerinde yükselme, ehliyet ve liyakat esasından çok, Padişahın, saray adamlarının, Paşaların ve nüfuzlu vükelânın iltiması ve himayelerine göre olmakta idi. Aynı yılda, Harbiye Mektebinden teğmen olarak çıkan subaylardan bir kısmı, bir yıl içinde, Kolağası olur ve süratle diğer mertebeleri aşardı. Bir kısmı da sekiz dokuz yıl bir kademede beklemekte

ve kendisi ile veya kendisinden çok sonra mezun olanların komutası altına girmekte idiler. Orduda yükselme özelliklerinden biri de İstanbul'daki subayların, her yıl, bayramlarda maaş ve terfi ile alâkalı işleri, haklı veya iltimaslı görüldüğü halde, İstanbul'dan uzak yerlerdekiilerin tamamen ihmal edilmesi idi. Üçüncü ordu Müşiri İbrahim Paşa, terfiye hak kazanmış subaylar hakkında, Saraya 13 defa yazdıktan sonra nihayet 14 üncü defa bir yazı ile şikâyet etmek zorunda kalmıştır.²⁹⁰ Bu hal, mağdur subayların ruhi durumunu sarsmakta ve meslek vazifelerini başarı ile yapmak hususunda kendilerini yıpratmakta idi. Hattâ Tahsin Paşa, inkılâbın başlıca sebebi olarak bu yoldaki haksızlıkları görmektedir.²⁹¹

Serasker Rıza Paşa da bu menfi neticeyi kavramış olduğu için hissiyatını şu suretle ifade etmiştir: "Silâh arkadaşlarımla terfii ve iktidarı meselesi de gece gündüz hatırımdan çıkmıyordu. Ordularda, merkez ve mekteplerde birtakım lüzumsuz ve haksız terfilerin yer alması, en kıdemli ve fedakâr subaylarımızın ne derece mağdur olmalarını neticelendirdiğini düşündükçe tüylerim ürperiordu".

"Askerimizin bir kısmı sınır üzerinde vatanın, yâranın selâmetini sağlamak için canını ve hayatını vermiye hazırken, birçok güçlüklerle ve yokluklara göğüs gererken, o terfi ve terfihten tamamen mahrum bırakılıyordu. Birtakım kimseler ise, bu kutsal vazifeyi görmedikleri halde, terfi ediyor, söz sahibi oluyordu. Buna Allah'ın rızası yoktur".²⁹²

Allah'ın rızası olmamakla beraber, Abdülhamit II.'nin iradesi ile bu hal kronik bir hastalık gibi devam ediyor ve bendelik meziyetleri ile sarayın iltimasını sağlıyan tecrübesiz, liyakatsiz kimselere tugay ve tümen komutanlığı veriliyordu. Dolayısıyla yüksek komutan kadrosu da lüzumundan fazla şişiyordu. Bu suretle 1888'de 23 müşir, 90 ferik, 167 mirliva, 382 miralay ve 553 kaymakam bulunduğu halde, on dört yıl sonra 31 müşir, 184 ferik, 284 mirliva, 453 miralay ve 625 kaymakam vardır.²⁹³

²⁹⁰ Tahsin Paşa, adıgeçen eser, s. 98.

²⁹¹ Tahsin Paşa'nın Hâtıratı, s. 99.

²⁹² Serasker Rıza Paşa, adıgeçen eser, s. 22 - 23.

²⁹³ Aynı eser, ek cetvel.

Yüksek rütbeler, emek karşılığında kazanılmış olmadığı için, bu şişkin subay kalabalığının ordunun yetiştirilmesinde müspet rolü yoktu. Von der Goltz Paşa, yukarıda işaret edilen eserinde, askerî eğitimin ve harbe hazırlanmanın bir fen ve sanat gibi değil, fakat bir oyun gibi ele alınmış olduğunu ifade etmektedir; askere yalnız mihaniki bir hal alan günlük talimler gösterilmekte, yedeklerle katiyen meşgul olunmamakta, harp okulunda yetiştirilen subaylara atış yaptırılmamakta, hele harp oyunları, manevralar, topçu atışları tamamen ihmal edilmektedir.²⁹⁴ Demek oluyor ki, harp için hazırlanan ordunun işittiği silâh sesi, Padişahın doğum ve tahta çıkış yıl dönümlerinde ve bayramlarda atılan toplanla silâh seslerinden ibaret kalmaktadır.

Abdülhamit II., harp için yalnız mükemmel silâhların kâfi geleceğine inanmış bulunduğuna için devrinde Almanya'dan modern toplar ve tüfekler getirmeye dikkat etmişti. Fakat bu modern top, silâh ve cephanenin kullanılması ancak irade ile mümkün olduğundan askerin elinde cephanesiz eski tüfekler bulunurdu. Nitekim 1895'de İstanbul'da Ermeniler ayaklanıp Babıâli'ye yürüdükleri vakit, burasını beklemekle görevlendirilmiş olan askere mermi verilmemiş olduğu görülerek vazifelerini süngü ile yapmaları hususunda emir verilmişti. Keza Aydın vilâyetinde türeyen Çakıcı eşkiyasının elinde mavzer bulunmasına mukabil, jandarmada Martin bulunduğu yukarıda görülmüştü. Abdülhamit II.'nin akla sığmaz kuruntusu, bu hususta o dereceye varmıştı ki, bayram topları için gerekli barut ve saire dahi ancak irade ile tophaneden çıkarılmakta idi. Hattâ bir arife günü böyle bir iradenin istihsalı geciktiği için gerekli nesneler vaktinde tophaneden alınamamış ve bayram topları ikindi ezanı ile beraber değil, fakat akşam ezanında atılmış ve böyle vakitsiz top atılması jurnalcilere, fesat ve tezvirlerde bulunmak için mükemmel bir fırsat vermiştir.²⁹⁵

Mânevi çöküntü Yukarıda belirtilen ordunun maddi çöküntüsü yanında manevi çöküntünün de yer almış olduğu görülmektedir. Bu çöküntünün kendisini gösterdiği başlıca hu-

²⁹⁴ Baron von der Goltz, *La D  fait de la June Turquie*, s. 10 - 11.

²⁹⁵ Tahsin Paşa, adigeçen eser, s. 149.

susları şu suretle tesbit etmek mümkündür. Ülkü zaafı, korku ve itimatsızlık, silâh arkadaşlığı yokluğu, teşebbüs yokluğu.

Önceki bölümlerde de temas edildiği gibi, genç, Osmanlılar, İmparatorluk halkına yeni bir ülkü kabul ettirmek istemişlerdi; Vatan ülküsü. Bu ülkünün heyecanı ve tesiri iledir ki, kanunu esasi ilân edilmiş ve Osmanlı devletinde parlamenter bir idare sistemi kurulmuştu. Abdülhamit II., Mebuslar Meclisini dağıttıktan sonra bu ülküyü önlemek hususunda bütün gayretini sarfetti. Vatan kelimesini yasak edip lûgatlerden çıkarttığı gibi, millet, hürriyet ve insan hakları gibi mefhumların söylenmesini suç saydı. Bunun tabii bir neticesi olarak vatan aşkını halka mal edecek olan tarih öğretimi de yasak edildi. Bütün bunların yerine, Halifenin emirlerine körü körüne itaatten ibaret olan ve korku aşılayan bir doğma koymak istedi. Böylece dünyanın insan şahsiyeti ile alâkalı mânevi değerler peşinde koştuğu bir devirde, o, orta çağın yalnız dinî ve yalnız hanedanî değerleriyle İmparatorluğu idare edebileceğini sandı. İşte bu sanıştır ki, Osmanlı ordusunu muhtaç bulunduğu en büyük değerinden mahrum ediyordu. Vatana ve toprağa bağlılık zaafının derecesi hakkında Von der Goltz Paşa'nın şu sözleri bir dereceye kadar fikir verebilir: "Biz, Türk hizmetinde bulunan Almanlar, ilk defa olarak bunu Doğu Rumeli vilâyetinin kaybedilmesinin İstanbul'da büyük lâkaydi ile karşılanmasında gördük. Biz, Türklerin dostları ve misafirleri olarak bu olayı onlardan daha büyük bir acı ile karşıladık".²⁹⁶

Bu ruh avareliği istibdat idaresinin doğurduğu korku ve itimatsızlığın bir neticesi idi. Hafiye teşkilâtı, ordu üzerinde de hâkimdi. Hiçbir albay ve general, komutasına verilmiş olan kuvvetlerle münasebette bulunamıyordu. Zira herhangibir münasebet gizli ve fena maksatlara yorumlanmakta idi. Dolayısıyla her rütbeden subaylara, sürgüne gönderilmek tehlikesi hâkimdi. Bu şartlar dahilinde yüksek rütbeli subaylar, bürolarına kapamp kırtasiye işleriyle meşgul olmakta idiler. Birliklerini tanımya bile ehemmiyet vermiyorlardı. Askerler de onların adlarını bile bilmiyorlardı.

²⁹⁶ Von der Goltz, adigeçen eser, s. 46.

Subayların kendi aralarında ve askerle münasebetlerinde çekimser davranmaları, ordunun mânevi kuvvetlerinden birini teşkil eden silâh arkadaşlığını imkânsız hale getiriyordu. Küçük rütbeli subaylar arasında bu imkânsızlığı kuvvetlendiren bir sebep daha vardı ki, o da, yetişme tarzından ileri geliyordu. Mektepten yetişen subaylar, alaydan yetişmiş olanları beğenmiyor, onlar da mektepli subaylardan nefret ediyorlardı. Askerleri de yalnız din faktörü ile birbirlerine yaklaştırmak ve sevdirmek mümkün olmayordu. En çok dil ve âdet farkları sebebiyle Türkler, Araplar, Arnavutlar birbirlerini sevmiyorlardı. Aralarında sık sık, gurup halinde, kavgalar ve silâhlı çatışmalar bile oluyor ve bu hal Yıldız'daki birlikler arasında bile görülüyordu.

Bütün bu mânevi ve ruhi noksanlar, subayların ordu için en lüzumlu unsurlardan biri olan teşebbüs kabiliyetini ve sorumluluk duygusunu kemiriyordu. İsteksizlik ve tenbellik ordunun dövüşmek ve yenmek iradesini yıpratmış bulunuyordu. Abdülhamit II.'de, bu durumdan şikâyetçi idi; ona göre subaylar da memurlar gibi, kendilerine hiçbir hususta güven sahibi değildiler. Çalışmak ve öğrenmek istemiyorlardı. Teşebbüs yokluğu, enerjilerini yıpratmış için kendilerini rehavete terketmekte idiler.²⁹⁷ Abdülhamit II., Almanya'da, öğretim görenler için de itimatsızlık gösteriyordu. Alman İmparatorunun ve diğer alâkalı şahısların, onlar hakkındaki müsbet kanaatlerini kompliman olarak kabul ediyor ve sağlam kaynaklardan edindiğini iddia ettiği bilgilere dayanarak öğrendikleri başlıca şeylerin ahlâksızlık ile içki içmekten ibaret olduğunu söylüyordu. Kitaplardan öğrenilen nazari bilgilerin bir işe yaramadığına da inanmıştı. Harpte gerekli olan faktörlerin aklı selim, cesaret, dayanıklılık ve Tanrı'ya imandan ibaret bulunduğuna kani idi.²⁹⁸ Bu düşüncelerinden anlaşılacağı üzere bizzat Padişah da modern eğitim usullerine itimat göstermemekte ve bir ordunun gerçek kuvvetinin dayanmakta bulunduğu temel prensiplerden habersiz bulunmaktadır. Zaten bu cihet kendisine karşı yöneltilen tenkitlere vermiş olduğu şu cevap ile de sabittir: "Ben orduyu terakki ettirmedim ise bile mevcudu muhafaza ettirdim. O benim için medari şereftir."

²⁹⁷ Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid, s. 39.

²⁹⁸ Ali Vehbi Bey, aynı eser, s. 41.

Abdülhamit II. devrinin sonlarına doğru, subayların siyasetle meşgul olmaya başlamaları da yukarıda işaret edilenlere ilâve edilirse, ordunun maddi ve mânevi çöküş tablosunun çizgileri ve renkleri tamamlanmış olur.

Bu çöküntüye rağmen, ordunun temelini teşkil eden Türk askeri ve Türk subayının, askerlik cevheri kül altında kalmış bir ateş gibi hararetini muhafaza etmekte idi. Bu hususta, bir yabancı müellifin 1891'de yazmış olduğu şu satırlarla, Abdülhamit II. devrinde ordu bahsini kapatıyoruz : "Türk ordusu, düşman ateşi karşısında o kadar cesur ve muhteşemdir ki, iyi komuta edildiği, iyi teşkilâtlandığı, ihtiyaçları iyi karşılandığı gün, zaferleri ve başarılarıyla eski ve yeni dünyayı tekrar hayretlere düşürecektir. Ve eğer, hükümetin hataları yüzünden, Boğazların öte tarafına geçip bir Asya kuvveti olmak mecburiyetinde kalırsa, itimat ediniz ki bu da ancak kanlı bir zafer kazanmadan olmıyacaktır".²⁹⁹

7. EĞİTİM

ABDÜLHAMİT II. DEVRİ BAŞLARINDA EĞİTİM MÜESSESELERİNİN DURUMU

Abdülhamit II.'ye devredilen eğitim politikasının esasları

Devletin genel eğitim politikasına sahip olması gereği, Mahmut II. devrinde kavranmış ve çağdaş eğitim prensipleri kabul edilerek medrese dışında bir eğitim sistemi kurulmasına başlanmıştır.

Sultan Abdülmecit, Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, imparatorluğun çöküşünü durdurmak ve ona canlılık kazandırmak için batı hukuk nizamını almaya başladıkları vakit, yeni bir hukuk devleti haline çevirmek istedikleri Osmanlı devletinin geleceğini ancak batılı eğitim sistemi ile sigorta edebileceklerini düşünmüşler ve bu sistemin kaba taslak bir şamasını meydana getirmişlerdi.

Abdülaziz devrinde ise, sadrazam Âli ve Fuat Paşalar ile Mithat Paşa, Cevdet Paşa ve Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, aralarında bazı görüş farkları olmasına rağmen Avrupa umumî efkârının da teşviki ile devlete yapılan ıslâhatın başarılmaması için,

²⁹⁹ Paul Régla, La Turquie officielle, s. 227.

eğitim politikasını birinci derecede saymışlardı. Bu maksatla ve ilk defa olarak 1869'da Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitimi bir bütün olarak kabul edilerek bir genel eğitim yönetmeliği (Maarifi Umumiye Nizamnamesi) hazırlanmış ve tatbikine geçilmişti. Bu nizamnamenin esası, Avrupa'nın medeni memleketlerinde mevcut genel eğitim müesseselerini almak ve bu memleketlerde yürütülen eğitim prensiplerini hakkiyle Türkiye'de de yürütmekti.

Eğitim müesseselerinde vahdetsizlik

Bu yolda ilerlemeler kaydedilmesine rağmen bir eğitim vahdeti sağlanamamıştı. Eğitim müesseseleri, devlet icraatı ve deneti yönlerinden iki bölüme ayrılmakta idi. Medreseler, cemaat eğitim müesseseleri ve yabancı okulları birinci bölümü, devlet eğitim müesseseleri de ikinci bölümü teşkil ediyordu. Birinci bölümü teşkil eden müesseseler devlet icraatına ve denetine kapalı kalmakta idi.

Medreseler, İmparatorluğun yükseliş devrindeki canlılığını kaybederek soysuzlaşmış duruma gelmişti, hayat ve cemiyet ile olan bağlarını koparmış bulunuyorlardı. İslâmlığın cemiyet ihtiyaçlarına ve nizamlarına vermekte olduğu önemi red ve inkâr ederek yalnız bir ahiret ülküsüyle çalışıyorlar veya çalıştıklarını sanıyorlardı. Bu sebeple medresenin dili Arapça idi. Öğretim usulleri skolâstik ve dımağı körleştirici idi. Hayata, hiçbir işe yaramayan, kendine güveni olmıyan, faydasız ve dar görüşlü nesiller yetiştirmekte idi. Dünya ile irtibatını kesmiş bulunduğu için dünyada gelişen fikir cereyanlarından ve maddi terakkilerden habersizdi. Dolayısıyla kendisini ıslâh etmiye muktedir olmadığı gibi, devletçe tavsiye edilen ıslâhatın lüzumunu kavramaktan âcizdi. Yabancı olduğu bütün terakkileri ve buluşları küfür saymakta ve gün geçtikçe gelişen batı medeniyetine kâfir nazarıyla bakmakta idi. Bütün bu sebeplerle Osmanlı İmparatorluğunda, yayılmasına çalışılan yeni fikirlerle yenilik teşebbüslerine ciddî bir mukavemet göstermekte idi.

Cemaat eğitim müesseseleri, Müslüman olmıyan Osmanlı tebaasının kendilerine evvelce verilmiş olan imtiyazlar çerçevesinde kurup idare ettikleri müesseselerdi. Bu müesseseler de medreseler gibi, devletin faaliyet ve deneti dışında kalmakta idi.

Millî dillerinde öğretim yapmakta, öğretmenlerini diledikleri gibi yetiştirmekte, eğitim programlarını ve usullerini uygun gördükleri surette tanzim edip tatbik etmekte idiler. Her ne kadar ıslâhat fermanından sonra, yabancı devletlerin baskısı ile devlet eğitim müesseseleri Türkçe bilmek şartıyla cemaat çocuklarına, kapılarını açmış ise de cemaatler, bu kapıdan girip Müslümanlarla yan yana eğitim görmeye heves etmemişlerdi. Bu durumda, cemaat okulları, devlet ülküsüne değil, fakat cemaat ülküsüne bağlı nesiller yetiştirmekte idi.

Yabancı eğitim müesseselerine gelince, Osmanlı İmparatorluğu ile çıkarı olan yabancı devletler veya bunlara bağlı cemiyetler tarafından kurulmakta idi. Bunların amaçları, Müslüman olan ve olmıyan Osmanlı tebaası arasında kendi dillerini, kültürlerini ve hattâ dinlerini yaymaktan ibaretti. Yabancı devletler, kapitülasyonlardan faydalandıkları için bu çeşit okullar da mensup oldukları devlet tarafından himaye edilmekte idi. Dolayısıyla devlet, programlarını, usullerini, derslerini kontrol ve murakabe edemezdi.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğunda bir eğitim vahdeti sağlamak çok güç, hattâ imkânsızdı. Nitekim devlet adamları, bu işe başladıkları vakit, Selim III.'ün orduyu ıslâh etmek için teşebbüse geçtiği sırada karşılaşmış olduğu duruma benzer bir durum ile karşılaşmışlar. Yeniçeri ocağı, ıslâhat tekliflerini kabul etmeyince, Padişah bu ocağın dışında modern bir ordu kurmaya kalkışmıştı. Tanzimatçılar da medrese ıslâhat kabul etmediği ve cemaat okulları ile yabancı okullar da kabul edemeyeceği için bunların dışında bir devlet eğitimi kurmaya girişmişler ve Abdülaziz devri sonlarına kadar bu alanda hayli ileri gitmişlerdi.

**Devlet Eğitim
Müesseselerinin
durumu**

Abdülhamit II. devrine intikal eden devlet eğitim sisteminin görünüşü şöyledir : Devletin, bir genel eğitim politikası vardır. Bu, hükümette bir Maarif Nazırının bulunması ve bütçeden eğitim için

bir paranın tahsisinden anlaşılmaktadır. Bu politikanın amacı da : kız ve erkek çocuklara mahsus olmak üzere ilk, orta ve yüksek kademelerini ihtiva eden bir eğitim sistemini geliştirmek; orta ve yüksek dereceden meslek ve teknik okullar kurmuştur.

Abdülaziz devrinde mevcut olan, kurulan veya kurulması prensibe bağlanmış olan öğretim kademeleri şunlardı. İlk öğretim: Sibyan okulları ve onların üstünde Rüştîye okulları, orta öğretim: İdadiler ve onların üstünde Sultaniler (Liseler), yüksek öğretim: Darülfünun (Üniversite).

Meslek okulları: Mahreci Eklâm, Darülmuaallimin (Erkek Öğretmen Okulu), Darülmuaallimat (Kız Öğretmen Okulu), Mektebi Mülkiye (Siyasal Bilgiler Okulu) Mülki tıbbiye.

Teknik öğretim, Kız ve Sanat okulları.

Bu teşkilâta göre, öğretim kademelerinin temelini Sibyan mektepleri teşkil etmektedir. Çok eskiden beri mevcut olan bu okullara mahalle mektebi de denmektedir. Yalnız Müslüman çocuklarının devam ettiği bu mekteplerle onlara devam eden öğrenci sayısının 1877'de Anadolu'da kabarıp olduğu halde, Rumeli'de ve Arap yarımadası memleketlerinde az olduğu görülmektedir. Nitekim Konya vilâyetinde 1188, Kastamonu vilâyetinde 1979, Erzurum'da 1200 okul bulunduğu halde, Edirne vilâyetinde Müslüman olan ve olmıyan halkın bu kabil mektepleri ancak 165, Selânik'te 112, Halep'te 95, Suriye'de 125, Bağdat'ta ise 100 kadardır. Genel olarak bir tek odadan ibaret olan bu okullarda Müslüman çocuklarına Kur'an okumayı öğretmek başlıca hedef idi. Hiç şüphe yok ki, bu bilgi ile de çocuklar hayat için herhangi ciddi bir hazırlık yapmış sayılamazdı. İlk öğretimin ikinci kademesini teşkil eden Rüştîye okullarına gelince, bunlar da İmparatorluğun genişliği dikkate alınırca, devede kulak kabilinden kalmakta idi: 1877'de İstanbul'da ancak 21 erkek Rüştîyesi vardı. Bunların öğretmen sayısı 167 öğrenci sayısı ise 1797 idi. Kız Rüştîyeleri ise 9 olup 38 öğretmen ve 309 öğrencisi vardı. Aynı tarihte, Konya vilâyetinin bütün kazalarında mevcut Rüştîyelerin toplamı 16, öğretmen sayısı 16, öğrenci sayısı ise 954 idi. En kalabalık Rüştîye 200 mevcudu ile Isparta idi. Konya Rüştîyesinde 130 öğrenci vardı. En az mevcudluğu ise 20 öğrencisi ile Yalvaç idi. Rumeli vilâyetlerinde Rüştîye okulları sayısı daha fazla olmakla beraber öğrenci sayısı 20 ile 20 arasında tahavvül etmekte idi. Arap yarımadası memleketlerinde ise okul ve öğrenci sayısı Konya vilâyetinde görülenden de azdı.

Rüştîyelerin üstünde, Sultanilere (Liselere) öğrenci yetiştirmek için kurulması kararlaştırılmış olan İdadiler henüz kurulama-

mıştı. Sultanilere gelince, Müslüman olan ve olmayan çocuklara mahsus olmak üzere Galatasaray Sultanisi ile özel bir cemiyet tarafından kurulan ve Lise muadili tahsil veren Darüşşefaka'dan ibaretti. Galatasaray'ın yatılı ve yatısız öğrenci sayısı 560, Darüşşefaka'nın da 200 kadardı.

Galatasaray'ın içinde, hukuk, edebiyat ve turuku muabir şubelerinden ibaret olmak üzere, faaliyette bulunan Darülfünun da (Üniversite) öğrenci itibariyle fakirdi. Talebelerden hukuka devam edenlerin sayısı 61, edebiyata devam edebilerin 25, turuku muabire devam edenler de 43 idi.

Erkek Öğretmen Okulu öğrenci sayısı 160, Kız Öğretmen Okulu öğrenci sayısı da 50 idi.

Lüzumsuz gibi görülebilecek bu rakamları vermekten maksat, modern eğitimin kurulmasında ne kadar müşkilât ile ve nasıl mütevaczi bir şekilde işe başlanmış olduğu hususunda bir fikir vermek içindir. Koca bir İmparatorluğun bazı kazalarında ancak bir öğretmenli bir ilk okul bulunduğu ve bunun da talebelerinin 20 ile otuz arasında tahavvül ettiği, Konya gibi bir merkezde ise 130 mevcutlu modern bir ilk okulun mevcut olduğu düşünülürse eğitim dâvasının ancak alfabesinde bulunulduğu anlaşılır. Kaldı ki, bu okulların da bina, malzeme ve pedagojik yönlerden pek çok noksan ve kusuru vardı.

Kanunu Esasi ve eğitim Abdülhamit II. devrinin birinci Meşrutiyet kesiminde meydana gelen çeşitli buhranlar, eğitim probleminin arka plânında bırakılmasına sebep olmuştur. Devlet adamları bu esnada, Balkan isyanları, İstanbul konferansı olayları, Kanunu Esasi ve nihayet Osmanlı-Rus harbi üzerine dikkatlerini toplamak zorunda kalmışlardır.

Bununla beraber Kanunu Esasinin metninde, eğitim hakkındaki iki madde konmuştur. Mithat Paşa'nın hazırladığı tasarıdan aktarma edilmiş olan bu maddelerden birisi, kanuna uymak şartıyla her Osmanlı'nın genel ve özel öğretime mezun olduğunu tesbit etmekte (Madde: 15) diğeri de her çeşit okulların devlet deneti altında bulunacağını ve tebaanın itikat işleri ile ilgili öğretim hususu dışında, Osmanlı tebaasının eğitiminde vahdet sağlanması yönünden gerekli tedbirlerin alınacağını ifade etmektedir (Madde : 16). Bu ikinci madde ile gerçekleştirilmek istenen fikir, Osmanlı

tebaasının, din dersleri müstesna olmak üzere, eğitim alanında müşterek bir eğitim programı ve müşterek pedagojik usullerle yetiştirilmesinden ibaretti. Bu suretle Meşrutiyet idaresini benimsemiş, onun ülküsüne sadık nesiller de yetiştirilmiş olacaktı.

Bu fikrin, Mithat Paşa'dan gelmesi itibariyle, nazari bir düşünce mahsulü gibi kabul edilip devlet adamlarınca üzerinde durulmadığı görülmektedir. Nitekim Abdülhamit II., Mebuslar Meclisini açış nutkunda, yapılması gereken ıslâhatı saydığı halde, eğitime temas etmediği, yalnız "memur ve siyaset adamı yetiştirmek için" özel bir okul kurulacağını ifade etmekle ve bir de gelecek yılda bir Maarif nizamnamesinin Meclise sunulacağını işaret etmekle yetinmiştir.

Mebuslar Meclisi, ilk toplantısından itibaren, çeşitli devlet hizmetlerinin, Maarifle ilgili olduğunu görüp bu konunun önemi üzerinde durmuştur. Nitekim Padişahın açış nutkuna verilecek cevap görüşülürken, Maariften söz açılıp açılmaması tartışma konusu olunca, Meclis Reisi Ahmet Vefik Paşa şu sözleri söylemiştir: "İlimsiz memleket olmaz. İlimsiz memlekette hiçbir hüner, hiçbir marifet bulunmaz. Rençper bile çıkmaz. Bağdadi bile olmaz. Hasıl olan zahire çerçöp addolunur".³⁰⁰

Mebuslar Meclisi ve eğitim Vilâyet ve belediye kanunuları görüşülürken işin memura ve okuyup yazmak bilen halka dayandığı görülmüştür. Halbuki İmparatorluğun bu hususlarda perişan bir durumda bulunduğu ifade edilmiştir. Aydın Mebusu Yenişehirli zade Ahmet Efendi, Aydın nahiyelerinde yazı bilen insan bulunmadığını, yalnız imamların bir dereceye kadar yazı bildiklerini, fakat onların da mürekkep kuru-dukdan sonra yazılarını okumaktan âciz olduklarını belirtmiştir.³⁰¹ Böyle perakende ve şikâyet tarzında yapılan tenkitler yanında, eğitimin devlet ve millet yapısındaki genel ve esaslı durumuna temas eden mebuslar da olmuştur. Bunlardan biri olan Yanya Mebusu Abdül Bey'in uzun bir nutkundan aldığımız şu fikirleri bilhassa dikkati çekicidir:

"Osmanlı devletinin terakki yolunda geri kalmasının sebebi acaba nedir? Âcizane zannıma göre, bunun birinci sebebi ceha-

³⁰⁰ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan, c. I., s. 45.

³⁰¹ Aynı eser, I., s. 67.

let, ikinci sebebi istibdat, üçüncü sebebi de iktidarda bulunanların dirayetsizliklerinden veyahut sefahat ile meşgul olup devlet ve milletin terakkisine lâıkiyle himmet göstermemeleridir.”

“Abdülmecit’in ortaya koyduğu Tanzimatı Hayriye, maarifin yokluğu cihetile tam olarak tatbik edilemedi.”

“Devlet ve milletin ruhu mesabesinde olan Maarif nizamnamesi neşrolundu. Mektep denilecek, nümunelik için olsun bir mektebimiz vücade gelmedi. Turuk nizamnamesi (yol) tamim olundu, devlet hazinesi ile halkın milyonlarca liralari sarfolundu. Beş saatlik olsun, bir araba yolu vücade gelmedi.” Bütün bunlar maarifimizin yokluğundan ileri gelmektedir.

Bir devlet ve bir milletin esası maarif, adil nizamlar ve bunları yürütecek memurlardır. Bizde, bu üç şey dahi noksandır. Esas noksan oldukça, teferruatta ne kadar himmet ve gayret sarfolunsa faydasız kalır. Devlet ve milletimizi bir an evvel medeni bir devlet haline getirmek için dakika kaybetmeksizin esas olan bu üç madde üzerine dikkatimizi toplamak vazifemizin birincisidir.”

“Dünyada, refah, saadet ve medeniyet ile ilgili ne kadar şeyler varsa cümlesi maarif sayesinde. Maarifsiz hiçbir millet terakki etmedi. Günden güne tedenni etti. Ve nihayet türlü türlü felâketlere uğramıştır. Bizim maarifimiz pek noksan olduğunu cümleler tasdik buyurursunuz itikadındayım. Çünkü bu hususta gereği gibi değil, belki zerre kadar himmet olunmamış diyebilirim”.³⁰²

“Muntazam olmıyan birkaç medreseden ve her ne kadar istenildiği gibi değil ise de şöyle böyle işe yarar askeri mekteplerden başka millet için ne mekteplerimiz vardır?. Evvelce bir Darülfünun (Üniversite) açıldı. Fakat açılır açılmaz kapandı. Sonradan Sultani (Lise) açıldı. Bunun da lâıkiyle semeresi henüz görünmedi. Başkentte durum böyle ya taşra memleketlerinin hali? Bazı kasabalarda bulunan, eğitim usulü ve kaideleri yolsuz, Rüştîye mekteplerinden başka Rüştîye mektepleri bulunmıyan kasabalar ile köylerde Sibyan mektebi bile yok.”

“Hele Rumeli ve Arnavutluk bölgesinde hiçbir kariye yoktur ki, mektebi olsun ve ne bayram namazı kıldıracak ve hiç

olmazsa Cumadan Cumaya bir ezan için imamları bulunsun. Şu biçare ahali den Müslüman olduklarına dair senet aranılrsa, maarifsizlik sebebiyle isimlerinden başka gösterecek senetleri yoktur. Artık insaf. Bu cehaletle biz nasıl medeni olabiliriz?. Nasıl terakki edebiliriz..... Bu gaflet uykusundan ne vakit uyanabileceğiz. İnsaf.

“Bir yerde kızlara mahsus, yalnız İstanbul’da yeniden açılan bir iki mektepten başka, taşrada hiçbir kız mektebi yoktur. Şu kadın taifesini insan sırasına koyduğumuz yok ki, terbiyelerine dahi çalışmış bulunalım. Bilmiyoruz ki, erkek terbiyesi, kadının terbiyesine bağlıdır. Anne cahil olursa çocuk ne derecede terbiyesiz ve ahlâkları ne derecede bozuk olacağı tefekkür buyrulsun.”

Abdül Bey, bundan sonra Mebuslar Meclisinin, maarifin süratle yayılmasını sağlamak üzere, süratle işe girişmesini ve şu tedbirleri almasını tavsiye etmektedir:

“Mevcut bulunan medreseler ve mekteplerin öğretim usullerini ve kaidelerini tamamen kaldırıp erkek ve kızlara mahsus ayrı ayrı köylere varıncıya kadar Sibyan ve Rüştîye okulları kurulmalıdır. Sancak merkezlerinde birer İdadi açılmalıdır. İstanbul’da ilim ve fennin her dalı için Avrupa’da olduğu gibi, büyük bir Darülfünun tesis edilmelidir. Bundan başka maarifin terakkisine hizmet etmek üzere bir Akademi kurulmalıdır. Abdül Bey, bugün bu işleri düzenliyen bir nizamnamenin bir yıl sonraya bırakılmayıp kısa zamanda, Meclise getirilmesini temenni ederek sözlerini bitirmiştir.³⁰³

Hakikatleri olduğu gibi belirten bu nutuk söylenirken, muhafazacı mebuslardan bazıları, tahammül edemiyerek salondan dışarı çıkmışlardır. Fakat yerlerinde kalanlar hatibi alkışlamak suretiyle düşüncelerine ortak olduklarını belirtmişlerdir. Meclis Reisi “Bir memleketin ruhu maariftir” düsturuna iltihak ettiğini ve hatibin bizde maarifin noksan olduğunu belirtmek istediğini, yoksa maarif hiç yoktur demek istemediğini söyliyerek nutkun, iktidar adamları arasında yapabileceği tepkiyi hafifletmek istemiştir. İşin sonunda da tetkik edilmek üzere, nutuk encümene havale edilmiş ve orada kalmıştır.

Mecliste, medreselerin perişan hali ve ilmiye sınıfının suistimallere mevzu teşkil ettiği hususu üzerinde de durulmuştur. Aydın Mebusu Menekşelizade Emin Efendi, bir nutkunda, zâdegân ve mensuban diye vasıflandırdığı, ilmiye sınıfı büyüklüğünün ve onlara tâbi olanların bilgileri hiç dikkate alınmıyarak beşikte olan çocuklarına bile ruus verip pâyeler temin ve maaşlar tahris ettiklerini belirtmek ilmiyenin yemlik haline geldiğini ve şer'î bilgilerin bu sebeple tamamen ihmal edildiğini açıklamıştır.

Eğitim konusunda yapılan bu sert tenkitlerin, başta Padişah olmak üzere, İstanbul'daki Paşaları ve ulemayı dehşet içinde bıraktığı bir hakikattir. Daima memleket meselelerini en iyi bildiklerini sanan ve idare ilminde üstün olduklarına inanan bu şahsiyetler, memleketin maarif noksanlarını, bütün çıplaklığı ile haykıran halk temsilcileri karşısında küçüldüklerini ve iradesiz kaldıklarını hissediyorlardı. Onlar da maarifin yükselmesini ve yayılmasını istiyorlardı. Fakat kendi mevkileri ve menfaatleri sarsılmamak şartıyla. Bu sebeptendir ki, Birinci Meşrutiyet devrinin kapanmasında, Meclisteki bu gibi sert tenkit ve şikâyetlerin de birinci derecede tesir etmiş olduğunu hesaba katmak lâzımdır.

İSTİBDAT DEVRİNDE EĞİTİM

**Abdülhamit II.
nin eğitim
hakkındaki
düşünceleri**

Abdülhamit II.'nin eğitim hakkındaki düşünceleri, istibdadın temelini teşkil etmiş olan düşünceler gibi bilgisizlik, yüksek idealden mahrumiyet, itimatsızlık ve korkuya dayanmaktadır. O, şahsi idaresini İmparatorluk halkının tarihi zenginliğine ve gerçek temayülüne değil, fakat istisna teşkil eden olgulara ve dış görünüşlere göre ayarlamaya gayret etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde, Orta-Çağ Avrupası'nda olduğu gibi yarı barbar ve vahşi kabileleler bulunduğunu öne sürerek terakki etmiş olan Avrupa'nın hayat şekillerinin Osmanlı halkı için kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir.³⁰⁴ Çocuktan farksız gördüğü halk için parlamento rejimini lâıyk görmeyip istibdadı münasip görüyordu. "Vatan, insanların ayaklarının bastığı yerdir. Onun uğurunda ölmeyi anlamıyorum"³⁰⁵ diyor ve ilâve

³⁰⁴ Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid s. 72.

³⁰⁵ Atıf Hüseyin, defter, 11.

ediyor : “Vatanperverlik, Avrupa’da birtakım büyük hareketler için ilham kaynağı olabilir. Fakat bizde değil, bizim ilham kaynağımız İslâmlıktır ³⁰⁶. Aydınlar da itimadı yoktur. Aydınların mücadeleleri ile saadete ulaşamayacağına kanidir.

Bu düşüncelerden hareket ederek millî bir kültür ve irfandan çok, dinî bir kültür ve irfana taraftar görünmektedir. Arapcanın güzel bir dil olduğuna kani idi. Bu sebeple resmî dil haline getirilmesini bile teklif etmiştir. Fakat Sait Paşa’nın : “Sonra Türklük kalmaz” demesi üzerine vazgeçmiştir.³⁰⁷ Fakat Kur’anı Türkçeye tercüme eden hocaları da muhakemeye vermiştir.

1877’de Mebuslar Meclisini açarken söylediği nutukta, devletin eğitim siyaseti hakkında yalnız memur ve politika adamı yetiştirmek için bir yüksek okul açılacağına temas etmiştir. İstibdat devrinde, ilk öğretimin yayılması sözkonusu olduğu zaman ise, Arnavutların ve onların sosyal durumunda bulunan toplulukların, Amerika’daki Kızıl Derililer gibi tecrit edilerek etnografik değer olarak muhafaza edilmelerine taraftar çıkmıştır.³⁰⁸ Kendilerine itimat ettiği Sait Paşa gibi sadrazamların veya nazırların eğitim hususundaki bazı fikirlerini kabul edip okullar açılmasına irade buyurduğu halde, bu okulların ders cetvellerini nazırların eğitim hususundaki bazı fikirlerini kabul edip onları bizzat tetkik ederek zararlı gördüğü dersleri programlardan çıkarmıştır.³⁰⁹ Matbuatı sıkı bir kontrole tâbi tutarak “Büyük çocuklar” dediği halkın aklını karıştıracağına kani olduğu çetitle yazıları menetmiştir. Ziraat, orman ve ticaret gibi okulların açılmasına taraftar görünmüş ise de bu da daha çok, yeni yetişen nesillerin politika ile uğraşmamalarını temin maksadiyle olmuştur.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Abdülhamit II., devrinin fikir cereyanlarına yabancı ve imparatorluğun gerçek selâmetinin eğitim ile olan ilgisini kavramış olmaktan uzak idi. Bu sebeple eğitim hakkında, sağlam ve açık fikirleri yoktur. Memur ve politikacı yetiştirmek için kurduğu mülkiye mekte-

³⁰⁶ Ali Vehbi Bey. Abdülhamit, s. 166.

³⁰⁷ Atıf Hüseyin, defter, 11.

³⁰⁸ Aynı eser, defter, 11.

³⁰⁹ Sait Paşa’nın Hâtıratı, c. II., s. 399 - 400.

binden başka, herhangibir eğitim müessesesinin onun fikir ve teşebbüsüyle kurulmuş olduğunu göstermek güçtür. Devrinde meydana gelen eğitim müesseseleri bazı nazırlarının kendisine takdim ettikleri lâyihaalar veya telkin ettikleri fikirlerin eseridir.

Sadrızam Sait Paşa'nın fikirleri Sadrızam Sait Paşa, bu hususta, ön plânda gelmektedir. Onun eğitim hakkındaki fikirleri Mebuslar Meclisinde, Yanya Mebusu Abdül Bey tarafından ifade edilmiş olanları, birçok hususlarda aşmaktadır. İstibdat devrinde söylenmiş olmaları ve hattâ kısmen tatbik alâmina konulmaları itibariyle ayrı önem taşıdıkları kabul edilmek icabeder. Sait Paşa'nın, bu fikirlerini lâyihaalar suretinde Padişaha sunduğu görülmektedir.

Sait Paşa'yı, eğitim konusu ile uğraşmaya zorlayan başlıca sebepler şunlardır: Mebuslar Meclisinde cereyan etmiş olan görüşmelerden, İmparatorluğun eğitim ıslâhatına muhtaç olduğunun anlaşılmış bulunması; Osmanlı - Rus harbinin, bu ıslâhata girişilmediği takdirde, İmparatorluk mukadderatının tehlikede bulunduğu hususunda açık bir kanaata varılması, Berlin kongresinde Osmanlı devletinin eğitim müesseselerinin de tartışma konusu yapılmasıdır.

1878 tarihli lâyihasında, bu sebeplerin tesiriyle vilâyetlerde Sultaniler (Lise) kurulmasını, maarif müdürlükleri ve müfettişlikleri ihdasını, ilk öğretim için yapılan masrafların ahaliye yükletilip bu suretle tasarruf edilecek para ile bir Darülfünun açılmasını, Rüştîyelerde Fransızca dersleri konulmasını, kütüphaneler ve müzeler tesis edilmesini, bunlardan başka, bir de Sanayii Nefise (Güzel Sanatlar) mektebi kurulmasını tavsiye etmektedir.³¹⁰ Osmanlı devleti henüz savaştan çıkmış bulunduğu ve Rusya'ya ağır bir harp tazminatı ödemek zorunda bulunduğu cihetle eğitim için gerekli parayı bulmak kolay değildi. Bu sebeple yapılan teklif kâğıt üzerinde kaldı.

1879'da Sait Paşa, Abdülhamit II.'ye çok daha tafsîlâtlı bir lâyiha sunarak genel eğitime önem verilmesini tavsiye etmiştir. Paşa, İmparatorluğun çöküşünü maarifin inhitatına bağladuktan sonra her şeyden önce, genel eğitime önem verilmesi gereğini

³¹⁰ Aynı eser, c, I., s. 393.

şu suretle sıralamaktadır: Devletin iç ve dış işlerini yönetmiye yarar devlet adamlarına adaleti, tevzi edecek iyi hâkimlere, orduyu idare edebilecek kuvvetli komutanlara, devlet maliyesini çekip çevirecek ehliyetli maliye memurlarına, halkı refah ve saadete ulaştıracak tesisata eğitim ile varılabilir. Medeni bir cemiyete lââyık surette yaşamak, hattâ Hristiyan tebaamızı idare edebilmek için eğitim şarttır. Sözün kısası, eğitim hâkimiyeti sağlar, cehalet ise mahkûmiyete sebep olur³¹¹ demektedir.

1881'de, önceki lâyihasındaki umumî fikirlerinin, geniş bir eğitim programı haline girdiği görülmektedir.³¹² Bu programa göre, her eyâlet merkezinde bir Üniversite, bir Teknik Üniversite, bir Öğretmen Okulu, bir Ziraat, bir Yol, bir Güzel Sanatlar, bir Orman ve bir Ticaret Okulu kurulacaktır. Bundan başka, yine her vilâyet merkezinde bir Maarif Müfettişi ve bir Eğitim Meclisi bulunacaktır. Liseler, sancak merkezlerinde, Rüstiye Okulları, kaza merkezlerinde, İlk Okullarla küçük sanat Okulları da nahiye merkezlerinde bulunacaktır. Ayrıca her nahiye merkezinde bir de genel kitaplık tesis edilecektir.

Üniversite, hukuk, fen, edebiyat ve ilâhiyat Fakültelerini ihtiva edecek Teknik Üniversite ise Mühendis ve en çok Belediye Mühendisleri, fabrika müdürleri ile fabrika idarecilerini yetiştirecektir.³¹³

Bu programın başlıca özellikleri şunlardır: Yüksek öğretim ile teknik ve meslekî öğretim, eyâlet merkezlerinde de kurulmakla, hükümet başkentinin imtiyazı olmaktan çıkmaktadır. Bundan başka, ilk defa olarak Üniversitenin yanında bir de Teknik Üniversite kurulması fikri ortaya atılmıştır. İlk Öğretim ve küçük sanat okulları nahiyyeye kadar götürülmektedir. Nahiyelerde, kitapları devlet parası ile sağlanacak kitaplıkların kurulması da bir yeniliktir.

Sait Paşa'nın bu programı, nazari bir düşünce mahsulü olarak bir değer ifade etmektedir. Paşa yabancı dil biliyordu. Yabancı kaynaklardan faydalanmak suretiyle böyle bir program mey-

³¹¹ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. I., s. 423.

³¹² Lâyihada adıgeçen eğitim müesseselerinin anlaşılması için bugünkü adlarıyla ifade etmeyi muvafık bulduk.

³¹³ Sait Paşa'nın Hâtıratı, I., s. 204.

dana getirmesi elbette güç değildir. Fakat şurası da var ki, söz-konusu programda tavsiye edilen eğitim müesseselerinin kurulması için gerekli paranın ve elemanın nerden ve nasıl sağlanacağı hususunda hiçbir pratik tavsiye ve tedbire rastlanmamaktadır. Bundan başka, eğitimin nahiyele ve köylere kadar götürülemediği olması da göze çarpmaktadır.

Bununla beraber bu programın ve daha önceki lâyhaların Abdülhamit II 'yi eğitim ile alâkadar olmıyat ahrik ve teşvik ettiği de bir hakikattir. Nitekim 1879-1886 tarihleri arasında, vilâyetlerde 119, İstanbul'da 17 Rüştîye Okulu kurulmuş, Rüştîyelerde, Fransızca ders programlarına alınmış, Bursa, Edirne, Çanakkale ve Yanya'da Liseye muadil İdadiler açılmış, İstanbul'da, Hukuk, Mülkiye Hendesei Mülkiye, Güzel Sanatlar, Orman, Ticaret ve Maadin mektepleri açılmıştır. Yine İstanbul'da Bayezit Genel Kitaplığı kurulduğu gibi, Ticaret, Orman ve Maadinler Nezaretinde, kırk kişilik bir tercüme heyeti kurularak fûnun ve sanayi ile alâkalı eserlerin tercüme ettirilmesine başlandı. Maarif Nezaretinde bir büyük Maarif Meclisi kurulduktan başka, her vilâyete de bir maarif müdürü ve müfettişi tâyin edilmiş. Aşara zam yapılmak suretiyle bir de maarif vergisi ihdas edilmiştir.³¹⁴

Sait Paşa, 1886 tarihli lâyihasında mevcut eğitim sistemindeki pedagojik noksan ve eksiklikler üzerinde durmakta ve halk eğitimi ile alâkalı olarak bazı tedbirlerin alınmasını da teklif etmektedir. Şöyle ki : çeşitli dereceden olarak okullarda okutulan dersler arasında insicam ve irtibat mevcut olmadığından, yüksek okullara veya yüksek meslek okullarına giren öğrencilerin derslerden hakkıyla faydalanmadıklarını yazmaktadır. Yüksek öğretim müesseselerinde de dersler arasında, öğrenciyi ihtisasa yöneltilecek bir ahenk kurulmamış olduğuna da işaret etmektedir.

Bu düşünceden hareket ederek eğitim sisteminin bütün kademelerinde, öğretim usullerinin öğrencilerin nazari kabiliyetlerini geliştirecek surette düzenlenmesine taraftar çıkmakta ve tedbirler tavsiye etmektedir. 4-7 yaşında olan çocuklar için çocuk bahçeleri kurulmalı ve çocuğun beden ve ruh gelişmesi işine buradan başlanmalıdır. 8-14 yaş arasındaki çocukların de-

³¹⁴ Aynı eser, c, I., s. 155-156.

vam edeceği ilk okulların programlarına eliçleri konulmalıdır. Hattâ bu okullardan mezun olacak çocuklardan mühim bir kısmı, daha üst tahsile devam etmeyip hayata atılacakları düşünülerek her okulun yanında sanat öğrenmeleri için bir yer (Atölye) tesis edilmelidir. Orta öğretim müesseselerinde de lâboratuvarlar tesis edilmelidir.

Üniversite, Avrupa'da olduğu gibi, ana fakülteleriyle kurulmalı ve diğer üniversitelerin araştırmalarından haberdar olmak için onlarla muhabere etmelidir. Bundan başka, her yıl Avrupa'da toplanan eğitim kongrelerine memurlar gönderilip çalışmaları takip edilip memlekete aksettirilmelidir.

Tahsil görmemiş olan halk için ulûm ve sanayi dersleri gösterecek teşkilât kurulmalı, amele sınıflarına da sanatlarıyle alakalı dersler gösterilmelidir.

Maarif Nezareti, Türkiye'de mevcut okulları gösteren bir harita tanzim etmeli ve eğitim ile ilgili ıslâhat ile icraatı belirtmek üzere bir gazete çıkarmalıdır.³¹⁵

Sait Paşa, 1892 tarihli diğer bir lâyihasında da Avrupa ile Amerika'daki eğitim müesseselerinin dereceleri ile vermekte oldukları mezuniyet ve ihtisas diplomalarını açıklamakta ve bizdekileriyle mukayese etmektedir.³¹⁶

Sait Paşa, yukarıda işaret edilen lâyihalarından da anlaşılacağı üzere, eğitime çok önem vermektedir. Gerek öğretim dereceleri, gerekse pedagojik usullerle vasıtalar hakkında alınmasını tavsiye ettiği tedbirler batıda tecrübe edilip tatbik edilmekte olanlardır.

Mithat Paşa ile Kâmil Paşa'nın düşünceleri Mithat Paşa ile Kâmil Paşa, yabancı okulların, Osmanlı İmparatorluğunda gelişmesi karşısında duydukları endişeyi belirterek devletce eğitime önem verilmesi konusu üzerinde durmuşlardır.

Mithat Paşa'nın Suriye valiliği esnasında, gördüğü eğitim manzarası şudur : Bazı vilâyetlerde bulunan din ulemasından başka, ahalî cehalet içindedir. Halkın % 80'i Müslüman olduğu halde, bazı kasabalarda bir Rüştîye Okulundan başka mektep ve medrese yoktur. Sibyan okulları da yoktur. Bu sebeple çocuk-

³¹⁵ Sait Paşa'nın Hatıratı, c. I., s. 535.

³¹⁶ Aynı eser, c. I., s. 572.

lar çarşılarda esnaf dükkânlarında Kur'an okumayı öğrenmektedir. Buna karşılık, Beyrut'ta ve Cebel-i Lübnan'ın birçok yerlerinde İngiliz, Fransız ve Amerikan okulları açılmıştır. Müslüman olmıyan halk çocukları bu mekteplere gönderilmekte ve Müslüman halk cehalet çamuruna battıkça, Müslüman olmıyanlar tenevvür etmektedir. Yalnız Beyrut mekteplerinde 10.000 den fazla çocuğun okuduğuna işaret eden Mithat Paşa, dikkati devlet eğitiminin geliştirilmesi lüzumu üzerinde toplamaktadır.³¹⁷

Kâmil Paşa da Mithat Paşa gibi yabancı okullara mukabil okullar açılmasını, ahalinin işine yarıyan maarif ve sanayi tahsil ettirilmesini istemektedir. Hattâ yabancı mekteplerine ihtiyaç kalmaması için hükümetce kurulan mekteplerin üstün hale getirilmesini bile tavsiye etmektedir.³¹⁸

EĞİTİM TEŞKİLÂTI

Abdülhamit II. devri başında, eğitim işlerini çekip çevirmekle vazifeli olan Maarif Nezareti, çok basit bir surette teşkilâtlanmıştı; Maarif Nazırının en yakın yardımcıları olan iki memurdan başka, bir Reis bir ikinci Reis ile 14 Üye ve iki kâtipten kurulan bir genel Maarif Meclisinden ve birkaç kalem memurundan ibaretti. Vilâyetlerde ise henüz Maarif işlerini çevirmeye memur bir kimse mevcut değildi.³¹⁹

Devrin sonlarında ise Maarif Nezareti teşkilâtı şöyledir: Özel Kalem (Mektubî Kalemî), Orta Öğretim Dairesi (Mekâtibi İdadiye Dairesi), Yüksek İlk Öğretim (Mekâtibi Rüştîye Dairesi), İlk Öğretim (Mekâtibi İbtidaiye Dairesi) Sicil şubesi, muhasebe kalemî, sağlık müfettişliği, istatistik kalemî, üyeleri sayısı 50'ye çıkarılan Maarif Meclisi, 11 üyeden kurulan telif eserleri tetkik cemiyeti ile 75 üyesi bulunan bir Teftiş ve Muayene Heyetinden ibarettir. Bu son heyet, istibdat devrinin Maarif Sansür heyetidir. Türkiye'de hangi dilden olursa olsun, basılması istenen eserleri gözden geçirmekte ve istibdadın şekli ve ruhu ile telif edilemiyenleri reddetmekte veya düzeltilmek üzere sahiplerine iade etmektedir. Bu dairelerden ve heyetlerden başka, vilâyet-

³¹⁷ Ali Haydar, Mithat Paşa, s. 209.

³¹⁸ Hilmi Bayur, Kâmil Paşa, s. 82.

³¹⁹ Sâlnâme, 1294, s. 148.

lerde Maarif Müdürlükleri ve Maarif Müfettişlikleri de kurulmuş bulunmaktadır.

GENEL ÖĞRETİM KADEMELERİ

Teşkilâtı yukarıda işaret edilen Maarif Nezaretine bağlı okulların özelliklerine göre sıralanması şu suretledir: İlk Öğretim; Orta Öğretim Yüksek Öğretim, Meslek Öğretimi Teknik Öğretim.

Eğitim Teşkilâtı İlk Öğretimin mecburluğu, prensip itibariyle, **Genel Öğretim** Mahmut II. devrinde kabul edilmiş ve sonra gelen Padişahlar tarafından tekit edilmiş olmasına rağmen, Abdülhamit II. devrinde de sağlanamamıştır. İlk Öğretim, üç kademe üzerine teşkilâtlanmıştır. Sibyan mektepleri, ilk okullar (İbtidaiye mektepleri) Yüksek ilk okullar (Rüştiye mektepleri).

Sibyan mektepleri, ana okulu dediğimiz mekteplere muadildi. Önceki devirde bunların ıslâhı için yapılan çalışmalar dışarda kalmıştı. 1875'de yalnız İstanbul'dakilerin durumunu düzenlemek için bir talimatname yapılmıştı. Buna göre mekteplerin idaresi, halk tarafından seçilen Öğretim Meclislerine bırakılmıştı. Öğretmen maaşlarıyla okul gereçleri de mahalleler halkı tarafından sağlanacaktı. Fakat nizamname ancak İstanbul'da o da kısmen tatbik edilebilmiştir.

İlk okullar veya ibtidaiye mektepleri, esas itibariyle Sibyan öğretimini devam ettiren dört yıllık bir öğretim kademesidir. Fakat zamanla, Sibyan okullarında verilen öğretimi de içine alarak ikişer yıllık üç kademeli hale gelmiştir : Birinci devre ulâ, ikincisi mutavassıta, üçüncüsü de âliye'dir. Okunan dersler, Albafe, Kur'an çeşitli din bilgileri, okuma, aritmetik ve tarihten ibarettir.

Batıdaki yüksek ilk öğretime muadil öğretim yapan rüştiyeler, erkek ve kızlar için ayrı olmak üzere iki kısımdır. 11 yaşına gelmiş çocukları kabul etmektedir. Öğretimin önemli kısmını diller teşkil etmektedir. Türkçe, Arapça, Farçadan başka, Abdülhamit II. devrinde, ilk defa olmak üzere, Fransızca da konmuştur. Din dersleri, tarih, coğrafya, aritmetik diğer dersleri teşkil etmektedir. Kız rüştiyelerinde, kızlara mahsus dikiş, resim ve müzik dersleri de vardır.

Nazari olarak her vilâyette bir Sibyan ve bir İbtidaiye mektebinin ve 500 evi ihtiva eden bir mahalleler topluluğunda bir rüştiye okulunun bulunması kararlaştırılmıştır. Fakat bu kararın tatbiki için muntazam bir plân mevcut olmadığı gibi, gerekli para ile öğretmen de sağlanamadığından, rüştiyeler perakende olarak ve muhtelif tarihlerde imparatorluğun muhtelif taraflarında kurulmuşlardır. İstanbul'da 1883 tarihinde, mevcut erkek rüştiyeleri ancak 15'dir. Kız rüştiyeleri ise 11'dir. Abdülhamit devri sonunda da İmparatorlukta bütün Rüştiyelerin sayısı 400 kadardır.

Kız rüştiyelerinin öğrenci yönünden inkişafının çok daha ağır yürümüş olduğu bazı kitaplarda raslanan kayıtlardan anlaşılmaktadır. Vakıf gazetesinde çıkan bir yazıda, 1879 tarihinde Maarif Nazırı Münif Paşa'nın İstanbul'da Rüştiye seviyesinde açtığı bir ilk okula bir yıl içinde ancak üç kız öğrenci kaydolduğu işaret edilmekte ve bu vesile ile halkın kızlarını tahsil ettirmeye rağbet göstermediğini, hükümetin de zorla kimsenin kızını mektebe götüremeyeceği ifade edilmektedir.³²⁰

Orta Öğretim Orta öğretim, iki çeşit okul ihtiva etmekte idi;

İdadiler ve Sultani (liseler), askerî idadiler, Harp, Tıp ve Mühendishane gibi Yüksek Okullara öğrenci yetiştirmek maksadiyle Abdülmecit devrinde kurulmuştu. Abdülaziz devrinde de tanzim edilen genel eğitim nizamnamesine göre, Rüştiye tahsilini bitiren ve yüksek tahsile devam etmek isteyen öğrenciler için 1000 hanelik şehirlerde birer sivil İdadi kurulması kararlaştırılmıştı. Fakat bu devirde biri İstanbul'da diğeri de Yanya'da olmak üzere nazar boncuğu kabilinden ancak iki İdadi kurulmuştu. Bunlardan birincisinin 1872'de ancak 43 talebesi vardı.

Yine Maarif nizamnamesine göre, her vilâyet merkezinde, Darülfünun'a (Üniversite) talebe yetiştirmek için bir Sultani (Lise) açılması düşünülmüş ise de Abdülaziz devrinde Fransa'nın da ısrarları üzerine, ancak İstanbul'da Galatasaray Lisesi kurulabilmişti. Bu kısa açıklama da gösteriyor ki, Abdülaziz

³²⁰ Mahmut Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçeyi Teşkilât ve İcratı, s. 195 - 196.

devrinde; Orta öğretimin prensipleri tesbit edilmekle ve örnekleri de meydana getirilmiş olmakla beraber, yaygın bir şekil almadı. Bu işin yapılması Abdülhamit II. devrine intikal etmiş oluyordu.

Abdülhamit II. devrinde 1884 tarihine kadar Orta Öğretim ile meşgul olunmadığı görülmektedir. Bir taraftan yabancı okulların çoğalması ve gelişmesi diğer taraftan Osmanlı Hristiyan tebaası okullarının terakkiler kaydetmesi, Osmanlı devlet adamlarının sorumluluk mevkiinde olanlarını Orta Öğretim ile meşgul olmaya sevketmiştir. Sadrazam Sait Paşa, bu hususta herkesten çok himmet sarfetmiş ise de bir kırlangıç ile bahar olamayacağı için o da bu okulları İmparatorluk ölçüsünde kuramamıştır.

1884 yılında Bursa, Yanya, Edirne, Çanakkale, idadileri açılmış ve öğretime başlanmıştır. Bundan başka, İzmir, Selânik, Trabzon, Rodos, Konya, Elazığ, Ankara, Üsküp, Piriştine, Serfiçe, Gümülceine, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Teke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas'ta da aynı çeşit okulların açılması kararlaştırılmıştır. İdadi açılan ve açılması kararlaştırılan yerler de gösteriyor ki, hükümet, Arap yarımadası memleketlerinden çok, Türk olan veya büyük Türk topluluğu ile meskûn olan bölgelerin eğitimine önem vermiştir.

1908 yılı devlet salnamesine göre, İstanbul'da 5 İdadi, Anadolu'da 4 ve Arap yarımadasında, Bağdat, Musul, Halep ve Suriye vilâyetlerinde birer olmak üzere toplamı 13 İdadi vardır. Eğer, salnamede bir yanlışlık yoksa ve bu rakamları kesin gibi kabul etmek gerekirse, Abdülhamit II. devrinde, Orta Öğretimin geliştiğini iddia etmeye imkân yoktur. Bazı kayıtlara göre, İdadilere ne hükümet ne de halk rağbet göstermemiştir. Hükümet rağbet göstermemiştir çünkü, bu okulların kurulması masraflıdır. Halk rağbet göstermemiştir çünkü Rüstiye'yi bitirenler ya serbest iş tutuyorlar veya hahut hükümet kapısında kolaylıkla memurluk buluyorlardı.³²¹

Sultanilere gelince, genel maarif nizamnamesine göre, Darülfünun Üniversiteye öğrenci yetiştirmek üzere, vilâyet merkezlerinde açılması kararlaştırılmıştı. Fakat Abdülaziz devrinde, yalnız Galatasaray Sultanisi açılmış, Abdülhamit II. devrinde ise

³²¹ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c. III., s. 748.

buna bir yenisi eklenmemiştir. Sadrazam Sait Paşa, bu işi pratik yönden halletmek için yukarıda işaret edilen İdadileri Sultanilere muadil tutmaktan başka çare görememiştir.

Demek oluyor ki; Orta Öğretim, Abdülhamit II. devrinde, sebepler ne olursa olsun, İmparatorluğun genişliği ve ihtiyacı ile uygun bir surette gelişmemiş veya geliştirilememiştir.

**Darülfünun
(Universite)**

Çağdaş bir Darülfünun kurmak fikri, ilk defa olarak 1845'de ortaya atılmış ise de bu fikir ancak çeyrek asır sonra yani 1870'de gerçekleşmiştir.

Fakat dar düşüncelilerin muhalefeti ile bir yıl sonra kapatılmıştır. 1874'de Galatasaray Lisesinde Darülfünunun Hukuk ve Turuk ve Maabir şubeleri mektep adıyla açılmış, bir yıl sonra da bunlara edebiyat şubesi (mektebi) eklenmiştir. Bu esnada hukukun 61, Turuk ve Maabirin 43 ve edebiyatın 25 öğrencisi vardı.³²²

Abdülhamit II., devrine intikal eden Darülfünun fikrini benimsemediği gibi, Galatasaray Sultanisinin koltuğu altında mektep adıyla yaşayan, yukarıda adı geçen, üç şubeyi de geliştirmeyi, başlangıçta düşünmemiştir. 1877'de bu iki mektep, sözde tasarruf maksadiyle kapatılmıştır. Mebuslar Meclisinde ve yabancı matbuatta çıkan tenkitler üzerine Maarif Nezareti, bir yıl sonra bir tebliğ yayınlıyarak sözkonusu okulların bu sefer de talebesizlik yüzünden kapanmış olduğunu, fakat tekrar faaliyete geçirilmeleri imkânlarının araştırılmakta olduğunu belirtmiştir. Gerçek olan cihet şudur ki, medrese uleması, hukuk mektebinde Roma Hukukunun okutulmasına düşman olduğu gibi, Turuk ve Maabir mektebinde fizik okutulmasına da taraftar değildi. Nitekim, ulemadan Ali Haydari Efendi bir gün Sait Paşa'ya gelmiş, Hukuk mektebinde Roma Hukuku okutulduğundan haberdar olup olmadığını sorarak haberdar değil ise bu işi tahkik edip bu dersi menetmesini istemiştir. Sözkonusu iki mektep, bir müddet daha Galatasaray'ın koltuğunda barındıktan sonra bu müesseseden ayrılıp müstakil hale getirilmişlerdir.

Abdülhamit II., Sait Paşa'nın bir Darülfünun açılması hususunda yaptığı telkin ve tekliflere karşı çeyrek asır kadar mukavemet etmiştir. Bu esnada gençler müsaade alarak veya kaç-

³²² Sâlnâme, yıl 1294, s. 383.

rak Avrupa'ya gitmekte ve orada Üniversite tahsili görmekte idiler. 1898 tarihinde Vükelâ Heyeti tarafından Padişaha takdim edilen bir yazıda, Avrupa'ya giden gençlerin nezaret altında bulunmamasından fikirleri ve ahlâkları bozulduğu öne sürülerek bundan böyle Avrupa'ya talebe gönderilmemesi ve İstanbul'da tahsillerini tamamlamalarına imkân yaratılması için bir Darülfünun açılmasını teklif edilmiştir. Teklif kabul edilmekle beraber Darülfünun ancak 19 Ağustos 1900 yılında yani Abdülhamid'in tahta çıkmasından 24 yıl sonra açılmıştır. Yeni Darülfünunda İlahiyat (Ulumu Diniyei Âliye), Fen (Ulumu Riyaziye) ve Edebiyat şubeleri, ilk olarak kurulmuştur. Önceki devirlerde kurulmuş olan Tıp ve Hukuk mektepleri dördüncü ve beşinci şubeler olarak kabul edilmiştir. Ancak bunların idareleri Darülfünundan ayrı ve müstakil olarak tutulmuştur. Bundan başka yeni açılan şubelere devam edecek öğrencilerin yaşı da 20 ile 30 aşmaması kabul edilmiştir. Önemli sayılması gereken bu olay, İstanbul matbuatı tarafından lâkaydi ile karşılanmıştır. Kastamonu vilâyet gazetesinde çıkan ve Darülfünunun memleket irfanında yerini belirten bir makaleden dolayı Kastamonu valisi Dahiliye Nazırı tarafından tekdir edilmiştir.

Vükelânın yukarıda sözü geçen yazısından, şubelerinin ikiye ayrılıp idarelerinin ayrı tutulmasından, öğrenci sayısının tahdit edilmesinden ve nihayet Üniversitenin önemini belirten bir vilâyet gazetesinin tekdir edilmesinden de anlaşılıyor ki, kurulan müessese, çağdaş bir Darülfünun olmayıp Abdülhamit II.'nin istibdatçı zihniyeti ile intibak eden ve gençlerin, sözde fikirlerini ve ahlâklarını bozulmaktan koruyacak bir alet idi.

YÜKSEK MESLEK VE İHTİSAS OKULLARI

Abdülhamit II. devrinde, yüksek meslek ve ihtisas öğretimi için hükümetce bir plân veya program meydana getirilmemiştir. Her ne kadar Sadrazam Sait Paşa, yukarıda işaret edilen lâyhaları ile Teknik Üniversiteler kurulması ve sanat okullarının ıslâhı yolunda telkinlerde bulunmuş ise de bunların da faydası görülmemiştir. Abdülhamit II., bütün dikkatini istibdat rejimini kökleştirmek konusunda topladığı için vaktinin büyük kısmını hafiye raporları okumaya tahsis etmiş, dolayısıyla maarifin bu

dalı ile de yakından alâkadar olmak fırsatını bulamamıştır. Bununla beraber devrinde itimadını kazanmış olan bazı adamlarının yüksek meslek ve ihtisas okullarıyla ilgili ve perakende sayılabilecek tekliflerini kabul ederek birtakım teşebbüslerin yapılmasına iradesini bahşetmiştir. Netice olarak Mülkiye Maliye, Hukuk ve Ticaret Mektepleri açılmıştır.

Mülkiye mektebi Mülkiye mektebi, fikir ve teşebbüs olarak Abdülhamit II. devrine maledilemez, İmparatorluğa memur yetiştirmek üzere bir mektep açmak fikri Mahmut II. devrinde kabul edilmiştir. Abdülmecit devrinde, 1859'da ise "Mülkiye" adıyla bu mektep açılmıştır. Abdülhamit II., kendi devrine intikal eden bu mektebi, kuruluş maksadına daha uygun bir hale getirmek için Yüksek Okul haline koymak suretiyle geliştirmiştir.

Abdülhamit II., Mülkiyenin gelişmesi ile çok yakından alâkadar olmuştur. Maksadı, istibdat rejimini devam ettirmede kendisine bağlı ve itaatli memurlar yetiştirilmesini sağlamaktı. Bu sebeple müessesenin nizamnamesini, Mabeyinde, Sait Paşa'ya dikte ettirmek suretiyle meydana getirmiş, ders başladıktan sonra, öğrencilerin yetiştirilmesinden haberdar edilmesini istemiş, hattâ mezun olup memurluklara tâyin edilenleri de kontrol ettirmiştir.

1879'da dört sınıflı olarak faaliyete geçen Mülkiye, Müslüman ve Müslüman olmayan öğrenciler kabul etmekte idi. Öğrencileri, daha sıkı bir kontrol altında bulundurmak ve kökü dışarıda olan fikir cereyanlarından korumak amacıyla 1885'de mektep, yatılı hale getirilmiştir. Fakat bu tedbir de tatmin edici netice vermemiş olmalı ki, Abdülhamit II., mektebin "devlete bağlı sadık memurlar yetiştirmek" maksadiyle kurulduğu halde, mezun olanların "bir fikir ve bir terbiye" esasına göre yetiştirilmemiş olduklarından şikâyetçi çıkmış, bu noksanı telâfi etmek için de her sınıfta, din dersleriyle, ahlâk okutulmasını, bundan başka, öğretmenlerin seçimine itina gösterilmesini irade buyurmuştur.³²³ Bu iradeye uyularak programlar değiştirilmiş, öğretmenler için yeni bir talimatname yapılmış ve bu talimatnameye göre, öğretmenlere

³²³ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c. II., s. 513.

ders konuları dışında, öğrencilere söz söylemeleri şiddetle yasak edilmiştir.

Mülkiye mektebi müdürlerinden biri, Cumhuriyet devrinde, söylediği bir nutukta "Ne şekilde ve hangi zamanda olursa olsun, her hükümet koyduğu rejimin yeni yetişen nesle ve bilhassa onların yuvası olan mekteplerde aynen tatbikini istemekle yerden göğe kadar haklıdır"³²⁴. demek suretiyle Abdülhamit II.'yi haklı çıkarmaktadır. Muhterem müdürün bu görüşünü, "yerden göğe" kadar bir ölçü ile kabul etmiye imkân yoktur. İlk okullarda ve bir dereceye kadar Orta okullarda öğrencilere "bir fikir ve bir terbiye" verilmesine gayret edilir. Fakat Mülkiye gibi Yüksek bir okulu bir torna fabrikası veya tesviye atölyesi kabul edip "bir fikirde" adam yetiştirilmesi nasıl istenebilir ve nasıl temin edilebilir? Kaldı ki, bu "bir fikir" de ne demektir?. Olsa olsa, Abdülhamit II.'nin temsil ettiği istibdat fikridir. İnsan oğlu için istibdat fikri ise bir ülkü değildir. Şu da var ki, Abdülhamit II. bile, müstebit olduğunu resmen hiçbir vakit kabul etmemiştir. Kanunu Esasi metnini salnamelerin başında neşretmiye devam etmesi, bunu açık olarak ifade eder. Öyle ise Abdülhamit II.'nin Mülkiye için kabul ettirdiği cendere karakterli öğretim programları ve usulleri, devlet ülküsünü değil, fakat şahsi ve keyfi iradesini temsil eder.

Maliye mektebi "Maliye devletin ruhudur" tekerlemesi, inhitat devri devlet adamları tarafından da benimsenmiş olmasına rağmen, devletin mali durumunun düzenlenmesinin bir bilgi ve ihtisas işi olduğu ya kavranmamış veya kavranmış olsa bile tedbiri düşünülmemiştir. Abdülhamit II. devrinde, ilk defa olmak üzere Sadrazam Sait Paşa, mali bilgilere sahip kimseler yetiştirilmesi maksadiyle Divanı Muhasebat binasında "Mektebi Fünunu Maliye" adıyla bir mektep kurulmasını temin etmiştir. Fakat plânsızlık ve programsızlık yüzünden, devlete maledilemeyip şahsi bir fikrin mahsulü olarak kalan bu teşebbüs, nihayet üç yıl yaşayabilmiş ve maliye mektebi de bu üç yıl sonunda kapatılmıştır. Bu suretle de Abdülhamit II. devrinin orijinalitesini teşkil edebilecek olan bir meslek mektebi ortadan kalkmıştır.

³²⁴ Aynı eser, c. II., s. 514.

Hukuk mektebi Maliye gibi, hukuk konusu da Tanzimattan beri yeni uzmanlara ihtiyaç göstermekte idi. Yeni bir hukuk devletinin kurulması, ancak modern hukukun mânasını ve esaslarını kavramış yetkili hukukçuların yetiştirilmesi ile mümkün olabilirdi. Bu ihtiyaç, ilk defa Abdülmecit devrinde islahat fermanının hazırlanması sırasında anlaşılmıştı. Abdülaziz devrinde, nizamiye mahkemelerinin kurulması, Temyiz Mahkemesi ile Devlet Şurasının müstakil olarak teşkilâtlandırılması üzerine bir Hukuk mektebi kurulması fikri kuvvetlenmiştir. Buna da bir başlangıç olmak üzere, Adliye dairesinde Hukuk ilmine dair bazı dersler verilmiye başlanmıştır. Nihayet 1874'de Sultani mektebinde bir sınıf ayrılmak suretiyle bir Hukuk Mektebi açılabilmişti

Abdülhamit II., tahta çıktığı sırada, bu okul Sultani mektebinde barınmakta idi. Padişah onu ilk sırada geliştirecek veya müstakil hale getirecek yerde, tasarruf bahanesiyle kapattı. Mecliste ve yabancı matbuatında tenkitler yapılması üzerine de tekrar açılacağı, Maarif Nezareti tarafından resmî bir tebliğ ile ilân edildi. Gerçekte de 1878 'de tekrar açıldı, iki yıl sonra da özel olarak yapılan bir binada öğretime başladı. 1900 'da açılan Darülfünunun dördüncü şubesi gibi kabul edilmekle beraber müstakil surette idare edilmeye devam edildi. Programları ve öğretimi, Mülkiye mektebi için olduğu gibi, sıkı surette kontrol edildi.

Ticaret mektebi Tanzimat devrinin başından itibaren; yeni ticaret muahedeleri imzalanması, yabancı sermayesine Osmanlı memleketlerinin kapılarının açılması, yabancılara Osmanlı İmparatorluğunda mülk edinme hakkının tanınması sebebiyle evvelce zaten ellerinde olan dış ticaretten başka, iç ticaret de yabancılara eline geçmiye başlamıştı. Bu durum, devlet adamlarının dikkatini çekmekle ilk defa olmak üzere 1860'da İstanbul'da Ticaret Nezareti binasında bir Ticaret Okulunun kurulmasına teşebbüs edilmiş ise de muvaffak olunamamıştır.

1880'de Sait Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında, varlıklı kimselerin verecekleri iane ile Yeniköy'de büyük bir Ticaret mektebinin kurulması hususunda Padişah'tan müsaade istemiştir. Abdülhamit II., müsaadeyi vermeden önce okunacak derslerin

müfredatını ve disiplinin ne suretle temin olunacağını öğrenmek istemiştir. Nihayet mektep 1881 tarihinde Ticaret Nezaretine bağlı olmak üzere, Babıâli civarında açılmıştır. Üç yıl sonra Hamidiye Ticaret Mektebi denilmek suretiyle Abdükhamid'in yüksek himayesi altına konulmuştur. Öğretim müddeti : Rüştîye öğretimi üzerine olmak üzere, dört yıldır. Programı École de Hautes Études Commerciales'in dersleri esas alınmak suretiyle hazırlanmıştır. 115 gündüzlü öğrenci ile çalışan okul, Hamidiye adını taşımasına rağmen 1888'de kapatılmıştır. Kapanış için sebep olarak, talebenin azlığı ve ileride mektebin ıslâh edileceği gösterilmiştir. Bu suretle Abdülhamit II. devrinde, diğer yüksek okulların varlığında görülen kararsızlığın Ticaret Okulu için de mevcut olduğu ve bundan ötürü beklenen faydaların sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

Mülkiye Mühendis mektebi

Osmanlı İmparatorluğunda, ticaretin çöküşü endüstrinin çöküşü ile beraber olmuştu. Hükümet, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru, askerî zaruretlerle Mühendishanei Berri Hümayunu kurmuştu. Bu müesseseye, gereği gibi gelişemedikten başka, zamanla bayındırlık işleri için de mühendisc olan ihtiyaç artmıştı. Abdülaziz devrinde, bu ihtiyaçların zoru ile 1875'de Sultani okulunda Turuku Maabir adıyla ilk Mülkî Mühendis Okulu açılmıştı.

Abdülhamit II., devrinde, bu okulun, Hukuk Okulu gibi kapatıldığı hayretle görüldü. Kapanış sebepleri arasında talebesinin çoğunluğunun Hristiyan olması vardı. Bir müddet sonra, yeni ve müstakil bir Mühendis Mektebi kurulması düşüncesi tekrar ortaya çıktı. Sait Paşa, bir Teknik Üniversite kurulmasına taraftar olmakla beraber Abdülhamit II., büyük işlerden korktuğu ve kendi tâbirince her şeyin ortasını beğendiği için Mülkiye Mühendis mektebinin kurulmasına taraftar çıktı; fakat bu işin başarılması para istemekte idi. Halbuki Padişah ancak bende-lerine, şeyhlerine ve hafiyelerine karşı cömert idi. Bu sebeple sözkonusu mektebin Tophane'de, onun bütçesindeki bina masraflarından faydalanılmak suretiyle kurulması kararlaştırıldı. Bundan başka, öğrencilerle öğretmenlerin de askerî üniforma giymeleri uygun görüldü. Böylece askerî kisve ile meydana gelecek mektebin kapıları da Hristiyan çocuklarına kapanacak

ve yalnız Müslüman mühendis yetiştirilebilecekti. Hristiyan halkın çocuklarını Avrupa'ya veya Türkiye'de açılmış olan Amerikan okullarına gönderebileceği nedense unutulmuştu. Bu gibi küçük hesaplarla ne mühendislik mesleği kurmak ne de Hristiyanlarla boy ölçüşmek mümkün değildir. Neticcede 1883 'de Mülkiye Mühendis Mektebi kuruldu. Tahsil müddeti yedi yıl olarak tesbit edildi. Bunun 4'ü yüksek, 3'ü de İdadi tahsiline ayrılmıştı. Öğrenci sayısı da 100 olarak tahdit edilmmişti. Daha sonra memlekette İdadi okullarının açılması üzerine Mühendis mektebinin İdadi sınıfları kaldırılarak yalnız yüksek sınıfları bırakıldı.³²⁵

Mülki Baytar mektebi

Abdülhamit II. devrinde, yüksek meslek ve ihtisas okullarının gelişi güzel kurulduğuna dair örneklerden biri de, Mülkî Baytar mektebidir.

Asker, Baytar mektebinin kurulması 1848 yılına rastladığı halde, Türkiye'nin "Ziraat ve hayvancılık ile geçinen bir memleket olmasına rağmen, Abdülhamit II. devrine kadar bu gibi ihtiyaçlar için bir okul kurulması akla dahi gelmemiştir. 1888 'de Osmanlı devleti hizmetinde ancak 8 baytar bulunmakta idi. Toprakları, Osmanlı memleketlerinin beşte biri kadar olan Fransa'da ise 4000 baytar vardı. Fakat hükümeti baytar yetiştirmeye sevkeden âmil de bu rakamların arasındaki fark olmayıp başkadır : Avrupalılar, kendi memleketlerini hayvan hastalıklarından korumak için Türkiye'den gelen hayvanlara, yün ve deri gibi maddelere kapılarını kapıyarak, ancak gümrüklerde baytar muayenesi usulü kabul ve tatbik edildiği takdirde, bunlar için koydukları yasağı kaldıracaklarını bildirmişlerdir.³²⁶

Bu durum karşısında hükümet, baytar yetiştirme işi üzerine dikkatini toplamaya mecbur kalmış ve ilkin Tıp Okulunda baytarlık okutulmasına başlanmıştır. 1891'de bu işe Halkalı Ziraat Mektebinde devam edilmiş ve nihayet Kadırga'da temin edilen bir binada, müstakil olarak Baytar mektebi kurulabilmıştır (1895).

³²⁵ Osman Nuri Ergin Adıgeçen eser, III., s. 953.

³²⁶ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII., s. 219.

ORTA MESLEK VE İHTİSAS OKULLARI

Abdülhamit II. devrine intikal eden Orta Öğretim Okulları, kız ve erkek öğretmen okullarıyla yine kız ve erkek sanat okullarından ve Ziraat mektebinden ibaretti. Abdülhamit II. devrinde, bu okulların sayısı artırıldıktan başka evvelce mevcut olmıyan Güzel Sanatlar Okulu (Sanayii Nefise) ile Şehzadegân ve Aşiret mektepleri de kurulmuştur.

**Güzel Sanatlar
okulu**

Osmanlı İmparatorluğunda, Güzel Sanatların açıklı durumu ve bu konu ile meşgul olacak çağdaş bir okulun açılması fikri, Abdülaziz devrinde ortaya atılmıştı³²⁸. Aynı devirde, bir Müze ile bir Müze Okulunun açılması yolundaki teşebbüsleri de fikirleri Güzel Sanatların önemi üzerine toplamıya çok tesir etmiştir. Müze Müdürü Hamdi Bey ile onun yakın arkadaşı Ticaret Nazırı Suphi Paşa'nın hükûmet ve Abdülhamit II. nezdindeki teşebbüsleri müspet karşılanmakla 1881 tarihinde Sanayii Nefise Mektebi Ticaret Nezaretine bağlı olmak üzere kurulmuştur.

**Şehzadegân
mektebi**

Bu mektep, ne bir ihtisas ne de bir meslek mektebi gibi görünmemekle beraber Abdülhamit II.'nin ve devrinin karakterini belirtmiye yaradığından önemli olarak kabul edilebilir. Mektep, Yıldız'da kurulmuş ve esas itibarıyla hanedana mensup çocuklara tahsis edilmiştir. Bununla beraber Abdülhamit II., devlet büyüklerinin ve Mabeyin ricalinden bazılarının çocuklarının şehzadeler yanında okumalarına müsaade etmiştir. Nitekim Derviş, Namık, Gazi Osman, Tunuslu Hayrettin, Kâmil, Serasker Rıza ve daha bu gibi zatların çocukları mektebe kabul edilmişlerdir. Abdülhamit II., bu suretle devletin gelecekte yüksek mevkilerini işgal edecek idarecilerini de yetiştirebileceğini sanmıştır. Şehzadeler, yaşları ne olursa olsun, birer askerî sınıfa mensuptular, rütbe sahibiydiler ve rütbelerinin de üniformalarını taşımakta idiler. Diğer çocuklar ise, nefer elbisesi giymekte idiler. Aristokratik karakter taşımasına rağmen, derslerin mahiyeti, Rüştîye ve İddadiye okullarındakilere benzediği gibi, pedagojik usuller de iptidai idi. İstibdat idaresinin korkuya dayanması prensip olduğundan, diğer okullarda olduğu gibi, bunda da dayak vardı. Abdülhamit II.,

bu mektebi kurmakla şehzadeleri, kendince zararlı gördüğü fikirlerden ve duygulardan korumak istemiştir.

Aşiret mektebi Aşiret mektebi, Abdülhamit II. devrinin orijinal müesseselerinden bir diğerini teşkil etmektedir. 1892 tarihinde, Arap aşiretleri çocukları için İstanbul'da kurulmuştur. Sonradan buraya, Arnavut ve Kürt aşiretleri çocukları da alınmıştır. Mektep, Padişahın himayesinde olup öğretim müddeti beş yıldır ve yatılıdır. Öğrencilerin bütün masrafı devletce temin edildiği gibi, ayrıca her birine otuz kuruş aylık verilmektedir. Öğrencilerin sayısı her sınıf için 40 olarak tesbit edilmiştir. Öğrencilerin Arap yarımadası vilâyetlerindeki aşiretlerin itibarlı ve muhterem ailelerine mensup olmaları ve vücut yapısı yönünden olduğu gibi, zekâ itibariyle de kabiliyetli bulunmaları okula giriş şartı olarak kabul edilmişti.

Bu suretle meydana getirilen aşiret mektebinin, resmî ifade ile kuruluş maksadı şöyle açıklanmıştır : Aşiretler halkının, maarif ve medeniyetin feyizlerinden faydalanmasını sağlamak, saltanata olan bağlılıkları ile din ve kanun yönlerinden mükellef oldukları vazife duygularını kuvvetlendirmek.

Aşiret Okulu, bu umumî bilgiden de anlaşılacağı üzere Pan-İslâmizm zihniyetinin bir mahsulüdür. Abdülhamit II., Arap çocuklarını, ayrı bir okulda ve âdeta imtiyazlı bir şekilde terbiye etmeye kalkışmakla yukarıda işaret edilen objektiflerden başka şahsi otoritesini Arap kabileleri nezdinde kuvvetlendirebileceğini de hesaba katmıştır. Ayrıca, aşiret büyüklerinin çocuklarını İstanbul'da âdeta rehin gibi bulundurmakla onların yabancı tesiriyle muhtemel ayaklanmalarından korunabileceğini de düşünmüştür.

Bu imtiyazlı duruma rağmen aşiret mektebi talebesi 1907'de kendilerine verilen yemeği beğenmeyip isyan etmeleri üzerine, bu gibi hareketlerden çok ürken Abdülhamit II.'mektebi kapatmıştır.³²⁷

³²⁷ Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c. III., s. 980.

ABDÜLHAMİT II. DEVRİNDE EĞİTİMLE İLGİLİ PROBLEMLER

Türkçenin resmi dil kabul edilmesi Çağdaş bir hukuk devleti kurulması için 1839 da ilân edilmiş olan Gülhane Hattı ile dil problemi ortaya atılmıştı. Devlet, tebaasına, hangi dil ile hitap edecekti? Halkın anlamadığı resmi yazı ile mi?. Yoksa halkın konuştuğu ve devletin bilmezlikten gelip kullanmadığı konuşma dili ile mi?. Tanzimatın âkabeti ile ilgilenenler her şeyden önce bu problemi çözmek zorunda idiler. Bu yolda, yabancılar bile yapılması gerekli işin ne olduğunu görüyorlar ve göstermiye çalışıyorlardı. Paris'te çıkan Le Siècle gazetesi 9 Kasım 1839 tarihli sayısında : Tanzimatın gerçekten verimli olması için konuşulan Türkçe ile yazı Türkçesi arasındaki ayrılığı belirterek amaca ulaşılmasını sağlamak hususunda dilin sadeleştirilmesi lâzım geldiğini ileri sürüyordu.³²⁸

Dilin sadeleştirilmesi lüzumu, bir dereceye kadar Tanzimat'tan da önce kavranmıştı. Fakat Tanzimar ile bu lüzum bir problem haline gelerek çözülmesi için yollar aranmaya ve bu vesile ile de mücadeleler yapılmaya başlandı.³²⁹

Abdülhamit II.'nin tahta çıkması ve Kanunu Esasi hazırlıklarına başlanması üzerine, dil problemi tekrar resmi çevreler önüne geldi. Bu kere, devlete parlâmenter bir şekil vermek ve bir Osmanlı milleti meydana getirmek söz konusu idi : İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden ve halk arasından seçilip Mebuslar Meclisine gelecek Mebuslar hangi dil ile konuşacak ve hangi dil ile kanunlar çıkaracaktı?. Bu durum karşısında, Kanunu Esasinin 18 inci maddesinde Osmanlı devletinin resmi dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetinde kullanılmak için bu dilin bilinmesi icabettiği tesbit edildi.

İlk Mebuslar Meclisinde geçen konuşmalar, yazı Türkçesi ile konuşma Türkçesi arasındaki mevcut ayrılığın bütün çıplaklığıyla meydana dökülmesine sebep oldu. Mebuslar, geldikleri bölgelerde konuşulan Türkçe ile demeçlerini vermekte idiler. Bölgelere göre, lehçeler de değiştiği için stenograflar vazifelerini yapamaz olmuşlardı. Bunun üzerine Ahmet Mithat Efendi zabıt

³²⁸ Maarif Vekâleti, Tanzimat, s. 751.

³²⁹ Bu hususlar hakkında Osmanlı Tarihinin, VI ve VII. ciltlerinde bilgi verilmiştir.

tutmaya ve söylenenleri yazı diline çevirmeye memur edilmişti. Fakat çok yorucu olan bu işe dayanamadığı için bir gün bayılmıştır. Mebuslar da ilk defa olmak üzere, konuştukları dilin bu kadar çeşitli şekillerde telâffuz edildiğini ve yazı dilinin bütün bu şekillerden tamamen farklı olduğunu görmekle şaşırılmışlardır. Sözün kısası Mebuslar Meclisi denemesi, Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi ile işin bitmediğini, bu dilin ıslâhı için çalışılması gerektiğini de ortaya koymuştur.

**Arapçanın resmî dil haline getiril-
mek istenmesi** Mebuslar Meclisi dağıldıktan sonra, Abdülhamit II., dil işini kesin olarak çözmek maksadiyle Arapçanın resmî dil olarak kabul edilmesini düşündüğünü şu suretle ifade etmektedir : “Arapça güzel lisandır. Keşki vaktiyle lisamı resmî Arapça kabul olunsaydı. Hayrettin Paşa’nın sadareti zamanında Arapçanın lisamı resmî olmasını ben teklif ettim. O zaman Sait Paşa Başkâtip idi. O itiraz etti. Sonra Türklük kalmaz dedi. O da boş idi. Neden kalmasın? Bilâkis Araplarla daha sıkı rabita olurdu. Zaten bizim eskiden evrakı romiyemiz ele alınsa mealini, mânasını anlamak için bir tarafa Ahterî lûgatini bilmem hangi kamusu koymalı. Öyle ancak güçlûkle mâna çıkarılabilir”³³⁰.

Abdülhamit II., nin bu teklifi yapması, bir çokları gibi Türkçenin güzelliğini henüz kavramamış olmasından dolayı idi. Osmanlıca’yı Türkçe sanıyordu. Osmanlıca ise, gerçekten de süslü olmasına rağmen, güzel değildi. Mânayı kurtarmak için süsü feda etmek düşüncesi, bu sebeple Abdülhamit II. devrinde de devam etti ve ilerlemeler kaydetti.

Türkçeyi ıslâh etmek için çalışmalar Abdülhamit II., devrinde, Türkçenin ıslâh edilmesi gerektiği, önceki devire göre daha geniş bir aydınlar topluluğu tarafından kavranmış bulunmakta idi. Fakat bu amaca ulaşılması için ortaya çeşitli düşünceler atılmıştır. Birinci yol, resmî yazışma dilinin ıslâh edilmesidir. İkinci yol alfabenin düzeltilmesi veya yeni bir alfabenin kabul edilmesidir. Üçüncü yol da, Türkçenin müstakil bir dil olduğu kabul edilerek Arapça ve Farsçanın ku-

rallarından ve kelimelerinden kurtarılması suretiyle milli karakterine sahip kılınmasıdır.

Yazışma dili, önceden de belirtildiği gibi, soysuzlaşmış hale gelmişti. Halk kendisi için yazılan fermanlardan, emirlerden ve kanunlardan bir mânâ çıkaramıyordu. Devletin ticaret nizamını, vergi sistemini anlamıyordu. Mahkemelerin ilâmlarını bile sökmekten âcizdi. Şu halde bütün bu yazılar âdeta kâtiplerle onların üst makamları için bir şifreden ibaretti ve şifrenin de anahtarı yalnız kendi ellerinde idi. Böyle bir dil ile halkça ne tefekkür ne de terakki mümkün değildi. Zira Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi, Abdülaziz devrinde bu nokta üzerine dikkati çekmişlerdi. Abdülhamit II. devrinde Sadrazam Sait Paşa, resmî yazışma dilinin, yalnız yazarların çalışmalarıyla ıslâh edilemeyeceğini devletçe de bu hususta himmet sarfedilmesi gerektiği kanaatinde idi. Bunun için de uzun cümlelerin lüzumsuz edatların ve tâbirlerin bırakılıp atılmasını gerekli görüyordu. Paşa, bu maksatla Maarif Nazırı Mustafa Paşa'ya bir lâyiha hazırlaması için emir verdiğini, fakat işin önünü almak için vakit bulamadığını hâtıratında yazmaktadır ³³¹.

Bu başarısızlığa rağmen devlet çevresinde dile karşı ilgi devam etmiştir. Okul programlarında Türkçe dersleri arttırılmakla beraber yazı dilinin güç öğrenilmesi alfabe üzerinde durulmasına sebep olmuştur. Osmanlı harflerinin bitişik ve ayrı yazılmalarında rastlanan güçlük ile sadakı harflerin azlığı meselesini çözmek üzere 1879'dan beri, çalışmalara girişilmiştir. Ancak çalışmalara karşı dar düşünceliler tarafından itirazlar yükseldiği için ulemanın fetvasına ihtiyaç duyulmuş ve bu kere nedense, İran ulemasından mevcut harflerin ıslâh edilebileceğine ve hattâ değiştirilebileceğine dair fetva alınmıştır. ³³² Her halde bu fetvanın tesiriyle olacak ki, bir aralık Arap alfabesinin bırakılıp Lâtin harflerinin kabul edilmesi bile görüşülmüştür. Bu düşünceye Abdülhamit II. de ortak çıkmıştır. Yazının sırlarına nüfuz etmenin güçlüğüne itiraf ederek, halkı okutmak için lâtin alfabesinin kabul edilmesinin muvafık olacağını belirtmiştir. ³³³ Bununla

³³¹ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. I., s. 217-218..

³³² Mahmut Cevat, adigeçen eser, s. 196.

³³³ Ali Vehbi Bey, adigeçen eser, s. 190.

beraber mevcut harflerin ıslâhı için olduğu gibi, Lâtin alfabesinin kabulü için de yapılan münakaşalar nazariyatta kalmıştır.

Devlet adamları çevrelerinde, dilin hastalığı ile meşgul olduğuna esnada, aydınlar arasında da Türkçe dâvası daha geniş ölçüde tartışma konusu olmuştur. Eskiçiler Türkçenin müstakil bir dil halinde gelişebileceğini iddia ediyorlardı. Osmanlıcanın şive ve eda bakımından Türk olduğunu, fakat kelime ve kaide bakımından da Arap ve Acem bulunduğunu öne sürerek Osmanlıcanın geliştirilmesi için bilhassa Arapçaya önem verilmesini savunuyorlardı. Bu tezin savunucusu olan Hacı İbrahim Efendi, bu maksatla bir de Darüttalim adlı mektep kurmuştu.

Türkçeciler, bu görüşe iştirak etmiyorlardı. Şemseddin Sami, Türkçenin müstakil bir dil halinde gelişebilecek öze sahip olduğunu göstermek için şu delillere dayanmaktadır: "Eski Türkçe veya Uygur dili, İslâmlıktan önce dahi, yazılır, okunur her anlatışa elverişli, gelişmiş bir dildi. Türkler İslâmlığı kabul ettikten sonra Uygur yazısını ve edebiyatını bıraktılar. Kendi dillerini ihmal ettiler. Arapça ve Farsça kelime ve kurallarla karışık bir dil ile konuşmaya başladılar. Dilimiz pek güzel bir dildir. Edebiyatımız niçin onunla uygun olmasın?. Edebiyat, ilkin dilin kurallarını bulmalı, söylenişini normal güzelliğini berraklığını tutmalı, bozulmasına yer vermemeli, bundan başka halkın ihtiyaç görmediği yüksek duygular ve ince mânalar ile ilim ve fen ve yeni keşifler için kavramlar ve terimler bulmalıdır".

"Dilimiz için üç dilden yani Arapça, Farsça ve Türkçeden meydana gelmiştir demek âdet olmuştur. Bu, tabiata aykırıdır. Aykırı olduğu için de yanlıştır ve büyük hatadır. Üç dilden kurulmuş bir dil dünyada görülmemiş şeydir".

"Dedik, yine de tekrar ediyoruz : Dilimiz pek güzel bir dildir. Söylenişe göre kural çevresinde düzeltilmesine çalışsak dilin güzelliğine uygun gelişmiş bir edebiyata kavuşacağımıza şüphe yoktur".³³⁴

Eskiçiler ile Türkçeciler arasında, yukarıda işaret edilen tezler üzerinde yapılan tartışmalar çok sert geçmiştir. Arapça ve Farsçanın Türk dili üzerinde kurmuş olduğu saltanatı sürdür-

³³⁴ Şemseddin Sami, "Lisan ve Edebiyatımız", Tercümanı Hakikat, mümtaz nüsha, 1897.

mek isteyenlere karşı, Türkçecilerden Lâstik Sait'in söylemiş olduğu şu kıta tartışmanın sertliği hakkında açık bir örnektir.

Arapça isteyen Urbana gitsin
Acemce isteyen İran'a gitsin
Firengiler Firengistan'a gitsin
Ki biz Türküz bize Türki gerektir.³³⁵

Bu kıta Türkçenin İstiklâl marşı gibi olmuştur. Gazeteler ve dergiler Türkçenin yabancı kültür istilasından kurtarılması için çok himmet ve hizmet ettiler. Zaten buna bir dereceye kadar da mecburdular. Okunmak için çıkıyorlardı. Halkın onları okuması ise anhyabileceği dilde yazılmış olmaları ile mümkündü. Bu esnada hürriyet için savaş da başlamıştı. Gençler ve aydın-lardan pek çoğu Avrupa'da yayım yapmakta ve gizli olarak Türkiye'ye sokmakta idiler. Siyaset düşüncelerinin halk tarafın-dan benimsenmesini istedikleri için onlar da halk diline inmiye daha çok dikkat gösteriyorlardı. İstanbul'daki aydınlardan bazı-ları da Türkçe dâvasının çözümünü zamanla ilgili gördükleri için işe çocuktan başlamayı uygun bularak Osmanlıca kelime-lerin öz Türkçelerini bulup tanıtmak yolunda dergiler çıkarmaya başlamışlardı. Bu dergilerden 1881 'de çıkan ve "Çocuklara arka-daş" adını taşıyanında bazı Osmanlıca kelimelerine Türkçe kar-şılıklarının verilmiş olduğu görülmektedir :

Hilâf : zıd; hâmi : esirgeyici; tefekkür : düşünmek; şefik : acıyıp esirgeyen; muhabbet : sevmek; vikaye : esirgemek; salhur-de : ihtiyar adam; hacil : utanmaktan kızarıp kalmak.³³⁶

ABDÜLHAMİT II. DEVRİNDE BASIN

**Basının genel
görünüşü**

Abdülhamit II. devri eğitimi hakkında genel bir sonuç çıkarmak için basının içinde bulunduğu şartları ve ona karşı hükümetin davranışını da hesaba katmak gereklidir. Eğitim kurullarının başlıca amacı, vatandaş düşünmiye alıştırmaktır. Bu maksatla okullar açıldıktan sonra vatandaşlara düşüncelerini yazı ile yayınlamaları hakkını tanımak tabii ve zaruridir. Abdülhamit II. devrine gelin-

³³⁵ Osman Nuri Ergin, adigeçen eser, c, III., s. 782.

³³⁶ Maarif Vekâleti, Tanzimat, s. 904

ciye kadar, basın gelişmiş bulunmasına rağmen, hürlüğü ve güvenliğini sağlayan sağlam bir nizamnameye sahip değildir. Abdülhamit II. devri basını, tâbi bulunduğu nizam yönünden üçe bölünebilir. Birinci bölüm, çok kısa sürmüş olur, Meşrutiyet devrine inhisar eder. Bu devirde hürriyet içinde çalışan bir basın nizamı yaratılmasına çalışılmıştır. İkinci bölüm, istibdat devrine raslar. Bu devirde de basın hürlüğü tamamen kaldırılmış ve sıkı bir sansüre tâbi olmuştur. Üçüncü bölüm ise, Abdülhamit II.'nin tahttan indirilmesine kadar sürmüş olan ikinci Meşrutiyet devridir. Bu devirde basın tekrar geçici olmak üzere bir hürriyet devresi tanımıştır. Biz bu kitabımızda yalnız birinci Meşrutiyet ile istibdat devirlerinde basının durumunu inceliyeceğiz.

Abdülhamit II.
nin emriyle mat-
buat hürriyeti
için yazılanlar

Abdülhamit II.'nin tahta çıkmasıyla, o vakite kadar, hükümet çevreleri dışında bazı aydınların çalışmalarıyla ülkü haline getirilmiş olan hürriyet kavramının hükümetçe de benimsendiği görülmektedir. Abdülhamit II.'nin emriyle

Ahmet Mithat Efendi tarafından yazılmış olan Üss-ü İnkılâp adlı eserde istibdadın fenalıkları ve hürriyetin faydaları sayılıp ortaya konmuştur. Ahmet Mithat bu münasebetle : "Hakikatler halk arasında yayılmayıp da yalnız kodamanlar dairesinde kahrırsa halkın aldatılması ve aldanması mümkündür, "hakikatleri saklamak halk için de kodamanlar için de hükümet için de hattâ hükümdarın kendisi için de bir hizmet sayılamaz,, demektedir. Fakat hakikatler halka hangi araç ile intikal edecektir? Bu soruya tek kelime ile cevap verilebilir: Basın, işte Ahmet Mithat Efendi bu cevabı verdikten sonra Abdülaziz devrinde basının tâbi olduğu keyfi rejimi, belirtip kalem ve fikir terakkilerinin ne suretle yok edilmek istendiğini gösterdikten sonra şöyle demektedir : Devlet ve millet ve vatanı için hakikatleri yaymaktan menetmek derecesinde hamiyetsizlik Osmanlı milleti gibi vatansever bir millette bir milyonda bir bulunmaz.³³⁷ Abdülhamit II., samimi olsun veya olmasın, bu fikirlerin ortağı görüldüğü için etrafındakiler de ilk anlarda, öyle görünmüşler ve basın nizamında bir değişiklik yapılmadığı halde, basın hürriyet havası içinde yazmaya başlamıştır.

³³⁷ Ahmet Mithat, Üss-ü İnkılâp, c. II., s. 160-162.

Mebuslar Meclisi ve basın Kanunu Esasının 12 nci maddesinde üç kelime ile ve şu suretle basın hakkında bir hüküm sıkıştırılmıştı: "Matbuat kanun dairesinde serbesttir"

Mebuslar Meclisinin ele aldığı ilk kanun tasarılarından biri de basın kanunu tasarısı olmuştur. Hükümet tarafından sevk edilmiş olan tasarı, matbaa açmak ve neşriyat yapmak olmak üzere, iki bölüme ayrılmıştı. Her iki bölümde de hürriyeti köstekleyici ve terakkiyi önleyici hükümler vardı.

Matbaa açılmasını köstekliyen engellerden birisi, hükümetten müsaade alma mecburiyeti, diğeri de matbaaların ancak vilâyet ve sancak merkezlerinde açılması yolundaki tahdittir. Mebuslardan bir kısmı, matbaa açmak ile matbuat hürriyetini karıştırdıkları için hükümet tasarısını desteklediler. Fakat çoğunluk bu tahditlere şiddetle karşı koydu. "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" denildikten sonra onu zincire vurmanın doğru olmadığını, böyle bir tedbire katıyen lüzum bulunmadığını, matbaa açmanın mağaza açmaktan farksız olduğunu, hükümete haber verildikten sonra, matbaa açmanın muvafık olduğunu ifade ettiler. Kudüs Müftüsü Yusuf Ziya ise, matbaa açılmasının vilâyet ve sancak merkezlerine inhisarı yerine kaza merkezlerine ve hattâ mümkünse köylere kadar teşmilini istedi.³³⁸

Matbuat kanunu tasarısının neşriyat ve tatbikatı ile ilgili bölümüne gelince, Mebusların tenkidine hedef teşkil eden başlıca noktalar şunlar oldu: 1— gazete imtiyaz sahiplerinin maarif ve siyasette muktedir olmaları hususundaki hüküm. 2— Devlet memurlarının tenkit edilmemesi. 3— Mecliste söylenen nutukların gazeteler tarafından yanlış aksettirilmesi. 4— Matbuat suçları için ağır para cezaları verilmesi. 5— Mizah dergi ve gazetelerinin neşredilmesinin yasak edilmesi.

Gazete imtiyaz sahiplerinin maarif ve siyasette muktedir olmaları hususundaki hüküm, uzun tartışmalardan sonra reddedildi. Devlet memurlarının tenkit edilmemesi değil, fakat tenkit edilmesi icabettiği de belirtildi. Bu hususta İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin söylemiş olduğu nutuklarından şu pasaj dikkati çekicidir: "Matbuat, terakki sebeplerinin başlıcalarındandır. Matbuat ne kadar serbest bırakılırsa o kadar istifade olunur.

³³⁸ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan, c. I., s. 144, 171, 201-224.

Demek istemem ki bazı gazeteciler gibi, edep dairesini tecavüz etsinler, zatiyata girişsinler; mademki, kanun herkes için mahkeme kapılarını açmıştır, matbuat tarafından tecavüz görenler mahkemelere müracaat edebilirler. Memurların muamelelerine dair fikir beyan edilmemezse matbuatın faydası kalmaz.”³³⁹

Meclis görüşmelerinin gazeteler tarafından yanlış yazılması üzerine, tedbir alınması sözkonusu olunca, en çok Müslüman olmıyan Mebuslar böyle bir tedbire karşı aleyhtar göründüler. İstanbul Mebusu Ohanes Efendi; “Gazeteler şöyle yazsın, böyle yazsın diyemeyiz, heyetimizin resmî gazetesi vardır. Takvimi Vekayi, orada her şey doğru yazılır. Edirne Mebusu Ruban Efendi de gazeteler benim sözlerimi yanlış yazarsa tekzip ederim olur biter” demek suretiyle tedbir aleyhinde bulundular. İstanbul Mebusu Agob Efendi ise bu hususta daha ileri giderek şöyle demiştir: “Madem ki biz millet vekili bulunuyor, millet tarafından düşündüklerimizi söylüyoruz. Gazeteler efkârı umumiye tarafından vekil gibi niçin söylemesin? Bizim kendimizden korkacak bir şeyimiz var mı?. Hata edersek hatamızı millet bize gösterecek. Biz umumî efkârın tercümanı olan gazetelerin, yanlışlarımızı göstermek hususundaki ihtarlarını teşekkürle kabul ederiz... Hatamızı doğrulatmak caizdir. Biz lâ-yuhlilik dâvasında değiliz.”

“Dünyayı terbiye eden matbuattır... Matbuatı serbest bırakmalıyız. Matbuat istediği kadar söylesin.”³⁴⁰ Bu konudaki görüşmelerin sonunda Mebuslar Meclisi Reisi, heyetin kanaatini “gazetecilerle uğraşmıyalım” suretinde belirterek gündemin diğer maddelerine geçildi.

Sözkonusu tasarının matbuat suçları için gösterdiği cezalara da itiraz edildi. Bu konuda İstanbul Mebusu Vasilâki Bey şu suretle tenkitte bulunmuştur: “Matbuat kanunnamesi serbest olmalıdır. Matbuat nerede serbest ise orada terakki var. Bu lâ-yiha ise, bize geldiği zaman matbuat kanunu değil, ceza kanunu zanneyledik. İçinde para cezasından, hapisten başka bir şey yok. Matbuat serbest olmalıdır. Amerika'nın bu kadar ileri gidişine herkes şaşıyor, fakat şaşanlar bilmiyorlar; iki Amerikalı bir yerde bulunursa yanlarında bir matbaa bir de gazete bulunur”³⁴¹.

³³⁹ Aynı kaynak, c. I., s. 171.

³⁴⁰ Aynı kaynak, c. II., s. 257-260.

³⁴¹ Aynı kaynak, c. I., s. 201-202.

Neticede para cezası altmış liradan indirilmiş ve 10 liradan başlamak üzere 29 lira olarak tesbit edilmiştir.

Matbuat kanunu tasarısının en çok gürültü koparan bölümü, mizah gazetelerinin yasak edilmesine dair hükümleri oldu. Abdülhamit II., mizahı sevmezdi. O kadar ki, Osmanlı - Rus harbinin, Karagöz'de çıkan bir karikatürde Rusya'nın bir ayı şeklinde tasvir edilmiş olmasından çıktığına kanıdı³⁴². Bu sebeple mizahı yasak eden hükümler onun temayülüne göre ayarlanmıştı. Mebuslar Meclisinde hükümet sözcülüğünü yapan Macit Bey, mizah gazeteleri aleyhinde bulunurken onların, lüzumsuz faydasız ve hattâ zararlı olduklarına işaret ettikten başka, mizahın soytarınlık olduğunu, resimden faydalandığı için insanın aklına değil, fakat hissine hitabettiğini, bu sebeple de terbiye edici bir değerden mahrum bulunduğunu ispat etmiye çalıştı. Mebuslardan bir kaç tarafından bu düşünceler desteklendi ise de çoğunluk mizahın lehinde bulundu. Mizah gazetelerinin, matbuattan sayıldığı, matbuat hürriyeti olan yerlerde mizah gazetelerinin de bulunduğu, bu gazetelerin ciddi gazetelerden önce, dünyada intişar etmiye başlamış olduğu, mizahın terbiye edici karakteri olduğu, tiyatroda temsil edilen komedilerde de mizah bulunduğu, aydınlarımızın zaten Avrupa mizah gazete ve mecmualarını takip ettikleri, onları yasak edemiyeceğimize göre, kendi mizah gazetelerimizi yasak etmenin maddi ve mânevi yönlerden zararlı olacağı açıklanarak hükümet tasarısındaki mizahı tahdit edici hüküm kaldırıldı³⁴³.

Basın ile ilgili bu görüşmeler de gösteriyor ki, birinci Mebuslar Meclisi, matbuat hürriyetini, hürriyet kavramı ile bir bütün saymıştır. Bu sebeple de hükümetin basın hürriyetini daraltıcı ve köstekleyici tekliflerinden bir kısmını değiştirmiş diğer bir kısmını da bütün bütün kaldırmıştır. Bu münasebetle Mebuslardan bir çoğunun basın hürriyeti lehinde söyledikleri asırlar boyunca hürriyet için savaşmış olan nesillerin ülküsüne tamamen uygundu. Ahmet Mithat Efendi, Mebuslar Meclisini bu fikirlerinden ve elde ettiği neticeden övmekle beraber mizah gazetelerinin kaldırılmasına dair, hükümet teklifini kabul etmemesinden suçlu tut-

³⁴² Atıf Hüseyin, defter, 10.

³⁴³ Hakkı Tarık Us, adigeçen eser, c. I., s. 210-217.

maktadır. Buna da sebep olarak fikrî seviyemizin henüz yeter derecede gelişmemiş olduğunu göstermektedir. Abmet Mithat Efendi'nin, yalnız mizah gazeteleri için öne sürdüğü bu yetersizlik, sonradan gerek kendisi gerekse Abdülhamit II. tarafından hürriyet müessesesine ve Meşrutiyet idaresine de teşmil edilecek ve memleketin, onlara göre, fikrî seviyesizliği ile uygun düşen istibdat rejimi kurulacaktır.

**Abdülhamit II.
nin basınıla
ilgili fikirleri**

Basın hürlüğü'nün çok kısa sürmüş olan bahar havası, Mebuslar Meclisinin kapatılması üzerine sona ermiş ve basın üzerine koyu bir zulmet perdesi örtülmüştür. Bu olayın açıklanması, bu ki-

tabın istibdat idaresinin kuruluşu bölümünde yapılmış olmakla beraber, burada da istibdadın basın ile alâkalı olduğu hususlar üzerinde durulmak zarureti hasıl olmuştur.

Montesquieu'nun istibdat idaresini korkuya dayandırması klâsik gerçekler arasına girmiş bulunmaktadır. Hakikaten istibdat korkuya dayanır ve korku ile devam eder. Fakat korkuyu meydana getiren nedir? Bu soruya tek kelime ile cevap vermek mümkündür; güvensizlik. İşte Abdülhamit II. yi meşruti bir hükümdar olmaktan ayıran ve istibdatçı bir hükümdar durumuna getiren de budur. O, Kanunu Esasiyi ilân ettiği ve Mebuslar Meclisini de açtığı vakit, millet tarafından seviliyor ve alkışlanıyordu. Basında, lehinde yazılar çıkıyor ve köklere çıkarılıyordu. Fakat Osmanlı - Rus harbinin felâketleri başlayıp çorap söküğü gibi devam edince aynı millet, aynı matbuat felâketlerden sorumlu olanları araştırmıya başladı. Başa gelen felâketten elbette millet değil, Meclis değil, fakat hükümet sorumlu idi. Abdülhamit II. kendisini sorumlular arasında gördüğü, fakat bu sorumluluğu da kabul etmek istemediği için meşrutiyetçi fikirlerini bir tarafa bırakıp istibdatçı fikirlere sarıldı.

Bu fikirlerin esasını halka itimatsızlık teşkil etmekte idi. Abdülhamit II., Osmanlı halkını çocuk seviyesinde görüp ve çocukların idare edildiği gibi idare edilmesi lüzumuna kanaat getirmiş bulunuyordu. Bu noktadan hareket ederek diyordu ki: "Ana-baba ve terbiyeciler, nasıl çocukların elinde zararlı kitaplar bulunmamasına itina gösterirlerse, hükümet de halkın fi-

kirlerini zehirliyecek şeyleri ondan uzak tutmak zorundadır" ³⁴⁴. Fakat fikirleri zehirliyen şeyler nelerdir? Hiç şüphe yok ki, yine fikirlerdir. O halde Abdülhamit II. istibdat rejimini devamlı kılmak için fikirde yalnız ve ancak zehir bulunduğunu kabul edip onu yasak edecektir. Nitekim öyle de yaptı.

Abdülhamit II.'nin sansür rejimi Şahısların hareketlerini kontrol etmek için hafi-yelik teşkilâtını kurarken, fikirleri kontrol etmek için de devrinin başlıca özelliklerinden birine teşkil etmiş olan sansür teşkilâtını meydana getirmiştir. Fikir mahsulü olan her şey sansür konusu kabul edilmiştir. Okul ders programları Mabeyinde, Padişahın nezaretinde, tetkik edilip son şeklini almakta idi. Matbaa açmak için bir dilekçe ile hükümete başvurarak müsaade almak mecburiyeti konmuştu. Matbaa harfi dökenler de aynı müsaadeyi almya mecbur tutulmuştur. Matbaalar, çalışırken kapılarını kilitli ve pencerelerini örtülü bulundurmyacaklar her an teftişe hazır bulunacaklardır. Maarif Nezaretinden izin almadıkça matbaa sahipleri tarafından hiçbir kitap veya broşür basmyacaklardır. Osmanlı İmparatorluğunda, basılacak kitap ve broşürlerle meşgul olmak üzere Maarif Nezaretinde 74 üyeden kurulan bir teftiş ve muayene heyeti ile 18 kişiden ve irade ile kurulan bir (Tetkiki müellefat) komisyonu kurulmuştur. Bastırılacak eserler ilkin komisyon tarafından tetkik edilip basılıp basılmıyacağı karar altına alınmaktadır. Basılmasına, şartsız veya şarta bağlı olarak bu komisyon tarafından karar verilen eserler, basıldıktan sonra ikinci komisyonca şartlar yerine getirilip getirilmediği bakımından tekrar tetkik edilmektedir.

Teftiş ve muayene komisyonunun ikinci bir vazifesi de yabancı memleketlerden gelen kitapları, gümrüklerde tetkik edip Türkiye'ye girip girmeyeceklerine karar vermektir. Birinci ve ikinci komisyon, bundan başka, basılmasına müsaade edilmiş olan veya basılan eserlerin, tiyatrolarda sahneye konulup konulmaması hususunda karar yetkisine de sahip bulunmakta idi.

Gazetelere gelince, Osmanlı İmparatorluğunda yabancılar tarafından yayınlanan veya yabancı memleketlerden Türkiye'ye

³⁴⁴ Ali Vehbi Bey, adigeçen eser, s. 85.

gelen gazeteler, Hariciye Nezaretine bağlı bir komisyon marifetiyle tetkik edilmekte idi.

Türkiye’de neşredilen gazete ile mecmuaların ise tetkiki, matbuat müdürlüğü tarafından yapılmakta idi. Bunlar, söz-konusu müdürlükçe izin verilmeden basılamazdı.

Yasak edilen kelimeler Söz konusu heyetler, neşriyat nizamnamesince, kullanılmalarının yasak olduğu alâkahlara bildirilen kelimelerin listelerine ve hattâ takdire göre eserleri tetkik ederlerdi. Yasak edilen kelimelerden başlıcaları şunlardı : Vatan, hürriyet, meşrutiyet, grev, suikast, ihtilâl, anarşi, kıtal, sosyalizm, dinamit, kargaşalık, hal’, Makedonya, Girit, Kıbrıs, Yıldız, Murat ve saire.

Mahmut Kemal İnal’ın bastırmak istediği “Sadrazam Kâmil Paşa’nın Mektupları” adlı eser, bir yerinde hal’ kelimesi geçtiği için reddedilmiştir. Devlet resmî gazetesi olan Takvimi Vekayi, Felemenk kraliçesine nişan verilmiş olmasına dair havadisî neşrederken, tertip hatası olarak (ita) kelimesi (hata) suretinde dizilmiş olduğundan 1892’de kapatılmış ve 1908 yılına kadar çıkmamıştır. Sadrazam Sait Paşa, yalnız yazma olarak iki nüshası bulunan İbni Sina’nın Şifa kitabını Maarif bütçesinden para temin ederek bastırma teşebbüs etmiş ve kitabın baskısı bitmek üzere iken, düzeltmelerle meşgul olan **zâtın**, kitabın zararlı olduğuna dair verdiği jurnal üzerine baskı işi durdurulup basılmış olan nüshalar da yakıtılmıştır.³⁴⁵

Yasak edilen kitaplar Sansür, yalnız neşredilmekte olan eserlere tatbik edilmekle kalmıyordu. Evvelce neşredilmiş ve bir müddet serbestce satılmış olan eserlere de teşmil ediliyordu. Tekrar basılması ve okunması yasak edilen eserlerin arasında Ziya Paşa’nın, Namık Kemal’in, Abdülhak Hâmid’in kiler başta geliyordu. Selim Sabit Efendi’nin ve Ahmet Vefik Paşa’nın tarihleri, hattâ Padişahın emriyle Ahmet Mithat Efendi’ye yazdırılmış olan Üss-ü İnkılâp ile tarihî, içtimai mütalâaları ihtiva eden Kâtip Çelebi’nin Mizanü’l-Hakk’ı ve Tunuslu Hayrettin Paşa’nın Akvamü’l-Mesalik’i ve mukaddemesinin Türkçe’ye tercümesi zararlı kitaplar listesinde görüldüğü gibi,

³⁴⁵ Sait Paşa’nın Hâtrâtı, c. I., s. 173.

Cevdet Paşa'nın Kısası Enbiyası da zararlı kitaplardan sayılmıştır³⁴⁶. Serveti Fünuncuların neşriyatı da 1899'dan itibaren aynı âkıbete maruz kalmıştır.³⁴⁷.

Yabancı dilde yazılmış kitaplardan yasak edilenler arasında da Racine, Corneille, Shakespear, J. J. Rausseau, Voltaire, Victor Hugo, E. Zola'nın eserleri ile Lamartin ve Hammer'in tarihleri bulunuyordu. Bundan başka genel olarak siyaset ve milliyete dair olan eserler de yasaktı.

Diğer yasaklar İstibdat idaresinin bir şaheser haline getirilmesi için yukarıda işaret edilen yasaklara ilim ile bilgi ile münasebeti olan başkaları da eklenmiştir. Avrupa'ya talebe gönderilmesi yasak edilmiş, konferanslar verilmesi yasak edilmiş, ilmi cemiyetler kurulması yasak edilmiş, Türk ve Müslüman talebenin İstanbul'daki yabancı okullarına devamı yasak edilmişti. Bu münasebetle şu açıklamayı yapmada fayda vardır. 1863 ile 1903 yılları arasında İstanbul'daki Robert Koleji'de 2500 öğrenci okuduğu halde bunlardan yalnız biri Türk idi. O da Padişah iradesi ile okula gitmeye mezun kılınmıştı. Mekteplerde ve Darülfünunda bile öğretmenlerin öğrencilerine müfredat programları dışında söz söylemeleri de yasak edilmiştir.

Abdülhamit II., bu gibi yasakların, basın mensupları üzerinde yaratabileceği hoşnutsuzluktan endişe duyduğu için bunun telâfisi cihetlerine gitmiş ve muayyen zamanlarda gazete sahiplerine Yıldız'dan alınmak üzere tahsisat bağlamıştır.

Bu usul, memleket dışında, Abdülhamit aleyhinde yazan gazetelere de teşmil edilmiştir. Osmanlı elçilerinin başlıca vazifeleri bulundukları memleketin matbuatını, Padişahın aleyhinde yazmaktan vazgeçirmek ve lehinde yazmasını temin etmek olmuştur.

³⁴⁶ Osman Nuri Ergin, adigeçen eser., III., s. 690.

³⁴⁷ Yasak edilen kelimelerin tam listesi için bak. Mehmet İhsan, İstibdat Maskaralıkları, 29-32.

8. MALİYE

BİRİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİNDE MALİYENİN DURUMU

**Abdülhamit II.
devrine intikal
eden maliyenin
genel durumu**

Abdülmecit devrinde, Çar Nikola, Osmanlı İmparatorluğu için "Hasta Adam" tâbirini ortaya atmış ve bu tâbir Avrupa umumî efkârında revaç kazanmıştı. Fuat Paşa buna karşı : "Türklerin naturası gayet sağlam olduktan başka uzvî hiçbir hastalıkla malûl değildir. Türkiye, cilt hastalığına yakalanmıştır. Fakat çabuk iyileşmesi için vücudüne sürececek kükürt yok³⁴⁸ demiştir. Paşa'nın kükürtten kastı para idi. Abdülaziz devrindeki israflar devletin uyuz hastalığını azdırmıştı; o kadar ki padişahın tahttan indirilme sebeplerinden birini teşkil eden hal' fetvasında bile bu, işaret edilmişti.

Abdülhamit II. tahta çıktığı sırada, Balkan eyâletleri kan ve ateş içinde idi. Hazine boştu. Devletin mali itibarı, borçların faizleri ödenmediği için memleket içinde ve dışında düşmüştü. Avrupa basını Osmanlı devletinin, malî iflâs halinde bulunduğunu açıktan açığa yazmakta idi. Şüphe yok ki, bu durum çeşitli etkilerle meydana gelmişti. Sosyal ekonomiye gereği gibi önem verilmemişti. Modern ve büyük bir ordu kurmak, savaş ve isyanlara karşı koymak zorunluğu ile her yıl halkın en çok işe yarayan kısmı silâh altında tutulmuştu. Bundan başka, sağlam bir mali düzen de kurulamamıştı. Maliyede ıslâhat yapmak maksadiyle kabul edilmiş olan tedbirler, umulanı getirememişti; aksine durumu ağırlaştırmıştı. Geleceği hesaba katan bir malî politika yerine, günlük güçlüklerin çözülmesi yolu tutulmuştu. Denk bir bütçenin önemi kavrandığı halde, meydana getirilmemiş, temelli bir mali kontrolün lüzumu anlaşıldığı halde, istibdatçı idare bunun da bir teşkilât olarak devlet müesseseleri arasında yer almasına tahammül gösterememiştir.

**Mithat Paşa'nın
tavsiye ettiği
mali tedbirler**

Bu sebeple mali durumun düzenlenmesi devlet için hayat şartı idi. Mithat Paşa, bunu herkesten iyi kavramış olduğundan Abdülhamit II. için hazırladığı tahta çıkış hattında, şu tedbirleri tavsiye etmiştir: borç kuponları faizlerinin yarısının ödenmesi

³⁴⁸ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c, VII., s. 223-224.

hususunda Mahmut Nedim Paşa sadareti zamanında alınmış olan karar kaldırılmalı ve alacaklıların güvenliği sağlanmalıdır; saraydan başlamak üzere, bütün devlet dairelerinde, masraflar kısılmalıdır. Sarayda, mensuplar ile hademe miktarı azaltılmalı, hanedan üyelerinin tahsisatları indirilmeli, köle ve cariyeler azat edilmeli, tahsisat maliye dairesince verilmeli, memleketin bâkir kaynakları değerlendirilmeli, ticaret geliştirilmeli, vergi ve gümrük nizamları ıslâh edilerek vergiler hakkaniyet üzere alınmalıdır.³⁴⁹

Bu gibi güzel ve makul tedbirlerden bazıları İmparatorluğun çökmiye başladığı andan beri tavsiye edilmişti. Fakat esaslı bir fayda görülmemişti. Çünkü asıl fenalık, devletin gelir ve giderini yürütme kuvveti üstünde, kontrol ve murakabe edecek bir cihazın yokluğundan ileri geliyordu. Padişah, icraatından olduğu gibi israflarından, ancak ateş bacayı sardıktan sonra sorumlu tutulmakta ve tahttan indirilmekte idi. Fakat böyle bir tedbirle de maliye düzelmiş olmuyordu.

Gülhane Hattı Hümayunu, Batının mali prensiplerinden bazılarını, Osmanlı devletine aktarma ederken mali denet meselesi de dikkate alınmış ve bu maksatla bir Meclisi Ahkâmı Adliye kurularak devletin gelir ve giderlerinin bu meclis tarafından tesbit, tetkik ve kontrol edileceği belirtilmiştir. Fakat bu meclis vazifesini yapamadı; zaten yapamazdı; çünkü üyeleri Padişah iradesi ile tâyin ve azledilmekte idi. Bunlar, Padişahın veya ona izafe edilen bir fikre karşı gelebilmek için hukuki bir mesnetten mahrum idiler. Bu sebeptendir ki, batılaştırılan mali sistem, bu sistemin ruhunu teşkil etmekte olan denet organından mahrum kalmış ve mali buhranlar çorap süküğü gibi devam etmiştir.

Kanunu Esasi ve mali hükümler Bu buhranların, devletin diğer buhranlarıyla beraber ancak Meşrutiyet idaresinin kurulması ile ortadan kalkabileceği düşüncesi üstün bir değer kazandığı için Kanunu Esaside maliye ile esaslı hükümlerin konulduğu görülmektedir. Bu cümleden olarak, vergilerin ancak meclis tarafından kabul edilen bir kanun ile tesbit edilip toplanacağı, bütçe (Muvazenei Umumiye) kanunun mecliste madde madde okunup tetkik, tesbit ve kabul edileceği, özel bir kanunla

³⁴⁹ Ahmet Mithat Üss-ü İnkılâp, c. II, s. 286-288.

belirtilmeden devlet hazinesinden ayrıca para sarfedilemeyeceği, masrafların, meclis tarafından kontrol edileceği ve bu maksatla bir Divan Muhasebat kurulacağı belirtilmiştir.³⁵⁰ Bu suretle ve ilk defa olmak üzere, Osmanlı tarihinde gelir ve giderlerin tesbit ve kontrolü hususunda hükümet üstünde bir otorite meydana getirilmişti.

Mebuslar Meclisinin mali konularla alakalı çalışmaları

İlk Mebuslar Meclisinin, maliye ile alakalı olarak yaptığı en önemli iş bütçeyi tekik ve kabul etmek olmuştur. Bütçe görüşmeleri 2 Haziran ile 16 Haziran 1877 tarihleri arasında yapıldı. Bütçenin tümü hakkında konuşan İstanbul mebuslarından

birinin řu sözleri, bütçe öneminin kavranmış olduğunu göstermektedir : “Bütçe -muvazene- devletin canıdır. Her fert, her bir aile, ve her bir devlet, her şeyden önce gelirini arttırmalı ve masraflarını azaltmalıdır ki, kalkınabilsin ve namusiyle itibariyle yaşayabilsin. Ekonomi politik denilen ilmin tâ başındaki tenbih budur”³⁵¹.

Bu noktadan hareket eden mebuslar arasında, denk bütçe meydana getirilmesi için sert tartışmalar oldu. En çok, memur maaşlarıyla emekli, azledilmiş ve muhtaç kimselere verilen maaşlar üzerinde duruldu. Memur maaşları hakkında iki tez çarpıştı. Birinci tez, genel olarak bütün memur maaşlarından indirme yapılması, ikinci tez ise lüzumsuz memurlukların, komisyon ve meclislerin kaldırılması ve ehliyetli memurların maaşlarına zam yapılması idi. Neticede, birinci tez kabul olundu. Emekli, azledilmiş ve muhtaç olan kimselere verilmekte olan maaşlara gelince, bunların tamamen kaldırılmasını bütçe komisyonu teklif etmiş, fakat Kanunu Esaside emekli olanlara maaş verileceği ifade edilmiş olduğu için emekli maaşlarının azaltılması ile iktifa edilmiştir. Bütçe gelirinin, sağlam esaslara dayanılarak artırılması için de vergilerin arttırılmıyarak ziraat, ticaret ve sanatın geliştirilmesi maaden, orman ve ticaret gemilerinin işletilmesi için hükümete kanun tasarıları hazırlatması teklif edildi.

Bütçe hazırlanırken, hükümet harp halinde bulunduğu için olağan üstü masrafları karşılamak üzere, iki milyon lira tutarında

³⁵⁰ Aym eser, c, II., s. 273, 277.

³⁵¹ Hakkı Tarık Uř, Meclis-i Mebusan, c, I., s. 322.

kâğıt para bastırılmasına dair bir kanun çıkartıldığı gibi, mecburi bir istikraz kanunu da kabul edildi.

Bu çalışmalar esnasında, Mebuslar bazı hususlarda hükümetten ve devlet adamlarından acı dil ile şikâyetlerde bulundular. Nitekim Maliye Nezaretinden istenen bilginin verilmemesi üzerine Aydın Milletvekili Yenişehirli-Zade Ahmet Efendi: "Maksat bu bütçeyi okuyup bize dinletmek ise işte gördük, dinledik. Yok tasdik ise, biz malûmatımız olmıyan bir şeyi tasdik edemeyiz,"³⁵². Mecburi istikraz münasebetiyle de şu sözler, bilhassa dikkati çekicidir. Trablus-Şam Mebusu Nikola Efendi: "Biz fakiriz, kudretsiz bir hale sokulmuşuz. Olabilir, fakat bütün varlığımızı vatan uğruna terketmemiz lâzım gelir.

"Askerlerimizin kanlarını son damlalarına kadar akıttıkları bu zamanda, biz soframızdaki son lokmayı vatana borçlu olduğumuzu unutmamalıyız.

"Tehlike başlarımız üzerinde asılı durmaktadır. Felâkete uğradıktan sonra varlıklarımızı, serverimizi nereye sarfedeceğiz. Eğer bu gün için değil ise onları nereye kullanacağız? Kırk seneden beri hükümete hizmet etmekteyim ve yapmış olduğum tasarrufla bugün beş yüz Türk lirası değerinde bir tek eve sahip bulunuyorum. Bu binayı hükümete terk ediyorum,,.

Yenişehir-zade Ahmet Efendi: "Evet biz son fedakârlığımızı da yapmaya hazırız, ancak iktidar mevkiinde olan şahsiyetlerin de mukabele göstermesini muhakkak bekliyoruz. Nazırlar maaşlarının dörtte birini terkettiler ve birkaç beygir hediye ettiler. Bu aslâ kifayet etmez.

Bunların maaşlarının hepsini değilse bile hiç olmazsa yarısını terketmeleri lâzımdır. Nihayet öyle tedbirler alınmalıdır ki halk hükümete itimat edebilsin,,.³⁵³

Mebuslarla hükümet arasındaki gerginlik, bütçenin kabulünden sonra ve meclisin ikinci devre toplantısında daha da şiddetlendi, Hükümet ek tahsisat isteyince bazı mebuslar, evvelce ordu için kabul edilmiş olan 15 milyon liralık olağanüstü tahsisatın sarf şeklini öğrenmek istediler. Hükümet, harp hali mevcuttur, diye izahat vermemek hususunda direndi. İki taraf arasında mevcut

³⁵² Aynı eser, c, I., s. 335.

³⁵³ Hakkı Tark Us, adigeçen eser, c, I., s. 338-339.

itimatsızlık arttı. Öte yandan kanunlarımızın ve mali tedbirlerimizin ıslâhı hususunda da sayısı çok olmıyan anlayışlı mebuslarla dar kafalılar arasında sert tartışmalar cereyan etti.

Meclisin, bu suretle memleketin mali meselelerine el koyması ve hükümeti bilhassa yapılan masraflar yönünden ciddi bir denete tâbi tutması, Padişah'ta olduğu gibi, devlet adamlarında ve hattâ yabancı devletlerde de endişe uyandırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun mali buhranları gerçi devletin aleyhinde idi. Fakat devletlü efendilerin çoğu bundan bir zarar görmüyordu. Padişahın da şahsen bir zararı yoktu. Avrupa devletleri ise bu mali anarşiden pek çok kâr ediyorlardı. Meşrutiyetten önce, karşılarında muhatap olarak Sadrazam ile Padişahı görüyorlar ve eninde sonunda çeşitli baskılarıyla onlarla işlerini yürütüyorlardı. Fakat şimdi, bir meclis vardı; her şey inceden inceye millet adına tetkik ediliyordu. Bu mânevi otoriteyi kandırmak, atlatmak mümkün değildi. Bütün bunlar gözönünde tutulunca Abdülhamit II. 'nin meclisi dağıtıp bir daha toplamak istememesi hususundaki davranışı da daha kolay anlaşılır.

İSTİBDAT DEVRİNDE MALİYE

İstibdat devri maliyesinin genel görünüşü Mebuslar Meclisinin dağılması ile Osmanlı İmparatorluğu maliyesinin modern bir hale getirilmesi hususundaki son ümit de kayboldu. Osmanlı-

Rus harbinin yarattığı siyasi şartlar ve sebep olduğu mali sıkıntılar, Abdülhamit II. 'ye Osmanlı devleti için pederşahi bir mali düzen kurmak fırsatını verdi. Bu suretle birinci meşrutiyetten önceki devirlerde görüldüğü gibi, bilgi esaslarına dayanmıyan; günlük hayatın dalgalarına göre şahsi, ve keyfî idare ile yürüyen sistemsiz ve kontrolsüz bir mali düzen veya düzensizlik meydana geldi. Bunda, Abdülhamit II. 'nin şahsî temayüllerinden başka, yabancı devletlerin mali baskısı, devlet adamlarının aç gözlülüğü de büyük rol oynadı.

Abdülhamit II. nin maliye zihniyeti Abdülhamit II. 'nin, sistemli ve sağlam bir mali idareye varis olmadığını kabul etmek gerekir. Bundan başka, borçlanmak suretiyle devleti yatan ve çeşitli mali spekülasyonlarla suiistimallere de kapıyı açan o değildir. Bununla beraber Mebuslar Mec-

lisini kapattıktan sonra, bu durumu bir olup - bitti olarak kabul etmiş ve İmparatorluğun muhtaç olduğu mali, nizamı kurmak şöyle dursun, kendisine intikal etmiş olanını da daha karışık ve memleket için zararlı hale getirmiştir.

Bunun başlıca sebebini, istibdatçı zihniyetinde aramak gerekir. Abdülhamit II., devlet otoritesini şahsında toplayıp memleketi Yıldız'dan idare etmiye kalkışırken, maliyeyi bundan istisna etmemiş olması tabiidir. Şehzadeliğinde, diğer hanedan üyeleri ve vezirler, devlet kapısından çöplendirken, kendisinin çiftlik işletmesi ve para kazanması, Padişah olup istibdat devrini açıktan sonra devlet maliyesini çiftlik gibi idare etmesinin tek sebebi değil ise bile başlıca sebeplerindendir. Hâtıralarında pederşahî bir mali sistemin mevcut şartlara göre tatbik değeri olan tek sistem olduğuna inanması³⁵⁴ bunu teyit eder. Bu münasebetle, bir ciheti daha açıklamak gerekir. Abdülhamit II., şahsi servetini, devlet hazinesinin dışında tutmuş, onu sağlam bir surette idare etmiş ve çoğaltmıştır. Bu servetin bir kısmı, aylığından yaptığı ekonomi diğer kısmı ise şahsi mülkü olan ormanlariyle toprakları işletmesinden meydana gelmişti. Aylığı, Başkâtip Tahsin Paşa'ya göre 9000 altın idi. Sarayının masrafını ödedikten ve bendelerine hediyeler, atiyeler dağıttıktan sonra, bu paradan yine de arttırmakta idi³⁵⁵ Şahsi emlakine gelince, kendi sözüne göre, yılda 500.000 lira kadar gelir sağlamakta idi. Abdülhamit bunu Ceb-i Hümayun Nazırı olan Agop Paşa'nın idaresi ile Mihael adında bir Ermeni müşavirine borçlu olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi, vakıf olmıyan ve şahıslara ait bulunmıyan toprakların Padişaha ait olduğunu öne sürerek sözkonusu gelirin sağlanmasında müessir olmuştur.³⁵⁶ Abdülhamit II. parasını, Türkiye'deki bankalara güveni olmadığından yabancı bankalara yatırdığını ve malını spekülâsyonlara iştirak etmek suretiyle çoğalttığını da samimi olarak itiraf etmiştir.³⁵⁷

³⁵⁴ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, s. 76.

³⁵⁵ Tahsin Paşa, Abdülhamit, Yıldız Hâtıraları, s. 138-139.

³⁵⁶ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, 78.

³⁵⁷ Ali Vehbi, aynı eser, 78, 216.

**Abdülhamit II.
nin devlet ma-
liyesi ile ilgili**

Abdülhamit II., şahsi servetini idare etmek için gösterdiği itınayı devlet malıyesi için göstermemiştir. Maliye Nazırını ve Sadrazamı, özel kâtipler gibi kabul ettiğinden onların mali yetkilerini

hiç sayarak her hususta işlerine karışmakla, maliyeyi karman çorman hale getirmiştir. Bu cihet, bütçenin hazırlanması için kabul edilmiş olan usul ile de sabittir.

İstibdat devrinde bütçe, Maliye Nezareti tarafından tanzim edilir, padişahın iradesiyle tâyin edilen küçük bir Nazırlar Komisyonu tarafından tetkik edilirdi; bundan sonra da Vükelâ Heyetinde görüşölüp son şeklini alırdı. Bu üç merhalede de Abdülhamit II. iradeleri ile işe karışır ve kendi anlayışına göre, çalışmalarına bir istikamet verirdi. Birinci safhada hazırlıkların uzaması, veya bütçe tasarısı üzerine komisyon ile Vükelâ Heyetinde anlaşmazlıklar baş göstermesi halinde, her daireye, Padişahın selâmı tebliğ edilerek en nihayet bir hafta içinde bütçenin hazırlanması irade edilirdi. Daireler hiçbir ciddî esasa dayanmıyarak irade hükmünü yerine getirmek için istenilen müddet içinde rakamları kâğıda dökerlerdi, bu suretle bütçe tasarısı meydana gelmiş olurdu. 1902 bütçesinin böyle hazırlanmış olduğunu Sait Paşa söylemektedir.³⁶⁸

Bütçe tasarısının tetkiki için irade ile tâyin edilen komisyon, çoğu kere Adliye, Maliye, Evkaf Nazırlarıyla Rüşumat Emninden kurulurdu. Bu zatlar ise, maliyede ihtisas sahibi değildiler. Maliye Nazırı bile böyle bir ihtisastan mahrumdu. Şu halde bütçe tasarısı hakkındaki tetkiklerinden ne beklenebilirdi?

Vükelâ Heyetindeki, son bütçe tetkikleri, daha perişan bir manzara göstermekte idi. Sait Paşa, 1902 bütçesinin görüşölmesi sırasında, Maarif Nazırı, Hariciye Müsteşarı, Dahiliye Nazırı, Devlet Şurası Reisi, Bahriye Nazırı Paşalarla Şeyhülislâm Efendinin maliyeden anlamadıklarını öne sürerek bir kısmının hiç söze karışmadığını diğer bir kısmının da reye iştirak etmek istemediğini ifade etmektedir.³⁶⁹

Bu kayıtlar da gösteriyor ki bütçenin hazırlanması gibi, devletin en canlı meselesinde kabul edilmiş olan piramidal usulde,

³⁶⁸ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c, II., s. 33.

³⁶⁹ Aynı eser, c, II., s. 188.

kaideden uca gidildikçe, unvan ve yetki kudreti çoğaldığı halde, mali ihtisas azalmaktadır. Maliyeden az çok anlıyanların hazırladığı bir bütçeyi maliyeden anlamıyanların çoğunluk teşkil ettiği bir heyet tarafından tetkik edilip kabul edilmesi gibi garip bir durum meydana gelmiş bulunmaktadır. Kaldı ki, bütçeyi inceliyen, kabul eden ve aynı zamanda yürüten bu heyet yani Vükelâ olunca, ortada bir mali sorumluluk da artık sözkonusu olamayacağı tabiidir.

Büyük devlet- Osmanlı maliyesinin perişan halı yalnız, düzen-
lerin mali baskısı sizlikten ve denetsizlikten ileri gelmiyordu. Büyük devletlerin mali baskısını da buna eklemek gerekir. Tanzimatın başlangıcından beri, Osmanlı İmparatorluğu, Fransa, İngiltere ve Avrupa'nın diğer tüccar memleketleri için bir mali spekülâsyon sahası haline gelmişti. Bu sebeple Osmanlı devletinin mali durumu ile bu devletler yakından alâkalanmakta ve çeşitli bahanelerle baskı yapmakta idiler. Osmanlı - Rus harbinden sonra, baskı bahanesi olarak en çok göze çarpan unsurlardan birini, Rusya'ya karşı yüklenilen harp tazminatı, diğerini de dış borçlar faizlerinin ödenmesi teşkil etmektedir.

Harp tazminatı Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na harp açtığı vakit, Hristiyan tebaanın hukukunu korumaktan başka bir maksadı bulunmadığı hususunda Avrupa devletlerine teminat vermişti. Rus ordularının zaferi kesinleşince, Çar hükümeti, bu teminatını hükümsüz bırakmak için harp tazminatı yolundan yürümeyi münasip gördü. Ayastafanos muahedesine, 1,410.000.000 Ruble tutarında, Osmanlı devletinin hiçbir suretle ödeyemeyeceği bir borç koydurdu. Aynı muahede ile bu borçtan, 1,100.000.000 Ruble karşılığında, Anadolu ve Rumeli'de bazı Osmanlı topraklarını muhafaza etti. Geriye kalan borçtan da 10.000.000 Rubleyi, Osmanlı İmparatorluğunda zarar gören Rus tebaasının zararlarına karşı kabul ettirip geri kalan 300 milyon Rubleyi de tediye edilmek şartıyla Babiâli'ye yükledi. Rusya'nın, İngiltere ve Fransız sermayesi gibi, Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmiş sermayesi bulunmuyordu. Bu harp tazminatı ile Osmanlı ekonomisini felce uğratmak iyi hedef tuttuğu gibi, icabında onu siyasi bir baskı aracı olarak da kullanmayı düşünüyordu.

Osmanlı murahhasları, Berlin kongresinde, harp tazminatının esası üzerine olduğu gibi, ekonomik ve siyasi neticeleri üzerine de dikkati çekmek istediler: harbin, Osmanlı devleti tarafından açılmış olmadığını öne sürerek tazminattan vazgeçilmesi gerektiğini savundular. Kaldı ki, Rusya'nın sağladığı kazançların zararlarını fazlası ile karşıladığını belirttiler. 300.000.000 Rublelik tazminat ibka edildiği takdirde, bunun ödenmesinin imkânsız olduğunu, şu suretle açıkladılar: Osmanlı devletinin maliyesi zaten harpten önce acıklı durumda idi. Harp sonunda Osmanlı topraklarından bazıları yabancı hâkimiyetine intikal etmekle bunların gelirinden Osmanlı hazinesi mahrum kalacaktır. Harp esnasında, Anadolu'da ve Rumeli'de birçok şehir, kaza ve köyler harabolmuştur. Osmanlı hükümeti, büyük devletlerin Berlin muahedesiyle de tesbit ettikleri idari ve mülki ıslâhatı yapmak için de malî kaynaklara muhtaçtır. Bundan başka, devletçe aktedilmiş olan dış borçların faizlerini ödemek zarureti karşısındadır. Osmanlı devletinin malî durumu, bu halde iken harp tazminatını ödemek hususunda gerekli imkânları nasıl sağlayabilir?. Berlin kongresi, bu açıklama karşısında, Rus murahhaslarından harp tazminatının Osmanlı dış borçlarının ödenmesine engel yaratmayacağı hususunda bir teminat almakla iktifa etti.³⁶⁰

Berlin kongresinden sonra, sözkonusu tazminatın tediye şekli hakkında, İstanbul'da Rus temsilcileri ile görüşmeler cereyan etti. Ruslar, tazminatın istikraz suretinde senet çıkarılarak ve Bulgaristan vergisi ile Anadolu varidatı ve Ereğli madenlerinin hasılâtının bu istikrazın faizi ve resûlmaline karşılık gösterilerek halledilmesini talep ettiler. Osmanlı hükümeti bu talebi kabul etmiyerek görüşmelerin sonraya bırakılmasını temin etti.

Abdülhamit II., bu esnada Sen Petersburg'a, Serasker Rauf Paşa'yı, olağanüstü elçi olarak gönderip Rus Çarından Berlin muahedesi tatbikatı hakkında bazı hafifletmeler yapılmasını ricatti. Verilen talimata göre, elçi 34 milyon altın lirası tutarında olan borçtan tamamen vazgeçilmesini istiyecek, hattâ Çar, tazminattan dörtte bir veya yarı nisbette indirme yapılmasını kabul etse dahi, elçi borcun tamamen affedilmesi için ricasında ısrar gösterecektir.

³⁶⁰ Berlin Kongresi Protokollerinin tercümesi, s. 142 (1296), 1878.

Rus Çarı, bu ricalara karşı, görünüşte, anlayışlı davrandı. Prensip itibariyle tazminatın indirilmesini kabul etmekle beraber umumî efkârın, şimdilik bunu muvafık görmeyeceğini zaten Osmanlı hükümetinin, Rusya'ya karşı dostluğunu ve bağlılığını göstermek için henüz teminat göstermiş olmadığını, ileride bu teminat da gösterildiği takdirde borçların indirilebileceğini ifade etti.³⁶¹

Nihayet harp tazminatının ödenme şekli hakkında 1881'de kesin bir anlaşmaya varılabildi. Buna göre Osmanlı hükümeti 34.000.000 lira tutarındaki borcunu faiz vermemek şartıyla ve yılda 350.000 liralık taksitlerle yüz yılda ödeyecekti.

ABDÜLHAMİT II. DEVRİNDE BORÇLAR

**Abdülhamit II.
devrine intikal
eden borçlar**

Abdülhamit II. devri maliyesine ağır basan, yukarıda söz konusu harp tazminatı yanında bir de dış borçların faizlerinin ödenmesi meselesi vardır.

Önceki devirlerden, Abdülhamit II. devrine intikal etmiş olan dış borçların karakteri, hülâsa olarak şöyledir :

Borçlanma maksadiyle Avrupa sermayesine ilk müracat 1853'de yapılmış ve aralıklarla 1874 yılında kadar devam etmiştir. Bu devri iki bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölümü teşkil eden 19 yıl içinde Osmanlı devleti, Kırım muharebesini yapmak, Lübnan, Suriye, Girit ve Yemen isyanlarını bastırmak, zırhlı satın almak, kâğıt parayı ortadan kaldırmak gibi önemli işler için Londra'dan ve Paris'ten 84.006,316 Osmanlı lirası borç yapmıştı. Buna ayrıca, çıkarılmış olan 40.000.000 umumî esham da eklendiği takdirde borç toplamı 124.006,316 lira tutmakta idi. Bu borçlar için verilmekte olan faiz ve amortisman toplamı da 7.743.512 liradan ibaretti. Demek oluyor ki, devlet 19 yıl zarfında ve her yıl vasatı olarak 6.526,640 lira bir borcun altına girmiş ise de bu borçlanmalardan birbiri üzerine ancak bir nısıfları ele geçtiğine nazaran her yıl devlet, gelirinden fazla olarak 3.263.324 lira sarfına mecbur olmuş ve bu borçlanmalara müracaattan dolayı her yıl bütçesine de faiz karşılığı olarak 407.553 lira yüklemiştir.

³⁶¹ Âli, s. 25 (Yazma, T. T. Kurumu Ktp.).

Bu faiz, bütçenin gelirine nisbet edildikte, şu durumun meydana geldiği görülür : 1853'de bütçe geliri 12 milyon lira, 1872 de ise 20 milyon liradır. Aradaki 8 milyon lira gelir fazlası, yılda 421.000 lira bir fazlalık gösterir. Buna mukabil ise, yukarıda ifade edilen borçların faizleri yılda 407.553 liradır. Şu halde, gelir fazlası ile borç faizleri arasında yılda 3.447 lira bir ihtiyat var demektir.

Borçlanmanın ikinci bölümünü teşkil eden son iki yıl içinde de yani 1871'da 30.555.558 Osmanlı lirası borç alınıp bunun için bütçeye 2.138.898 lira bir faiz ve amortisman yüklendiği gibi bir yıl sonra da 44.000.000 milyon Osmanlı lirasından ibaret konsolid ihraç olunarak bunun için de bütçeye 2.000.000 lira faiz yüklenmiş olmakla bu son iki yılın borçları toplamı 74.555.558 liraya ve bunların faizleri toplamı da 4.338.000 liraya varmıştır.³⁶²

Görülüyor ki, Abdülaziz zamanında, bilhassa bu son iki yılda, yapılmış olan borçlanma çok kabarık rakamlar üzerinden olmuş ve faizlerin ödenmesi için bütçeye konulmuş olan paranın karşılığı da bulunmadığı için devlet iflâsa sürüklenmiştir.

Abdülhamit II. Abdülhamit II., tahta çıktığı sırada, devlet Balkan eyaletlerinin isyanını bastırmakla meşguldü.
devrinde borçlar Hazine boştu. Devletin kredisi de yabancı memleketlerde sıfıra düşmüştü. Hazinesinin imdadına
(kâğıt para) koşmak için yine olağanüstü tedbirlere ihtiyaç vardı. Yeniden borçlanmak veya kâğıt para çıkarmak gerekiyordu. Borç para temini devletin mali itibarını tekrar sağlamakla mümkündü. Mithat Paşa zaruret icabı, Mahmut Nedim Paşa zamanında borçların ancak yarısının ödenmesi hususunda neşredilmiş olan kararnameyi ibka etti. Zaten bu esnada Osmanlı - Rus harbinin yakınlaşmakta olduğu intibah da İngiltere umumî efkârını Türkiye lehine çevirmeye başlamıştı. Fakat Mithat Paşa'nın uzaklaştırılması ve harbin başlaması bir dış borçlanmaya imkân bırakmadı.

Bunun üzerine, alış veriş mecburi olmak ve dört safhada olmak üzere 16 milyon lira kâğıt para (kaime) çıkarıldı. Kâğıt paranın değerini, altınla başa baş tutmak için gümrük geliri müstesna olmak üzere, vergi karşılığında devlet hazinesi ile mal san-

³⁶² Hakki Tarık Us, Meclis-i Mebusan (1213—1877), c. II., s. 177.

dıkları tarafından da kabul edilmesi şart koşuldu. Fakat önceki kâğıt para çıkarmalarında görüldüğü gibi bu defa da halk altına bağlı kaldı. Kâğıt paranın değeri % 30 sonra da % 100 düştü. Böylece halk ve devlet hazinesi büyük zararlara uğramaya başladı. Mebuslar Meclisinde Daviçon Efendi, bu durumun önlenmesi için, devlete ait emlâkin halka satılmasını, emanetle idare edilmekte olan bazı aşarın iltizama verilmesini, dört yıldan beri devlete vergilerini vermemekte bulunan Vükelânın ve Âyanın borçlarını hazineye ödemelerini teklif etti ise de teklifi kabul edilmedi.³⁶³

Kâğıt paranın yarattığı buhranı hafifletmek için hükümet borç bulmaktan daha kolay bir tedbir bulamayınca, Pilevne'nin Ruslar tarafından alınmasını mütaakıp, Osmanlı Bankası vasıtasıyla ve borçlanma maksadiyle Londra'ya başvurdu. Bu yeni borçlanma 125 milyon Frank tutarında olacak ve Mısır vergisi karşılık gösterilecekti. Her ne kadar, Londra'da ve Paris'te bu hususta teşebbüsler yapıldı ise de bunlar rağbet görmedi. Ve beklenen paranın ancak % 60.9 u temin edilebildi.

Düyunu Umumiye idaresinin kurulması Osmanlı-Rus harbinin felâketle neticelenmesi, Osmanlı devletinden alacağı olan yabancıları da büyük endişeye düşürdü. Alacaklılar, bu endişelerini Berlin kongresine aksettirdiler. Tebaalarının alacağı ile alâkalı devletler, yukarıda işaret edildiği üzere, Rusların istediği harp tazminatının, Osmanlı İmparatorluğundaki Avrupa mali menfaatlerini zedeleyeceğine kanaat getirmişlerdi. Rus delegeleri ise, Osmanlı devletinde vergi sisteminin kötülüğü yüzünden vergilerin ancak üçte birinin hazineye girdiğini, bu sistem ıslâh edildiği takdirde, gelirin hiç olmazsa bir misli daha artabileceğini, dolayısıyla bu artıştan Rus tazminatının, Avrupa menfaatine hâlel gelmeden ödenebileceğini ifade ettiler. Rus delegeleri ayrıca, harp tazminatının Osmanlı devletine borç para vermiş olan devletlerin alacakları üzerine bir rüchan hakkı taşımıyacağını ifade etmeleriyle tazminat ile borçlar arasındaki münasebet tesbit edilip kabul olundu. Bundan sonra, borçlar meselesini görüşmek üzere devletlerarası bir komisyon kurulacağı da görüşülüp tesbit edildi.

³⁶³ Aynı eser, c. II., s. 200.

Berlin muahedesiinden sonra, Osmanlı hükümeti yabancı devletlerin mali baskısından kurtulmak amacı ile mahallî alacaklıların temsilcileriyle görüşmelere girişerek onlarla, Kasım 1879'de bir anlaşmaya vardı. Buna göre, borçların ödenmesi için aşağıda işaret edilecek olan 6 vasıtasız vergi 1880 yılına kadar tahsis edilecekti. Bu anlaşma, Düyunu Umumiye idaresinin kurulmasına doğru atılmış ilk adım oldu. 1881 yılında dış borçlar alacaklılarının vekilleri İstanbul'a davet edilerek onlarla da görüşmeler yapıldı. Neticede meydana gelen anlaşma mahrem kararnamesiyle tesbit edildi (20 Kasım 1881).

Bu kararnameye göre, Maliye Nezareti dışında müstakil bir Düyunu Umumiye idaresi kuruluyordu. Yedi kişilik bir konsey bu idareyi sağlayacaktı. Konseyde bir İngiliz delegesi, İngiliz, Holândalı ve Belçikalı alacaklıları, bir Fransız, bir Alman, bir İtalyan, bir Avusturya-Macaristan, bir Osmanlı delegesi de mensup oldukları memleketlerin alacaklılarını, bundan başka, bir temsilci de Galata bankerlerini temsil edeceklerdi. Temsilciler, alacaklılar tarafından beş yıl için seçilecekti. Yeniden seçilme caizdir.

Konsey, aşağıda gösterilecek olan vergileri toplayıp onlarla dış borçların faizi ve amortismanlarını ödemeyi sağlayacaktı. Hükümet, bu hususta her türlü yardımlarda bulunacak ve gerektiği takdirde yeni idareyi askerî kuvvetle himaye edecekti. Hükümetin, konseyde istişari reye sahip bir komiseri bulunacaktı. Hükümet ile konsey arasındaki ihtilâf, hakem yolu ile halledilecekti. Hakem kararı kesindi. Konsey, kendi memurlarını dilediği gibi tâyin etmekte serbest idi. 5000 kişilik bir kadro bu suretle meydana getirilmiştir. Memurların yüzde ikisi yabancı diğerleri yerli idi. Yerli Hıristiyanların sayısı da % 7 kadardı. Konsey, başlangıçta yalnız kendisine bırakılmış olan vergileri toplamakla iktifa etti. Sonradan sanayi ve ticari teşebbüslere de girişmek suretiyle faaliyet sahasını genişletti ve geliştirdi.

Düyunu Umumiye ve borçlar Düyunu Umumiye idaresi kurulduğu sırada, Osmanlı dış borçları şöyle idi :

1858 borçlanması	4.053.229 T. lirası
1860 "	1.819.433 "
1862 "	5.499.615 "
1863 - 1864	5.707.625 "

1869 borçlanması	22.916.096	T. lirası
1872 "	5.302.220	"
1873 "	29.916.414	"
Eshamı Umumiye	95.917.096	"
Lots Turcs "	34.658.800	"
<hr/>		
210.047.778		

Bu borç toplamına, ödenmesi gecikmiş olan faizlerin tutarı olan 67.984.295 lira da eklenince, gerçek borcun yekûnu 278.082.073 Türk lirasına varmakta idi. Mahrem kararnamesiyle bu borç, indirilme yapılarak 116.135.063 Türk lirasına bağlandı. Bundan başka aynı kararname ile borçlanmalar kronolojik esasa göre, A, B, C, D, olmak üzere dört guruba ayrıldı.

A gurubu 1858 ve 1862 borçlanmalarını ihtiva edip 7.902.259 Türk lirası temsil etmekte idi. B grubu 1860, (1862-1864), 1872 borçlarını içine almakta ve 11.265.153 liradan ibaret bulunmakta idi. C gurubu ise 1865-1869 - 1873 borçlarını kapsamakta idi. 33.915,672 Türk lirası temsil edilmekte idi. Nihayet son grup olan D gurubu da umumî esham ile Lots Türk'den ibaret olup bunların da tutarı 63.997.783 Türk lirası idi.

Düyunu Umumiye idaresine bırakılan gelir kaynakları Yukarıda işaret edilen dış borçların faizi ve amortismentlerinin ödenmesi için, Osmanlı hükümeti, Düyunu Umumiye idaresi emrine şu gelir kaynaklarını terketmek mecburiyetinde kaldı.

- 1 — Tuz inhisarı
- 2 — Tütün inhisarı
- 3 — İspirto inhisarı
- 4 — Balık rûsumu
- 5 — İpek aşarı
- 6 — Pul ve damga resmi
- 7 — Bulgaristan emareti vergisi
- 8 — Kıbrıs vergisinin artışı
- 9 — Doğu Rumeli vergisi
- 10 — Tömbeki resmi
- 11 — Ticaret muahedeleri değiştiği takdirde, gümrük varı-datı fazlası
- 12 — Temettü vergisi fazlası

13 — Berlin muahedesine göre, Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ'ın, Düyunu Umumiye iştirak maksadiyle hükümete verecekleri vergiler.

Düyunu Umumiye idaresi hakkında genel düşünceler Düyunu umumiye idaresi, zararlı mı olmuştur, kârlı mı olmuştur, tarzında tartışmaları kesin olarak bir sonuca bağlamak mümkün değildir. Buna karşılık, Düyunu Umumiye idaresinin kurulmasını önlemek mümkün mü idi, değil mi idi, sorusunu cevaplandırmak yoluna gidildiğinde bazı tarih gerçekleri meydana konabilir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Osmanlı devleti Ayastafanos muahedelerini imzaladığı sırada, örneksiz bir buhran geçirmekte idi. Varlığını kendi gücüne dayanarak devam ettirmesi imkânsız hale gelmişti. Avrupa devletleri arasındaki muvazene siyaseti sayesinde durumunu muhafaza etmesi icabediyordu. Berlin kongresi esnasında, Osmanlı devletine borç para vermiş olan Avrupa sermayedarları, büyük devletlere müracaat ederek menfaatlerinin korunmasını istemişlerdi. Bu sebeple de kongre, devletlerarası bir komisyon kurularak bu işle meşgul olmasını, Osmanlı delegelerinin muhalefetine rağmen kabul etmişti. Böyle bir komisyonun kurulması Osmanlı maliyesinin yabancı ve siyasi bir kontrol altına girmesini neticelendirebilirdi. İşte bu neticeyi önlemek içindir ki, Osmanlı hükümeti, Berlin kongresinden sonra, doğrudan doğruya, alacaklıların delegeleri ile temasa gelerek yapılan görüşmeler sonunda, Düyunu Umumiye idaresinin kurulmasına muvafakat etmişti. Bu idarenin kuruluş tarzı, yetkileri ve kendisine devredilen gelir kaynakları gözönünde tutulduğu takdirde, Osmanlı hükümetinin siyasi ve mali yetkilerinden büyük fedakârlık ettiği görülür. Fakat buna rağmen, devletlerarası bir mali kontrole nazaran onu, şerrin ehveni olarak da kabul etmekten başka çare yoktur.

Düyunu Umumiye idaresinin kurulmasından sonra borçlanmalar Düyunu Umumiye idaresinin kurulması, yabancı alacaklıların menfaatini korunmak ve onlara güven telkin etmek gibi bir maksat ile temin edilmişti. Bu teşebbüs ile Osmanlı maliyesinin düzelemeyeceği tabiidir. Dolayısıyla Abdülhamit II. devrinde de para sıkıntısı devam etmiş ve çeşitli ihtiyaçlar için yeni borçlanmalar yapılmıştır ki sırasıyla şunlardır.

1886'da gümrük borçlanması adıyla 6.499.988 Osmanlı lirası tutarında faizi % 5 amortismanı % 1 olan bir borçlanmaya gidilmiştir. Bu para, Osmanlı Bankasının alacağına ve dalgalı borçların itfasına tahsis edilmiştir.

1888'de, Deutsche Bank adına hareket eden Alfred Kaula ile mukavelesi imzalandığı için bu adamın adını da taşıyan borçlanma yapıldı. Tutarı 1.650.000 Osmanlı lirasının ibaretti. Faizi % 5, amortisman % 2 idi. Borçların yılda 115.500 liralık taksit ile 1914'e kadar ödenmesi tesbit edilmişti.

1890'da, Osmaniye adını taşıyan borçlanma, Osmanlı Bankasından yapıldı. Tutarı 4.99.500 lira idi. Faizi % 4 idi. Anadolu'nun bazı vilâyetlerinin aşarı karşılık olarak gösterilmiştir. Bunların yıllık tutarı olan 312.000 Osmanlı lirasının toplanması, Dünyunu Umumiye idaresine havale edilmişti. Borçlanmanın bir kısmı iç borçların itfasına tahsis edildi. Gerisi de hükümetin emrine bırakıldı. Borcun son itfa tarihi 1931'dir.

1891'de, 1877'de çıkarılmış olan Müdafaayı Milliye tahvilâtını itfa maksadiyle Osmanlı hükümeti ile Paris'deki ve Londra'daki Roçilt bankaları ve bir de Osmanlı Bankası arasında yeni bir borçlanma yapıldı. Tutarı 6.948.612 Osmanlı lirasıdır. Faizi % 4'dür. Mısır vergisi karşılık gösterilmiştir. Bu verginin doğrudan doğruya Roçilt'lerin Bankasına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Son itfa tarihi 1951'dir.

1893'de Tömbeki adıyla bir borçlanma, bir bankerler gurupu adına hareket eden Zogheb adlı biriyle aktedildi. Tutarı 1.000.010 Osmanlı lirası idi. Faizi % 4, faiz ile amortismanın ödenmesi için tesbit edilmiş olan yıllık taksit de 50.000 Osmanlı lirasından ibaretti. Tömbeki geliri karşılık gösterilmiştir. Faiz ve amortismanların ödenmesi Osmanlı Bankası tarafından yüklenilmiştir.

1894'de Osmanlı hükümeti ile Alman bankalarından bir kısmını temsil eden A. Kaula arasında yeni bir borçlanma mukavelesi imzalandı. Borç tutarı 1.760.000 Osmanlı lirası % 4 faizi ile amortismanın ödenmesi için yıllık taksit 76.560 lira idi. Son itfa tarihi 1957 idi. Osmanlı hükümetinin Şark Şimendiferleri kumpanyasından alacaklı bulunduğu yıllık gelir, karşılık tahsis edilmişti.

1894'de bir taraftan Osmanlı hükümeti diğer taraftan Londra ile Paris'deki Roçilt mali müesseseleri ve Osmanlı Bankası olmak üzere yeni bir borçlanma yapıldı. Borç tutarı 9.033.974 lira idi.

Faiz % 3,5 yıllık ödeme taksiti 362, 174 Osmanlı lirası idi. Bu borçlanma ile 1854 ve 1871 istikrazlarının tevhit ve tahvil edilmesi kararlaştırılmıştı.

1896'da Osmanlı hükümeti ile Osmanlı Bankası arasında yeni bir borçlanma aktedildi: Tutarı 3.272.720 Osmanlı lirası, faiz %5 faizi ile amortismanın ödenmesi için yıllık taksit 180.000 liradır. Anadolu vilâyetlerinden bazılarının âşarı karşılık gösterilmiştir. Âşar gelirinin toplanması Düyunu Umumiye İdaresi tarafından sağlanacak ve Osmanlı Bankasına tediye edilecektir.

1903'de Osmanlı hükümeti ile Deutsche Bank'ın da iştirak halinde bulunduğu Anadolu Demiryolları Kumpanyası arasında imzalanan bir mukavele ile Kumpanyaya devletçe, kilometrik garantinin ödenmesi için 2.376.000 Osmanlı lirası tutarında bir borçlanma aktedildi.

1904 yılında yine Osmanlı hükümeti ile bazı yabancı bankalar arasında 2.750.000 Osmanlı lirası tutarında, evvelce akte-dilmiş bazı borçların tevhidini maksadiyle bir borçlanma daha yapıldı.

1905'de 5.366.664 liralık borçlanma yine aynı yılda tehzizatı askeriye için Alman firmalarıyla 2.640.00 lira tutarında başka bir borçlanma ve nihayet 1908 de Haydarpaşa Bağdat hattı inşaatı için 4.752.000 liralık bir diğer borçlanma mukavelesi aktedildi.

**Abdülhamit II.
devri borçları
hakkında genel
düşünceler**

Borçlanmalar hakkında verilen şu izahat gösteriyor ki, Düyunu Umumiye idaresinin kurulmasından sonra, II borçlanma yapılmış ve aşağı yukarı 37.000.000 Osmanlı lirası temin edilmiştir. Şu halde, Abdülmecit'in açtığı ve Abdülaziz'in genişlettiği borç yolundan Abdülhamit II. de yürümüştür. Şu farkla ki, Abdülhamit II. devri borçlanmaları öncekilere nazaran daha mütevazî olduğu gibi, ifratçı bir ısrar ve zihniyetiyle de yapılmıştır. Bunların bir kısmı dalgalı borçların tasfiyesine, diğer bir kısmı da bütçe açığının kapatılmasına, askerî ihtiyaçlara ve demiryolu yapılmasına tahsis edilmiştir.

Borçlanmaların çoğunun Düyunu Umumiye idaresinin garantisi altında yapılmış olması bu garanti altında bulunmayanlar için de sağlam gelir kaynaklarının karşılık gösterilmesi ve Abdül-

hamit II.'nin faizlerin vaktinde ödenmesine önem vermesi, devletin malî itibarını yükseltmiye yaramıştır.

Bununla beraber borçların devlet bütçesi ile ilgili durumu devlet adamlarından bazılarını ciddi kaygıya düşürmüştür. Sadrazam Kâmil Paşa, 1883 tarihli bir lâyihasında istikbali karanlık gördüğünü şu satırlarla belirtmektedir:

Gayrı muntazam borç 40 milyon lira, bütçe açığı senevi 5 milyon. Her yıl bu 5 milyon açık mevcut borçlara ilâve edilerek hali hazırın bir müddet daha devamı mümkün olsa da bu borcun faizle miktarı yakın vakitte 100 milyon liraya baliğ olur. Bunun senevî faizi devletin dahili işlerinin idamesine kâfi olmıyan şimdiki senevî varidat kadar bir meblağa vasil olur. Bunun da cüzi bir kısmından maadası ecnebilere ait olduğundan, devletin selâmeti için bir ecnebi kendi hakkını feda edemez. Hakkını elde etmek için münferiden veya müttefikan müdahale edebilir. Dahili bir kargaşalık ve harp halinde devletin parası bulunmıyacaktır.

MALİYE SİSTEMİ

Maliye teşkilâtı Batı usulünde bir maliye sistemi kurulmasını sağlayacak çağdaş maliye prensipleri Gülhane Hattı Hümayunu ile ilân edilmişti. Bunlar, vergilerin halkın kudretine göre tâyin edileceği, muntazam ve âdil bir surette toplanacağı, devlet gelirleri ile giderlerinin, Meclisi Ahkâmı Adliye tarafından tesbit ve kontrol konularına inhisar etmekte idi.

Söz konusu prensipler, Batıda henüz bir imparatorluk bünyesinde tatbik edilmemişti. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'nun maliye sistemini bu prensipler üzerine, kısa zamanda değiştirmek imkânsızdı. Abdülmecit ve Abdülaziz devirlerinde maliyede yapılan yenilikler, batı maliyesinin ruhunu teşkil etmekte bulunan kontrol müessesesi meydana getirilmediği için noksan kalmıştı. Abdülhamit II. devrinin ilk yıllarında, Mebuslar Meclisinin kurulması ile bu kontrol cihazı da temin edilmiş oldu. Mebuslar İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelmişlerdi. Mahallî ihtiyaçları ve dertleri biliyorlardı. Vazifelerini de şuurla idrak etmiş bulunuyorlardı. Devletin maliyesini tam mânasiyle batılı bir duruma getirmeleri mümkündü. Fakat Mebuslar Meclisinin

dağılması ve istibdat rejiminin başlaması bu imkânı ortadan kaldırdı.

İstibdat idaresinin maliye sistemi, kontrolsüz keyfî düşünce ve ihtirasları aksettirmektedir. Devletin ruhunu teşkil eden bütçe, önceden de işaret edildiği gibi, Maliye Nezareti tarafından hiçbir ciddi esasa dayanmayan tahminlerle sağlanmakta, Padişah tarafından keyfî bir surette tâyin edilen üç dört Nazırdan kurulan bir komisyonda incelenmekte, daha sonra da Vükelâ Heyetinde görüşülüp son şeklini alarak yine Padişah tarafından tasdik edilmekte idi.

Gelişi güzel hazırlanan bütçenin tatbikatı da ilmî esaslardan mahrum olarak, gelişi güzel cereyan etmekte idi. Devlet geliri nezaretlerde toplanmıyordu. Her Nezaret, kendisine tahsis edilen geliri kendisi toplamakta ve sarfetmekte idi. Bu hususta ciddi bir kontrol yapılamadığı için harcamalarda çeşitli yolsuzluklar yapılmakta ve devlet hazinesi büyük zararlara uğramakta idi. Memurların ve alacaklıların devlete karşı hiçbir itimadı yoktu. Merkezdeki yüksek memurlardan bazıları maaşlarını muntazaman ve altın olarak aldıkları halde, diğerleri ve taşra memurları kâğıt para olarak ve oda yılda beş altı defa alabiliyorlardı. Bu hal sefalet ve ahlâk düşüklüğüne sebep oluyordu. Memur yaşamak için devlet malına tasarruf edip rüşvete tenezzül ediyordu. Askerin durumu daha parlak değildi. Güzde olan Paşalar, maaşlarından başka, atiyeler alırken, ötekiler darlık ve sefalet içinde yaşıyorlardı. Bu hal bazan üzücü olaylara sebep olmakta idi. Nitekim İzmir vilâyetinin bir kazasında bulunan subaylar toplu bir hareketle Mal müdürlüğünü tehdit ederek ihtiyaçları için istedikleri parayı zorla almaya kalkışmışlardır. Bunun gibi, bir vapurla Beyrut'a gelmiş olan bir askerî birlik, gemi süvarisini, vapur direğine bağlayarak maaş istemiş, istek yerine getirilmeyince, Beyrut çarşısını yağma etmiye karar vermiş, vali ve komutan araya girerek İstanbul ile saatlerce süren bir telgraf muhaberesinden sonra, maaş verilmek suretiyle olay önlenmiştir.

Hükümetle iş gören müteahhit ve esnaflar da memurlar durumunda idi. Bunu bildikleri için malı birkaç misli değerle satmakta idiler. Hazine ile şahıslar arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda, mahkemenin şahıs lehine verdiği ilâmların da dikkate alınmadığı olurdu. Elinde mahkeme ilâmı olmasına

rağmen hükümetten alacağını alamıyan Fransız tebaasından Lorenzo adında birisinin hakkını himaye etmek için Fransız elçisi defalarca müracaatta bulunmuş, bir şey elde edemeyince, İstanbul'u terketmiş, bundan sonra da bir Fransız filosu Midilli adasını işgal edip sözkonusu alacak tediye edilinceye kadar orada kalmıştır. Görülüyor ki, Abdülhamit II. devrinde, maliye, kuvvetli ve iltimaslı olan için işlemekte, fakat kendi halinde, olanlara karşı ağır ve sağır davranmaktadır.

9. GENEL EKONOMİ

GENEL EKONOMİ ŞARTLARI

Sosyal ekonominin, Osmanlı İmparatorluğunda, XIX. yüzyıldan başlamak üzere, ne gibi sebeplerle çökmiye başladığı ve bu çöküşün hangi şartlar içinde hızlanmış olduğu, önceki kitaplarımızda anlatılmış olduğundan bu bölümde, Abdülhamit II. devrinde etki yapmış olan yeni şartlar ve sebepler gözden geçirilecektir, bunlar da: Büyük eyâletleri İmparatorluktan ayrılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun transit ticareti yönünden önemini kaybetmesi, yabancı sermayesinin yıkıcılığı, halkın kötümserliği, Osmanlı hükümetinin sosyal ekonomi siyasetinin önemini kavrayamaması.

Büyük eyâletlerin Abdülhamit II. devri, İmparatorluğun içinde ve
İmparatorluktan dışında istikrarlı bir barış devri olsaydı, sosyal
ayrılması ekonomi yuvarlanmakta olduğu uçurumdan kurtulabilir mi idi? Böyle bir soruyu kesin olarak cevaplandırmak mümkün değildir. Fakat şurası muhakkaktır ki, bu devrin, Osmanlı - Rus savaşı ile başlaması ve İmparatorluğun bünyesini sarsan iç isyanlarla dolu olması, sosyal ekonominin, gittikçe perişan bir duruma düşmesine sebep olmuştur.

Osmanlı - Rus harbi sonunda, Romanya'nın, Sırbistan'ın, Karadağ'ın, İmparatorluktan ayrılıp müstakil hale gelmesi, bir kısım Anadolu ve Rumeli topraklarının Rusya'ya, Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya terkedilmesi, muhtar bir Bulgaristan eyâletinin kurulması, Osmanlı hükümetini bu eyâletlerden almakta olduğu vergilerden mahrum bırakmıştı. Bundan başka, sözkonusu harp için gerekli paranın tedarik edilmesi için halkın

katlanmak zorunda kaldığı fedakârlıklar, terkedilen eyâletlerden gelen yoksul hale düşmüş göçmenleri beslemek ve barındırmak, Rusya'ya ağır bir harp tazminatı ödemek mecburiyeti de memleketin ekonomisi üzerinde büyük zararlar yapmıştır.

Osmanlı - Rus harbinden sonra, Tunus'un Fransız himayesine girmesi, Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, doğu Rumeli isyanı, Osmanlı - Yunan harbi, Girit isyanı, Ermeni olayları, Makedonya ve Yemen olayları, Osmanlı hükümetini bir taraftan mali kaynakların bir kısmından mahrum ederken öte yandan da sosyal ekonomisini zorlamak suretiyle yeni fedakârlıklar yapmaya zorlamıştı. Denebilir ki, Abdülhamit II. devrinde, İmparatorluk daraldıkça daralmanın her türlü masraflarını ve zararlarını, elde kalan topraklardaki halk görmüştür. Dolayısıyla de bu halk, takatsız ve fakir hale düşmüştür.

Transit ticaretinin önemini kaybetmesi

Osmanlı halkının ekonomik gücünü kemiren bir diğer âmil de Osmanlı İmparatorluğu'nun transit ticareti yönünden haiz bulunduğu önemi, Abdülhamit II. devrinde, bütün bütün denecek

derecede kaybetmesi olmuştur. Orta Avrupa ile Asya'yı bağlayan Trabzon, Erzurum ve İran transit yolu, Rusların Kafkasya üzerinden yeni bir transit yolu açmak için yaptıkları tesislerle ve bilhassa, Batum ile Kars'ı almaları üzerine, âdeta terkedilmiştir. Bundan başka, Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine, güney Avrupa ile Asya arasında en kısa yolu temsil eden Süveyş - Kızıldeniz yolu da Osmanlıların elinden fiilen çıkmıştır. Beyrut ve İskenderun limanlarından Suriye ve Irak üzerine giden yollar, her ne kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmış ise de bu bölgelerde ve bilhassa Suriye'de yerleşen Avrupa ve Amerikan sermayesi, transit ticaretini de istismar etmekte ve Osmanlı halkına cüzi bir kâr haddi bırakmakta idi.

Yabancı sermayesinin yıkıcılığı

Yabancı sermayesinin yıkıcılığı, zaten İmparatorluğun bütününe şâmil bir karakter kazanmış bulunuyordu. Kırım muharebesinin arifesinden beri,

yabancı malî müesseseleri, endüstri ve ticaret firmaları Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmiye ve müstemlekeci bir zihniyetle servet ve insan kaynaklarını istismar etmiye başlamışlardı. Devletin malîyesi, alınan borç paraların sıkleti altında boğulurken

İmparatorluğun mahallî endüstrisi ve iç ticareti de yabancıların sanayi tesisler kurmaları, iç pazar ticaretine el atmaları, mülk sahibi olmak hakkını kazanmaları ile çökmekte idi. Abdülhamit II. devri, bu suretle yabancı sermayesinin zafer devri oldu. Kapitülasyonların ve ticaret muahedelerinin yabancılarla sağlamakta olduğu haklar ve muafiyetler, bu zaferi devamlı kılmakta idi. Osmanlı halkının, modası geçmiş bilgiler ve vasıtalarla Avrupa'nın bilgili, teşkilâtlı, mütesanit ve ihtiraslı sermayesine karşı, kendisini koruması imkânsızdı. Osmanlı halkından bilhassa Türklerin, yabancı sermayesi karşısındaki durumu, gün geçtikçe, İmparatorluğun hakiki sahibi olmaktan çıkmakta olduklarını göstermekte idi. Türkler Yabancılarla ham madde yetiştiriyor; onların sermayelerinin bekçiliğini yapıyor ve karşılık olarak eline geçen para ile yabancı mamulleri satın alarak geçiniyordu.

**Halkın kötüm-
serliği**

İlk Mebuslar Meclisinde, Yanya Mebusu Mehmet Ali, İmparatorluk halkının düşmüş bulunduğu geçim seviyesi hakkında şu acıklı tabloyu çizmiştir: "Avrupalılar, ilim sayesinde, endüstride ilerlediklerinden geçim için ve genel ihtiyaçlar için lüzumlu olan şeylerin cümlesini Avrupa'dan getirtmiye mecbur olduk. Yavaş yavaş, servetimiz Avrupa'ya intikal etti. Ticarethanesi bulunan üç dört şehrimiz var. Kazalarda ve kasabalarda refah ile geçinen ancak beş altı kişi bulunabilir. Geri kalan halkın bütünü yevmi credit rızkı credit halindedir. Servetimiz yalnız arazi ve binadan ibaret kalmıştır. Ahalinin bunlara tasarrufu hususundaki güçlükleri kaldırmazsak tek sanatımız kalmış olan çiftçilik dahi bir müddet daha böyle giderse bu küçük servet dahi tehlikeye düşecektir.",³⁶⁴

Yanya Mebusu, bu sözleriyle hastalığı teşhis etmiş ilâcını da göstermiştir: "Avrupalıların üstünlüğünü ilimde ilerleyişlerine, Osmanlıların fakir düşmesini, cehalette ilerleyişine bağlamaktadır. Fakat bu izah devrini aşar mahiyettedir. Cahiller, mutaassıplar ve menfaatçiler için gerçek ilimi soysuzlaşmış olan medrese vermekte idi. Bu ilim ise işe yaramıyan hayatı inkâr eden, yaşamak arzularını söndüren uyuşturucu bilgilerden ibarettir. Bu bilgilerle tütsülenmiş olan halk iradesiz ve uyuşuk bir hale

³⁶⁴ Hakkı Tarık Us, adigeçen eser, c. II., s. 207.

gelmiştir. Hayat için mücadele, çalışmak, kazanmak isteği, kaybolmuştur. Sayıları çok az olan gerçek aydınlar da inhitat devrinde bir ateş böceği gibi karanlıkta parlamış olan birinci meşrutiyet devrinden sonra, kuvvetlerini, kudretlerini, Abdülhamit II.'nin istibdadını yıkmak için sarfedeceklerdir.

Böyle bir durumda, halkın kötümser olması tabii idi ve buna şaşmamak lâzımdı. Halbuki Abdülhamit II. buna şaşmaktadır. Ticaret ve endüstrinin inhitatta olduğunu, kimsenin bunları kalkındırmayı düşünmediğini, efendilerin ticaretten zevk almadıklarını³⁶⁵ işaret ettikten sonra "avarelik her sınıf halkımızda öyle kökleşmiş, öyle bir tabiat haline gelmiştir ki, haklı olarak bütün felâketlerimizin sebebi olduğu ifade edilebilir" demektedir. Abdülhamit II., Osmanlıların büyük tüccar, büyük sanatkâr, büyük teknisyen olmayı düşünmediklerini³⁶⁶, buna da sebep gençlerin, memurların ve subayların kendilerini kötümserliğe kaptırmak olduğunu³⁶⁷ göstermektedir. Bu teşhislerin doğruluğundan şüphe edilmez. Fakat her teşhis için bir tedbir düşünmek ve bulmak gerekir. Abdülhamit II.'nin arayıp bulduğu tedbir ise, Şeyhülislâma, çalışmanın, Tanrı indinde makbul ve mukaddes olduğu hususunda bir yazı yazdırıp bunu tekrarlatmak ve ezberletmek üzere, okullara göndermekten ibaret kalmıştır³⁶⁸.

Osmanlı Hükümetinin sosyal ekonomi siyasetinin önemini kavraması

Abdülhamit II.'nin bu fikirleri de gösteriyor ki, istibdat devrinde Osmanlı hükümetinin bir sosyal ekonomi siyaseti yoktur. Zaten önceki devirden de kendisine böyle bir siyaset intikal etmemiştir. Gülhane Hattını ilân edenler, Osmanlı devletine Avrupa'nın bazı hukuk prensipleri ile müesseselerini aktarma etmeyi düşünmüşlerdi. Abdülaziz devrinin başlıca özelliği Avrupa usulünde kuvvetli bir ordu ile bir donanma meydana getirmek olmuştur. Abdülhamit II. devrinde ise, İmparatorluk hudutlarının daralmasına rağmen azametli bir memur makinesi meydana getirilmesi ile uğraşmıştır. Bu esnada Avrupa ile te-

³⁶⁵ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, s. 204.

³⁶⁶ Aynı eser, s. 206.

³⁶⁷ Aynı eser, s. 206.

³⁶⁸ Aynı eser, s. 205.

masa gelen aydınlar da fikir, edebiyat ve hürriyet cereyanlarını İmparatorluğa tanıtmıya gayret etmişlerdir. Sözün kısası ne Abdülhamit II.'den önce, ne de onun istibdat devrinde, Batının maliye ve ekonomi müesseselerini köklü bir şekilde anlayan ve anlatan insan yetişmemiştir. Böyle de olunca, İmparatorluğun sosyal ekonomisi kendi haline terkedilip dümensiz ve pusulasız bir gemi gibi, dünya ekonomisi dalgalarının yalpalarına terkedilmiştir. Hükümetin, sosyal ekonomiyi kalkındıracak bir teşkilât meydana getirmek hususunda ne kadar âciz olduğunu göstermek için Sait Paşa'nın hâtıratından kısaltarak aldığımız şu bilgiye göz gezdirmek kâfidir :

“Abdülaziz devrinde, Mahmut Nedim Paşa zamanında, Andıraşi lâyihasının Babıâli üzerine yaptığı tesir neticesi olarak memleket ekonomisinin kalkındırılması tedbirlerini araştırmak üzere “Ticaret, Ziraat ve endüstri Meclisi Kebiri” kuruluyor. Bu meclis bir lâyiha hazırladıktan bir müddet sonra lâğvediliyor.

1879'da Sait Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında İstanbul'da ve vilâyetlerde ticaret ve ziraat odaları kuruluyor, Ticaret ve Nafia Nezaretleri müstakil olarak teşkilâtlandırılıyor, orman ve maadinler işleriyle meşgul olunmak üzere bir nezaret tesis ediliyor,

1894'den sonra ziraat odaları kaldırılıyor, ticaret ve ziraat işleri bir odaya veriliyor, endüstri işleri tamamen ihmal ediliyor. Ticaret Nezareti tamamen lâğvediliyor, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti adıyla ayrı bir Nezaret kuruluyor, fakat önemli telakki edilmediği için Nazır Vükelâ Heyetinin dışında bırakılıyor. Fakat bu nezarete de madenlerle meşgul olmak üzere kurulan fen heyetinde üyelerin çoğu Mülkiyeden ve kalemlerden yetişen kimseler olup mühendis olarak yalnız bir kişi vardır.³⁶⁹

Sait Paşa, bu durum karşısında kötümserdir. Ticaret, ziraat ve endüstri alanında sağlam bir düzen kurulabileceğine inanmamaktadır. Ona göre, devlet teşkilâtında Maarif, Nafia, Ticaret ve Ziraat Nezaretleri devlet kuvvetlerinin hareket ettirici mevkiileridir. Memleket ekonomisinin kalkınmasını bu mevkiilerde bulunan şahısların seviyesi ile alâkalı görmekte ve şöyle demektedir : “Bunların devlet hayatını kuvvetlendirip arttırmakta çok büyük etkileri vardır. Bu görüşe göre şu nezaretlerin önemi diğer neza-

³⁶⁹ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. III., s. 398.

retlerden bile çok ve sorumlulukları da o nisbette olmak lâzım gelir. Bizde ise aksi görüş, aksi işlem vâkidir. Gariptir ki, şimdiye kadar bu nezaretlerde kimlere tesadüf ettimse, Suphi Paşa gibi bir iki zat müstesna olmak üzere, hiç birini memuriyetinin önemini ve sorumluluğunun büyüklüğünü kavramış görmedim. Aksine olarak onlar da durumu, halk tabakaları gibi tenkit ediyorlardı. Memleketin iyi idare edilmemesinden ve terakki etmemesinden diğer nezaretleri sorumlu tutup kendi sorumluluklarına kail bulunmuyorlardı.³⁷⁰

Devlet adamlarının sosyal ekonomi fikirlerinden mahrum oluşu, memleketin ekonomi kalkınması için gerekli teşkilâtın ilmi ve istikrarlı bir şekilde kurulmasına engel olmuş, bu sebeple ekonominin çeşitli dallarında, yukarıda sayılan diğer sebeplerin de etkisiyle evvelce başlamış olan çöküş devam sürüp gitmiştir.

10. ZİRAAT

GENEL ŞARTLAR

Mülkiyete tasarruf güclüğü

Osmanlı İmparatorluğu ziraata elverişli, bereketli topraklara sahipti. Halkın büyük çoğunluğu hayatını topraktan kazanıyordu. Bu böyle olmakla beraber ziraat, batı memleketlerinde olduğu gibi, gelişecek yerde iptidai bir halde kalmış ve kalmada devam etmiştir. Bu durumun belli başlı sebepleri, önceki kitabımızda açıklanmış olmakla beraber bu kitabımızda da, onların Abdülhamit II. devrinde kazanmış oldukları yeni özellikler üzerinde durmayı gerekli buluyoruz.

Ziraatın gelişmesine engel olan ana sebepler toprak mülkiyetine tasarruf güclüğü, toprak işçilerinin harcanması, vergilerin ağırlığı, ziraat usullerinin iptidailiği, sermaye yokluğu ve devletin ziraate karşı alâkasızlığı idi.

Toprak mülkiyetine tasarruf güclüğü, toprakla ilgili kanun ve kaidelerden ileri gelmekte idi. 1858 'de meydana getirilmiş olan arazi kanunnamesi ile Abdülaziz devrinde yürürlüğe konulmuş olan mülkiyete tasarruf nizamları, ihtiyacı karşılamaktan uzak kalmıştır. Araz ıkanunnamesi toprakları beş bölüme ayırmış

ve her bölüm için ayrı tasarruf ve çalışma şartları koymakla işi güçleştirmiştir. Bundan başka, mülk ve akar kanunları için tasarruf kaidelerinde de bir birlik sağlanamamıştır. Vasiyet ve miras gibi işler de din, mezhep ve cemaat inançlarına ve geleneklerine göre aralarında farklar gösteren kaidelere göre ayarlanmıştır. Bütün bunların neticesi olarak mülkiyete tasarrufta bir güvensizlik meydana gelmiştir.

Birinci Mebuslar Meclisinde bu hususta acı şikâyetler ve sert tartışmalar geçmiş olduğu görülmektedir. Yanya Mebusu Mehmet Ali Bey ziraatın gerilemekte olduğunu belirttiikten sonra şu tenkitleri yapmıştır: “Meselâ Yanya’da bir adam, Edirne’deki malını satmak istese, memleketindeki değerinden binde on beş, vekil tâyin etme hüccet harcı ve şahit ve vekil masrafı, Edirne’de keza binde on beş vekâlet ispatı hücceti harcı, kadı şahitlere kani olmak istemezse, ikinci defa şahitler masrafı vermiye mecbur olacaktır.

“Nizama göre, bir tarla, mazeretsiz olarak üç sene muattal kalırsa mahlûl kalır. Bu türlü mahlullerin hazine tarafından şimdiye kadar zaptolunduğuna inanmam. Fakat memurlara, ahali üzerine, haksız bir korkutmanın hakkını verdiğinden bir irtikâp çığır değil midir? Herkesi güvensizlik altında bırakmaz mı? Emlâkte neden Hristiyan vasiyeti başka, İslâm vasiyeti başka olsun. Dinin mala methali yoktur. Din ahiret içindir. Bundan dolayı hiçbir vakit geçmez ki, hükümette bir vasiyet gürültüsü bulunmasın. Mülk ve akar neveleri neden bir takımı mülk ve birtakımı vakıf, birtakımı arazi olsun?. Niçin her birinin veraset, intikal, hibe, satın alma ve sair nizami muameleleri başka başka olsun?. Arada tefrik ve tercih sebebi görmüyoruz. Bu karışık muameleler ahaliyi yormaz, devleti hesapsız memur kullanmaya mı mecbur etmez?. İdarede lüzumlu inzibat kaidelerini mi bozmaz,,³⁷¹

Bu tenkitler mebusların çoğunluğu tarafından “Şeriate aykırı” görülmüş ve itirazlara uğramıştır. Gerçekte, tenkitlerde şeriate dokunur cihet yoktur. Fakat cehalet ve menfaat sahipleri ziraat ve ticaret gibi dünya işlerini de şeriat çerçevesi içinde görüyorlardı. Birinci Mebuslar Meclisi dağılıp istibdat idaresi kurulduktan sonra, arazi kanununu da değiştirmek mülkiyete tasar-

³⁷¹ Hakkı Tarık Uş, Meclis-i Mebusan, c. II., s. 207-208.

ruf usullerini ıslâh etmek şöyle dursun, şeriate dokunur 'madde-lerden kabul edildiği için bu hususta söz söylemek, yazı yazmak bile günah ve suç sayılmıştır.

**Toprak işçileri-
nin harcanması**

Ziraatin devletin kayıtsızlığına rağmen ilerle-
yebilmesi, bir dereceye kadar, ziraat işçilerinin
istikrarlı bir şekilde, işlerinin başında kalması
ile mümkündü. Burada ziraat işçisinden maksat köylüdür. Türk-
ler köylünün çoğunluğunu teşkil etmekte idi. Fakat İmparator-
luğun daralmasına rağmen varlığını korumak için büyük bir
ordu bulundurmak, onu harp ve isyan bölgelerine sevk etmek bir
zaruretti. Türk köylüsü, bu ordunun esas ve ana unsurunu teş-
kil etmekte idi. Bu suretle, ocağından ve tarlasından çoğu kere
bir daha geri gelmemek üzere ayrılan erkeklerin yerini kadınlar
ve çocuklar almakta idi. Bu durum karşısında ziraati himaye
edecek tedbirler alınması gerekli iken, hükümetin Anadolu ve
Rumeli'ye ziraat müfettişleri göndermiye kalkması, birinci Mebus-
lar Meclisinde fırtına koparmış ve mebuslar, müfettişlerin neyi
teftiş edeceklerini öğrenmek istemişlerdir. Buna cevap veren
bulunmayınca, içlerinden biri," yapacakları iş zaptiyelerin köylere
gidip kendilerine tavuk ve kuzu ziyafeti verdikmekten ibaret
kalacaktır,, demiştir.³⁷²

**Vergilerin
ağırlığı**

Vatan müdafaası köylünün sırtına yüklendiği
gibi, hükümet idaresi için gerekli vergi de ona
yüklenmekte idi. Ziraat ürünleri üzerinden verdiği
âşardan başka, Abdülhamit II. devrinde 1000'de 4 toprak üzerin-
den, 1000'de 1 evi üzerinden, keçi başına 3,5 kuruş, koyun başına
4,5 kuruş vergi ödemektedir.

Âşar bir vergi olduğu kadar bir işkence idi. Gülhane Hattı
Hümayununda, ıslâhat fermanında, Osmanlı - Rus harbi arifesinde
toplanan İstanbul konferansında, kaldırılması kararlaştırıldığı
halde, kesin olarak kaldırılamamıştı. Birinci Mebuslar Meclisinde,
verilmiş olan beş veya on yıllık âşarın toplamının beşte veya
onda biri tesbit edilip toprağın, kabiliyetine göre bir arazi ver-
gisi alınmak suretiyle âşarın tamamen kaldırılması hususundaki
teşebbüslerden de bir netice çıkmamıştır. Bir aralık iltizama

verilmeyip hükümet tarafından, emanet yolu ile toplanmış ise de sonradan bu usulden eskisine dönmüştür. Bu usul değişikliğinden, zaten köylünün bir faydası olmamıştı. İltizam usulü ile mültezim tarafından emanet usulü ile de hükümet memurları tarafından soyulmuştu. Buna rağmen, halkın şikayeti mültezimlerdenendi. Bunlar, kasit veya ihmal sebebiyle öşürü almakta geç kalmakta, bu esnada mahsul uzun müddet harmanlarda beklemekte idi. Öşür alırken de çeşitli hileler yapmakta, paylarını zorla ambarlara ve kasalara götürtmek için köylüyü angaryaya tâbi tutmakta idiler.³⁷³ Köylü, aşarı ödeyemediği takdirde sapanı, öküzü, yatağı, kap ve kaçağı satılmakta idi. Böylece vergi bir zulüm aleti haline gelmiş bulunuyordu.

Köylü ihtiyacından fazla olan mahsulü de gerçek değeriyle satmak imkânlarından mahrumdu. Başkentte olsun, vilâyetlerde olsun, zahire ve hububat ve daha başka ziraat mahsulleri fiyatlarını tesbit edecek borsalar mevcut değildi. Fiyatlar ihtikârcı tüccarlar ile komisyoncular tarafından tâyin edilmekte ve halkta bu sebeple çok zarar görmekte idi. Aynı zararı, hükümetin ordu için yaptığı satın almalarda görüyordu. Abdülhamit II. devrinde, bu mahzurların önlenmesi için borsalar kurulmasına, bazı devlet adamları tarafından teşebbüs edildi ise de bu husus muhtekirler, komisyoncular ve onlarla işbirliği yapan memurlar tarafından önlendi; irade sadır olmadı.³⁷⁴

Ziraat usul ve aletlerinin iptidai oluşu Ziraatin geri kalmasının diğer bir sebebi de, çiftçinin ziraat alânındaki yeniliklerden habersiz ve onlara yabancı oluşu idi. Batıda tohum ıslâhı, toprağı gübrelemek, makine ile işlemek ve mahsulü makine ile toplamak gibi yeniliklerle ziraat, Orta-Çağ kılığından çıkarak modern bir hale gelmesine karşılık, Türkiye’de çiftçi göreneğe bağlı kalmakta devam ediyordu : Dededen ve babadan gördüğü suretle toprağı işliyor, ekiyor ve mahsulünü topluyordu. Bu mahsulü de her yıl alamıyor veya aldığı nisbet gittikçe azalıyordu. Çünkü toprağı gübre verilmediği için onu dinlendirmek için bir müddet boş bırakmaktan başka elinden bir şey gelmiyordu. Tohum meselesine gelince “Kavak’dan Sinob’a ve Boğaz-

³⁷³ Sait Paşa’nın Hâtıratı, c. II., s. 151.

³⁷⁴ Aynı eser, c. II., s. 154.

İçin'nin Asya kıyısından Adapazarı'na kadar ekilen buğdaylar âdi cinsten olduğu için yüzde yirmi, hattâ yüzde kırk tutarında karamuk tohumlarını ihtiva ediyor ve İstanbul'da normal buğdayın fiyatı kilesi on sekiz kuruş olduğu halde, bu buğday sekiz kuruşa satılıyordu. Sözün kısası, tohumların fenalığı sebebiyle hükümet yıllık üşür gelirinin yarısından fazlasını kaybediyordu.³⁷⁵

Çiftçinin bu durumunu açıklamak isteyenler, onun tembel oluşunu söylemek suretiyle kolayca bir izah yolu bulduklarını sanıyorlardı. Köylü sabahtan akşama kadar bildiği yolda çalışmakta idi. Fakat bu yol, yukarıda işaret edildiği gibi, artık onu başarıya götürmüyordu. Çünkü çiftçiler, çok geniş bir saha üzerinde dağınık bir halde yaşamakta idiler. Aralarında, ortak problemlerini görüşmek ve tedbirler düşünmek için meslek teşekkülleri yoktu. Kişisel teşebbüslerle, modern ziraati takip edecek imkânları yoktu. Yabancı dil bilmek şöyle dursun, ana dillerinde okumak ve yazmak bile bilmiyorlardı. Zaten bilseler de bunun bir faydası olamazdı. Çünkü meslekleri ile alâkalı neşriyat Türkiye'de yapılmamakta idi.

Göreneğe saplanmak yalnız çiftçilere de mahsus değildi. Aynı hastalık zeytincilikte de görülmekte idi. Zeytin ağacı dilediği gibi uzamakta ve yayılmakta hürdü. Fenni usule göre, budanması ve mahsulünün toplanması bilinmiyordu. Bu sebeple de ancak iki yılda bir yetersiz bir mahsul alınmakta idi. Bu hal, ziraatın ve bahçeciliğin diğer alanlarında aynıyle vaki idi.

Sermaye yokluğu Çiftçinin belini büken bir dert de sermaye yokluğu idi. Çiftçi çoğu zaman, ihtiyacı için borçlanmak zorunda idi. Kendisine borç verecek müesseseler yoktu. Gerçi bir ziraat bankası vardı; fakat muameleleri o kadar girift ve dolambaçlı idi ki, çiftçi bu müesseseye başvurmayı aklından bile geçirmezdi. Böyle de olunca, ya bir Saraftan, veyahut hal ve vakti yerinde olan başka bir çiftçiye başvurmak suretiyle borçlanırdı. Faizi genel olarak % 20 ile % 40 arasında tahavvül ederdi. Bu ağır faiz yüzünden topraklarını ellerinden çıkaran çiftçiler vardı. Bunlar, ortak, yardımcı ve daha başka şartlarla, evvelce sahip bulundukları toprak üzerinde çalışmaya devam

ederlerdi. Gerçi hükümet, bu halin önüne geçmek için faiz sınırını % 12 olarak tesbit etmiye kalkışmış ise de bu tedbir kâr etmemiş ve çiftçi ağır faiz altında ezilmiye devam etmiştir.

ZİRAAT EKONOMİSİ HAKKINDA FİKİRLER VE TEŞEBBÜSLER

Avrupalıların Osmanlı ziraati ile ilgilenmeleri Osmanlı İmparatorluğunda ziraatin geliştirilmesi konusunda, Avrupalıların Abdülaziz devrinde göstermiye başladıkları ilgi önceki kitabımızda yazılmıştı.³⁷⁶ Aynı devrin sonlarına doğru yabancıların, İmparatorlukta mülk sahibi olmak hakkını kazanmaları ve geniş ölçüde sermaye yerleştirmeleriyle İmparatorluk âdeta Avrupa'nın büyük bir çiftliği haline gelmişti. Bu şartlar içerisinde yabancıların Osmanlı ziraati ile alâkalarını Abdülhamit II. devrinde de geliştirmeleri normal bir olay gibi kabul edilmek gerekir.

Abdülhamit II. devrinde, İmparatorlukta İngiliz ve Fransız ticaret odalarının bu devri mütaakıp da Amerika ve Belçika ticaret odalarının İstanbul'da kendi dillerinde, yayım yapmaya başlamış oldukları, görülmektedir. İngiliz ticaret odası 1887'den itibaren "The British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkans States". Fransız ticaret odası da aynı tarihten itibaren "Revue commerciale du Levant" adlı aylık birer dergi çıkarmaktadırlar. Bu dergiler, Türkiye'de iş gören vatandaşlarını faal üye ve kendi memleketlerinde Türkiye ile iş gören müesseseleri ve şahısları adherant üye olarak kabul etmekte ve onları Türkiye ile ilgili ekonomi olaylarından haberdar etmektedirler. Yukarıda sözü geçen Fransız dergisinin Türkiye'de 145 faal üyesi, Fransa'da da 770 adherant üyesi vardır. Fransa'daki bu üyelerden 45 ini ticaret üyeleri, 14 'nü ticaret sendikaları ile ilgili bulunan kimseler teşkil etmektedir.

Aynı derginin, Türkiye'nin başlıca şehirlerinde oturmakta olan 44 muhabiri vardır. Bunlar bölgelerinin ekonomi ve en çok ziraat durumu üzerine dergiye, yayınlanmak üzere raporlar göndermektedir. Diğer dergiler de bu Fransız dergisi gibi teşkilatlanmıştır ve çalışmaktadırlar. Bu dergilerin bu suretle vermek-

³⁷⁶ E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII., s. 245-246.

te olduğu bilgiler İstanbul'da ve İmparatorluğun büyük şehirlerinde yabancı dilde yayımlanmakta olan günlük siyasi gazetelerine de yazı sermayesi teşkil etmektedir.

Yabancıların, Osmanlı ziraati ile bu kadar yakından ve geniş ölçüde ilgilenmeleri ziraat mahsulü ve mamullerinden, iç ve dış ticaretle büyük kârlar sağlamalarından ileri geliyordu. Osmanlılar, sahibi olduklarını sandıkları bu ülkelerde, diğer ekonomi alanlarında olduğu gibi ziraatte de ancak ücretli birer işçi durumunda kalmakta idiler.

**Türk aydınları
ve ziraat**

Yabancıların Osmanlı ziraati ile bu kadar yakından ilgilenmeleri yanında, Türk aydınlarının ziraat konuları hakkındaki davranışları ne idi?..

Bu sorunun cevabı basittir : Türk aydınlarının bir kısmı, Abdülhamit II. 'nin uzun sürmüş olan istibdat devrinde memleket dışına kaçmışlar veya kaçırılmışlardır... Onlar memleketin ziraat problemleriyle değil de "Hürriyet" meselesi ile meşgul idiler. Bu mesele halledilmedikçe, ziraat üzerine kafa yormayı boş sayıyorlardı.

Türk yayımlarından diğer kısmı, gazetecilik ile uğraşan birkaç kişi bir tarafa bırakılırsa, çeşitli devlet hizmetlerinde büyük veya küçük memur olarak çalışmaktadırlar. Gazetelerin ziraat ile alakaları koyu karanlıkta cılız ışık gösteren ateş böcekleri kabilindendir. Arasıra Beyoğlu'nda yayımlanmakta olan yabancı gazetelerinde, Osmanlı ziraati üzerine çıkan bir yazıyı tercüme ederek yayımladıkları veya şikâyetçi bir üslûp ile ziraatteki geriliğimizden bahs ettikleri görülmektedir. İstanbul'da çıkan Basiret gazetesi bir yazısında, ziraat alanındaki geriliğimizi tembelliğe bağlamakta ve şu suretle ifade etmektedir : "Vatanımız garbin, geçimlerini sağladıkları bir dükkân iken ne yazık ki bize faydası olmuyor."

"Avrupayı gezenlerin malûmu olmuş olmalıdır ki, onların en bereketli dedikleri toprak bizim en kurak dediğimiz yere nisbet kabul etmez. Fakat bizim öyle bir şehrimiz veyahut nahiyemiz halkının serveti onların bir köy halkının serveti ile kıyaslanabilir mi hiç?. Ya bunun sebebi nedir? Frenkler çalışıyorlar, geceyi gündüze katıyorlar. Biz gündüzümüzü geceye katmak istiyoruz. Tenperverlik bize o kadar işlemiştir ki, Türkçe söylemekte oldu-

ğumuz "Armut piş ağzıma düş" sözünün örneğini doğrulamış bulunuyoruz. Ayıp ayıp".³⁷⁷

Basiret gazetesinin bu çifte ayıp ile son bulan tembellik hükümünün, bütün Türk halkına reva görülemeyeceği bir İngiliz gazetesinin aynı devirde aynı konu üzerine yazmış olduğu şu sözlerle sabittir: "Bursa'da Türk kadınları çok çalışkandır. Tarlada bir çok ağır işler görmektedir. İpeğin de önemli bir kısmını işliyenler onlardır. Pamuğun da öyle... Köy kadınları da sırtlarında büyük balyaları, denkları uzak yerlere taşıdıkları görülmektedir. İpekhanelerde çalışma saatleri sabah güneşin doğmasından akşam güneşin batmasına kadardır"³⁷⁸.

Devlet adamları
ve ziraat

Küçük veya büyük memurların, memleketin ziraati hakkındaki davranışlarına gelince, bu her şeyden önce görevlerini anlayışları ile alâkalıdır.

Memurlarda temel düşünce "Halk hükümet içindir" düşüncesidir. Bu düşünce istibdadın da temelini teşkil etmekte ve halkı her türlü himayeden mahrum bırakmaktadır. Nahiye müdürleri ve kaymakamlar, mültezim, tahsildar ve jandarmalarla ortaktır. Mutasarrıflar, valiler, konsoloslar, mabeyin erkânı ile ortaktır. Böyle bir durumda, halk için tek kurtuluş ümidi devletin yüksek ve sorumlu yerlerini tutan büyük devlet adamlarının kendilerine ve işlerine göstereceği alâkadır.

Devlet adamları, başta Padişah olmak üzere, çiftçi ve ziraat hakkında güzel sözler söylemekte kusur göstermiyorlardı. Fakat İmparatorluk ölçüsünde bir ziraat gelişmesinin nasıl gerçekleştirileceğini ne biliyorlar ne de öğrenmiye niyet ediyorlardı. Bu sebeple onlar da durumdan şikâyetçi görünüyorlar ve ziraat problemini, "Hindistan'da âmaların fili tarif etmesi" kabilinden ele alıyorlardı.

Abdülhamit II., şehzadeliğinde çiftlik işletmek suretiyle ziraatle meşgul olmuştu. Padişah olduktan sonra ziraat konularıyla alâkalanmak istemiştir. İnsanlık refah ve saadetinin başlıca âmilinin ziraat olduğunu ve ziraatin Osmanlı İmparatorluğu halının geçiminde ön planda yer aldığını söylerdi.³⁷⁹ Fakat bu

³⁷⁷ Basiret, no. 5.

³⁷⁸ The Hoover Institution : Dağdeviren, I-1880.

³⁷⁹ Ali Vehbi, adigeçen eser, 187.

güzel düşüncesi ile uygun düşecek surette, ziraat problemini bir bütün olarak ele almayı düşünmemiştir. Her eyâlette bir ziraat okulunun açılması fikrini kabul ettiği halde bu işin Düyunu Umumiye idaresine ait olduğunu söyliyerek devrinde Halkalı Ziraat Okulu ile Selânik'te bir Ziraat Okulu açtırmakla iktifa etmiştir. Ziraat Vekâletini teşkilâtlandırmayı da hiç düşünmemiştir.

Abdülhamit II. ile işbirliği yapmış olan büyük devlet adamları da tatbikatta, faydası az görülen veya hiç görülmiyen bazı büyük fikirler serdetmişlerdir.

Kâmil Paşa, lâyihasında, ziraat maddelerimizin Avrupa'ya nasıl ham madde halinde gidip işlenmiş ve isim değiştirmiş madde halinde tekrar memlekete döndüğünü şöyle anlatır: "Avrupa mamulleri revaçta. . Fransızlar bizden okkasını 20 paraya buğday satın alıyorlar, memleketlerinde öğüttükten sonra tekrar getirip Fransız unu diye okkasını beş kuruşa satıyorlar. Pamuğun okkasını beş kuruşa satın alıp fabrikalarında dokuduktan sonra getirip 50 kuruşa satıyorlar"³⁸⁰. Başka bir yazısında da çiftçinin ağır faiz altında ezildiğini işaret ettikten sonra Ziraat Bankası'nın mevcut olduğunu ve onun üzerinde durulması gerekli olduğunu unutarak bir Kredi Fonsiye Bankasının kurulmasını teklif eder. Birkaç defa Sadrazamlık mevkiine getirilmiş olan Paşa'nın, bu mevkiye geldikten sonra bu teklifi tatbik etmiye neden girişmemiş olduğunu anlamak da kolay değildir.

Sadrazam Sait Paşa'ya gelince, hâtıratı, ziraat konusu üzerine teklif etmiş olduğu fikirlerin tatbik edilmemesinden dolayı şikâyetlerle doludur. Paşa, emrinde çalışan tercümecilere, çeşitli memleketlerdeki ziraat teşkilâtı ve durumu hakkında tercümeler yaptırır, sonra da bunların tatbikatı için gerekli incelemelerin yapılmasını bir tarafa bırakarak lâyihalar tanzim eder, Abdülhamit II.'ye takdim eder, ve onu bu konuda da derin bilgisi ile şaşırtmak isterdi. Diğer devlet büyüklerine gelince onlar, Kâmil Paşa ile Sait Paşa kadar da ziraat maddesinde kafa yormak istemezlerdi. Günlerini gün etmiye bakarlar, ziraat işinin de düzelmesini kerametine inandıkları veya inandırıcı göründükleri velinimetleri olan Halife-i ruy-i zemine bırakırlardı. Ne yazık ki, yer-yüzü halifesi bu işten de bir şey anlamıyordu.

³⁸⁰ Hilmi Bayur, Kâmil Paşa, s. 80.

Ziraat teşkilâtı Aydınların ve devlet adamlarının modern ekonomi ve ziraat hakkında açık fikirlere sahip bulunmadıkları hususu bir ziraat teşkilâtı kurmak yolunda yapılmış olan denemelerde de kendisini göstermiştir. Bu denemeler, Abdülaziz devrinde Andraşi notasının tesiriyle başlamış ve Abdülhamit II. devrinde de şu suretle devam etmiştir. Yetkili farzedilen komisyonlar toplanmış, ziraat problemi onlara tetkik ettirilmiş, raporlar ve lâyhalar hazırlanmıştır. Bu komisyonlar da ziraat probleminin, madenler, ormanlar, bayındırlık ve ticaret konularıyla münasebetini gözönünde tutarak onu müstakil bir şekilde çözecek bir teşkilâta vermekten ise, bu konularla da meşgul olan bir teşkilât içinde bulundurmaya münasip görmüşlerdir. Bu sebeple de ziraat işleri, bazen Ticaret, Bayındırlık ve Orman Nezaretinde teşkilâtlandırılmış, sonra Ticaret Nezareti bu kombinezondan ayrılarak Madenler, Ormanlar ve Ziraat Nezareti kurulmuş, daha sonra bir Ziraat ve Endüstri Nezaretinin kurulmasının uygun olacağı düşünülmüş ve bu hususta tetkikler yapılmıştır. Bir aralık, tetkikar Ticaret Nezareti ile ziraati birleştirmenin münasip olacağı düşünülmüş, fakat bu sefer Ziraat Nezareti tamamen lâğvedilerek Ziraat, Madenler ve Ormanlar Nezaretinde bırakılmıştır. Böylece ziraat işleri âdeta bir baş belâsı veya bir dama taşı gibi şu veya bu Nezaretin içine sokulmuştur ve orada sığıntı halinde bulundurulmuştur. Kaldı ki, "Madenler, Ormanlar ve Ziraat Nezareti"nin Nazırı, Nazırlar Heyeti dışında bırakılmış ve bu heyette sözü geçen Nezareti temsil yetkisi Maliye Nazırına verilmiştir. Böyle bir yol tutulması, Abdülhamit II.'nin maden, orman ve ziraat konularını hükümetin hiçbir suretle tesirinde olmıyan ve tamamen kendisine bağlı bir Nazır ile idare ettirmek istemiş olmasından ileri gelmiştir. Sait Paşa böyle bir durumda ciddî bir ziraat teşkilâtının kurulmasına imkân olmadığına inanmakta olduğunu hâtıratında belirtmiştir.³⁸¹

Abdülhamit II. devrinde, ziraatin ciddiye alınmamış olduğu devlet bütçesinde bu işe ayrılmış olan paradan da anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi, devlet bütçesinin en mühim geliri ziraatten gelmekte idi. Âşardan yalnız 4 milyondan fazla gelir sağlanıyordu.

³⁸¹ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. II., K. 2., s. 4.

Halbuki 1897 bütçesinde ziraate ayrılmış olan para, yukarıda sözkonusu nezaretin çeşitli giderleri içinde 41.266 lira olarak görülmektedir. 1902 bütçesinden ise bu miktardan da az olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki bu bütçede yalnız sarayın prens ve prenseslerine ayrılmış olan para 303.500 lira ve Mekke'ye hacıları götürecek olan kervana tahsis edilmiş olan para da 42.200 liradır. Sözün kısası koca İmparatorluğun ziraati için devletin kurduğu teşkilât, günahlarını affettirmek için senede bir defa Mekke'ye gönderilen hacılara yapılmakta olan yardımdan da çok aşağıdır.

Hükümetin ziraat ile ilgili teşebbüsleri Abdülhamit II. devrinde, toprak sahibi olmak ve toprağı işlemek üzere 1858 tarihinde çıkarılmış olan kanunnamede önemli sayılabilecek herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Fakat aynı devirde, Tanzimatı Hayriyenin ilânından sonra Padişahın ve hanedanın emlâki ile alâkalı olarak neşredilmiş olan bir ferman Abdülhamit II. tarafından battal edilmiştir.

Şöyle ki : bu fermanla, önceden hanedanın sahip bulunduğu emlâkın bütününü ve Padişaha ait olan emlâkin de birkaç çiftlik müstesna olmak ve vergiye tâbi bulunmak şartıyla gerisi devlet hazinesine devredilmiş, buna karşılık da şahane geçimlerini sağlamak için Padişaha ve hanedan üyelerine yine devlet hazinesinden verilme üzere maaş bağlanmıştı. Abdülhamit II., hazineyi hassa müdüriyetine, "sonradan bu makam nezaret olmuştur" getirdiği Agop Paşa'nın teklifi üzerine, bu emlâki geri almaya kalkışmıştır. İlkın, yukarıda sözkonusu ferman gereğince, hazineye geçmesi gerekirken, şunun bunun elinde kalmış olan emlâktan işe başlamış, sonra da hazineye intikal etmiş olan emlâke de el koymuştur. Bu hususta rütbe ve ihsan bekleyen memurlar ile hafiyeler kendisine bu kabil emlâki haber vermek suretiyle büyük yardımda bulunmuşlardır. Abdülhamit II., bu suretle ele geçirdiği emlâki, geleneğe de aykırı olarak tapu ile adına tescil ettirmekte herhangi bir mahzur görmemiştir. Neticede kendisinden önce, hiçbir Osmanlı Padişahının sahip olmadığı büyük bir servete konmuştur. Kendi deyimine göre, ele geçirmiş olduğu emlâkin sağladığı gelir yılda 500.000 liradır. Başka kaynaklardan da sağladığı gelirle Abdülhamit II.'nin 1902'de şahsi serveti 8 milyon liraya yükselmiş bulunmaktadır.³⁸²

³⁸² Ali Vehbi, adigeçen eser, s. 80-89.

Abdülhamit II.'nin bu suretle hazine topraklarından mühim bir kısmını şahsi hazinesine devretmesi, İmparatorluk ziraatinin gelişmesine bir tedbir olmaktan uzak kalmıştır. Aksine olarak bu topraklar üzerinden vergi de alınmadığı için ayrıca devlet hazinesi de büyük zararlara uğramıştır.

Abdülhamit II. devrinde, ziraat alanında müspet sayılabilecek bazı şeyler varsa da, bunlar sistimli bir ziraat programı çerçevesine girmiyen birtakım parça parça ve geçici teşebbüslerdir. 1889'da patates aşarının, beş yıl için kaldırılması, aynı yılda gül suyu istihsal eden bazı bölgelere 100.000 gül fidanı dağıtılması ve bazı ziraat maddeleri üzerinden alınmakta olan vergilerin indirilmesi, bu kabil tedbirlerdir.

ORMANCILIK

Sait Paşa'ya göre Osmanlı İmparatorluğunda ormanların genişliği Abdülhamit II. devrinde 75 milyon metre murabbai genişliğinde idi. Ormanlar Abdülaziz devrine gelinceye kadar dağ, baltalık, evkaf, hususi, tophane ve tersane ormanları olmak üzere beş bölüme ayrılmaktadır. Köyler, evkaf, hususi şahıslar ve tophane ile tersane kendilerine ait ormanlardan faydalanmak hakkına malik oldukları için bu ormanları korumak da onlara ait idi. Dağ ormanlarına gelince, bunlar "Cibali mübahe" yani hiç kimsenin veya herkese, itibar edildiği için çobanların insafına terkedilmişti. Hükümet orman servetinin ne olduğunu, memlekete ne gibi faydalar sağlayabileceğini kavramış olmadığından orman siyasetine de sahip değildi. Böyle de olunca, bu beş bölümdeki ormanlar devamlı bir surette tahrip edile edile, Anadolu'nun birçok yerleri çırıl çıplak kalmış ve buralarda yaşayan halk evlerini ve hamamlarını hayvan gübresi ile ısıtmaya başlamışlardı.

Abdülaziz, Avrupa seyahati esnasında, ormanlara verilmekte olan önemi görüp takdir ettiğinden, memlekete dönüşünde orman meselesini ele almıştır. Türkiye'de bu işten anlar kimse bulunmadığından Fransa'dan bir uzman getirtilmiştir. Bu zatın teşebbüsü ile bir Orman Mektebi kurulmuş ve bir de orman talimatnamesi harzırlatmıştır.

Bu talimatnameye göre ormanlar, mirî, evkaf, baltalık ve hususi olmak üzere dörde tefrik edilmiştir. Bu suretle evvelce tophane ve tersane tarafından kullanılmakta olan ormanlar ve

bir de "Cibali mübahe" denilen dağ ormanları devlet ormanı kabul edilerek bunlar hükümetin kontrol ve murakabesi altına alınmak istenmiştir.

Bu maksatla Abdülhamit II. devrinde Orman Umum Müdürlüğü kurulmuş, fakat tıpkı ziraat konusunda görüldüğü gibi, bu teşkilâtın nereye bağlanacağı doğru dürüst kestirilememiştir. Bu sebeple, bazan Maliye Nezaretine, bazan Nafia ve Ticaret Nezaretine birkaç defa da Ziraat ve Madenler ile birlikte bir nezaret içinde bulundurulmuştur. Teşkilâta bu istikrarsızlık, orman konusu üzerindeki kontrol ve murakabenin, sözde kalmasını neticelendirmiş ve ormanlar eskisi gibi tahrip edilmeye devam olunmuştur. 1900 da Abdülaziz devrinde kurulmuş olan Orman Okulu da kapatılarak bu okulun bazı dersleri ziraat okuluna aktarma edilmiştir.

Sait Paşa, Abdülhamit II. devrinde, birçok meseleler hakkında lâyhalar tanzim ettiği gibi, devlet varidatını arttırmak için orman konusu üzerine de lâyhalar hazırlamıştır. Nedense bu lâyihalardaki fikirler Sadrazamlığı sırasında tatbik mevkiine konulamamış ve 1886 'da Sadrazamlıktan ayrılırken "gerekli ıslâhatın yapılması haleflerin himmetlerine kaldı" demek suretiyle orman konusunda da işin içinden sıyrılmıştır.

ENDÜSTRİ

İmkânlar ve şartlar

İleri bir endüstri için gerekli başlıca şartlar şunlardır: Memleketin tabii servet kaynaklarına sahip olması, halkın, bu servet kaynaklarını işliyecek bir karakterde olması, hükümetin, endüstri faaliyetlerini teşvik etmesi veya hiç olmazsa bu faaliyetlere engel olmayacak bir davranış almasıdır.

Osmanlı İmparatorluğunda bulunmuş, yaşamış ve dolaşmış yabancıların şahitliğine göre halk, çalışkan, maharetli ve kanaatkârdır. Memleketin de servet kaynakları çeşitli ve zengindir. Öyle ki kudretli demir tesisleri, dokuma fabrikaları, önemli deri imal yerleri, çok sayıda kimya fabrikaları ve geniş inşaat tezgâhları kurulması hususunda hiçbir şey eksik değildir.³⁸³

Hal böyle iken, Osmanlı İmparatorluğunda, Abdülhamit II. devrinden önce olduğu gibi bu devirde de durum şu olmuştur :

³⁸³ George Carles, *la Turquie Economique*, s. 112.

Memleket bir ham madde memleketi olarak kalmakta devam etmiştir. Pamuk ve hububat ekenler, hayvan yetiştirenler, bir yıl meşakkatle çalıştıktan sonra elde ettikleri mahsulleri Avrupalılara ucuz fiyatla satmakta ve kısa bir müddet sonra da bu sattıklarını işlenmiş madde olarak onlardan on misli fiyata satın almaktadırlar.³⁸⁴

Neden bu böyle olmuştur. Neden Osmanlı İmparatorluğu en basit ihtiyaçları için bile Avrupa'ya baş vurmak zorundadır. Abdülhamit II. devrinde, başta Padişah olmak üzere, devlet adamlarının ve aydınların çoğu buna sebep olarak tembellik ve ataleti göstermektedir. Padişah bütün felâketlerimizin sebebi olan ataletin, halkın bütün sınıflarında kökleşmiş olduğuna inanmıştır; o kadar inanmıştır ki, buna tedbir de düşünmüş, çalışkanlığın Tanrı emri olduğuna dair Şeyhülislâma bir fetva yazdırıp okullarda, talebeye tekrar tekrar okunmasını emretmiştir.³⁸⁵

Gerçekte halk tembel değildi. Tarihin şahitliğine göre, bu halk bir İmparatorluk kurmuş, idare etmiş ve makineye dayanan endüstri inkılâbından önce devrinin şartlarına göre, gelişmiş bir endüstriye de sahip olmuştu. Memleket aynı memleket, halk ta aynı halktı. Şu halde zamanla değişmiş olan ve halkı tembelliğe sevketmekte olan âmilleri görmek lâzımdı.

Bu âmillerin başında eğitim gelmekte idi. Osmanlı eğitimini temsil eden medrese soysuzlaşmıştı. Eğitim, hayat ile olan bağlarını koparmış ve nesillerin kafalarını hurafelere, hayallere dayanan cehalet ile doldurmaya, onlarda çalışkanlık melekelerini kör-lenmiye ve çalışmak idealini yok etmiye koyulmuştu. Gerçi Yakın Çağ başlarından itibaren devlet de bunun farkına varmış ve medresenin dışında bir eğitim sistemi kurmaya başlamıştı. Fakat bu eğitim de yine medresenin buluşturmuş olduğu, kokmuş havanın içinde yaşıyordu ve zaten de medreselere göre işgal etmekte olduğu saha gayet dardı.

Bu durumda yetişen nesiller, hayat problemleri karşısında apışıp kalıyorlar; ilme ve fenne dayanarak gelişmekte olan ekonomik hayat ile bunun içinde dev adımı ile yürüyen endüstrinin yabancıları bulunuyorlardı. Bu sebeple ve hayatlarını kazanmak

³⁸⁴ De la Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman, s. 620.

³⁸⁵ Ali Vehbi, adigeçen eser, s. 204-205.

için tek çare, kendilerini devlet kapısına atıp ya memur, ya asker ve yahut sarıklı hoca olmaktır.

Kaldı ki, memleketin aydınları sayılan bu insanlar için bu memuriyetlerin de hiçbir garantileri yoktu. Çünkü ne memurluk, ne askerlik, ne de sarıklı ve cübbeli hocalık henüz modern hukuk prensiplerine göre birer meslek haline gelmemiş ve getirilememişti. Bilgi, liyakat, ehliyet veya çalışkanlık, mesleğe girmekte ve yükselmekte esas değildi. İltimas, rüşvet, hatır ve gönül veya yüksek bir aileye intisabı bulunmak devlet vazifelerine kayırılmanın şartları idi. Bu vazifelerde tutunmanın şartları da her işi âmirlerin düşünmesine berakarak onların emirlerini körü körüne yerine getirmektir. Abdülhamit II. devrinde, ahlâksızlığı para karşılığında, halifeye satan bir de hafiye sürüsünün varlığı hesaba katılırsa, insanın herhangi bir işte değerlendirebileceği teşebbüsünün ne şekilde kösteklenmiş olduğu kolaylıkla anlaşılır.

İstibdat rejiminde kabul edilmiş olan üstün idare prensibinin, “hükümet halk için değil, fakat halk hükümet içindir” olduğu malumdur. Böyle olunca da hükümet memurlarından her biri, âmirine karşı köle, maiyetindeki memurlara karşı da Efendi, Bey veya Paşa durumundadır. Birbirlerine korku ile bağlı bulunan bu istibdat katlarından kurulan piramidin kaidesini teşkil eden halk ise hükümetin emir kuludur. Bu durumda ve böyle bir rejimde Şeyhülislâmın fetvası ile halkı çalışmaya teşvik etmek şöyle dursun, yeni bir peygamber bu işe memur edilseydi, muvaffak olamazdı. Abdülhamit II. devri Endüstrisinin, kısaca işaret edilmiş olan bu imkân ve şartları dahilinde tetkik edilmesinin uygun olacağı düşüncesindeyiz.

Endüstri teşkilâtı ve çeşitleri

Abdülhamit II. devrinde, önceki devirlerde olduğu gibi, devlet yapısında İmparatorluğun endüstrisi ile meşgul olan bir teşkilât yoktur. Bununla beraber devlet eliyle kurulmasına, yine önceki devirlerde başlanmış olan bazı endüstri dalları, devlet veya onunla alâkalı dairelerin kontrol ve murakabesi altında, emeklemek suretiyle yürümektedir. Buna göre, adlandırıldığı takdirde şu endüstri dallarının meydana çıktığı görülür: 1— Savaş endüstrisi, imâlâtı harbiye. 2— Askerlik gereçleri endüstrisi “Levazımatı askeriye”; Padişahın hazinesine bağlı endüstri “Hazine-i Hassa” ve tersane.

Savaş endüstrisinin kuruluşu ve karakteri şudur : Selim III. zamanına kadar harp araç ve gereçleri doğrudan doğruya hükümete ait imalâthanelerde değil de hükümetin nezareti altında olmak üzere bu alanda uzmanlığı olan esnafa yaptırılırdı. Selim III. devrinde, Avrupa usulünde yeni bir ordunun yetiştirilmesine başlanınca bu konu da ele alınarak Tophanede devlet eliyle top ve tüfek yaptırılmasına başlanmıştır. 1881'den sonra barut yapılması imtiyazı da tophaneye verilmiştir. Bu suretle Tophane, harp endüstrisinin çeşitli dallarında iş yapan fabrikalar ihtiva eder olmuştur ki, Abdülhamit II. devrinde başlıcaları şunlardır : Top fabrikası, tüfek fabrikası, marangoz fabrikası ve barut fabrikasıdır. Ayrıca İstanbul'da Zeytinburnu'nda mermi, fişek fabrikaları ile çeşitli harp gereçleri yapan tezgâhlarla yine İstanbul'da Karaağaç'ta top mermileri için tapa yapan bir fabrika mevcuttur.

Bütün bu fabrikalar, Abdülhamit II. devrinden önce kurulmuştur. Abdülhamit II. devrinde işledikleri dallar da ordunun gereçlerini karşılayacak durumda olmadıkları, top, tüfek ve mermi ihtiyacını Avrupa'dan veya Amerika'dan yapılmakta olan satın almalarla anlaşılmıştır.

Askerlik gereçleri endüstrisi, savaş endüstrisi gibi, Abdülhamit II. devrinden önce kurulup geliştirilmiştir. En çok askerin giyimi ile ilgili maddeleri işlemektedir.

Bu fabrikalar da şunlardır : Fes ve çuha fabrikası İzmit Aba fabrikası, Beykoz deri fabrikası, İstanbul bez fabrikası, İstanbul dikimhansı. Bu fabrikalardan birincisi, Abdülhamit II. devrinde fanila, halı, çorap ve kaytan da işlemek suretiyle ordu- dan başka halk tarafından kullanılan bazı maddeleri piyasaya çıkarmaya başlamıştır. İzmit aba fabrikası ise geliştirilecek yerde, 1906 tarihinde kapatılmıştır.

Hassa hazinesine bağlı fabrikalara gelince bunlar, Hereke fabrikası ile Yıldız'da çini fabrikalarından ibarettir. Hereke fabrikası sarayların muhtaç olduğu döşemelik, perdelik ve saire gibi kumaş ihtiyaçlarını sağlamak üzere Abdülmecit devrinde kurulmuş, Abdülhamit II. devrinde de çuha ve halı dokumak üzere genişletilmiştir. Çini ve cam fabrikaları ise Abdülhamit II. devrinde kurulmuşlardır.

Tersane, Mahmut II. devrinde modernleştirilmiye başlanmış ve bu yoldaki faaliyetler, Abdülaziz devrinde de devam ettiril-

miştir. Fakat buna rağmen tersanede gemi inşaatı yine Abdülaziz devrinde terkedilerek daha çok, başka memleketlerden satın alınmaya başhyan harp ve ticaret gemilerinin tamirine ve boyanmalarına hasredilmiştir. Abdülhamit II. devrinde mevcut havuzlara bir yenisinin ilâve edilmesi ile bu alanda faaliyet gösterilmiştir.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğunda modern endüstrinin kurulmasına XIX. yüzyılın ilk yarısında ve ancak ordu ihtiyacı gözönünde tutulmak suretiyle başlanmış ise de bu alanda dahi istenildiği gibi geliştirilememiştir. Abdülhamit II. devrinde, önceki devirden intikal eden bu müesseselerin, sadece devam ettirilmesine çalışılmış ve yeni olarak yalnız bir çini ve cam fabrikası kurulmuştur. Bütün eski ve yeni fabrika mamulleri de, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştır.

Devlet endüstrisi dışında serbest sermaye ile ve çoğu mahallî ihtiyaçlar için çalışmakta olan 1500 kadar imalâthane vardır. Bunların ancak 60 kadarı modern bir kılığa olup gerisi el tezgâhları ile çalışan yerlerdir. Başlıcaları şu yerlerde bulunmaktadır. İstanbul'da buharla işliyen bir iki değirmen ile birkaç tuğla, dokuma ve kiremit fabrikaları bir bira, bir de cam ve ayna fabrikası vardır. Yine İstanbul'da, Diyarbakır ve Musul'da deri imalâthaneleri mevcuttur. Selânik'te tuğla, kiremit, dokuma ve bira fabrikaları, İzmir'de bir sigara kâğıdı fabrikası, Urfa, Gordes ve Uşak'ta halı fabrikaları, Bursa, Halep, İzmit ve Edirne'de de ipek tezgâhları mevcuttur.

MADENLER

Büyük endüstrinin kurulması ve mahallî küçük endüstrinin ayakta tutunması için gerekli madenlerin Osmanlı İmparatorluğunda, bulunduğu dillere destan idi. Gerçi bu cihet modern bir şekilde yapılmış jeolojik haritalarla tesbit edilmiş değildi. Fakat asırlardan beri, işletilmekte olan bazı madenlerin varlığı ve Anadolu'da dolaşmış seyyah ve coğrafyacılardan yazdıkları ile böyle bir haritanın boşluğu kaba taslak da olsa doldurulmakta idi.

Tanzimata gelinceye kadar, madenler, hanedana ait ve darphaneye bağlı olarak idare edilmmişti. 1839 tarihinde, hazinelerin birleştirilmesine girildiği sırada ise tamamen devlet hazine-

sine devredilmişlerdir. 1858 tarihli arazi kanunnamesinde madenler ile alâkah olarak konulmuş olan hükümler, önceki kitabımızda açıklanmıştır.

Abdülhamit II. devrinde, madenler hakkında birisi 1878'de diğeri 1885 ve nihayet sonuncusu da 1906 olmak üzere üç nizamname neşredilmiştir. Bu yeni nizamnamelerle maden için yapılacak araştırmalar, mülkiyet ve tasarruf şekilleri, yabancılara verilecek imtiyazların şartları ve madenlerden alınacak vergiler belirtilmiştir.

Bu nizamnameyi yürütmek ve devlete, devletce işletilmekte olan madenlerden gelir sağlamak münasebetiyle yukarıda ziraat bölümünde işaret edilen "Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti" kurulmuş ancak Abdülhamit II.'nin bu konularla şahsi alâkasından dolayı bu Nezaret Nazırı Vükelâ Heyeti dışında bırakılmıştır. Bu suretle "madenler" konusunun doğrudan doğruya bir hükümet konusu haline gelmesi önlenmiştir. Bunun tabii bir neticesi olarak da devletce işletilmekte olan madenler ihmal edilmiş ve maden imtiyazı verilmesi de çeşitli suistimallere konu olmuştur.

"Madenlerden gereği gibi faydalanmak için işten anlar mühendisler kullanmak, madenlerin içinde çalışma ve taşıt araçları bulundurmak, iskelelere kadar muntazam yollar yapılması şart iken bizde bunların hiçbirisi mevcut değildir".³⁸⁶ demek suretiyle Sait Paşa hâtıratında, madenlerin halinden şikâyet etmektedir. Aynı hâtıratıta, aynı konu üzerinde şu bilgi de verilmiştir : Sait Paşa, maden mühendisi yetiştirilmesi için 1882'de bir okul binası yaptırır. Fakat okulun açılmasından önce sadrazamlıktan çekilir. Yapılmış olan bina da bunun üzerine Maliye Nezaretinin kalemlerine tahsis edilir. On yıl sonra Paşa tekrar sadrazam olunca, Maden Mektebi kurulması işini tekrar ele alır. Komisyonlar kurar, lâyhalar tanzim ettirir, fakat bundan bir şey çıkmaz. . . Bu şartlar dahilinde Osmanlı maden teşkilâtı ve madenleri mühendissiz çalışır. Gerçi Ziraat, Orman ve Madenler Nezaretinde bir de "Maden Fenni Heyeti" ve bu heyette de bir tek mühendis vardır. Fakat Paşa'ya göre bu mühendis o kadar yetersizdir ki, fennî raporu, heyetin kâtipliğinden yetişmiş olan üyeler tarafından yazılmaktadır.

³⁸⁶ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. II., K. 2, s. 7.

Memlekette ve memleketin ihtiyacı için mühendis yetiştirmek mümkün olamayınca, Abdülhamit II.'nin adına işletilmekte olan madenler için biri Avrupa'dan diğeri Amerika'dan iki mühendis getirilir. Fakat bunlar işe başhya dursun, maaşlarının nereden verileceği yolunda, Padişahın hazinesi ile devlet hazinesi arasında bir de yazışma başlar. Nihayet padişah da bu mühendislerin ne yaptıklarını öğrenmek ister ve Sait Paşa'ya "bunları görünüz" diye talimat verir. Paşa Avrupa'lı mühendisi bulduramaz ise de Amerikalı ile konuşur. Ve bu husustaki tepkisini de şöyle anlatır. . "Bu mühendis zeki, mesleğine âşık ve bağlı görünüyordu. Yazık ki verdiği lâyihaların hiçbirini ele alınmamış. Binaenaleyh tavsiyelerinin hiç birisinin yürütülmediğini acıklı bir dil ile söyledi. Şimdiye kadar aldığı maaşın boş yere olduğunu, ve bu mahiyette bulunan bir memurluğu, işgal etmekten vicdan azabı duyduğu için istifasının kabulünü rica etti.³⁸⁷

Madenlerin keyfî surette idare edilmek suretiyle devlet için meydana gelen zararlar hakkında da pek çok örnekler göstermek mümkündür. Bilindiği gibi devletce işletilmekte olan madenler hasılatının bir kısmı ordu ihtiyacı için kullanılırdı. Abdülhamit II. devrinde, madenler nazırı bulunan Selim Melhame Paşa top dökülmesi için tophanenin muhtaç olduğu bakırı vermiyerek; hükümete danışmaya da lüzum görmeden ve borsa fiyatını da dikkate almayarak Avrupa'ya satmıştır.³⁸⁸

Bu keyfî idare cümlesinden olarak, maden imtiyazları mevcut kanun ve nizama aykırı olarak Padişaha bağlı kimselere verilmiştir.³⁸⁹

Devlet Maden İşletmeleri

Yukarıda, işaret edilen şartlar dahilinde, Abdülhamit II. devrinde, devlet eli ile işletilmiş olan çeşitli madenler şunlardır: Ereğli Kömür madeni, Erkanî bakır ve demir madeni, Bulgardağ altın ve gümüş madeni, Gümüş - Hacıköy simli gümüş madeni, Eskişehir lüle taşı madeni, Ankara kil madeni, Irak zift ve petrol madenleri.

Mahmut II. devrinde, keşfedilmiş olan Ereğli Kömür Madeni, Abdülhamit II. devrinde madencilere ihale edilmek suretiyle

³⁸⁷ Sait Paşa'nın hâtıratı, c. II., K. 2, s. 8.

³⁸⁸ Aynı eser, c. II., K. 2, s. 19.

³⁸⁹ Aynı eser, c. II., s. 401.

işletilmekte ve yılda 400.000 ile 500.000 ton arasında kömür istihsal edilmektedir.

Yirmi asırdan beri işletilmekte olan Ergani Bakır madeni de aynı yolda işletilmek suretiyle 6000 ton kadar istihsal yapılmaktadır. Bulgardağ, altın ve gümüş madenlerinden de yılda 5-6 kilo altın ile bir miktar gümüş istihsal edilmekte idi. Gümüş Haçköy işletmesinde ise istihsal, masrafı korumadığından 1898 de bu maden terkedilmiştir. Eskişehir lülecî taşı ile Ankara kili işletmelerine gelince, bunlar önceki madenler gibi, önemli bir istihsal vermemektedir. Irak petroleri de böyledir. Abdülhamit II. tarafından hassa hazinesine devredilmiş olan bu zengin madenler, küçük ırmaklar halinde akmakta ve bazı yerlerde gölekler teşkil etmelerine rağmen, çok iptidai usullerle işletilmekte ve yılda ancak 1000 lira gibi devede kulak kabilinden bir gelir sağlamaktadır.

Yabancı maden şirketleri Devlet, asırlardan beri kendi kontrol ve mura-kabesi altında işletmekte olduğu madenleri modern bir hale getirmekten âciz kaldığı için yeni madenler arayıp bulmak ve işletmeler kurmak yoluna gidemezdi. Bu sebeple madencilikğin gelişmesi için yabancı sermayesinden faydalanmak cihetine gidilmiş ve 1887 ile 1896 tarihleri arasında yabancılara maden imtiyazları verilmiştir. Bu suretle 1887'de Karesi vilâyetinde, Sultançay mevkiindeki Boraks madenlerini işletmek amacıyle merkezi Londra'da olmak üzere Borax Company Limited kurulmuştur. Bunun yıllık istihsali 1500 ton kadardır. 1891'de Yanya vilâyetinde beton ve asfalt işletmek imtiyazı bir Fransız şirketine, 1892'de Balya ve Kara Aydın simli kurşun ve linyit kömürlerini işletmek imtiyazı da "Balya ve Kara Aydın Anonim Osmanlı Şirketi"ne verilmiştir. 1900'da yıllık istihsal 52598 tondur. 1893 de Selânik vilâyetinde Kesindire mevkiinde manganez ve kurşun madenleri, 1896'da da Ereğli'de kömür madeni işletmek üzere birer Anonim şirketi kurulmuştur. Bunlardan birincisinin 1900'de yıllık istihsali 42.000 ikincisinin de 25.000 ton kadardır.

Yerli, yabancı ve anonim olarak işlemekte olan bütün bu madenlerin devlete sağladığı gelir 80.000 lira kadardır.

11. BAYINDIRLIK (NAFİA)

BAYINDIRLIK POLİTİKASI VE TEŞKİLÂTI

Gülhane Hattı Hümayununun ilânından itibaren devletin bir bayındırlık politikasına sahip olması gerektiği bazı devlet adamları tarafından kavranmış ve bunun neticesi olarak bayındırlıkla alâkalı cihaz birtakım hareketlere girişilmiştir.³⁹⁰

Abdülhamit II. devrinde bu konulara ilgili gösterilmesine devam edildiği görülmekte ise de, devrin şartları ve İmparatorluğun ihtiyaçları ile uygun bir bayındırlık politikası tesbit edilememiş ve dolayısıyla bayındırlık alanında da büyük işler başarılamamıştır. Bu sebeptendir ki devrin, konu ile alâkalı özelliklerinden birini ve başkasını şikâyetler teşkil etmiştir. Halk, devlet adamlarından bazıları ve yabancı devletler, hepsi bayındırlık işlerinin gereği gibi ele alınıp yürütülmemiş olmasından şikâyetçidir.

Halkın başlıca şikâyeti, yol yokluğudur. Halk edebiyatının çeşitli örneklerinde bu yön, çoğu gere bir ıstırap bazan da bir isyan ifadesi ile açıklanmıştır. Devlet adamlarının şikâyeti ise çok daha geniş konuları içine almaktadır. 1880'de bayındırlık Nazırı olan Hasan Fehmi Paşa, sadrazama şu suretle dert yamaktadır : "Hükümetin yollar, şimendiferler, nehirlerin ve sahillerin ıslâhı, bataklıkların kurutulması gibi en lüzumlu teşebbüslere girişmek enerjisini göstermemiş olduğunu inkâr etmiye yer yoktur. Böylece memleketin geniş kaynakları kullanılmaz halde kalmıştır. Halbuki toprakları çok daha az elverişli olan birçok hükümetler milli servetlerini değerlendirmek için hiçbir şey ihmal etmemişlerdir. Akar sularımız, endüstri ihtiyaçları ve sulama kanalları için hareket ettirici kuvvet vazifesini görecek yerde, boş yere denize dökülmektedir. Limanlarımız günden güne dolmaktadır. Çok azında rıhtım, depo ve ticarete lüzumlu tesisler mevcuttur. Kurutulması düşünülen bataklıklar şehirlerimizin kapılarına kadar uzanmaktadır. Mahallî endüstri, yerli iş adamı ve yeter derecede sermaye mevcut bulunmadığından madenlerimizde, ormanlarımızda ve topraklarımızda gömülü bulunan verimli hazineleri meydana çıkarmak için onları yabancı

³⁹⁰ E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII.

sermayeye ve yabancı mühendislere tevdi etmek lüzumu aşikârdır.³⁹¹

Hasan Fehmi Paşa'nın bu şikâyetinden iki yıl sonra Kâmil Paşa Abdülhamit II.'ye sunduğu lâyihasında aynı konu üzerinde durmakta ve şunları demektedir : "Memleket geniş. Halkın serveti az. Şimendifer ve maden işletmek için Avrupa'dan sermayeye ihtiyaç var. Fakat yabancı alâka memleketimizde arttıkça yabancı nüfuzu artar ve bu nüfuzun artması nisbetinde de devletin nüfuzu azalır. Yabancı sermayeleri pek gerekli hallerde acı bir ilâç gibi kullanmalıdır... Yerli şirketlere sermaye verilip Nafia hizmeti arttırılmalı."³⁹² Sait Paşa ile diğer bazı Paşaların da bu gibi şikâyet ve teklifleri vardır. İşin garibi bu şikâyetler bakanlar kurulunda "Vükelâ Heyetinde" tekrarlanmakta idi. Bu suretle meydana gelen şikâyet piramidi şu suretledir. Halk, hükümetten, yani hükümette bayındırlık işleri ile alâkalı Nazırdan, bu Nazır sadrazamdan, sadrazam Vükelâ Heyetinden, Vükelâ Heyeti de asıl memleketi idare eden Padişah'tan şikâyetçi idi. Padişah ise, hem halktan hem de devlet adamlarından şikâyetçi idi. Bu suretle de şikâyetler piramidi bir fasit daire halini almakta ve bu gibi işlerin sorumluluğunun kime ait olduğu bir türlü kestirelememekte idi. Yabancıların şikâyetine gelince, doğrudan doğruya hükümetten olması tabii idi.

Böyle bir durumda, devletin bayındırlık politikasını, sistemli ve programlı bir şekilde tesbit edip yürütmeye imkân yoktu. Yapılacak tek şey, günlük siyasi tesirlere ve Abdülhamid'in kendisine yapılan tekliflere karşı göstereceği anlayışa göre bir yol tutturılmaktan ibaretti. Bu cihet aşağıda Nafia teşkilâtının çalışmasında sırası geldikçe işaret edilecektir.

**Bayındırlık
teşkilâtı**

Abdülhamit II. devrinde Nafia işleri umumiyetle ticaret işleri ile birlikte bir nezaret halinde teşkilâtlandırılmıştır. Bu nezaretin yapısında:

Nafia komisyonu ile şimendiferler, köprüler ve şoseler müdürlükleri vardır. Nafia Nezaretinin bundan başka bir de müsteşarı mevcuttur. Sait Paşa, nafia işleri devlet politikasında ön plânda alınması gerekli işlerden olduğu halde bizde arka plânda bira-

³⁹¹ Charles Morawitz, s. 185.

³⁹² Hilmi Bayur, Kâmil Paşa, s. 90.

kıldığını ve bu işlerin başına ehliyetsiz kimselerin getirildiğini, onların da kendi sorumluluklarına inanmıyarak memleketin terakki ve idaresinden diğer nezaretleri sorumlu tuttuklarını, hâtırâtında yazmaktadır.³⁹³

İstibdat idaresinde liyakat yerine, istibdatının güvenliğini kazanmış olmak esas olduğu için bunda şaşılacak bir şey de yoktur. Bu esasa göre tâyin edilmiş olanların da her şeyden önce şahsi menfaatlerini düşünecekleri tabiidir. Nitekim yine Sait Paşa'nın ifadesine göre, bir aralık Necip Melhame Bayındırlık müsteşarlığına Padişah iradesi ile tâyin edilmiştir. Abdülhamit II., iradede maaş yerini boş bırakarak bunun tesbitini Sadrazam bulunan Sait Paşa'ya bırakmıştır. Melhame, Paşa'ya gelerek 1500 kuruş maaş istemiş Paşa reddedince, "ben yaptırırm" diyerek Abdülhamit II.'ye gitmiş ve Sadrazamın çok bulduğu maaşı daha da fazlası ile ve irade ile ondan koparmıştır.³⁹⁴ Bu suretle de bayındırlık müsteşarına gelen bir zatın kendisini bayındırlık nazırının ve sadrazamın emrinde saymıyarak efendisinin ve kendisinin menfaatine çalışacağı ve bu çalışmadan da bayındırlık konuları için esaslı faydalar sağlanamayacağı kolaylıkla anlaşılır.

Kara yolları Devlet yol konusu ile meşgul olmayı, ilk defa olarak 1856 ıslâhat fermanı ile prensip olarak kabul etmişti. Bir çok prensipler gibi bu da uzun yıllar kâğıt üzerinde kaldıktan sonra 1869'da, bir nizamnamenin meydana getirilmesine teşebbüs edilmiştir. Bu nizamnameye göre, yapılacak yollar dört bölüme ayrılmıştır. 1— Vilâyet merkezlerinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına giden yollar, 2— vilâyetler ve sancaklar arasındaki yollar. 3— Kazalar arasında ve kazalardan büyük şoselere ve demir yollarına giden yollar. 4— Nahiye veya köy yolları.

Bu kadar geniş bir yol programının tatbiki, teşkilâta, paraya ve sıkı bir çalışma ile murakabeye bağlı idi. Teşkilât bir tarafa bırakılarak ilkin, paranın teminine girişildi. Ve bu maksatla yol inşaatında çalışmak mecburiyeti kondu. 16 ile 60 yaş arasında bulunan erkek nüfusun, yük ve araba hayvanlarının beş yılda 20 gün, yol inşaatında çalışacaklardı. Çalışmak istemiyenler,

³⁹³ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c, II., K. 2, s. 15-16.

³⁹⁴ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c, II., s. 102.

bedel verecekti. Bu tedbirlerin tam olarak yürütülmesine geçilmeden, 1875'de yol inşaatında çalıştırılmak mecburiyeti kaldırıldı.

1879'da Sait Paşa'nın sadrazamlığı zamanında, yol inşaatında çalışmak mecburiyeti tekrar kondu. Paşa, bu sayede ve iki üç sene içinde Anadolu'da ve Rumeli'de yaptırmış olduğu şoselerin 5000 kilometreye vardığını söylerse de bunların adlarını söylemez. 1891'de yol mükellefiyeti yerine, para ödeme esası kabul edildi. Bu esasın yürütülmesinde çeşitli güçlüklerle rastlandıktan başka, valiler toplanan parayı da yol inşaatında sarfetmedikleri için yol problemi tekrar ihmal edildi. Abdülhamit II. devrinde, yüzlerce vali arasında, yol konusunda ad bırakan tek vali Rifat Paşa'dır ki, Sivas'ta vazife gördüğü sırada bazı yollar yaptırmıştır. Bu zat Sadrazam olunca da bütün valilere gönderdiği bir tamimde "her şeyden evvel ve her şey için yol"³⁹⁵ parolasını vermek suretiyle yola vermekte olduğu önemi belirtmiştir. Tabii bu parolanın da tesiri fazla olmamış ve yol yaptırmak bir görev değil bir hamiyet işi olup kalmıştır. Bu cihet zaten İstanbul vilâyeti yollarının durumundan da belli idi. Hattâ İstanbul'un yolları bile, sarayların önünden geçenler müstesna, arabaların kolayca gidip gelmesine elverişli değildi. Şiddetli yağmurlar halinde bu yollardan çoğu dere halini alır ve halk hâmal sırtında bir taraftan öte tarafa geçerdi.

Denizyolları Önceki devirlerden, Abdülhamit II.'ye düzenli bir denizyolları politikası geçmemiştir. Abdülhamit II. devrinde de böyle bir politikaya önem verildiği görülmemiştir. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ile irtibatı yabancı gemilerle yapılmakta, hattâ Osmanlı limanları arasında bile yabancı kumpanyalara ait gemiler gidip gelmektedir.

Osmanlı sahilleri liman yapılmıya elverişli koy ve körfezlere sahip olmakla beraber hükümet, liman konusu ile meşgul olmayı ve hattâ İstanbul ve Selânik gibi tabii sayılabilecek limanlar ve rıhtımlarda yükletme, boşaltma ve mal muhafaza etmiye yarıyan tesisler meydana getirmeyi düşünmemiştir. Avrupalılar Osmanlı İmparatorluğu'nun kendileri için kârlı bir pazar haline

gelmesinden sonra bu iş ile de alâkadar olmaya başlamışlar veya doğrudan doğruya imtiyazlar elde etmek veya elde edilmiş imtiyazlara iştirak etmek suretiyle faaliyette bulunmuşlardır.

Bu cümleden olarak ³⁹⁶ da “İstanbul Rıhtım ve Antrepoları Anonim Şirketi” kurulmuştur. Şirket imtiyazı 80 yıl müddetle Mikâil Paşa’ya verilmiştir. Sermayesi 23.000.000 franktan ibarettir. Yetkisi İstanbul cihetinde, Sirkeci’den Unkapanı köprüsüne, Rumeli tarafında da Tophane’den aynı noktaya kadar olmak üzere Haliç’in iki tarafında rıhtım kurmak ve işletmek, inşa edilecek rıhtım boyunca, depolar, entrepolar, doklar kurmak, tramvaylar işletmek, denizden kazanılacak araziye satmaktır. Bu iş için gerekli arsalar istimlak ile sağlanacak, şirket, hazineye gelirinin % 10 nunu terkedecek, hükümet dilediği takdirde kırk yıl sonra bütün tesisleri satın alabilecektir. ³⁹⁶ Bu büyük imtiyazın yalnız Karaköy köprüsüne kadar giden kısmı tamamlanarak diğer kısımlar tarafların anlaşması ile terkedildi.

1901’de Abdülhamit II., Galata ve İstanbul limanlarının devletce satın alınması için vükelâya gerekli işlemin yapılmasını emretti ise de Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ile Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa’nın, muhalefeti üzerine iş sürüncemede kaldı. Padişah nihayet bu iki zatı ayrı ayrı çağırıp ikna etti, fakat bu sefer Sadrazam Sait Paşa ile şirket temsilcileri arasında çıkan ihtilâf yüzünden satış muamelesi tamamlanamadı ³⁹⁷. Buna da sebep hükümetin 30 milyon frank teklif etmesine mukabil şirketin 45 milyon istemesi idi. Bu ihtilâf diplomatik bir hâdiseye yol açtı. Hissedarların çoğu Fransız olduğundan Fransız elçisi, menfaatlerini savunmak için müdahale etti. İmtiyaz fermanında ihtilâfların Osmanlı mahkemelerince görüleceği kaydının tesbit edilmiş olduğu için bu müdahale mesnetsizdi.

1857’de bir fermanla Joseph Moutran adlı bir Beyrutlu ile ortaklarının “Beyrut limanı, rıhtımları ve antrepoları Osmanlı Kumpanyası” na Beyrut limanını inşa, idare ve işletmek imtiyazı verilmişti. Bu zatın ortakları Osmanlı Bankası, bir Paris, bir Holânda bankası, Mesajeri Maritim kumpanyası ve Beyrut, Şam yolu Osmanlı kumpanyası idi. Kumpanyanın sermayesi beş mil-

³⁹⁶ E. Pech, Manuel des Sociétés Anonimes Fonctionnant en Turquie.

³⁹⁷ Sait Paşa’nın Hâtıratı, c. II., s. 285-286.

yondu. Fakat gerekli hallerde bu arttırılabilecekti. 1894'den itibaren, kumpanya bu limandan esaslı gelir sağlamaya başlamıştır.

1867'de bir yabancıya verilmiş olan rıhtımları inşa ve idare imtiyazı, 1 yıl sonra limanı inşa etmekte olan Marsilya'lı bir müteahhide devredilmiştir. İnşaat 1880'da ikmal edilerek liman işletmiye açılmıştır. Abdülhamit II., diğer limanlar için yaptığı gibi İzmir limanını da hassa hazinesine intikal ettirmek için satın almak istemiş ise de bu teşebbüsünde muvaffak olamamış ve 1891'de imtiyaz mukavelesi şirket lehine olarak yenilenmiştir.

Abdülhamit II., bir taraftan "Osmanlı" vasfını taşımasına rağmen yabancı sermaye tarafından beslenen liman ve liman tesisleri şirketlerini, tasfiye edip devletleştirmeye çalışırken öte yandan da 1888'de bir irade ile Hassa hazinesine imtiyazı verilmiş olan Selânik limanını inşa etmek işini, hazinenin de ortak bulunduğu bir şirkete devretmiştir. Bu iş için Edmont Bartissol adında bir Fransız memur etmiş ve şirket 1897'de kurulmuştur. İnşaat bir yıl sonra başlamış ve 1902'yi takip eden devirde ikmal edilmiştir.

Bu limanlardan başka İzmit civarında, Derince limanını inşa etmek imtiyazı 1895'de bir Alman firmasına verilmiş ve liman 1896'da işletmiye açılmıştır. 1899 da da Haydarpaşa limanını inşa ve işletmek imtiyazı Anadolu Şimendiferleri kumpanyasına verilmiş, inşaata bir yıl sonra başlanmış ve 1904'de ikmal edilmiştir.

Deniz ticaret filosu

Abdülhamit II. devrinde, limanların anonim şirket ve kumpanyalara imtiyaz verilmek suretiyle geliştirilmesi yanında, Osmanlı deniz ticaret filosunun gösterdiği manzara şudur. Bu "İrade-i Mahsusa" özel idareye bağlı bulunmaktadır ve Bahriye Nezaretine tâbidir. Önceleri bu filo Hassa hazinesi tarafından idare edilmekte iken Abdülaziz devrinde, sözü geçen özel idare kurulmuştur.

Abdülhamit II. devrinin başlarında ticaret bahriye filosu: yolcu vapurları, Tuna nehrinde sefer yapan vapurlar ve şilepler olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Yolcu vapurlarının sayısı 23 kadardır. En büyüğü 863 ton, en küçüğü de 183 tondur. Bunlardan 9'zu İngiltere'de, 12'si Tiryeste'de, biri Musul'da, bir diğeri de İstanbul tersanelerinde yapılmıştır. İstanbul tersanesinde yapılmış olanın denize indirilme tarihi 1848 olup 183 tondur. Bu kısa

izahattan da anlaşılıyor ki, Selim III. devrinde, faaliyette bulunan ve yüzlerce gemi inşa eden 9 Osmanlı tersanesi faaliyetlerini azaltmışlar, savaş donanması için 150 tonu geçmiyen birkaç motörle bu arada bir de yoleu gemisi yapmışlardır.

Yaşları eski, süratleri az olan bu gemilerin dış hatlara işlemesi beklenemezdi. Bu sebeple Boğaziçi'nde, Marmara'da ve Karadeniz'de Trabzon'a kadar gidip gelmekte idiler. Seferler gayrı muntazam olduğu için halk şikâyetçi idi ve yabancı vapurlara rağbet ediyordu. Tuna nehrinde işliyen gemilere gelince bunlar 9 kadardı. Şilepler ise en büyüğü 550 tonluk olup zahire taşımaya tahsis edilmişlerdi. İşte koca Osmanlı İmparatorluğu deniz ticaret filosu bundan ibarettir. Abdülhamit II. devrinde, bu teknelere aynı cinsten birkaç adet daha eklenmekle iktifa edilmiş ve İmparatorluğun ihtiyaçlarıyla uygun düşecek bir deniz ticaret filosunun meydana getirilmesi düşünülmemiştir.

Demiryolları Demiryollarının önemi daha Abdülmecit devrinde

kavranmış ve imtiyazlar verilmek suretiyle raylar döşenmiye başlanmıştı. Bu, Abdülaziz devrinde de devam etti. Bu suretle Abdülhamit II. devrine demir yolculuğu siyaseti bir gelenek olarak geçmiş oldu. Abdülhamit II., önceden yapılmış olan demiryollarıyla ilgilendiği gibi yenilerinin de yaptırılmasına çalıştı, bu sebeple devrinin demiryolculuk bakımından özelliğini belirtmek için bu yolların; Anadolu, Rumeli, Suriye ve Arabistan bölgelerinde yapılış sırasına göre incelemenin uygun olacağı düşüncesindeyiz :

**Anadolu Demir-
yolları "İzmir-
Aydın Demir-
yolu"**

Bu hattın imtiyazı 1856'da bir İngiliz kumpanyasına verilmiş ve on yıl sonra hat işletmiye açılmıştı. Abdülhamit II. devrinde bu kumpanya ile üç yeni mukavele yapılmak suretiyle İzmir-Aydın demiryolu uzatıldı. Bu suretle 1881'de

Aydın-Kuyucak yolu işletmiye girdi. 1882 de aynı yol Saraköy'e, 1888'de de Dinar ve Denizli'ye uzatıldığı gibi Tire ve Ödemiş yolu da yapıldı. Böylece 73 kilometre uzunluğunda olan İzmir-Aydın demir yolu, Abdülhamit II. devrinde 442 kilometre ilâvesi ile 515 kilometreye varmış oldu.

İzmir - Kasaba ve temdidi demiryolları İzmir - Kasaba demiryolu imtiyazı, 1863'de, Edward Price adında birisine verilmişti, fakat bu imtiyaz bir yıl sonra bu zat tarafından bir İngiliz kumpanyasına devrediliyor ki, bu kumpanya marifetiyle hat inşa edilerek 1866'da işletmeye açılıyor.

Abdülhamit II. devrinde (1885) de aynı kumpanya, sözü geçen hattı Alaşehir'e kadar uzatarak onun işletmek hakkını elde ediyor, yine aynı kumpanya, üç yıl sonra hükümet adına Manisa-Soma hattını inşa ediyor ve 1893'de, sözü geçen hattın imtiyazını George Nagel adında birisine devrediyor ki, bu zat Alaşehir-Afyon Karahisar hattını inşa ve işletmek hakkını da hükümetten elde ediyor. Fakat bütün bu imtiyazlarını, merkezi Paris'te kurulan İzmir - Kasaba ve temdidi demiryolları kumpanyasına 1894'de sattığı için bu yıldan itibaren kumpanya Fransız karakteri iktisap ediyor ve hat 1897'de ikmal edilerek işletmeye açılıyor. Böylece 516 kilometrelik İzmir - Kasaba ve Alaşehir; Alaşehir - Afyon Karahisar demiryolu şebekesi meydana geliyor.

Mudanya - Bursa demiryolu Bu hat Abdülaziz devrinde, dar hat olarak inşa edilmiye başlanmış ise de ikmal edilememiştir. Abdülhamit II. devrinde, 1891'de imtiyazı bir yabancıya verilmiştir. Bu zat bir Anonim Osmanlı Şirketi kurmak suretiyle hattın inşasını ikmal ederek 1892'de işletmeye açmıştır. Hattın uzunluğu 45 kilometredir.

Anadolu demiryolları Abdülaziz devrinde, İstanbul'dan başlamak, Anadolu'yu ve Arabistan yarımadasını, Basra körfezine kadar uzanmak üzere bir demiryolu inşa etmek fikri doğmuştu. Buna bir başlangıç olarak Haydarpaşa-İzmit hattı hükümet tarafından yapılmış ve fena şartlar ile idare edilmiş olduğu için hattın İzmit'ten öteye uzatılmasına teşebbüs edilmemiştir. Hattâ bu sebeple hükümet hattı işletmek hakkını bile İngiliz müteahhitlerine devretmişti.

Abdülhamit II. devrinde 1888'de bu hattı İzmit'ten Ankara'ya uzatmak ve işletmek imtiyazı Alfred Kaula adında birisine verildi. Bu zat merkezi Berlin'de olan Deutsche Bank adına hareket etmekte idi. Bu banka diğer bir Alman bankası ile anlaşarak ve Alman sermayesi ile "Anadolu Demiryolları Şirketi"ni kurdular. 1889 da başlayan inşaat vaktinden önce ikmal edilerek 27 Aralık 1892

de Ankara hattı işletmeye açıldı. Bu başarısı üzerine sözü geçen kumpanya adına Ankara-Kayseri ve Eskişehir-Konya hatlarını inşa etmek imtiyazı verildi. Birinci hattın inşasına başlanamadı ise de Eskişehir - Konya ve Kütahya iltisak hattı (445 kilometre), inşa edilerek 1896'da işletmeye açıldı. 2 yıl sonra da 9 kilometre uzunluğunda olan Arifiye - Adapazarı hattı inşa edilip işletmeye açıldı.

Mersin-Tarsus-Adana demiryolu Bu arada, Anonim bir Osmanlı kumpanyasına imtiyazı 1883'de verilmiş olan 67 kilometre uzunluğundaki, Mersin-Tarsus ve Adana demiryolu inşa edilmiş ve 1886'da işletmeye açılmış bulunuyordu.

Konya-Bağdat ve Basra hattı Osmanlı demiryolları içinde, imtiyazının verilmesinde diplomatik münakaşalara, siyasi faaliyetlere kapı açan ve dünya umumî efkârını en çok meşgul etmiş olan bu hat olmuştur. İstanbul'u, Basra'ya bağlamak fikri İngiltere'de daha XIX. yüzyılın ilk yarısında doğduğu halde 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgalinden sonra İngilizler bu fikrin gerçekleşmesinde fazla istekli görünmemişler ve teşebbüsü Almanlara bırakmışlardır.

Bu yolun, ilkin, Ankara ve Kayseri üzerinden yapılması, Osmanlı hükümetince düşünülmüştü. Fakat Rusların bu istikametten bir yol yapılmasını mahzurlu görmeleri ve İstanbul'da baskı yapmaları üzerine 1899'da Anadolu demiryolları kumpanyası idare meclisi reisi doktor Siémens'e Konya-Basra demiryolu imtiyazı prensip itibariyle verilmiştir. 1902'de ise bu husus bir hattı hümayun ile de tekit edildiği için imtiyaz gerçekleştirilmiştir. Bu hattın Konya-Ereğli kesiminin açılışı 1904'de ve Ereğli-Bulgurlu kesimi de Abdülhamit II. devrinin son yıllarında ikmal edilmiştir.

Rumeli'de Demiryolları Abdülaziz devrinde, Rumeli'de demiryollarının inşası imtiyazı Baron Hirsh adında bir bankere verilmişti. Ancak bu imtiyaz, çeşitli ihtilâflar sebebiyle değişikliğe tâbi tutulmuş ve Berlin kongresi arifesinde, yani Abdülhamit II. devrinin ilk yıllarında Hirsh tarafından ikmal edilen hatların uzunluğu 1.145 kilometreden ibaret olup şu kesimlere inhisar etmiştir :

İstanbul — Edirne
 Edirne — Filibe — Yanbolu — Belova
 Tırnova — Yanbolu (Şumlu'ya doğru)
 Edirne — Dedeağaç
 Selânik — Üsküp
 Üsküp — Metroviçe

Hükümet ile Hirsh arasında çıkan ihtilâf sonunda, bu şebeke hükûmetin malı olmuştur ve “Şark Demiryolları Kumpanyası” adını taşıyan bir kumpanyaya bu yolların idaresi verilmiş, 1885 ile 1888 yılları arasında, Selânik — Üsküp hattı Belgrad'a ve İstanbul — Belova da o suretle uzatılmış ve böylece İstanbul, Selânik, Viyana ve Paris'e bağlanmıştır.

Suriye ve Arabistan demiryolları Abdülhamit II. devrinde, bu bölgede yaptırılmış olan demir yolu şebekesine gelince, şu hatlardan ibaret olduğu görülmektedir (Toplamı 2241 kilometre).

Hicaz Demiryolları :
 Beyrut — Şam
 Riyak — Halep
 Trablus-Şam — Humus
 Yafa — Kudüs.

Yukarıda işaret edilen hatların bazıları hükümet tarafından yapıldığı halde sonradan kumpanyalara devredilmiştir. Bütün bu hatlardan yalnız Hicaz hattı devlet tarafından idare edilmiye devam olunmuştur.

Abdülhamit II. ve demiryolu siyaseti Yukarıda işaret edilen hatların inşası ile alâkalı mali ve teknik teferruatı bu kitapta göstermiye imkân yoktur. Bu sebeple biz burada Abdülhamit II. devrinin demiryolculuk siyaseti hakkında birkaç genel düşünce ifade etmekle yetineceğiz.

Bu hususta beliren ilk nokta bilhassa Anadolu'da ve Suriye ile Arabistan'da birçok demiryolu hattının yapılmış olmasıdır. Abdülhamit II. devrinin çeşitli alanlardaki faaliyetleri gözönünde tutulup da en önemlisine göre bu devre bir isim vermek lâzım gelirse, tereddütsüz denebilir ki onun devri demiryolları inşa ettirip işletmek devridir.

Ancak Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durum, demiryolculuk ile alâkalı teşebbüslerin yabancılar tarafından yapılmasına sebep olmuştur. Bu sebeple Osmanlı hükümeti, kendiliğinden bir demiryolları programı meydana getirememiştir. Gerçi birkaç hattın inşasına girişmiş ise de onları da ikmal edip işletemediğinden -Hicaz hattı müstesna- yabancı kumpanyalara devretmiştir. Şu halde, Osmanlı demiryolları, Padişah tarafından imtiyazlar verilmek suretiyle yabancı, bilgi, teknik ve sermayesinin bir eseri olmuştur.

Abdülhamit II., demiryolculuk teşebbüsünün yabancıardan geldiğini şu suretle ifade etmektedir : “Demiryolu inşaatı imtiyazı elde etmek için bana fasılasız tekliflerde bulunmaktadır. Paşalarım da bu tekliflerin kabulünü menfaatleri olduğu için hararetle tavsiye ediyorlar”³⁹⁸. Padişahın burada paşalarına yaptığı telmih bir iltifat olmaktan uzaktır. İmtiyazları destekleyen paşaların her şeyden önce, alacakları komisyon ile alâkalı olduklarını nazik bir şekilde işaret etmek istemiştir.

Abdülhamit II.’ye göre, demiryollarının inşası her şeyden önce, stratejik ve askeri bakımdan gerekli idi. Harp ilânında veya isyan çıkması halinde kolay bir seferberlik imkânı bulunmuş olacaktı. Fakat aynı kolaylığın memleketin yabancı bir devlet tarafından istilâsı bakımından mevcut olacağını düşünen Padişah, hudut bölgelerinde demiryolu yapılmasına taraftar değildi.³⁹⁹ Aynı düşünce Osmanlı askeri otoriteleri tarafından da kabul edilerek yapılacak hatların, düşman filoları tarafından tahrip edilmemesi için mümkün olduğu kadar sahillerden uzak geçirilmelerini istemişlerdir.⁴⁰⁰

Abdülhamit II., bundan başka, siyasi âmilleri de gözönünde bulundurmıştır. “Şimendiferlerimizin inşasını bir dereceye kadar güvenle tevdi edeceğimiz tek devlet Almanya’dır”⁴⁰¹ derken şu mucip sebebe dayanmıştır: Almanya’nın Türkiye’deki menfaatleri mali ve iktisadidir. Halbuki Osmanlı hükümeti Rusya’ya, Karadeniz sahillерinde ve Erzurum bölgesinde, demiryolu

³⁹⁸ Ali Vehbi, adıgeçen eser, s. 111.

³⁹⁹ Ali Vehbi, adıgeçen eser, s. 111.

⁴⁰⁰ Sait Paşa’nın Hâtıratı, c. II., s. 197.

⁴⁰¹ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, s. 111.

inşa etmek imtiyazı vermek zorunda kalmıştır. Gerçi bu inşaat başlamamıştır. Fakat ne de olsa, Rus tehlikesini Anadolu'ya yaklaştırmıştır. Öte yandan, İngiltere 1882'de Mısır'ı işgal etmiş ve Arap yarımadasına yaklaşmıştır. Rusya ile İngiltere'nin "Şark Meselesinde" Osmanlı İmparatorluğu aleyhine, bir anlaşmaya varmaları ise, Osmanlılar için bir felâket olacaktır. İşte bu felâketi önlemek için Abdülhamit II., Anadolu'dan geçip Basra'ya kadar uzanacak ve Alman menfaatlerini temsil edecek demiryollarını, Rus ve İngiliz tehlikesine karşı bir set gibi kabul etmektedir. Fakat bu noktada bir endişesi vardır ki o da Alman diplomasisinin, İngiliz diplomasisi tarafından atlatılmasından ibarettir.⁴⁰² Abdülhamit II., demiryolculuk siyasetini, kendisine atfetilmiş olan terakki düşmanı isnadına karşı bir silâh olarak da kullanmıştır.⁴⁰³

Yabancı şirket ve kumpanyalar tarafından inşa edilmiş demiryolları münasebetiyle işaret edilmesi gerekli bir nokta da şudur. Bu demiryollarının inşası imtiyazı verilirken, bir kısmı için kilometre garantisi olarak hükümetçe bir para verilmesi kabul edilmiştir. Bu para kilometrenin artması ile mütenasip olarak artmıştır. 1889'da 92 kilometre için 165.568 Türk lirası verildiği halde 1901'de 2.269 kilometre için 15.359.446 lira verilmektedir. Hükümet kilometre garantisi vermeyi kabul ederken, demir yollarının yapılması ile ziraat ve ticaretin gelişeceğini ve bu yönlerden temin etmekte olduğu varidatın da geniş ölçüde artacağını hesaba katmıştır. Halbuki bu hesap tam olarak gerçekleşmemiştir. Memlekette seyahat için mürur tezkeresi diye bir usulün tatbik edilmekte olması, bir Türk limanından diğerine gönderilen mallar üzerinden bir iç gümrük alınması, demiryollarının geçmekte olduğu bölgelerde endüstrinin geliştirilmemiş olması, demiryollarından beklenen istifadelerin tam olarak sağlanmasına engel olan başlıca âmiller olmuştur.

Yukarıda işaret edilen demiryolları arasında Abdülhamit II.'nin en çok önem vermiş olduğu, Hicaz demiryollarıdır. "Hicaz demiryolunun inşası benim eski rüyamdır"⁴⁰⁴ demektedir. Hik-

⁴⁰² Aynı eser, s. 47.

⁴⁰³ Aynı eser, s. 54-55.

⁴⁰⁴ Aynı eser, s. 90.

met Bayur, bu eski rüyadaki maksadı şu suretle anlatmaktadır : “1901 yılında Hicaz demiryolunun yapılmasına başlanacaktır. Maksat hem Hicaz’ı demiryolu ile merkeze bağlamak hem de hacılar nezdinde ve İslâm dünyasında Halife lehine propaganda yapmaktır. 1500 kilometre kadar uzunlukta olan demiryolu Eylül 1908’de Medine’ye varacak ve Şam’ı Medine’ye, Havran’ı da Der’a’ya Hayfa yoluyla de denize bağlayacaktır. Bu iş için Osmanlı ülkesinde ve bütün İslâm âleminde ianeler toplanmış ve Osmanlı ülkesinde bazı vergi ve pullar ihdas edilmiştir. Bu demir yolunun yapılması birçok Türk mühendis, usta ve işçilerinin yetiştirilmesine de vesile olmuştur”⁴⁰⁵.

Abdülhamit II., devlet eliyle yapılmış bu hattın inşasında İzzet Paşa’yı övmektedir. Bu vesile ile hattın, terakkiye istidatlı olduğumuzun ve İngiltere’ye kafa tutmaya muktedir bulunduğumuzun da bir delili olduğunu ifade ederek “artık Süveyş kanalına ihtiyacımız kalmıyacağımı da belirtmektedir”.⁴⁰⁶

Sadrızam Sait Paşa’ya gelince, bu konuda Abdülhamit II. nin düşüncesine iştirak etmemektedir. Paşa’ya göre, demiryolu ekonomik ve askerî istifadeler gözönünde tutularak yapılır. Eğer bu iki husustan hiçbirini temin edilemezse yol için sarfedilmiş olan para kaybolmuş demektir. Hicaz hattı ile ise, yolcu ve eşya nakli az olacağı gibi, çöllerin iskânı mümkün olmadığından da bir fayda sağlanamayacaktır. Paşa, bundan sonra askerî bakımdan da bir takım mütalâalara girişerek “bu hattan fayda değil zarar mülâhaza edenler vardır” demektedir.⁴⁰⁷

Sait Paşa’nın bu genel düşüncelerinde mevcut olan hakikat payı ne olursa olsun, Abdülhamit II., demiryolculuğunda her şeyden önce, siyasi düşüncelerle hareket etmekte idi.

**Diğer bayındır-
lık tesisleri**

Abdülhamit II., devrinde demiryolları gibi, büyük sermaye isteyen bayındırlık hareketleri devam ederken, bunlara paralel olarak büyük şehirlerin ihtiyaçları için de gerekli birtakım bayındırlık tesisleri meydana getirilmiştir. Bunlar arasında su, aydınlatma ve taşıt ile alakalı olanlar önemlidir.

⁴⁰⁵ Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. I., s. 144.

⁴⁰⁶ Ali Vahbi, adigeçen eser, s. 91.

⁴⁰⁷ Sait Paşa’nın Hâtıratı, c. II., s. 377.

İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak üzere, modern bir tesis meydana getirmek imtiyazı daha Abdülaziz devrinde, biri Türk diğeri yabancı iki zata verilmiştir. Bu tesis ile terkos gölünden alınan su, Beyoğlu, Galata ve Boğaziçi'nin batı kıyısındaki semtlere verilecekti. Osmanlı - Rus harbinin başlaması, imtiyaz alanlarından bir zatın ölmesi üzerine, sözü geçen tesisin tamamlanması, ancak Abdülhamit II. devrinde 1877'den sonra birçok yerli ve yabancı mali müesseselerin kurdukları Anonim bir şirket marifetiyle olmuştur.

1890 'da merkezi İsviçre'nin Bâle şehrinde olan diğer bir kumpanyaya da İstanbul'un Anadolu sahilinde Erenköy ile civarı bölgelerin su ihtiyacını sağlamak imtiyazı verilmiştir.

1895 'de, İzmir'in su ihtiyacı için gerekli tesislerin kurulması ve işletilmesi bir Anonim şirkete verildiği gibi, daha önce 1891 'de Selânik'in aynı konudaki ihtiyacını sağlamak üzere bir Anonim Kumpanya kurulmuştur.

Büyük şehirlerin su tesislerine paralel olarak aydınlatma tesislerini kurmak ve işletmek üzere de kumpanyalar kurulmuş ve faaliyete geçmiştir. Bu cümleden olmak üzere Kadıköy ve Boğaziçi sokaklarını havagazı ile aydınlatmak için bir Anonim Şirket kurulmuş ve evvelce İzmir'in bu konudaki ihtiyacı için kurulmuş olan bir İngiliz Şirketinin imtiyazı da 1897 'de yenilenmiştir.

Diğer tesisler arasında, tramvay hatları da işaret edilmek gereklidir. Bu konuda bir imtiyaz 1869 'da bir Anonim Kumpanyaya verilmiş ve İstanbul'da Galata - Ortaköy ile Sirkeci - Aksaray tramvay hattı yapılmıştı. Abdülhamit II. devrinde, 1881 de aynı kumpanyaya Galata, Şişli ve Aksaray - Yedikule ve Sirkeci-Topkapı hatlarının inşası imtiyazı da verilmiştir. Keza Selânik tramvaylarını da İstanbul tramvayları gibi, at ile çekilip yürütülmek üzere 1892'de başka bir Anonim Şirkete imtiyaz verilmiştir.

1879 da merkezi Londra'da olmak ve İstanbul'da oteller, evler inşa edip kiralamak üzere bir kumpanya da kurulmuş ve faaliyete de geçmiştir.

"Diğer bayındırlık tesisleri" başlığı altında sıraladığımız bu faaliyetler üzerine şu hususları işaret etmek mümkündür : Şehirlerin su, aydınlatma ve taşıt gibi ihtiyaçlarını karşılamak

üzere, hükümetçe hazırlanmış genel bir plân yoktur. Demiryollarının inşasında olduğu gibi, bu tesisler için de teklifler yabancılar tarafından yapılmıştır. Yabancılar, haklı olarak kâr sağlıyacakları İstanbul, İzmir, Selânik ve Beyrut gibi büyük ve işlek şehirleri gözlerine kestirmişler ve İmparatorluğun diğer şehirlerini düşünmemişlerdir.

Sözü geçen büyük şehirlerde, bayındırlık tesislerinin kurulmasında, gencl prensip özel sermayeden faydalanmak olmuştur. Bunun için de sermaye sahibi veya sahiplerine imtiyaz verilmiştir. İmtiyazlar, Türk veya gayri Türk yerli sermayedarlara verilmiş ise de bunlar, yabancı mali müesseselerle Anonim Kumpanya kurmak suretiyle imtiyaz haklarını kullanmışlardır. Gerçekte bu kumpanyalar ve şirketler içinde imtiyaz sahibi yerli sermayedarların durumu nazar boncuğu kabilinden kalmıştır. Tabii bazı hallerde, bayındırlık imtiyazlarının doğrudan doğruya yabancı kumpanyalara da verilmiş olduğu görülmektedir.

Kendilerine imtiyaz verilmiş olan yabancı ve Anonim Kumpanya ve Şirketlerin mukavelelerinde, her ne kadar hükümet ile aralarında çıkan ihtilâfların, Osmanlı mahkemelerinde görüleceği ifade edilmiş ise de bu prensip, kâğıt üzerinde kalmıştır. Gerçekte imtiyaz sahibi kumpanya veya şirkette temsil edilmekte olan sermayenin çoğuna sahip olan yabancıların mensup bulunduğu devletin İstanbul'daki elçilerinin siyasi himayesine sahiptir. İhtilâflı hallerde bu elçi, mahkemeye gitmek şöyle dursun, meratip silsilesini bile çiğneyerek Padişaha kadar çıkmakta ve tehditler savurmak suretiyle eninde sonunda, ihtilâfı kendi vatandaşlarının lehine halletmektedir. Bu gibi siyasi müdahaleler, hükümeti yeni imtiyazlar verilmesi hususunda çekingen yaptığı gibi, rekabet imkânlarının zayıf bulunması sebebiyle de devlet eliyle bayındırlık tesislerinin kurulmasına veya yerli sermayenin bu gibi teşebbüslere girişmesine de set çekmiştir.

12. TİCARET

TİCARET DURUMU VE ŞARTLARI

Abdülhamit II. devrinde, ticaret durumu, ekonominin diğer dallarının durumu gibi şikâyet konusudur. Şikâyetçilerin başında Padişahın kendisi vardır. "Ticaretimiz inhitat halindedir. Hiç

kimse ticareti ve endüstriyi kalkındırmayı düşünmüyor”⁴⁰⁸ demektedir.

Abdülhamit II. devrinde, kalemi ile ortalığa ışık saçarak cehalet ile savaşmış olan Ahmet Mithat Efendi de memleketin durumunu şöyle tasvir etmektedir: “Ticaretimiz hiç yoktur. Zira toprak mahsullerimizden yalnız çiftçi gibi faydalanıp tüccar gibi faydalanamıyoruz. Tüccar olarak faydalanan cenebilerdir. Ne kendi malımızı başka memleketlere satabiliyoruz ne de başka memleketlerden muhtaç olduğumuz mamulleri kendimiz getirebiliyoruz. İç ticaretimiz de dış ticaretimiz de yabancılar elindedir.”⁴⁰⁹

Halkın ticaret konusundaki davranışı ekonominin diğer dalları için takınmış olduğu davranışın aynıdır. Bu, fatalist bir inanca dayanan kötümser ve âtıl bir davranıştır ki parolası “yevmun cedit, rızkun cedit” “Errızku Allallah” “Bir lokma bir hurka” gibi tekerlemelerden ibarettir.

Osmanlı ticareti bu duruma çeşitli âmillerle düşmüştür. Başlıca âmil, Amerika’nın ve yeni ticaret yollarının keşfi ile batı ticaretinde meydana gelmiş olan değişiklik ve gelişmeyi Osmanlıların takip edememiş olmasıdır. Bu olaylarla Avrupa’da, sermaye terakümü şirket ve kumpanyalar kurulması, ticaret muhasebesi ve hukukunun şekillenmesi gibi olaylar başlamıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren de bunlara büyük endüstrinin gelişmesi gibi ticarete büyük hız veren bir inkılâp meydana gelmiştir, Osmanlı devleti ve halkı, bu olayları görmezliğe geldiği ve müesseselerinin batı müesseselerine üstün bulunduğu inandığı için eski ticaret usullerine bağlı kalmıştır. Bu sebeple de dünya ticaretine yabancı kalınca, cenebilere kapitülâsyonlara, ek olarak ticaret muahedeleriyle daha başka ticaret imtiyazları vermekte bir fenalık görmemiştir. Bu suretle de zaten yabancıları bulunduğu dış ticaretten sonra, memleketin iç ticaretini de yabancılarla teslim etmiştir. Yabancılar, İmparatorluğa bir defa yerleşince, dillerine ve ticaret usullerine az çok vakıf olan Hristiyan tebaası ile de iş yapmışlardır. Bu suretle de Osmanlı devletini idare eden Türklerle İmparatorluğun Müslüman halkı ticaret alanından büsbütün uzaklaştırılmış duruma düşmüştür.

⁴⁰⁸ Ali Vehbi, adigeçen eser, s. 52.

⁴⁰⁹ Türk Ziraat Tarihine Bakışlar, s. 239.

Yabancıların Abdülhamit II. devrinde, Osmanlı ticaretine ne dereceye kadar sokulmuş ve sahip duruma geçmiş oldukları hususunda bir fikir vermek için yukarıda ziraat konusunda işaret ettiğimiz bir iki noktayı burada da tekrarlamak faydalı olur düşüncesindeyiz. Sözü geçen devirde, Türkiye’de, Fransız, İngiliz, İtalyan ve daha başka devletlerin ticaret odaları vardır. Bunlar memleketin ekonomi ve ticaret faaliyetlerini takip etmekte ve bu faaliyetlerini vatandaşlarına dergiler yayımlamak suretiyle aktetirmekte idiler. Yalnız Fransız ticaret odasının yayımladığı derginin, 145 faal ve 770 Adherent üyesi ve Türkiye’nin büyük şehirlerinde de 44 muhabiri vardır. Bu muhabirlerin bulundukları bölgelerin ekonomi ve ticaret faaliyetleri üzerine gönderdikleri aylık raporları, dergide yayımlanmakta idi. Diğer ticaret odalarının da bu kabil faaliyetleri vardır. Ayrıca İstanbul’da ve İmparatorluğun diğer şehirlerinde, yabancı dilde çıkan günlük gazetelerde de ticaret konuları üzerine tahlili yazılar neşredilmekte idi.

Yukarıda sözü geçen muhabirlerin, mektuplarından anlaşıldığına göre, Osmanlı İmparatorluğu yabancıların Türklerle değil, fakat birbirleriyle rekabet ettikleri bir pazar haline gelmiştir. Bu hususta açık bir fikir vermek için şu örnekleri gözden geçirmek uygun olacaktır.

Selânik mektubundan : “Hazır elbise ithal edilmesine rağmen bu son yıllarda Selânik’e kumaş ithali artmıştır. Yahudiler, yavaş yavaş milli kıyafetleri terkettikleri gibi, Hristiyanlar ve Müslümanlar da Avrupa kıyafeti taşınmaya başlayolar.” “Bugün mal getirenlerin başında Almanya, sonra, bazı kalite kumaşlar için İngiltere, ondan sonra da Avusturya, İtalya ve nihayet Fransa gelmektedir”. “Selânik pazarı, Şarkın diğer pazarlarından daha çok olarak ucuz mal istemektedir. Kalitenin önemi yoktur. Yeter ki mal ucuz olsun.”⁴¹⁰

Konya mektubundan: “Konya sancağında kumaş satımı önemsizdir. Çünkü kumaşlar Mersin limanından, Niğde, Ereğli, Aksaray ve Karaman’a, İzmir ve Antalya limanlarından Isparta, Burdur ve Akşehir’e, doğrudan doğruya gelmektedir”.

“İthal edilen kumaşın değeri 200.000 Franktır. Bu kumaşlar Almanya ve Avusturya tarafından metresi 3 ilâ 7 Frank üzerin-

⁴¹⁰ Revue Commerciale du Levant (31 Août 1899), No. 149, s. 373-374.

den temin edilmektedir. Almanya ve Belçika'dan ithal edilen fantezi kumaşlar 4 ilâ 16 Frank arasında satılmaktadır.”

“Konya vilâyetinde, Isparta ve Burdur kumaşları da satılmaktadır. Bunlar el tezgâhlarında kadınlar tarafından dokunmaktadır. Bu kumaşların dokunması için gerekli iplik Avrupa'dan ithal edilmektedir.”

“Trenin işletmiye açılmasından beri, Alman komisyoncuları gelip altı aylık kredi ile kumaş satmıya başlamışlardır”⁴¹¹.

Bu çeşit mektupların, Türkiye'nin yalnız büyük şehirlerinden değil, fakat Bandırma gibi kasabalarından ve yalnız kumaş ile değil, ithal edilmekte olan diğer nesnelerle de alâkah oldukları düşünülürse İmparatorluk ticaretinin ne duruma gelmiş olduğu hakkında umumî bir fikir edinilmiş olur.

Bu durumu önlemek için, Abdülhamit II. devrinde acaba ne düşünülmüş ve ne teklif edilmiştir?. Abdülhamit II., başlıca tedbir olarak “Aydınlarımızın ticarete heves etmeleri”ni tavsiye etmektedir. Mülkiye'de ekonomi dersi okutan iki Rum vatandaşıımız ekonomide devlet himayeciliğine aleyhtar ve serbest mübadeleye taraftardır.⁴¹² Ahmet Mithat Efendi, serbest mübadeleye aleyhtar ve devlet himayeciliğine taraftardır. Fakat yukarıda ticaret hakkında çizmiş olduğu tablodan sonra tedbir olarak şu tavsiyede bulunmaktadır: “Büyük Petro ve onun halefleri bugüne kadar Rus milletine ekonomiyi kalem ile değil kırbaç ile öğretmişlerdir. Düşünüyorum, düşünüyorum da bizim de böyle bir talime ihtiyacımızı görüyorum. Bizi sopa ile çiftçi, sanatkâr, tüccar etmelidir.”⁴¹³ Sadrazam Sait Paşa'ya gelince, Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmiş yabancılardan iç ticaret ve endüstri ile meşgul olanların hiçbir vergi vermediklerini bu suretle iç ticaretin bütün faydalarını meccanen sağlayıp yerli halka nazaran imtiyazlı duruma gelmiş olduklarını öne sürerek ecnebler için bir patent vergisi konulmasını lüzumlu görmektedir.⁴¹⁴

Kısaca işaret edilen bu düşünce ve tedbirler de gösteriyor ki, Osmanlı bilginleri ve sorumlu durumda olan devlet adamları,

⁴¹¹ Revue Commerciale du Leven, adigeçen sayı, s. 268.

⁴¹² Türkiye Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 238.

⁴¹³ Aynı eser, s. 239.

⁴¹⁴ Sait Paşa'nın Hâtıratı, c. I., s. 142-143.

ticaret konusunu bir bütün olarak göremiyorlar ve dolayısıyla kesin bir hal çaresi gösteremiyorlardı. Ticaret konusundaki davranışları, diğer ekonomi dallarında olduğu gibi, Hindistan'da âmalârin fîli tarif ediş hikâyesini andırmakta idi. Hal böyle olunca devlet yapısında kuvvetli bir ticaret teşkilâtı meydana getirip sistemli bir ticaret politikası yürütülmesi mümkün olamazdı.

Ticaret teşkilâtı

Abdülhamit II. devri başında ticaret konusu, ziraat faaliyetleri ile alâkalı görülerek hükümet teşkilâtında bir "Ticaret ve Ziraat Nezareti"

kurulmuştu. Bu nezaret, bir ticaret ve ziraat meclisi ve ticaret ve ziraat muhasebe ve istatistik kalemlerinden ibaretti. Burarlarda çalışanların sayısı nazır dahil 21 kişiden ibaretti.

Aynı devrin sonlarına doğru ise, ticaret ve nafia faaliyetlerinin "Ticaret ve Nafia Nezareti" adı altında teşkilâtlandırılmış olduğu görülmektedir. Bu teşkilâtta, nafia işleri birçok dairelere bölündüğü halde, ticaret için yalnız bir daire mevcuttur ki, onun da kadrosu bir Müdür bir başkâtip ve bir de muavinden ibarettir. Değil bir Ticaret Nezaretinin, fakat şöyle böyle bir ticarethanenin bundan fazla iş çevireni olduğu düşünülürse, Abdülhamit II. devrinde, koca Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret problemlerinin bu üç kişi tarafından nasıl çözüleceğini kestirmek ayrıca bir problem halini almaktadır. Tabii bir nezaret bünyesinde ticaret bu şekilde teşkilâtlandırılmış olunca, ticaret oduları, ticaret borsaları, ticaret istatistik büroları ve nihayet ticaret yayımları konularının teşkilâtlandırılması düşünülemez.

Devletin ticaret karşısında davranışı bu olunca, halkın da kendiliğinden bu alanda teşkilâtlarıp terakki etmesi beklenemezdi. Bu sebeptendir ki, halk teselliye yine kendisine telkin edilen fatalist felsefeye yani "bugün var, yarın Allah kerim" inancına sarmakta bulmuştur. Memleketin aydın ve yarı aydınları da geçimlerini sağlamak için memurluk, askerlik, sarıklı veya sarıksız hocalık veya hafiyelik mesleklerinden birini tercih ederek devlet kapısına balta olmuşlardır. Böylece Abdülhamit II. devri memurluk kadroları görülmemiş bir şekilde şişmiş ve azametli bir bürokrasi cihazı meydana gelmiştir.

Bu durumda yabancılar, kolaylıkla, eskiden zaten sahip bulundukları dış ticarete ek olarak iç ticareti de ellerine geçirip

servet ve refahlarını sağlamışlardır. Sözün kısası Abdülhamit II. devrinde, ticaret konusunda Türkler bir taraftan hallerinden şikâyet ederken öte yandan, "buna da çok şükür" demekle vakit geçirmişlerdir.

**Dış ticaret
hacmi**

Abdülhamit II. devrinde dış ticaret hacminin artmış olduğu görülmektedir. Bunun başlıca sebebi Osmanlı endüstrisi ve ticareti silik bir seviyede kalmasına karşılık, batıda endüstrinin gelişmiş olmasıdır. Batı memleketleri bünyelerini endüstrileştikçe, kendi pazarlarını kısmen yabancı endüstri mamullerine, gümrük tarifeleriyle kapamaya başlamışlar ve fazla endüstri mamulleri için de pazar aramaya koyulmuşlardır. Bu sebeptendir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun batının endüstri devletleri için cazibesi artmıştır. Tabii aynı cazibe, İmparatorluğun ham maddeleri için de artmıştır. Hal bu olunca İmparatorluk, yabancı endüstri devletleri için bir rekabet alanına dönmüştür.

Dış ticaret işlemine gelince görülür ki, 188-1882 mali yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalatı 18.992.232 lira, ihracatı ise 11.009.074 liradır. Buna göre ticaret açığı da 7.983.198 liradır. Abdülhamit II. devrinin ortasından sonra yani 1897-1898 mali yılında ithalat 22.840.191 ihracat 14.370.854, dış ticaret açığı da 8.469.337 liradır. Bu iki tarih arasında ticaret açığı hiçbir zaman 7 milyondan aşağı düşmediği halde, bazı yıllarda 10 milyon lirayı aşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mal satın aldığı devletlerin başlıcaları İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve Macaristan ve Rusya'dır. İngiltere'den 1888-1889 yılında satın alınan malların değeri 7.774.000 lira, 1897-1898'de ise 9.623.000 liradır. Aynı mali yıllar zarfında Fransa'dan satın alınan mal 2.457.000 liradan 2.368.000 liraya düşmüş, Almanya, Avusturya ve Macaristan'dan satın alınan mal da 3.347.000 liradan 4.809.000 liraya çıkmış, Rusya'dan alınan mal ise 1.996.000 liradan, 1.626.000 liraya düşmüştür. Buna göre, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan'dan yapılan ithalat önemli miktarda artmasına mukabil, Fransa ve Rusya'dan yapılan ithalatta hafif bir azalma görülmektedir.

Aynı mali yıllar içinde satılan malların ise : İngiltere'ye 4.877.000 liradan 5.779.000 liraya, Fransa'ya 4.157.000 liradan 4.221.000 liraya, Almanya, Avusturya - Macaristan'a 1.139.000 liradan 1.778.000 liraya, Rusya'ya, 287.000 liradan 418.000 liraya yükselmiş olduğu görülmektedir.

İthal edilen maddelerin cinsi ve değeri Mevcut kayıtlardan anlaşıldığına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı memleketlerden yapmakta olduğu çeşitli ithalat 250, çeşitli ihracat ise 190 kadar maddeden ibarettir. Bu maddelerin burada teker teker işaret edilmesinden ise, birtakım bölümler halinde ve aşağıdaki tarihler arasında iki tablo halinde olmak üzere işaret edilmesi uygun görülmüştür.

İthal edilen eşyanın cinsi	1892—91	1897—98
Yünlü, pamuklu, ipekli, iplik ve mamulleri	8.844.000	8.217.000
Deri ve deri mamulleri	702.000	708.000
Ham demir, demir ve bakır mamulleri	859.000	692.000
Kâğıt ve sigara kâğıdı	293.000	318.000
Petrol ve kömür	745.000	990.000
Kibrit ve mum	182.000	166.000
Alkol	162.000	221.000
Cam ve kristal	142.000	134.000
Kereste	326.000	219.000
Hayvan (öküz, inek, dana, at, koyun, keçi)	615.000	240.000
Ecza ve eczacılıkla alakalı maddeler	539.000	550.000
Buğday ve pirinç	1.495.000	952.000
Kahve	828.000	912.000
Şeker	1.604.000	1.568.000
Tereyağ, peynir	440.000	254.000
Muhtelif	6.100.000	6.699.000
	23.497.000	22.840.000

İhraç edilen maddelerin cinsi	1892—93	1897—98
Hububat (buğday, arpa, çavdar, mısır v. s.)	2.126.000	1.915.000
Kuru ve yaş yemişler (üzüm, incir v. s.)	2.529.000	2.318.000
Afyon	681.000	537.000
Koza ve ipek	1.969.000	2.108.000
Bakliyat (fasulye, nohut, mercimek)	308.000	279.000
Pamuk	804.000	215.000
Yün	477.000	479.000
Tiftik	714.000	902.000
Zeytin ve zeytinyağı	457.000	464.000
Palamut	561.000	646.000
Halı	209.000	349.000
Kahve	595.000	461.000
Keçi ve koyun derisi	346.000	481.000
At, katır ve eşek	120.000	39.000
Maden ve maden cevheri	370.000	368.000
Fındık	185.000	283.000
Muhtelif	2.746.000	2.661.000
	15.177.000	14.371.000

İthal ve ihraç
edilen mallar
üzerine düşün-
celer

İthal edilen maddelerin incelenmesinden çıkan netice şudur : Bu maddeler, genel olarak istihlâk maddeleridir. Buğday, pirinç, kahve, şeker, tereyağ ve peynir gibi maddeler de göstermektedir ki ziraat memleketi olmasına rağmen imparator-

luk bunları yetiştirmekten âciz bulunmakta, bazılarını kısmen, bazılarını tamamen ithal etmektedir. Yünlü, pamuklu, ipekli maddelere gelince, bunların bir kısmı kumaş, hazır elbise ve çamaşır olarak ithal edilmektedir. Deri ve kereste için de hal böyledir. Hayvan maddesinde işaret edilen çeşitli hayvanların ithali, yemeklik et ihtiyacının temini için olmaktan çok, ziraatte makine yerine ve taşıt aracı olarak kullanılmak içindir. Gerçi, Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda bir hayvancılık memleketidir. Fakat kuraklık, kıtlık ve fena beslenme yüzünden muhtelif bölge lerde hayvanlar telef olmakta ve ithal zarureti hasıl olmaktadır.

İhraç edilen maddeler tablosundan da şu neticelerin çıkarılması mümkündür : İhraç maddelerinin büyük çoğunluğunu maden ve maden cevherleri istisna edilirse, ziraat menşeli maddeler teşkil etmektedir. Kaldı ki, tabloda verilen iki tarih arasında bu maddelerin bir çoklarında artış yerine azalmakta olduğu görülmekte ve bu da genel yekûna tesir etmiş görülmektedir.

Anadolu'nun ih- İmparatorluğun bütünü için verilmiş olan yukarı-
raç ve ithal ettiği riki ithal ve ihraç tablolarından Anadolu'yu
mallar ilgilendirenler hakkında şu bilgiyi kaydetmek
mümkündür. Muhtelif Anadolu şehirlerine, un ve hububat, Fransa'dan; unlu maddeler (makarna ve bisküvi gibi) İtalya'dan; şeker, Fransa ve Avusturya'dan zeytin yağı, adalardan; kahve, Fransa ve İngiltere'den çay, İngiltere'den, alkol, ispierto, şarap ve bira, Fransa'dan; pamuklu, yünlü, ipekli mamuller, Fransa, İngiltere Avusturya ve Amerika'dan kadife, Fransa'dan; deri ve deri mamulleri İngiltere, Fransa ve Avusturya'dan demir ve her nevi demir eşya, İngiltere, Belçika ve Fransa'dan, ceza, Almanya ve Avusturya'dan; cam eşya, Avusturya ve Fransa'dan kâğıt, İngiltere, Fransa ve daha başka memleketlerden, mum ve kibrit, Avusturya'dan, tuğla ve kiremit, Fransa'dan, petrol, Rusya'dan gelmektedir.

Anadolu'dan yapılan ihracat da şöyledir : tütün, Amerika'ya, hububat muhtelif memleketlere, ceviz ağacı kütüğü, Fransa'ya; kuru yemiş, İngiltere'ye palamut, İngiltere'ye, tiftik, Fransa'ya, yün, İngiltere'ye pamuk, İngiltere ve Fransa'ya, balık ve balık yağı, İtalya'ya, keten ve kenevir, Orta Doğu memleketlerine, ipek ve koza, Fransa'ya, afyon, İngiltere'ye gönderilmektedir.

Bu ihracat maddelerinden başka memleketlere, gönderilenler varsa da burada başlıca alıcıların gösterilmesiyle iktifa edilmiştir.

Taşıt araçları Osmanlı ithalât ve ihracatı, büyük bir deniz taşıt filosuna ihtiyaç göstermekte idi. 1891-92 yılında bu maksatla seyretmiş olan muhtelif milletlere mensup vapur* sayısı 39.277 olup bunların temsil etmekte olduğu tonilâto 27.281.000'dir. Bunların içinde Osmanlı vapurların sayısı 9.528 olup tonilato hacmi 3.926.000'dir. Buna göre, Osmanlı vapur-

* Vapurdan kast gemidir.

ları sayı bakımından tekmiil vapurların aşağı yukarı dörtte biri kadar ise de tonilato itibariyle 7'de bir nisbettedir. Yabancı bayrak taşıyan gemiler arasında ise İngiltere 10.116.000 tonu bulan 12.841 vapur ile birinci, 800.000 tonu bulan 5957 vapur ile Yunanistan ikinci gelmektedir. Bundan sonra da Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya ve Romanya gelmektedirler.

Bu vapurların en çok uğramış bulunduğu limanlar da sıra ile İstanbul, Çanakkale, İzmir, Selânik, Samsun, Trabzon, Mudanya, Mersin, Antalya ve Basra'dır.

Netice

Abdülhamit II. devrinde, Osmanlı İmparatorluğunun ekonomi durumu inhibitat halinde bulunmakta devam etmiştir. Bu inhibitatı durdurmak veya ekonomi durumunu kalkandırmak için devletin plânlı, metotlu ve devamlı bir ekonomi politikası meydana getiremediği görülmektedir. Önceki devirlerden farklı olarak yabancı sermayeye, İmparatorluğun kapıları çok geniş olarak açılmıştır. Ancak bu konuda da devlet bir yabancı sermaye kanununa sahip bulunmadığı için yabancılara verilen imtiyazlar, memleketin umumî menfaatleri gözönüne alınmak suretiyle verilmiş olmayıp, sermayedarların mensup olduğu memleketler ve Türkiye'deki nüfuzları dikkate alınarak ekonomik olduğu kadar siyasi maksatlarla ve farklı hükümlerle verilmiştir.

Bu suretle yerleşen yabancı sermaye karşısında, Türk mahallî endüstrisinin maruz kalacağı darbeler ise hiç de hasaba katılmadığından zaten, zayıf sermayeli, teşkilâtsiz ve himayesiz olan bu endüstri ve ona istinat eden iç ticaret de silinmiye devam etmiştir. Abdülhamit II. devrinin en çok göze çarpan ekonomik faaliyetleri arasında yabancı kumpanyalara verilen tren imtiyazları olmuş ise de bu vasıta ile de memleketin hiç olmazsa ziraati için umulmuş olan gelişme de ümit hizasına ulaşamamıştır.

13. CEMİYET DURUMU VE CEMİYET HAYATINDA DEĞİŞMELER

Osmanlı halkının genel durumu

Abdülhamit II. devrinde, Osmanlı cemiyeti, önceki devirlerdeki kadrosunu muhafaza etmiştir: Halk, Müslüman olanlar ve Müslüman olmayanlar olmak üzere iki bölüm halindedir. Din esasına göre mevcut bu ayrılık, iki farklı, siyasi zihniyet, hayat seviyesi ve dünya görüşü

ifade etmektedir. Kısa sürmüş olan birinci meşrutiyet devrinde, Müslüman olan ve olmıyan halkı, "Osmanlılık" ile ifade edilen bir siyasi ülkü etrafında toplamak deneyi, başarısızlık ile son bulduktan sonra bu iki çeşit halk arasında, karşılıklı olarak kin ve nefret duyguları, eskisine nazaran kökleşmiş ve İmparatorluğun geri kalmış, devlet otoritesinin de zayıf olduğu bölgelerde kavgalara, çatışmalara yol açmıştır. Bu olaylar, cemiyetteki tesanüt ve huzurun sarsılmasına, iktisadi durumun zayıflamasına sebep olduğu gibi, devletce benimsenmiş olan "Osmanlılık" ülküsünün öneminden kaybetmesine ve buna karşılık İslâmcılık ülküsünün kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Bu münasebetle şurasını da işaret etmek faydalı olur ki, Berlin muahedесinden sonra Balkan devletlerinin istiklâllerini kazanmaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman olmıyan nüfusun kesafetini hayli azaltmıştır.

Müslüman olmıyan halkın durumu Bu böyle olmakla beraber Müslüman olmıyan halk, Gülhane hattından beri, kazanmış olduğu siyasi haklarına sahip olma'ya devam etmiştir. Abdülhamit II. devrinde, sarayın, hizmetinde, Babiâli'nin çeşitli dairelerinde, valiliklerde, elçiliklerde, Rum, Ermeni ve Yahudilerin kullandığı görülmektedir. Hristiyan olmıyanların, modern eğitim konusunda Müslümanlara üstün bulunması, devleti, siyasi ve idari memuriyetlerde, onlardan faydalanmaya zorlamıştır. Aynı üstünlük sebebiyledir ki, bunlar, şehirlerde ve kasabalarda Müslümanlara nazaran daha refahlı durumdadırlar. Abdülhamit II. devrinde, yabancılara verilen sanayi ve ticari imtiyazların, tatbikinde, yabancılarla iş yapmaları, servet ve refahlarının artmasına da sebep teşkil etmiştir. Bu suretle Müslümanların tarihi ve dinî sebeplerden kendilerini üstün görmelerine karşılık, onlar da eğitim ve ekonomi yönlerinden üstün oldukları şuuruna varmışlar ve bu şuurla da Osmanlı İmparatorluğunda muhtar bir idareye sahip olmak veyahut istiklâle kavuşmak ülküsüne yönelmişlerdir.

Abdülhamit II. ve Müslüman olmıyan halk Mahmut II. devrinden itibaren, Osmanlı Padişahları; Müslüman olmıyan tebaayı, mâbetler dışında, Müslüman tebaa gibi öz evlât kabul ettiklerini ilân etmişlerdir. Bu hususta, ne derece samimi olduklarını kestirmek mümkün değil ise de bu ifadeleriyle onları

Osmanlı hanedanına ısındırmak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumak istedikleri aşikârdır.

Abdülhamit II.'ye gelince, birinci meşrutiyet deneyinden sonra, "İslâmcılık" siyasetine başlaması üzerine, Müslüman olmıyan halk için sempatiden çok antipati duymuş ve bunu ifade etmiştir. Gerçi yukarıda işaret edildiği gibi, devlet idaresinde Yahudi ve Hristiyanlardan pek çok kimse kullanmıştır, fakat bu daha ziyade siyasi sebepler ve ihtiyaç dolayısıyla olmuştur. Abdülhamit'teki bu değişik davranışın âmilleri çeşitlidir : Birinci Mebuslar Meclisinde, Müslüman olmıyan mebusların, azınlıkta olmalarına rağmen göstermiş oldukları faaliyet, Osmanlı - Rus harbinde, Balkanlar'da Müslümanlara yapılan zulüm, Avrupa umumî efkârında beliren Müslüman düşmanlığı, Müslüman olmıyan Osmanlı halkının Avrupa'nın siyasi, içtimai ve kültürel tesirlerine açık bulunmaları ve bazı topluluklarının, kendi otoritesine ve Osmanlı hâkimiyetine karşı tahrip edici hareketlere girişmeleri bu âmillerin başlıcalarındandır.

**Abdülhamit II.
ve Ermeniler**

Müslüman olmıyan halk arasında, Abdülhamit II. nin en çok antipati duyduğu topluluk Ermenilerdir. Ermenilerin İmparatorlukta, Müslümanlar-

dan ve hattâ Rumlardan daha çok zengin ve refahlı bir durum da olduklarını, Osmanlı memurlarının üçte birinin Ermenilerin teşkil etmekte olduklarını ifade ettikten sonra, pek az vergi verdiklerini ve askerlik de yapmadıklarını belirtmektedir.⁴¹⁵ Abdülhamit'e göre Ermeniler, dejenere olmuş bir topluluktur. Acı duymadığı halde ağhyabilen, en ufak şeyler için yaygara koparan insanlardır. Doğu Anadolu'da, Ermeniler ile Kürtler arasındaki münasebet, uşak ile efendi münasebetidir. Ermenileri daima uşak, Kürtler ise efendi durumunda bulunmuştur.⁴¹⁶ Abdülhamit II., Ermenilerin Ruslarla, İngilizler tarafından, siyasi maksatlarla tahrik edilmiye kendilerini kaptırdıklarını ve doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmak istedikleri için de onlara karşı, haklı olarak kızmakta idi.

⁴¹⁵ Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid, s. 12.

⁴¹⁶ Aynı eser, s. 31.

**Abdülhamit II.
Rumlar ve Bul-
garlar**

Abdülhamit II., Türklerle Rumların çok karışmış olduğuna inanmaktadır. Buna rağmen Türk kanının üstünlüğünü muhafaza etmiş olduğunu da kabul etmektedir. Böyle de olunca, Türklerle Rumlar arasında bir karakter farkı gözetmektedir. Rumları, dinamik, zeki, çalışkan ve hayalsever bulur. Hayalsever olmalarını ise bir kusur sayar. Hayale kapılarak Yunan hükümetinin tahriklerine kapıldıklarını ve en çok adalarda yaşamakta olanlarının Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmak istidadında olduklarını kaydeder. Bundan başka, maddi menfaatler sağlamak için eşkiyalığı bir sanat ve meslek gibi kullandıklarını da yazar.⁴¹⁷

Abdülhamit II., Bulgarlardan çok endişe duymaktadır. Slav olduklarını ve Slavların Ermeni ve Rumlar gibi, Türklerle fazla karışmamış olduklarını söyleyerek kendisinden önce gelmiş olan Padişahları bir temsil siyaseti takip etmemiş oldukları için sorumlu tutar. Bundan başka, Abdülaziz devrinde, müstakil bir Bulgar kilisesinin kurulmasını da Bulgarları, Osmanlı cemiyetinden ayrılmak hususunda bir harekete teşvik ettiği için hatalı bulur.

**Abdülhamit II.
ve Yahudiler**

Abdülhamit II., İmparatorlukta yaşayan Yahudileri, münferit vatandaşlar olarak takdir eder. Devlet hizmetlerinde de liyakatle çalıştıklarına kanidir. Fakat dünya Yahudileri arasındaki tesanüde de vakıf olduğu için Osmanlı Yahudilerinin siyonizm hareketine iştirak etmelerine aleyhtardır. Abdülhamid'e göre, Yahudiler Avrupa'da, Şarkta olanlarından daha kuvvetli bir durumdadır. Avrupa devletlerinin, bu kuvvetli elemandan kurtulmak için Filistin'i Yahudiler için bir yerleşme yurdu yapmak istediklerine kanidir. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğunda mevcut Yahudilere, Filistin'e hicret suretiyle yeni Yahudilerin eklenmesine ve oradaki Arap nüfusuna göre bir ekseriyet teşkil etmelerine aleyhtar gibi görünmektedir. Zira böyle bir halin Filistin Arapları için bir ölüm fermanı teşkil edeceğine kanidir. Çünkü Siyonistlerin gerçek maksadının orada bir Yahudi Kırallığı teşkil etmek olduğunu kestirmektedir.⁴¹⁸

⁴¹⁷ Aynı eser, s. 65.

⁴¹⁸ Aynı eser, s. 18.

Fakat Abdülhamit II., bu hususta, kendisiyle görüşmek için Avrupa'dan gelmiş olan bir Yahudi temsilcisi ile görüşmelerinin neticesi hakkında yaptığı bir açıklamada bu aleyhtarlığını kesin olarak ifade etmemiştir :

"Onların bizim memleketimizde bir maksatları vardır. Yafa, Kudüs cihetlerinde arazi satın almak isterler, zannedersem şimdi alabiliyorlar. Viyana'da çıkan "Krabe Pres" gazetesinin ser muharriri vardı. Yahudi idi. Âlim bir adamdı. Şimdi öldü. Bir vakit onu bana zengin Museviler mebus gönderdiler. Yafa, Kudüs taraflarında arazi satın alıp Yahudileri her taraftan oraya iskân etmek istediler. Âdeta orada bir hükümet tesis etmek isterler. Teklifleri de devletin Düyunu Umumiyesini kâmilan deruhte etmek idi. Güzel bir şey. Zira Düyunu Umumiye, bir gün gelip de borçlarımızı ödemez isek, devletin maliyesini murakabeye almak gibi tehlike mevcuttur. Ben o zaman onlara bazı şartlar teklif ettim. Sonra bu adam öldü. İnkilâp oldu. İş nâtamam kaldı."

Bu sözlere muhatap olan Doktor Atif Hüseyin Bey "Nasıl olur ? Kudüs İslâm, Hristiyan, Yahudi bilcümle dinlerin mukaddes bir yeridir. Buna diğer devletler nasıl razı olurlar" demesi üzerine, Abdülhamit II., "Para kuvveti her şeyi yapar. Onlar bugün hükümet teşkil edecek değiller ya, bu bir mukaddemedir. Gay ve emeldir. Şimdi işe başlayıp bir çok sene, hattâ bin sene sonra maksatlarına muvaffak olabilirler ve zannederim olacaklardır da" dedi.⁴¹⁰

Abdülhamid'in, Yahudi muhaceretine karşılık teklif etmiş olduğu şartların ne olduğu bilinmemekle beraber Arapları ürkütmiyecek ve onları Filistin'de ekalliyette bırakmayacak karakterde olduklarına ihtimal verilebilir.

Abdülhamit II.'nin, Osmanlı cemiyetindeki Müslüman olmıyan ve en çok Hristiyan olan halk hakkındaki davranışı, bu konunun başında da işaret edildiği gibi, önceki Padişahlarınkinden farklıdır. Bunların Müslüman halkla müslüman olmaksızın kaynaşmasına hiçbir suretle taraftar olmadığını şu sözü ile ifade etmiştir. "İtimatsızlık göstermekte tamamen haklıyız, zira Hristiyanlar Avrupa devletleriyle bize karşı daima fesat çıkarmışlardır.

⁴¹⁰ Atif Hüseyin, defter, 8, s. 18.

Onları Müslüman yapacak veya kapı dışarı edecek yerde, aramızda yaşamalarına müsamahamız sebebiyle zaaf gösterdik.”⁴²⁰

Müslüman halkın durumu “Diyarı küfrü gezdim, beldeler kâşaneler gördüm, Dolaştım mülkü İslâmı, bütün viraneler gördüm”.

Ziya Paşa'nın bu tablosu, Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman halkın durumu hakkında genel bir fikir vermektedir. Paşa'nın görmüş olduğu viraneler, her ne kadar maddi bir manzara gibi ise de onları meydana getiren cemiyetteki mânevi harabelerdir. Bu harabeler, Abdülhamit II.'ye miras kalmıştır. Hiç şüphe yok ki o bu mirastan sorumlu değildir. Olsa olsa, devrinde, bu harebelere lâkayit kalmamış olsa bile, onlara tahammül ettiği ve bazı hususlarda yenilerini eklediği için sorumlu tutulabilir.

Göçler ve neticeleri Abdülhamit II. devrinde, Müslüman topluluğu ile alâkalı önemli bir husus, İmparatorlukta Müslüman halk kesafetinin artmış olmasıdır. Bilindiği gibi Berlin kongresinden sonra Karadağ, Sırbistan, Roman-

ya ve Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak müstakil devlet haline gelmişler, Kars, Batum ve Ardahan Rus hâkimiyetine, Bosna ve Hersek, Avusturya, Kıbrıs da İngiliz idaresine geçmişlerdir. Bunun bir netice olarak bu yerlerden, Müslüman - Türk halkının büyük bir kısmı göç ederek Rumeli'ye ve Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Bu suretle de sözü geçen yerlerde Türk-Müslüman halkın kesafeti Müslüman olmıyan halka nazaran çok artmıştır. Öte yandan, yine Abdülhamit II. devrinde, Tunus'un Fransız hâkimiyetine, Mısır'ın da İngiliz nüfusuna geçmesi ile mezkûr yerlerde yaşayan Arap halkı fîilen Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmakla İmparatorluğun bütününde Türk halkının Türk olmıyan Müslüman halka nazaran da kesafetini arttırmıştır.

Abdülhamit II., devrindeki göçleri bir iç muhaceret gibi görmekte, Balkanlar'dan gelen Müslüman halk ile Anadolu'nun ve Rumeli'nin, harplerle azalmakta olan nüfusunun artacağını ve hattâ bu sayede, Rum ve Ermenilerin, kolaylıkla Kürtlerin de kolaylıkla olmasa bile yine de temsil edebileceğine inanmaktadır. Bu düşünüş tarzı kendisine, devrinde İmparatorluktan

Abdülhamit II.'nin, ahlâk anlayışına, etki yapan bu düşünceleri, kendisine bağlı olanların çoğu tarafından da kabul edilmişti. Abdülhamit II.'nin, hayatı ve mevkii için duymakta olduğu korku, bulaşıcı bir hastalık gibi cemiyetin temellerine kadar işlemiş ve ortada güven sağlayacak bir müeyyide olmadığı için herkes canından bile kayguya düşmüştür. Devrin en büyük sadrazamlarından kabul edilen Mithat Paşa, Sait Paşa ve Kâmil Paşa'ların, hayatlarını kurtarmak endişesiyle yabancı konsolosluk ve elçiliklere sığınmaları, bundan başka daha birçok devlet adamlarının ve hattâ saray kadınlarının aynı çareye başvurmaları, korku ve güvensizliğin derecesini göstermiye kâfi örneklerdir. "Artık halk hükümete yardım değil, halinden bile şikâyet edemez hale gelmiştir. Vatanın hayatına, siyasi işlerine dair bir söz söylemiyor, kayıtsızlığa kapılıyor, vazifeyi unutturuyor, vazifesizlik tembelliği neticelendiriyor, bütün bunlar servetin mahvına ve ahlâkın bozulmasına sebep oluyor."³²⁶ Doğruluğun, içtimai tesanüdün ve yüksek idealin, devlet kapısında bir mâna ifade etmez olması, yalan, iftira ve casusluğun revaç bulmasına, rüşvet alıp vermenin de yaygın bir şekil almasına sebep olmuştur.

Rüşvet önceki devirlerde de mevcut içtimai bir hastalık olmasına rağmen, hiçbir zaman meşru görülmemiş, hattâ Abdülmecit devrinden itibaren kaldırılması için çeşitli teşebbüslere geçilmişti. Abdülhamit II., prensip yönünden, rüşveti kötü bir âdet gibi görmekte, fakat onu maziden gelen bir müessese, hattâ millî âdet olarak kabul etmektedir. Kaldırılması için evvelce başlamış olan teşebbüsleri devam ettiriceğine, bir dereceye kadar meşru sebeplerle göstermek suretiyle rüşveti savunmaktadır. Maaşlarını, vaktinde alamıyan küçük memurların, pek âlâ rüşvet isteyebileceklerini, fakat dolgun maaş alanların buna hakları olmadığını ifade etmektedir. Valilerin ve şuna buna imtiyaz sağlamakla meşgul nazırların rüşvet almalarından şikâyetçidir. Bununla beraber ancak yabancı elçilerin müdahalesi halinde onlar hakkında, gevşek bazı takiplere girişmektedir. Buna da sebep, bazı şekiller altında bizzat kendisinin rüşvet müessesesini işletmiş olmasıdır. Ramazanın birinci günü tebrik için gelen büyüklere, iftardan sonra diş kirası verirdi. Sadrazam, Şeyhülislâm ve Seras-

³²⁶ Ahmet Rıza, Mektup 1313 (1895).

kerlere ayda 1000'er lira, Vükelâ ve Müşirlere beşer lira verirdi, Yıldız civarındaki kışlalarda, Selimiye, Gümüşsuyu, Taşkılla ve İstanbul'un diğer kışla ve karakollarından gelen subaylara, ulemaya, şeyhlere ve saireye kesesinden birer maaşları nisbetinde para ikram ederdi. Ayrıca Vükelâyâ, normal maaşlarından başka her ay yine kesesinden maaşlar bağlamıştı.⁴²⁷ Abdülhamit II., Yıldız'a komşu olan Beşiktaş ve Ortaköy halkını da unutmazdı. "Beşiktaş ve Ortaköy mahalleleri, çoğu zaman evlerinde yemek pişirmezler sarayın fazladan pişen yemeklerini satınalarak geçinirlerdi. Bir kızarmış tavuk ve bir sahan et üç kuruş, börek, pilâv ve hamur tatlıları yüz para, sebzeler altmış para idi.⁴²⁸ Bütün bunlar, faydalananlar için Padişahın cömertliğine delil gösterilirdi. Gerçekte maksat, menfaat temini suretiyle sarayın güvenliğini sağlamaktı. Zira, bu cömertlik İstanbul'da gösterilirken İmparatorluğun uzak bölgelerinde, komutanlar, subaylar ve askerlerin maaşları aylarca tedahülde kalır, komutanlar borçlanırlar, askerler aç ve çıplak yaşarlar, içlerinden dilenenler bile olurdu.

Namık Kemal, Rodos mutasarrıflığında bulunduğu sırada, şahidi olduğu bir olayı şu suretle anlatıyor. "... Herkes, hakkını istiyor, havalesi elinde bir asker neferi geliyor... Yirmi yedi aylık maaşımdan ne lütfederseniz razıyım diyor. Halbuki, elde lütuf değil hakkı yerine getirecek bir vasıta bulunamıyor. Çocuğunun, çocuğunun açlığından, silâh arkadaşlarının sefaletinden, vatan ve devlet yolunda iki üç yara kazandığından ciğer parçalayacak sözler söylüyor. Böyle mübarek ve mukaddes addolunacak biçareleri zabtiye kuvvetiyle yanımdan tart mı edeyim?,"⁴²⁹

Abdülhamit II. 'den başhyan ve en küçük memura kadar uzanan bu rüşvet zincirinde, hiç şüphe yok ki, herkes memuriyet derecesine göre rüşvetten faydalanırdı, dolayısıyla saray ve Babıâli erkânı aslan payı nevinden rüşvet alırlardı. Düyunu Umumiye direktörlerinden birisinin ifadesine göre, devletin bir borçlanma işi ile alâkalı olarak 1.300.000 lira tab masrafı gösterilmiş, gerçekte ise bundan ancak 200.000 lira bu işe harcanarak geri kalan

⁴²⁷ Ali Velibi, adigeçen eser, s. 23.

⁴²⁸ Ali Velibi, adigeçen eser, s. 23.

⁴²⁹ İhsan Sungu, Namık Kemal, s. 27.

kerlere ayda 1000'er lira, Vükelâ ve Müşirlere beşer lira verirdi, Yıldız civarındaki kışlalarda, Selimiye, Gümüşsuyu, Taşkılla ve İstanbul'un diğer kışla ve karakollarından gelen subaylara, ulemaya, şeyhlere ve saireye kesesinden birer maaşları nisbetinde para ikram ederdi. Ayrıca Vükelâyâ, normal maaşlarından başka her ay yine kesesinden maaşlar bağlamıştı.⁴²⁷ Abdülhamit II., Yıldız'a komşu olan Beşiktaş ve Ortaköy halkını da unutmazdı. "Beşiktaş ve Ortaköy mahalleleri, çoğu zaman evlerinde yemek pişirmezler sarayın fazladan pişen yemeklerini satınarak geçinirlerdi. Bir kızarmış tavuk ve bir sahan et üç kuruş, börek, pilâv ve hamur tatlıları yüz para, sebzeler altmış para idi.⁴²⁸ Bütün bunlar, faydalananlar için Padişahın cömertliğine delil gösterilirdi. Gerçekte maksat, menfaat temini suretiyle sarayın güvenliğini sağlamaktı. Zira, bu cömertlik İstanbul'da gösterilirken İmparatorluğun uzak bölgelerinde, komutanlar, subaylar ve askerlerin maaşları aylarca tedahülde kalır, komutanlar borçlanırlar, askerler aç ve çıplak yaşarlar, içlerinden dilenenler bile olurdu.

Namık Kemal, Rodos mutasarrıflığında bulunduğu sırada, şahidi olduğu bir olayı şu suretle anlatıyor. "... Herkes, hakkını istiyor, havalesi elinde bir asker neferi geliyor.. Yirmi yedi aylık maaşımdan ne lütfederseniz razıyım diyor. Halbuki, elde lütuf değil hakkı yerine getirecek bir vasıta bulunamıyor. Çoluğunun, çocuğunun açlığından, silâh arkadaşlarının sefaletinden, vatan ve devlet yolunda iki üç yara kazandığından ciğer parçalıyacak sözler söylüyor. Böyle mübarek ve mukaddes addolunacak biçareleri zabtiye kuvvetiyle yanımdan tart mı edeyim?,"⁴²⁹

Abdülhamit II. 'den başlayan ve en küçük memura kadar uzanan bu rüşvet zincirinde, hiç şüphe yok ki, herkes memuriyet derecesine göre rüşvetten faydalanırdı, dolayısıyla saray ve Babıâli erkânı aslan payı nevinden rüşvet ahırlardı. Düyunu Umumiye direktörlerinden birisinin ifadesine göre, devletin bir borçlanma işi ile alakalı olarak 1.300.000 lira tab masrafi gösterilmiş, gerçekte ise bundan ancak 200.000 lira bu işe harcanarak geri kalan

⁴²⁷ Ali Vehbi, adigeçen eser, s. 23.

⁴²⁸ Ali Vehbi, adigeçen eser, s. 23.

⁴²⁹ İhsan Sungu, Namık Kemal, s. 27.

kerlere ayda 1000'er lira, Vükelâ ve Müşirlere beşer lira verirdi, Yıldız civarındaki kışlalarda, Selimiye, Gümüşsuyu, Taşkıışla ve İstanbul'un diğer kışla ve karakollarından gelen subaylara, ulemaya, şeyhlere ve saireye kesesinden birer maaşları nisbetinde para ikram ederdi. Ayrıca Vükelâyâ, normal maaşlarından başka her ay yine kesesinden maaşlar bağlamıştı.⁴²⁷ Abdülhamit II., Yıldız'a komşu olan Beşiktaş ve Ortaköy halkını da unutmazdı. "Beşiktaş ve Ortaköy mahalleleri, çoğu zaman evlerinde yemek pişirmezler sarayın fazladan pişen yemeklerini satınalarak geçinirlerdi. Bir kızarmış tavuk ve bir sahan et üç kuruş, börek, pilâv ve hamur tathırları yüz para, sebzeler altmış para idi."⁴²⁸ Bütün bunlar, faydalananlar için Padişahın cömertliğine delil gösterilirdi. Gerçekte maksat, menfaat temini suretiyle sarayın güvenliğini sağlamaktır. Zira, bu cömertlik İstanbul'da gösterilirken İmparatorluğun uzak bölgelerinde, komutanlar, subaylar ve askerlerin maaşları aylarca tedahülde kalır, komutanlar borçlanırlar, askerler aç ve çıplak yaşarlar, içlerinden dilenenler bile olurdu.

Namık Kemal, Rodos mutasarrıflığında bulunduğu sırada, şahidi olduğu bir olayı şu suretle anlatıyor. "... Herkes, hakkını istiyor, havalesi elinde bir asker neferi geliyor. . . Yirmi yedi aylık maaşımdan ne lütfederseniz razıyım diyor. Halbuki, elde lütuf değil hakkı yerine getirecek bir vasıta bulunamıyor. Çoluğunun, çocuğunun açlığından, silâh arkadaşlarının sefaletinden, vatan ve devlet yolunda iki üç yara kazandığından ciğer parçalıyacak sözler söylüyor. Böyle mübarek ve mukaddes addolunacak biçareleri zabtiye kuvvetiyle yanımdan tart mı edeyim?,"⁴²⁹

Abdülhamit II. 'den başlayan ve en küçük memura kadar uzanan bu rüşvet zincirinde, hiç şüphe yok ki, herkes memuriyet derecesine göre rüşvetten faydalanırdı, dolayısıyla saray ve Babıâli erkânı aslan payı nevinden rüşvet alırlardı. Düyunu Umumiye direktörlerinden birisinin ifadesine göre, devletin bir borçlanma işi ile alâkalı olarak 1.300.000 lira tab masrafı gösterilmiş, gerçekte ise bundan ancak 200.000 lira bu işe harcanarak geri kalan

⁴²⁷ Ali Vehbi, adıgeçen eser, s. 23.

⁴²⁸ Ali Vehbi, adıgeçen eser, s. 23.

⁴²⁹ İhsan Sungu, Namık Kemal, s. 27.

300.000 lirası, saray ve Babıâli erkânına, 800.000 lirası da Abdülhamit II.'nin şahsi hazinesine rüşvet diye verilmiştir.⁴³⁰

Memleketin ileri gelenleri sınıfını temsil edenler, böylece geçimlerini sağlamayı ve bundan sonra da zengin olmayı devlet kapısında memur olmakla mümkün görmişlerdi. Ziraat, sanayi ve ticarete iltifat eden yoktu. Zaten bu gibi makamlarda bilgi, tecrübe ve gayret sahibi olmak lâzımdı. Halbuki memur olmak için liyakat bile gerekli değildi. İltimas ve himaye ve bunun karşılığında şahsi haysiyetten fedakârlık ve mutlak itaat kâfi idi.

Kötü gelenek veya görenekler

İstibdat devrinde, hürriyet yokluğu ve Abdülhamit II.'nin dinci siyaseti sebebiyle cemiyetin üzerine çöken ve dinden imiş gibi sayılan batıl inançlar ve geleneklerle mücadele edilmesine imkân hasıl olmamıştır. Memleket dışına kaçıp bu hususta yazmış olan aydınların ise, yazılarının Türkiye'de okunması yasak edilmiş olması sebebiyle tesirleri çok sili kalmıştır.

Kendisine bağlı menfaatçilerle ve mutaassıplarla elbirliği yapmış olan Abdülhamit II., onlara meydanı boş bırakmış, onlar da diledikleri gibi halkı cehalet ve felâket beğişğinde sallamaya devam etmişlerdir. Din, milletin ahlâkını kuvvetlendirmek için değil, fakat taassubu kökleştirmek için bir siyaset aleti olarak kullanılmıştır. "Camilere hoca diye birtakım sarıklılar dağıtılarak onlar vasıtasıyla şarap içilirse şöyle olur, zina edilirse böyle gider, yollu birtakım sözler ve birtakım hikâyeler söyler ve bir adam borç olan namazından birkaç vaktini terkederse yarın kıyamet gününde siyah hınzır şeklinde ve muntazaman eda edemezse alacası şeklinde gelecektir derler ve deccal çıktığı zaman anın her bir kılı bir seda verecek"⁴³¹, gibi mânasız varızlarda bulunurlar, halka faydası dokunabilecek bir şey söylemezler ve söyletmezlerdi. Bu suretle yapılan varızlardan gaye, halkta korkuyu ve uysallığı devam ettirmek idi. Okullardaki din dersleri de aşağı yukarı böyle verilmekte ve aynı amaca yöneltilmiş bulunmakta idi. Böylece ve sözde din terbiyesi ile olgunlaştırılmak istenen halk, dinden imiş gibi gösterilen hurafe ve batıl

⁴³⁰ A. I. Constantinidis, Contribution à l'Histoire du Proche-Orient, s. 27.

⁴³¹ Müderrisinden bir zat, Mürşit, s. 4.

itikatlara sevk edilir, kötü gelenek ve göreneklere bağlı kalması için elden gelen yapılır.

Osmanlı - Rus harbinde, memleketin savunulmasında ruhani kuvvetlerden geniş ölçüde istifadeye kalkışılmış, Şumnu'da sofular şehrin etrafını dokuz defa dolaşarak ve dualar okuyarak düşman ordusunun geçeceği geçit yerlerini Hiyel-i metin-i takva ile bağlamışlar, Sofya'da evliya Balı'nın türbesine gidilerek ruhani muaveneti talebedilmiş, sarayda bile zikre başlanmıştır.⁴³² Tabii bütün bunlar, Rusların, sözü geçen yerleri almalarına ve İstanbul kapılarına kadar gelmelerine engel olamamıştır.

Buna rağmen, medrese uleması, başa gelenlerden hiçbir ders almamış, bildiğini söylemeye ve bilmediğini de batıl inançlarla yoğurup halka yutturmaya devam etmiştir. O kadar devam etmiştir ki, Şeyhülislâm orduya yeni biçimde bir fesin kabul edilmesine ayak diremek istemiştir. Abdülhamit II.. bile, bu kadar taassuba artık tahammül edemiyerek ulemanın başı olan fetva makamı sahibini "Ahmak" diye vasıflandırmıştır ve "bu gibi batıl itikatlardan kurtulmanın zamanı gelmiştir"⁴³³ demek suretiyle büyük bir söz söylemiş ise de bu sözü ile ancak yeni biçim fesi kurtarmış, Şeyhülislâm makamında kalmış ve batıl itikatların fese teallük edenlerden gayrisi da cemiyette devam etmiştir.

İstibdat devrinde, sayısı az olan aydınlardan bir kısmı, cemiyetin batıl itikatlar ve "görenek"ten çektiği ıstırapı görmüşler ve bu hastalığın korkunç mahiyetini ve neticelerini belirtmeye çalışmışlardır. Namık Kemal'in bu husustaki düşüncesi şöyledir :
 "... Acaba bu dünyayı, insana gerçekten, mihnet evi etmiye görenek dediğimiz batıl inançlar hulâsasından büyük hizmet etmiş bir şey var mıdır?"

"Ölüm korkunçtur. Fakat bir anda geçer. Görenek ise ölüm-süzdür..."

"İnsan görenekten çektiği güçlükleri, ne hastalıktan görür, ne yokluktan, ne ihtiyaçtan çeker ne esirlikten."

"Görenek insanın oturuşuna kırışır... gezişine karışır."

⁴³² Ahmet Rıza, Mektup, s. 26.

⁴³³ Ali Vehbi Bey, adı geçen eser, s. 81.

“Görenek belâsı saldırganlıkta o dereceye varmıştır ki, herkesin ailesine, evlâdına kendinden ziyade zulmeder. Alacağı kızın zıfâf gecesi yüzüne elmas yapıştırmamaya kim muvaffak olur?... Bir kimse, ilk okula başhyan oğluna ebed okutturmamak istese arzusuna nail olabilmesi mümkün müdür?. Görenek sayesinde kimsenin eşine, evlâdına değil, sakalına hükmü geçmiyor. Bir adam bir yere memur olsa velev cascade olsa, her nasıl olursa olsun sakal koyvermesi mecburidir.

“İnsan ne garip bir mahluktur ki, şu zayıf vücudiyle beraber koca bir küreyi kabza-i tasarrufunda tedvire iktidar hasıl etmiş iken, eşrefi havas olan aklın hiç methali olmaksızın vücade gelmiş bazı ef'alinden görenek namında bir vahime hasıl oluyor o da insanı hükmüne esir ediyor.”

“Bir milletin terakkisine sahih bir mikyas aranılırsa, efradının göreneğe riayet derecesine bir bakılsın. Aralarındaki nisbet daima müsavidir. Şurasını da maatteessüf itirafa mecburuz ki, biz eğer terakkimizin miktarını bu ölçü ile tâyin etmek istersek hasılı nisbeti ağılanacak bir halde buluruz.”⁴³⁴

Sefalet

İstibdat devrinde, Padişah zengin, paşaları zengin, Hristiyan halkın büyük kısmı refahlı idi. Müslüman halktan da hali vakti yerinde olan bazı ağaların dışında ise halk sefil ve perişan idi. Halkın bu halden kurtulması için her şeyden önce düşünerek durumunu idrak etmesi ve tedbirler araştırması lâzımdı. Fakat yukarıdaki temel sebepler buna engeldi, onu elinden tutan da yoktu. Kendisine, teklif edilen tek ilâç bu dünyada tevekkül ve öteki dünyada da cennet idi. İstibdadın zayıflattığı içtimai tesanüt, kendisini en çok zelzele, su baskını ve kuraklık sebebiyle meydana gelen kıtlık anlarında görülmekte idi. Devlet ve cemiyet bu gibi olaylara karşı teşkilâtlanmamış oldukları için neticede, canlar ve servetler mahv ve telef olmakta, âfetlerden kurtulanlar da mevcut sefaleti arttırmakta idi.

1880'de, doğu Anadolu'da ve kuzey Suriye'de meydana gelen kuraklık, halkın çaresizliğini bütün çıplaklığıyla göstermiştir: “Musul'da halk pamuk tohumu yiyor, iş hayatı durmuş. hırsızlık ve cinayetler artmış, gündüz ortasında bile adam soyu-

luyor. Sokaklarda, iskelete dönmüş paçavralar içinde insanlar “açım açım” diye feryat ederek ölüyorlar. Çocuklar satan aileler bile var. Ölü hayvan eti yiyenler, hayvanlar ile beraber othyan insanlara rastlanıyor.

Doğu Anadolu’da kaza kaymakamlarına, muhtaç olanlara hükümet depolarından ucuz fiyatla zahire satılması emrediliyor. Kaymakamlar, ağalara zahireyi satıyor, onlar da yedi, sekiz misli fiyatla halka satıyor. Halk, açlıktan zahire depolarını basıyor. Hükümet kuvvet gönderip geri alıyor. Alaşehir’de, Pasinler’de halk otlamıya çıkmaktan başka çare göremiyordu.⁴³⁵

29 Temmuz 1880’de sabahın 4.53’ünde batı Anadolu’da zelzele oluyor. İzmir, Menemen, Balkesir, Bursa, Muğla, Rodos, Ayvalık, Bergama, Denizli perişan hale geliyor. Menemen’de yalnız 1140 evden 455 tamamen yıkılmış, 220’si oturulamıyacak hale gelmiştir. Bazı köylerde oturulacak tek ev kalmamıştır.

Bu ve buna benzer tabii âfetler, bilhassa Anadolu’da aralık aralık devam ediyor ve her defasında mevcut sefalet manzaralarına yenileri ekleniyor. Anadolu’nun zelzele bölgesi olduğunu, buna karşı tedbirli ve teşkilâthi buhnmak lüzumunu halka anlatan yok... Olmayınca da iş yine sarıklı hocalara düşüyor. Tabii âfetleri, Tanrı’nın günah işliyen kullarını cezalandırmak için mukadder kıldığını anlatıp tövbe ve tevekkül tavsiye ediyorlar. Halk da minareleri düşmüş, kubbeleri çökmüş camilere dolup ölenler için, kalanlar için, Padişahın uzun ömrü için dua ediyor.

Büyük şehirlerde, cemiyet hayatında ahlâk’ın çöküntülerini gösteren manzaralar var. Bunlar camilere kadar uzanmıştı. “Camiler kötülük işlenen yerler haline gelmiştir. Buraya gelenlerin yüzde biri ne vâizin, ne de hafızın yanına uğradığı yoktu. Gençlere göz atanlar, papuç çalmak fırsatını kollayanlar, dilenciler ve aylak adamlarla camiler kahvehane haline gelmişlerdir. Vâizlerin çoğu geyik hikâyesi anlatır. Bu zaman maarifte ise öyle birtakım isrâiliyata kulak mı verilir? (Müntahabat-ı Tasvir-i Efkâr, s. 71-72).

⁴³⁵ Gazete kupürleri (1-1880) The Hoover, Institution, Dağdeviren Koleksiyonu.

14. SİYASET FİKİRLERİ VE BUNLARLA İLGİLİ OLAYLAR

MEŞRUTİYET İDARESİNE DAYANAN OSMANLILIK FİKRİ

**Siyaset fikir ve hareketle-
rinin çeşitleri** Abdülhamit II. devrinin siyaset fikirleri ve olay-
ları, konuları ve karakterlerinin ana-hatları ile
Abdülaziz ve Murat devirlerinden intikal etmiş
olup şu suretle sıralanmaları mümkündür: Meş-
rutiyet idaresine dayanan Osmanlılık İslâmcılık, Türkçülük,
medeniyetçilik. Bunlar yeni bir neslin önderleri tarafından ve yeni
şartlara göre ele alınarak işlenip geliştirildikleri için Abdülhamit
II. devrinin özelliklerinden başkasını teşkil ederler. Bununla
beraber Osmanlılık müstesna, diğerleri devrin başlangıcında değil
de, daha çok, istibdat devrinde göze çarpar.

**Osmanlılık fikri
ve birinci
Meşrutiyet** Bu kitabın yazarı, Meşrutiyet idaresine dayanan
Osmanlılık fikrinin karakterini, Osmanlı tarihi-
nin VII. cildinde belirtmiştir. Bundan da
anlaşıldığına göre, Abdülaziz devrinde kurulan
“Genç Osmanlılar Cemiyeti”nin çalışmalarıyla Meşrutiyet fikri,
ve programı memleketin bazı aydınları tarafından kabul edilmiş
ve çeşitli mücadele safhalarından sonra, Mithat Paşa’nın tesi-
riyle Abdülhamit II. devrinde, Kanunu Esasi ilân edilmiş, parlâ-
mento kurulmuş ve bu suretle bir meşrutiyet idaresi tesis edil-
miştir. Hiç şüphe yok ki, bu olaylar, Osmanlılık fikrinin zaferini
gösterir. Kanunu Esasiye göre, Osmanlı devlerinin tabiiyetinde
bulunan kişilere hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar, hepsi-
nin Osmanlı olduğu, şahsi hürriyetlerine sahip bulundukları, din
ve mezhep işleri dışında kanun önünde hak ve vazife yönlerinden
eşit oldukları tesbit edilmiştir.

Gerçi önceden de Gülhane Hattı Hümayunu ve Islâhat
Fermanı ile hak ve vazife yönlerinden tebaanın eşitliği kabul
edilmişti. Fakat bu iki vesika Padişahın tek taraflı taahhüdü
mânasını taşımakta olduğu gibi, içlerine aldıkları bazı hüküm-
leriyle de din ve mezhep esasına dayanan “Cemaat” teşkilâtını
bir siyasi, değer olarak kabul etmekte, halkın devlet idaresinde
reyini tanınamakta ve halk için Osmanlı hanedanından başka
bir kıymet veya müessese kabul etmemekte idi. Halbuki Kanunu

Esasi, Padişah ile Osmanlı tebaası arasında bir mukavele hükümünde olup halkın devlet idaresine rey ile iştirakini kabul ettikten başka, Osmanlı hanedanı yanında birleştirici unsur olarak meşrutiyet ülküsünün ve vatan mefhumunu getirmekte idi. Bu yön mebusların, vazifeye başlarken, yapacakları yemin metni ile tesbit edilmişti, Abdülhamit II., Meclisi açış demecinde bu noktaya temas etmiş ve bundan böyle bütün tebaanın bir vatanın evlâdı olarak bir kanunun himayesinde yaşayacaklarını, Osmanlı namını taşıyacaklarını ve bu namın tebaa arasında mevcut menfaatlerin devam ve muhafazasına şâmil olacağını ümit ettiğini ifade etmiştir.⁴³⁶

Mebuslar Meclisi, Padişahın nutkuna verilen cevapta olduğu gibi, görüşmeler sırasında da Osmanlı tebaası veya halkı yerine “Osmanlı Milleti” ve Mebuslar için de “Millet Mebusları” tâbirlerini kullanmıştır.

Osmanlılık, kısa zamanda, ideolojik bir değer kazanmış ve kullanılmıştır. Meclisin açılış töreninde bulunan Tayms gazetesi muhabirinin Hristiyan olmıyan mebusların kendisine gösterilmesini istemesi üzerine, bir paşa “Bu mebuslar kâmilten Osmanlıdır. Artık Müslüman veyahut Rum ve Ermeni değildir” demiştir.⁴³⁷ Gazetelerde de Osmanlılık teriminin kazanmış olduğu mânâ üzerine, yazılar çıkmıştır. Vakit gazetesinde, Osmanlılığın, milletimizin temeli olduğu işaret edildikten sonra, “Osmanlılıktan çıkar isek, bir millete iltihak edemeyiz, ortada kalır isek bizi Osmanlılıktan çıkaran sıfat bizden mübeddel olur ki, unvanı cedidi altında kalmıca ne olacağımız meçhul kalır”⁴³⁸ demektedir. Bu kayıtlar da gösteriyor ki, artık “Osmanlı” tâbiri etnolojik mânâda olmasa bile siyasi mânâda “Millet” mânâsında kullanılıyordu.

Resmî şahısların ve gazetelerin dışında, çeşitli din ve mezheplere mensup olan halkın “Osmanlı Milleti” fikrini ne dereceye kadar benimsemiş olduğu kestirilemez ise de Mebuslar Meclisinin, iki yıl kadar sürmüş olan çalışma devri esasında bu fikrin önem kazandığını ve az çok yaygın bir hal aldığını kabul etmek gerekir.

⁴³⁶ Hakkı Tarık, Meclisi Mebusan, c. I., s. 11.

⁴³⁷ M. K., Türkiye’de Meclis-i Mebusan, c. I., s. 89.

⁴³⁸ Vakit Gazetesi, No. 328.

Osmanlı-Rus herbi ve neticeleri, Meşrutiyete dayanan Osmanlılık fikrini zayıflatan ilk sert darbe olmuştur. Bu harp esnasında, Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Hristiyanların Müslümanları katletmeleri, Balkanlar'da ve doğu Anadolu'da ilerliyen Rusların, Hristiyanlığın koruyucusu pozunu takımmaları Rumları ve Ermenileri de, tahrik etmeye başlamaları, İmparatorluğun Müslüman halkında, Hristiyanlara karşı sert bir tepki yaratmıştır. Abdülhamit II. bu olaylara ek olarak Mebuslar Meclisinin kendisini, harbin sevk ve idaresinden dorumlu tutmak istemesinden de kuşkulanarak Meşrutiyete müstenit Osmanlılık fikrinin zararlı olduğu zehabına kapılmış ve Meşrutiyet idaresine son vererek istibdat devrini başlatmıştır.

Genç Osmanlıların teşkilâtsızlığı Abdülhamit II.'nin, bu konuda işini kolaylaştıran âmillerden başlıcasını Genç Osmanlılar hazırlamışlardı. Bunlar, ortak bir noktadan hareket ederek aynı amaca yöneldikleri halde, teferruat ve usul üzerinde ayrılmakta idiler. Bu ayrılık o kadar derin idi ki, içlerinden her biri ayrı bir kutup ve müstakil bir şahsiyet idi. Dolayısıyla, aralarında kuvvetli bir birlik kurmayı düşünmemişlerdi. Böyle de olunca çağdaş mânada ne bir cemiyet ne de siyasi bir parti meydana getirememişlerdi. Bu hal, Meşrutiyet idaresini, temelsiz bıraktığı gibi, onu savunacak bir teşkilâtta da mahrum kılmuştu. Bu sebeptendir ki, Osmanlı - Rus harbi ile felâketler birbirini takip etmeye başlayınca genç Osmanlılar arasında derin anlaşmazlıklar çıkmış bu durumdan bir sorumlu aranmasına girişilmiştir. Bazı Meşrutiyetçiler hükümeti ve sarayı, hükümet ve saray da Meşrutiyetçileri sorumlu tutmuş, neticede de Abdülhamit II. ve Meşrutiyet düşmanları bir olarak Mebuslar Meclisini kapatıp Kanunu Esasiyi rafa koymuşlardı. Bu hareketleri ile de Meşrutiyetçilere karşı sorumlulukları artmış bulunduğundan, bundan böyle Meşrutiyetçileri ve en çok onların fikrî temsilcileri görünen Genç Osmanlıları tasfiye etmek, kendileri için bir zaruret halini almıştı. Bu hususta, girişilen birtakım teşebbüsler de Abdülhamit II. ve taraftarlarına elverişli fırsatlar sağlamıştır.

Birinci Çırağan olayı

Çırağan olayı, göz hapsi altında bulundurulduğu, Çırağan sarayından Sultan Murad'ın, Ali Suavi tarafından kaçırılmak teşebbüsüne denilmiştir.

Üzerine, çok yazılmış olmasına ve hattâ son yıllarda, Ordinaryüs

Profesör Uzunçarşılı tarafından resmî vesikaların neşredilmesine rağmen⁴³⁹ bu olay, hâlâ sebepleri ve hazırlanış şekli yönünden karanlığını muhafaza etmektedir. Aydınlanmış gibi görünen kısmı, Ali Suavi'nin, saraya ne suretle gitmiş olduğu ve nasıl öldürülmüş bulunduğundan ibarettir.

Ali Suavi, İstanbul'da 1839'da doğmuş, Rüştîyede okumuş, sonra öğretmenliğe başlamış, Bursa ve Filibe Rüştîye okullarında öğretmenlik yapmış, bu arada Sofya'da Ticaret Mahkemesi Reisliği ve Filibe'de tahrirat Müdürlüğü yapmıştır. Bu son memuriyetinden atıldıktan sonra Hicaz'a gitmiş 1867'de, Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa'nın teşebbüsü ile Avrupa'ya kaçmış, orada ilkin Namık Kemal ve Ziya Paşa ile birlikte Genç Osmanlılar Cemiyetinde çalışmış, sonra onlarla bozuşmuş, Fransa'nın Lyon şehrine giderek tek başına gazete ve mecmua çıkarmış ve kitaplar yazmıştır. Abdülhamid'in tahta çıkması üzerine, memlekete dönmesine müsaade edilmiş ve İngiliz Sait Paşa'nın tavsiyesi ve himayesi ile Abdülhamit II.'ye takdim edilmiştir. Abdülhamit II.'nin itimadını kazanarak bir aralık hususi müşaviri olmuş ve Galatasaray Lisesine Müdür tâyin edilmiş, fakat şimdiye kadar aydınlanmayan sebeplerden bu durum ve memuriyetini kısa zamanda kaybederek tekrar gazeteciliğe başlamıştır.

Zeki, dinamik ve sonderecede ihtirashlı olan Ali Suavi, Arapça ve Farsça'dan başka, Fransızca ve İngilizce de öğrenmiştir. Avrupa'ya kaçmasından önce, Muhbir gazetesinde çıkan makalelerinde hürriyetçi ve Meşrutîyetçi fikirlerin savunuru olmuş Avrupa'da bir aralık, Babîâli'yi ve hilâfeti de tenkit etmiye başlamış, Türk dili ve tarihi üzerinde yazılarıyla Türkcülüğün ilk önderi gibi görünmüş, fakat Abdülhamit II.'nin tahta çıkmasından sonra, Osmanlı hanedanı lehinde ve Meşrutîyet aleyhinde yazmaya başlamış, İstanbul'a dönünce de bu methiyelerine devam ettikten başka Mithat Paşa'ya karşı amansız bir mücadeleye girişmiştir.

Abdülhamit II. nezdindeki itibarını kaybetmesi, Galatasaray Sultanisi Müdürlüğünden atılması, Rus ordusunun Balkanları işgal ettikten sonra İstanbul önlerine kadar gelmesi İstanbul'un Rumeli göçmenleri ile dolması ve bütün bunlardan daha mühim olarak İngiliz siyasetinde, Ruslar aleyhine ve onlarla, ağır şartlara katlanarak barış yapmak isteyen Abdülhamid'e karşı halkta, sert

bir tepki belirmesi, Ali Suavi'yi tekrar hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlerine dönmiye zorlayan sebepler olarak kabul edilebilir.

Ali Suavi, sonderecede güzel bir İngiliz karısı ile evli idi, İngiliz siyasetine taraftar ve saray müşiri bulunan İngiliz Sait Paşa'nın da dostu idi. Kendisi de İngiliz dostu idi. Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu güç durumdan, İngiliz yardımı ile kurtulabileceğine inanmakta idi. Fakat o, İngilizlerin Abdülhamit II.'ye itimat etmediklerini de biliyordu. Bu sebeple Sultan Murat'tan faydalanmayı lüzumlu görüyordu.

Sultan Murat'ın, deli olduğu anlaşılmaması üzerine, tahttan indirilmesinden bir müddet sonra sıhhatini kazanmış olduğu hususunda en çok, yabancı gazetelerde havadisler yayınlanmaya başlamıştı.

Bu havadisler, Sultan Murat V.'in Mason olması dolayısıyla Türkiye'de ve Avrupa'daki Masonları alâkadar etmişti. Murat, Londra seyahati esnasında İngiltere Gal Prensi'nin teşebbüsü ile Masonluğu kabul etmiye karar vermiş olduğu için bu prensin onun sıhhat durumunu öğrenmek için teşebbüslerde bulunduğu na dair kayıtlara rastlanmaktadır. Ali Suavi de Mason olduğundan, belki Masonların tensibi ile belki de onlardan müstakil olarak bir taraftan Murat V. ile öte yandan da adları malûm olmıyan bazı İngilizlerle mektuplaşmaya muvaffak olmuştur. Mektuplaşmanın mahiyeti de malûm olmamakla beraber bunun, Murad'ı saraydan kaçırmakla ilgili bulunduğu muhakkaktır.

Ali Suavi, 18 Mayıs 1878'de, yüz veya iki yüz kadar Rumeli muhaciri ile beraber ve silâh kullanmak suretiyle Çırağan Sarayına girmeye muvaffak olmuş, Murat V.'in dairesine gitmiş ve kendisini alıp götürmek istemiştir. Fakat bu sırada yetişen Beşiktaş inzibatını sağlamıya memur Hasan Paşa tarafından sopa ile öldürülmüştür. Bu arada muhacirlerden de yirmi kişi kadar ölmüş, bir kısmı yakalanmış gerisi de kaçmaya muvaffak olmuştur. İlk anda bu olay Murat V.'i tahta çıkarmak suretinde gösterilmiş ise de sonradan çeşitli ihtimaller üzerinde durulmuştur.⁴⁴⁰ Ciddî bir tetkike tâbi tutulmamış olan bu ihtimaller şu

⁴³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Belleten, sayı: 29, 30, 31.

⁴⁴⁰ Mithat Cemal Kuntay, Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavi, s. 164.

suretle sıralanabilir. Çırağan olayı, Abdülhamit II.'nin tertibi ile ve Sultan Murad'ın bir kargaşalık anında öldürülmesi maksadiyle yapılmıştır. İkinci ihtimal, Ali Suavi'nin, Murat V.'i tahta çıkarmak için bu işe girişmiş olduğu merkezindedir. Üçüncü ihtimal, Murad'ın saraydan alınarak Rodop'da Ruslar'a karşı mukavemet etmekte bulunan Türk kuvvetlerinin başına geçirilmesidir. Dördüncü ihtimal, en az akla yakın olanıdır. Namık Kemal tarafından ileri sürülmüştür. Buna göre Ali Suavi, Rusların İstanbul'a girmelerini kolaylaştırmak için bu işi yapmıştır. Beşinci ihtimal Mahmut Celâleddin Paşa'nın kısaca temas ettiği ki, Sultan Murad'ın saraydan alınarak bir İngiliz gemisine götürülüp Londra'ya kaçırılmasından ibarettir⁴⁴¹. Bütün bu ihtimaller tetkik konusu olmakla beraber, en akla yakın olanı bu sonuncusudur. Çünkü ancak bu suretledir ki Murat V., hasta olması halinde tedavici mümkün olacak, sıhhatini kazanmış olmasının anlaşılması halinde ise Abdülhamit II.'nin Padişahlığı meşru olmaktan çıkacaktı.

Çırağan olayı, Genç Osmanlılar adına yapılmış olmamakla beraber eskiden bu cemiyete mensup bulunmuş olan Ali Suavi tarafından yapılmıştır. Olayın kahramanı ve arkadaşları öldürüldüğü ve Suavi'nin evrakı karısı tarafından yakılmış olduğu için Genç Osmanlıların evvelce savunmuş oldukları fikirlerin ne dereceye kadar Suavi üzerinde tesir etmiş olduğunu kestirmek mümkün değildir. Bununla beraber Çırağan olayının, Abdülhamit II.'nin şahsı ve istibdatçı idaresine karşı, büyük çapta vuku bulmuş ilk olay gibi kabul edilmesi gerekir.

İkinci Çırağan olayı

Ali Suavi'nin başarısızlıkla sona eren teşebbüsünden bir müddet sonra Temmuz 1878'de Sultan Murad'ı, saraydan kaçırmakla alâkalı ikinci bir olay geçmiştir. V. Murad'ı tekrar Padişah yapmak isteyen Kelanti Skaliyeri, Aziz Bey Komitesi"⁴⁴², diye de adlandırılan bu olayın mahiyeti şudur: Murat V., tahttan indirilip Abdülhamit II. Padişah ilân edildikten sonra Masonlar, teşkilâtlarına mensup olması dolayısıyla Sultan Murad'ın sıhhati ve âkıbeti ile yakından ilgilenmiye başlamışlardı. Abdülaziz gibi intihar

⁴⁴¹ Mahmut Celâleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, c. III., s. 139.

⁴⁴² Uzunçarşılı, Belleten, Sayı: 29, s. 246.

edip veya öldürülmesinden korkulmakta idi. İlk sıralarda, böyle bir tehlikenin mevcut olmadığına dair İstanbul Mason Cemiyeti Başkanı tarafından İtalyan Mason teşkilâtına yazılmıştır.

Masonların itimadını kazanmış olan Ethem Paşa'nın Sadrazamlıktan azledilmesinden sonra (Ocak 1878), İstanbul'daki Mason teşkilâtında Prodos locasının üstadı âzamı olan ve yukarıda adı geçen Kelanti tarafından Sultan Murat'la alâkalı olarak bir komite kurulmuştur. Bu komitenin başlıca üyeleri, Aziz Bey, Sultan Murad'ın annesinin cariyelerinden Nakşidil Kalfa, Ali Şefkati gibi, ufak memuriyette bulunan kimselerdir.

Komitenin başlıca üyeleriyle diğerlerinden kimlerin Masonluk ile irtibatları bulunduğu bilinmemekle beraber Kelanti'nin Sultan Murad'ı, daha şehzadeliğinden beri tanımış ve ona Masonluk kaidelerini öğretmiş olduğu malûmdur. Bu zat, Sultan Murat ile muhabere edip durumundan Türkiye ve Avrupa'daki teşkilâtı haberdar ettiği gibi, bir aralık getirdiği bir manyatizmacıyı saraya sokarak sözde, onun vasıtasıyla Murad'ı tedavi edip iyileştirmiştir.

Bundan ötürü, bir de Abdülhamit II.'nin, önceki bölümlerde belirtilen çeşitli sebeplerle prestijinden kaybetmesi üzerine, cesaretle gelen komite, Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak teşebbüsüne girişmiştir. Bu hususta Nakşibent Kalfa delâletiyle nüfuzlu bazı Paşaların teşebbüse iştirak ettirilmesi neticesiz kalmıştır. Bunun üzerine, Kelanti ve Ali Şefkati Bey gizlice saraya girip Sultan Murat ile görüşmüşlerdir. Murat, Genç Osmanlılardan Mithat Paşa, Namık Kemal ve Kasap Efendi hakkında bilgi edindikten sonra durumundan şikâyet ederek milletin kendisini bulunduğu durumdan kurtaracağı günü beklemekte olduğunu ifade etmiştir.

Komite faaliyete geçmiş, İstanbul'un çeşitli semtlerinde duvarlara Sultan Murat lehine beyannameler yapıştırmıştır. Hattâ bir aralık Abdülhamit II.'nin hayatına kasdetmek için bir plân hazırlanmış ise de yürütülememiştir. Şubat 1878'de yine bir plân hazırlanmıştır. Buna göre, su yollarından, Çırağan sarayına girilerek Sultan Murad oradan alınacak gizlice Aziz Bey'in evine getirilecektir. Ondan sonra da softalar ve halkla beraber biat merasiminin yapıldığı yerlerden birine gidilip alâkalı ulema ve devlet erkânı da davet edilerek Murat tahta çıkarılacaktır.

Komite, tasarısını gerçekleştirmek için bir çıkar yol aradığı sıralarda, birinci Çırağan olayı meydana gelmiş ve yukarıda özel bölümünde anlatıldığı gibi başarısızlıkla son bulmuştur. Bu netice, komiteyi yıldıracığına daha da gayrete getirmiş, Murad'ı kaçırmak çareleri araştırılmak için Aziz Bey'in evindeki toplan-tılar sıklaştırılmıştır. Komiteye dahil ve Sultan Murad'a mensup Hüsnü adında birinin, komiteyi ifşa etmesi üzerine komite üyele-rinin toplantı esnasında bulundukları Aziz Bey'in evi zaptiyeler tarafından basılmıştır. Kelanti, Nakışbent Kalfa ve Ali Şefkati kaçmaya muvaffak olarak memleket dışına gitmişler, diğer üyeler de tevkif edilmiştir. Bunlar, sorguya çekilmişler ve komite ile irtibatları ve faaliyetleri derecelerine göre kalebentlik, sürgün ve hapis cezalarına çarptırılmışlardır.

Birinci ve ikinci
Çırağan olayları
arasındaki mü-
nasebet

Şimdiye kadar müstakil olarak anlatılmış ve ince-
lenmiş olan birinci ve ikinci Çırağan olayları ara-
sında ortak noktaların mevcut bulunması dikkati
çekicidir. Şöyle ki, her iki olay da Sultan Murad'ın
Çırağan'dan kaçırılmasını hedef tutmaktadır. Keza

her ikisi de ulema, ordu ve devlet erkânının iştiraki olmaksızın tertip edilmiştir. Vesikaların açıkca ifade etmemelerine rağ-men istidlâl yolu ile anlaşıldığına göre, Ali Suavi ve Kelanti, ikisi de, Sultan Murad'ı İstanbul'da derhal tahta çıkarmaktan çok, Londra'ya kaçırmak istemişlerdir. Bundan başka, Ali Suavi olayında rol sahibi olan üç kişi aynı zamanda Kelanti komitesi üyesidir. Ve nihayet bütün bunlardan başka Ali Suavi ve Kelanti her ikisi de Masondurlar. Bu müşterek noktaları dikkate alarak ayrı ayrı gibi görünen bu iki Çırağan olayının üstün bir teşkilâ-tın emriyle olmasa bile muvafakati ile yapılmış olması düşüncesi akla gelmektedir.

İkinci Çırağan olayına adları karışanların Genç Osmanlılar ile münasebet derecesi hakkında açık kayıtlara rastlanmamakta ise de Kelanti ile Ali Şefkati'nin Sultan Murat ile görüşmelerinde, Mithat Paşa ve Namık Kemal'den bahsetmeleri, Genç Osmanlı-larla fikir yönünden olan irtibatlarını göstermektedir.

Abdülhamit II.
ve Masonlar

Birinci ve ikinci Çırağan olaylarının Abdülhamit
II.'nin vehmini arttırmış olduğu hususunda
mütalâalara raslanmaktadır. Aynı olaylar, Pa-
dişahın Masonlar hakkında da birtakım kanaatler edinmesine

sebeup olmuştur. Ona göre Masonlar, sathi Avrupa terbiyesi görmüş bir avuç insandan ibaret olup her çeşit hürriyet fikirlerini Türkiye'de yaymayı amaç edinmişlerdir. Halbuki bizim halkımız hürriyetten bir şey anlamadığı gibi, esas itibariyle hürriyet de İmparatorluğumuzu torpilliyecek bir prensiptir. Çünkü halkı bölücüdür ve disiplin duygusundan mahrum edicidir. Şu halde Masonlar, Ermeniler ve Rumlar ile birlikte hareket ederler ve bilhassa İngiltere ile İmparatorluğu yıkmak ve kendisini devirmek hususunda mutabıktırlar.⁴⁴³

Mithat Paşa'nın Mithat Paşa, Meşrutiyete dayanan Osmanlılık
muhakemesi ve fikrinin siyaset önderi idi. Bu fikre yalnız kitap
öldürülmesi okumak ve meşrutiyetçi Avrupa devletlerinin yapılarını tetkik etmekle sahip olmamıştı. Vali-

likleri esnasında, devlet otoritesini temsil ettiği yerlerde hakla elbirliği yapmış ve çeşitli eserler meydana getirmişti. Halka güvenmekle halk için çalışmakla halk güveninin sağlanacağına inanmıştı. Bu sebeple de hürriyeti, Abdülhamit II. gibi, İmparatorluğu torpilliyecek bir bozgunculuk ve anarşi unsuru değil, birleştirici, kuvvetlendirici ve kurtarıcı bir temel prensip olarak kabul ediyordu.

Mithat Paşa'nın bu fikirleri, kendi kendisini terbiye etmiş olmakla elde edilmişti. Halbuki gerek Abdülhamit II. ve gerekse arkadaşları, başka yolda terbiye görmüşler ve kendilerini terbiye etmiye çalışmışlardı. Onun inandıklarına inanmadıktan başka, kendileri gibi inanmadığı için de sevmiyorlar ve ona güvenmiyorlardı. Abdülhamit II., Mithat Paşa'yı kendi üzerinde, bir âmir ve vasi olarak görüyordu,⁴⁴⁴ kendisini öldürtmek için çalıştığına⁴⁴⁵ ve Cumhuriyet ilân etmek istediğine inanmıştı. Devlet erkânından çoğu da Mebuslar Meclisi toplandıktan sonra Mithat Paşa'nın kuvvetleneceğine, devlet kapısında terfiin ve refahın hizmet esasına bağlanacağına, ihtimal verdikleri için Padişahın bu vehimlerine iştirak etmekle kalmıyorlar, aynı zamanda da körüklüyorlardı.

⁴⁴³ Ali Vehbi Boy, adigeçen eser, s. 51.

⁴⁴⁴ Mehmet Zeki Pakalın, Son Başvekilleri, s. 288.

⁴⁴⁵ Ali Vehbi Bey, adigeçen eser, s. 50.

Mithat Paşa, kendisine karşı kabaran bu antipatiyi ve itimatsızlığı bilmiyor değildi. Fakat ne de olsa, hürriyete kavuşturduğu basına, halka ve toplanacak olan Mebuslar Meclisine dayanarak iktidarda kalabileceğine inanmakta idi. Bu noktada ne kadar aldanmış olduğunu Sadrazamlıktan atılıp sürgüne gönderildikten sonraki hâdiseler gösterdi.

Hükümetin resmî ilânına göre, Mithat Paşa, Kanunu Esasinin hakikat ve mahiyetine aykırı bir yola sapmış olduğu ve Padişahın hükümranlılık haklarını yok ederek istibdat usulünü başka bir yoldan devam ettirmek istediği için azledilerek sürgüne gönderilmiştir.⁴⁴⁶ Bu ilândaki suçların mahiyeti ne idi? Bunu kimse sormadı. Sorulsa da verilecek cevap hazırды. Padişah yalan söyleyecek değil ya, Elbet suçları açıklamamak için de bir sebep vardır. Şurası muhakkaktır ki, Mithat Paşa'yı uzaklaştırması Abdülhamit II.'nin kudret ve kuvvetine büyük bir delil olarak kabul edildi ve "düşenin dostu olmaz" atasözünü doğrulayan hakaretler, iftiralar ve tezvirler başladı. Mithat Paşa, "cennetten kovulan şeytan", "şeriat ve millet düşmanı", "Kanunu Esasiye tahakküm eden istibdatçı" gibi sözler nesir ve nazım ile ifade edildi. Abdülhamit II. için böyle bir adamı alt etmiş olması da "bir gaza ettin ki hoşnut ettin Peygamberi" hükmü ile karara bağlandı. Mithat Paşa aleyhine yazanlar arasında Genç Osmanlılardan Ali Suavi ve Ahmet Mithat Efendi de vardı. Askerî İdadisinden üç öğrenci, yalnız Mithat Paşa'nın lehine geçerek resmî dairelerden bazılarına mektuplar göndermişler ve "Yaşasın Mithat, kahrolsun bugünkü hükümet" ibaresi ile son bulan bir makale yazmışlardı.⁴⁴⁷

Mithat Paşa, azledildikten sonra İzzettin vapuru ile Brendizi'ye, oradan Napoli-İspanya ve Paris yolu ile Londra'ya gitti. Londra'da bulunduğu esnada, Kraliçe Voktorya, Gal Prensi ve daha birçok devlet adamları ile görüştü. Paris'te Thiers'in dostluğunu kazandı. Bu iki başkentte çok hürmet ve itibar gördü. Sürgün edilmiş olmasına rağmen Abdülhamit II.'ye ve devlete kötülüğü dokunacak bir harekette bulunmadı. Osmanlı-Rus harbi sırasında saraya bir mektup yazarak vatan için hizmete

⁴⁴⁶ Mahmut Kemal İnal, adigeçen eser, c. III., s. 368.

⁴⁴⁷ Uzunçarşılı, Mithat ve Rüşti Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar, s. 3.

hazır olduğunu bildirdiği gibi, Avrupa umumî efkârını aydınlatmak için de Osmanlıların Hristiyan tebaa hakkındaki niyetlerine dair bir risale neşretti. Eylül 1878'de af edilerek Girit'te ikametine müsaade edildi. Yemen ve Suriye vilâyetlerinde, Mısır Hidivi'nin çevirdiği entrikalar dirayetli bir valinin tâyin edilmesine lüzum gösterdiğinden, Saffet Paşa'nın tavsiyesi ile yapacağı işler hakkında danışmak talimatı ile Suriye valiliğine tâyin edildi. Suriye'de, halkın hükümetten şikâyetçi olduğunu ve yabancı tesirlerine mütemayil bulunduğunu görerek bu cihetin önlenmesi için ıslâhat yapılması gerektiğini ve hükümetin itimadını kazanmış bir valinin kendi yerine tâyin edilmesini istedi.

Paşa'nın gerekli gördüğü ıslâhat şu noktalara inhisar etmekte idi: Valiye, orduya kumanda etmek yetkisinin verilmesi, kaymakam ve mutasarrıfları tâyin, mahkemelere nezaret, mahkemeler kararlarının tatbikatını durdurmak, adli makamların müsaadesi olmadan jandarmayı kullanmak, bazı gelirlerden faydalanarak memur maaşlarının muntazaman verilmesini sağlamak.⁴⁴⁸ Bu teklifler, Abdülhamid'i, etrafındaki Arap müşavirleri, istibdat taraftarlarını, hattâ Fransa'yı ve İngiltere umumî efkârını bile telâşa düşürdü.

Mithat Paşa'nın Suriye'yi, Mısır gibi, bir Hidivlik haline getirmek ve kendisini Hidiv ilân etmek istediğinden, hattâ Lübnan'ın muhtariyetine aleyhtar olup Suriye'ye ilhak etmek niyetinde olduğu yolunda yazılar neşredilmiye başladı.⁴⁴⁹ Bu esnada halkın bir tiyatroda "yaşasın Mithat Paşa" diye bağırması da hafiyeler tarafından İstanbul'a yetiştirilmekle Paşa, İzmir Valiliğine tâyin edildi.

Fakat itimatsızlık ve şüpheler Mithat Paşa'yı, gittiği her yerde takip etmekte idi. Yabancı basında, hürriyet ve meşrutiyet severliğini savunan yazılar da çıkmaya başlamıştı. Yeni bir hürriyet mücadelesi safhası için zemin hazırlanmakta idi. İşte bu sıradadır ki, Messenger adıyla Fransızca ve İngilizce olarak yayımlanan gazetenin bir nüshasında, Abdülaziz olayında dahil bulunan kimselerin meydana çıkarılacağı yolunda bir havadis çıkmıştır. Havadis doğru idi. Sarayda, Babıâli'nin haberi

⁴⁴⁸ The Hoover Institution, Dağdeviren koleksiyonu, 1-1880.

⁴⁴⁹ Ayn koleksiyon, 1-1881.

olmaksızın, Mahmut Nedim ve Cevdet Paşa'larla, Sürurî Efendi'den kurulan bir heyet, sözkonusu olayda dahli bulunanların mahkemeye verilmesi için delil toplamaya başlamıştı. Bu zatların Mithat Paşa düşmanı olmaları, Sultan Abdülaziz vakası üzerinden beş yıl geçmiş bulunması ve mahkeme için 1881 yılının seçilmiş bulunması, dikkati çeken noktalardır. Bunlardan daha da mühim bir nokta vardır ki, Sultan Abdülaziz vakasını çeliyerek Mithat Paşa'yı mahv, veya mahkûm etmek fikir ve teşebbüsünün kimden ve niçin gelmiş olduğudur. Gerek Abdülhamit II., gerekse Mithat Paşa hakkında bugüne kadar yazılmış olan monografilerde olsun ve neşredilen resmî vesikalarda olsun bu hususa dair bir kayda rastlamak mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Mithat Paşa mahkemesinin sebepleri karanlık bırakılmıştır. Bu sebepleri, olaylardan bir dereceye kadar olsun ve şu suretle kestirmek mümkündür :

Abdülhamit II., Mithat Paşa'yı af etmekle beraber onun Osmanlılık ve meşrutiyet fikirlerinin önderliğini yapmış ve memleket içinde ve dışında bu fikirlerin önderi kabul edilmekte olmasından kuşkulu idi. Gerçekten de birinci ve ikinci Çırağan olayları göstermişti ki, saltanat değişmesi halinde, Mithat Paşa, tekrar sadrazamlığa geçecekti. Avrupa umumî efkârı ve İngiltere ile Fransa devletleri de onu bu fikirlerinden dolayı tutmakta idiler. 1881'de, Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi ve İngiltere ile birlikte Mısır'ın mevcut statüsünü, Hidiv ve Osmanlı aleyhine çevirmek istemesi, Osmanlı umumî efkârını, Osmanlılık fikrinden İslâmlık fikrine çevirmiş bulunuyordu. Bütün bunlar, Mithat Paşa'nın mahv veya mahkûm edilmesi için elverişli bir zemin hazırlıyordu. Abdülhamit II bu neticeyi elde etmekle, Padişah aleyhinde herhangi bir harekete geçmek istiycek kimselere de âkıbetleri hakkında Mithat Paşa'nın âkıbeti ile bir örnek vermiş olacaktı.

Bu sebeplerle ve gizli bir plâna göre, hükümet Mithat Paşa'nın tevkifi için İzmir'e ajanlar gönderip komutanlığa emir verdi (23 Mayıs 1881). Mithat Paşa, vaktinde bu plândan haberdar edildiği için tedbirli bulunuyordu. Bu sebeple oturmakta olduğu daire askerî kuvvetler tarafından sarıldığı bir sırada, oradan kaçmaya muvaffak olmuş ve İzmir'deki Fransız konsoloshanesine sığınmıştır. İzmir'de, çeşitli devletlerin 15 konsolosu, Mithat Paşa'yı

müşterek himaye altına almakla, sarayın işi güçleşmiş ve bir taraftan Fransa hükümeti nezdinde yapılan teşebbüsler, öte yandan Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın verdiği teminat üzerine, Mithat Paşa İzmir'e gönderilen İzzettin vapuru ile ve yolda Cevdet Paşa huzurunda sorguya çekilerek İstanbul'a getirilip Yıldız'da mahkemesine başlandı. Mahkemenin Yıldız'da yapılması, Abdülhamit II.'nin mahkeme safhalarını adamları vasıtasıyla takip edip hâkimlere gerekli talimatı vermek gibi bir düşünce mahsulü olarak kabul edilir. Mahkeme edilenler arasında Mahmut ve Nuri Paşalar ve daha başka kimseler de vardı.

Mahkeme neticesinde bu üç Paşa, Abdülaziz'i katil fiiline iştirakten ölüme mahkûm edildiler. Temyiz Mahkemesi Cinayet Dairesi idam ilâmını tasdik etti. Abdülhamit II., verilen ilâma o devrin kodamanlarını da bulaştırmak için Vükelâ Heyeti ile eskiden bu heyette bulunmuş olanlardan ve feriklerle müşirlerden büyük bir heyet teşkil etti. İlâmın bir kere de orada incelenmesini irade buyurdu. Birkaç kişinin usul yönünden ve dış siyaset mülâhazalarıyla yaptıkları gevşek itirazlar yanında geri kalanların hepsi idam hükmünün yerine getirilmesine muvafakatlerini yazıp imzaladılar. İmzaladıkları ibarelerinin sonu, Abdülaziz vakasının "Millet-i İslâmiyenin mahvı", "katillere lânet" gibi hükümlere bağlanmıştı. İçlerinden yalnız Server Paşa'nın şu sözü dikkati çekicidir. "Velevki katle cüret edilmemiş olsa bile yalnız Abdülaziz'i hal' meselesinden dolayı bu adamların katli icabeder"⁴⁵⁰ demiştir. Bu ifade mahkûmların katil fiiline iştiraki hakkında bir şüphenin mevcut olduğuna delâlet ettiği gibi Abdülhamit II.'nin kendisini hal' etmek isteyenlere karşı verilecek ölüm cezasının meşru olacağı hususunda da bir delildir⁴⁵¹.

Abdülhamit II., istediği ilâm ve mütalâaları aldıktan sonra cezaları ölümden sonsuz sürgün ve hapse çevirdi. Bu suretle de sözde, küçük bir adam olmayıp büyük ve yüksek duygulu birisi olduğu hakkında memlekete ve dünyaya bir kanaat vermek istedi. Mithat Paşa ve arkadaşları hükmün bildirilmesinden 31 gün sonra 28 Temmuz 1881'de Tâif'e sürüldüler. Mithat Paşa'nın devlet arşivinde ele geçen bir vesikada, mahkûmiyeti hakkın-

⁴⁵⁰ Sait Paşa'nın Hatıratı, c. I., s. 59-61.

⁴⁵¹ Mahmut Kemal İnal, adı geçen eser, c. III., s. 388.

da şu satırları hissiyatını açıklamaktadır : Bendenizin cellâdım bir ve cellâdın muavinleri pek çok olduğundan, hepsini milletimin pençe-i intikamına havale etmekten başka çare göremedim.

“Padişah benim ve benim gibilerin kanlarını da içer, ciğerlerini de parçalar. Zaten bizler, çoktan millet ve devletin saadet ve selâmetine vakfı can etmiş devlet hizmetkârlarıyız. Binaenaleyh millet-i Osmaniye, benim tanıdığım ve bildiğim millet-i Osmaniye ise hiçbir mazlumun intikamını almaktan çekinmez.”⁴⁵²

Mithat Paşa ve arkadaşları Taif’de 24 Nisan 1884’de katle dildiler. Abdülhamit II. devrinin birçok olaylarında görüldüğü gibi, bu olayın da sebepleri hakkında açık kayıtlar mevcut değildir. Cinayeti işliyenlerin emir kulu oldukları su götürmez bir gerçektir. Bu olay hakkında, devlet arşivindeki vesikaları yayınlıyan Uzunçarşılı da sözkonusu mühim noktaları aydınlatmamıştır.⁴⁵³ Umumî olarak denebilir ki, Abdülhamit II., Mithat Paşa’nın kaçmasından veya kaçırılmasından ürktüğü için bu cinayeti emretmiştir veya hiç olmazsa uşaklarına telkin etmiştir.

Mithat Paşa’nın katli, hükümet tarafından, hastalıktan ölüm şeklinde gösterilmiş ise de halk bu resmî yalana inanmamış ve cinayetten Abdülhamit II.’yi sorumlu tutmuştur. O ise, bu suçu, “düşmanı şehitler sırasına çıkartmak benim menfaatime mugayirdir”, “öldürmek isteseydim, mahkemece verilmiş olan idam hükmünü yerine getirirdim” gibi, basit mantık oyunları ile kendisini savunduktan sonra “haydi aleyhimize olan bu iftirayı kabul edeyim. Kaç halife gösteririm ki, ihtiraz ve istirkab ettikleri zevatı bir anda imha etmişlerdir” demiştir.⁴⁵⁴

Ali Suavi ve Mithat Paşa, öldürülmek suretiyle tasfiye edilmiş oldukları gibi, Genç Osmanlılardan Ziya Paşa ve Namık Kemal Bey de birincisine vezaret rütbesiyle Adana valiliği, ötekine de Midilli mutasarrıflığı verilmek suretiyle siyasi faaliyetlerine, daha önce set çekilmişti. Böylece Abdülaziz devrinde siyaset sahasına çıkmış ve Osmanlılık üzerine dayanan meşrutiyet idaresi için çalışmış olan başlıca şahsiyetler, ortadan kalkmış veyahut fikirlerini savunamayacak hale getirilmişti.

⁴⁵² Mahmut Kemal İnal, adıgeçen eser, c, III., s. 388.

⁴⁵³ Uzunçarşılı, Mithat Paşa ve Taif Mahkûmları.

⁴⁵⁴ Mehmet Zeki Pakalın, Son Başvekiller, s. 290.

**Genç Osmanlılar
hakkında netice**

Bununla beraber Genç Osmanlıların bırakmış oldukları tesiri söküp atmak mümkün olmadı.

Bu tesir, kendisini üç noktada göstermiye devam etti. Kanunu Esasi fikri, Mebuslar Meclisi hâtırası ve bir de cemiyetin toplumsal vicdanında iz bırakmış olan hürriyet ve meşrutiyet için savaş duygusu, Kanunu Esasi, istibdat devrinde de devlet salnamelerinin başında yayımlanmaya devam etti. Abdülhamit II.'nin lûgat ve hukuk kitaplarından Kanunu Esasi kelimesini çıkartmasına rağmen metnini bastırmaya devam etmesi, 113 üncü maddesinden faydalanıp dilediğini sürgüne göndermek gibi bir düşünceye dayanıyordu. Fakat aydınlardan bazıları onun tekrar yürütülmesini arzulamaya devam ediyorlardı. İki yıl kadar sürmüş olan Mebuslar Meclisinin çalışmaları ve başarılarının canlı hâtırası da ona iştirak etmiş olanlarla devam ettiriliyordu. Genç Osmanlıların hürriyet ve meşrutiyet yolunaki savaşları gazete, broşür ve kitaplarla yayınlanmıştı. Abdülhamit II. devrinde, gerçi bunların okunması yasak edilmişti. Fakat yasak edilen her fikir gibi bunlar da gizli olarak okunmakta idi. Yeni bir Hürriyet Savaşı için gerekli bütün sebepler tekrar meydana gelmişti.

15. GENÇ TÜRKLER

İTTİHAT VE TERAKKİ - TEŞEBBÜSÜ ŞAHSİ VE ADEMİ MERKEZİYET CEMİYETLERİ

**Genç Türkler
terimi hakkında**

İstibdat idaresine ve Abdülhamit II.'nin şahsına karşı savaşmış olan kimselere, tarihlerde, bazan Genç Türkler denildiğine rastlanmakta bazan da

İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde bunlara yer verildiği görülmektedir. Çoğu kere de bu iki deyim müteradif gibi kullanılmaktadır. Bundan ötürüdür ki, meşrutiyet fikirleri ve hareketleri takip edilmek istendiği zaman şaşırtıcı bir başlangıç ile karşılanılmaktadır. Nitekim ikinci meşrutiyet konusu ile ilgili ve en yeni olarak Ahmet Bedevî Kuran tarafından yayınlanmış iki eser vardır ki, biri "İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler" diğeri de "İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki" adlarını taşıdığı halde, her ikisinin kapsadıkları olaylar aşağı yukarı aynıdır. Bunun gibi, Yusuf Hikmet Bayur da "Türk İnkılâbı" tarihinde ikinci meşrutiyetten

Önce fikir cereyanlarını tetkik ederken Genç Türklerle İttihat ve Terakki tâbirlerini bir bütün telâkki ettiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁵

Gerçekte ise bu iki deyim arasında, bağıntılar bulunduğu gibi, çeşitli yönlerden de farklar vardır. Şöyle ki, Genç Türkler deyiimi Fransızca Jön Türkler karşılığıdır ve Avrupa umumî efkârının istibdada karşı, hürriyet ve meşrutiyet için savaştığı Osmanlıları göstermektedir. Halbuki bu savaşı yapmış olanlar içinde Türklerden başka, Araplar, Arnavutlar, Çerkezler ve daha başka Müslüman olan ve hattâ Müslüman olmıyan kimseler de vardır ki, bunlar kendilerini, umumiyetle Türk değil, fakat Osmanlı kabul ediyorlar, dolayısıyla de kendilerine Jön veya Genç Türk demiyorlardı. Buna rağmen Genç Türkler veya genç Osmanlılar deyiimi ile Abdülhamit II.'ye ve idaresine karşı, ferdi olsun, gruplar veya cemiyetler halinde olsun muhalefette bulunmuş olanların bütününi anlamak gerekir. Biz de yazımızda bu iki deyiimi müteradif olarak kullanacağız. Şu yön bilhassa dikkate alınmalıdır ki Genç Türkler, hiçbir zaman organik bir siyasi parti teşkil etmemişlerdir. İçlerinden büyük bir ekseriyet, istibdat idaresinin yerine meşrutiyetin kurulmasına taraftar bulunmakla beraber bu ekseriyet te meşrutiyetin kuruluş şekli ve meşrutiyetin ilânından sonra yapılması gerekli ıslâhat ve icraat konularında fikir yönünden parçalanmakta idi.

İttihat ve Terakki Cemiyetine gelince, bu cemiyeti kuranlar, Genç Türklerden sayılmakla beraber organik bir siyasi teşekkül içinde ve siyasi bir program etrafında toplamış bulunmakta idiler. Gerçi bu parti üyeleri de her hususta aynı fikirde değildiler. Aralarında keskin anlaşmazlıklar ve fikir ayrılıkları vardı. Hattâ bazan partiden ferdi ve topluluk halinde ayrılmalar da olmuştur. Fakat buna rağmen İttihat ve Terakki, Hürriyet savaşının daima teşkilâta sahip bir temsilcisi durumunu muhafaza etmiştir.

Genç Türkler ve
Abdülhamit'e
karşı muhalefet

Abdülhamit II.'ye karşı ilk muhalefet hareketlerinin 1878'de, yukarıda anlatılan birinci ve ikinci Çırağan olayları ile başladığı görülmüştü.

Her iki olayın amacı Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak olduğu da ayrıca belirtilmişti. Birinci Çırağan olayına

⁴⁵⁵ H. Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, c. II., K. IV., s. 5.

liderlik etmiş olan Ali Suavi ile ikincisine liderlik yapmış olan Kelanti etrafında toplanmış olan gençlerin, Sultan Murad'ı, tekrar Padişah görmek istemelerinde, onun temsil etmekte olduğu meşrutiyet fikirleri itibarıyla idi. Bu sebeplerdir ki, onları Genç Türklerin öncüleri gibi görmemek için bir sebep yoktur. Nitekim Kelanti komitesine mensup bulunan Ali Şefkati Bey Avrupa'ya kaçmaya muvaffak olmuş ve Napoli'de "İstiklâl" adıyla bir gazete yayınlamak suretiyle Osmanlı İmparatorluğunda yapılması gerekli ıslâhat fikrini savunmuştur. Ahmet Bedevî Kuran'a göre, Abdülhamit II. idaresi tarafından sonsuz kürek cezasına çarptırılan Ali Şefkati, Abdülhamit II. devrinde ilk mefkûre neşriyatına başhayan ilk Genç Osmanlıdır⁴⁵⁶. Ali Şefkati'nin Paris'te öldüğü 1889 yılında Ahmet Rıza bu şehre gelmiş ve onun mücadelesini devam ettirmeye başlamıştır.

Heride, kuruluş ve faaliyetlerinden bahsedilecek olan İttihat ve Terakki üyeleri 1895'den sonra İstanbul'dan İmparatorluğun çeşitli taraflarına sürgüne gönderilmiye başlamış, fakat aralarından bir kısmı Avrupa'ya ve Mısır'a kaçmaya muvaffak olarak dışarıda Genç Osmanlıların sayısını arttırmışlardır. Aynı tarihte, Mizancı Murat da İstanbul'dan kaçmıştı, 1889'da ise Damat Mahmut Paşa ve oğulları Prens Sabahattin ile Lütfullah İstanbul'dan Avrupa'ya firara muvaffak olmuşlardır. Bu arada herhangi bir siyasi ideal sebebiyle olmaksızın sadece, Abdülhamit II.'nin itimat ve teveccühünü de kaybedip şantaj maksadiyle İstanbul'dan Avrupa'ya kaçanlar olduğu gibi, Ali Kemal gibi, saraya hafiyelelik yapan gençler de Genç Türkler arasına katılmıştır.

Bu suretle Avrupa ve hattâ Amerika'ya kaçan ve "Genç Türkler" deyimi ile gösterilenler içinde Paşalar, Beyler ve Efendiler bulunmakta idi. Farklı içtimai seviyelerden bulunmaları ve çeşitli maksatlarla Avrupa'ya kaçıp Abdülhamit II.'ye karşı muhalefet etmeleri sebebiyle bir tek politika partisi halincede teşkilâtlanmaları ve muayyen bir programı gerçekleştirmek için çalışmaları güç ve hattâ imkânsızdı. Bununla beraber Abdülhamit II.'yi ve idaresini tenkit etmek için Genç Osmanlılar tarafından olsun, onların yarattığı tenkit cereyanına kapılanlar tarafından olsun, memleket dışında pek çok gazete yayınlanmıştır. Selim Nüz-

⁴⁵⁶ A. B. Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 28.

het Gerçek'in ifadesine göre Abdülhamit II. devrinde, Jön Türkler tarafından, muhtelif memleketlerde 95 Türkçe, 8 Arapça, 12 Fransızca ve bir Yahudice olmak üzere 116 gazete çıkartılmıştır.⁴⁵⁷ Bu gazetelerin başlıcalarının nerelerde ve kimler tarafından çıkarılmış olduğu şu suretle tesbit edilebilir.

Paris'te : Cüret (Hakkı), Meşveret (Ahmet Rıza), Terakki (Prens Sabahattin).

Cenevre'de : Hizmet (Nevzat ve Emrullah), Mizan (Murat), İttihat (Bazı Jön Türkler).

Londra'da : Hürriyet (Civanşir).

Kahire'de : Mizan (Murat), Türk (Celâl), Osmanlı (İttihat ve Terakki Cemiyeti), İcâhat (Abdullah Cevdet).

Türkçeden başka dillerde yayımlanan önemli gazetelere gelince, Londra'da Hilâfet (Arapça), Nev-York'ta Suriyelifetah (Arapça), Kahire'de Enin-i Mazlum (Arapça), İsviçre'de Arnavutluk (Arnavutça), Brüksel'de Albania (Arnavutça), Kahire'de, Kürdistan (Kürtçe) gazeteleri yayımlanmakta idi. Bu gazeteler de Türkçe gazeteler gibi, Abdülhamit II. istibdadını tenkit etmekle beraber temsil etmekte oldukları etnik grupların menfaatlerini belirtmekte ve içlerinden bazıları, grupları adına muhtariyet istemekte ve bu yapılmadığı takdirde istiklâle doğru gidileceği tezini savunmakta idiler.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşu Osmanlılar arasında beliren bu dağınık, hürriyet fikir ve hareketlerini, siyasi bir organ olarak temsil etmiye kalkışan İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. Bu cemiyetin kuruluş tarihi kesin olarak belli değildir. Ahmet Bedevi Kuran "İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler : sahife 30" da, cemiyetin 1892'de "İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki : sahife 61'de 1889'da, Kâzım Nami Duru da "İttihat ve Terakki Hâtıralarım" adlı kitabında 1888-1890 tarihleri arasında kurulmuş olduğunu kaydederler. Cevri adında birinin "İnkılâp" adlı, Mısır'da 1909'da basılan bir risalede aynı konu üzerinde şunlar yazılmıştır : (... bu beş arkadaş 1887 sene Mayısının yirmi birinci günü, gruptan takriben bir saat sonra Tıp Mektebinin hamamı önündeki odun yığınları üze-

⁴⁵⁷ A. Bedevi Kuran, aynı eser, s. 45. Gazetelerin bir listesi bu bahsin sonuna eklenmiştir.

rinde içtima ederek... birkaç sene sonra "İttihat ve Terakki" adını alan "İttihad-ı Osmani" Cemiyetinin temelini attılar. İki yıl sonra (1889), Cemiyetin yüzü mütecaviz âzası İbrahim Temo'nun teklifi ile Edirnekapısı civarında toplanıp bir idare heyeti seçti. Cemiyetin kurucularından İbrahim Temo'ya inanmak lâzım gelirse, Cemiyet 21 Mayıs 1889'da kurulmuştur.

Cemiyetin kurucuları Askerî Tıp Okulu Öğrencilerinden İbrahim Temo (Ohri), Abdullah Cevdet (Harput), Mehmet Reşit (Kafkasya), Hüseyin-zade Ali (Bakû), İshak Sükûtî (Diyarbakır) dir. Cemiyetin ilk adı "Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki" iken kısa bir müddet sonra "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir. Cemiyete ilk girenler arasında Asaf Derviş (Paşa), Süleyman Emin (Paşa), İsmail Safa Bey, Naci (Paşa) gibi kimseler olmuştur.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, gizli bir organ olarak meydana getirilmiş ve zamanla gelişmiştir. Masonların kullandığı birçok usul ve kaideler de kabul edilmiştir. Cemiyetin üyeleri ve şubeleri birer numara ile gösterilmiştir. Cemiyete giriş için kabul edilmiş olan yemin metninde komitenin usul ve kaidelerine itaat gösterilmesi, üye olmıyanlara cemiyet ile alâkalı hususların sır tutulup ifşa edilmemesi, komite kararıyla verilecek vazifelerin yerine getirilmesi gibi noktalar vardır.⁴⁵⁸

İttihat ve Terakki İstanbul'da süratle gelişti. Başta Askerî Tıp Okulu olmak üzere bütün yüksek okullarda gençler arasında üyeler kayd olundu. İzmir'de ve Şam'da da cemiyetin fikirlerini yaymak için propagandaya başlandı. Cemiyetin idarecileri, teşkilâtı kuvvetletlendirip memlekette yaygın hale getirmeden harekete geçmek niyetinde değildiler. Fakat İstanbul'da patlak veren Ermeni olayları (1895), harekete geçilmesine sebep oldu. Ermeni olayları Müslüman halkın vatanseverliğini tahrik ettiği gibi, Abdülhamit II. idaresine karşı da bir ceryan yarattı. Avrupa umumî efkârına gelince, Ermeniler lehine ve saray aleyhine dönmüştü. Bu durum karşısında, İttihat ve Terakki duvarlara astığı beyannamelerle halkı ittihadı davet etti : Bundan başka, İngiltere ve Fransa'nın İstanbul'daki temsilcilerine, memlekette haksızlık gören yalnız Ermenilerin olmayıp bütün Osman-

⁴⁵⁸ Méhrouiet, No. 51, s. 15-16.

lılar olduğunu, bundan da sadece, Abdülhamit II. idaresinin sorumlu bulunduğunu anlatılmakta ve Osmanlılar ittihada şu suretle davet edilmekte idi: "Mahvumuzu istemiyorsak Türk, Ermeni, Rum, Arap, Kürt, Arnavut, hasılı bütün Osmanlı unsurları birleşelim. Hak ve hürriyetlerimizi geri almak için çalışalım".⁴⁵⁹

Bu çalışmalar, İttihat ve Terakkinin mevcudiyetini ortaya koyduğu için saray tarafından takibata geçildi. Doktor Abdullah Cevdet ve Tıbbiye öğrencilerinden bazıları Trablus-Garp, Şam ve Manastır'a sürüldüler. İbrahim Temo, İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, İzmirli Nevzat, Âkil Muhtar gibi cemiyetlerin nüfuzlu üyeleriyle, cemiyete dahil olmıyan, fakat liberal düşünceli olan Mizan gazetesi sahibi Murat memleket dışına (Romanya, Mısır ve Avrupa) ya kaçtılar. Bu suretle İttihat ve Terakkinin İstanbul'daki teşkilâtı, geçici bir zaman için çöktü ve cemiyetin faaliyeti memleket dışına intikal etmiş oldu.

İttihat ve Terakki'nin memleket dışı faaliyet merkezleri

Memleket dışına intikal eden İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmaları başlıca dört merkezden idare edilmeye başlandı: Bükreş, Paris, Cenevre ve Kahire.. Bükreş çalışmaları cemiyetin kurucularından olup Romanya'ya kaçan İbrahim

Temo tarafından idare edilmekte ve Balkan memleketlerindeki Türkler arasında şubeler kurmak istikametinde gelişmekte idi. Paris'te cemiyetin muhatabı Ahmet Rıza idi. Bu zat, evvelce İttihat ve Terakkinin Avrupa temsilcisi olarak seçilmiş, 1895 den itibaren Meşveret gazetesini çıkarmaya başlamış, bu sebeple de İstanbul'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti yıkılınca, bunun fiili başkanı durumunda kalmıştır. Cenevre, Kahire merkezlerinde istikrarlı birer teşkilât kurulamamıştı. Tunalı Hilmi, İshak Sükûti ve Mizancı Murat Beyler ve sonraları başkaları buralarda İttihat ve Terakki adına yayım yapmakla faaliyette bulunmuşlardır.

⁴⁵⁹ Cevri, İnkılâp Niçin ve Nasıl oldu?, s. 31.

İttihat ve Terak-
kide üyeler ara-
sında geçim-
sizlik

Bununla beraber bu faaliyetler yeteri kadar sistemli ve ahenkli olmamıştır. Böyle bir neticeye ulaşılmasını güçleştiren başlıca âmiller, üyelerin felsefî görüşleri arasındaki fark, cemiyetin maksat ve hedefi ile bunu gerçekleştirmek üzere tutulacak yol hakkındaki ayrılık başgöstermesi ve nihayet Abdülhamit II.'nin, cemiyeti parçalamak için faaliyet sarfetmesidir. Felsefî görüş ayrılığı bilhassa din konusu üzerinde olmuştur. Ahmet Rıza'nın pozitivist oluşu birçok üyeler tarafından dinsiz telâkki edilmesine sebep olmuştur, bu hal ise, teşkilâtın kuvvetlenmesine ciddi bir engel teşkil etmiştir. Gerçekte gerek Ahmet Rıza, gerekse cemiyet kurucularından bir kısmı Thomas Paine'nin din hakkındaki şu fikirlerini benimsemiş bulunuyorlardı: Tanrı'ya inanıyorum, o kadar. Öteki dünyada da saadete inanıyorum. İnsanların eşitliğine inanıyorum ve inanıyorum ki din, vazifeler, adalet, sevgi, af ve hemeinsimizin saadetini istemekten ibarettir. Bundan başka, bu yolda birçok şeylere daha inanıyorum. Fakat kendimi daha iyi tanıtmak için inanmadığım şeyleri de söylemeliyim. İnanmadıklarım, Yahudi kilisesinin, Katolik kilisesinin, Ortodoks kilisesinin, Protestan kilisesinin veya herhangi başka bir kilisenin talim ve telkin etmekte olduğu hakikatlerdir. Yahudi olsun, Hristiyan veya Müslüman olsun, bunlar insanlığı ürkütmeğe esir etmek ve iktidarı ve menfaati bir elde toplamak için icad olunmuştur. Ahmet Rıza böyle bir düşüncede olduğunu yaymamakla beraber bu cihet bazı yazılarından istidlâl yolu ile çıkarılmış ve kendisine karşı itimatsızlık uyandırmıştır. İbrahim Temo, tefrikayı önlemek için arkadaşlarından birine yazdığı bir mektupta, Ahmet Rıza'nın dinsiz olmadığını ispat etmiye kalkmış ve bu hususta da dikkati çeken şu satırları yazmıştır:

(... Rıza Bey "Ben dinsizim.. demiş. Haşa, o adam dinsiz değildir. Çünkü din iman demektir. Bir şeye inanmaktır. Zaten iman inanmaktır. O halde, Ahmet Rıza da Ogüst Kont'un mesleğine inanmış. Demek ki imanı var."⁴⁶⁰ İbrahim Temo'nun bu geniş din anlayışına herkes iştirak edemeyeceği için Ahmet Rıza Bey aleyhindeki cereyan durmamıştır. Başkanlıktan düşürülüp

⁴⁶⁰ Ahmet Bedevi Kuran, adigeçen eser, s. 62.

yerine Mizancı Murad'ın başkan seçilmesine gidilmiş, fakat neticede Murat Bey'in saray ile anlaşıp memlekete dönmesiyle bu teşebbüs suya düşmüştür. Ahmet Rıza Bey'in din inancı, İttihat ve Terakkiye para yardımıyla bulunan Mısır Hıdivi'ne de çok ağır gelmiş ve "Ben bu cemiyete mahza İslâm oldukları için muavenet ediyordum. Bunların en büyüklerinden birisi ben İslâm değilim.. diyor. Lânet olsun" demek suretiyle yardımı kestğini ifade etmiştir.⁴⁶¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında geçimsizlik âmillerinden ikincisi istibdat idaresini yıkmak için tutulacak yol üzerinde anlaşamamaları idi. Üyelerden Ahmet Rıza Bey ve bazı arkadaşları "Nizam" taraftarı idiler. Diğer bir kısım üyeler ise suikast ile Abdülhamid'i ortadan kaldırmak istiyorlardı. Nihayet üyelerden birkaçı da koyu ihtilâlcı idiler. Suikast taraftarları arasında bile, kullanılacak silâha dair anlaşmazlık vardı. İshak Sükûti, bomba kullanmak isteyenlere karşı, bu silâhın Avrupa umumî efkârını Jön Türkler aleyhine çevireceğini izah ederek yalnız rovelver kullanılmasını müdafaa ediyordu.⁴⁶² Tunalı Hilmi, Şefik ve Hasan ile daha başkaları, cemiyetin bu gevşek ve tereddütlü durumu karşısında, 21 Aralık 1896'da Cenevre'de "Osmanlı İhtilâl Komitesi"ni kurmuşlardır. Fırkanın mühürü: "İhtilâl Fırkası, Ya Hak, Ya Ölüm" ibaresini taşımakta idi. Beyannamesine gelince şu ateşli satırları ihtiva ettiği görülmektedir: "Osmanlıları, biliniz ki, kudurmuş bir köpeği gebertmek farzdır. İşte bugüne kadar kan dökmekten sakınmış olan "Osmanlı İhtilâl Fırkası" artık zâlimlerin haddini bildirmeye ve mazlumların intikamını almaya iyice karar vermiştir.

"Zabita güruhu ve asker takımı yolumuzu kesmiye kalkışırsa, aramızı ancak ölüm ayırbilecektir. Evet öleceğiz, öldüreceğiz, keseceğiz, biçceğiz, yakacağız, yıkacağız... Hiç kimseden pervamız yoktur... Ya Hak, Ya Ölüm."⁴⁶³

İttihat ve Terakki Cemiyetindeki geçimsizlikler Abdülhamit II.'nin, Cemiyet çalışmalarını önlemek için teşebbüslerini kolaylaştırmıştır. 1896'da Fransa hükümeti nezdindeki teşebbüsleri

⁴⁶¹ Aynı eser, s. 79.

⁴⁶² Aynı eser, s. 71.

⁴⁶³ Aynı eser, s. 99.

ile, Ahmet Rıza'nın çıkartmakta olduğu Meşveret gazetesini kapattırmış ise de Fransız gazetelerinin, basın hürriyeti adına yaptıkları şiddetli kampanya neticesinde, yalnız Meşveret'in Türkçe baskısı yasak edilmekle iktifa edilmiştir. Ahmet Rıza, bunun üzerine, Türkçe Meşvereti Cenevre'de neşretmeye başlamış, orada da müşkülâta uğraması üzerine, Brüksel'e nakletmiş, ancak Belçika hükümeti tarafından da yasak edilmesi neticesinde, Belçikalı bir mebusun sorumluluğu altında gazetenin intişarına müsaade edilmiştir.

Meşveret'in başına gelen bu olayların, Avrupa umumî efkârını, Abdülhamit II. aleyhine geliştirmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin çalışmalarını ihtilâlcî bir istikamete yöneltmesi, Yıldız sarayını telâşa düşürmüştür. 1897'de, İttihat ve Terakki ile bir anlaşmaya varılması için Abdülhamit II., Avrupa'ya Mahmut Celâleddin Paşa'yı göndermiştir. Paşa, cemiyetin Paris ve Cenevre şubeleriyle temasa gelmiş ve şu tekliflerde bulunmuştur: İttihat ve Terakkinin neşriyatını tatil etmesine mukabil, Abdülhamit II., affı umumî ilân edecek, Avrupa'dan ve sürgünden memlekete döneceklerle liyakat ve ehliyetlerine göre memuriyet verilecek, hükümetçe, tedrici olmak üzere ıslâhata başlanacak, Paris'teki talebelere tahsillerine devam etmeleri için maaş bağlanacaktır. Bundan başka Avrupa'da kalmak isteyen aydınlar da elçiliklerde memuriyetlere tâyin edilecektir. Bu teklifler kabul edilmediği takdirde ise, Padişah ve hükümete karşı faaliyette devam edenler, Osmanlı tâbüyetinden ıskat edilecektir. Bu aralık cemiyetin başında bulunan Mizancı Murat, teklifleri kabul edip memlekete dönmüş, onu takiben üyelerin çoğu da kendilerine taahhüt edilen menfaat karşılığı Türkiye'ye dönmüşler veya faaliyetlerini terketmişlerdir. İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi gibi nüfuzlu, cemiyet âzası, elçiliklerde memuriyet kabul etmişler, Übeydullah, Rahmi, Süleyman Nazif de İstanbul'a dönmüşlerdir. Abdülhamit II. 'ye itimat etmiyenlerden de Ahmet Rıza, Doktor Nazım ve Hoca Kadri Paris'te kalıp faaliyetlerine devam etmişlerdir. Cemiyette bu çöküntü olurken, Meşverette ittihadı sağlamak için neşredilen imzasız bir yazıda şu fikirler dikkati çekmektedir: "Genç Türkiye Partisi, ne bir şahsın ne de bir komitenin malı değildir. O, istibdadın zulmünden doğmuş, cesareti olan herkesin yardımı ile tutunmaya çalışan millî temayül-

lerin bir bütündür. . Ona bağlı olanlardan bazılarının çok mutaassıp, diğerlerinin pozitifci olmaları ne ifade eder?. Hepimizin kendisine karşı savaşaçağımız müşterek bir düşmanımız vardır. O da bir vahşinin şahsında tecelli eden şahsı ve mutlak iktidardır. Islâhat yolunda takip edeceğimiz müşterek bir hedefimiz vardır. Uğurunda kendimizi vakfedeceğimiz, imansız ve kanunsuz insanların tasallutundan kurtaracağımız müşterek bir vatanımız vardır. Müslüman olan ve olmıyanlarımız, siyasi idealimizi gerçekleştirmek için birleşmemiz lâzımdır.⁴⁶¹ Ahmet Rıza'nın kaleminden çıkmış olması muhtemel olan bu yazı İttihat ve Terakkiyi muvakkat bir çöküntüden kurtaramamıştır. Abdülhamit II., yukarıda sözü geçen teklifleri ile İttihat ve Terakki'yi parçalamıya muvaffak olmuştur. Fakat onun kuruluşuna tesir etmiş olan sebepleri ortadan kaldırmadığı ve vadettiği hususların şahsi menfaate taallük edenlerinden maadasını yerine getirmediği için cemiyetin yeniden kuvvetlenmesini önliyememiştir. Bundan başka teşebbüsü şahsi ve ademi merkezîyet adli yeni bir cemiyetin de kurulmasına sebep olmuştur.

**Teşebbüsü Şahsi
ve Ademi Mer-
keziyet Cemiyeti**

Abdülhamit II. 'ye karşı, İttihat ve Terakki gibi, savaşıacak olan bu cemiyet, Damat Mahmut Paşa ile oğulları Prens Sabahattin ve Lûtfullah'ın Avrupa'ya Aralık 1889 'da kaçması olayı ile alâkalıdır. Mahmut Paşa, Abdülhamit II. 'nin kız kardeşi Seniha Sultan ile evlenmişti; bu akrabalık Adliye Nezaretine getirilmesine ve Padişahın, devlet işlerinde hususi müşaviri durumuna gelmesine yaramıştı. İkinci Çırağan olayında karısının ve kethüdasının alâkalı bulunması, Nezaretten ve gözden düşmesine sebep olmuştu. Bir İngiliz grubu adına, Bağdat demiryolu imtiyazını temin etmek için saray nezdinde yapmış olduğu teşebbüsünün menfi olarak neticelenmesinden sonra, oğulları ile Avrupa'ya kaçarak meşrutiyet yolunda, Abdülhamit II. 'ye karşı muhalefete geçmişti. Mahmut Paşa, kaçmasının sebeplerini anlatan mektubunda Abdülhamit II 'ye idaresinin bazı tiranlara benziyen noktalar ihtiva ettiğini, cahillerden, bunamış ihtiyarlardan, hilekârlardan, yalancılardan mürekkep bir memur sınıfına dayandığını ifade ettikten sonra, "Siz memleketin yıkılmasına sebep olan

⁴⁶¹ Meşveret, No. 41 (15 Ağustos 1897).

yegâne zalimsiniz"⁴⁶⁵, demekte idi. Mahmut Paşa, Abdülhamit II. 'nin kendisine yaptığı anlaşma tekliflerini kabul etmek için birçok şartlar arasında Mebuslar Meclisinin de toplanmasını teklif etti. Bu sebeple de her türlü anlaşma imkânsız hale geldi.

Öte yandan Damat Mahmut Paşa ve oğlu Prens Sabahattin, İttihat ve Terakki ile de anlaşamadılar. Paşa ve oğlu İttihat ve Terakki'ye dahil değildiler. Taşdıkları unvanların kendilerine vermekte olduğu bir otorite ile cemiyete dahil olan veya olmıyan bütün Genç Türklerin başı olmak istiyorlardı. Halbuki, İttihat ve Terakki Cemiyeti, geçirmiş olduğu bütün buhranlara rağmen bir maziye ve bir teşkilâta sahipti. İstanbul'dan ve sürgün yerlerinden tekrar Avrupa'ya kaçan ve elçiliklerde vazife kabul etmiş olan üyelerinin tekrar mücadeleye başlaması ile kuvvetlenmişti. Bundan başka, Damat Mahmut Paşa'nın, Abdülhamit II.'ye müşavirlik yaptığı zamanlarda, meşrutiyet taraftarlığı yapmamış olduğu da malûmdur. Nihayet hanedana intisabı oluşu da hakkında tereddütler uyandırmakta idi. Bütün bu sebeplerledir ki, 1889'dan sonra memleket dışındaki Jön Türklerin, bir kısmı Ahmet Rıza etrafında diğer bir kısmı da Damat Mahmut Paşa ile Prens Sabahattin etrafında toplanmaya başladılar. Prens Sabahattin 1900 yılında, "Umum Osmanlı Vatandaşlara" hitaplı bir de beyanname neşrederek Genç Türklerin bir kongre akdetmesi teklifini ortaya attı. Böyle bir kongreyi toplayacak yegâne teşekkül "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olduğu halde bu hususta, gereği gibi bir hassasiyet gösterilmediğini gören Tunalı Hilmi ve Fahri Bey "Yeni Osmanlılar Komitesi" adıyla bir teşekkül kurmaya teşebbüs ettiler. Fakat bundan müspet bir netice çıkmadı. Kongre kuracak bir teşkilât meydana getirilemediği için de Ekim 1889'da İtalya'nın Brendizi şehrinde toplantıya çağırılan Genç Türkler kongresi toplanamadı.

İlk Genç Türk Kongresi

Bununla beraber Prens Sabahattin Bey grubu ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında, bütün Genç Türkleri ihtiva eden bir kongre için görüşmeler devam etti. Neticede 4 Şubat 1902 yılında, Paris'te, Türk dostu bir Fransızın evinde ilk kongre toplandı. Kongreye iştirak

⁴⁶⁵ Ahmet Bedevî Kuran, adı geçen eser, s. 90.

eden ve adları meşrutiyet hareketlerine karışmış başlıca şahsiyetler şunlardı : Prens Sabahattin, Ahmet Rıza, İsmail Kemal, İsmail Hakkı (Paşa), Hoca Kadri, Halil Ganem, Mahir Sait, Yusuf Akçura, Ferit Bey, Ali Haydar, Hüseyin Siret, İbrahim Temo, Doktor Nazım, Doktor Refik Nevzat ayrıca, Ermeniler ve Rumlar adına da bazı kimseler iştirak etmiştir Kongre çalışmalarını iki problem üzerine toplamıştır. Birincisi, yalnız neşriyat ve propaganda ile meşrutiyetin kurulamayacağı, dolayısıyla ihtilâl metodunun benimsenmesi lâzım geldiği, ikinci problem ise, yabancı hükümetlerin müdahalesini sağlamak suretiyle memlekette ıslâhat yapılmasının teminidir. Rum ve Ermeni delegeler Prens Sabahattin, İsmail Kemal ve bunlara katılanlardan kurulan bir çoğunluk bu iki teklifi kabul etti. Ahmet Rıza, Doktor Nazım, Hoca Kadri ise yabancı müdahalesi aleyhinde bulundular. Böylece ikilik hasıl oldu. Kongre sonunda daimî bir komite seçimine karar verilmekle buna da yabancı müdahalesine ekseriyet taraftarlarından Prens Sabahattin, İsmail Kemal, İsmail Hakkı ve üç Hristiyan seçildiler. Prens Sabahattin komite emrine 2500 Frank vermeyi taahhüt etti. Nazarî olarak Genç Osmanlılar birleşmiş oldu. Gerçekte ise kongrede beliren iki grup iki ayrı cemiyet halinde çalışmalarına devam edecektir. Azınlıkta kalmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Ahmet Rıza etrafında toplanarak Cemiyetin adını "Terakki ve İttihat" olarak değiştirip Paris'te Meşveret'i çıkarmaya devam ederken, Mısır'da da Şurayî Ümmet gazetesini kurdular. Prens Sabahattin ve arkadaşları da "Teşebbüsü şahsi ve Ademi Merkeziyet" Cemiyetini kurup "Terakki" gazetesini çıkarmaya başladılar. İki cemiyet yayın organlarıyla birbirlerini itham etmeye devam ettiler. Bir taraftan da taraftar kazanmak için program ve fikirlerini açıklayıp yaymaya koyuldular.

İttihat ve Terakkinin programı İttihat ve Terakki Cemiyetinin amaçlarına dair bazı maddeler daha 1895'de açığa vurulmuş ise de program ile amaçlar derli toplu olarak ancak 1902'de Mısır'da yayınlanmaya başlayan Şurayî Ümmet gazetesi tarafından neşredilmiştir. Özet olarak program şu fikirleri kapsamaktadır :

1— Osmanlı devletinin siyasi istiklâlini ve toprak bütünlüğünü her türlü yabancı müdahalesine karşı korumak.

2— İstibdadı yıkmak, meşrutiyeti kurmak ve 1876 kanunu esasısı hükümlerini tatbik etmek.

3— Kurtuluş ve saadet Osmanlılıkta olduğu için bütün Osmanlıların ittihadını sağlamak.

4— Hükümet başında bulunanları zamanın ihtiyaç ve terakkilerinden haberdar etmek ve vazifeye davet etmek.

4— Islâhat fikrini, Osmanlı fert ve kavimleri arasında yaymak, bundan başka, Osmanlıların en ileri milletlerle aynı seviyede olmak istidadından mahrum olmadıklarını yabancılar nazarında isbata çalışmak.

5— Osmanlı hanedanı ve hilâfet makamını, vatan ve millete faydalı olacak surette kuvvetlendirmek.

Teşebbüsü Şahsi Prens Sabahattin'in temsil ettiği bu cemiyetin ve **Ademi Merkeziyet Cemiyetinin** program mahiyetindeki fikirleri, 1906'da yayımlanmakla beraber bu tarihten daha önce, bu fikirlere tesbit edilmiş ve hattâ savunulmuş olduğunu kabul etmek doğru olur. Bu fikirler-

den prensip karakteri taşıyanlar özet olarak şöyledir :

1— Siyasi ıslâhat, bütün sınıflar ve tebaa için istisnasız olarak uygulanacaktır. Vilâyetlerin idaresi ademi merkezîyet (cevreden idare) ve tevsii mezuniyet (yetki genişliği) usulü üzerine kurulacaktır.

2— Vilâyet Meclisi üyeleri halk tarafından seçilecek, bu meclisler, vilâyetin mali kanun ve nizamlarıyla alakalı meselelerde, geniş ve tam yetkiye sahip olacaklardır.

3— Payitahtta, Vilâyet Meclisi üyelerinden gönderilen mebuslardan bir Mebusan Meclisi kurulacak ve bir taraftan vilâyetler arasında, öte taraftan vilâyetlerle hükümet arasındaki rabıta ve munasebetleri sağlayacaktır.

4— Bütün Osmanlılar, ırk farkı gözetilmeksizin hak ve vazife yönlerinden eşit olacaklardır.

5— Jandarma kuvveti, vilâyetlerde, ırk nisbeti dikkate alınarak kurulacaktır.

6— Mülki taksimat ünitelerinde en yüksek mülki, mali, adli âmirler merkezi hükümet tarafından, diğer memurlar valiler tarafından ve vilâyetin ırk nisbeti dikkate alınarak halk arasından seçimle tâyin edilecektir.

7— Devletlerle olan anlaşmalara saygı gösterilecektir.

**İttihat ve Terakki
Cemiyetinin fikrî
çalışmaları**

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile, Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyetleri, yukarıda önemli maddeleri işaret edilen programlarını yayım vasıtaları ile tanıtmıya ve taraftar edinmiye başladılar.

Bu yoldaki çalışmalar, programların intişarından önce, onlara analık eden fikirler üzerinde devam edip durmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin açık karakter taşıyan çalışmaları, gazeteler ve risalelerle yayınlanmak suretiyle olmuştur. Devamlılık ve yaptıkları tesir itibariyle başlıca gazeteler, Paris'te, Cenevre'de ve Brüksel'de bir aralık Türkçe ve Paris'te de ayrıca Fransızca olarak yayımlanmış olan Meşveret gazetesi ile 1902 de Mısır'da intişar eden ve 1906'da Paris'e nakledilen Şurayı Ümmet gazeteleridir. Risalelere gelince, aynı yerlerde ve çeşitli dillerde, bazıları yazarları belirtilerek bazılarında yazar adı konmaksızın neşredilmiştir. Risaleleri, yazılış maksadına ve taşıdıkları fikirlere göre şu kısımlara ayırmak mümkündür :

1— Islâhat konuları üzerine, Padişah veya Sadrazama sunulanlar. 2— Genç Osmanlıların, hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini aksettirenler. 3— İmamlık ve Halifelik gibi din konuları üzerine yazılanlar. 4— Bütün Osmanlıları ittihadı davet edenler. 5— Anadolu'daki Türkler için hazırlanmış olanlar.

Bütün bu yayınlar, memlekete gizli olarak sokuluyordu. Halkın anıhyabilmesi için Osmanlıca'nın süslü ve yapışkan üslûp ve ifadesi terkedilmişti. Yazılar, konuşulan dil ile yazılmıştı. Osmanlı halk topluluklarının temayülleri dikkate alınmak suretiyle de yazılarda, Osmanlı, İslâm, Türk kelimelerinin âdeta birer siyasi terim olarak kullanıldıkları görülmektedir. Meselâ Arap ekseriyeti ile meskûn bölgeler halkına "Müslümanlar" Türklerin Hristiyanlarla karışık bulunduğu bölgeler halkına "Osmanlılar" yalnız Türklerin bulunduğu bölgeler halkına da "Türkler" diye hitabedilmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin, gazeteleri ve risaleleri ile yayınlayıp halka maletmek istediği fikirleri şu konular etrafında toplamak mümkündür: Abdülhamit II.'nin müstebitliği, istibdat idaresinin kötülüğü, Osmanlıların istibdadı yıkmak için birleşmesi gereği, Türklük şuurunun uyandırılması gereği, meşrutiyet idaresinde yapılması lüzumlu ıslâhatın karakteri.

Abdülhamit II.'ye
taarruzlar

Abdülhamit II.'nin şahsına karşı yöneltilen taarruzlar için memleketin başına gelen felâketlere kurmuş olduğu istibdat idaresi sebep olarak gösterilmektedir. Bundan ötürü de Padişahlık ve Halifelik vasıflarını kaybetmiş olduğu iddia edilmektedir. Ahmet Rıza, 1895 yılında Meşveret'te çıkan bir yazısında Abdülhamit II.'nin Rus politikasına boyun eğmesini tenkit ettikten sonra; "nefsinden başka bir şey düşünmiyen ve kendi rahat ve saadeti için saltanatın şan ve namusunu, milletin hukukunu her şeyi feda eden bir adam -Padişah demiye utanıyorum- demektedir.⁴⁶⁶ (1895) de Kahire'de "Mürşit" adıyla neşredilen bir risalede âlimler ve hoca efendilere yapılan bir hitapta Abdülhamid'e şu suretle temas edilmektedir. "Ahalimizin ekserisi zatı âlilerinizin yüzünden cahil kalıp şariat emirlerini bilmiyorlar. Siz de fık ve fucur ile meşgul olduğunuzdan anlara doğru yolu göstermek Allah'ın emirlerini anlatmak istemiyorsunuz."

"Fukara milletten dayakla, zorla alınan paraların bir kısmını alarak Abdülhamit gibi bir (...) in şariatın evamir ve ahkâmını -âdeta- tahkirle keyfine göre verdiği emirlere boyun eğip o vasıta ile yine biçare ahalinin mahvı için anlara muavenet ediyorsunuz. Bir kimseyi dövüp sövüp andan haksız para almak ve sonra o parayı alet ittihaz ederek yine anın canına kasdetmek hangi şeriatte vardır?"⁴⁶⁷

Tarihsiz ve "Bahriyelilere Mektup" adlı bir risalede de vatanın tehlikede olduğu ifade edildikten ve Abdülhamit II.'nin bahriyeye yapmış olduğu fenalıklarla neticeleri sayılıp ortaya konulduktan sonra onun hilâfet makamına oturmuş bir "Yezidi Cedit" olduğu ifade edilerek mecnunâne hareketlerde bulunduğu mecnunun ise halifeliğinin şeriate mugayir bulunduğu yazılmıştır.⁴⁶⁸

Yine yazarı belli olmıyan ve nerede basıldığı bilinmiyen "Türk Sözü Anadolu Ağzı" başlıklı bir risalede Abdülhamit II.'ye şu suretle hitabedildiği görülmektedir: "...Abdülhamit sen kim oluyorsun? Ne hakla üstümüze kuruluyorsun, suyumuzu içiyor, ekmeğimiz yiyorsun. Utanmıyor, bir de Efendinizim diyorsun.

⁴⁶⁶ Meşveret, sene 1, No. 7.

⁴⁶⁷ Mürşit, Mısır, el-Kahire, 1316.

⁴⁶⁸ Bahriyelilere mektup, s. 3.

Sen bizim hizmetkârımız, biz senin hünkârımız. Bir kere insaf çırağını yak, biz Türklerin yüceliğine bak. Yıldızında durma. Heman aşağı koş. Türk Efendilerinin ayaklarına düş. Kemali nedametle af iste, merhamet dile. Bunlar suçlarını yine bahşeyler. Bütün günahlarını senin bağışlar. Akıl, adl, ilim, hilm yönünden, vefa, vekar, kemal, cemel yüzünden koca Türkler senden çok kocadırlar. Efendilerin bin kere daha senden yücedirler.

Sen sultan değil, bir kara yılanısın. Kuyruğun kesilmez, başın ezilir. Şahı cihan değil sarı çyansın, kolların budanmaz, kökün kazılır.”⁴⁶⁹

İstibdat idaresinin Abdülhamit II.’nin şahsına yapılan taarruzlar
kötülüklerinin yanında, onun kurmuş olduğu ve temsil etmekte
belirtilmesi bulunduğu istibdat idaresinin memleket bünye-
 sindeki kötülükleri türlü yönlerden, yukarıda
 işaret edilen yayın vasıtalarında gösterilmiye çalışılmıştır. Meş-
 veret gazetesinde, bu hususta çok sert yazılara rastlanmaktadır.
 Şöyle ki, istibdadın pek çirkin, pek murdar olduğu ifade edilmek-
 le beraber bazen hiç olmazsa hanedana ve bir sınıf menfaatine
 yaradığı işaret edildikten sonra Türkiye’deki istibdat idaresinin
 hanedana bile yaramadığı ve hanedan üyelerine bile alçakcasına
 zulümler yapıldığı, Sultan Murad’ın durumunun buna misal teş-
 kil ettiği gösterilmektedir. İstibdadın, kuvvei milliyeyi, yabancı
 müdahalesinden daha çok çürüttüğü işaret edildikten sonra, şu
 tablo da çizilmektedir: “İstibdat idaresinin maksat ve niyeti
 halkı soyup soğana çevirmektir. Köylüler çiftlik esiri gibi bir yıl-
 lık çalışmanın semeresini hükümete teslim ediyorlar. Her şey
 kendisine iğreti verilmiş gibidir. İnek besler sütünü içmek, peynir,
 yağ yapar tadına bakmak nasip olmaz. Tavuk besler yumurta-
 sını yiyemez. Hepsini, hamallık edip pazarda satar. Bugün köy
 halkı çırılçıplaktır. Yediği siyah somunla bulgurdan ibarettir.
 Tarlayı sürmek için sapanın bir yanına kira ile tuttuğu ineği,
 diğer tarafına merkebi koşuyor.”⁴⁷⁰

Bundan başka ordu konusunda askerin çıplak olarak sevk
 olunduğu, redif efradın sevkî sırasında ise, vergi borcu olanların

⁴⁶⁹ Türk Sözü Anadolu Ağzı, s. 47 (The Hoover Institution).

⁴⁷⁰ Meşveret, sene 1, No. 7.

evlerine girilip mallarının satıldığı,⁴⁷¹ yüksek komuta mevki-lerinde bulunanların her çeşit suiistimallerde bulunduğu Osmanlı ordusunda bulunan müşirlerin bütün Avrupa ordularında bulunan müşirler sayısının bir mislinden fazla olduğu⁴⁷² ifade edilmektedir. Osmanlı deniz kuvvetleri maddesinde, Abdülaziz devrinde, donanmamızın dünyada üçüncü olmasına rağmen, istibdat idaresi ile nasıl çürütüldüğü, Girit isyanında Yunanlılara karşı çıkaracak gemi bulunmadığı, Ertuğrul gemisinin tamirat ve hazırlığı ikmal edilmeden Japonya'ya gönderilip kazaya nasıl kurban ve bütün denizcilerimizin nasıl şehit edildiği anlatılmaktadır.

“Türk Sözü Anadolu Ağzı” broşüründe bir Türk kadını, istibdat idaresinin sebep olduğu fenalıkları oğluna anlatıp şu suretle Abdülhamit II.'ye hatırlatmasını istiyor: “Güzel oğlum. . İstanbul'a git, deli Beye selâm et. Ben ananın ağzından şöyle birer birer o Abdul'a de ki, ülkeyi batırasın diye mi seni tahta çıkardık be herif. Hâlâ görmüyor musun biz ne hale vardık. Koca milleti otuz üç yıldır soydun soğana döndürdün. Topladığın paraları ise hep Amerika'ya gönderdin. Orada sarraf sandıklarına yatırdın. Burada biz Türkleri batırdın. Eb ve ceddin faizci mi idi? Ailen içimizde ne vakit aç kaldı. Büyük vilâyetlerimizi sırasıyla düşmanlara verdin. Koca koca kavga gemilerimizi birer birer hep kırdın. Ya Tunus'u ne yaptın? Hele Mısır'ı ne ettin? Hani koca Rumeli ne oldu? Bosna, Hersek'in başına ne geldi? Girid'i kim aldı? Kıbrıs kimin elinde kaldı? Yemen'e, Hicaz'a ne olacak? Bu gidişle İstanbul'u kim alacak?. Kâbe'ye, Kabri Peygambere ne için hakaret ediyorsun? Din ve şeriâte neden ihanet eyliyorsun? Mahkeme kapılarına ne diye kilit vurdun, ne sebeple kitabı adaleti devşirdin dürdün. Basmahaneleri neden baskı altına aldırın. Gazeteciği ne için içimizden kaldırdın? Gittiğin fesat yolunu doğrudur sanma. Fesat çıkarmakla dünyada kalacağına inanma, ipten kazıktan kurtulanları sarayına almışsın, Çerkez kızlariyle sefaya, at hırsızlariyle halka cefaya dalmışsın. Yanında efsuncu Çingeneler adına hükümet ediyor, günden güne nüfuzun hep kayboluyor, bütün dünya sana delidir diyor.”⁴⁷³

⁴⁷¹ Meşveret, sene 1, No. 7.

⁴⁷² Bahriyelilere mektup.

⁴⁷³ Türk Sözü Anadolu Ağzı.

**Osmanlıların
istibdadı yıkmak
için birleşmeleri
fikri**

Abdülhamit II.'nin şahsına karşı yapılan taarruzlar ile istibdat idaresinin fenalıklarını aksettirenler yanında, istibdadı devirmek ve meşrutiyet idaresinin kurulmasını sağlama yolunda yazılar neşredildiği de görülmektedir. Bu yazı-

larda hareket noktaları ayrı olmakla beraber amaç aynıdır. Hareket noktalarından biri imamet ve hilâfet, diğeri de saltanattır.

Osmanlı umumî efkârını, çoğunlukla, Müslümanlar temsil etmekte olduğu için, istibdadı din yönünden çürütmek ve meşrutiyeti de bir Avrupa metanı olarak değil de yine din esasına göre savunmak zaruri ve faydalı görülmüştür. Bu sebeple evvelce Genç Osmanlıların da faydalanmış olduğu yani “وشاورهم في الأمر” “İş hususunda birbirlerimizle müşavere ediniz” âyeti bir düstur, bir parola olarak kabul edilmiştir. Bu düstur, en geniş sınırları içinde tefsir edilerek İslâm tarihi yeni bir görüşle gözden geçirilmiş ve bu arada imamet ve hilâfet müessesesi de buna göre değerlendirilmiş neticede, meşrutiyet ve hattâ cumhuriyet ile olan ilgisi tesbit edilmiş ve bütün Müslümanlar bu anlayışa katılarak böyle bir idare tarzı kurmaları için birleşmeye davet edilmiştir.

İmamet ve hilâfet üzerine yazılan makale ve risaleler, daha çok Mısır'da Türkçe ve Arapça olarak neşredilmiş ve Müslüman halk arasında dağıtılmıştır. Bu gibi yazılarda yazarın kim olduğu açıklanmıyarak “Büyük ve şöhretli İslâm ulemasından bir zat tarafından yazılmıştır” gibi ifadeler kullanılmıştır. Makalelerin ve risalelerin muhtevası umumî olarak aynı plâna göre tertip edilmiştir. Başlangıçta hilâfet ve imamet meselelerinin Meşveret ile kaim olduğu, bundan maksat medeniyet tesisi, milliyet muhafazası, adalet icrası dünya ve ahiret saadetlerine kavuşmak olduğu açıklanmaktadır. Bundan sonra, İslâm tarihinden örnekler alınmak suretiyle İslâmîlığın yükseliş devirlerinde bu hususlara dikkat edilmiş olduğu, alçalış devirlerinde ise zulüm ve istibdat dolayısıyla bu prensiplerin bir tarafa bırakılmış olduğu anlatılmakta ve Abdülhamit II. istibdadına geçilerek tenkitlere girilmektedir. Bu tenkitleri de her risale sonunda Müslümanların bütününe veya içlerinden sorumlu olanlarına istibdat aleyhine ve meşrutiyet lehine birleşmeleri için bir hitap teşkil etmektedir.

Konumuzla alâkalı olan bu hitaplara örnek olarak şunları gösterebiliriz.

“Ey ehli İslâm, işte din kitaplarımızın en itibarlılarından alarak imamet ve hilâfet ve meşveret usulünün ne demek olduğunu bu risalede size beyan ettim. Binaenaleyh aklınızı başınıza alınız ve ittifak ediniz. Büyük imamlar tarafından beyan olunan imamlık şartlarını kendisinde toplayan bir zat arayınız, eğer onu bulabilerseniz halife nasbediniz ve eğer bulamaz iseniz Hazreti Ömer’in yaptığı gibi “Şurayı Ümmetç’ yani “Cumhuriyet” teşkil ediniz.

“Eğer bunu yapamaz iseniz bari milleti bir “Meclisi Mebusan” teşkiline sevk ve teşvik ediniz. Çünkü bu da şeriate muhalif değildir. Zira Meclisi Mebusan demek halkın işlerini görüşüp yürütmek için toplanmış bir cemiyet demek olup icrasına, din yönünden, memur olduğumuz halkla müşavere ve millet şûrasının diğer bir ismidir.”⁴⁷⁴

Başka bir risalede de Abdülhamit II.’nin Halifelîğe lâyık olmadığı belirtildikten sonra Müslümanlar zulme karşı, hürriyet için toplanmalarına şu suretle davet edilmektedir.

“Ey İslâm uleması. Artık İllalah. Feryat.

Bu miskinliği terkediniz mânen ve maddeten size tâbi olan mazlum ahalinin önüne geçiniz, hak ve hürriyet bayrağını açınız. Zulüm ve istibdat merkezini mahvediniz. Yoksa kurtuluş yoktur⁴⁷⁵.

Anadolu halkı için yayımlanmış olan “Türk Sözü Anadolu Ağzı” risalesinde de hitap şöyledir: “.İslâmiyet tâbiyet böyle mi olur? Kitabımız, dinimiz bunu mu buyurur? Raiyyeyiz diyoruz. Râimiz kimdir? Râi varsa niçin bizi sormuyor? Tanrım biz Müslüman kullarının kanı daha ne vakte kadar böyle heder olup kalacaktır? Rabbim biz ümmeti Muhammed’in hakları daha ne güne değin böyle ayaklar altında duracaktır”.

“Ey izmihâli devlete sebebi yegâne olan insan. Ey zalimi nadan. Şu cezayı sezası şüphesiz olan seyyiatından senin için artık necat yoktur. Canına cehennem muhakkaktır. Tanrı’nın huzurunda, din ve ehli imânı münkariz ettiğinden dolayı ne cevaplar vereceksin, kim bilir nasıl azaplar göreceksin”⁴⁷⁶.

⁴⁷⁴ İmamet ve Hilafet risalesi, s. 35, 45.

⁴⁷⁵ Ulemayı Dini İslâma (daveti şer’î), s. 16.

⁴⁷⁶ Adigeçen risale, s. 45, 57.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir taraftan imamet ve hilâfet konularındaki yayımlarıyla Müslümanları istibdada karşı birliğe ve ayaklanmaya davet ederken, öte yandan da saltanat müessesesi üzerine yaptığı neşriyat ile İmparatorluğun, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, bütün halkını saltanatın temsil etmekte olduğu “Osmanlılık” mefhumu etrafında toplamaya çalışmıştır. “Osmanlılığı etnik mânada olmasa bile siyasi mânada bir millet gibi kabul etmek geleneği, Genç Osmanlılar tarafından getirilmiş olduğu için onların hürriyet ve meşrutiyet yolunda yapmış oldukları siyasi ve fikri savaşlardan faydalanılmak cihetine gidilmiştir.

1896’da Cenvere’de Mithat Paşa ve Damat Mahmut Paşa’nın Sultan Abdülhamit II.’nin emriyle nasıl şehit edildiklerine dair bir risale yayımlanmış ve bunda Osmanlı milletine bir varlık ve hürriyet beratı vermiye muvaffak olan hürriyet şehidi Mithat Paşa’nın hayatı ve âkıbeti ibret olsun diye Osmanlılara anlatılmıştır. Bundan başka, Namık Kemal’in rüyası da bastırılmış ve dağıtılmıştır. Rüya, siyasi istibdattan çok, kötü geleneklerin, cehaletin ve şahsi menfaatin yoğurulmasından meydana gelmiş olan tevekkül ve korkunun insan üzerine çöken ve onu siyasi istibdada ehliyetli yapan bir nevi istibdada karşı isyandır. Siyasi istibdadı kuranlara karşı değil, ona tahammül edenlere bir hitaptır. Namık Kemal, Tanrı’nın eserlerini görmek için insana göz verdiğini, fakat onların bu eserleri, gözlerini kapıyarak hayal ve kulaklarıyla görmiye çalıştıklarını, işaret eder, onların iradelelerini kaybederek âdet ve menfaat adıyla boyunlarına takdıkları esaret zincirine ibadet ettiklerini ifade ettikten sonra alçak ve korkaklara şöyle hitabediyor: Tanrı, insanı, fitneleri ölçmek için akıl gibi bir cevherle yaratmış.. Siz, ölüm korkusuyla yok olacak bir hale geliyorsunuz. Hapis endişesiyle fikrinizi baş dediğiniz bir avuç kemik, vicdanınızı, gönül dediğiniz bir parça et, nutkunuzu, dudak dediğiniz birkaç damla kan arasında esiri zindan ediyorsunuz. Duvarlarda gölgenizi görseniz âzanızın her biri bir başka yolda titriyor” demektir. Bu ve buna benzer hitaplar, halkın ancak aydınları tarafından anlaşılabilircek karakter taşıdığı için İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bazıları ve bu arada Tunalı Hilmi, hutbe adını taşıyan küçük risalelerle halka Osmanlılığı tarif ve vazifelerini yaymıya çalışmıştır.

Tunalı Hilmi, İttihat ve Terakkinin fikirlerine tercüman olarak "Osmanlılığı" şöyle tarif etmektedir : "Osmanlılık Türklük demek değildir. Ne kimseye zarar verir ne de bir milliyete dokunur; böyle olunca : Osmanlı olmayacak kim bulunur?"⁴⁷⁷. Arnavut, Ermeni, Ulah, Bulgar, Boşnak, Pomak, Tatar, Türk, Çerkez, Dürzi, Rum, Acem, Arap, Sırp, Kürt, Gürcü, Yahudi, Lâz, bunların hepsine yakışacak ad ancak şudur : (Osmanlı).⁴⁷⁸ Tunalı Hilmi, bu topluluklara aralarındaki din, mezhep ve ırk farklarını unutup kendilerini Osmanlı bilmelerini, birbirlerinden ayrılmayı değil, birlik teşkil etmelerini ve bir meşrutiyet idaresi içinde müşterek yaşamalarını telkin ve tavsiye etmektedir. Bu suretle Osmanlılık, üç temele dayanan yeni bir bina olacaktır. Osmanlı hanedanı, Osmanlı vatani ve Osmanlıların müşterek menfaatleri. Bu üç temel prensibin şuuru varan halk da artık bir Osmanlı milleti teşkil edecektir. Osmanlı milletin, eskiden olduğu gibi, en kutsal değeri hanedan değil, fakat "Vatan olacaktır". Nitekim bütün İttihat ve Terakki neşriyatı, bu kutsal değeri idealize etmektedir.

Meşveret gazetesinde "Vatanın ölüm döşeginde bulunduğu, imdadına koşmak, Osmanlılara vazife olduğu" belirtildikten sonra bu hale Sultan Abdülhamid'in Osmanlılar arasında saçmış olduğu fesat tohumlarıyla gelinmiş olduğu hatırlatılmakta, ona karşı Osmanlıların birleşmesi tavsiye edilmektedir.⁴⁷⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında "Osmanlılık" uzun zaman milliyet karşılığı kabul edilmekle beraber bu üyelere bazılarında, zamanla bir tereddüt belirdiği görülmektedir. Yusuf Akçura, başlangıçta Osmanlıların topluluklarının ancak otonomi prensibine göre İmparatorluk bünyesinde kalabileceklerini kabul ettiği halde, 1904 tarihinde Kahire'de yayınlanan "Üç Tarzı Siyaset" adlı makalelerinde artık "Osmanlılığın" birleştirici ve yaşatıcı bir değer olduğuna inanmamaktadır. Fakat bu gibi düşünceler, henüz bir istisna olarak kabul edilebilir. İttihat ve Terakkinin büyük çoğunluğu Osmanlılığın, millî bir ideoloji gibi birleştirici bir kıymet olduğuna inanmaya devam edecektir.

⁴⁷⁷ Tunalı Hilmi, Risale (Hutbe).

⁴⁷⁸ Tunalı Hilmi, aynı kaynak.

⁴⁷⁹ Meşveret, sene 1, No. 7.

**Türklük şuurunun
tabrik edilmesi**

İttihat ve Terakki Cemiyeti, İmparatorluk halkından Müslümanların halife etrafında, Müslüman olan ve olmıyan halkın meşrutiyete dayanan Osmanlılık etrafında toplanmasını temin etmeye çalışmakla beraber Türklük konusunu da dikkate aldığı, gerek hilâfeti gerekse meşrutiyete dayanan Osmanlılığı, Türklüğe istinat ettirmek istediğine dair bazı fikirlere raslanmaktadır. Nitekim Tunah Hilmi, yukarıda işaret edildiği gibi, Osmanlılık, Türklük değildir, demiş olmasına rağmen aynı risalede: Öz Osmanlılar Türklerdir, bir Türkün yazdığını her Osmanlı okumalıdır; "Türkçe Osmanlıca demektir"; "Bizde kıyam önyakları Türkler olmalıdır" demektedir. Bundan daha önemli olarak başka bazı risalelerde, o vakite kadar, siyasi bir değer olarak ihmal edilmiş olan Anadolu "Koca Türkeli"; "Aziz Vatan"; "Devletin ve milletin ümidi istikbali" diye geçmekte, Türklerin Osmanlı devletini kurmak-taki rolleri belirtilmekte "Bre Türkler, Türkmenler, eski kahra-manlar.. Niçin atalar yoluna gitmiyorsunuz? Neden bize yardım etmiyorsunuz?"⁴⁸⁰ hitabıyla meşrutiyet dâvasına katılmıya da-vet edilmektedirler.

Genç Türkler'de, Türklük şuurunun mevcudiyetine diğer bir delil de Ahmet Rıza'nın "La Crise de l'Orient" adlı kitabında, Türkler başkanlığı altında, Avrupa siyasi edebiyatında Türkler lehine yazılmış olan yazılardan bir kısmını tophıyarak bunların ışığı altında, Türklere çeşitli yönlerden yükletilmiş olan taarruz-lara cevap vermiye kalkışmış olmasıdır. Bir aralık İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi bulunmuş olan Mizancı Murat bile Kahi-re'de neşretmiş olduğu ve Osmanlılığı tutan gazetesinin başına "Türk gazetesi" olduğunu tasrih etmiştir. Yusuf Akçura da 1904'de neşrettiği "Üç Tarzı Siyaset" başlıklı makalelerinde Türklüğe büyük yer vermiş ve onu İslâmcılık ile Osmanlılığa üstün tutmuştur.

Sözün kısası, İttihat ve Terakkinin programında, değil ise bile çalışmalarında, Türklük ihmal edilmemiş, Osmanlılık kadar yaygın olmamakla beraber çeşitli vesilelerle ona da temas edil-miş ve bu suretle ileride Türkçülük bölümünde, daha etraflı açıklanacağı üzere, Türklük şuru işlenmiştir.

⁴⁸⁰ Türk Sözü Anadolu Ağzı, s. 45.

Meşrutiyet idare- İttihat ve Terakki Cemiyeti, ıslâhat konusunda
sinde yapılması Abdülaziz devrinde, Genç Osmanlıların ortaya
lüzumlu ıslâhatın atmış oldukları ıslâhat prensibine bağlı, fakat
karakteri Prens Sabahattin fırkasının ademi merkeziyet
 programına muhaliftir. İttihatçılara göre, 1876
 Kanunu Esasisi hükümleri dairesinde yapılacak ıslâhat ile dev-
 letin yapısını kuvvetlendirmek mümkündür. Bu konu ile alakalı
 neşriyattan İttihatçıların ıslâhatçı fikirlerini şu noktalarda top-
 lamak mümkündür. Merkeziyetçilik, ittihadı anasır, eğitim.

İttihatçıların merkeziyetçiliğe taraftar ve ademi merkezi-
 yet yahut otonomiye aleyhtar oluşları iki sebeptedir. Birincisi
 ademi merkeziyet veya otonomi fikri 1867'de Rusya Başvekili
 Gortchakof tarafından ortaya atılmıştı. Rusya, hiç şüphe yok ki,
 Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetlenmesine yardım etmeyi
 düşünmemiştir. Otonom memleketler halinde teşkilâtlandırıl-
 cak olan Balkan eyâletlerinde, Rusya'nın müdahalesi daha kolay
 olacak ve otonomi bu eyâletlerin istiklâli yolunda atılmış bir
 adım vazifesini görecekti. Zaten önceden işaret edildiği gibi,
 otonomi sistemi Osmanlı eyâletlerinden Karadağ, Sırbistan,
 Doğu Rumeli, Tunus ve Mısır gibi eyaletlerde tatbik edilmiş ve
 neticede bunlar hukuken veya fiilen elden çıkmıştı. İkinci sebebe
 gelince, Abdülhamit II. devrinde artık ademi merkeziyet için tat-
 bîk sahası daralmış bulunuyordu. Balkanlar'da, Slavların bulun-
 duğu Makedonya kalmıştı. Şu halde bu prensibin İmparator-
 luğun geri kalan bölgelerinde tatbik edilmesi, İslâm vahdetini
 parçalamaktan başka bir şeye yaramıyacaktı. Ademi merkeziyet
 ile idare edilen bir Müslüman Arnavutluk veyahut Müslü-
 man Arap eyâletleri, yabancı müdahalesi ile ve kolayca
 İmparatorluktan ayrılmak yolunu tutacaklardı. İttihatçılar,
 bu cihetin önlenmesi için merkeziyetçiliği zaruri görmekte
 idiler.

Bununla beraber merkeziyet ile idare edilecek olan İmpa-
 ratorlukta, çeşitli ırk, din ve mezhepten olan toplulukların, ce-
 maat veya fert halinde bir vatan ülküsü etrafında toplanmalarını,
 menfaat ve kardeşlik duygularıyla birbirlerine bağlanmalarını
 da lüzumlu görmekte idiler. Bu ise, kendilerini zaruri olarak bir
 kültür birliğine götürecekti. Türkler, Araplarla diğer topluluklar
 arasında bulunduklarından bu topluluklara birçok yönlerden

kendi kültür tesirlerini yaymışlardı. Bu kültürü uzak bir istikbal için de olsa, müşterek kültür olarak görüyorlardı. Kaldı ki, Türk kültürü de henüz ana vasıflarıyla belirmiş bulunmuyordu. Bu sebeple gerek merkezîyetçilik gerekse Osmanlı anasının vahdeti her şeyden önce, genel eğitimin teşkilâtlanması ve Osmanlı halkının umumuna yararlı bir istikamet takip etmesine bağlı idi. Fakat İttihatçıların eğitim konusunda yaptıkları iş, daha çok halkı içinde bulunduğu cehalete, hurafelere, tembelliğe karşı tahrik ile mevcut eğitim nizamını tenkide inhisar etmiştir.

İttihatçılar, Namık Kemal'in "Rüya"sını bastırarak ona şu sözleri söyletiyorlardı: "Bu uyku nedir? Bu kadar zamandır gözü açık uyudunuz, gördüğünüz rüyaların hangisi hakka isabet etti. Yaşadığınızdan yaşamaktan başka ne kazandınız? Dede-lerinizin eserleri için bu kadar hasret gösteriyorsunuz. Ya sizden sonra gelecekler sizi hangi eserlerinizle yâdetsin. İsminizi yalnız mezar taşlarında mı bırakacaksınız? Bir mezar taşının nakışları nihayet yüz seneden ziyade sürmediğini bilmez misiniz?"

"Maarif güneşi batıdan doğdu. Eski medeniyetin sabah kıyameti yetişip geliyor, maarif bütün tabiat sırlarını açığa vuruyor. Telgraf yerin damarlarını bozuyor. Yeni silâhların sedası, musallat oldukları devletin başına sur-u İsrail hükmünü gösteriyor. Hâlâ mı uyuyacaksınız, kıyamet gününe kadar mı uyuyacaksınız?"

"Medeniyet hayvanların ön ayaklarını el yapmaya, bellerini düzeltmeye çalışıyor. Maymundan insan yapmak istiyor. Siz mevcut olan ellerinizi ayak haline getirmeyi, insan iken maymun olmayı iltizam ediyorsunuz ... Aklınız hiçbir vakit ulviliğe çevrilmeyecek mi, gözleriniz daima yere mi bakacak?"⁴⁸¹

Ahmet Rıza da Sadaret Kaymakamına gönderdiği mektupta, aynı konu ile alâkalı olarak şunları yazmaktadır: "Medeni terak-kilerin esası maariftir. Memleketin zenginliğini, mamurluğunu, devletin büyüklüğünü, istikbalini, insanların haklarını, can ve malını maarif temin eder. Eğitimsiz geçici bir terakki mümkün olsa da zararlıdır. İlimsiz, terbiyesiz vücutta gelecek servet ve hürriyetten ve ecnebi eliyle yapılacak şimendiferlerden, fabrika-

⁴⁸¹ Namık Kemal, Rüya, s, 17-18,

lardan cahil halkın istifade etmesi el maliyle haşmet göstermek ten ibaret kahr.”⁴⁸²

Gazetelerde ve risalelerde, medrese hocalarının cahilliği, kadınlarımızın okutulmadığından memlekete gelen zararlar, mekteplerimizin kifayetsizliği üzerinde pek çok yazılara rastlanmakla beraber Osmanlı cemiyetinin kalkınmasını mümkün kılacak esaslı prensiplere rastlanmamaktadır.

Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyetinin fikri çalışmaları Prens Sabahattin'in kurduğu ve liderliğini yaptığı bu cemiyetin, temsil ettiği fikirler, Prens'in kendi fikirleridir. Avrupa'ya, babasıyla gelmiş olduğu tarihten itibaren yayımladığı beyanname-lerden, yazdığı mektuplardan ve Terakki gazetesini ile başka gazetelerde yayınlanan makalelerinden anlaşıldığına göre, Prens Sabahattin de esas itibariyle meşrutiyete dayanan Osmanlılık taraftarıdır. Fakat gerek Osmanlılık anlayışı gerekse meşrutiyet idaresi üzerindeki fikirleri, İttihat ve Terakki Cemiyetinin, aynı konudaki fikirlerinden farklıdır. Prense göre, Osmanlılık bir bütündür ve Osmanlı halkları bir Osmanlı milleti teşkil etmektedir. Osmanlı milliyeti şuuru ise henüz Osmanlı İmparatorluğu toplulukları tarafından benimsenmiş değildir. Bu topluluklar, Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi ilh. ortak bir vatana ve menfaate sahip oldukları için kuvvetlerini bir noktada toplamak suretiyle hem mevcut fenalıklara karşı birlikte savaşmaları, hem de yarınki adil hükümetin temel taşlarını fikir ve gönül birliği ile koymıya çalışmalıdırlar.⁴⁸³ Bu ifadede (mevcut fenalıklar)dan kastedilenlerin başında istibdat gelmektedir.

Prens Sabahattin'e göre, tarih olayları hürriyet ile istibdat arasındaki savaşın neticeleridir. İnsan, tarihin uzak devirlerinde ilkin tabiatın istibdadına karşı savaşmış, fakat tabiat kuvvetlerinin istibdadından kurtuldukça, kendi cinsinden olanların istibdadı altına girmiştir. Öyle ki, tarihte “cihanın hiçbir noktasında, zulümden daimî olarak uzak kalmış bir kavme, bir millette tesadüf edilememektedir” milletlerden pek azı, ancak zamanla kendilerini istibdattan kurtarabilmişlerdir. İşte Osmanlı milleti

⁴⁸² Ahmet Rıza, mektup, s. 12.

⁴⁸³ Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza (beyanname).

de henüz azınlık olan bu hür medeni milletler arasına katılmak için içtimai hayatını kuvvetlendirmeyi yani cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin Osmanlı adı altında yaşayan kadın erkek her ferdin maddi ve mânevi kuvvetini geliştirecek vasıtaları temin etmelidir. Böyle bir neticeye ise, ancak terbiye ile varılabilir. Fakat istibdat buna müsaade edemeyeceği için her şeyden önce istibdadı yıkmak gerektir. İstibdadın ayaklar altına aldığı medeni haklar yalnız bir kısım halkın değil, fakat Osmanlılığı teşkil eden bütün toplulukların hakları olduğu için bunların hürriyet istiyen vekilleri toplanıp umumî bir birlik meydana getirmelidirler.

Prens Sabahattin, bu yolda başarıya ulaşılması için iki menfi kuvvete karşı daha savaşmak gerektiğine kanidir. Bunlardan birisi, Avrupa'nın Türkler hakkındaki kanaati, ötekisi de İmparatorlukta Hristiyan halka karşı davranıştır. Avrupa, Osmanlı cemiyetinin kurucusu olan Türkleri terakki kabiliyetinden mahrum görerek Osmanlı İmparatorluğu'nun hayat hakkını kaybetmiş olduğu iddiasındadır... Prens Sabahattin, bu iddiayı çok sathi ve temelsiz görmektedir. En medeni milletlerin bile yüz elli yıl önce, bizim yuvarlanmakta olduğumuz buhranlar içerisinde yuvarlandıklarını ve hattâ Avrupa'nın XV ve XVI. yüzyıllarda maddi ve mânevi değerler bakımından Türklere nazaran geri bulunduğunu zikrederek Osmanlı Cemiyetinin istikbalinden ümit kesmiye mahal bulunmadığını ifade etmektedir.

İmparatorlukta, Hristiyan halka karşı davranışımızı ise tenkide tahammül eder göstermekte ve şöyle demektedir : "Hristiyan imtiyazlarını hak değil ihsan telâkki etmişiz. Onlardan ayrı yaşamış ayrı düşünmüşüz. Kalplerini kazanmaya gitmemişiz, bu sebeple memleketimizden yarısı elden çıktı. Hal böyle olunca, Türklere başka Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan toplulukların bütünü millî menfaatlerini, İmparatorluktan ayrılmakla sağlayacaklarını sanıyorlar çünkü : "İstibdat idaresini beğenmiyorlar, bundan başka istibdada karşı savaşanların programlarında da istikbal için bir garanti göremiyorlar".⁴⁸⁴

Bu fikirlerden hareket eden ve İmparatorluktan ayrılmak istiyen topluluklara, istikbal için bir ümit vermek istiyen Prens

⁴⁸⁴ Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, c. II., K. 4, s. 20-22.

Sabahattin, istibdadın yerine kurulacak olan meşrutiyet idaresinde, ademi merkezîyet usulünün tatbikine taraftar çıkmıştır. Yukarıdaki programda, maddeler halinde, esasî işaret edilen bu usule göre, Osmanlı topluluklarından herhangi birisinin üstünlüğü reddedilmekte, merkezi hükümetin, İmparatorluk idaresinde mülki, idari, mali yetkileri daraltılmakta, buna karşılık İmparatorluk topluluklarının bu hususta idareye iştirak yetkileri arttırılmakta idi. Şüphe yok ki, üstün bir ideal mahsulü olan bu fikirler İmparatorluk halkını bir birliğe ulaştıracak bir karakterde idi. Bu sebeptendir ki, Arnavutlar ve Ermeniler İttihat ve Terakkiden daha çok Prens Sabahattin'in cemiyetine meyletmekte idiler. Ancak şu da var ki : Bu toplulukların lider veya temsilcileri, Prens Sabahattin gibi, yüksek bir idealin sevki ile değil, ancak cemaatlerinin menfaatleri için bu meyli göstermekte idiler. Nitekim Arnavut İsmail Kemal Bey, İngilizlerin teşvikiyle Prens Sabahattin'e, istibdat idaresinin yıkılması için yapılacak çalışmalarda, yabancı devletlerin müdahalesi prensibini kabul ettirmişti. Yine aynı zatın tesiriyledir ki, Prens Sabahattin, Trablus-Garp Valisi Recep Paşa'nın kuvvetleriyle Selânik yahut Gelibolu'ya çıkarma yapılmak suretiyle bir ihtilâl çıkartılıp Abdülhamit II. 'nin devrilebileceği hayaline kapılmış, bu hususta birtakım boş ve neticesiz faaliyetlere girişmişti: Ermenilere gelince, onların esas maksadı, er-geç, Berlin muaheşsinin 61 inci maddesinde ifade edilmiş olan imtiyazlı durumlarını sağlamaktı. Zaten daha 1902 'de ilk Genç Türkler kongresinde de bu problemi ortaya atmak suretiyle, maksatlarını açığa vurmuş oluyorlardı.⁴⁸⁵

Sözün kısası, La Science Social mektebine bağlı olan Prens Sabahattin, Anglo-Saksonlar âleminin "ademi merkezîyet ve şahsi teşebbüs" konularında gösterdiği başarıları, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için bir ilham kaynağı kabul etmiş ve fikirleriyle faaliyetlerini bu istikamette geliştirmek için çalışmıştır.

⁴⁸⁵ The Memoirs of İsmail Kemal Bey, s. 306.

**Abdülhamit II,
ve Genç Türkler
(Jön Türkler)**

Abdülhamit II. 'de, Jön Türklere ve temsil etmek-
te oldukları fikirlere, aleyhtarlığın ne vakit baş-
lamış olduğunu kesin olarak kestirmek güçtür.

Bununla beraber kendi devrinde, işlerin kötü
gitmesinin ilk izlerini Abdülaziz devrindeki Genç Osmanlıların
faaliyetinde görür. Ali Suavi'nin Londra'da, Mustafa Fazıl Paşa'n-
nın Brüksel'de faaliyetleri ile Türkiye'nin inhitat halinde bulun-
duğunu yaymış olmalarında, memleket için büyük fenalık gö-
rür.⁴⁸⁶ Mithat Paşa'nın, gizlice kendisini öldürtmek istemiş
olduğuna da kanidir.⁴⁸⁷ Kendi devrindeki Jön Türklerin de
utopist olduklarını, savundukları fikirler gerisinde gerçek mak-
satlarının iktidara gelmekten ibaret olduğunu söyler.⁴⁸⁸

Abdülhamid'e göre, Jön Türklerin uğurunda savaşmakta
oldukları "Hürriyet", İmparatorluğu tahrip edici bir silâhtır :
"Hürriyete alışkanlığı olmıyan bir memlekete hürriyet vermek,
tüfek kullanmasını bilmiyen bir insana tüfek teslim etmek gibidir.
Bu insan bu tüfek ile babasını, annesini, kardeşlerini ve nihayet
kendisini de öldürür. Şu halde hürriyet vermeden önce bir
memleketi hürriyete alıştırmak lâzımdır. İşte ben de bunu yap-
mıya çalışıyordum. Bu hususta en iyi tedbir maarifi geliştirmektir.
Bunun için de okullar açıyorum"⁴⁸⁹ der. Hürriyet için düşüncesi
böyle olunca, onun tabii bir neticesi olan meşrutiyet idaresi için
de ayımdır. İmparatorluğun böyle bir idare için hiç de uygun
bulunmadığını, dolayısıyla böyle bir idarenin gerçek bir felâket
halini alacağını ifade eder. Zaten bünyesi Osmanlı İmparator-
luğununkine benzeyen Avusturya - Macaristan İmparatorluğunda-
da bu idare muvaffak olmamaktadır. Nihayet çeşitli toplulukları
Habsburg Hanedanından ayrılmak istidadındadırlar ve Avus-
turya zayıflamaktadır. Ona göre, meşrutiyetin kurulmasına baş-
lıca engeller şunlardır : Bir defa İmparatorluk halkı müşterek
bir dilden mahrumdur. Çeşitli etnik grupların ekseriyetle bulun-
dukları yerlerde, kendi ana dillerini konuşmaktan vazgeçip
başka bir dil benimsemeleri mümkün değildir. Müşterek bir dil

⁴⁸⁶ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, s. 13.

⁴⁸⁷ Aynı eser, s. 50.

⁴⁸⁸ Aynı eser, s. 29.

⁴⁸⁹ M. de Blowitz, Une course à Constantinople, s. 254.

bulunmaları ve onların tahriklerine kapılmaları idi. Nitekim İsmail Kemal, Avusturya ve İtalya devletlerinden tahsisat aldığı gibi, İstanbul'daki Yunan elçisi vasıtasıyla Yunan hükümetinden muntazaman maaş almakta idi. Bu maddî yardımlara karşılık alâkalı devletlere Arnavutluk'ta birer nüfuz bölgesi temininden ibaretti.⁴⁹² Doğrudan doğruya yabancı tesirinde görünmeyenlere de meçhul kaynaklardan maddi yardım yapıldığı olmuştur. Nitekim Damat Mahmut Paşa ile oğullarının Mısır'da bulundukları ve paraya ihtiyacı bulundukları bir sırada Osmanlı Bankasından bir mektup gelmiş ve vaktiyle namlarına açılan bir cari hesapta yanlışlık olduğu kaydiyle 1000 lira bir alacakları olduğu kaydedilerek bu para kendilerine tediye edilmiştir.⁴⁹³ Tabii bu gibi yardımlar bütün Jön Türkler yapılmakta idi. Abdülhamid II., kendisine para karşılığı kullanılmak istenen kimseleri yine para ve mevki ile kazanmak istemiştir.

Bu realist usul ile gerçekten de Genç Türklerden bazıları idealist olduklarını unutarak "kuzu gibi" Abdülhamit II. 'nin kendilerine uzattığı maaşlara ve mevkilere kapılarak tekrar sürüye, devamlı veya geçici bir zaman için katılmışlardır. Fakat bunların boş bıraktığı mücadele sahasına yenileri gelip katılmışlardır. Hattâ sürüye dönen kuzular içinden tekrar mücadeleye dönenler de olmuştur. Böylece, Abdülhamid II. 'nin tedbirleri hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinin yayılmasını önleyemediği gibi, Genç Türklerin sayısını da azaltmamıştır. Aksine çoğaltmıştır. Abdülhamid II., buna rağmen Genç Türklere hiçbir fikrî tavizatta bulunmamış, İmparatorluğun kurtuluşu için yegâne çıkar yol olarak gördüğü "İslâmcılık" sistem ve siyasetini kuvvetlendirmek yolunda çalışmalarına devam etmiştir.

İSLAMCILIK

İslâmcılığın yaratan İmparatorluğun kurtuluşu için Genç Türklerin, **âmiller** meşrutiyete dayanan Osmanlılık sistemini kabul etmelerine karşılık, Abdülhamit II., istibdada dayanan İslâmcılık sistemini kabul etmiş ve devrinde iç idarede olsun, dış siyasette olsun bu sistemi teşkilâtlandırıp geliştirmiştir.

⁴⁹² Ali Haydar Mithat, Hâtıralarım, s. 164.

⁴⁹³ Ahmet Bedevî, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 137.

O suretle ki, devrin siyasi edebiyatında olduğu gibi, tarihte de Abdülhamit II., istibdadı olduğu gibi İslâmcılığı da sembolleş-tiren bir ad haline gelmiştir. Bununla beraber teolojik olmak-tan çok siyasi bir karakter taşıyan bu sistemi açıklamak için, Abdülhamit II. üzerine tesir yapmış olan âmilleri gözden geçir-mek lâzımdır. Bu âmiller sırasıyla şunlardır : Osmanlı İmpara-torluğunda Müslüman - Hristiyan münasebetlerinin kötüleşmesi, Avrupa'nın, Osmanlı Hristiyanları lehinde müdahaleleri, İmpa-ratorlukta ve dünyada İslâm memleketlerinin Avrupahlar ta-rafından istilâsı, İslâm dünyasında, İslâm ittihamı lehinde fikir cereyanlarının belirmesi.

Osmanlı İmpara- Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman tebaa ile
torluğunda Müs- Hristiyan tebaayı yaklaştırmak için Gülhane
lûman-Hristiyan hattı hümayunu ile başlamış olan hareket, Ab-
münasebetlerinin dülhamit II.'nin tahta çıktığı yıl, Kanunu Esasinin
kötüleşmesi ilân edilmesi ile amacına ulaşmış bulunuyordu.
Bu hareket, Osmanlı Hristiyanları tarafından alkışlanmasına rağmen onların avukatlığını yapan Avrupa büyük devletleri tarafından blöf sayılmıştır. Mebuslar Meclisi de onlar tarafın-dan alaya alınmış ve neticede, sözde Hristiyanları zulüm-den kurtarmak maksadiyle Rusya'nın Osmanlı devletine savaş açması olayı vuku bulmuştur. Ruslar, savaş ve zaferlerine bir haçlı damgası vurmakta tereddüt etmedikleri gibi, Avrupa'nın mutaassıp Hristiyanları da bu zaferleri böyle bir zihniyetle alkışlamaktan çekinmemiştir. Bundan başka, bu savaşlar esna-sında, binlerce Müslüman halk, işkencelerle öldürülmüş, binler-cesi de mal ve mülklerini terkederek Anadolu'ya hicret etmişti. Ayustafanos barış andlaşmalarının hazırlanmasında da Hris-tiyanlık zihniyeti ile hareket edilerek İmparatorluk Hristi-yanları lehinde ıslâhat mecburiyeti, Osmanlı hükûmetine yük-letilmişti. Bu suretle İslâm ve Hristiyan halklar arasındaki münasebetler düzelmek yolundan ayrılıp kötülemeye başlamıştı.

Avrupa'nın Os- Berlin andlaşmasından sonra Avrupa'nın, Hristi-
manlı Hristiyan- yan halk lehine müdahalesi, İslâm umumî efkâ-
ları lehine müda- rında derin tepkiler yaratmaya başlamışdı. Ge-
halesi rçi bu gibi müdahaleler Gülhane hattının ilânın-dan beri vuku bulmakta idi. Fakat bu sefer mâna ve mahiyet itibariyle çok başka bir karakter taşımakta idi. Şöyle

ki : Avrupa umumî efkârı bir taraftan Türkleri, barbarlık, medeni ve idarî kabiliyetsizlik ile suçlandırken, öte yandan da İslâm-lığı küçümsemekte, hakir görmekte ve hattâ terakkiye mâni bir din olarak vasıflandırmakta idi. Büyük devletlerin siyasi çevreleri bu suçlulamalara iştirak ettikten başka, onlardan siyasi menfaatler elde etme teşebbüsüne girişiyorlardı. Türklüğe vaki olan suçlamalarla, onlardan İmparatorluğun Müslüman ve Hristiyan halkını soğutmaya ve ayrılıma teşvik ettikleri gibi, Müslümanlığa karşı yönelttikleri hücumlarla da İmparatorluğun iç işlerine müdahale etmeye ve bazı Müslüman ülkelerini sömürge haline getirmeye de elverişli bir zemin hazırlamış oluyorlardı. İmparatorluk işlerine müdahalenin klâsik formülü, Hristiyan halk lehine ıslâhat yapılmasını istemekten ibaretti. Londra'da, Paris'te, Sen-Petersburg'da kaleme alınan veyahut aynı devletlerin İstanbul elçiliklerinde hazırlanan ıslâhat tasarıları, Osmanlı hükûmetine verilmekte ve bunların takip ve sonuçlandırması keyfiyeti, çoğu kere de elçilere, politika karyerinde yükselme için bir imtihan vazifesi görmekte idi. Bu sebeple İmparatorluğun Müslüman umumî efkârı, Avrupa devletler hukukunda kabul edilmiş olan prensip ve kuralların, Osmanlı devleti için tatbik edilmediğini görmekte idi. Evvelce bu suretle hareket eden yalnız Rusya olduğu halde, Berlin muahedesi ile İngiltere, Fransa ve Avusturya da bu yola girmekte tereddüt göstermemişlerdi.

İslâm memle-
ketlerinin istilâ
edilmesi

Türklük ve İslâmlık aleyhine ve Hristiyan halk lehine yapılan bu müdahalelerin ücreti, yine Osmanlı İmparatorluğuna ödetilmiştir. Rusya Müslümanlarla meskûn Kafkasya'yı ve doğu

Anadolu'da Kars, Ardahan ve Batum'u, Avusturya, Bosna-Hersek'i, Fransa Tunus'u almış İngiltere de Mısır'a yerleşmiştir. Ayrıca, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu dışında Afrika ve Asya'daki Müslüman memleketlerindeki sömürgeci devletlerin işgal etmekte bulundukları sahaların genişletilmesine girişilmiştir. Fakat aynı devirde buralarda sömürgecilere karşı şiddetli ayaklanmaların ve isyanların başladığı da görülür.

1871 de Cezayir'de Fransa'ya karşı isyan, Mısır Sudanı'nda İngiltere'ye karşı Mehdi'nin idare ettiği isyan, Afganistan'da

yine İngiltere'ye karşı galeyan Orta Asya'da, Çin Türkistan'ında ayaklanmalar, Cava'da, Hollânda idaresine karşı isyan çıkmıştır. Bütün bu isyanlar sömürgeci devletlerin zulüm ve baskısı yüzünden çıkmıştır. Tabii bu devletler, Osmanlı İmparatorluğunda, hak, adalet ve insaniyet adına Hristiyanlar için talep ettikleri ıslâhatı aynı prensipler adına, Müslümanlar için tatbik etmeyi hatır ve hayallerine bile getirmiyorlardı. Böylece din veya dinler ancak sömürgeci menfaatleri örtmek için bir maske vazifesi görmekte idi. Bununla beraber, sözkonusu isyan ve ayaklanmaların muvaffak olması imkânsızdı. Çünkü mahallî birer karakter taşımakta, birbirlerinden irtibatsız bulunmakta idiler. Fakat hepsinde müşterek olan bir hususiyet vardır ki, bu isyanlar Hristiyanlara karşı idi ve görünüşte İslâmlık için idi.

İslâm ittihadı Batı devletlerinin, siyasî sebeplerle ve Hristiyan-
lehinde fikir lık adına İslâm âlemine karşı yönelttikleri
cereyanları taarruzlar, İslâm âleminde isyanlara sebep olduğu

gibi, başlarında Afganlı Cemaleddin'in bulunduğu birtakım İslâm bilginlerine, İslâm birliği ülküsü yolunda, işlek bir propagandaya girişmelerine de yol vermiştir. Cemaleddin, XIX. yüzyıl başlarında İran'da Hemadan civarında dünyaya gelmiş, Afgan asıllı bir kimse idi. Çok seyahat etmiş, Müslüman memleketlerinin bir çoğunu görmüş; batı Avrupa memleketlerinde de bulunmuştur. Çok okumuş ve okudukları üzerinde çok düşünmüş bir bilgin idi. Bütün ömrünü İslâm dünyasını, üzerine çökmekte olan batı tehlikesinden haberdar etmiye ve ona bu tehlikeye karşı kendisini savunmak için tedbir göstermiye vakfetmiştir. Cemaleddin'in bu tedbirleri, özet olarak şu suretle işaret edilebilir: "Hristiyanlık dünyası, çeşitli ırk ve mezheplerden bulunmasına rağmen, bütün Müslüman devletlerini ortadan kaldırmak için birleşmiştir."

"Pier l'Ermite'in haçlı zihniyeti devam etmekte ve İslâm-lığa kin ve nefretle bakılmaktadır. Bunun örneği, devletlerarası hukuk kaidelerinin, İslâmlar hakkında yürütülmemesidir. "Hristiyan hükümetler, Müslüman devletlerine yaptıkları hakaretleri ve taarruzları, onların geri ve barbar olduklarını iddia ederek mazur gösteriyorlar. Halbuki aynı hükümetler, İslâm memleketlerinde yapılmak istenen ıslâhat hareketlerini çeşitli vasıtalarla, hattâ harp yapmak suretiyle engellemeğe çalışıyorlar."

"Avrupalılar kendi memleketlerinde "milliyet" ve "vatan-severlik" dediklerine, şarkta olursa taassup" diyorlar."

Bundan anlaşılıyor ki, Müslüman dünyası, yok olmaktan kurtulmak için bir savunma birliği kurmalı ve Avrupa'nın teknik terakkilerini kazanıp Avrupa kudretinin sırlarını öğrenmelidir."⁴⁹⁴ Şurası da işaret edilmelidir ki, Afganlı Cemaleddin, 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından istilâsından sonra İstanbul'a gelmiş ve Abdülhamit II. ile tanışmış ona İslâmcılık hakkında fikir vermiştir.

Abdülhamit II.'nin Yukarıda işaret edilen âmiller, Abdülhamit II.'nin İslâmcılık ile alakalı fikirleri İslâmcılık anlayışı üzerinde olduğu kadar, İslâmcılığın bir sistem olarak geliştirmesinde de etki yapmışlardır. Abdülhamit II., bir inanç sistemi olarak İslâmlığın çok sade olduğuna inanır ve der ki: "İslâm olmak için hiçbir merasime lüzum yoktur." "Müslüman olmak için kendi kendisine dahi olsa bir kimsenin Tanrı'nın birliğine ve Muhammed'in peygamber olduğuna inanıyorum demesi kâfidir"; çünkü İslâmiyet akıl ve insanlık dinidir.⁴⁹⁵ İslâmlığın, müminlere yapılmasını emir buyurduğu vazifeler de çok sadedir.⁴⁹⁶

İnanç bakımından bu sadeliği taşıdığı halde, teşkilât bakımından İslâmlık bir devlettir ve Abdülhamit II., bu devletin şeriate (Kuran) istinat ettiğini kabul etmektedir. Ancak şeriatin, başka dinlerden olanlara tatbik edilemeyeceğini dikkate alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun başına gelen bütün felâketlerden, İmparatorluğun din vahdetsizliğini başlıca sebep olarak görmektedir. Afganlı Cemaleddin'in fikirlerinden de mülhem olarak, İslâmlıkta Avrupalıların "taassup" diye adlandırdıkları din aşkına kendi memleketlerinde "vatanseverlik" dedikleri tezahüre muadil olduğunu kaydeder.⁴⁹⁷ Bu düşüncesi sebebiyledir ki, kendisine Padişah veya Sultan denmesinden çok Emîrülümünün "Müminlerin Emîri" denmesini ister.

Abdülhamit II., İslâmlığın kuvvetini, İslâm tarihinin şuurla idrak edilmesiyle mümkün görmektedir. "İslâmlığın intişarından

⁴⁹⁴ Lothrop Stoddard, Le Nouveau Monde de l'İslâm, s. 64-65.

⁴⁹⁵ Ali Vehbi, adigeçen eser, 174, 175, 178.

⁴⁹⁶ 98 inci sûredekilerinden ibarettir ki, onlar da "Tanrıyı takdis etmek, Müslüman olduğunu ilân ile itiraf etmek, dualarını sadakatle yapmak ve fakirlere sadaka dağıtmaktır" der. (Ali Vehbi, aynı eser, s. 172)

⁴⁹⁷ Ali Vehbi Bey, adigeçen eser, s. 166.

sonra, İslâm memleketlerinde parlak bir İslâm medeniyeti meydana geldiği sıralarda, Avrupa koyu karanlıklar ve barbarlık içinde yaşamakta idi. Şu halde, eğer eski kuvvetimizi kazanmak istiyorsak, kuvvetimizin kaynaklarını hatırlamalıyız”⁴⁹⁸ demektedir. Avrupahlıların, İslâmiyeti medeniyet düşmanı göstermelerini de onların cehaletine, müsamahasızlığına ve peşin hükümlere saplanmış olmalarına atfetmektedir.

İç idare ve
İslâmcılık

Abdülhamit II., yukarıda açıklanan âmillerin etkisi ile İslâmcılığı iç idarede ve dış siyasette bir sistem haline getirmeye çalışmıştır. İç idarede

bunun açık delili Araplara yakınlık göstermesi, Halifeliliği üstün bir değer haline getirmesidir. Araplara yakınlığın ilk önemli işareti, Tunuslu Hayreddin Paşa'yı sadaret makamına getirmesidir (1879). Hayreddin Paşa, gerçi Arap asıllı değildi, fakat Arap kökenli idi. Türkçeye olduğu gibi, Babiâli usul ve âdetlerine de yabancı idi. O kadar ki, saray başkâtipliğinden, kendisine yazılmış olan bazı tezkereler, devletin resmî dili olan Türkçe bir tarafa bırakılarak Arapça yazılmıştır⁴⁹⁹ Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığı altı ay kadar sürmüştür. Abdülhamit II., bundan sonra, Babiâli'nin yüksek idaresini Türk ve Arnavutlara bırakarak Arap işlerini sarayda teşkilâtlandırmaya ve idare etmeye başlamıştır. İzzettin Paşa'yı (Arap İzzet), sarayın ikinci kâtipliğinde Suriyeli Naum Paşa'yı Hariciye Nezareti Müsteşar yardımcılığında, Lübnanlı Marunilerden olan Selim Melhame Paşa'yı Maadin ve Orman Nezaretinde, Necip Melhame Paşa'yı, hafiye teşkilâtı başında, Mahmut Şevket Paşa'yı ordu komutanlığında çalışmıştır.⁵⁰⁰ Bundan başka Medineli Şeyh Muhammet Zafir, Şeyh Esat, Rufai Şeyhi Ebülhüda, Hintli Rahmetullah ve bir aralık da Afganlı Cemaleddin'i İstanbul'da bulundurmıştır. Bilhassa bu şeyhler grubu, Abdülhamid'e, önceki Padişahların Hristiyan Avrupa devletleri ile yakınlaşmak istemiş olmalarının bir hata olduğunu ve İslâm birliğini hedef tutan bir İslâmcılık politikası takip etmenin gerekli olduğu fikrini telkin etmeye

⁴⁹⁸ Ali Vehbi, adigeçen eser, 159-160.

⁴⁹⁹ Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. VII., s. 901-902.

⁵⁰⁰ Zeine, Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism, s. 66, Not. 5.

muvaffak olmuşlardır. Abdülhamit II., ayrıca, Avrupalı olduğu halde, İslâm tarihi hakkında tarafsız fikirleriyle tanınmış, Macar Vambéry gibi Şarkiyatçılarla da temas etmiştir.

Etrafına topladığı bu Arap zümresinin tesiriyle de Abdülhamit II., Osmanlı İmparatorluğu'nu, bir Türk-Arap İmparatorluğu haline getirmeyi düşünmüştür. Fakat Arapların Türklere göre bir çoğunluk teşkil etmekte olduğunu, Türk kültürünün Araplar üzerine olduğundan çok, Arap kültürünün Türkler üzerinde müessir olduğunu gözönünde tutarak Araplara tâvizler yapmak mecburiyetini duymuştur. O kadar ki, bir aralık devletin resmî dili olan Türkçenin bırakılıp yerine Arapçanın resmî dil kabul edilmesini bile düşünmüş, fakat Sadrazam Sait Paşa'nın itirazı üzerine bundan vazgeçmiştir⁵⁰¹. Bundan başka, Berlin kongresine kadar devlet salnamelerinde vilâyetlerin tasnifine Edirne'den başlandığı halde, bundan sonrakilerinde Hicaz vilâyetinden başlandığı ve Arap vilâyetlerinden sonra diğer vilâyetlere geçildiği görülmektedir. Ayrıca şu da var ki, Arap vilâyetleri birinci sınıf vilâyet kabul edilmiş, fakat buradaki mülki âmirilere verilmekte olan maaşlar, diğer birinci sınıf valiliklere nazaran üstün tutulmuştur. Abdülhamit II.'nin, 1902'de Arap aşiretleri büyüklerinin çocukları için İstanbul'da bir Aşiret okulu kurması ve buraya gönderilen çocukların yiyecek ve yatacakları sağlandıktan başka, kendilerine maaş bağlanması Araplarla yakınlaşmak teşebbüsünün aynı bir delilini teşkil eder.

**Dış siyaset ve
İslâmcılık**

Abdülhamit II., iç idarede olduğu gibi dış siyasette, İslâmcılığı devletin temel prensibi haline getirmeye çalışmıştır. Dış siyasette, İslâmcılıkla ulaşmak istediği biri yakın, diğeri uzak olmak üzere, iki amacı vardır. Yakın amaç, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumak, uzak amaç da Hilâfet etrafında dünya İslâm birliğini kurmaktır. Önceden de işaret edildiği üzere, milliyet fikirlerini İmparatorluk için yıkıcı ve İslâm birliği için ayrıca görmektedir. İngiltere'nin bu fikirleri bir alet olarak kullanıp İmparatorluğun çeşitli bölgelerini ateşe vermek, Arabistan'ı ve Arnavutluğu ayaklandırmak, Suriye'yi anarşiye düşürmek istediğine kanidir. İngiltere'nin Mısır'da da milliyetçiliği yaymaya çalıştığını, hattâ

⁵⁰¹ Atıf Hüseyin, defter, 11.

Halifeliği Mısır Hidivi'ne intikal ettirmeye niyetli olduğunu söylemektedir.⁵⁰² Bu duruma karşı koymak için din birliğinin muhafazasını gerekli görmekte ve "Din birliğinin yıkılması İmparatorluğun da sonudur"⁵⁰³ demek suretiyle bunun önemini belirtmektedir.

Abdülhamit II., Halifeliği İmparatorlukta din birliğinin muhafazası için olduğu kadar dünya Müslüman birliğini kurmak için de temel kabul etmektedir. Emîrülümünün unvanını da Padişah ve Sultan unvanlarına tercih etmesi bu sebeptedir. Zira bu unvan ile yalnız İmparatorluk Müslümanlarının değil, bütün dünya Müslümanlarının başı olarak kendisini görmektedir. Bu görüşün, tabii bir neticesi olarak da kendisinde tıpkı Katolik âleminin Papa'sında olduğu gibi biri dünyevi diğeri de ruhani olmak üzere iki otorite görmektedir. Hattâ "Dünyevi otoritesinin tahrip edilse bile ruhani otoritesine dokunulamıyacağına inanmaktadır"⁵⁰⁴. Onu bu inanca götüren, İmparatorlukta 20 milyon Müslüman ile dünyadaki 230 milyon Müslümanın gözlerini İstanbul'a ve kendisine çevirmiş olmalarında gibi bir zehaba kapılmasındandır. Abdülhamit II., Müslümanlar arasında tesanüdü sağlamak ve onların menfaatlerini korumak hususunda da bir misyona sahip olduğuna da inanmaktadır. Kadiriye tarikatine mensup olmasına rağmen mezhep gürültülerine taraftar görünmemektedir ve hattâ İran ile Türkiye'nin, Şiliğin kaldırılması yolunda, bir anlaşmaya bile varabileceklerini ve bunun İslâmlık için ideal bir eser olacağını söylemektedir⁵⁰⁵. Bu düşüncelerle ve açık gözle, Abdülhamit II.'nin gördüğü rüya şudur: Müslümanlar arasında din bağları sıklaştırıldıktan sonra Müslüman topraklar üzerinde hâkimiyet kurmuş olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollânda Halifenin tesiri altına girecektir. Çünkü Halifenin bir kelimesi ile cihat başlayacak ve bütün Müslümanlar bir tek vücut gibi, ayaklarp gâvurların idaresinden kurtulacaklardır⁵⁰⁶.

Bu rüyanın tesiriyle Abdülhamit II., Cava'ya, siyasi temsilci tayin etmiş, İran, Türkistan, Çin, Hindistan ve Afrika'ya ajanlar

⁵⁰² Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid, s. 120.

⁵⁰³ Aynı eser, s. 169.

⁵⁰⁴ " " s. 169-170.

⁵⁰⁵ " " s. 171.

⁵⁰⁶ " " s. 169-171.

gönderip müthiş bir din propagandasına girişmiştir. Aynı yerlerden de kendisine bağlılık telgrafları çekirmiş, saygılarını sunmak için heyetler getirtmiştir. Tabii bütün bu propagandaların gizli olarak yapılmasına dikkat edilmiştir. Cava'ya göndermiş olduğu konsolos Sadık'dan Hollanda hükümetinin, İslâm birliği propagandası yapıyor diye şikâyet etmesi üzerine "Sadık'ın Cava Müslümanlarıyla Hristiyanlar arasında haklar yönünden eşitlik istemiş olması tamamen haklı bir harekettir. Orada ticaretin büyük kısmı Araplar elindedir. Ve onlar, Avrupalılardan daha çok vergi ödemektedirler. Dolayısıyla onlara daha az haklar bahşedilmesi doğru ve haklı değildir"⁵⁰⁷ denmektedir.

1904'de Japonya'nın Rusya'ya galibiyeti, İslâm âleminde misli görülmemiş bir tepki yaratıyor. Müslümanlar, Japon zafesinde şarklı bir halkın garbe muzaffer olabileceği örneğini gördükten başka, putperest olan Japonların İslâmiyete girebileceğini de hayal etmiye başlıyorlar. Abdülhamit II., bu fırsatı kaçırmak istemiyor. Japon İmparatoru'na Ertuğrul gemisi ile bir heyet göndermiye kalkıyor. Ne yazık ki, tekne çürüktür. Heyete de büyük başarılar elde etmek yerine fırtınalı bir havada ve bir kaza sonunda şehit olmak nasip oluyor.

Abdülhamit II., İmparatorluğu kurtarmak için olsun dünyada İslâm birliğini gerçekleştirmek için olsun, devletlerarası münasebetlerde, dış siyasette yardımcıya muhtaç olduğunu anlamış bulunmaktadır. İslâmcılık siyasetinin zaferi için hâkimiyetleri altında kalabalık İslâm toplulukları olan devletlere karşı savaşmak icabettiğinden bu devletlerden herhangi birisi ile dost olmak imkânsızdır. İngiltere'nin, sırasında açık, sırasında gizli olarak haçlı zihniyetini temsil etmiye devam ettiğine inanmaktadır⁵⁰⁸. Rusya İmparatorluğunda milyonlarca Müslüman olduğu halde, Pan-İslâvizm perdesi altında, Balkanlara, Karadeniz'e, boğazlara hâkim olduktan sonra Akdeniz'e çıkmayı ve Ortodoks kilisesinin hamisi durumun elde etmek istediğini bilmektedir⁵⁰⁹. Fransa, Osmanlı İmparatorluğundan Tunus'u almıştır. Üstelik de Cumhuriyetçidir. Cumhuriyetçi

⁵⁰⁷ Ali Vehbi, Abdül-Hamid, s. 167-168.

⁵⁰⁸ " " s. 100-101.

⁵⁰⁹ " " s. 153.

bir memleket ile nasıl dost olunabilir⁵¹⁰? Avusturya ve Macaristan, Bosna ve Hersek'e yerleşmiş ve gözlerini Selânik'e dikmiştir. Bu suretle o da hâkimiyetinde Müslümanların yaşadığı bir devlet haline gelmiştir⁵¹¹. Kala kala dost olacak bir devlet kahyor ki o da Almanya'dır.

Alman dostluğu için Abdülhamit II. 'nin gösterdiği sebepler şunlardır : Alman karakteri, Osmanlı karakterine yakındır. Biraz ağır olmakla beraber çok çalışkandır, disiplinlidir; doğru ve vefalıdır. Alman İmparatoru Kayser, kendisine itimat edilebilir bir adam olup sevmemek mümkün değildir⁵¹². Hâtıralarında ifade etmemekle beraber şu cihet anlaşılmaktadır. Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu hemhudut değildir. Alman İmparatorluğunda Müslüman halk mevcut değildir. Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm devletleri arasında herhangi bir savaş da olmamıştır. Şu halde, Almanya ile dost olmakta hiçbir mahzur görünmedikten başka, pek çok faydalar vardır. Almanya'nın da zaten istediği bu olunca, böyle bir dostluğa doğru gitmek için bir engel yoktur. Böyle bir dostluğa götüren yol da demiryoludur. Abdülhamit II. : "Almanya demiryollarımızın inşasını kendisine, güvenle, tevdi edebileceğimiz tek devlettir" diyecektir. Abdülhamit II. 'nin demiryolları inşasından beklediği iktisadi ve stratejik avantajlardan başka, İslâmcılık siyaseti için umduğu avantajlar da vardır. İstanbul'un bir taraftan Anadolu demiryollarıyla Bağdad'a ve Basra'ya bağlanması, Hindistan Müslümanlariyle hilâfet merkezi arasındaki mesafeyi kısaltacak ve mevcut bağları kuvvetlendirecektir... "Benim eski rüyam"⁵¹³ dediği Hicaz demiryolunun inşası ile Mekke ve Medine'nin yine hilâfet merkezine bağlanması, bütün Müslümanların gözü önüne halifenin, İslâmlık ve İslâmcılık ile yakın alâkasının, münakaşa götürmez bir delilini vermiş olacaktır. Abdülhamit II. 'nin demiryollarından beklediği siyasi neticeler, en parlak ifadesini, Alman İmparatoru'nun, Şam'da, kendisini, dünyadaki 300 milyon Müslümanın halife tanıdığı, Osmanlı Padişahının dostu olduğunu ilân etmesi

⁵¹⁰ Ali Vehbi, s. 109.

⁵¹¹ " " s. 193.

⁵¹² " " s. 111.

⁵¹³ " " s. 90.

ile, belli etti. Bundan böyle Abdülhamit II., İslâmcılık siyasetinde artık yalnız değildi, Almanya gibi kudretli bir müttefiki vardı. Fakat bu ittifakı işletmek, ancak birinci cihan harbinde ve İttihat ve Terakki Partisinin iktidarı zamanında vaki olacaktır.

Genç Türkler ve İslâmcılık

Yukarıda Genç Türklerin, meşrutiyete dayanan Osmanlılık ülküsünü gerçekleştirmek için ne düşündükleri ve nasıl çalıştıkları yazılmıştı.

Şimdi, Abdülhamit II. 'nin İslâmcılık siyaseti hakkında davranışlarını daha açık bir şekilde belirtmeye çalışalım. Abdülhamit II. ve Genç Türklerin çoğunluğu İslâmcılık sisteminin bazı hususlarında mutabıktırlar. İttihat ve Terakki, İmparatorluğun iç idaresinde, esas itibariyle İslâmcılığa değil, fakat Osmanlılığa dayanmaktadır. Bu suretle de İmparatorluğun ekseriyetini teşkil eden Müslüman olan Araplarla ekalliyeti teşkil eden Müslüman olmayan etnik topluluklar arasında, Türkler uzlaştırıcı bir unsur olarak üstünlüklerini muhafaza edebileceklerdir. Dış siyasette ise, Abdülhamit II. gibi, Pan-İslâme'dir. Şu farkla ki, Abdülhamit II. 'nin İslâmcılığı ön plânda tutup onun dış siyasetin temeli haline getirmesine karşılık, İttihat ve Terakki İslâmcılığı ikinci plânda bırakmakta ve ancak İstikbalde üzerinde durulması gerekecek değerde görmektedir. Buna da üç sebep göstermektedir : birinci sebep, Osmanlı İmparatorluğu zayıftır, ikinci sebep Avrupa çok kuvvetlidir ve İslâm birliği fikrine düşmandır. Üçüncüsü de İslâm memleketlerinde İslâm Emîrleri istibdatçı olup şahsi çıkarlarını üstün tutarak halkı sefalet ve cehalet içinde bırakmaktadırlar. Bütün bunlardan ötürü yapılacak tek şey, makul bir idare kurulmak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetlenmesi, gizli bir şekilde, diğer Müslüman memleketlerine yardım yapılmak suretiyle eğitimin gelişmesine ve Müslümanlar arasındaki geçimsizliklerin kaldırılmasına çalışmasıdır. Bu sebeple İttihat ve Terakkinin Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslümanlara tavsiyesi şudur : İslâm birliği politikasını ilânda faydadan çok zarar vardır. Bütün kalbimizle sizinle beraberiz. . . . Dünyanın her tarafında bulunan Müslümanların müstakil yaşamalarını arzu ederiz. Bu satırlardan anlaşılıyor ki, Abdülhamid II., İslâm birliğini, İmparatorluğun kurtuluşu için bir

siyasi vasıta olarak da kullandığı halde, İttihat ve Terakki aynı vasıtadan faydalanılmasını kârlı değil zararlı görmektedir.

Genç Türklerden ademi merkezîyet partisinin, İslâmcılık hakkında, Prens Sabahattin tarafından belirtilen davranış şöyledir : İslâmcılık bir vakıadır. Sosyal mânası şarkın mütearriz garbe gösterdiği tepkidir. Avrupa'nın siyasi çevreleri, İstanbul'u İslâmcılığın merkezi sanıyorlar. Gerçek şudur : dört yüz yıldan beri Osmanlı İmparatorluğu hilâfet merkezine sahiptir. Fakat bu son yıllara kadar İslâm birliği için çalıştığına şahit olunmamıştır. İslâm birliği Abdülhamid II. devrinin bir tasarısıdır, bu da ancak İmparatorluktaki Müslümanların tesir altında bulundurulması için yapılmaktadır. Hükümet, gerekli ıslâhatı yapmamak hususunda kendisini mazur göstermek için bu dinî perde arkasında saklanmaktadır... Osmanlı İmparatorluğu tebaası arasında başka dinlere mensup külliyetli insanları ihtiva ettiği için tarafsız, doğru, dolayısıyla lâik ve meşrutî bir idareye muhtaçtır. Öte yandan Osmanlı hükümeti birçok hükümetlerle dostca münasebetler devam ettirmek zorundadır. Müslümanlar arasında, Hristiyanlara karşı birlik teşkil etmesi, Müslüman tebaaya sahip devletlerle münasebetlerini bozacaktır ki, bu da kendi aleyhinde netice çevirecektir. Bununla beraber İslâmcılığa mahal bırakmamak için garbin de şarka karşı daha insanca davranması gereklidir. Bu düşüncelerden anlaşılacağı üzere, ademi merkezîyet cemiyeti, islâm düşünceleri benimsemekte ve onlar üzerine siyasi bir sistem kurulması için açık kapı bırakmaktadır.

TÜRKÇÜLÜK

TÜRKÇÜLÜĞÜ GELİŞTİREN BAŞLICA ÂMİLLER

Türkçülük problemi Türkçülük, Abdülhamit II. devrinde, bir fikir hareketi olarak gelişmiştir⁵¹⁴. Osmanlılık veya İslâmcılık gibi bir idare ve siyaset sistemi ha-

line getirilmesi düşünülmemiştir. Bu sebeple Türkçülük hareketi bir siyasi partinin veya muayyen bir grubun malı değildir, sayısı az aydınların üzerinde kafa yordukları bir problemdir. Bu ay-

⁵¹⁴ Türkçülüğe zemin hazırlayan âmiller için bak. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VII.

dınlar içinde, herhangi bir siyaset mesleğine girmemiş olan, taraf-sızlar bulunduğu gibi, İslâmcı ve Osmanlılık taraftarları da vardır. Bunlar, çeşitli âmillerin etkisiyle Türkçülüğü çeşitli şekillerde incelemekte idiler. Abdülhamit II. devrine has ve bu fikir cereyan-ları ile bağıntısı olan başlıca âmilleri şu suretle sıralamak müm-kündür : Batının milliyet fikirleri, batının Türkler aleyhinde propagandası, batı ilim adamları ve Türkler, milliyet fikirlerinin İslâm toplulukları arasında yayılması.

**Batının milliyet
fikirleri**

Bilindiği gibi batıda, siyasi mânada, milliyet fi-kirleri Fransa büyük ihtilâli ile ortaya atılmış bulunuyordu. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısında itibaren bu fikirler, yeni bir karakter kazandı. 1853'de, Gobineau'nun yayınladığı "İrklar arasında çötsizlik" eseri milli-yet anlayışında bir merhale olmuştur. Yazar bu kitabında, mil-letlerin mukadderatında, etnik unsurun diğer bütün unsurlara üstün olduğunu ve bunun tarih olaylarının açıklanmasında bir anahtar vazifesini görmesi lâzım geldiğini iddia etti. Gobineau, bu noktadan hareket ederek ırkları siyah, sarı ve beyaz olarak ayırmakta ve onları şu suretle değerlendirmekte idi : Siyah ırk aşağılıktır. Sarı ırk, pratik kabiliyetlere sahiptir ve ancak müte-vazi ve sakin bir hayat için yaratılmıştır. Beyaz ırka gelince, üstün meziyetlere sahiptir, kumanda ve idare etmek için yara-tılmış bir ırktır. Gobineau'nun bu fikirleri, başlangıçta kendi memleketi olan Fransa'da bile iltifat görmedi. Fakat Almanya ve İtalya'nın milli birliklerini 1870'de tamamlamalarından son-ra, bilhassa Almanya'da büyük şöhret kazandı. Irk üzerine da-yanan milliyet tezi böylece birçok kimseler tarafından bir ilham kaynağı gibi kabul edilmiye başladı.

Bununla beraber Gobineau'nun bu tezi Fransa'da tenkit-lere uğradı. Renan, 1882'de farklı bir milliyet anlayışı ortaya attı. Renan'a göre milleti millet yapan unsurlar ne hanedan, ne ırk, ne dil ve ne de tabii hudutlardır. İsviçre'de ve Amerika'da hanedan olmadığı gibi, Fransa da hanedandan vazgeçmiştir. Irk, ilk çağda bir değerdi, fakat Roma İmparatorluğu ve Hris-tiyanlığın yayılması ile önemini kaybetmiye başlamıştır. Dil, insanları birleşmiye davet etmekle beraber icbar etmez. Nitekim dil birliği Amerika ile İngiltere'nin ve İspanya ile güney Ame-

rika'nın ayrılmalarına engel olamamıştır. Tabii hudutlara gelince, nehirler insanları ayırdığı kadar birleştirirler de dolayısıyla millet tabiat arızalarıyla de alâkalı değildir. O halde millet nedir? Renan'a göre millet, bir ruh ve bir mânevi prensiptir. Gerçekte bir bütün teşkil eden bu iki şey bu ruhu ve bu mânevi prensibi meydana getirirler. Bunlardan birisi mazide, diğeri hâdedir. Birincisi zengin bir mazinin hâtıralarına ortaklıktır. İkincisi, karşılıklı muvafakat, birlikte yaşamak arzusu ve maziden indikal etmiş olan mirası değerlendirmek iradesidir⁵¹⁵.

**Batının Türkler
aleyhinde pro-
pagandası**

Avrupa'da, yukarıda sözü geçen iki tez üzerinde şiddetli tartışmaların başlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok buhranlı bir zamanına tesadüf etmiştir. Berlin muahedesi imzalanmış, Mebuslar

Meclisi dağıtılmış, Kanunu Esasi rafa konmuş, istibdat devrine dayanan İslâmcılık siyaseti başlamış, Genç Türklerin istibdada karşı mücadeleleri gelişmek istidadını kazanmıştır. Aynı sıralarda ise, Avrupa'da milliyet fikirlerinin tartışılmasından başka, kapitalizm ve bunun tabii bir neticesi olarak sömürgecilik gelişmiştir. Avrupa kapitalizmi, Osmanlı İmparatorluğu'nun buhranlı durumunu sömürgecilik menfaatleri için istismar etmek için yukarıda sözü geçen milliyet tezlerini destek kabul etmekte tereddüt etmemiştir. Birinci tezdeki ırk faraziyelerine ikinci tezdeki "karşılıklı muvafakat" ve "birlikte yaşamak arzusu", unsurlarına dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak yoluna girmiştir. Bu yolda başarı sağlamak için de İmparatorluğun kurucuları ve idare sorumluluğunu elde tutan Türkleri hedef tutmuştur. Türklere karşı çeşitli yayın vasıtalarıyla girilen propagandanın teksif edildiği başlıca noktalar şunlardır: Türkler sarı ırktandır. Turan menşelidir. Göçebe ve zalim bir gürühtür. Her çeşit değişikliğe ve terakki fikrine düşmandır.

İslâm medeniyeti Arapların eseridir. Türkler, Arap medeniyetinin merkezlerini mahvetmişler ve hâkimiyetleri ile Arapları kalkınma imkânlarından mahrum bırakmışlardır. Klâsik ve barbar zalim tipini muhafaza etmekte olan Türklerin Avrupa'da kalmalarına tahammül etmek Avrupa'nın Hristiyan medeniyeti için bir lekedir; Türkler Avrupa'dan kovulmalıdır⁵¹⁶.

⁵¹⁵ Ahmet Rıza, La crise de l'Islam, s. 122-126.

Batının Türkler
lehinde şahitliği

Avrupa'da Türkler aleyhinde, siyaset edebi-
yatta beliren bu fikirler, Avrupalı bilginlerle

Türkleri yakından tanıyan aydınlar üzerinde bir
tepki yaratmaktan uzak kalmamıştır. Nitekim, Elisee Reclus,
1884'de yayımlanan "Yeni Umumî Coğrafya" adlı eserinde, Turan
menşeli ırkların tarihte oynamış oldukları rollerin, diğer ırklara
nazaran daha az mühim olmadığını belirterek şöyle demektedir :
"Komşularına demiri ve diğer madenleri öğreten onlardır. Şüphe
yoktur ki, bize ehli hayvanları vermiş olanlar da onlardır. Bugün
faydalandığımız bitkilerin bir çoğu da belki Orta Asya'dan gel-
mektedir... Bu böyle olunca, bugünkü insanın menşei Orta-
Asya olarak gösteren efsaneye inanmak doğru olamaz mı?..."

Vanda da 1884 de "Türkiye hakkında anektodik hâtıralar"
adlı eserinde Türkiye'de uzun yıllar bulunmuş olduğunu işaret
ettikten sonra, Türk köylüsü zekâ bakımından, olduğu gibi şeref
ve haysiyet itibarıyla de Fransız ve Lehli köylüye üstündür"
demektedir. Türklerin menşei ve karakteri hakkında bu fikir-
lere benzer pekçok fikirler ortaya atılmıştır.

Türk olmıyan
Müslüman top-
luluklarının im-
paratorluktan ay-
rılma temayülleri

Milliyet fikirlerinin Osmanlı İmparatorluğunda
yayılması Fransa ihtilâli ile başlamıştı. Fakat
bu, daha çok Hristiyan tebaanın aydınlarına
münhasır kalmıştı. Buna rağmen başka sebep-
lerin de etkisi ile Hristiyan çoğunlukla meskûn

eyâletler müstakil veya muhtar idarelere kavuşarak Osmanlı
İmparatorluğundan ayrılmaya başlamışlardı. 1870'den sonra
yukarıda belirtilen milliyet tezleri üzerindeki münakaşalar,
Türkler lehinde ve aleyhinde tartışmalar milliyet fikirlerinin
imparatorluğun Türk olmıyan Müslüman tebaa aydınları ara-
sında yayılmasına vesile oldu. Arap ve Arnavut aydınlar Türkler
lehinde ve aleyhindeki neşriyata kendilerini muhatap görmediler.
Zaten ırka dayanan milliyet tezi ve Avrupa diplomatlarının onları
Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresindeki sorumluluktan ayırt
etmesi kendi ırk menşeleri üzerinde durmak için tahrik edici bir
rol oynamakta idi. Kaldı ki, bu aydınlardan bir kısmı Genç Türkler
grubu içinde Avrupa'da bulunduğu için Avrupalı devlet adam-
ları tarafından bu hususta teşvik ve yardım da görmekte idiler.
1838'den beri, yabancıların Arap memleketlerinde açmış oldukları
okullardan yetişen bir nesil de milliyet fikirlerini takip edecek

bir istidad kazanmıştı. Gerçi bu okullar, Hristiyanlık fikirlerini yaymak için kurulmuş ve başlangıçta şüphe ile karşılanmıştı. Fakat zamanla, batının siyaset ve demokrasi fikirlerini telkin etmiye de muvaffak olmuşlardı. Bunun yanında, İngiltere'nin, Mısır'dan başlamak üzere, bütün Arap memleketlerine sirayet eden bir milliyetçilik propagandası olmuştur. Ayrıca Avusturya'nın da Bosna ve Hersek'ten başlayıp Arnavut halkı üzerinde yaptığı propagandalar en çok aydınlar arasında etki yapmıştır. Bu sebeple de etnik asılları ile iftihar etmiye ve millî bir şuur iktisap etmiye başlamışlardır. Böylece "Bütün Müslümanlar kardeşler" düsturu birinci plândan ikinci plâna geçen bir siyasi değer haline gelmiştir. Arap milliyetçiliği ilkin, Hristiyan toplumların yaptıkları gibi, siyasi ve idari islâhat ve muhtariyet isteği suretinde kendisini göstermiştir. Beyrut'ta ve Şam'da çıkan Arap gazeteleri bu isteğin sözcülüğünü yapmışlardır. Bu hareketi, İslâmlıkta islâhat fikirleri takip etmiştir.

Bu islâhat istekleri, İslâm tarihinin yeni bir görüşle tefsirini gerektirmiş ve İslâm dininin bir Arap eseri olduğu şuuruna varılarak bu din üzerine zamanla çökmüş olan ve dinden ibaret imiş gibi sayılan geleneklerden, peşin hükümlerden ve İslâmlığı her alanda küçük düşüren hal ve hareketlerden Türkler sorumlu tutulmaya başlanmıştır. Netice olarak Arap aydınları, İslâmlıkta reformu adıyla istedikleri şeyin esasta arap milliyetçiliğini geliştirmek olduğu, kısa zamanda anlaşılmıştır.

1900'den sonra Arap milliyetçiliği yeni bir şekil almaya başladı. Islâhat, muhtariyet ve din reformu taraftarları yanında İstiklâl taraftarları çıktı. "Arap milletin uyanışı" adıyla bir Arap tarafından yayınlanan bir kitapta, Arap ihtirasları ortaya kondu. "Millî Arap Komitesi" adlı bir komite bu ihtirasları hayalî görmekle beraber bir program halinde tesbit etti. Buna göre, Arap memleketleri, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılıp Dicle - Fırat'tan Süveyş'e kadar, Akdeniz'den Umman denizine kadar uzanan sahada bir Arap İmparatorluğu kurulacak, bu İmparatorluğun Hicaz vilâyeti, merkezî bir devlet haline getirilip başına halife geçirilecek. Gerek Arap İmparatorluğunun Sultanı, gerekse halife Arap olacaklardır⁵¹⁶.

Araplar arasında olduğu gibi, Arnavutlar arasında da millî şuur, kendisini Arnavutluk'ta ıslâhat ve daha sonra muhtariyet idaresi isteği şeklinde göstermiştir. En çok, Avrupa'da, Arnavutça ve Arnavutlar tarafından daha başka dillerde neşredilen gazete-lerde bu istekler ifade edilmiştir. Arnavut İsmail Kemal, bir taraftan, Abdülhamit II. 'ye öte taraftan Genç Türklere hizmet ederken yabancı devletlerle de temas etmek yolunu bulmuş ve Arnavutlar lehinde yardımlarını sağlamaya uğraşmıştır.

TÜRKÇÜLÜK HAREKETİNİN KARAKTERİ

**Milliyet fikir-
lerinin Türkler
arasında tepkisi** Yukarıda açıklanan âmillerin ve bunlar ara-
sında en çok Türk olmıyan topluluklar arasında
milliyet şuurunun uyanması Türkler üzerinde
derin bir tepki yaratmaktan uzak kalmamıştır.

Bununla beraber Türkler, bu tepkiye siyasi bir şekil vermekten çekinmişlerdir. Buna da sebep, İmparatorluğun birliğini korumak hususundaki sorumluluklarıdır. Türklerin, açıktan açığa bir Türkçülük siyaseti takip etmeleri, diğer etnik toplulukları, milliyetleri üzerinde eğilmeye teşvik etmek olacaktı ki, bu da netice itibariyle İmparatorluğu parçalıyacaktı. İşte bu neticeyi önlemek sebebiyledir ki, Abdülhamit II. devrinde, milliyeti aşan iki geniş siyasi sistemin denemesine girişilmiştir Genç Türkler, meşrutiyete müstenit Osmanlılığı, Abdülhamit II. ise istibdada dayanan İslâmcılığı savunurken aynı maksadı, yani İmparatorluğun bütünlüğünü kollamakta idiler.

Bununla beraber İslâmcılar arasında olsun, Genç Türkler arasından olsun, devrin milliyet fikirleri tesiriyle Türkleri ilgilendiren konular üzerinde çalışan aydınların meydana çıktığı görülmüştür. Bunların çalışmaları, tamamen fikir alanında olup şu konular üzerinde toplanmaktadır : dilde Türkçülük, Türklük aleyhindeki propagandalara karşı savunmak, Anadoluculuğa dayanan Türkçülük, İslâmcılık ve Osmanlılığın tenkit edilmesi.

Dilde Türkçülük Dilde Türkçülük ile anlatılmak istenen Türk-
çenin, Türk tarihinin ve bu konularla ilgili dallarda
ve anlayışta meydana gelen değişmeler ve gelişmelerdir. Osmanlı
tarihi üzerine, yazmış olduğumuz önceki kitaplarda ve bu kita-
bın eğitim bölümünde Türkçe alanında yapılmış olan ilerlemeler

işaret edilmiştir. Özet olarak şurasını tekrar işaret etmekte fayda vardır; zamanla ve çeşitli sebeplerle konuşma ve yazışma dili olan Türkçe ikiye bölünmüştür. Biri ana dili dediğimiz Türkçe olup medrese tahsilinin, kendilerine yasak edilmiş olduğu Türk kadınları tarafından muhafaza edilmiş ve yine bu tahsili görmemiş olan halk tarafından konuşulmaya devam edilmiştir. Diğeri "Osmanlıca" adını alan ve Arapça ile Farsça kelime ve kaidelerin istilâsına uğrayıp aydınlar tarafından yazışma ve edebiyat dili olarak kullanılan Türkçedir. Halkın çoğunluğu bu Türkçeye yabancı olduğu gibi, Osmanlıca'yı kullananlar da Halk Türkçesine yabancı olmasalar bile, yüz yıllarca düşman kalmışlardır. Bunların düşmanlığı daha çok, Türkçenin tarihini ve zenginliğini bilmediklerinden ve onu müstakil bir dil olarak inkişaf etmek imkânlarından mahrum gördüklerinden ileri gelmiştir. Tanzimat devrinde, batıya giden Türk gençleri orada, Türko-loji Enstitülerinde, Türkçenin müstakil bir dil olarak öğrenildiğini görmekte halk dili lehinde bir tesir getirmişlerdir. Bununla beraber onlar da Türkçenin yanında Arapça ve Farsça'nın öğretilmesini savunmuşlardır.

Abdülhamit II. devrine intikal eden bu dil dâvasının, bu devirde de ilerlemeler kaydettiği görülmektedir. Bunlardan en önemlisi, hiç şüphe yok ki, Kanunu Esasının 18 inci maddesi ile Türkçenin resmî dil kabul edilmiş olmasıdır. Birinci Mebuslar Meclisine, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelmiş olan, Türk olan ve olmıyan Mebusların çoğunluğunun halk Türkçesini konuşmaları, Osmanlıca ile konuşanların azınlık teşkil etmeleri de dikkati çekmiştir. Gazeteler, dergiler, halka hitabettikleri için onun dilini kullanmaya gayret etmiye başlamışlardır. Bu suretle, din ve kültür dili olduğu için "Lisanı mübarek" sayılan Arapçaya karşı bir tepki uyanmış ve okullarda okutulup okutulmaması münakaşası bile başlamıştır.

Başlangıçta yalnız filolojik bir mâna taşır gibi görünen bu dil tartışmalarına, siyasi bir karakter ve istikamet vermekte Şeyh Afganlı Cemaleddin'in de tesiri olmuştur. Büyük İslâmcı şöhretini kazanmış olan bu zat, İstanbul'daki ikameti esnasında, telkinleri ile olduğu gibi, başka memleketlerde neşredilmiş olan yazılarıyla de İslâm'cılık ile dil ve ırk arasında münasebetler kuran yazıları Türk aydınlar üzerinde müeessir olmuştur.

Afganlı Cemaleddin “İslâm âleminin yaşayabilmesi için Müslüman milliyetlerin milli şuura sahip olmaları gereğine inanmıştır.” Bu noktadan hareketle tezini şöyle ifade etmektedir : “Milliyet dışında saadet yoktur, dilsiz milliyet olmaz. Umumun faydasını sağlamadıkça da bir dil meydana gelmiş sayılmaz.”

Cemaleddin’e göre fertleri birbirlerine bağlayan iki bağ vardır. Bunlardan birincisi dil, başka bir deyimle ırk birliği, ikincisi ise din birliğidir. Fakat birincisi ikincisinden daha önemlidir. Çünkü dil ve ırk değişmez, din ise değişebilir” Cemaleddin, dilin gelişmesi ile alakalı olarak da şu fikirleri öne sürer : “Ana dilinin üretilmesi kifayet etmez, bu dilin münasebetli olduğu diğer dillerden dahi gerektikçe kelime alınması ve artık başka çare kalmadığı vakit yabancı sözlüklerden istifade edilmesi cihetine gidilmelidir”⁵¹⁷ tavsiyesinde bulunur.

Cemaleddin’in bu fikirleri istikametinde dil çalışmalarının, Abdülhamit II. devrinde üç dalda geliştiği görülmektedir. Türkçeyi öz köklerine bağlayıp halkın milli şuuruna hitabedecek hale getirmek, Türk edebiyatını Arap ve Fars köklerinde koparıp batılı fikir köklerine bağlamaktır.

Birinci daldaki faaliyetler Buharalı Şeyh Süleyman Efendi’nin “Lugati Çagatay ve Türki Osmani” adlı kitabıyla başlamıştır. Bu kitabın önsözünde Çagatay dilinin dünyadaki ana dillerden biri olduğu ve Osmanlı İmparatorluğunda konuşulan Türkçenin de kaynağını teşkil etmekte bulunduğu ifade edilmekte idi. Şemseddin Sami, aynı dalda, Kamusu Türki, Kamusu Âlâm, gibi lûgatleri meydana getirmek, Kudatgu Bilig’i ve Radlof’un ifadesine göre, Orhon âbidelerini garp türkçesine çevirmek ve dil konusunda gazete ve dergilerde makaleler yayımlamak suretiyle büyük bir faaliyet göstermiştir. Kamusu Türki’nin önsözünde Türkçe hakkındaki şu fikirleri dikkati çekmektedir.

Türkçe, Asya’nın kuzeyinde konuşulan Türk dilleri dalındandır... Ve orada konuşulmakta olan Türkçeye nisbetle garp Türkçesi diye adlandırılmaktadır. İhmal neticesi olarak Türkçemiz, Arap, Fars, Rum dillerinden kelimeler almış ve Arapça ile Farsçanın yardımı olmaksızın bir şey ifade edemeyecek hale

⁵¹⁷ Akçura oğlu Yusuf, Türk Yılı, s. 330-333.

gelmiştir. Bu suretle genel kaidesi olan ahenk kaidesine uymıyan kelimeler ve tâbirler alarak ve öz Türkçe olan binlerce kelimesini bir tarafa bırakarak istiklâlini kaybetmesiyle bir “diller türlü” haline gelmiştir”. Şark Türkçesi ile garp Türkçesi arasındaki fark, birini diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir dil addettirecek kadar değildir. Bu iki Türkçe bir tek dildir. Türkçedir... Halis ve saf Türkçe.. Türkiye'nin beşiği olan Türkistan'da muhafaza edilmiştir. Arapça ve Farsçadan aldığımız kelimeler yerine, Çağatayca'dan alınacak kelimelerin kullanılması ile dilimizin bir kat daha zenginleştirilmesi her himmet sahibinin arzu edeceği bir iştir.”⁵¹⁸

Şemseddin Sami'nin, dil alanındaki çalışmalarını Necip Asım'ın aynı konu ile ve tarih ile de alâkalı çalışmaları takip etmiştir. Bu zat “Ural Altay lisanları, pek eski Türk yazısı, Orhon âbideleri ve Türk tarihini” yazmıştır. Türk tarihini Leon Kahun'un tarihini genişletmek suretiyle meydana getirmiştir. Velet Çelebi de sözü geçen iki bilgin gibi, Türk dili ve folkloru hakkında çalışmalarda bulunmuş ve yayınlar yapmıştır.

Türkçenin, köklerine gidilmek suretiyle millî ve müstakil bir dil haline getirilmesi yolunda bu çalışmalar, edebiyat konusu üzerinde tartışmalara da yol açtı. Arapçasız ve Farsçasız bir Türkçe ile edebiyat meydana getirilemeyeceği ve Arap kaynaklarından alâkamızı kestiğimiz gün, edebiyatsız kalacağımızı iddia edenlere karşı yeni ve millî bir edebiyat anlayışını savunanlar çıktı. Bu anlayış, Hüseyin Cahid'in şu fikirlerinde mânasını bulmaktadır : “... Ne vakta kadar ötekinin berikinin edebiyatını taklit edip kalacağız. Acem taklitçiliğinden kurtulur kurtulmaz, Arabistan çöllerinde kefareti mi çıkaracağız; edebiyatımız artık Türk olsun... Buna çalışalım. Arabın Cevaiki Süi'ye ve hayalatı metinesi kendisine mübarek olsun. Biz bunları niçin alalım? Bizim kendimizin hayalimiz, karihamız yok mu?”

“Araplardan istifade edeceğimiz ilimler diye şimdiye kadar sayılan şeylerde esaslî bir şey bulamadık.. Bugünün terakkiyatı yanında Arapların evvelce yapmış oldukları biçare terakkileri artık bir oyuncak kalır... Zamanımızın ilim ve fenni ile dımağ-

⁵¹⁸ Şemseddin Sami, Kamusu Türkî, Önsöz.

larımızı doldurmak için şimdiki kitaplara sarılırız... bu kitapları da Arapta değil garpta buluruz.”⁵¹⁹

Bu düşünceler, Türklerin Araplardan hissî ve fikrî bir ayrılış safhasına gelmiş olduğunun ifadesini belirtmektedir. Bundan başka, müstakil bir Türk dilinin meydana getirilmesi yolundaki çalışmaları müstakil bir Türk edebiyatı ile tamamlamak hususundaki bir arzusunun da ifadesidir. Bu yeni dil ve edebiyat anlayışı yayılıp geliştikçe Türklük şuurunun geliştiği ve kökleştiği görülmektedir. Sayısı az olmakla beraber bazı aydınlar artık Türk olduklarını açıklamaktan utanmak şöyle dursun, iftihar bile duyuyorlar. İkdâm ve Mısır’da çıkan Mizan gazeteleri adlarının yanında, “Türk Gazetesidir” ibaresini koyuyorlardı. Lâstik Sait, bu kitabın eğitim bölümünde de işaret edilen

Arapça istiyen Urbana gitsin
Acemce istiyen İran’a gitsin
Frengiler Frengistan’a gitsin
Ki biz Türküz bize Türkî gerektir.

rübaisiyle Türkçeye musallat olan yabancı tesir taraftarlarını memleketi terke davet ederek Türkçenin Türklere lâzım olduğunu belirtmektedir. Abdülhamit II. bile İslâmî olmasına ve istibdat devrinde dil üzerinde münakaşaları yasak etmiş olmasına rağmen Türklük şuuruna daha 1879’da sahip olduğunu Sadrazam Hayrettin Paşa ile yaptığı bir münakaşada “Paşa Paşa, Ben Türküm, Türk kalacağım”⁵²⁰ demek suretiyle göstermiştir. Bununla beraber Türklük duyguların ilim nazariyeleri içinde boğulmadan ve siyaset mülâhazaları ile örtülmeden en açık ve şuurlu mâna ve ifadelerini şair Mehmet Emin Bey’in manzumelerinde bulur. Osmanlı-Yunan harbinden sonra yazılan bu manzumelerde Türklük, zamanla ve çeşitli tesirlerle paslanmış ve tozlanmış görünüşünü kaybederek gerçek özü ile meydana çıkarılmıştır.

Mehmet Emin’in manzumeleri, Türklük şuuruna giden dönemeçsiz bir yoldur. Memleket içinde ve dışında, Türkçülüğün ilim yönü ile uğraşan bilginler bu manzumelerdeki yeni ruhu tasvip ettiler ve hattâ alkışladılar.

⁵¹⁹ Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c. III., s. 801.

⁵²⁰ Mahmut Kemal İnal, adigeçen kitap, c. VI., s. 923.

**Türklük aley-
hindeki propa-
gandalara karşı
savunma**

Dilde, Türkçülüğün bu gelişmesine paralel olarak siyaset edebiyatında böyle bir gelişmenin başladığı Abdülhamit II. devrinde görülmektedir. Bu hareket yukarıda, Türklük aleyhine, yabancı basında görülen neşriyatın bir tepkisi olarak meydana gelmiştir. Bu tepkiyi şekillendiren yazarlar Genç Osmanlılar arasından çıkmıştır. Bunlar, siyasi meslek ve kanaatleri ne olursa olsun ve hangi cemiyet ve gruba mensup bulunurlarsa bulunsunlar, Türklüğe yapılan iftira ve isnatları reddetmiye çalışmışlardır. Bunlar ademî merkezîyetçi Prens Sabahattin, İttihat ve Terakiden Ahmet Rıza ile aynı cemiyete mensup olduğu halde başka cemiyet ve komitelere karışan Bursalı Tahir gösterilebilir.

Yukarıda siyasi meslek ve kanaatleri açıklanan Prens Sabahattin'in, Avrupa gazetelerinde yayımlanan makalelerinde Türkçülük ile alâkalı görünen fikirleri, özet olarak şöyledir : Avrupa'nın Osmanlı cemiyetinin kurucusu olan Türklerin terakki etmek ve ıslâhat yapmak kabiliyetlerine sahip olmadıkları yolundaki düşüncesi, tarih bakımından hatalıdır. Zira bugün en medenî milletlerin de yüz elli yıl önce, bugünkü Türkiye'nin durumunda bulunduklarını tarih bize haber vermektedir. Türkler hakkındaki bu düşmanlık gösterileri, Ermeniler, Sırplar, Bulgarlar, hattâ Araplar ve Arnavutlar kadar bile terakkisever olduklarını anlatmaya çalışmış olmamalarından ileri gelmiştir ve gelmektedir.

Türkler uzun bir ziraat hayatı sayesinde barışsever ve sabit bir hayata geçtikleri halde, Arnavutlar, Araplar, Kürtlerin çoğunluğu yarı sabit yahut tamamiyle gezginci ve harpçi bulunuyorlar.

Şüphesiz ki, Türklerin İslâm ve Hristiyan vatandaşları için mühim bir muvazene vücade getirdikleri inkâr olunamaz.

Ahmet Rıza'ya gelince, "Şark Buhranı" adlı kitabının son kırk sahifesini "Türkler" başlığı altında bir tahlile hasretmiştir. Bunda Avrupa siyaset edebiyatında Türklere karşı, yöneltilen taarruzlara karşı yine Avrupalıların kitaplarından iktibas etmiş olduğu delillerle cevap vermekte ve Türklerin barışsever, medenî ve terakkiperver olduklarını ispat etmiye çalışmaktadır.

Bursalı Tahir Bey de "Türkleri yalnız akıncı makulesi, kaba bir kahraman zanneden bir alay Türk düşmanının boş fikirlerini çürütmek için" Türklerin ilim ve fenne hizmetleri" adlı bir kitap

yazarak çeşitli ilim ve bilim dallarında, Türkler arasından yetişmiş olan bilgilerin adlarını ve eserlerini göstermiştir.

**Anadoluculuğa
dayanan
Türkçülük**

Osmanlı İmparatorluğu, bir din ideolojisine dayanarak geliştiği için milliyet şuuru zamanla küllenmişti. İmparatorluk sınırları içerisine çeşitli ırklara sahip büyük eyâletlerin katılması ile Türk topluluğu bir azınlık haline gelmişti. En çok, Arap memleketlerinin İmparatorluğuna eklenmesinden sonra da Türk kültürü bile yabancı istilâsına uğramaya başlamış ve Türklerin çoğunluk teşkil etmekte olduğu memleketler yerine, Arap memleketleri kutsal bir değer kazanmıştı. Neticede milli bir vatan, milli bir tarih ve milli bir kültür yerine, din duygusunda ve anlamında bir vatan, bir tarih ve bir kültür meydana gelmeye başlamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak dağılmaya başlaması ile içinde Türklerin hiç bulunmadığı veyahut çok az sayıda bulundukları eyâletlerin ayrılması üzerine, geri kalan topraklarda Türklerin tümlüğü kuvvetlenmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluğun çözülmesi ve dağılması hızlanınca, bu hareketi durdurmak için bazı aydınlar din sınırları dışında yeni birtakım ideoloji esasları aramaya başlamışlardır. Bu münasebetle Anadolu'yu "mübarek Anadolu, Koca Türk ili, Aziz Vatan" diye övenler çıkmıştır.⁵²¹

**Osmanlılık ve
İslâmcılık
fikirlerinin tenkit
edilmesi**

Türkçülük ile alâkalı fikir hareketleri arasında Osmanlılık ve İslâmlık fikirlerinin tenkit edilmesi de önemli bir olaydır. Bu konunun yazarları Akçura Oğlu Yusuf ile Ferit (Tek)dir. Akçura'nın 1903 tarihinde Fransızca olarak yazmış olduğu

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Müesseseleri hakkında bir deneme" adlı eserinin ana fikri şudur : "Milliyet fikrinin bu kadar gelişmesinden çeşitli milletler arasında ve en çok iki din arasında, bu derece düşmanlık meydana gelmesinden sonra, İmparatorluğun çeşitli unsurlarını birleştirip ondan bir millet teşkil eylemek imkânsızdır. Bu imkânsızlık karşısında Osmanlı devleti için tutulacak tek yol, Müslüman olmıyan topluluklara otonomi vermek suretiyle bir birleşik devletler "federal devlet" meydana getirmektir.

⁵²¹ Yazan meçhul, Türksözü, Anadolu ağızı.

Bu da yapılmadığı takdirde, sözkonusu topluluklar demir ve ateşle otonomilerini alacaklardır.

Akçura, bu fikirleriyle Osmanlılığın esasından çok şeklini tenkit etmektedir. Çünkü tavsiye ettiği birleşik devlet, Prens Sabahattin'in ademi merkezîyet sistemi ile birçok noktalarda irtibat halindedir. Fakat Akçura'nın ana fikrinde cesaretle belirtilen iki nokta vardır ki, bunlardan biri milliyet fikirlerinin çok gelişmiş olduğu, diğeri de Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında derin bir husumet uçurumunun açılmış olduğudur. Bunlar da ortada iken bir Osmanlı milletininde meydana getirilmesine imkân bulunmamaktadır. İşte bu imkânsızlığın kavranmış olmasıdır ki, bizzat Akçura'nın kendisini başka çıkar yollar aramak için kafa yormıya sevkedecektir.

Nitekim 1904'de "Üç tarzı siyaset" başlıklı ve Mısır'da "Türk" gazetesinde çıkan makaleleri ile böyle bir çıkar yol aradığı görülecektir. Akçura bu yazılarında Osmanlılık, İslâmcılık ve Türkçülüğü münakaşa etmiştir. Akçura, Osmanlı milleti meydana getirmenin yüksek ve hayal mahsulü bir gaye olduğunu belirterek, Mahmut II.'den itibaren geçirmiş olduğu safhaları işaret ettikten sonra, bu fikrin Fransa İmparatoru Napolyon III.'ün devrilmesi ile bir daha dirilmemek üzere öldüğünü söylemektedir.

İslâmcılık siyasetine gelince, bunun Genç Türklerin programlarındaki vuzuhsuzluktan, ve Osmanlı milleti teşkil etmek fikrine kısmen iştirak etmiş olan İttihat ve Terakki partisinden doğduğunu belirtmekte, Abdülhamit II.'nin de buna bir şekil vermiye çalıştığını anlatmakta ve şu sonuca varmaktadır; İslâmcılık taraftarları: "Din ve Millet birdir" kaidesine dayanarak bütün Müslümanları, devrimizin, millet kelimesine verdiği mânâ ile bir tek millet haline koymıya çalışmak lüzumuna kani oldular... Bu siyasi meslek ile Osmanlı devleti, tanzimat devrinde terketmek istediği din devleti şeklini tekrar alıyor. Artık vicdan hürriyetine fikir hürriyetine, siyasi hürriyete, din ve ırk eşitliğine, medeni eşitliğe... binacnaleyh meşrutiyet idaresine veda etmek gerekiyordu... Bu ise isyanlara ve Avrupa'da Türklüğe düşmanlığın artmasına sebep oldu.

Akçura, İmparatorluğu kurtarıcı gibi kabul edilen bu iki fikri tenkit ettikten sonra ırk üzerine dayanan millî bir Türk

siyaseti problemini ele alıyor ve diyor ki : “Bu pek yeni bir fikirdir. Gelip geçen Türk devletlerinin hiç birisinde bu fikrin mevcut olduğunu zannetmiyorum. Tanzimat ve Genç Osmanlılık hareketlerinde de Türkleri birleştirmek fikrinin varlığına dair hiçbir delile rastlamadım... Osmanlı devletinde, İstanbul'dan başka yerlerde de bu fikrin taraftarları olup olmadığını bilmiyorum... En çok Türklerle meskün Rusya'da Türklerin birleşmesi fikrinin pek müphem bir surette varlığına inanıyorum. Kafkasya Türklerinde bu fikir mevcut olsa gerek... İran'ın kuzeyindeki Türklerin ne dereceye kadar Türk ittihadı taraftarı olduklarını da bilmiyorum. Akçura Türk ittihadı fikrinin pek yeni olduğunu tekrar işaret ettikten sonra faydalarına geçmektedir :

Türk ittihadı, Osmanlı İmparatorluğundaki Türkleri din ve ırk bakımından birleştirecek, Türk aslından olmamakla beraber bir dereceye kadar Türkleşmiş unsurları, daha ziyade Türklüğe temsil edecek ve henüz hiç temsil edilmemiş ve millî vicdanları olmıyanları da Türkleştirebilecektir. Lâkin asıl büyük faydayı dünyada yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve bu suretle büyük bir milleyeti siyasiye meydana getirmelerine yarıyacaktır. Bu suretle de Türk cemiyetlerinin en kuvvetlisi en ileri ve medenisi olduğu için Osmanlı devleti en mühim rolü oynayacaktır.

Ferit (Tek)in Türkçülük hakkındaki fikirleri, Akçura'nın makalesini tenkit eden ve Türkçülüğün çıkar yol olmadığını savunan Ali Kemal'in bir yazısına cevap olarak yazılan makalede ifade edilmiştir. Bu cevapta, Türklerin birleştirilmesinin esaslı ve siyasi bir amaç olduğu ifade edilerek bunun ilkin bir fikir olarak dımağlara yerleştirileceği yazılmaktadır. Ferit (Tek) “Türk siyaseti bugün mevcut değildir, fakat siyaseti Osmaniye mevcudiyeti milliyemizi muhafaza ederse belki gelecekte İslâm siyasetinin gölgelendiği zaman bize destek vazifesini görecektir” demek suretiyle Akçura'nın Türkçülüğünü bir ülkü olarak tekit etmektedir.

Türkçülük hakkında netice

Abdülhamit II. devrinde, istibdat rejiminin bas-kısına rağmen Türkçülük memleket içinde dil, edebiyat ve tarih alanlarında bir fikir hareketi olarak gelişmiş ve aydınlar arasında saha kazanmıştır. Şair Mehmet Emin'in manzumeleri, dil, konu ve mâna bakımından

halk tarafından anlaşılıp kavranacak bir karakter taşıdığı için okullarda ve okul çevrelerinde millî şuurun gelişmesine hizmet etmiştir.

Memleket dışında, genç Türklerin, en çok Avrupa siyaset yazarlarının Türkler aleyhindeki neşriyatını çürütmek amacıyla Türklük konularıyla temasa gelmeleri Türkçülüğün gelişmesinde esash bir unsurdur. İttihat ve Terakkinin istibdat aleyhtarlığını ve hürriyet fikirlerini çeşitli yollarla yaymak istenmesinin bir neticesi olarak İmparatorluğun Türk kesafetinin yaşadığı Anadolu halkı için ve onun Türklüğüne hitabeden yazıları ile Namık Kemal'in yazılarında müphem kalan "Vatan" mefhumunun Anadolu'ya münhasır, malûm ve muayyen olmasının başlangıcını teşkil etmiştir.

Keza İttihat ve Terakki cemiyetinin üyeleri arasında bulunan, İmparatorluk dışı Türklerden bazılarının, dünya Türklerini, Osmanlı devleti, etrafında toplamak hususundaki fikirleri de istikbale muzaf bir ülkü olarak dimağlarda ve gönüllerde yerleşmiye başlamıştır. Bu suretle Türkçülüğü bir sistem haline getirmeye ihtiyaç gösteren maddi ve mânevi unsurlar hazırlanmıştır ki, bu iş İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra Ziya Gökalp tarafından ele alınacak ve değerlendirilecektir.

BİRİNCİ MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DEVRİ HAKKINDA NETİCE

Başlıca problemler Bu kitabı sonuna kadar okumuş olanların da anlamış olabilecekleri gibi birinci Meşrutiyet devri ile istibdat devirlerine hâkim olan başlıca problemler garplılaştırma hareketinin devamı, milliyet cereyanlarının genişlemesi ve imparatorluğun dağılma hareketinin hızlanmasından ibarettir. Gerçi bu problemlerin hiç birisi yeni değildi; ilk ikisi Yakın-Çağ ile beraber başlamıştı. Üçüncü ise daha da eski idi. Fakat bunlar, Abdülhamid II.'nin padişahlığından önce, birbirlerinden bağımsız bir şekilde ve devletin temel ilkelere üzerinde büyük etki ve değişiklik yapmaksızın gelişmişlerdi. Halbuki birinci meşrutiyet ile istibdat devrinde birbirlerinden ayrılmalarına imkân olmıyan çapraşık bir hal alarak imparatorluğun kaderi ile ilgili bir karakter kazanmışlardır.

**Garplılaşma
hareketleri**

Birinci meşrutiyete kadar devam etmiş olan garplılaşma hareketlerinin önderleri, ya padişahların bizzat kendileri ve ya da destekledikleri sadrazamlar idi. Garplılaşma hareketlerinin amacına gelince, ilkin, bazı müesseselerin şekil yönünden batıdaki benzerlerine göre uydurulması, Gülhane Hattı Hümayunu ile de hükümdarla tebaa arasındaki münasebetlerin yeni hukuk esaslarına göre ayarlanmasından ibaret kalmıştı. Fakat bu yeni hukuk esasları, halkın tabii haklarının, cemiyet münasebetlerinin ve devlete karşı olan vazifelerinin tesbiti ile devletin tebaaya karşı genel birtakım taahhütlerde bulunmasından ibaret kalmıştı. Halkın siyasi haklarının belirtilmesinden çekinilmiş, onun, devlet idaresi üzerinde, kontrol ve murakabesini sağlayacak bir idare sistemindeki yerinden bahsedilmemişti.

Birinci meşrutiyet hareketi, bu yönler gözönünde tutularak incelendikte, garplılaşma hareketlerinde bir dönüm noktası teşkil ettiği görülür. Bu hareket, önceki garplılaşma teşebbüsleri gibi, padişah veya sadrazamların teşebbüsü ile meydana gelmemiştir. Aksine onların muhalefetine karşı gençlerin, ilkin fikir alanında başladıkları bir mücadelenin eseridir. Meşrutiyetin dayandığı anayasa (Kanunu Esasi) batılı hukuk devletinin temel ilkelerini kapsadığı için Osmanlı hükümeti, otokratik yapısını esaslı bir şekilde kaybederek parlâmentocu bir zemin üzerine oturtulmuştur. Osmanlı halkları cemiyet yönlerinden olduğu gibi, siyasi haklar yönünden de eşit kabul edilmiş, ortak bulundukları bir vatan ile bir anayasanın güvenliğini korumak hususunda devlet idaresini denetleme yetkisi ile techiz edilmişlerdir. Bu suretle Amerika'dan sonra, Fransa büyük ihtilâli ile Avrupa'ya maledilmiş olan insan hakları prensipleri ve hürriyete dayanan modern hukuk devleti ilkeleri Osmanlı devletine de aktarılmıştır.

Şu da var ki, bu haklarla ilkeler, batıda olduğu gibi, kesin ifade edilen şekilleri ve açık mânalarıyla kabul edilmemiştir. "İnsan Hakları Beyannamesi"nin insanların hür doğduğu, hür yaşadığı ve haklar yönünden eşit olduklarını tesbit eden birinci maddesi anayasaya alınmamış, Osmanlıların şahsi hürriyetlerinin neden ibaret olduğu belirtilmemiş, anayasaya aykırı kanun çıkarılmıyacağı tasrih edilmemiş üstelik de padişaha mahkeme hükmü

olmaksızın, vatandaşı memleket dışına sürgüne göndermek yetkisi tanınmıştır.

Anayasada (Kanunu Esasi) bu eksik ve fazlalıklara rağmen birinci meşrutiyet idaresi, Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş ve mütecanis olmıyan bir imparatorlukta, başarı ile denenmiştir. Birinci Mebuslar Meclisi, şahsi ve keyfi bir idarenin mahsulü olan fenalıkları cesaretle ortaya koymuş, meşrutiyet idaresi ile bağdaşan modern kanunları hazırlayıp çıkarmış ve doğuda görülmesi hayal bile edilmıyen bir hürriyet havası getirmiştir.

Garphlaşma hareketlerinin modern bir hukuk devleti kurulması merhalesini teşkil etmiş olan birinci meşrutiyet, Osmanlı-Rus harbi sonunda durdurulmuş ve istibdat devri başlamıştır. İstibdat devrinde, istibat idaresinin özelliğini teşkil eden ahlâk dayanağından mahrum her çeşit usüllere baş vurulmasına rağmen hürriyet fikrini ve meşrutiyet idealini yok etmek mümkün olamamıştır. Birinci meşrutiyetin mücahitleri olan Genç Osmanlılar yerine, Genç Türkler hürriyet savaşına başlamışlardır. Bu savaş askerî Tıp Okulundan başlamak üzere, bütün okullara sırayet etmiş, sonra okul dışına taşarak memleket içinde ve dışında mücadele merkezleri kurulmuştur. Kitap, mecmua, risale ve gazeteler yayınlanmak suretiyle ve halkın her tabakasına hitabedecek konu ve üslûp ile işlenen siyaset konuları, yazarların kendilerini yetiştirmek bakımından olduğu gibi, okuyucuları da batının fikir hareketleriyle ve müesseseleriyle temasa getirmiştir. Denebilir ki, istibdat devri, hükümetin önleyici tedbirlere rağmen halk için bir siyasi eğitim devri olmuştur. Genç Türklerin neşriyatı, az sayıda ve gizli de olsa, memlekete sokulmuş ve yine gizli olarak elden ele doluşarak merakla okunmuştur.

İstibdat devrinde, siyasi fikirler yönünden devam etmiş olan bu garphlaşma hareketinin diğeri bir özelliğı şu olmuştur. Birinci meşrutiyete gelinceye kadar Osmanlı devletinin garphlaşmasında yabancı devletlerin kendilerine mahsus görüşleri vardır. Bilhassa Fransa ve İngiltere, Osmanlı devlet adamlarını bu görüşleri istikametinde ıslâhat yapmıya zorlamışlar ve yapılan ıslâhatları da desteklemişlerdir. Bu desteklemeye İstanbul'daki elçilerden başka, mensup oldukları memleketin umumî efkârı da iştirak etmiştir. Nitekim Mithat Paşa'ya bile hazırlamış olduğu Kanunu Esasi hakkında olduğu gibi, birinci meşrutiyetin

ilâm sırasında da İngiltere'nin İstanbul'daki büyük elçisi akıl hocalığı etmiştir.

Mebuslar Meclisinin İmparatorluk idaresine el koyması ve her çeşit yabancı müdahalesine muhalefet etmesi üzerine, önce-leri, Osmanlı devletinde ıslâhat yapılmasını teşvik etmiş olan büyük devletler de meşrutiyet idaresine arka çevirmişlerdir. Böylece garphlaşma hareketlerinde teşebbüs Osmanlıların eline geçmiş ve bu hareket Osmanlı umumî efkârının garantisi altına alınmıştır. Birinci Meşrutiyet devrinin kapanmasından ve istibdat devrinin başlamasından sonra ise, yabancı devletler tekrar Osmanlı devletini garplı usulleri alması için zorlamaya başlamışlardır. Ancak bu zorlamalar, menfaatleri ile uzlaşır göremedikleri meşrutiyet idaresinin yeniden kurulması için olmamıştır. Sadece siyasi ve bencil maksatlarla Balkanlar'daki Hristiyanlarla doğu Anadolu'daki Hristiyan halkın muhtariyetini ve hattâ istiklâlini sağlamak amacıyla yapılmıştır.

İstibdat devrinde, garphlaşma hareketinin fikir yönünden önderliği, hükümet dışında ve hükümete rağmen Genç Türklerin eline geçmiştir. Genç Türkler kalabalık bir kadro teşkil etmekte idiler. Avrupa'nın çeşitli büyük şehirlerinde, sürgün hayatı yaşadıkları yıllarda, Batı müesseselerini tanıyıp, kendilerini yetiştirmeye ve neşriyatlarıyla de Batıyı imparatorluk halkına tanıtmaya gayret etmişlerdir. Muhtelif gruplara ve zümrelere ayrılmış olmaları dolayısıyla Batı hakkındaki görüş ve anlayışları arasında fark olmakla beraber yaptıkları yayımlarıyla Osmanlı umumî efkârını Batının çeşitli özelliklerinden haberdar etme hususunda hatırı sayılır bir etki yapmışlardır.

İstibdat devrinde, hükümetin teşebbüsü ile ordu, eğitim ve bayındırlık konularında köklü bir garphlaşma hareketine geçilmiş olduğu yolunda yaygın bir kanaatin de yerleşmiş olduğunu işaret etmek gerekir. Gerçekten bu konularda istibdatçılar âtil kalmamışlardır. Ordunun ıslâhı için Batıya öğrenciler gönderilmiş, memlekete askerî heyetler getirtilmiştir. Eğitim alanında okul binaları yapılmış ve yeni okullar da kurulmuştur. Bayındırlığa gelince, demiryollarından başka pek çok bayındırlık tesisleri de meydana getirilmiştir. Bütün bu gibi faaliyetlerin mahiyeti hakkında kitabımızda geniş bilgi verilmiştir. Ancak burada şu cihetin tekrar açıklanması gerekir : Eğitim de dahil ol-

mak üzere yapılanlar da esas bir tarafa bırakılarak şekle inhisar etmiş ve 30 yıl gibi uzun bir devre göre de mahdud kalmıştır.

Milliyet problemi Birinci meşrutiyet ve istibdat devirlerine hâkim olan problemlerin başlıcalarından olan milliyet problemi de yakın çağın başlarında ortaya çıkmış olmakla beraber, Abdülhamit II., devirlerde bazı özellikler kazanmış olduğu görülmektedir. Birinci meşrutiyet devrinde, Osmanlı Birleşmiş Milletleri (Milel-i Müctemia-i Osmaniye) tecrübesi yapılmıştır. İstibdat devrinde ise Genç Türkler durdurulmuş olan bu denemenin devamına taraftar çıktıkları halde, hükümetçe "İttihadı İslâm" fikri kabul edilmiştir. Bu iki fikir ve denemeye paralel olarak da evvelce yalnız Hristiyan toplulukları arasında başlamış ve gelişmiş olan milliyet fikirlerinin Müslüman topluluklarına da sirayet ettiği görülmüştür.

Birinci meşrutiyet devri, garplılaşma hareketlerinin bir neticesi olmakla beraber gerçekleşmesinde etki yapmış olan ana fikir milliyet hareketleriyle çözülmeye ve dağılmaya başlamış olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak idi. Başta Mithat Paşa olmak üzere, sayısı az Osmanlı aydınları da anlamışlardı ki Osmanlı halkı Müslümanların kendilerini "Galip Millet" ve Hristiyanları da "Mağlûp Millet" saymaya devam etmesi halinde İmparatorluğun parçalanması önlenemezdi. 1869-70 Fransa - Prusya harbinden sonra Alman İmparatorluğu'nun kurulması, İtalyan milli ittifadının tamamlanması milliyet fikirlerinin büyük bir zaferi idi. Aynı yıllardan sonra evvelce ortaya atılmış olan ırka dayalı milliyet telâkkisinin Avrupa aydınları arasında kredi kazanmış olması da Osmanlılar tarafından, ayrıca hesaba katılması gereken bir husustu. Bu sebeptendir ki, birinci meşrutiyet denemesi, Osmanlı İmparatorluğundaki Hristiyan olan milliyet topluluklarını Müslümanlarla vatan, anayasa ve hane-dan gibi ortak değerler etrafında toplamayı amaç kabul etmişti. Ancak şu da var ki, bu değerler dışında sözü geçen topluluklar, dil ve edebiyatlarını, tarihlerini, geleneklerini ve birtakım tarihtî imtiyazlarını muhafaza etmede serbest bırakılmışlardı. Böylece, birinci meşrutiyet, milliyet problemini siyasi bir metot ile hal-letmek yoluna girmiştir. Bu azametli işin başarıya ulaşması, her şeyden önce Osmanlılık şuurunun kökleşmesi ile mümkün

olabilirdi. Bunun için de uzun bir barış devrinden başka, Osmanlılık fikrinin Müslüman halk tarafından olduğu gibi, Hristiyan halk tarafından da benimsenmesine ve yabancı devletlerce bu hususta herhangi bir desteklemede bulunulmasa bile engeller yaratılmamasına ihtiyaç vardı. Halbuki bu imkânları sağlamak mümkün olamadı. Rusların, sözde zulüm gören Hristiyanları kurtarmak için Türklere savaş açmaları, bu savaş esnasında, Balkanlar'da Müslümanlara karşı giriştikleri intikamcı cinayetler, diğer büyük Avrupa devletlerinin bu duruma seyirci kalmaları, ve hattâ mutaassıp Avrupalı Hristiyanların Rus cinayetlerini alkışlaması yaratılmak istenen Osmanlılık şuuru için öldürücü bir darbe oldu. Müslüman ve Hristiyan Osmanlılar, birbirlerine karşı, birinci meşrutiyet devrinden önceki kinlerine tekrar dönmüş oldular. Bu kin, Hristiyan topluluklarının, milliyet hareketlerine, hız vermek hususunda da tesirli oldu.

Birinci meşrutiyeti takip eden istibdat devrinde, Osmanlılık ülküsünün terkedilmesi bir zaruretti. Çünkü Osmanlılık ancak meşrutiyet idaresi ile devam edebilirdi. İstibdat ise zaten bu idareye karşı bir tepki olarak meydana gelmişti. Osmanlılık ülküsünden faydalanılmak imkânı kalmamakla dinci bir ülküye, yani İslâmcılığa gidildi. Hükümetin İslâm topluluklarını hilâfet etrafında toplamak istemesi, nazari olarak bu toplulukların milliyet ülküsü ile bir ilgileri bulunmadığı gibi bir düşünceye dayanıyordu. Gerçekte ise, Türk olmıyan Müslüman topluluklarının aydınlarında milliyet fikirleri çimlenmeye başlamıştı. Hükümetin bu topluluklara tanıma başladığı imtiyazlar, milliyet şuurunu geliştirecek bir zemin de hazırlıyordu. Böylece Arap, Arnavut ve Kürtler'de siyasi bir şuur meydana gelmeye başladı. Hükümetin bu İslâmcı siyasetinin, İmparatorlukta, Müslüman olmıyan toplulukların da milli şuurlarını geliştirmeleri yolunda hayli tesiri görüldü.

İstibdat devrinde, milliyet hareketleri ile ilgili yeni bir faktör de yabancı tahrikleridir. Bir bakıma göre, bu faktör de yeni değildir. Çünkü Rusya ve Avusturya Balkanlar'daki Hristiyan tebaa arasında milliyetçilik hareketlerini bu devirden önce de tahrik ve teşvik etmişlerdi. Fakat istibdat devrinde bu iki devlete İngiltere de katılmıştır. İngiltere, Balkanlar'da kendisine iş düşmediği için milliyet konusunu doğu Anadolu'da Ermeniler ve

Mısır ile Arap yarımadasında da Araplar arasında işlemiye başlamıştır. Bu suretle milliyet kaynaşmaları İmparatorluğun бүтүнüne şâmil bir hal almıştır.

Genç Türklerin istibdat devrindeki çalışmaları da milliyet problemi ile alâkalı görülmektedir. Esas itibariyle Genç Türkler hürriyetçi ve meşrutiyetçi idiler. Böyle oldukları için de Osmanlılık ülküsüne bağlı bulunmaları tabii idi. Bu yoldaki mücadelelerinde, Hristiyan topluluklarını olduğu gibi, Müslüman topluluklarını da tezlerine kazanmak istediklerinden iki yoldan çalışmak zorunda kaldıkları görülür. Birinci yol, Osmanlılık değerlerini ortaya koymak suretiyle Hristiyanları İmparatorluk bünyesinde tesbit etmektir, ikinci yol da hilâfetin gerçek tarihini ve mahiyetini açıklamak ve anayasa ile bağdaştırmayı ispat etmiye çalışmak suretiyle Müslümanları İmparatorluğun kaderi ile alâkalandırmaktır. Bu ikinci konudaki çalışmalar onları, Arap tarihi üzerinde durmaya mecbur ettiği için doğrudan doğruya olmasa bile dolayısıyla Araplılık şuurunun uyanmasında etki yapmıştır. Bundan başka Genç Türkler, yabancı siyaset adamlarıyla yazarlarının, Türkler aleyhindeki neşriyatına cevap vermiye de kalkıştıkları için Türklük konuları üzerinde durdukları görülür. Kaldı ki, İstanbul'da, aynı devirde aydınlar arasında Türk dili, Türk tarihi ve Türk içtimai konuları üzerinde geniş bir faaliyetin başladığı da görülmektedir. Bu faaliyetler de aydınlardan bazılarını tamamen ihmal edilmiş ve her çeşit değerleri inkâr edilmiş Anadolu ve Rumeli Türkü ile alâkadar olmağa sevketmiştir. Neticede edebî ve Akademik bir konu olarak işlenmiye başlanmış olan Türkçülük hareketi gelişerek Türk milliyetçiliğine götüren bir yol açmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, istibdat devrinde, çeşitli milliyet guruplarının milli şuurlarına ulaşmaları için faaliyetlerin gelişmiye başladığı dört başı mamur bir devir olmuştur.

İmparatorluğun
çözülmesi ve
dağılması

Birinci meşrutiyet de istibdat da gerçekte, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüp dağılmasını durdurup önlemek maksadiyle kurulmuştur. İkisi de bu maksadı sağhyamadı. XVIII.

yüzyılın ikinci yarısında başlamış olan dağılma devri, bir kılıç keskinliği ve bir rüzgâr sürati ile etkilerini göstermiye devam

etti. Bu etkileri şu üç surette tesbit ve tasvir etmek mümkündür : İstiklâl, işgal ve muhtariyet.

Birinci meşrutiyet devrine geçildiği sırada, Balkanlar'da 1875'de başlamış ve kısa aralıklarla devam etmiş olan bir buhran sönüp yatışmak üzere iken Rusya'nın teşebbüsü ile meydana gelen Osmanlı - Rus harbi onu alevlendirmiştir. Neticede Romanya, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı İmparatorluğundan tamamen ayrılmış ve müstakil olmuşlardır. Aynı savaşın yakın bir neticesi olarak Kıbrıs İngiltere, Bosna ve Hersek Avusturya tarafından, işgal edilmişlerdir. Bu işgaller sözde, adigeçen yerlerde Osmanlı hâkimiyetinin devam edeceği kaydıyla yapılmıştı. Hakikatte ise, yabancı bir ordunun bulunduğu ve yabancı bir idarenin yerleştiği bu yerlerde Osmanlı hâkimiyeti boş bir sözden ibaretti. İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi, Fransa'nın Tunus'a sahip çıkması, önceden de Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'a yerleşmiş olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun ne büyük bir hızla dağılmakta olduğunu gösteren başlıca olaylardır. Bunların yanında, imparatorluğun çözülmesine delâlet eden ve yakın bir gelecekte yeni bir dağılma safhasına yol açacak karakter taşıyan şu olaylarda yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir Bulgaristan Prenslüğü, muhtariyet yapılmak şartıyla bir Doğu Rumeli vilâyeti kurulmuş, ayrıca, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine muhtariyet haklarının sağlanmasını isteyen tasarılar verilmiye, Girit adasında Rumlar için imtiyazlar temin eden yabancı müdahaleleri yer almışa başlamıştı.

Birinci meşrutiyet ile istibdat devirlerindeki bu çözülme ve dağılma hareketlerinin tümü gözönünde tutulunca görülüyor ki, yüzyıllar boyunca, savaş neticesinde imparatorluğa ilhak edilmiş olan topraklar 30 yıl gibi kısa bir zamanda ondan ayrılmış ve İmparatorluk daralmıştır.

Abdülhamit II. Birinci meşrutiyet ile istibdat devirleri üzerine
birinci meşru- yukarıda çıkarılan neticede Abdülhamit II.'nin
tiyet ve istibdat adı geçmemiştir. Halbuki bu iki devir de onun
devirleri padişahlık zamanına rastlar. Bugüne kadar kökleşmiş bir anlayışa göre de sözü edilen devirler, Abdülhamit II.'nin şahsiyeti ve siyaseti ile açıklanmak istenmiştir. Biz, Osmanlı tarihi üzerine yazmış olduğumuz önceki kitap-

larımızda olduğu gibi, bu kitabımızda da olayları bir padişahın monografisi açısından incelemek cihetine gitmiyerek onları tarihin seyri ve devrin şartları ışığında tetkik ettik. Bu işi yaparken de amacımız şahıslar hakkında hükme varmaktan çok müesseselerin nasıl ve niçin değişmiş olduğunu anlatmaya çalışmak olmuştur.

Bununla beraber faydalandığımız vesikalarla kitaplarda, umumiyetle Abdülhamit II. üzerinde durulmak suretiyle sözü geçen devirlerin izah edilmek istendiğini ve bu yönden de bu padişah hakkında lehte ve aleyhte keskin ve kesin hükümlere varılmış olduğunu gördük. Aynı çeşit hükümlerin devrimizin aydınları arasında sözlü bir tartışma şeklinde devam etmekte olduğuna da şahit olduk ve olmaktayız. Bu sebeptendir ki, kitabımızın netice bölümünde bu çeşit hükümleri bir kritiğe tâbi tutarak mümkün olduğu kadar objektif bir sonuca varmayı da uygun bulduk.

Abdülhamit II.'nin lehinde ve aleyhinde olmak üzere verilmiş olan hükümleri şu noktalarda toplamak mümkündür. Lehinde olan hükümler : onun büyük ve ıslâhatçı bir hükümdar olduğu, devrinin en mahir diplomatlarından bulunduğu ve 33 yıllık idaresi ile İmparatorluğun vahdetini korumaya muvaffak olduğu merkezindedir. Aleyhinde olan hükümlere gelince, istibdatçı temayüllerle doğmuş olduğu, modası geçmiş Makyavelci bir diplomat olduğu ve 'Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük yıkıcısı olduğu noktalarına inhisar etmektedir.

Abdülhamit II.'nin büyük bir ıslâhatçı olduğuna dair olan hükümleri kabul etmek mümkün olmadığı gibi, istibdatçı bir karakter ile doğmuş olduğuna inanmak da güçtür. Bir gerçektir ki, Abdülhamit II. Kanunu Esasının ilân edicisi ve birinci meşrutiyetin ilk hükümdarıdır. Ayrıca uzun sürmüş olan istibdat devrinde memlekette, birçok demiryolları yapılmış, okullar kurulmuş ve sair bayındırlık tesisleri meydana getirilmiştir. Fakat bütün bunlar onun büyük ıslâhatçı olduğuna verilemez. Anayasa meydana getirmek düşüncesi Abdülhamit II.'nin değildir. Meşrutiyet ilân edilmesi teşebbüsü de onun tahta çıkmasından öncedir. Murat V aklından zoru olmasa bu teşebbüs onun devrinde gerçekleşecekti. Zaten Abdülhamit II.'nin tahta çıkarılırken Kanunu Esasiyi ilân edeceği hususunda kendisine bir de yüklem yükletil-

diği bir tarih hakikatidir. Şu halde Abdülhamit II.'nin birinci meşrutiyet ile ilgisi bir olup bitti ile karşılaşmasından ibarettir.

Bununla beraber onun, birinci meşrutiyetin sona erdirilmesi şeklinden ve uzun bir istibdat devrinin padişahı olmasından, istibdatçı bir karakter ile doğmuş olması neticesini çıkarmak da tarih gerçeğine uymaz. Abdülhamit II., birinci meşrutiyetin başarısızlığının tek sorumlusu değildir. Osmanlı - Rus harbinin yaratmış olduğu felâketler için ilgili şahıslar ve müesseselerden hiçbirisi sorumluluk kabul etmediği için sorumluluğu birisine yükletmek icabetmiş ve şarkta âdet olduğu üzere hayır ve şerrin kendisinden geldiğine inanılan padişaha yükletilmek istenmiştir. Abdülhamit II., kendisine sorumluluk isnat edilen padişahların feci âkibetlerini şehzadeliğinde gördüğü için böyle bir âkıbete boyun eğmek istememiştir. Meşrutiyet denemesine tekrar girişmiyerek istibdat yoluna sapsmış olmasını açıklamak için şu noktaların da belirmesi gerekmektedir.

Bilindiği gibi meşrutiyet idaresi her şeyden önce, onu destekleyen taazzuv etmiş siyasi bir pariye veya partilere ihtiyaç gösterir. Halbuki meşrutiyet böyle organik partiler kurulmadan ilân edilmiş ve devam etmiştir. Başta Mithat Paşa olmak üzere, sayısı az olan meşrutiyet taraftarları arasında hiçbir fikir birliği yoktu. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi ünlü meşrutiyetçiler siyaset adamları vasıflarına sahip olmaktan çok edebî şahsiyetler idiler. Edebiyat konuları üzerinde bile aralarında derin anlaşmazlıklar vardı. Buna karşı, istibdada taraftar çıkacak siyasi partiler mevcut olmasa bile siyasi müesseseler vardı. Bunların başında saray geliyordu. Kültür yönünden çok düşük ve çoğu kölelikten yetişmiş insanların doldurduğu saraydan padişahı meşrutiyet yolunda teşvik edici bir ses yükselmezdi. Sarayın yanında Babıâli, Babı Meşihat da meşrutiyetin aleyhinde ve istibdadın lehinde idi. Halkın büyük çoğunluğuna gelince, henüz meşrutiyetin ne olduğundan habersizdi.

Abdülhamit II.'yi meşrutiyet aleyhine cephe almaya eğiltten âmillere yabancı devletlerin baskılarını ve tehditlerini de eklemek gerekir. Bunlar tarihi imtiyazlarını korumak, yenilerini koparıp imparatorluğu sömürmek için halkın temsilcilerine yer vermeyen hanedan idaresini çıkarlarına daha uygun buluyorlardı. Rusya'nın bu hususta diğer devletlerden de ileri giderek Ayas-

tafanos (Yeşilköy) barışını imzalamak için padişaha bir daha Mebuslar Meclisini toplamaması hususunda şahsi bir yüklem kabul ettirmiş olduğuna da bazı tarih kitaplarında rastlanmaktadır.

Yukarıda açıklanan âmillerin tümü gözönünde bulundurulunca, Abdülhamit II.'nin her çeşit fenalıklardan ve felâketlerden doğan sorumluluklara muhatap kaldığı görülür. Bu sorumluluğun onda yaratmış olduğu büyük korkunun etkisiyle de meşrutiyet usulünden ayrılıp istibdada kaymış olmasını kabul etmek, tarih olaylarının açıklanmasında kullanılmakta olan usule daha uygun düşer kanaatindeyiz.

Şu hususu da ayrıca belirtmek uygun olur. Abdülhamit II. meşrutiyet devrinin başlamasında, teşebbüs sahibi olmadığı halde, istibdadın kurulmasında teşebbüs kendisinden gelmiştir. Fakat istibdat ile olan ilgisi bakımından hakkında hüküm vermek için önemli olan nokta bu kuruculuğu olmaktan çok, istibdat devrindeki davranışdır. Bu davranışa hâkim olan düşüncenin temelini devlet otoritesini kendi nefsinde toplamak olmuştur. Bunun tabii bir neticesi de Osmanlı tarihinde örneği mevcut olmayan merkeziyetçi bir idare kurulmuş ve hesapsız, ölçsüz memur kullanılmıştır. Abdülhamit II. bu idareyi devamlı kılmak için meşrutiyetin getirmiş olduğu tesirleri sildikten başka, meşrutiyetten önce mevcut ve sarayın Babıâli ile paylaşmış olduğu siyasi yetkilerden bu ikinci müesseseyi mahrum etmiştir. Bundan başka devlet idaresinde esas olan bilgi, liyakat ve doğruluk yerine, bu gibi esaslarla bağdaşmayan kölelik vasıflarına, rüşvet, iltimas, jurnalcılık gibi ahlâkı kemiren âdetlere değer vermiştir. Bu suretledir ki, kendinden daha kültürlü insanları, bazan iş başına getirdiği halde onlardan faydalanamamıştır.

Bu biçimde bir devlet idaresi ile İmparatorluğun yeniden bir teşkilâtlanmaya tâbi tutulmuş ve büyük ölçüde ıslâhat yapılmış olduğuna inanmak doğru değildir. Ordu, eğitim ve bayındırlık alanlarında yapılmış olan işler, plânsız, systemsiz, ruhsuz, olduğu gibi, 33 yıllık bir zaman için de devede kulak kabilindendir. Kaldı ki, istibdat devrinde büyük başarılarından sayılan demiryolu siyaseti de Abdülhamit II.'nin teşebbüsü ile başlamamış, büyük devletlerin rekabetleri neticesinde ortaya çıkmış ve imparatorluktan çok onların menfaatleri hâkim bulunmak suretiyle tatbik edilmiştir.

Abdülhamit II.'nin devrinin en mahir diplomatlarından olduğu veya diplomatik değerlerden mahrum olup yabancı elçilerin oynucağı haline gelmiş olduğu yolundaki iddialara gelince, bu hususlarla ilgili olarak şu noktaları belirtmek uygun olur.

Birinci meşrutiyet devrindeki Osmanlı diplomasisin teşebbüsü Abdülhamit II.'nin elinde değildi. Bu sebeple, bu devrin diplomatik faaliyetlerinden kendisi için müspet veya menfi bir netice çıkarmak uygun düşmez. İstibdat devrinde ise, diplomatik faaliyetlerin nazımı ve denetçisi durumunda bulunduğu için bu devrin aynı konu ile alâkalı neticeleri onun hissesine düşer gibi görünüyor. Şurası derhal işaret edilmelidir ki, Abdülhamit II.'nin büyük diplomat olduğunu iddia edenler, onun diplomatik amacının ne olduğunu, bu istikametteki çalışmalarında hangi usule başvurduğunu ve ne gibi başarılarla ulaştığını belirtmezler. Bununla beraber umumî olarak bu amacın, devletin iç idaresinde yabancı müdahalesini önlemek ve devletin toprak bütünlüğünü diğer devletlere saydırmak demek olduğu kabul edilebileceğine göre, devrinin muhasebesi bu bakımlardan yapılırsa şu görülür: Abdülhamit II. diplomasinin belli amacı yoktur. Olaylar karşısında teşebbüsü elinde bulundurduğuna delâlet edecek işaretler görmek de mümkün olamamaktadır. Siyasi olaylarla ilgisi dümensiz bir kayığın dalgalara göre sağa, sola, öne arkaya yalpa yapmasına benzer. İmparatorluğun içişlerine yabancı devletlerin müdahalesi önceki devirlerdeki nazaran çok artmış bulunmaktadır. Eskiden bu devletler, nihayet Müslüman olmayan Osmanlı tebaasının bir dereceye kadar hâmisî idiler. Abdülhamit II. devrinde ise kendilerine iltica eden Mithat, Sait ve Kâmil Paşa'lar gibi büyük sadrazamları da himaye etmektedirler. Bundan başka Kıbrıs'ın ve Mısır'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesi, Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi, Bulgaristan Prensiğinin doğu Rumeli ile münasebetleri yüzünden meydana gelen büyük siyasi buhranlarda Abdülhamit II.'nin diplomatik faaliyetlerin de müspet bir netice sağlamış olduğuna insanı inandıracak bir yön görülmez.

Abdülhamit II.'nin bu ve daha buna benzer konularda yabancı devletlerin elçilerini müşavir gibi kullanmış olduğu ve entrikalarıyla yabancı devletleri birbirlerine katmış olduğu hususunda da kayıtlara rastlanmaktadır. Onun yabancı devlet elçileri ile sadra-

zam veya hariciye nazırı bulunmadan, vasıtasız olarak temaslarda bulunduğu bir gerçektir. Fakat bu temaslardan elçilerin zararlı çıkmış olduğunu isbat etmek güçtür. Yabancı devletleri entrikalariyle birbirlerine katmış olduğu hususundaki iddialar ise aldatıcı bir dış görünüşten ibarettir. Bu devletler arasında, Osmanlı imparatorluğu üzerindeki menfaat ayrılıkları çok eskidir. Abdülhamit II. onları ne yaratmış ne de devam ettirmiştir. Kendisinde ve adamlarında böyle bir his doğmuş ise bu ancak tarihe gereği gibi vukufı bulunmadığı içindir. Balkan devletleri arasında, onun tarafından yaratılmış olduğu öne sürülen nifakları da yine bu açıdan görmek doğru olur.

Abdülhamit II. diplomasisinin en büyük eseri olarak sayılan Pan-İslâmcı siyasetinde de diplomasisinin sağlamlığını görmek ve meydana çıkarmak mümkün değildir. Kendisi de zaten böyle bir siyasetin gerçekleşebileceğine inanmış değildi. Böyle bir siyaset takip etmekte olduğu zehabını vermek istemiş ise de milliyet prensiplerinin alabildiğine geliştiği ve siyasetin realist esaslara dayandırıldığı bir devirde giriştiği bu teşebbüs kum üzerine bina yapmak kabilindendir.

Abdülhamit II'nin tetkiklere dayanılmadan idealize edilen siyaseti ve diplomasisi, sonuçlariyle tartılınca terazinin siyaset kefesinin pek hafif olduğu da görülür. Abdülhamit II.'nin devrinde imparatorluktan ayrılmış olan topraklar kendi devrinden önce ayrılmış olanlarla kendi devrinden sonra ayrılacakların toplamından kat kat fazladır. Denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması ve dağılması işinin büyük kısmı onun devrinde ikmal edilmiş ve gelecek paylaşımlar için de elverişli bir zemin hazırlamıştır.

Bununla beraber, bütün bu menfi sonuçların sorumluluğunu yalnız Abdülhamit II.'ye yükletmek mümkün müdür? Abdülhamit II., Yavuz Sultan Selim'den sonra tahta çıkan Kanunî Sultan Süleyman durumunda değildir. Hangi şartlar içinde padişah olduğu, ne gibi müşküllerle karşılaştığı ve kendileriyle çalışmak mecburiyetinde olduğu insanların yetişme tarzı ve ruh haletleri dikkate alınırsa bu sorumluluktan ancak bir hisse sahibi olduğuna hükmetmek gerekir.

Abdülhamit II. herkes gibi bir insandı. Bütün meziyeti çok çalışkan ve zeki olmasından ibaretti. Padişahlık için ciddi bir

şekilde yetiştirilmiş olmadığı için devlet idaresi hakkında temel fikirleri de yoktu. Bu sebeple, zekâsı ve çalışkanlığı yapıcı olmaktan uzaktı. Saray entrikaları, devlet adamları arasındaki kıskançlık ve rekabet hisleri ondaki arkadaşlık duygularını silip süpürmüş herkese karşı şüphe ve itimatsızlıkla hareket etmesine sebep olmuştu. Beraber çalıştığı kimselerin yüksek bir idealden mahrum olmaları, kendisi gibi onların da perakende fikirleri aşamıyan tasarımlara sahip bulunmaları istibdat idaresinin kurulmasına sebep olmuştur.

Memleketimizde Abdülhamit II., hakkında yaygın olan müspet hükmün daha çok, bir insanın ölümünden sonra cenaze namazında imam tarafından sorulan “merhumu nasıl bilirsiniz?” sorusuna verilmesi mütat olan “İyi biliriz” gibi dogmatik bir geleneğe dayanmakta olduğunu da kabul etmek mümkündür.

KRONOLOJİ CETVELİ

1876: Bulgaristan'da isyan.

Sırpların Osmanlılara karşı savaşa girişmesi (1 Temmuz)
Karadağ'ın Osmanlı devletine harp açması.

Berlin memorandumı.

Sırp kuvvetlerinin mağlûp olması, Sırpların mütareke istemesi (24 Ağustos).

Abdülhamit II.'nin tahta çıkması (31 Ağustos).

Gladeston'un Türkler aleyhine beyanname yayınlaması.

Osmanlı barış şartlarının Sırbistan'a bildirilmesi (14 Eylül).

İngiltere'nin Osmanlı - Sırp barış şartları hakkında tavsiyeleri.

Sırplarla savaşın başlaması ve Sırp kuvvetlerinin mağlûbiyeti.

Rusya'nın, Sırplarla mütareke yapılması için Osmanlı devletine ültimatı vermesi (31 Ekim).

Rusya'nın Balkan meselesini tek taraflı çözüme kalkışma kararı.

İngiltere'nin Balkan işleri için konferans teklifi (5 Kasım).

Rusya'nın harp hazırlıkları.

Mehmet Rüştü Paşa'nın yerine Mithat Paşa'nın sadrazam olması (20 Aralık).

İstanbul konferansının toplanması, Kanunu Esasinin ilân edilmesi (23 Aralık).

1877: İstanbul Konferans kararlarının Osmanlı hükümetince reddedilmesi (18 Ocak).

İstanbul konferansının kapanması (21 Ocak).

Avrupa'da, Osmanlılar aleyhinde Rus propagandası.

Mithat Paşa'nın istifası (5 Şubat).

Sırbistan ile mütareke yapılması.

Mebuslar Meclisinin açılması (19 Mart).

Londra protokolü.

Londra protokolünün Osmanlı hükümeti tarafından reddedilmesi.

Rusya-Romanya andlaşması.

Rusya'nın harp kararı hakkında Korcakof'un beyanatı.
Rusya'nın Osmanlı hükümeti ile diplomatik münasebetlerini kesmesi.

Rusya'nın Osmanlı devletine harp ilânı (24 Nisan).
Mebuslar Meclisinin Hıristiyanlar lehindeki Rus iddialarını reddetmesi.

Romanya, Ruslara topraklarından geçit hakkı tanıyor.
Osmanlı hükümeti Romanya'nın bu hareketini protesto ediyor.

Romanya istiklâlini ilân ediyor (Mayıs 22).

Ardahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi.

Rus kuvvetlerinin Tuna'yı aşmaları (26-27 Haziran).

Mebuslar Meclisinin tatile girmesi (28 Haziran).

Rus kuvvetlerinin Bulgaristan'da yayılmaları.

Kars'ın sukutu.

Pilevne muhasarası (Temmuz-Aralık).

Pilevne'nin teslim olması (10 Aralık).

Sırbistan'ın Osmanlı devletine harp ilânı.

Mebuslar Meclisinin ikinci devresinin başlaması (13 Aralık).

1878 : Osmanlı hükümeti, büyük devletlerin aracılığını istiyor (3 Ocak).

Rus kuvvetleri Sofya'da.

Süleyman Paşa kuvvetleri Senova'da mağlûp.

Türkiye'nin mütareke istemesi.

Sırp kuvvetlerinin Niş'e girmesi.

Rus kuvvetleri Filibe'de.

İngiltere'nin Rusya'yı tehdit etmesi.

Rus kuvvetleri Edirne'de."

İngiltere, Akdeniz filosuna "Çanakkale'yi geç" emri vermesi.

İngiltere parlâmentosu harp kredileri kabul ediyor.

Ruslarla Türkler arasında Edirne mütarekesi (31 Ocak).

Avusturya'nın Edirne mütarekesi şartlarına itirazı (1 Şubat).

Mebuslar Meclisinin kapatılması (13 Şubat).

Rusların Erzurum'u zaptetmeleri.

Bismark'ın Rusya ile Osmanlı Devletine aracılık teklif etmesi.

Ayastafanos (Yeşilköy) andlaşması (3 Mart).

Avusturya'nın Yeşilköy andlaşmasına itiraz.
Avusturya'nın Berlin'de bir konferans toplanması hakkındaki teklifi.

İngiltere'nin yedek kuvvetlerini silâh altına çağırması.
İngiltere ile Rusya arasında Bulgaristan hakkında anlaşma.
Ali Suavi vakası.

Kıbrıs hakkında Osmanlı - İngiliz andlaşması.

Berlin kongresi (13 Haziran - 13 Temmuz).

İslâhat hakkında İngiliz notası.

Girit için Halepa fermanı.

İkinci Çırağan olayı.

Mithat Paşa'nın Avrupa'dan dönüşü.

1879 : İlk Bulgar anayasasının Sobranya tarafından kabul edilmesi.

Batenbergli Prens Aleksandr'ın Bulgaristan Prensi seçilmesi.

Rus ordusunun Doğu Rumeli vilâyetini boşaltması.

Mısır hakkında İngiliz - Fransız mali kontrolü.

Rusya ile Avusturya arasında andlaşma.

Memurluk şartlarını tesbit eden ilk kararnamenin yayımlanması.

1880 : Büyük devletlerin Ermeniler için ıslâhat projesi.

Üç İmparatorlar ittifakı.

Karadağ'da kargaşalık.

Mısır'da Arabî vakası.

Osmanlı mahkemelerinde savcılık müessesesinin kurulması.

1881 : Mısır'da Arabî Paşa'nın Türk ve Çerkez subaylarına karşı hareketi.

Fransa'nın Tunus'a tecavüzü ve Tunus üzerinde himaye tesis etmesi.

Osmanlı devleti ile Yunanistan arasında Tesalya yüzünden ihtilâf.

Avusturya ile Sırbistan arasında gizli ittifak.

Bulgaristan'da Sobranya'nın kapatılması.

Düyunu umumiye idaresinin kurulması.

Mithat Paşa'nın tevkifi ve muhakemesi, Tâif'e sürgün edilmesi.

- 1882 : Mısır'da Vatanî hükümeti iktidarda.
 İskenderiye önünde İngiliz ve Fransız harp gemileri.
 İngiliz ve Fransız konsoloslarının Vatanî hükümetinin istifasını istemeleri.
 İstanbul'dan Mısır'a Derviş Paşa Heyetinin gönderilmesi.
 İskenderiye olayları.
 Mısır meselesini görüşmek üzere İstanbul konferansının toplanması (23 Haziran).
 İngiliz Amirahının Mısır hükümetine ultimatomu.
 İngiliz filosunun İskenderiye'yi topa tutması (13 Temmuz).
 İngiliz kuvvetlerinin İskenderiye'ye çıkartılması (15 Temmuz).
- 1883 : Von der Goltz başkanlığındaki Alman askeri heyetinin İstanbul'a gelmesi.
 Memuriyete girme şartlarıyla ilgili talimatnamenin kesin şekil alması.
 Mithat Paşa'nın Taif'te boğdurulması (10 Haziran).
- 1884 : Mısır hakkında Londra konferansı.
 Berlin konferansı ve Afrika'nın taksim edilmesi.
- 1885 : Doğu Rumeli'de isyan (18 Eylül).
 Doğu Rumeli hakkında İstanbul konferansı.
 Sırbistan Bulgaristan'a savaş açıyor, Bulgar zaferi.
 Doğu Rumeli ile Bulgaristan'ın birleşmesi.
 Rusya'nın Bulgaristan'dan yüz çevirmesi.
 Kiepert'in Anadolu haritasını çizmiye memur edilmesi.
 Almanya'da Anadolu'ya karşı alâkanın artması.
 Mısır hakkında, Osmanlı-Rus andlaşması teşebbüsü.
- 1886 : Bulgaristan ile Sırbistan arasında Bükreş andlaşması.
 Yunanistan'ın arazi istekleri.
 Bulgaristan'da hükümet darbesi. Prens Aleksandr'ın feragati (7 Eylül).
 Koburg ailesinden Ferdinand'ın Bulgaristan prensliğine namzetliği.
 Hinçak Ermeni ihtilâl cemiyetinin kurulması.
- 1887 : İtalya ile İngiltere arasında Akdeniz toprakları için andlaşma.
 Mısır'ın tahliyesi için Türk-İngiliz andlaşma teşebbüsü.
 Alman-Rus gizli ittifakı.

- Koburglu Ferdinand'ın Bulgaristan Prenslığına seçilmesi.
- 1888 : İngiltere, İtalya ve Avusturya arasında Akdeniz anlaşması.
Haydarpaşa - İzmit demiryolunun işletme ve İzmit - Ankara demiryolunun inşa imtiyazının Almanlara verilmesi.
- 1889 : İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu (21 Mayıs).
Alman İmparatoru Giyom'un İstanbul'u ziyareti.
Damat Mahmut Paşa ve oğlu Prens Sabahattin'in Avrupa'ya kaçması.
Girit'te kargaşalık.
- 1890 : Bismark'ın Şansölyelikten ayrılması.
Türk - Alman ticaret muahedesi (24 Ağustos).
İlk Makedonya komitesinin Sofya'da kurulması.
Ermeni kiliselerinde silâhlar ve bombalar elde edilmesi.
- 1891 : Üçlü ittifakın yenilenmesi.
Cenevre'de Genç Türklerin faaliyeti.
- 1892 : Eskişehir - Konya demiryolu imtiyazı ve Alman-İngiliz rekabeti.
- 1893 : Makedonya komitesinin Selânik'te şube açması.
- 1894 : Ermeni olayları (Sasun).
- 1895 : İstanbul'da Ermenilerin Babıâli'ye yürümeleri.
Girit'te Hristiyan vali tâyini meselesi.
Yabancı devletlerin Ermeniler lehinde müdahaleleri.
Makedonya'da Bulgar komitecilerinin faaliyetleri.
Gençlerin, Abdülhamit II. idaresinden kurtulmak için Avrupa'ya firarı.
- 1896 : Bulgaristan ile Rusya arasında münasebetlerin düzelmesi.
Ermenilerin Osmanlı Bankasına taarruzu.
Girit'te isyan (24 Mayıs).
Eskişehir - Konya demiryolunun tamamlanması.
- 1897 : Makedonya'da Yunan entrikaları.
Girit'te ayaklanma (4 Şubat).
Yunan kuvvetlerinin Girit'e çıkması.
Tesalya ve Makedonya hudutlarında Yunan çetelerinin tecavüzü.
Osmanlı hükümetinin Yunanistan'a harp açması (17 Nisan).

- Rusya ile Avusturya arasında statükonun muhafazası için anlaşma.
- Yunanistan'ın büyük devletlerin aracılığını talep etmesi. Dömeke'de Türk zaferi (17 Mayıs).
- Türkiye ile Yunanistan arasında mütareke (20 Mayıs).
- Yunanistan ile Türkiye arasında İstanbul andlaşması (4 Kasım).
- Abdülhamid II.'nin Genç Türklerle anlaşma teşebbüsü.
- 1898 : Girit'te yeni olaylar. Osmanlı kuvvetlerinin adadan çıkarılması.
- Alman İmparatoru Gıyom'un İstanbul'u ve Kudüs'ü ziyaret etmesi.
- Prens Yorgi Girit Umumi valisi. (21 Aralık).
- İngiltere'nin Mısır hükümeti ile Sudan üzerine anlaşması.
- 1899 : Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi.
- Makedonya komitesi, Makedonya için muhtariyet istiyor.
- Prens Yorgi Girit'te anayasa meclisi kuruyor.
- 1900 : Rusya, Osmanlı hükümetinden tecil edilmiş olan harp tazminatını istiyor.
- Trablus - Garp ve Fas üzerinde Fransız - İtalyan anlaşması.
- Hicaz demiryolunun inşası (1900-1908)
- 1901 : Makedonya'da komitecilik faaliyetinin gelişmesi.
- Büyük devletlerin Makedonya işlerine müdahalesi.
- 1902 : Üçüncü ittifakın yenilenmesi.
- Avusturya - İtalyan anlaşması (Trablus - Garp için)
- Paris'te ilk Genç Türkler kongresi.
- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programını yayınlaması.
- Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli umum müfettişi.
- 1903 : Bağdat demiryolu mukavelesinin imzalanması.
- Makedonya ıslâhat programı (Müerzstek).
- Bağdat demiryolu ihtilâfı.
- 1904 : Osmanlı - Bulgar andlaşması.
- Bulgar - Sırp andlaşması.
- Fransız - İngiliz andlaşması.
- 1905 : İngiltere'nin teklifi üzerine Makedonya için mali komisyon kurulması.
- Girit'in Yunanistan'a ilhakı meselesi.
- 1906 : İttihat ve Terakki komitesinin Selânik'te faaliyete başlaması.

BİBLİYOGRAFYA

I. Birinci Meşrutiyet devri siyasi olayları ve harpleri :

A. F. Türkgeldi: (Yayıma hazırlayan: Dr. B. S. Baykal). *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*. II. Cilt, Ankara 1957. (Bu eserde konu ile ilgili bölümler; Birinci Fasil: *Muharebenin suret-i zuhuru ve netayici* s. 3-37; İkinci Fasil: *Ayastafanos Mukaddimat-ı Sulhiyesi*: s. 34-56; Üçüncü Fasil: *Berlin Kongresi*, s. 57-91.

Mahmut Celâlettin: *Mirat-ı hakikat*, c. III., İstanbul, 1327.

Osman Paşa-Muzaffer Paşa; *Guerre d'Orient 1877-1878*, (Défense de Plevna), Paris - 1889.

Mahmut Muhtar Paşa, *Événement d'Orient*, Paris, 1908. Mehmet Arif: *Başımıza Gelenler* (Rusya muharebe-i ahiresinin Anadolu kısmından ve Mısır ahvalinden ve bu münasebetle tenkidat-ı mühimme-i ahlâkiyeden bahistir). Dersaadet, 1328. W. E. D. Allen-Paul Muratof, *Caucasian Battlefields* (A History of the wars on the Turco-caucasian border, 1828-1921), Cambridge, At the University Presse, 1953.

Dr. B. S. Baykal: *93 Harbi esnasında muhtelif tavassut ve sulh şayia ve teşebbüsleri*, İst. 1941.

Congrès de Berlin (Turquie - Protocoles).

Bugistre-Bellesyan, *Les Intrigues Moscovites en Turquie*, Budapest, 1877.

Ahmet Mithat: *Zübdet-ül hakayik*, İstanbul, 1295.

II. İstibdat devri siyasi olaylar ve harpleri :

Babıâli-Hariciye Nezareti: *Mısır Meselesi*, İst. 1334.

Sayed Kamel: *La Conference de Constantinople et la Question Egyptienne en 1882*. Paris.

Halil İnalcık: *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943.

David Harris: *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, Statu Organique de la Rumeli Orientale (Tarihsiz). Chicago, 1939.

Albert Vandal : *Les Arméniens et la Turquie*, Paris. 1897.
 Kara Şemsi : *Turc et Arméniens devant l'Histoire*, Genève, 1919.
 Esat Uras : *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950.

L. Konsanson-Ragıp Rıfki : *Anadolu'da ıslâhat : Ermeni meselesi*, Suriye meselesi. İstanbul.

Un Non-Diplomate : *Des Réformes dans la Turquie d'Europe*; Paris, Leipzig, Neuchatel, 1903. Bu eserdeki başlıca vesikalar :

1. Règlement Organique de l'île de Grèce (10 Janvier 1868).
2. Firman Constitutif de l'Exarchat Bulgare (11 Mars 1870).
3. Conférence de Constantinople (23 Décenbr 1876 - 20 Janvier 1877: A. Projet de Règlement pour la Bulgarie, B. Projet d'instruction pour la Commission international en Bulgarie; C. Contre projet de la Turquie à la conférence de Constantinople; D. Texte des proposition finales adoptées par les Représentants des Puissances.
4. Traité Préliminaire de Paix entre la Russie et la Turquie (3 Mars 1878).
5. Extrait des Protocoles du Congrès de Berlin.
6. Traité Signé à Berlin le 13 Juillet 1878.
7. Rapport de la Commission Européenne des Réformes pour les Provinces Européennes de la Turquie (Août 1880).
8. La Lois des Vilayets de la Roumélie.
9. Lois des vilayets de la Turquie d'Europe (Roumélie) 23 Août 1880.
10. Décret Imperial relatif aux réformes pour les vilayets de Roumélie, 22 Avril 1896.
11. Programme du Comité pour l'autonomie de la Macédoine et de l'Albanie, Mai 1902.
12. Makedonya - Rumeli ile ilgili diğer vesikalar.

Un Non-Diplomat : *La Question des Réformes dans la Turquie d'Europe (Exposé Documentaire)*, *Premiër Supplément*, Paris, Leipzig, Neuchatel, 1904. Bu kitapta 1903-1904 tarihleri arasında, sözü geçen bölgede yapılacak ıslâhat hakkında Osmanlı hükûmeti ile ilgili devletler arasında yazışılan notalar vardır (No. 32-40).

Mahmut Muhtar Paşa: Maziye Bir Bakış: (*Berlin Kongresinden Harbi umumiye kadar, Avrupa ve Türkiye - Almanya* Nicolaides: S. M. Le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II. (*L'Empire Ottoman et les Puissances Occidentales*). Bruxelles, 1907.

N. Nicolaides: Sa Majeste le sultan Abd-ul-Hamid Khan II: (*L'Empire Ottoman et les Puissances Balkaniques*) Bruxelles, 1908.

III. Birinci Meşrutiyet Devri Meselesine giriş :

Süleyman Paşa: *Hissi İnkılâp*, İstanbul.

Ebuzziya Tevfik: *Yeni Osmanlılar* (Yeni Tasviri Efkâr) 1909.

Ahmet Mithat: *Üssü İnkılâp*, c. II., İstanbul, 1295.

Hanry Eliot: *Vakai Sultan Aziz* (Naşiri İlyas).

Ali Haydar Mithat: *Mithat Paşa : Mirat-ı Hayret*. İstanbul

IV. Birinci Meşrutiyet İdaresinin Kurulması.

Hakkı Tarık Us: *Meclisi Mebusan (1293-1877) Zabıt Ceridesi*, c. I., İstanbul 1939.

Hakkı Tarık Us: *Meclis-i Mebusan (1293-1877)*, c. II, İst. 1954. Bilindiği gibi steno ile tutulmuş olan birinci Mebuslar Meclisi zabıtları 1909'da Çırağan Sarayında yanmıştır. H. T. Us, Çeşitli kaynaklardan faydalanmak suretiyle yukarıdaki zabıtları toplamış ve tesbit etmiştir. Bu kaynaklar içinde Ahmet Mithat'ın önceki bölümde adı geçen kitabından geniş ölçüde faydalanılmıştır.

M. K. *Türkiye'de Meclis-i Mebusan*, c. I., Mısır, 1907.

Bu kitapta Mebus Meclisinin açılması ve çalışmalarıyle ilgili Osmanlı ve yabancı gazetelerden alınmış yazılar vardır.

Dr. Bekir Sıtkı Baykal: *Doksan üç Meşrutiyeti*. 22 sayılı Belleten'den ayırması, Ankara 1942.

A. F. Başgil: *Ana Hukuk Dersleri*, c. I., fas. I, İstanbul, 1948.

G. Cleanthe Scalieri: *La Régénération Constitutionnelle; la Décentralisation et la Réforme Administratives*, Constantinople, 1911.

Dr. Recai Ç. Okandan: *Amme Hukukunda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet*, İstanbul, 1946.

V. Abdülhamit Devri Müesseseleri :

Padişah ve Saray için :

Mahmut Kemal İnal: *Abdülhamidi Saninin Notları*; (T. T. E. Mec. No (90) 13, (91) 94, (92) 15.

Atıf Hüseyin: *Abdülhamid'in Hâtıraları*; (T. T. K. Kitaplığı 18 defter, yazma)

İsmet Bozdağ: *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Bursa, 1946.

Vedat Urfi: *Hâtırat-ı Sultan Abdülhamid Han-ı Sani*, İst. 1340.

Ali Vehbi Bey: *Pensées et Souvenirs de l'Ex Sultan Abdul-Hamid*.

Ali Sait: *Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, İstanbul, 1338.

Pears, Sir Edwin: *Life Of Abdul-Hamid*, New York, 1917.

Tahsin Paşa: *Abdülhamid (Yıldız Hâtıraları)*, İstanbul, 1931.

Joan Haslip: *Le Sultan, la Tragédie d'Abdul Hamid*, Paris 1960.

H. Z. Uşaklıgil: *Saray ve Ötesi* c. I., İstanbul, 1941.

Ayşe Osmanoglu: *Babam Abdülhamid*, İstanbul.

Asaf Tunçay: *İbret: Abdülhamid'e verilen Jurnaller ve Jurnalcilerin tam listesi*, İstanbul, 1961.

Mahmut Kemal İnal: *Sultan Abdülhamid (Son sadrazamlar, c. IX)*. İst. 1948

Babîâli ve Sadrazamlar için :

Abdurrahman Şeref: *Tarih Musahabeleri*; (Ahmet Vefik Paşa, s. 223-234; Mansıb-ı vezaret, 246-260, Tebdili menasip. Sadaret-Başvekâlet, s. 261-270; 1295 senesinde Sadaret tebedülleri, s. 270-298).

Mahmut Kemal İnal: *Osmanlı Devrinde Son sadrazamlar* : Midhat Paşa c. II., İstanbul 1941; c. III., İstanbul, 1942.

M. Rüştü Paşa, c. III, İstanbul, 1942.

Ethem Paşa, c. IV., İstanbul, 1943.

A. Hamdi Paşa, c. IV., İstanbul 1943; c. V, İst. 1944.

M. E. Saffet - Hayrüddin Paşalar, c. VI, İstanbul, 1949.

A. Arifi-Mehmet Sait Paşalar c. VII., İstanbul 1946.

Mehmet Sait Paşa, c. VIII., İstanbul 1947.

Mehmed Kadri, Abdurrahman, Mehmet Kâmil Paşalar, c. IX., İstanbul, 1948.

Kâmil - Halil Rifat ve Mehmed Ferit Paşalar, c. X., İstanbul, 1949.

Mehmet Ferit Paşa, c. XI., İstanbul 1950.

Mehmet Zeki Pakalın: *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri* :

Mithat Paşa, c. I., İst. 1941.

Ethem Paşa, c. II., İst. 1942.

Ahmet Vefik Paşa, c. III., 1942.

Ahmet Esat, Safvet Mehmet Esat, Hayreddin Paşalar, İst. c. IV.

Mehmet Sait Paşa, c. V., İst. 1948.

İ. H. Uzunçarşılı: *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikaları*. Ankara, 1946.

İ. H. Uzunçarşılı: *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, İst., 1950.

Sait Paşa'nın *Hâtıratı*, c. I-III., Dersaadet, 1328.

Hâtırat: Sadrı Esbak Kâmil Paşa, c. I, (Hâtıratı Siyasiyat, Der Ahdı Abdülhamit Han Sanı), Konstantiniye, 1329.

Kâmil Paşa'nın *Ayan Reisi Sait Paşa'ya cevapları*, Konstantiniye, 1328.

Hilmi Kâmil Bayur: *Sadrazam Kâmil Paşa - Siyasî Hayatı*, Ankara, 1954.

Babı Meşihat için :

Meşihat Dairesi: *İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1915.

Abdurrahman Şeref: *Tarih Müsahebeleri* : (Tebdili Menasip : Meşihatı İslâmiye).

İdare ve Adalet için :

Düstur (Hatt-ı hümayunlar ve evrak-ı resmîye-i siyasiye)

İmtiyazat ve Mukavelât Mecmuası, c. I, İstanbul, 1302.

N. Nicolaidis: *Sa Majesté Imperiale Abd-ül-Hamid Khan II. Sultan. Réformateur et Réorganisateur de L'Empire Ottoman*, Bruxelles, 1907.

Ebul-Ula Mardin: *Ahmet Cevdet Paşa*, İst. 1946.

Askerî teşkilât ve ordu için :

Salname, İstanbul, 1293.

Serasker Rıza Paşa, *Hulâsa-i Hâtırat*, 1321.

Baron Von Der Goltz: *La Défaite de la jeune Turquie*, Paris, 1913.

Eğitim için :

Mahmut Cevat: *Maarifi Umumiye Nezareti Tarihçe-i teşkilât ve icraatı*, İstanbul, 1910.

Osman Erçin: *Türkiye Maarif Tarihi*, c. III ve IV., İst. 1940-1.

Nafi Atuf (Kansu): *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında bir Deneme*, İkinci kitap, 1930.

Nevzat Ayaz: *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi*, Kuruluşlar ve Tarihçeler, Ankara, 1948.

İ. H. Tonguç: *İlk Öğretim Kavramı*, İstanbul, 1940.

H. A. Yücel: *Türkiye'de Orta Öğretim*, İstanbul, 1938.

Ahmet Ali Ayni: *Darülfünun Tarihi*, İstanbul, 1927.

Mehmet Esat: *Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1875.

Mehmet Esat: *Mirat-ı Mühendishane*, İst. 1312.

İhsan Sungu: *Tevhidi Tedrisat* (Belleten c. II, Sayı 7-8).

İskit Server: *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İst. 1943.

Selim Nüzhet: *Türk Gazeteciliği*, İst. 1931.

Tansel, Fevziye Abdullah: *Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri*, Belleten, No. 66.

Salnameler.

Ekonomi ve Maliye Hakkında :

A. Solakian: *Les Richesse Naturelle et Economique de l'Asie Mineure*, Constantinople, 1923.

Levant Trade-Review Constantinople, 1916.

Revue Commerciale Du Levant: Bulletin. *Mansuel*, No. 115, Constantinople, 1896, No. 149, Constantinople, 1899.

George Carles, *La Turquie Economique*, Paris 1906.

Belin: *Essai sur l'Histoire Economique de la Turquie*, Paris 1865.

Ziraat Vekâleti: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1932.

Hüseyin Avni: *Bir Yarım Asır Müstemleke Tarihi*, İstanbul, 1932.

E. Pech: *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, Paris, 1902.

A. Heidborn: *Les Finances Ottoman*, 1912.

Prof. Paul Hourie: *Türkiye Nasıl borçlandı*

Paruvie: *Türkiye'nin Candamari, Devlet-i Aliyye'nin Borçları*, İstanbul, 1330.

Abit Roumani: *Essai historique et technique sur la Dette publique Ottoman*, Paris, 1902.

R. Ş. Suvla: *Tanzimat Devrinde İstikrazlar*, İst. 1940.

Blaidel Donald-H. A. Kuyucak: *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü*, İst. 1940.

Osman Nuri Erçin: *Mecelle-i Umur-i Belediye*, c. I., İstanbul.

Charles Morawitz: *Les Finances Ottoman*, 1902.

A. Du Velay: *Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie*, 1903.

M. Z. Pakalın: *Tazminat Maliye Nazırları*, c. I., Kanaat Kitapevi.

Bayındırlık Hakkında:

Orhan Conker: *Les Chemins de Fer en Turquie et la Politique Ferroviaire Turque*, Paris, 1935.

Dr. K. Pastırmacıyan: *Anadolu'daki Şark Şömendüferleri Meselesi*, Dersaadet, 1328.

Dr. Robach: *Hattı Saltanat*; İstanbul, 1331.

Fraşerli Mehdi: *İmtiyazat-i Ecnebiyenin Tatbikat-i hazire-si*, Samsun, 1325.

Cemiyet Durumu:

Ahmet Rıza: *La Crise de l'Orient, Ses Causes et Ses remèdes*.

Ahmet Rıza: *La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient*, Paris, 1922.

Kesnin Bey: *Le Mal d'Orient*, Paris Flammarion.

Paul De Réglas: *La Turquie Official*, Paris, 1891.

Genç Türkler ve İttihat ve Terakki için:

İbrahim Temo: *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı vataniye ve İnkılâp-ı milliyeye dair Hâtıram* (Romanya), 1929.

Kâzım Nami Duru: *İttihat ve Terakki Hâtıralarım*. İstanbul, 1957.

A. B. Kuran: *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. İstanbul, 19.

A. B. Kuran: *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945.

Sommerville Story: *The Memoires of İsmail Kemal Bey*, London, 1920.

Dr. Tarık Z. Tunaya: *Türkiye'de siyasi Partiler (1859-1952)* İstanbul, 1952.

Ahmet Saip: *Abdülhamid'in Evaili Saltanatı*, Mısır, 1326.

Cevri: *İnkılâbı Niçin ve Nasıl Doğdu?* Mısır, 1909.

Yusuf Hikmet Bayur: *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II., 3 k. IV. (Fikir Cereyanları, İnkılâp Hareketleri), Ankara, 1952.

Türkçülük Hakkında :

Yusuf Akçura: *Üç Tarzı Siyaset*, İstanbul, 1327.

Millî Kongre-Ahmet Cevat: *Les Turcs d'Après les Auteurs Célèbres*, Constantinople, 1919.

Millî Kongre, *La Turquie devant le Tribunal Mondial*, Constantinople, 1919.

A. Galanti: *Küçük Türk Tettebuları*, İstanbul, 1925.

Yusuf Akçura: *Türk Yılı*, İstanbul, 1928.

Hostler, C. W. *Trends in Pan-Turanism*, 1952.

VI. Siyaset Fikirleri ve bunlarla ilgili olaylar.

M. C. Kuntay: *Sarıklı ihtilâlcî Ali Suavi*, İst. 1946.

İ. H. Uzunçarşılı: *Ali Suavi ve Çırağan Vakası*. Belleten, No. 29 (1944), 71-118

İ. H. Uzunçarşılı: V. Murad'ı Tekrar Padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi: Belleten, No. 39 (1944), 245-328.

İ. H. Uzunçarşılı: V. Murat ile Oğlu Selâhattin Efendî'yi Kaçırarak için Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İstiyen Şahıslar, Belleten, No. 32.

M. C. Kuntay: *Namık Kemal*, İst. 1944.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi: *Namık Kemal*, İst. 1942.

Dr. Rıza Nur: *Türk Rövu Bilik (Namık Kemal)*, Alez Matbaası 1936.

Ramsahr *The young Turks; Prelude of the Revolution of 1908*, Princeton 1957.

GENEL İNDEKS

A

- Abbas Halifeleri, 193.
 Abbas Hilmi Paşa, Mısır Hidivi, 266.
 Abbasi Saltanatı, 193, 195.
 Abaza, 287.
 Abdi Paşa, Harbiye Nazırı, 353.
 Abdul, bk. Abdülhamit II, 525.
 Abdullah Cevdet, Doktor, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından ve İctihat Gazetesi sahibi, 513, 514, 515, 518.
 Abdurrahman Paşa, Sadrazam, 278, 294, 299, 302, 463.
 Abdurrahman Şeref Vakanüvis, 349, 350.
 Abdülaziz, Osmanlı Padişahı, bk. Sultan Aziz, 1, 3, 5, 15, 41, 54, 87, 147, 172, 175, 184, 185, 187, 197, 209, 210, 212, 213, 214, 217, 245, 247, 258, 285, 286, 294, 298, 299, 306, 307, 318, 319, 320, 333, 335, 342, 343, 344, 352, 353, 355, 359, 360, 363, 375, 377, 378, 391, 392, 397, 398, 400, 404, 407, 415, 425, 431, 432, 437, 438, 439, 444, 448, 450, 451, 454, 455, 464, 465, 466, 467, 472, 485, 496, 501, 506, 507, 508, 509, 526, 532, 537.
 Abdül Bey, Yanya Mebusu, 380, 382, 385.
 Abdülhak Hâmid, Şair, 413.
 Abdülhamit I., Osmanlı Padişahı, 200.
 Abdülhamit II., Osmanlı Padişahı, Hemen hemen her sahifede geçmektedir.
 Abdülkerim Paşa, Sersker ve Serdar-ı Ekrem, 4, 19, 21, 22, 24, 42, 44, 47, 48, 52.
 Abdülmecid, Osmanlı Padişahı, bk. Sultan Mecid, 8, 78, 140, 175, 206, 209, 233, 245, 247, 286, 306, 342, 347, 352, 354, 375, 381, 391, 395, 397, 431, 432, 454, 465, 488, 490.
 Abdürrahim, Beyrut Mebusu, 240.
 Acem, 256, 405, 530.
 Acemce, bk. Farsça, 406, 559.
 Adalar Denizi, bk. Ege Denizi, 112.
 Adalet müessesesi, 342-352.
 Adalet Fermanı, 203.
 Adana, 126, 136, 232, 335, 340, 392, 467, 509.
 Adapazarı, 443, 467.
 Aden, 186.
 Adliye Nezareti (Nazırlığı), 272, 342, 348, 349, 519.
 Adriyatik Denizi, 52, 68, 76, 147.
 Agop Efendi, İstanbul Mebusu, 409.
 Agop Paşa, Hazine-i Hassa Müdürü (Ceb-i Hümayun Nazırı), 420, 449.
 Afgan, 542.
 Afganistan, 181, 541.
 Afrika, 88, 169, 170, 181, 309, 541, 546.
 Afyonkarahisar, 297, 338, 466.
 Ahmet, Süleymaniye Şeyh, 249.
 Ahmet Ağa, Sait Paşa'nın adamı, 274.
 Ahmet Bedevi Kuran, 510, 512, 513.
 Ahmet Celâlettin Efendi, Şeyhülislâm, 306.
 Ahmet Efendi, Astarçılar Kethüdası, İstanbul Mebusu, 62, 63, 240.
 Ahmet Efendi, Yenişehirli, Aydın Mebusu, 241, 380, 418.
 Ahmet el-Kadiri Kadiri, Tarikatının kurucusu, 249.
 Ahmet Esat Efendi, Uryânizade, Şeyhülislâm, 284, 304, 306, 307, 308.

- Ahmet Eyüp Paşa, Müşir, 18, 24, 44, 114.
- Ahmet Hamdi Paşa, 266.
- Ahmet Mithat Efendi, müellif, 216, 319, 402, 407, 410, 411 413 474, 476, 505.
- Ahmet Muhtar Efendi, Şeyhülislâm, 306, 307, 308.
- Ahmet Muhtar Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Anadolu Cephesi Komutanı, bk. Muhtar Paşa 42, 44, 357.
- Ahmet Paşa, Kayserili, 286.
- Ahmet Paşa, Tunus Valisi, 84 287.
- Ahmet Refik, 266.
- Ahmet Rıza Bey, Genç Türkler'den, Meşveret Gazetesi sahibi, 512, 513, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 524, 531, 533, 560.
- Ahmet Vefik Paşa, Başvekîl, Meclis-i Mebusan Reisi, 8, 61, 62, 64, 221, 237, 239, 240, 278, 280, 281, 282, 284, 290, 302, 304, 380, 413.
- Ahmet Zühtü Paşa, 266.
- Ahteri Lûgatı, 403.
- Akademi, 382.
- Akçura Oğlu Yusuf, bk. Yusuf Akçura, 561, 562, 563.
- Akdeniz, 46, 60, 68, 81, 82, 83, 547, 554.
- Akdeniz Bölgesi, 309.
- Akil Muhtar, Doktor, İttihatçılardan, 515.
- Akkâ, 296, 340, 341.
- Aksaray, 472, 475.
- Akşehir, 475.
- Akvamül Mesalik, 413.
- Aladağ, 56.
- Alaşehir, 495.
- Alaşehir-Afyonkarahisar Hattı, 466.
- Alaylı Subay, 370.
- Alay Resmi, 272.
- Albania, Brüksel'de çıkan Arnavutça gazete, 513.
- Alemdar Paşa, (Mustafa), Sadrazam, 202, 247.
- Aleksandr I., Rus Çarı, 183.
- Aleksandr II., Rus Çarı, 25, 26, 38, 137.
- Aleksandr III., Rus Çarı, 137, 106, 107, 108, 110.
- Aleksandr, Batembergî, Hesse Alman ailesinden ilk Bulgar Prensi, 102, 106, 107, 108, 110.
- Alesinat, 21, 22, 24.
- Alepkirt, 54.
- Alfabe, 390.
- Alfred Kaula, Alman Maliyecisi, 174, 430, 466.
- Ali, Basiret Gazetesi sahibi, 347.
- Âli Divan, bk. Divan-ı Âli, Yüce Divan, 231.
- Ali Efendi, 248.
- Ali Efendi, 306.
- Ali Haydar, Genç Türklerden, 521.
- Ali Haydar Efendi, Ulemadan, 393.
- Ali Kemal, Genç Türklerden, Gazeteci, 266, 512, 563.
- Ali Nizami Paşa, 91.
- Âli Paşa, Sadrazam, 77, 118, 119, 121, 128, 280, 293, 375.
- Ali Paşa, Komutan, 18.
- Ali Rıza Bey, Mabeyn Başkâtibi, 288.
- Ali Rıza Paşa, Komutan.
- Ali Saip Paşa, Harbiye Nazırı, 353.
- Ali Süavi, Birinci Çırağan Olayı kahramanı, 10, 285, 404, 498, 499, 500, 501, 505, 509, 512, 537, 573.
- Ali Şefkatî, Genç Türklerden, 502, 503, 512.
- Ali Vehbi Bey, 327.
- Âliye, Sibyan Okullarında son iki yıllık devre, 390.
- Alman Askerî Heyeti, 366, 367.
- Alman Birliği, 161, 162, 166, 170.
- Almanca, 368.
- Alman İmparatorluğu, 166, 167, 169, 172, 548, 568.
- Alman-Jar, 14, 30, 38, 61, 101, 111, 116, 118, 140, 142, 143, 153, 161, 162, 165, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 186,

- 187, 249, 267, 278, 282, 300, 329,
366, 373, 374, 427, 430, 431, 464,
466, 467, 470, 476, 548.
- Alman Sömürge Cemiyeti, 170.
- Almanya, 15, 28, 38, 68, 69, 71, 74, 76,
79, 85, 94, 95, 97, 101, 107, 109,
111, 114, 116, 128, 135, 138, 139,
143, 159, 161, 162, 166, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
177, 178, 180, 181, 182, 184, 208,
216, 259, 275, 279, 355, 365, 366,
372, 374, 469, 475, 476, 478, 479,
481, 482, 548, 549, 551.
- Alsas-Loren, 85, 167.
- Amare, 340, 341.
- Amasya, 307, 339.
- Âmedi Kalemi, 200, 292.
- Amerika, bk. Birleşik Amerika, 82, 97,
128, 136, 252, 254, 384, 388, 409,
444, 454, 457, 474, 481, 488, 489,
512, 551, 565.
- Amerikan Okulları, 399.
- Amerikan Sermayesi, 435.
- Amsterdam, 138.
- Anadolu, 18, 43, 44, 45, 52, 53, 58, 59,
66, 67, 68, 72, 75, 76, 77, 79, 101,
120, 125, 126, 129, 131, 132, 133,
136, 137, 141, 142, 143, 145, 146,
162, 170, 171, 172, 174, 175, 176,
179, 180, 214, 239, 283, 294, 298,
309, 326, 331, 354, 355, 358, 359,
360, 362, 363, 378, 392, 422, 423,
430, 431, 434, 441, 450, 455, 462,
465, 466, 468, 470, 472, 481, 484,
487, 489, 495, 523, 524, 526, 528,
531, 540, 561, 564, 567, 569, 570.
- Anadoluculuk, 555, 561.
- Anadolu Demiryolları, 465, 466, 548.
- Anadolu Demiryolları Kumpanyası
(Şirketi), 176, 178, 431, 466, 467.
- Anadolu Kazaskerliği, 305, 306, 307.
- Anadolu Ordusu, Nizamiye Kuvvetle-
rinin dördüncü ordusu, Erzurum-
da, 356.
- Anadolu Şimendiferleri Kumpanyası,
bk. Anadolu Demiryolları Kum-
panyası, 464.
- Anamur, 295.
- Anastas, Makedonyalı Eşkiya, 153.
- Anayasa, bk. Kanunu Esası, 217, 229,
303, 312, 313, 314, 322, 565, 566,
568, 572,
- Anayasa Meclisi, 217.
- Andraşi, Kont, Avusturya Hariciye
Vekili, 74.
- Andraşi Lâyihası (Notası), 23, 438,
448.
- Anglo-Saksonlar, 536.
- Ankara, 174, 176, 178, 232, 290, 335,
338, 392, 466, 467.
- Ankara-Kayseri Hattı, 467.
- Ankara Kil Madeni, 457, 458.
- Antalya Limanı, 475, 482.
- Antep, 136, 293.
- Antivari Limanı, 52, 65, 76.
- Arabî Paşa, Mısırlı Vatanîlerin Reisi,
Harbiye Nazırı, 91, 92, 93, 94, 96,
97, 294.
- Arabistan, 185, 186, 191, 292, 298,
363, 465, 468, 545, 558.
- Arabistan Ordusu, Nizamiye Kuvvet-
lerinin altıncı ordusu, Bağdad-
da, 356.
- Arabistan Yarımadası, bk. Arap Ya-
rımadası, 360, 466.
- Arabın Cevaiki, 558.
- Arap Alfabetesi, 404.
- Arap Aşiretleri, 401.
- Arapça (Arap Dili), 191, 192, 248,
275, 287, 289, 290, 293, 294, 376,
384, 390, 403, 405, 406, 499, 513,
527, 545, 556, 557, 558, 559.
- Arap İmparatorluğu, 289, 554.
- Arap İzzet, bk. İzzettin Paşa, 544.
- Arap-lar, 4, 5, 83, 87, 89, 94, 185, 192,
288, 331, 374, 401, 403, 405, 485,
486, 487, 506, 511, 515, 523, 530,
532, 534, 544, 545, 547, 549, 552,
553, 554, 555, 558, 559, 560, 561,
569, 570.

- Araplık, 570.
 Arap Kültürü, 544, 545,
 Arap Medeniyeti, 552.
 Arap Milliyetçiliği, 101, 554.
 Arap Yarımadası, 101, 180, 309, 326,
 331, 355, 378, 392, 401, 470, 570.
 Arazi Kanunnâmesi, 439, 456.
 Ardahan, 43, 45, 52, 53, 54, 66, 70, 72,
 77, 324, 487, 541, 571.
 Arif Efendi, Meşrebizade, Şeyhülis-
 lâm, 279.
 Arifi Paşa, Ahmet, Sadrazam, 278, 284,
 290, 302.
 Arifiye, 467.
 Arifiye - Adapazarı Hattı, 466.
 Arnavut Aşiretleri, 401.
 Arnavutça, 249, 513, 555.
 Arnavut-lar, 16, 68, 122, 146, 147, 148,
 158, 249, 299, 374, 489, 511, 515,
 534, 536, 544, 553, 554, 555, 560,
 569.
 Arnavutluk, 15, 18, 66, 67, 68, 70,
 99, 154, 160, 205, 355, 360, 381,
 384, 532, 539, 545, 555.
 Arnavutluk, İsviçre'de çıkan Arna-
 vutça gazete, 513.
 Arnavutluk Prensliği, 152.
 Artin Paşa, Ermeni, 127.
 Asaf Derviş (Paşa), İttihatçılardan,
 514.
 Asaf Paşa, 266.
 Asaf Tugay, 266.
 Asım Bey, Afyonkarahisar Miralayı,
 Sadrazam Cevat Paşa'nın Babası,
 297.
 Asım Paşa, Hariciye Nazırı, 98.
 Asır, Yemen'de, 341
 Askeri Baytar Mektebi, 399.
 Askeri İdadî, 505.
 Askeri Teşkilât, 352-375.
 Askeri Tıp Okulu, 514, 566.
 Asya, 69, 72, 82, 120, 375, 435, 443,
 541, 557.
 Âşar, 31, 387, 426, 428, 431, 441, 442,
 448.
 Aşiret Mektepleri (Okulu), 400, 401,
 545.
 Atina, 112, 114, 115, 117, 120, 123.
 Atıf Hüseyin, Abdülhamit II.'nin dok-
 toru, 127, 173, 185, 215, 249, 299,
 327, 362, 486.
 Atlas Okyanusu, 170.
 At Meydanı, 196.
 Avlonya, 299.
 Avrupa, 6, 11, 13, 14, 15, 22, 25, 27,
 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38,
 39, 40, 41, 60, 61, 66, 67, 68, 69,
 70, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83,
 84, 85, 88, 90, 94, 96, 105, 115, 116,
 132, 134, 135, 136, 137, 139, 140,
 142, 145, 146, 149, 152, 157, 159,
 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169,
 172, 173, 174, 179, 180, 184, 185,
 186, 187, 200, 201, 202, 208, 210,
 212, 216, 217, 227, 228, 233, 234,
 241, 251, 252, 253, 254, 255, 257,
 259, 261, 262, 263, 277, 282, 287,
 288, 301, 309, 318, 348, 351, 355,
 365, 366, 375, 376, 382, 383, 384,
 388, 394, 399, 406, 410, 414, 415,
 419, 422, 424, 426, 429, 435, 436,
 437, 444, 445, 447, 450, 452, 454,
 457, 460, 474, 475, 476, 484, 485,
 486, 499, 500, 502, 504, 506, 507,
 511, 512, 514, 515, 517, 518, 519,
 520, 526, 527, 531, 534, 535, 540,
 541, 543, 544, 549, 550, 552, 553,
 555, 560, 562, 564, 565, 567, 568.
 Avrupa Başı, 415.
 Avrupa Büyük Devletleri, 4, 10, 14,
 31, 36, 38, 61, 64, 79, 82, 86, 115,
 119, 146, 154, 161, 166, 202, 211,
 261, 313, 422, 540, 569.
 Avrupa Devletler Hukuku, 200, 201,
 202, 541.
 Avrupalı-lar, 12, 81, 88, 90, 250, 251,
 253, 399, 436, 444, 452, 462, 540,
 543, 544, 545, 547, 560.
 Avrupalılaştırma, 166.
 Avrupa Medeniyeti, 127.

Avusturya, 14, 15, 17, 18, 20, 25, 28,
32, 37, 38, 59, 61, 65, 66, 68, 69,
70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81,
85, 94, 95, 97, 107, 110, 111, 114,
116, 125, 128, 139, 147, 152, 153,
156, 157, 159, 160, 161, 162, 163,
164, 166, 167, 168, 169, 172, 179,
180, 184, 185, 188, 194, 200, 204,
208, 216, 259, 262, 275, 285, 287,
312, 324, 331, 337, 427, 434, 475,
478, 479, 481, 482, 487, 537, 539,
541, 548, 554, 569, 571.

Avusturyalılar, 15, 20.

Avusturya - Macaristan (İmparator-
luğu), 183, 184, 188, 337, 427,
478, 479, 537, 548.

Âyan İç Nizamnâmesi, 346.

Âyan Meclisi, 224, 230, 231, 233, 237,
240, 313, 323.

Ayasofya Camii, 3, 62, 233.

Ayastafanos, bk. Yeşilköy, 57, 61,
63, 64, 68, 129, 240, 366,

Ayastafanos Muahedesi (Andlaşması,
Barışı), bk. Yeşilköy Andlaşması,
57, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 72,
73, 74, 75, 76, 78, 103, 104, 111,
119, 126, 131, 141, 149, 150, 169,
261, 262, 285, 324, 365, 422, 429,
540, 574.

Aydın, 175, 232, 277, 279, 296, 330,
335, 338, 344, 372, 380, 418, 465.

Aydın - Kuyucak Hattı, 465.

Ayyalık, 495.

Ayyazlar, 127.

Aziz Bey, İkinci Çırağan Olayı tertip-
çilerinden, 502, 503.

Aziz Bey Komitesi, İkinci Çırağan
Olayını tertipleyen komite, 501.

Aziye Tabyası, 56.

B

Babina, 21.

Babıâli, 2, 3, 8, 11, 13, 22, 24, 25, 29,
35, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 66, 71,
73, 76, 77, 79, 83, 84, 85, 87, 89,

91, 92, 93, 96, 97, 98, 100, 105, 106,
107, 108, 109, 111, 112, 113, 115,
117, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
124, 126, 128, 129, 130, 132, 133,
134, 135, 138, 140, 141, 142, 143,
149, 150, 153, 154, 157, 158, 160,
161, 177, 211, 213, 264, 267, 268,
269, 270, 271, 272, 281, 294, 296,
298, 299, 300, 305, 312, 315, 316,
318, 319, 320, 326, 372, 398, 422,
438, 483, 491, 492, 499, 506, 544,
573, 574.

Babıâli Tercüme Odası, 284.

Bab-ı Meşihat, bk. Fetva Makamı,
Meşihat Dairesi, Şeyhülislâmlık,
301, 308, 573.

Bab-ı Seraskerî, bk. Harbiye Nezareti,
Seraskerlik, 352, 353, 354.

Bağdat, 176, 178, 180, 212, 232, 293,
309, 335, 340, 378, 392, 467, 548.

Bağdat Demiryolu (Hattı), 177, 178,
180, 181, 519.

Bağdadi, 380.

Bahriyelilere Mektup, risale, 524.

Bahriye Nezareti, 272, 464.

Bahriye Nezareti binası, Kasımpaşa-
da, İstanbul Konferansı burada
toplantılmıştır, 28.

Baker, Osmanlı hizmetinde İngiliz Ge-
nerali, 134.

Bakû, 514.

Bâle, 472.

Bali Türbesi, Sofya'da, 493.

Bahkesir, 495.

Balkan Harbi, 104, 157, 159, 161.

Balkan-lar, 9, 11, 15, 18, 24, 25, 26,
27, 30, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 57, 58,
59, 67, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 77,
78, 83, 85, 102, 105, 107, 108, 111,
112, 132, 133, 146, 152, 153, 155,
156, 157, 159, 169, 179, 183, 184,
185, 186, 187, 188, 189, 211, 214,
216, 238, 256, 261, 293, 314, 325,
379, 415, 425, 483, 484, 487, 488,

- 498, 499, 515, 532, 547, 567, 569, 571, 576.
- Balkan Devletleri, 183, 187, 188, 189, 483.
- Balkan Slavları, 64.
- Balkan Yarımadası, 26, 114.
- Baltık Ormanlar, 450.
- Baltık, 45, 46.
- Balya, 458.
- Balya ve Kara Aydın Anonim Osmanlı Şirketi, 458.
- Bandırma, 476.
- Barbaros Hayrettin, 306.
- Bardo Andlaşması, Tunus ile Fransa arasında, 86.
- Baruthane, 354.
- Basiret Gazetesi, 347, 445, 446.
- Baım, bk. Mathbuat, 222, 406, 407, 408, 410, 411, 414.
- Basın Hürriyeti, 263, 264, 411, 518.
- Basın Kanunu, 408.
- Basra, 175, 178, 181, 232, 233, 335, 341, 467, 470, 548.
- Basra Körfezi, 130, 171, 176, 466.
- Basra Limanı, 482.
- Başbozruk Asker Teşkilâtı, 6.
- Başvekil, unvan, bk. Sadrazam, 218, 268, 269, 271, 289, 303, 335.
- Başvekillik (Başvekalet), makam, bk. Sadrazamlık, 203, 239, 280, 283, 285, 304.
- Başvekalet Arşivi, 194.
- Batı, bk. Garp, 10, 179, 251, 351, 388, 416, 432, 438, 442, 474, 478, 551, 552, 553, 554, 556, 566, 567.
- Batı Anadolu, 126, 367, 495.
- Batı Avrupa, 542.
- Batı Devletleri, 351, 542.
- Batılılar, 252.
- Batı Medeniyeti, 251, 254, 255.
- Batı Ticareti, 474.
- Batı Trakya, 65.
- Batum, 18, 43, 44, 45, 52, 53, 66, 70, 72, 77, 324, 331, 339, 435, 487, 541, 571.
- Batum Vilâyeti, 324.
- Bavyera, 163.
- Bayezit, bk. Doğu Bayezit, Karaköse, 43, 53, 54, 66, 339.
- Bayezit Camii, 286.
- Bayezit Genel Kitaphı, 387.
- Bayezit Meydanı, 9.
- Bayındır, 284.
- Bayındırlık, bk. Nafia, 459, 473.
- Bayraktar oğulları, 295.
- Bebek, 266.
- Beaconsfield, İngiliz Başvekili ve Berlin Kongresinde delege, 74.
- Bedeli Askeri, 361.
- Behram Ağa, Kızlarağası, 42.
- Belçika, 32, 228, 229, 259, 427, 444, 476, 481, 518.
- Belediyeler Kanunu, 380.
- Belediye, Mühendisleri, 386.
- Belgrad, 14, 17, 21, 22, 24, 109, 313, 468.
- Belka, 340.
- Belova, 468.
- Benaluka, 337.
- Berat, 338.
- Bergama, 495.
- Berkofça, 108.
- Berlin, 28, 37, 38, 79, 85, 104, 113, 135, 164, 170, 172, 175, 178, 180, 278, 279, 466.
- Berlin Kongresi, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 85, 89, 112, 132, 133, 143, 146, 150, 169, 172, 262, 285, 286, 326, 385, 423, 426, 429, 467, 487, 545.
- Berlin Muahedesi (Andlaşması, Protoköli), 74, 76, 78, 79, 85, 86, 95, 102, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 114, 119, 126, 130, 131, 133, 134, 140, 141, 147, 150, 155, 157, 159, 181, 186, 188, 261, 324, 325, 326, 327, 365, 366, 423, 427, 429, 483, 536, 540, 541, 552.
- Beroviç, Girit Valisi, Sisam Prensi, 122.
- Besarabya, 18, 28, 66, 67, 70, 76, 179, 188.

- Beşiktaş, 491, 500.
 Beşiktaş Sarayı, 1.
 Bey, 81, 98.
 Beyaz Irk, 551.
 Beykoz Deri Fabrikası, 454.
 Beyoğlu, 445, 472.
 Beyrut, 331, 341, 389, 433, 435, 463, 468, 473.
 Beyrut Limanı, Rıhtımları ve Antrepoları Osmanlı Kumpanyası, 463.
 Beyrut Sancağı, müstakil sancak, 312.
 Beyrut - Şam Yolu Osmanlı Kumpanyası, 463.
 Biga, 338, 341.
 Bilke, 337.
 Bingazi, 335, 340, 341.
 Birinci Cihan Harbi, 549.
 Birinci Çırağan Olayı, 498, 501, 503, 507, 511,
 Birinci Meşrutiyet, 1, 79, 144, 191, 215, 240, 241, 245, 247, 258, 268, 295, 302, 304, 307, 308, 383, 415, 419, 483, 496, 564, 565, 666, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 575.
 Birleşik Amerika, bk. Amerika, 259.
 Birleşik Osmanlı Milletleri, bk. Mille-i Müttehide-i Osmaniye, 234, 260.
 Bismark, Prens, Prusya Başvekilî, Almanya Şansölyesi, 7, 28, 38, 61, 74, 75, 76, 78, 85, 106, 111, 113, 135, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 179, 279, 282, 366.
 Bitlis, 126, 134, 137, 331, 335, 392.
 Bitlis Vilâyeti, 326.
 Bizans, 147.
 Bizans İmparatorluğu, 147, 162.
 Blowitz, M. de, 79, 80.
 Bodrum, 307.
 Boğaziçi, 51, 61, 442, 465, 472.
 Boğazlar, 45, 60, 77, 168, 173, 183, 184, 187, 375, 547.
 Boğdan, bk. Buğdan, 27, 280.
 Boğdan Beyliği, imtiyazlı, 313.
 Bolu, 339.
 Borax Company Limited, 458.
 Borçlar, 424, 432.
 Bosna, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 23, 25, 27, 31, 37, 39, 43, 59, 65, 66, 67, 70, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 149, 169, 179, 232, 238, 285, 287, 324, 337, 355, 360, 434, 487, 526, 541, 548, 554, 571.
 Bosna-Hersek, 355, 360.
 Bosna Vilâyeti, 331.
 Boşnak, 530.
 Bourgoin, Kont, Fransız delegesi, 28.
 Brandenburg, 162.
 Brendizi, 505, 520.
 The British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States, İngiliz Ticaret Odası Dergisi, 444.
 Brüksel, 513, 518, 523, 537.
 Bugdan, bk. Boğdan, 341.
 Buhari-i Şerif, 250.
 Bulgardağ Altın ve Gümüş Madeni, 457, 458.
 Bulgar Eksarhlığı, bk. Bulgar Kilisesi, 148.
 Bulgar İmparatorluğu, Orta Çağda, 147.
 Bulgaristan, 14, 18, 20, 23, 25, 27, 30, 31, 32, 39, 43, 47, 49, 59, 60, 65, 67, 68, 70, 75, 76, 77, 79, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 116, 121, 136, 146, 149, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 186, 187, 189, 325, 337, 423, 429, 434, 487.
 Bulgaristan Emareti, 428.
 Bulgaristan Prensliği, 147, 151, 324, 331, 571, 575,
 Bulgar Kilisesi, bk. Bulgar Eksarhlığı, 147, 148, 150, 151, 187, 485.
 Bulgar-lar, 14, 16, 19, 22, 36, 40, 47, 58, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 126, 135, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 158, 183, 184, 187, 188, 362, 485, 530, 560.
 Bulgurlu, 467.
 Burdur, 339, 475, 476.
 Burgaz, 104.

Burhanettin Efendi, Abdülhamit II.'nin kardeşi, 256.
 Bursa, bk. Hüdavendigâr Vilâyeti, 282, 283, 284, 307, 329, 338, 387, 392, 446, 455, 495, 499.
 Bursalı Tahir, 560.
 Bükreş, 313, 515,
 Bükreş Andlaşması, 110.
 Bütçe, bk. Muvazene, 417, 418, 421, 422, 433.
 Bütçe Kanunu, bk. Muvazene-i Umumiye Kanunu, 416.
 Büyük Ada, 266.
 Büyük Balkan, 47, 48.
 Büyük Britanya, 96.
 Büyük Bulgaristan, Ayastafanos Muahedesine göre kurulacak olan prenslik, 66, 68, 70, 76.103.
 Büyük Çocuklar, 384.
 Büyük Gerek İmparatorluğu, 164.
 Büyük Maarif Meclisi, 387.
 Büyük Millet Meclisi, 314.
 Büyük Petro, 476.
 Büyük Sırp İmparatorluğu, Orta Çağ'da Duşan'ın kurduğu, 17.
 Büyük Ülkü, Yunan İmparatorluğu kurma Ülküsü bk. Megalo İdea, 112, 114, 118.

C

Cambonon, P., Fransa'nın İstanbul elçisi, 296.
 Canik Sancığı, müstakil, 312.
 Cassandra Gümüş Madenleri, Serex yakınında, 153.
 Cava, 542, 546, 547.
 Cavit Bey, 299.
 Cebel, 340.
 Cebeli Bereket, 340.
 Cebeli Garbiye, 340.
 Cebeli Lübnan, 316, 389.
 Cebeli Lübnan Sancığı, müstakil, 312.
 Ceb-i Hümayun, bk. Hazine-i Hassa, 420.
 Celâl, Tûr Gazetesi sahibi, 513.

Celâl Bey, Maarif Nazırı, 271.
 Cemalettin Efendi, Şeyhülislâm, 463.
 Celâlettin (Cemalettin), Şeyh, Afganlı Büyük İslâmca, 542, 543, 544, 556, 557.
 Cemaat Eğitim Müesseseleri, 376, 377.
 Cemaat Mahkemeleri, 342.
 Cemaat Teşkilâtı, 496.
 Cemil Paşa, komutan, 21.
 Cemiyet Hayatı, 482-495.
 Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk adı, bk. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, 514.
 Cenevre, 513, 515, 517, 518, 523, 529.
 Cevat Paşa, Sadrazam, 124, 141, 278, 297, 298, 302.
 Cevdet Paşa, Dahiliye ve Adliye Nazırı, âlim ve tarihçi, 8, 41, 42, 59, 221, 242, 258, 288, 322, 375, 414, 507, 508.
 Cevri, 315.
 Ceza Mahkemeleri, 348, 349.
 Cezayir, 82, 86, 165, 365, 541,
 Cezayir-i Bahri Sefit, 232, 335, 338.
 Cezayir-i Bahr-i Sefit Vilâyeti, 331.
 Chevalier, Cassandra Gümüş Madenleri İşletme Müdürü, 153.
 Cibali mübabe, 450.
 Cidde, 341.
 Civanşir, Hürriyet Gazetesi sahibi, 513.
 Commune, bk. Komün, 318.
 Constantin, Rus Prensi, Çar Aleksandr II.'nin kardeşi, 36.
 Corc, Yunanistan Kralı, 117, 118.
 Corneille, 414.
 Corti, Kont, İtalyan Hariciye Nazırı ve delegesi, 28, 74.
 Cumhuriyet, 13, 37, 187, 229, 504, 528, 547.
 Cumhuriyet Devri, 303, 396.
 Cunis, 24.
 Cüret Gazetesi, Paris'te, 513.

Ç

- Çağatay, 557.
 Çağatayca (Çağatay dili), 557, 558.
 Çakıcı, Aydın Vilâyetinde eşkiya, 330.
 Çakırcalı Mehmet, İzmir'de eşkiya, 297.
 Çakırcalı Mehmet Çetesi, 330.
 Çanakkale, 387, 392.
 Çanakkale alayları, 354.
 Çanakkale Boğazı, 26, 45, 46, 354.
 Çanakkale Limanı, 482.
 Çoroviç, Rus Komutanı, 51.
 Çarlık Hükümeti, bk. Rusya, 150.
 Çatalca, 60, 61, 341.
 Çekmece, 63.
 Çelebi Efendi, Konya'da Mevlevî şeyhi 300.
 Çerkezce, 249.
 Çerkez Hasan, 3.
 Çerkez Hasan Vak'ası, 15.
 Çerkez-ler, 16, 66, 77, 84, 90, 91, 92, 132, 133, 148, 229, 287, 325, 326, 360, 511, 526, 530.
 Çernoyef, Rus Generali, Panislaviat, Sırp Ordusu Komutanı, 15, 19, 20, 21, 24.
 Çetine, 297.
 Çin, 42, 546.
 Çingeneler, 526.
 Çin Türkistanı, 542.
 Çit Köşkü, Yıldız Sarayında, 305.
 Çıldır, 339.
 Çırağan Sarayı, 245, 498, 500, 502, 503.
 Çlova, 21.
 Çorbacı, Hristiyan eşrafına verilen ad, 322.
 Çorum, 338.

D

- Dağıstan, 52, 53.
 Dağıstanlı asker, Saray Muhafız Kat-
 ası, 274.
 Dağ ormanları, 450.
 Dahiliye Nezareti, 204, 272, 309.

- Dalmaçya, 71, 183.
 Darende, 307.
 Dergâh-ı âli, 199.
 Dâr-ı Şûray-ı Askerî, 204, 279, 352, 353.
 Dâr-ı Şûray-ı Babîâli, 204.
 Darphane, 455.
 Dârülfünun, bk. Üniversite, 378, 379, 381, 382, 385, 391, 392, 393, 394, 397, 414.
 Dârülfünun Binası, Ayasofya cıva-
 rında, 233.
 Dârülmualimât, bk. Kız Öğretmen
 Okulu, 378.
 Dârülmualimin, bk. Erkek Öğretmen
 Okulu, 378.
 Dârüşşafaka Sultanisi, 379.
 Dârüttalim, 405.
 Daviçon Efendi, Mebus, 426.
 Debre, 337.
 Deccal, 492.
 Dedeâğaç, 337, 468.
 Degiorgis, Osmanlı hizmetinde İtal-
 yan Generali, 160.
 Delibaba, 54, 55.
 Deli Corci, Sadrazam Esat Paşa'nın
 lakabı, 279.
 Deligrad, 24.
 Deli Yani, Yunan Başvekili, 114, 115.
 Demir Mehmet, Eşkiya, 330.
 Demir Yolları, 465.
 Demokrasi, 554.
 Denizli, 338, 465, 495.
 Deniz Ticaret Filosu, 464.
 Deniz Yolları, 462.
 Département Sistemi, 316, 317.
 Der'a, 471.
 Derby (Derbi), Lord, İngiltere Hari-
 ciye Nazırı, 22, 60, 70.
 Derince Limanı, 461.
 Dersaadet, bk. İstanbul, 232.
 Dersim, 340.
 Derviş Paşa, Müşir, 18, 21, 93, 94, 96, 400.
 Derviş Paşa, Batum Komutanı, 44, 53.

- Deutsche Bank, bk. Doyçe Bank, 174, 430, 431.
- Deveboynu, 56.
- Devlet-i Aliyye, bk. Osmanlı Devleti, 29, 120, 165, 210.
- Devlet Maden İşletmesi, 457.
- Devlet Şurası, 224, 225, 227, 230, 231, 232, 270, 277, 299, 314, 321, 323, 334, 343, 346, 397.
- Dicle, 68, 129, 171, 175, 554.
- Dilde Türkçülük, 555.
- Dinar, 465.
- Direktuar, Fransa'da, 96.
- D'Israeli, 326.
- Divan, bk. Divan-ı Hümayun, 196.
- Divaniye, 340.
- Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, 278, 279.
- Divân-ı Âli, bk. Âli Divan, Yüce Divan, 223, 225, 345.
- Divan-ı Hümayun, bk. Divan, 195, 196, 204.
- Divan-ı Hümayun Kalemî, 286, 289.
- Divan-ı Muhasebât, bk. Sayıştay, 280, 346, 396, 417.
- Divan-ı Temyiz, Vilâyetlerde, 310.
- Divan yeri, Dolmabahçe'de, 232.
- Diyarbakır, 126, 134, 176, 232, 294, 335, 339, 455, 514.
- Dobriçe, 46, 47, 66, 67, 70, 76, 324.
- Doğu, bk. Şark, 251.
- Doğu Anadolu, 127, 130, 141, 289, 298, 325, 326, 360, 363, 364, 495, 498, 541, 571.
- Doğu Bayezit, bk. Bayezit, Karaköse, 54, 55, 70, 77.
- Doğu Medeniyeti, bk. Şark Medeniyeti, 251, 255.
- Doğu Rumeli, 77, 79, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 121, 135, 151, 152, 325, 341, 373, 428, 435, 484, 532, 571.
- Doğu Rumeli Vilâyeti, 325, 337.
- Dolmabahçe Sarayı, 9, 232, 273, 280.
- Dondukof, Bulgaristan'da Rus Komiseri, 102, 104.
- Doyçe Bank, bk. Deutsche Bank, 466.
- Dümeke, 117.
- Draç, 388.
- Drama, 337.
- Drina, 20.
- Duffering, İngiltere'nin İstanbul Elçisi, 86.
- Dalcigno Limanı, 76.
- Duşan, Sırp İmparatoru, 147.
- Dünya Müslüman Birliği, 546.
- Dürzü, 530.
- Düyunu Umumiye (İdaresi), 426, 427, 428, 429, 430, 431, 447, 486, 491.

E

- Ebu Bekir, Halife, 193.
- Ebu Hor Limanı, 97.
- Ehülhüda, Rûfai Şeyhi, 544.
- École de Hautes études Commerciales, 398.
- Edebiyat Mektebi, 393.
- Edebiyat Şubesi (Fakültesi), Darülfunun'da, 386, 394.
- Edirne, 46, 47, 49, 52, 57, 58, 60, 64, 106, 112, 152, 179, 232, 239, 280, 331, 332, 335, 337, 378, 387, 392, 409, 440, 455, 468, 545.
- Edirnekapısı, 514.
- Edirne Muahedesi, 165.
- Edirne Mütarekesi, 60, 61, 64.
- Edmond Bartissol, 464.
- Edward Price, 466.
- Eflâk, 27, 280, 341.
- Eflâk Beyliği, İmtiyazlı, 313.
- Ege Denizi, bk. Adalar Denizi, 65, 147.
- Eğitim ve Öğretim, 375-406.
- Ekonomi, 434-439.
- Ekonomi Politik, 417.
- Elâzığ, 392.
- Elçiler Konferansı, bk. İstanbul Konferansı, 28.
- Elena, 51.
- Elisée Reclus, 553.
- Elliot, H., İngiltere'nin İstanbul Elçisi, 35.

- Elviye-i Selâse, Makedonya'nın muhtevası kabul edilen Selânîk, Manastır ve Kosova vilâyetleri, 148.
- Emanet Usulü, 442.
- Emevi Saltanatı, 195.
- Emin Efendi, Menekşelizade, Aydın Mebusu, 239, 241, 244, 383.
- Emin Halil Efend, 214.
- Emirü'l-müminin, bk. Halife, 42, 543, 546.
- Emrullah, Hizmet Gazetesi sahibi, 513.
- Emrullah Efendi, Maarif Nazırı, 266.
- Endüstri, 451-458.
- Enfiyeciyân Efendi, Ermeni temsilcisi, 34.
- Engelhardt, 196, 205.
- Emin-i Mazlum, Kahire'de Arapça gazete, 513.
- Epir, 18, 70, 76, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 123, 149.
- Erdel, 179.
- Ereğli, Konya'nın, 467, 475.
- Ereğli - Bulgurlu Hattı, 467.
- Ereğli (Kömür) Madenleri, 423, 457, 458.
- Erenköy, 472.
- Ergani, 339.
- Ergani Bakır (ve Dmır) Madeni, 457, 458.
- Ergeri, 338.
- Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, bk: Genelkurmay, 352, 353, 354.
- Erkek Öğretmen Okulu, bk. Darülmüslimin, 378, 379.
- Ermenice, 127.
- Ermeni Gregoriyen Kilisesi, 126.
- Ermeni-ler, 9, 34, 66, 75, 77, 79, 90, 101, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 178, 186, 199, 235, 245, 325, 326, 362, 364, 372, 420, 435, 483, 484, 485, 487, 497, 498, 504, 514, 515, 521, 530, 534, 536, 560, 569, 571.
- Ermeni Katliamı, 138.
- Ermeni Katolik Kilisesi, 126.
- Ermeni Kilisesi, 145.
- Ermenilik, 137.
- Ermeni Milleti, bk. Ermeni Taifesi, 197.
- Ermeni Meselesi (Ermeni Dâvası), 126, 130, 131, 132, 135, 138, 142, 144, 145, 175, 196, 198, 514.
- Ermeni Oligarşisi, 145.
- Ermeni Protestan Kilisesi, 126.
- Ermenistan, 131, 136, 137, 138, 326.
- Ermenistan Krallığı, 141.
- Ermeni Taifesi, bk. Ermeni Milleti, 197.
- Ertuğrul Gemisi, 526, 547.
- Ertuğrul Sancağı, 338.
- Erzurum, 126, 290, 339
- Erzurum, 43, 44, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 100, 126, 134, 137, 232, 238, 289, 335, 339, 378, 435, 469,
- Erzurum Vilâyeti, 331.
- Esat, Şeyh, 544.
- Esat Efendi, Ferağat vekili, 277.
- Esat Paşa, 266.
- Eshamı Umumiye, 428.
- Esir ticareti, 81, 488.
- Eskişehir, 176, 178, 467.
- Eskişehir - Konya Hattı, 467.
- Eskişehir Lületaş Madeni, 457, 458.
- Eski Türkçe, bk. Uygur dili, 405.
- Eski Türk Yazısı, 558.
- Eski Zağra, 47, 49.
- Eşref Paşa, komutan, 44.
- Eta Jenero Meclisi, 228.
- Ethem Paşa, Sadrazam, 14, 28, 37, 42, 248, 278, 302, 502.
- Ethem Paşa, Müşir, Osmanlı - Yunan Harbi Komutanı, 116, 117.
- Et Meydanı, 196,
- Etniki Eterya Cemiyeti, 115, 116.
- Etnografya, 146.
- Evkaf, 270.
- Evkaf Nezareti, 204, 272, 280, 282.
- Evkaf Ormanları, 450.

F

Fahri Bey, 520.
 Faik Paşa, Van Komutanı, 54.
 Farsça, bk. Acemce, 248, 275, 289, 290,
 293, 294, 390, 403, 405, 499, 556,
 557, 558.
 Fatalisme, 253.
 Fazıl Mustafa Paşa, Mısırlı, 499.
 Fehim Paşa, Abdülhamit II. nin kö-
 lesi ve hafiyesi, 266.
 Felemenk, bk. Hollanda, 413.
 Fener Patrikhanesi, bk. Rum Kilisesi,
 151.
 Fen Şubesi (Fakültesi), bk. Ulâm-u
 Riyaziye Şubesi, 386, 394.
 Ferace, 199.
 Ferdinand, Saxe-Coburg (Cobourgh)
 lu, Bulgar Prensi, 110, 111, 152,
 154.
 Ferik, 56, 371.
 Ferit Bey, 521.
 Ferit Paşa, Sadrazam, 271, 278, 299,
 302.
 Ferit (Tek), 561, 563.
 Fes, 203.
 Fes ve Çuha Fabrikası, 454.
 Fesli Bey, 98.
 Fetva, 194, 197, 198, 214, 301, 304,
 305, 306, 404, 452, 453.
 Fetva Eminî, 307.
 Fetvahaneye (Fetva Makamı), bk. Bab-ı
 Meşihat, Meşihat Dairesi, Şey hü-
 lislâmîhk, 243, 306, 493.
 Filibe, 47, 52, 65, 105, 106, 107, 109,
 331, 337, 468, 499.
 Filistin, 485, 486.
 Firengî-ler, 406, 559.
 Firengistan, 406, 559.
 Fışekhane, 354.
 Fizan, 340.
 Fıkıh, bk. İslâm Hukuku, 191, 278.
 Fırat, 68, 129, 171, 175, 554.
 Fransa, 15, 28, 30, 32, 38, 42, 61, 74,
 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 89,
 90, 91, 92, 93, 95, 98, 100, 107,

113, 114, 116, 123, 124, 128, 135,
 138, 139, 140, 141, 162, 163, 164,
 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171,
 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179,
 181, 184, 186, 187, 204, 208, 216,
 228, 229, 243, 259, 262, 278, 281,
 287, 312, 313, 315, 316, 317, 324,
 332, 341, 355, 365, 366, 391, 399,
 422, 444, 450, 475, 478, 479, 481,
 482, 499, 506, 507, 508, 514, 517,
 541, 546, 547, 566, 568, 571, 575.
 Fransa (Büyük) İhtilâli, 164, 200,
 202, 208, 228, 551, 553, 565.
 Fransa İmparatorluğu, 324.
 Fransız-lar, 30, 59, 78, 81, 82, 85, 86,
 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 100,
 107, 160, 162, 164, 165, 172, 173,
 175, 186, 187, 202, 228, 276, 277,
 278, 281, 296, 301, 329, 332, 365,
 366, 422, 427, 434, 435, 444, 447,
 458, 463, 464, 466, 475, 487, 507,
 518, 520, 553, 562.
 Fransızca, 246, 248, 249, 279, 286, 287,
 289, 293, 294, 299, 327, 368, 385,
 387, 390, 499, 506, 511, 513, 523,
 561.
 Fransız Kanunu Esasîsi (Anayasası),
 218, 219, 291.
 Fransız Okulları, 389.
 Fransız Ticaret Odası, 444.
 Friedrich Liste, 166.
 Frederik Giyom I., Prusya Kralı,
 Brandenburg Büyük Dükası, 162.
 Frederik II., Büyük, Prusya Kralı, 163,
 166, 168.
 Frederik III., Prusya Kralı, 166.
 Frenkler, 445.
 Fuat Paşa, Keçecizade, Sadrazam, 128,
 280, 284, 353, 375, 415.
 Fuat Paşa, Komutan, 21.

G

Gabrova, 49.
 Gal, 500, 505.
 Galata, 242, 327, 472.

- Galata Limanı, 463.
 Galata-Ortaköy Tramvay Hattı, 472.
 Galatasaray Sultanisi (Lisesi), 379, 391, 392, 393, 399.
 Galata-Şişli Tramvay Hattı, 472.
 Galiçya, 37, 164.
 Galip Millet, 568.
 Galip Paşa, 11.
 Garp, bk. Batı, 445, 559.
 Garphlaşma Hareketleri, 241, 564, 565, 566, 567, 568.
 Garp Türkçesi, 557, 558.
 Gavril Paşa, Doğu Rumeli Valisi, 105, 107.
 Gazi Osman Paşa, bk. Osman Paşa, 353, 400.
 Gelibolu, 59, 337, 536.
 Genç Osmanlılar, 3, 8, 10, 16, 209, 210, 211, 212, 217, 219, 228, 243, 250, 257, 259, 310, 498, 501, 502, 503, 505, 509, 510, 512, 520, 521, 523, 527, 529, 532, 537, 560, 563, 566.
 Genç Osmanlılar Cemiyeti, 210, 241, 243, 375, 397, 399, 501.
 Genç Osmanlılar Partisi, 518.
 Genç Türkler, bk. Jön Türkler, 510, 511, 512, 536, 537, 538, 549, 550, 552, 553, 555, 562, 564, 566, 567, 568, 570.
 Genç Türkler Cemiyeti, 161.
 Genç Türkler Kongresi, 536.
 Genelkurmay, bk. Erkân-ı Harbiye, 278 352.
 George Nagel, 466.
 George Washborn, Robert Kolej Öğretmeni, 131, 282.
 Germany Konfederasyonu, 162.
 Girit Adası, 59, 66, 67, 68, 76, 77, 79, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 149, 174, 188, 232, 285, 297, 298, 311, 316, 326, 338, 413, 424, 435, 506, 526, 571.
 Giritli-ler, 115, 118, 119, 121, 123, 125.
 Girit Meselesi, 118.
 Girit Nizamnamesi, 311, 325.
 Girit Vilâyeti, İmtiyazı, 311, 312.
 Giyom II., Wilhelm, Alman İmparatoru, 170, 172, 174, 177, 180, 249, 267.
 Gladstone, 22, 30.
 Gobineau, 551.
 Goçka, 337.
 Goltz, Baron von der, Mareşal, Türkiye'de Alman Askeri Heyeti Başkanı ve Genelkurmay Başvekili, bk.: Goltz Paşa, 116, 174, 179, 180, 366, 367, 372.
 Goltz Paşa, bk. yk.
 Gortchakof, Rusya Başvekili, 532.
 Gotta Salmâmesi, 86.
 Gördes, 455.
 Grek, 122.
 Grek-Ortodokslar, 122.
 Gulohovski, 156.
 Gurko, Rus Generali, 47, 48, 49, 51, 52.
 Gülhane, 8, 206.
 Gülhane Hattı Hümayunu, 8, 29, 127, 140, 206, 207, 208, 209, 211, 227, 230, 250, 293, 342, 347, 402, 416, 432, 437, 441, 459, 483, 488, 496, 540, 565.
 Gülistan, 248.
 Gümüş, 53, 55.
 Gümüşcine, 337, 392.
 Gümüş Gerdan, Ermeni Ailesi, 127.
 Gümüş-Hacıköy (Simli gümüş) Madeni, 457, 458.
 Gümüşhane, 339.
 Gümüşsuyu Kışlası, 491.
 Güney Ordusu, Sırp İsyanında bir birlik, 19.
 Gürcü, 530.
 Güzel San'atlar, 400.
 Güzel San'atlar Okulu (Mektebi), bk. Sanayi-i Nefise Mektebi, 386, 387, 400.

H

- Habsburg Hanedanı, 537.
 Hacı Ali Paşa, Kütahyalı, Sadrazam

- Abdurrahman Paşa'nın babası, 294.
 Hacı İbrahim Efendi, 405.
 Hacı Mehmet Efendi, İstanbul Mebusu, 238.
 Hafiyelik (rejimi), 268, 291, 300, 329, 377.
 Hafiye Teşkilâtı, 265, 292, 373, 544.
 Hafiye Talimatnamesi, 292.
 Hâfız, 248.
 Hafız Paşa, Komutan, 21.
 Hahambası, 322.
 Hahambası Kaymakamı, 34.
 Hainköy, 47.
 Hainköy Geçidi, 47.
 Hakkâri, 339.
 Hakkı, Cür'et Gazetesi sahibi, 513.
 Hakkı Tark Us, 282.
 Hale, 170, 340.
 Halep, 136, 180, 232, 340, 361, 378, 392, 455, 468.
 Halepa Misakı (Fermanı), 119, 121, 122, 338.
 Hal fetvası, 415.
 Haliç, 29, 463.
 Halife (-i Ruy-ı Zemin), 42, 97, 185, 193, 195, 198, 231, 242, 248, 249, 251, 277, 301, 303, 329, 363, 373, 447, 471, 509, 531, 546, 548, 554.
 Halil Ganem (Çanem), Beyrut Mebusu, 241, 521.
 Halil Rifat Paşa, Sadrazam, 267, 278, 298, 299, 302, 399.
 Halkah Ziraat Okulu, 447.
 Halk Türkçesi, 556.
 Hama, 340.
 Hamdi Paşa, Sadrazam, 273, 278, 279, 280, 290, 302.
 Hamdi Paşa, Gürcü, Başmabeyinci 288.
 Hamdi Bey, Müze Müdürü, 400.
 Hamidiye Süvari Alayları, 363, 364.
 Hamidiye Ticaret Mektebi, bk. Ticaret Mektebi, 398.
 Hamit, bk. Hamitabad, 339.
 Hamitabâd, bk. yk.
 Hammer, 414.
 Hanya, 122, 123, 338.
 Haraç, 361.
 Harbiye Mektebi, bk. Harb Okulu, 370.
 Harbiye Nezareti (Dairesi), bk. Bab-ı Seraskeri, Seraskerlik, 272, 353.
 Harem(-i Hümayun), 127, 252, 253.
 Harem Hayatı, 252, 253.
 Hariciye Kitabeti, 349.
 Hariciye Nezareti, 204, 272, 349, 413, 544.
 Harb Okulu, bk. Harbiye Mektebi, 11, 212, 213, 297, 330, 362, 368, 370, 391.
 Harput, 126, 136, 514.
 Harputlu Ömer, Çeteci, 330.
 Harran, 126.
 Hasan, 517.
 Hasan Fehmi Efendi (Paşa), Nafia Nazırı, Meclis Reisi, İstanbul Mebusu, 235, 345, 408, 459, 460.
 Hasan Hayrullah Efendi, Şeyhülislâm, 306, 307, 308.
 Hasan Paşa, Komutan, 54.
 Hasan Paşa, Beşiktaş İnzibat Komutanı, 500.
 Hassa Hazinesi, bk. Hazine-i Hassa, 127, 464.
 Havran, 471.
 Hassa Ordusu, Nizamiye Kuvvetlerinin birinci ordusu, İstanbul'da, 356.
 Hasta Adam, 80, 415.
 Hat bilgisi, 307.
 Hatt-ı Hümayun, 4, 5, 6, 12, 64, 195, 206, 207, 208, 209, 213, 215.
 Hatur, 66, 77.
 Havran, 340.
 Hayal, Mizah Gazetesi, 8.
 Hayfa, 471.
 Haydarpaşa, 174, 176, 178, 466.
 Haydarpaşa - Bağdat Hattı, 431.
 Haydarpaşa - İzmit Hattı, 466.
 Haydarpaşa Limanı, 464.
 Hayman, Rus Generali, 55.
 Hayrettin Paşa, Çerkez, Tunuslu, Sad-

- razam, 8, 84, 85, 196, 270, 271, 278, 287, 288, 289, 293, 301, 302, 306, 348, 400, 403, 413, 544, 559.
- Hayrettin**, 262.
- Hazine-i Hassa**, bk. **Hassa Hazinesi**, 449, 453.
- Hazreti Ali**, Halife, 193.
- Hazreti Ömer**, Halife, 528.
- Hemedan**, 542.
- Hendese-i Mülkiye Mektebi**, 387.
- Hereke Fabrikası**, 454.
- Hersek**, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 25, 27, 31, 37, 39, 43, 59, 65, 66, 67, 70, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 149, 169, 183, 232, 238, 285, 287, 324, 337, 355, 434, 487, 526, 541, 548, 554, 571.
- Hersek Vilâyeti**, 331.
- Hesse Hanedanı**, Alman, 102.
- Heyet-i Vükelâ**, bk. **Vükelâ Heyeti**, 285.
- Hicaz**, 175, 176, 205, 232, 282, 307, 331, 332, 333, 335, 341, 470, 471, 499, 526, 545, 554.
- Hicaz Vilâyeti**, imtiyazlı, 311, 312.
- Hicaz Demiryolu (Hattı)**, 468, 469, 470, 471, 548.
- Hidivlik**, Mısır idaresi, 89, 506.
- Hikmet Bayur**, Yusuf, 470, 471, 510.
- Hilâfet (Halifelik)**, 186, 193, 218, 222, 301, 303, 499, 522, 523, 524, 527, 528, 529, 531, 544, 545, 546, 548, 550, 569, 570.
- Hilâfet**, Londra'da çıkarılan Arapça gazete, 513.
- Hilmi Bayur**, 295.
- Hilmi Paşa**, bk. **Hüseyin Hilmi Paşa**, 159, 160.
- Hindistan**, 42, 69, 95, 171, 175, 186, 446, 477, 546, 548.
- Hindistan İmparatorluğu**, İngiltere'nin, 69.
- Hindistan yolu**, 25.
- Hipokrat**, 80.
- Hirsh**, Baron, 467, 468.
- Hiyel-i Metin-i Takva**, 493.
- Hizmet Gazetesi**, Cenevre'de, 513.
- Hınçak**, Ermeni İhtilâl Cemiyeti, 136, 137, 138, 141, 142.
- Hıms**, 339.
- Hristiyan-lar**, 5, 6, 7, 9, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 57, 58, 60, 72, 113, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 133, 134, 137, 138, 140, 143, 147, 148, 149, 156, 157, 158, 159, 164, 192, 199, 202, 203, 205, 209, 210, 211, 217, 218, 220, 235, 236, 237, 251, 256, 260, 261, 262, 275, 293, 300, 301, 311, 312, 319, 320, 322, 325, 347, 361, 362, 386, 392, 398, 399, 422, 427, 440, 474, 475, 483, 484, 486, 494, 497, 498, 506, 516, 521, 523, 535, 538, 540, 541, 542, 544, 547, 550, 553, 560, 567, 568, 569, 570.
- Hristiyanlık**, 131, 200, 498, 540, 542, 551, 554, 562.
- Hristiyan Medeniyeti**, 552.
- Hristiyanseverlik**, 163.
- Hırka-i Şerif Dairesi**, 207.
- Hırvatlar**, 14.
- Hırvatistan**, 71.
- Hırvatya**, 183.
- Hobbe**, Alman Süvari Binbaşı, 366.
- Hollanda**, bk. **Felemenk**, 287, 427, 463, 542, 546, 547.
- Horvotoviç**, Sırp Komutanı, 24.
- Hugossov**, Rus Generali, 53, 54, 55.
- Hukuk devleti**, 565, 566.
- Hukuk Fakültesi**, Darülfünun'da, 386.
- Hukuk Mahkemeleri Usulü**, 348, 352.
- Hukuk Mektebi (Okulu)**, 345, 387, 393, 394, 395, 397, 398.
- Humbert**, İtalya Kralı, 86.
- Hums (Humus)**, 340, 468.
- Hususi Ormanlar**, 450.
- Hutbe**, 193, 222, 315.
- Hutbe**, Tunalı Hilmi'nin risaleleri, 529.
- Hüdavendigâr Vilâyeti**, bk. **Bursa**, 232, 283, 290, 332, 335, 338.

Hüdeyde, 341.
 Hünkâr İskeleyi Muahedesi, 172.
 Hürriyet, 10, 445, 537, 538, 539.
 Hürriyet Gazetesi, Londra'da, 513.
 Hürriyet Savaşı, 510, 511, 566.
 Hürriyet ve Meşrutiyet Türkiyesi, 7.
 Hüsamettin Efendi, Şeyhülislâm, 297.
 Hüseyin Avni Paşa, Serasker, 213.
 Hüseyin Bey, Giritli, Tunus Beyi, 81.
 Hüseyin Cahit, 558.
 Hüseyin Hilmi Paşa, Sadrazam, Makedonya Müfettişi, bk. Hilmi Paşa, 148, 157, 161, 266.
 Hüseyin Hüsnü Paşa, Harbiye Nazırı, 353.
 Hüseyin Paşa, Ardahan Komutanı, 54.
 Hüseyin Siret, 521.
 Hüseyin-zade Ali, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından, 514.
 Hüsnü, Murad V. in adamı, 503.
 Hüsnü Paşa, Sadrazam, 279.
 Hüsnü Paşa, Deryalar Kaptanı, 278.

I

İbar, 19.
 İbn Sina, 413.
 İbrahim Paşa, Müşir, 371.
 İbrahim Temo, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularından, 514, 515, 516, 521.
 İbret, Asaf Tugay'ın jurnaller hakkında kitabı, 226.
 İbrikdar, 330.
 İbtida (İbtidaiye) Mektepleri, bk. İlk okullar, 390, 391.
 İncil, 340.
 İctihat Gazetesi, Kahire'de, 513.
 İdadî-ler (İdadiye), bk. Orta okullar, 378, 382, 387, 391, 392, 399, 400.
 İdris Ağa, Darüssaade Ağası, 194.
 İgnatieff, General, İstanbul'da Rus elçisi, 24, 28, 29, 30, 38, 39, 64, 83, 211.
 İhracat, 481.
 İhsan Bey, Devlet Şurası üyesi, 157.

İkdam Gazetesi, 559.
 İkinci Çırağan Olayı, 501, 503, 507, 511, 519.
 İkinci Meşrutiyet, 245, 290, 302, 308, 407, 510, 564.
 İlahiyat Şubesi (İlahiyat Fakültesi), Darülfünun'da, bk. Ulâm-u Diniye-i Âliye Şubesi, 386, 394.
 İlk Okullar, bk. İbtida Mektepleri, Sıbyan Mektebi, Mahalle Mektebi, 386, 390, 396.
 İlk Öğretim, Mekâtib-i İbtidaiye Dairesi, 389, 390.
 İlmiye, Medrese talebelerinin ve memurların teşkil ettiği iki taburdan biri, 43.
 İlotlar, 361.
 İltizam usûlü, 426, 441, 442.
 İmâlât-ı Harbiye, 453.
 İmamet, 527, 528, 529.
 İncil, 252, 282.
 İngilizce, 293, 294, 358, 368, 499, 506.
 İngiliz İmparatorluğu, 60, 130.
 İngiliz-ler, 22, 25, 26, 27, 30, 32, 33, 35, 39, 59, 61, 63, 71, 72, 73, 75, 81, 82, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 107, 109, 124, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 138, 144, 145, 153, 160, 169, 172, 173, 175, 177, 181, 185, 186, 228, 259, 275, 277, 293, 296, 297, 301, 324, 326, 329, 358, 427, 435, 444, 465, 466, 467, 470, 472, 475, 484, 487, 499, 500, 501, 519, 536, 538, 543, 575.
 İngiliz Okulları, 389.
 İngiliz Ticaret Odası, 444.
 İngilizce, 6, 8, 15, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 32, 35, 38, 39, 40, 42, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 121, 123,

- 124, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 204, 208, 211, 212, 228, 243, 259, 262, 275, 276, 277, 278, 285, 286, 287, 292, 293, 297, 312, 315, 324, 325, 326, 331, 338, 341, 347, 355, 357, 362, 422, 425, 464, 467, 470, 471, 475, 478, 479, 481, 482, 500, 504, 506, 507, 514, 541, 542, 545, 546, 547, 551, 554, 566, 567, 569, 571.
- İnkılâp Gazetesi, Mısır'da, 513.
- İnsan Hakları (Prensipleri, Beyanname), 206, 208, 209, 227, 229, 565.
- İpek, Kosova Vilâyetine bağlı sancak, 337.
- İpekhane, Bursa'da, 446.
- İran, 32, 66, 77, 126, 136, 232, 326, 404, 406, 435, 542, 546, 559, 563.
- İranlılar, 253.
- İsfakiye, 338.
- İshak Sükûti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından, 514, 515, 517, 518.
- İskender, Büyük, 147.
- İskenderiye, 91, 93, 94, 95, 96, 97.
- İskenderun, 45, 130, 435.
- İslâm-lar, 31, 32, 41, 60, 116, 192, 196, 209, 222, 236, 249, 287, 293, 361, 362, 363, 440, 486, 517, 523, 527, 529, 532, 540, 542, 543, 544, 545, 551, 554, 560, 563, 569.
- İslâm Alemi (Dünyası), 172, 253, 254, 471, 540, 542, 547, 557.
- İslâm İttihadı (Birliği), bk. Pan-İslâmizm, İslâmîlik, 540, 542, 544, 545, 547, 549, 550.
- İslâv, bk. Slavlar, 185.
- İslâmîlik, bk. Pan-İslâmizm, İslâm İttihadı, 186, 261, 483, 484, 496, 531, 539, 540, 543, 544, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 557, 561, 562, 569.
- İslâm Hukuku, bk. Fıkıh, 191, 192, 342.
- İslâmîlik (İslâmiyet, İslâm Dini), bk. Müslümanlık, 191, 198, 199, 200, 222, 251, 253, 255, 303, 304, 351, 376, 384, 405, 507, 527, 528, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 554.
- İslâm Medeniyeti, 251, 253, 255, 544, 552.
- İslimiye, 331, 337.
- İsmail Bey, Başesvape, 277.
- İsmail Hakkı (Paşa), Genç Türklerden, 521.
- İsmail Kemal Bey, Arnavut, Genç Türklerden, 278, 521, 536, 539, 555.
- İsmail Paşa, Mısır Hidivi, 19, 87, 88, 89, 90, 101.
- İsmail Paşa, Erzurum Valisi 44, 56.
- İsmail Safa Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularından, 514.
- İspanya, 208, 505, 551.
- İssara (İpsara), 113, 120.
- İstanbul, bk. Dersaadet, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 73, 81, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 103, 104, 106, 107, 113, 114, 117, 123, 129, 130, 131, 136, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 168, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 184, 199, 202, 211, 212, 213, 217, 221, 222, 226, 232, 234, 235, 239, 241, 245, 249, 250, 267, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 285, 286, 287, 289, 290, 293, 296, 297, 298, 300, 306, 307, 308, 309, 312, 313, 315, 319, 321, 325, 326, 327, 328, 330, 336, 346, 350, 352, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 369, 371, 372, 373, 378, 382, 383, 387, 390,

- 391, 392, 394, 397, 401, 406, 408, 409, 414, 417, 423, 427, 433, 434, 438, 443, 444, 445, 454, 455, 461, 462, 463, 466, 467, 468, 472, 473, 475, 493, 499, 501, 502, 503, 506, 512, 514, 515, 518, 520, 526, 539, 541, 543, 544, 545, 548, 550, 556, 563, 566, 567, 570.
- İstanbul Dikimhanesi**, 454.
- İstanbul Bez fabrikası**, 454.
- İstanbul Kadısı**, 305.
- İstanbul Konferansı "1876"**, bk. Elçiler Konferansı, 11, 25, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 45, 65, 149, 235, 357, 379, 441.
- İstanbul Konferansı, "1882"**, 94, 95, 96, 97.
- İstanbul Konferansı "1885"**, 107, 108, 109.
- İstanbul Konferansı "1897"**, 117.
- İstanbul Limanı**, 463, 482.
- İstanbul Mason Cemiyeti**, 502.
- İstanbul Mathuatı**, 293.
- İstanbulof, Bulgar İsyanı öncülerinden**, 106.
- İstanbul Rıhtım ve Antrepoları Anonim Şirketi**, 463.
- İstanbul Tersanesi**, 464.
- İstanköy**, 338.
- İstibdad İdaresi (Rejimi, Devri)**, 81, 182, 215, 216, 240, 243, 244, 245, 247, 261, 263, 264, 265, 269, 276, 285, 287, 289, 291, 292, 293, 296, 299, 308, 346, 383, 384, 385, 389, 394, 395, 400, 407, 411, 412, 419, 420, 421, 433, 438, 445, 453, 461, 488, 489, 492, 493, 494, 496, 498, 506, 510, 511, 517, 522, 525, 526, 527, 529, 534, 535, 536, 539, 540, 552, 555, 559, 563, 564, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 577.
- İstiklâl Gazetesi, Napoli'de**, 512.
- İstinaf Mahkemeleri**, 31, 34, 225.
- İsviçre**, 259, 472, 513.
- İşkodra**, 18, 152, 232, 335, 337, 551.
- İtalya**, 28, 32, 61, 68, 70, 74, 81, 82, 83, 85, 86, 94, 95, 114, 123, 124, 125, 139, 179, 186, 256, 475, 481, 482, 520, 539, 551.
- İtalyanlar**, 14, 86, 160, 427, 475.
- İtalyan Mason Teşkilatı**, 502.
- İtalyan Milli İttihadı**, 568.
- İthalât**, 481.
- İttihad-ı İslâm**, bk. İslâm İttihadı, Pan-İslâmizm, 568.
- İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk adı**, bk. Cemiyeti Osmaniye İttihat ve Terakki, 514.
- İttihatçılar**, 532, 533.
- İttihat Gazetesi, Cenevre'de**, 513.
- İttihat ve Terakki (Cemiyeti)**, bk. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 245, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 523, 529, 530, 531, 532, 534, 536, 549, 550, 560, 564.
- İttihat ve Terakki Partisi**, 549, 562.
- İyonyen Adaları**, 82.
- İzmir**, 136, 175, 276, 277, 284, 296, 297, 330, 338, 392, 433, 455, 465, 466, 472, 473, 495, 506, 507, 508, 514.
- İzmir - Aydın Demiryolu**, 465.
- İzmir - Kasaba Demiryolu**, 466.
- İzmir - Kasaba ve Temdidi Demiryolları Kumpanyası**, 466.
- İzmir Limanı**, 464, 475, 482.
- İzmit**, 142, 174, 176, 391, 392, 455, 464, 466.
- İzmit Aba Fabrikası**, 454.
- İzvornik**, 337.
- İzzet Paşa, Keçecizade**, 266, 300, 353, 471.
- İzzettin Paşa**, bk. Arap İzzet, 544.
- İzzettin Vapuru**, 13, 505, 508.

I

Irak, 72, 87, 175, 176, 435.
Irak Petrolleri (Zift ve Neft ve Petrol Madenleri), 457, 458.
İslahat Fermanı, 78, 127, 128, 140, 209, 293, 397, 461, 496.
İsparta, 378, 475, 476.

J

Jandarma Askeri, 32, 271.
Japon, 547.
Japonya, 28, 526, 547.
Jeltsch de Saurman, İstanbul'da Alman Elçisi, 178.
Joseph Moutran, 463.
Jön Türkler, bk. Genç Türkler, 510, 511, 513, 517, 520, 537, 539.
Jules Ferry, Fransız Başvekili, 86.
Jurnalciler, 274, 276, 294, 295, 296, 372.
Jurnalcilik (Jurnal), 266, 267, 273, 281, 284, 286, 289, 305, 367, 369, 574.

K

Kabakçı İsyanı, 202.
Kâbe, 526.
Kabri Peygamberi, 526.
Kadiriye Tarikatı, 249, 250, 546.
Kadı, 310, 344.
Kadıköy, 472.
Kadırga, 399.
Kadri, Hoca, İttihatçılardan, 518, 521.
Kadri Paşa, Sadrazam, bk. Mehmet Kadri Paşa, 278, 293, 302.
Kafkas Ermenileri, 137.
Kafkasya, 136, 137, 287, 435, 514, 541.
Kafkasya Türkleri, 563.
Kâğıt Para, bk. Kaime, 425, 426, 433.
Kahire, 89, 93, 95, 96, 98, 315, 513, 515, 524, 530, 531.
Kaime, bk. Kâğıt para, 425.
Kalamia Vâdisi, 113.
Kalas, 47.
Kâmil Paşa, Sadrazam, bk. Mehmet

Kâmil Paşa, 98, 106, 109, 138, 143, 273, 274, 277, 294, 295, 296, 297, 298, 301, 327, 330, 347, 388, 389, 400, 413, 432, 447, 460, 490, 575.
Kâmil Bey, Teşrifat Nazırı, 232.
Kamusu Âlâm, 557.
Kamusu Türki, 557.
Kandiye, 122, 123, 124, 338.
Kanun-u Cedit, bk. Mithat Paşa Tasarısı, 218.
Kanunu Esası, bk. Anayasa, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 36, 40, 128, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 268, 269, 274, 279, 284, 285, 288, 291, 300, 301, 303, 304, 320, 321, 322, 323, 333, 334, 336, 345, 346, 360, 361, 362, 379, 396, 402, 407, 411, 416, 417, 496, 498, 505, 510, 532, 538, 540, 552, 556, 565, 566, 572.
Kanuni Sultan Süleyman, 196, 227, 576.
Kapitalizm, 552.
Kapitülasyon-lar, 163, 377, 436, 474.
Kapı Yoldaşı, Rüşvet mahiyetinde hediyeye, 87.
Karaağaç, 454.
Kara Aydın, 458.
Karadağ, 4, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 31, 36, 38, 39, 42, 43, 44, 48, 58, 65, 66, 68, 70, 71, 83, 85, 93, 134, 183, 216, 235, 238, 289, 294, 314, 316, 429, 434, 487, 532, 571.
Karadağ Beyliği, İmtiyazlı Eyalet, 17, 313, 314, 324, 341.
Karadağlılar, 20, 21, 52.
Karaday, 76.
Karadeniz, 45, 46, 64, 173, 181, 239, 326, 465, 469, 547.
Karadeniz Alayı, 354.
Karadeniz Boğazı, 45, 46, 354.
Karagöz Gazetesi, 263, 410.

- Kara Halil Efendi, Şeyhülislâm, 306, 307, 308.
- Karahisar (Şarki), 339.
- Karaköse, bk. Bayezit, Doğu-Bayezit, 66.
- Karaköy Köprüsü, 463.
- Karaman, 475.
- Kara Todorî, Paşa, 74.
- Kara Yolları, 461.
- Karesi, 338.
- Karesi Vilâyeti, 458.
- Karma Ticaret Mahkemeleri, 342, 344.
- Kars, 43, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 66, 70, 72, 77, 331, 339, 435, 487, 541, 571.
- Kars Vilâyeti, 324.
- Kasaba, 175, 466.
- Kasap Efendi, 502.
- Kasımpaşa, 28.
- Kastamonu, 328, 339, 378, 392, 394.
- Kastamonu Vilâyet Gazetesi, 394.
- Kâşkar Hanı, 41.
- Katerina II., 164.
- Kâtîp Çelebi, 413.
- Katolik Alemleri, 546.
- Katolik Kilisesi, 516.
- Katolik-ler, 128, 163, 177, 243.
- Katolik Patriki, 34.
- Katur, 324.
- Kavak, 442.
- Kavala, 68.
- Kavuk, 199.
- Kaynarca Muahedesi, 261.
- Kayseri, 176, 180, 338, 467.
- Kazasker, 232.
- Kazaskerlik, 221, 344.
- Kazayı Hacet Duası, 249.
- Kâzım Nami Duru, 513.
- Kedikler, 55.
- Kelanti (Skaliyeri), İkinci Çırağan Olayının tertipçilerinden, 501, 502, 503, 512.
- Kelanti Komitesi, 503, 512.
- Kemalettin Efendi, Şehzade, 232.
- Kemal Bey, bk. Namık Kemal, 215, 221.
- Kempfoevener, Abdulhamit II., nin Alman Yaver-i Ekremi, 366.
- Kengari, 339.
- Kerbelâ, 340.
- Kerek, 340.
- Kerkük, 340.
- Kerimyan, İstanbul Ermeni Patriki, 132.
- Kesindire, 458.
- Kezope, bk. Serope, 350.
- Kiepert, Alman Coğrafyacısı 171.
- Kilis, 136.
- Kişnev, 44.
- Kıbrıs Adası, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 130, 136, 285, 286, 294, 295, 324, 326, 331, 338, 413, 428, 487, 526, 571, 575.
- Kıbrıs Muahedesi, 131.
- Kırcaali, 109.
- Kırım, 164.
- Kırım Muharebesi, 42, 140, 143, 365, 424, 435.
- Kırklareli, 337.
- Kırşehir, 338, 392.
- Kısa Enbiya, 414.
- Kızanlık 47, 49, 59, 64.
- Kızıldeniz, 435.
- Kızılderililer, 384, 489.
- Kız Öğretmen Okulu, bk. Darülmüallimât, 378, 379.
- Kolağazı, 370.
- Komüm, Nahiye Sistemi, bk. Commune, 318, 332.
- Konsolosluk Mahkemeleri, 342.
- Konya, 176, 179, 180, 232, 299, 300, 307, 335, 339, 378, 379, 392, 467, 475, 476.
- Konya - Bağdat ve Basra Hattı, 467.
- Konya Ereğli Hattı, 467.
- Korçakof, Prens, Rus Başvekili, 26, 36, 38, 40, 41, 74.
- Korsanlık, 81.
- Kosova, 65, 148, 158, 232, 331, 337.
- Kostantin, Yunan Kralı Corc'un kardeşi, 117.

Kozan, 340, 360.
 Kozan Dağları, 489.
 Köhler, Albay, Alman Askeri Heyeti Başkanı, 366.
 Köstence, 188.
 Krabe Pres Gazetesi, 486.
 Kredi Fonsiye Bankası, 447.
 Krumis Kabilesi, Tunus'da, 86.
 Krudner, Baron, Rus Komutanı, 48, 49.
 Kubbe Vezirleri, 196.
 Kudüs, 59, 128, 177, 234, 341, 392, 408, 468, 486.
 Kudüs Sancağı, Müstakil, 312.
 Kulbars, Rus Generali, 110.
 Kuleli Vak'ası, 247.
 Kumkapı, 142.
 Kur'an (-ı Kerim), 97, 193, 234, 250, 251, 252, 253, 277, 378, 384, 389, 390, 488, 543.
 Kuroşliler, 193.
 Kutadgu Bilik, 557.
 Kuyucak, 465.
 Kuzey Anadolu, 181.
 Küçük Asya, 171.
 Küllük İskelesi, Milâs'ın, 330.
 Kürdistan, Kahire'de Kürtçe Gazete, 513.
 Kürt Aşiretleri, 401.
 Kürtçe, 275, 513.
 Kürt Kuzaklar, 364.
 Kürt-ler, 16, 66, 77, 129, 132, 133, 134, 137, 139, 326, 484, 487, 515, 530, 534, 560, 569.
 Kürt Mustafa, Çeteci, 330.
 Kütahya, 294, 338, 467.

L

Lâiklik, 202.
 Lamartin, 414.
 Lasit, 338.
 Lastik Sait, Türkçecilerden, 406, 559.
 Lâtin Alfabetesi, 404, 405.
 Layart, İngiltere'nin İstanbul elçisi, 73, 275.

Lâz, 530.
 Lazkiye, 341.
 Lefkoşe, 294.
 Lehistan, 164.
 Leh-liler, 42, 553.
 Leon Kahon, 558.
 Lâşhânin, Sırp Generali, 19.
 Lesepa, F. de, Süveyş Kanalı açan Fransız mühendisi, 94.
 Levazım Dairesi, 353.
 Lika, Serez'e bağlı köy, 298.
 Limni Adası, 338.
 Lisân Mubarek, Arapça, 556.
 Lise-ler, bk. Sultaniler, 386, 387, 391.
 Liva, 56.
 Lom, 51.
 Londra, 7, 22, 25, 35, 38, 39, 40, 58, 59, 70, 71, 82, 95, 107, 130, 135, 138, 143, 184, 185, 280, 293, 326, 358, 424, 426, 430, 458, 472, 500, 501, 503, 513, 537, 541.
 Londra Andlaşması, "1830", 112.
 Londra Andlaşması, "1871", 46, 59, 74, 77.
 Londra Protokolü, 39, 40.
 Lorenzo, 434.
 Loris Melikof, Rus hizmetinde Ermeni Generali, 129.
 Lortlar Kamarası, 139.
 Lots Tures, 428.
 Loudvig Ross, Hale Üniversitesi Profesörlerinden, 170.
 Lûgatı Çağatay ve Türkîi Osmani, 557.
 Lübnan, 128, 129, 132, 134, 424, 506.
 Lübnanlı Maruniler, bk. Maruniler, 544.
 Lûtfullah, Prens, Damat Mahmut Paşa'nın oğlu, 512, 519.
 Lyon, 499.

M

Maadin Okulu, 278.
 Maadin ve Orman Nezareti, 544.
 Maarif Meclisi, 387, 389.
 Maarif Nezareti, 272, 387, 388, 389, 390, 393, 397, 412, 438.

Maarif (-i Umumiye) Nizamnamesi, 376, 380, 381, 391, 392.

Maarif Sansür Heyeti, 389.

Maarif Vergisi, 387.

Maibeyn Dairesi, 270.

Macar-lar, 20, 42, 61, 185, 188, 545.

Macaristan, 81, 179, 184, 259, 331, 337, 427, 478, 479, 537, 548.

Macit Bey, 410.

Maçın, 47.

Maçka, 51.

Maden Fenni Heyeti, 456.

Madenler, 455 - 458.

Madenler Ormanlar ve Ziraat Nezareti, 448.

Maden Mektebi, bk. Maadin Okulu, 228.

Mağlûp Millet, 568.

Mahalle Mektebi, bk. İlk Okullar, Sibyan Okulları, 378.

Mahir Sait, Genç Türklerden, 521.

Mahmut II., Osmanlı Padişahı, 63, 165, 172, 194, 197, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 227, 233, 240, 247, 260, 314, 333, 352, 353, 363, 365, 375, 390, 395, 454, 457, 483, 562.

Mahmut Celâlettin Paşa, 359, 501, 518.

Mahmut Kemal İnal, 269, 290, 294, 306, 413.

Mahmut Muhtar Paşa, Komutan, 18.

Mahmut Nedin Paşa, Sadrazam, 211, 262, 280, 289, 416, 425, 438, 507.

Mahmut Paşa, Damat, Harbiye Nazırı, Saray Müşiri, 2, 8, 41, 43, 48, 280, 283, 290, 353, 508, 512, 519, 520, 529, 539.

Mahmut Paşa, Harbiye Nazırı, 353.

Mahmut Paşa bin Ayyad, Tunus Paşası, 83.

Mahmut Sami Paşa, Barudi, Vatani-lerden Mısır Kabinesinin başkanı, 91, 92.

Mahmut Şevket Paşa, 544.

Makam-ı Seraskeri Dairesi, bk. Seras-kerlik, 353.

Makedonya, 15, 67, 77, 114, 115, 116,

146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 187, 326, 330, 413, 435, 532.

Makedonya Komitesi, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158.

Makedonyalı, 534.

Makedonya Meselesi, 146, 148, 149, 150, 157, 160, 161.

Maksudiye Hamı, 274, 296.

Maksudiye Hamı Davası, 308.

Malatya, 339, 340.

Maliye, 415-434.

Maliye Mektebi, bk. Mektebi Fünunu Maliye, 395, 396.

Maliye Nezareti, 272, 418, 421, 427, 433, 451, 456.

Malta Adası, 69, 82.

Maltalılar, 94.

Mamuretülâziz, 232, 335, 340.

Manastır, 65, 148, 154, 155, 158, 161, 232, 335, 337, 515.

Manisa, 286, 392, 466.

Manisa - Soma Hattı, 466.

Manon Efendi, Halep Mebusu, 235.

Manuk, Halep Mebusu, 240.

Maraş, 340, 392.

Mardin, 339.

Mareci Eklâm, 378.

Mark Sykes, Sir, İngiliz Seyyahu, 145.

Marmara, 465.

Maruniler, 234, 544.

Marsilya, 464.

Martin Tüfeği, 330, 359, 372.

Maslak, 215.

Maslak Çiftliği, 215, 246.

Mason-lar, 500, 501, 502, 503, 504.

Masonluk, 500, 502, 514.

Matbuat, bk. Basın, 406, 408, 409, 410, 414.

Matbuat Hürriyeti, bk. Basın Hürriyeti, 407, 410.

Matbuat Kanunu, 409, 410.

Mavroyani, Abdülhamit II.'nin dok-toru, 173.

Mavzer Tüfeği, 372.

- Mebuslar Meclisi (Mebusan Meclisi), bk. Meclisi Mebusan, Osmanlı Parle-
mentosu, 218, 222, 224, 225,
230, 231, 233, 235, 237, 240, 241,
242, 243, 260, 261, 262, 279, 280,
282, 283, 285, 288, 313, 321, 323,
328, 334, 343, 344, 345, 346, 358,
359, 361, 362, 373, 380, 382, 384,
385, 393, 402, 403, 408, 409, 410,
411, 417, 419, 426, 432, 436, 440,
441, 484, 497, 498, 504, 505, 510,
520, 522, 540, 552, 556, 566, 567,
574.
- Mebuslar Meclisi, Girit'de, 125.
- Meclis-i (Vâlây-) Ahkâm-ı Adliye, 204,
207, 208, 286, 416, 432.
- Meclisi Askeri, 51.
- Meclisi Âyan, 40, 42.
- Meclis-i İcrâat, 221.
- Meclisi Mebusan, bk. Mebuslar Mec-
lisi, Osmanlı Parlemtentosu, 7, 9,
11, 14, 37, 42, 62, 121, 217, 223,
528.
- Meclis-i Umumi, bk. Umumi, Meclis,
207, 215, 222.
- Meclis-i Vükela, bk. Vükela Heyeti,
40, 221, 362.
- Medeniyetçilik, 496.
- Medine, 60, 185, 193, 195, 250, 282,
312, 341, 471, 548,
- Medrese-ler, 375, 376, 377, 381, 383,
388, 452, 556.
- Megalo İdea, bk. Büyük Ülkü, 114, 118.
- Mehdi, Sudanlı âsi, 99, 541.
- Mehmet Ali Bey, Yanya Mebusu, 436,
440.
- Mehmet Ali Paşa, Kavalalı, Mısır
Hidivi, 87, 172, 315.
- Mehmet Ali Paşa, Müşir, Alman asıllı
Osmanlı Komutanı, 18, 21, 48, 74.
- Mehmet Arif, 43.
- Mehmet Celâlettin Efendi, Şeyhülis-
lâm, 308.
- Mehmet Emin Bey, Şair, 559, 563.
- Mehmet Halit Efendi, Sudurdan, Şey-
hülislâm Mehmet Celâlettin Efen-
dinin babası, 308.
- Mehmet Hulûsi Ağa, Sadrazam Saf-
fet Paşa'nın babası, 286.
- Mehmet Kadri Paşa, Sadrazam, bk.
Kadri Paşa, 293.
- Mehmet Kâmil Paşa, Sadrazam, bk.
Kâmil Paşa, 277, 278, 294, 302.
- Mehmet Paşa, 54.
- Mehmet Reşit, İttihat ve Terakki Ce-
miyetinin kurucularından, 514.
- Mehmet Rıza Paşa, Harbiye Nazırı, 353.
- Mehmet Rüşti Paşa, Mütercim, Sad-
razam, bk. Rüşti Paşa, 1, 2, 3,
4, 5, 27, 34, 57, 73.
- Mehmet Sadık Paşa, Sadrazam, 284.
- Mehmet Sadık Paşa, Tunus Paşası, 83,
84.
- Mehmet Şekip Bey, Hariciye Nazırı,
Sadrazam Arifi Paşa'nın babası,
289.
- Mekâtib-i İbtidaiye Dairesi, bk. İlk
Öğretim, 389.
- Mekâtib-i İdadiye Dairesi, bk. Orta
Öğretim Dairesi, 389.
- Mekâtib-i Rüştiye Dairesi, bk. Yüksek
İlk Öğretim, 389.
- Mekke, 60, 185, 186, 282, 312, 331, 449,
548.
- Mekke Emareti, 341.
- Mekke Şerifi, 13.
- Meksika, 82.
- Mekteb-i Fünunu Maliye, bk. Maliye
Mektebi, 396.
- Mekteb-i Mülkiye, Siyasal Bilgiler Oku-
lu, 378.
- Mektepli Subay, 370.
- Mektubî Kalemî, 389.
- Mektupcu, 310.
- Melikof, Rus Generali, 53, 55.
- Memalik-i Mahruse, Osmanlı İmpara-
torluğu, 8.
- Memlûk Sultanları, 193.
- Menemen, 495.
- Menteşe, 338.

Merkezi Hükümet, Makedonya Komitesi'nin yeni teşkilâtının adı, 158.

Mersin, 340, 467.

Mersin Limanı, 475, 482.

Mersin - Tarsus - Adana Demiryolu, 467.

Mersin Vapuru, 239.

Mesajeri Maritim Kumpanyası, 463.

Meslek Öğretimi, 390.

Messanger Gazetesi, 506.

Meşihat (Dairesi, Makamı), bk. Bab-ı Meşihat, Fetva Makamı, Şeyhül-islamlık, 270, 303, 304, 305, 306, 308, 342, 343.

Meşihat-ı İslâmiye, bk. yk.

Meşrutiyet (İdaresi, Rejimi), 6, 7, 9, 10, 11, 12, 23, 29, 36, 91, 92, 204, 205, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 229, 242, 243, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 279, 291, 292, 293, 296, 300, 301, 303, 304, 307, 313, 346, 348, 349, 360, 379, 380, 407, 411, 413, 416, 419, 496, 497, 498, 499, 504, 507, 509, 510, 511, 512, 520, 521, 522, 523, 527, 529, 530, 531, 532, 534, 537, 538, 539, 549, 555, 566, 567, 574.

Meşrutiyetçiler, 219.

Meşrutiyet Partisi, 243.

Meşveret Gazetesi, Paris'de, 513, 515, 518, 521, 523, 524, 525, 530.

Meşveret Meclisi, 59, 204.

Meternih, Avusturya Başvekili, 262.

Metroviçe, 468.

Mevaddi Şetta, 226.

Mevlevi Tarikatı, 300.

Mezopotamya, 130, 172, 176, 326.

Midilli Adası, 161, 338, 434, 509.

Mihael, Abdülhamit II.nin Ermeni müşaviri, 420.

Mihal, Prens, Sırp İsyanının Komutanı, 16, 19, 20, 22, 24, 108.

Milâs, 330.

Milel-i Müttehîde-i (Müctemîa-i) Osmaniye, bk. Birleşik Osmanlı Mil-

letleri, Osmanlı Birleşik Milletleri, 232, 234, 568.

Millet-i İslâmiye, 508.

Millet-i Mahkûme, Hristiyan teb'a, 220.

Millet-i Osmaniye, bk. Osmanlı Milleti, 509.

Millet Meclisi, 212, 219, 220.

Milli Arap Komitesi, 554.

Milli Edebiyat, 558.

Milli Müdafaa Vekâleti, 552, 553.

Millî Türk Siyaseti, 562.

Milliye, Erzurum'da bir tabura verilen isim, 43.

Milliyet-cilik (cereyanları, hareketleri, fikirleri, problemi, prensipleri, şuru), 543, 551, 552, 553, 554, 555, 557, 559, 561, 564, 568, 569, 570, 576.

Milona Muharebesi, 117.

Miralay, 371.

Miri Ormanlar, 450.

Mirliva, 371.

Mişel, Grandük, Çar Aleksandr II.nin kardeşi, 44.

Mithat Paşa, Sadrazam, Meşrutiyetin kurulmasına önayak olan devlet adamı, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 43, 121, 128, 172, 173, 212, 213, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 228, 230, 245, 257, 258, 259, 268, 276, 278, 279, 284, 285, 296, 301, 302, 303, 318, 347, 358, 360, 375, 379, 380, 388, 389, 415, 425, 463, 490, 496, 499, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 529, 537, 566, 568, 573, 575.

Mithat Paşa tasarısı, bk. Kanunu Cedit, 218.

Mizan Gazetesi, Cenevre'de ve Kahire'de Murat Bey tarafından çıkarılmıştır, 513, 515, 559.

Mizanül Hakk, 413.

- Mısır, 4, 5, 19, 59, 60, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 135, 136, 141, 165, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 185, 186, 187, 193, 202, 205, 294, 315, 316, 326, 341, 435, 467, 470, 487, 506, 507, 512, 513, 515, 517, 521, 523, 526, 527, 532, 539, 541, 543, 545, 546, 554, 559, 562, 570, 571, 575.
- Mısır Eyaleti, İmtiyazlı, 313, 324.
- Mısır Hidivliği, 41, 87.
- Mısırh-lar, 88, 90, 91, 94, 99, 185.
- Mısır Sudanı, 541.
- Mısır Vergisi, 526, 530.
- Moğollar, 141.
- Moltke, Prusya General, 165, 166.
- Montesquieu, 411.
- Mormonlar, 252.
- Morava, 20.
- Moskof-lar, bk. Ruslar, 42, 125, 188, 263.
- Moskova, 26, 42, 96.
- Mosorus Paşa, İngiltere'de Osmanlı Elçisi, 22, 39.
- Muaviye, Emevi Halifesi, 193.
- Mudanya, 63.
- Mudanya - Bursa Demiryolu, 466.
- Mudanya Limanı, 482.
- Muğla, 495.
- Muhafazakârlar, 219, 220.
- Mukakemat Dairesi, 353.
- Muhbir Gazetesi, 499.
- Muhammed, Hazreti Peygamber, 191, 543.
- Muhammed Sadık, Tunus Beyi, bk. Mehmet Sadık Paşa, 86.
- Muhammed Ümmeti, 197.
- Muhammed Zafir, Medineli Şeyh, 544.
- Muhip Efendi, Paris Elçisi, 165.
- Muhtar Paşa, Müşir, Gazi, Şark Ordu-ları Komutanı, bk. Ahmet Muhtar Paşa, 35, 43, 52, 53, 54, 55, 56.
- Muhzır, 344.
- Mujikler, 110.
- Murat IV., Osmanlı Padişahı, 199.
- Murat V., Osmanlı Padişahı, 1, 3, 5, 15, 213, 214, 215, 217, 247, 256, 259, 274, 285, 286, 307, 413, 496, 498, 500, 501, 502, 503, 511, 512, 525, 572.
- Murat, Mizancı, İttihatçılardan, 512, 513, 515, 517, 518, 531.
- Musevi-ler, bk. Yahudiler, 203, 486, 534.
- Mustafa IV., Osmanlı Padişahı, 247.
- Mustafa, Selânik Mebusu, 241.
- Mustafa Celâlettin Paşa, Komutan, 21.
- Mustafa Fazıl Paşa, 537.
- Mustafa İsmail, Tunuslu, 85.
- Mustafa Paşa, Harbiye Nazırı, 353.
- Mustafa Paşa, Maarif Nazırı, 404.
- Mustafa Resit Büyük, Sadrazam, 29, 128, 208, 207, 250, 280, 286, 293, 375.
- Musul, 331, 335, 340, 355, 464, 494.
- Muş, 339, 392.
- Mutaassıplar, 219, 220.
- Mutasarrıf, 309, 310.
- Mutavassıta, 390.
- Mutlak Vekil, 268, 269.
- Muvazene, bk. Bütçe, 417.
- Muvazene-i Umumiye Kanunu, bk. Bütçe Kanunu, 416.
- Müdafaa-i Milliye Tahvilâtı, 430.
- Mühendishane, 368, 391.
- Mühendisshane-i Berri Hümayun, 398.
- Mühendis Mektebi, 398.
- Mühür-ü Hümayun bk. Sadaret Mühürü, 267, 280, 294, 306.
- Mülki Baytar Mektebi, 399.
- Mülki Taksimât, 337-341.
- Mülki Tıbbiye, 378.
- Mülkiye Mektebi, Siyasal Bilgiler Oku-lu, bk. Mekteb-i Mülkiye, 328, 336, 349, 351, 384, 387, 395, 397.
- Mülkiye Mühendis Mektebi, bk. Turuk ve Maabir Okulu, 398, 399.
- Mülkiyet, 439, 440.
- Mülkiye Umumi Müfettişliği, 280.

Münif Efendi (Paşa), Maarif Nazırı, 73, 391.

Müntefik, 341.

Mürşit, Kahire'de çıkan bir Risale, 524.

Mürzsteg, 159.

Mürzsteg programı, 159, 160.

Müsadere, 223.

Müslüman-lar, 6, 65, 87, 97, 119, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 133, 134, 138, 140, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 156, 158, 177, 180, 185, 186, 192, 193, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 205, 209, 220, 232, 234, 236, 237, 251, 253, 254, 260, 261, 288, 301, 304, 311, 312, 319, 320, 322, 342, 354, 355, 360, 361, 362, 363, 376, 377, 378, 379, 382, 388, 389, 395, 399, 409, 414, 474, 475, 482, 483, 484, 486, 487, 488, 494, 497, 511, 514, 516, 519, 523, 528, 529, 531, 532, 538, 540, 541, 542, 543, 546, 547, 548, 549, 550, 553, 554, 557, 561, 562, 568, 569, 570, 575.

Müslümanlık, bk. İslâm Dini, İslâmlık, 191, 332, 541, 562.

Müstahfız (Sınıfı), 43, 355.

Müşir, 371.

Müze-ler, 385, 400.

Müze Okulu, 400.

N

Nablus, 341.

Naci (Paşa), İttihatçılardan, 514.

Nafi, Halep Mebusu, 240.

Nafia, bk. Bayındırılık, 459-473.

Nafia Nezareti, 438, 460.

Nafia ve Ticaret Nezareti, 272, 451.

Nahiyeler Nizamnamesi, 309.

Naile Sultan, 256.

Naip, 310, 344.

Nakdi Bedel, Gayrimüslimler için askerlik muafiyeti karşılığı, 355.

Nakkaş Efendi, Suriye Mebusu, 236.

Nakşibent (Nakşidil) Kalfa, cariyeye, 502, 503.

Namık Bey, Ankaralı, Sadrazam Sait Paşa'nın babası, 289.

Namık Kemal, Şair, Genç Osmanlılardan, bk. Kemal Bey, 3, 6, 8, 10, 11, 257, 404, 413, 491, 493, 499, 501, 502, 503, 509, 529, 533, 564, 573.

Namık Paşa, 42, 73, 221, 258, 270, 358, 400.

Napoli, 505, 512.

Napolyon (Bonapart), 69, 82, 90, 94, 96, 165, 171, 172, 332, 355.

Napolyon (Napoleon) II., 280.

Napolyon III., 82, 281, 362.

Nasır Paşa, 157.

Nauman, Alman Coğrafyası, 171.

Naum Paşa, Suriyeli, Hariciye Müsteşarı, 544.

Navarin, 165, 365.

Naza Bek, Ermeni Hıuçak Cemiyeti Başkanı, 138.

Nazım, Doktor, İttihatçılardan, 518, 521.

Nazırlar (Ministre) Meclisi, 204.

Nazıtlar Komisyonu, 421.

Necip Asım, dilci, 558.

Necip Melhame (Paşa), Hafiye Teşkilâtı Reisi, Bayındırılık Müsteşarı, 461, 544.

Necit, 341.

Nehilistler, 64.

Nelidof, General, İstanbul'da Rus Elçisi, 64, 106, 275.

Nerses, Ermeni Patrik., 129.

Nevzat, Hizmet Gazetesi Sahibi, 513.

Nevzat, İzmirli, İttihatçılardan, 515.

New-York, 513.

Nicola, Grandük, Başkomutanı, Rus Çarı Aleksandr II.'nin kardeşi, bk. Nikola, 36.

Niğbolu, 46, 47, 48.

Niğde, 339, 475.

Nikiçiç, 52.

Nikola, Rus Çartı, 415.
 Nikolâ, Grandiik, bk. Nicola, 44, 50, 59, 64, 129.
 Nikola Efendi, Trablus-Şam Mebusu, 418.
 Nil Havzası, 89, 94.
 Nine Hatun, 56.
 Niş, 18, 20, 21, 52, 65, 76, 212, 337.
 Niş Vilâyeti, 324.
 Nizam Dairesi, 353.
 Nizamiye Kuvvetleri (Askeri, Ordusu), Muvazzaf Asker, 54, 355, 356, 357.
 Nizamiye Mahkemeleri, 231, 341, 343, 344, 345, 397.
 Nizamı Cedit, 202.
 Nufel Bey, Suriye Mebusu, 236.
 Nurettin Bey, 157.
 Nuri Paşa, Mabeynci, 328, 508.

O

Obrençof, Rus Generali, 105.
 Obrenoviç Ailesi, Sırp Kral ailesi, 314.
 Ocaklu, 199.
 Odian Efendi, Ermeni Müşavir, 128.
 Ogüst Kont, 516.
 Ohannes Efendi, İstanbul Mebusu, 409.
 Ohri, 514.
 Oklobijo, Rus Generali, 53.
 O'Knor, İngiltere'nin İstanbul Elçisi, 275.
 Orhaniye, 51.
 Orhon Âbideleri, 557, 558.
 Ormançılık, 450, 451.
 Orman-Maadin ve Ziraat Nezareti, 438, 456.
 Orman Mektebi (Okul), 386, 387, 450, 451.
 Orman Talimatnamesi, 450.
 Orman Umum Müdürlüğü, 451.
 Orta Anadolu, 126.
 Orta Asya, 542, 553.
 Orta Avrupa, 38, 162, 435.
 Ortaköy, 472, 491.
 Orta Okullar, bk. İdadiler, 396.

Orta Öğretim (Dairesi), bk. Mekâ-tibi İdadî Dairesi, 389, 390.
 Ortodoks kilisesi, 516, 547.
 Ortodoks-lar, 128, 147, 150, 163, 184, 243.
 Osmanian, Ermeni Patriki, 144.
 Osmaniye, 430.
 Osmanlı Asyası, 72, 166.
 Osmanlı Avrupası, 59.
 Osmanlı Bankası, 143, 144, 161, 426, 430, 431, 463, 539.
 Osmanlı Birleşik Milletleri, bk. Birleşik Osmanlı Milletleri, Mil-el-i Müttehide-i Osmaniye, 232.
 Osmanlıca, 403, 405, 406, 523, 531, 556.
 Osmanlı Cemiyeti, 482, 485, 486, 534, 535, 560.
 Osmanlılık, 562.
 Osmanlı Demiryolları, 469.
 Osmanlı Devleti, bk. Devleti Aliyye, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 57, 58, 59, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 93, 94, 100, 101, 104, 105, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 121, 123, 124, 126, 127, 129, 135, 139, 140, 143, 146, 152, 153, 155, 161, 162, 163, 164, 165, 169, 172, 173, 174, 175, 178, 181, 182, 185, 187, 191, 192, 193, 195, 200, 202, 203, 205, 209, 222, 227, 228, 229, 235, 236, 239, 256, 260, 261, 264, 275, 287, 291, 301, 314, 315, 316, 317, 320, 324, 325, 326, 351, 352, 355, 362, 363, 364, 365, 373, 375, 380, 385, 399, 402, 415, 416, 419, 423, 424, 426, 429, 437, 469, 474, 496, 521, 540, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567.

Osmanlı Ermenileri, 131, 132, 137.

Osmanlı Gazetesi, Kahire'de 513.

Osmanlı Hanedanı, 72, 218, 222,
241, 484, 496, 497, 499, 521,
530.

Osmanlı Hristiyanları, 17, 540.

Osmanlı Hükümeti, 15, 17, 18,
23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 34,
38, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 69, 71, 72, 73, 81, 83,
84, 86, 87, 92, 95, 98, 99, 104,
116, 118, 119, 121, 123, 140,
154, 155, 158, 159, 160, 161,
164, 165, 174, 176, 210, 312,
313, 315, 324, 325, 326, 350,
423, 424, 427, 428, 429, 430,
431, 434, 435, 437, 467, 469,
540, 541, 550.

Osmanlı İhtilâl Fırkası (Komitesi),
517.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti,
bk. İttihat ve Terakki Cemiyeti,
514, 520.

Osmanlı İmparatorluğu, 1, 33, 36,
52, 60, 67, 74, 78, 79, 81, 82,
84, 85, 96, 101, 118, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 133, 135,
136, 137, 139, 141, 143, 144,
145, 146, 153, 155, 161, 162,
163, 164, 166, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 173, 174, 175, 177,
178, 179, 180, 182, 183, 184,
187, 188, 197, 201, 202, 205,
207, 211, 212, 216, 221, 229,
235, 241, 242, 243, 250, 251,
254, 255, 258, 261, 262, 267,
273, 275, 292, 293, 295, 301,
309, 313, 314, 315, 316, 317,
320, 324, 325, 327, 331, 332,
348, 351, 356, 358, 376, 377,
383, 388, 397, 398, 400, 412,
415, 419, 422, 426, 432, 434,
435, 439, 444, 446, 450, 451,
452, 455, 462, 465, 470, 475,
476, 477, 478, 479, 480, 482,

483, 484, 485, 487, 500, 512,
532, 534, 535, 536, 537, 540,
541, 542, 543, 545, 547, 548,
549, 550, 552, 553, 554, 557,
561, 563, 566, 568, 570, 571,
572, 576.

Osmanlılık, (İdeolojisi, Şuuru, Ülkü-
sü), 229, 236, 260, 261, 275,
483, 496, 497, 498, 504, 507,
509, 522, 529, 530, 531, 534,
535, 538, 539, 549, 550, 551,
555, 561, 562, 563, 569, 570.

Osmanlı Maden Teşkilâtı, 456.

Osmanlı Medeniyeti, 253.

Osmanlı Milleti, 402, 407, 497, 529,
534, 562.

Osmanlı Parlementsusu, bk. Meclisi
Mebusan, Mebuslar Meclisi, 40.

Osmanlı Saltanatı, 193, 222, 465.

Osmanlı Türkleri, 146.

Osmanlı Vatani, 530.

Osman Nuri Paşa, Vidin Komutanı,
18, 20.

Osman Paşa, Müşir, Plevne Müdafii,
Harbiye Nazırı, bk. Gazi Osman
Paşa, 44, 49, 50, 51, 238, 253,
400.

Osman Rıfıkı Paşa, Mısır Harbiye
Nazırı, 91.

Otonomi Sistemi, 532.

Ö

Ödemiş, 330, 465.

Öğretmen Okulu, 386.

Ömer Hulûsi Efendi, Gerdankıran,
248.

Ömer Lütfi Efendi, Bodrum, Şey-
hülislâm, 274, 306, 307, 308.

Ömer Paşa, Komutan, 56.

Öğür, 442.

Özel Kalem, bk. Mektubi Kalemî,
389.

P

- Padişah, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 205, 207, 208, 211, 218, 219, 222, 223, 224, 231, 303, 304, 543, 546.
- Padişah Hakları (Hukuku), 221, 222.
- Padişah kayığı, 281.
- Padişahlık, 301, 524.
- Padişahlık Bahşişi, 3.
- Palermo, 86.
- Pan - İslâmizm, bk. İslâmcılık, İslâm İttihadı, 133, 331, 362, 401, 546, 549, 576.
- Pan - İslâvizm (İslavcılık), bk. Slavcılık, 14, 183, 187, 547.
- Papa, 303, 546.
- Paris, 7, 38, 138, 165, 185, 210, 250, 280, 281, 283, 285, 289, 318, 402, 424, 426, 430, 463, 466, 468, 505, 512, 513, 515, 518, 520, 521, 523.
- Paris Kongresi, 78, 82, 314.
- Paris Andlaşması (Muahedesi), 17, 25, 27, 28, 40, 45, 46, 57, 58, 59, 66, 67, 69, 74, 77, 78, 83, 106, 173, 261, 313, 325, 541.
- Parlamento Meclisi, 204.
- Pasinler, 495.
- Paşa, 81.
- Patrikhane Kilisesi, Kumkapı'da Ermeni Kilisesi, 142.
- Payas, 340.
- Pend Attar, 248.
- Peristeri Dağı, Manastır'da, 158.
- Petersburg, bk. Saint - Petersburg, Sen - Petersburg, 39, 40, 41.
- Peygamber, Hazreti Muhammed, 191, 193, 195, 252, 505.
- Philip Currie, Sir, İngiltere'nin İstanbul Elçisi, 138.
- Pier l'Ermit, 542.
- Pilevne, 44, 49, 50, 51, 57, 58, 67, 102, 238, 239, 426.
- Piriştine, 392.

- Pirot, 109.
- Piskopos, 322.
- Piyer Karacorc, Bosna ve Hersek âsilerinin reisi, 20.
- Pırpırı, 199.
- Pol I., Rus Çarı, 69.
- Pomak, 148, 530.
- Presto Sultan Hamm, 245.
- Preveze, 113, 338.
- Prizren, 337.
- Prodos Locası, 502.
- Protestan-lar, 128, 129, 163, 184, 243.
- Protestan Kilisesi, Kudüs'te, 128, 516.
- Protestan Koleji, Kudüs'te, 128.
- Protestanlık, 243.
- Protestan Misyonerleri, 128.
- Prusya, 82, 83, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 172, 173, 204, 312, 365, 568.

R

- Racine, 414.
- Radetzky, Rus komutanı, 52.
- Radlof, Rus Türkolog ve Tarihçisi, 557.
- Radowitz, Kont, İstanbul'da Rus Elçisi, 174.
- Ragıp Bey, kurendan, 277.
- Rahmetullah, Hintli, 544.
- Rahmi, İttihatçılardan, ve İzmir valilerinden, 518.
- Ramiz Paşa, Mirimiran, 221.
- Ranke, Alman tarihçisi, 171.
- Ranko Alimpitch, Sırp komutanı, 19.
- Rasim, Edirne Mebusu, 241.
- Ratip Efendi, Ebû Bebir, Amedî, 200, 201.
- Rauf Paşa, Serasker (Harbiye Nazırı), 280, 353, 423.
- Rausseau, Jan Jaque, 200, 414.
- Reaya, 278.
- Recep Paşa, Trablus Garp Valisi, 536.
- Redif Kuvvetleri, 43, 355, 357.

- Redif Paşa, Serasker (Harbiye Nazırı), 2, 4, 41, 43, 48, 259, 353, 357, 358.
- Refik Nevzat, Doktor, Genç Türklerden, 521.
- Reform, 162.
- Reichstad, 18, 37.
- Reichstad Andlaşması, 18.
- Reisülküttab, 199.
- Renan, 283, 551, 552.
- Resmo, 338.
- Restov, Alman Yardım Heyetinden binbaşı, 366.
- Reşat Efendi, veliahd, bk. Mehmet V., Sultan Reşat, 232, 283, 300.
- Revue Commerciale du Levant, Fransız Ticaret Odası Dergisi, 444.
- Rexin, Prusya'lı Müşavir, 163.
- Rifat Paşa, Sadrazam, 462.
- Rikâb-ı Hümayun, 278.
- Rilo Manastırı, Bulgar Eşkiyalarının karargâhı, 154.
- Ritat, 468.
- Riyaset-i Meclis-i Vükelâ, Sadrazamlık yerine, 285.
- Riyaz Paşa, Mısır Kabinesi Başkanı, 91.
- Rıza Paşa, Sadrazam, 278, 302.
- Rıza Paşa, Serasker, 142, 369, 370, 371, 400.
- Rıza Paşa, Sadaret Kaymakamı, 297.
- Rıza Paşa, Meclisi İcraat üyesi, 221.
- Robert Kollej, 282, 414.
- Roçilt, 430.
- Roçilt Bankaları, 430.
- Rodop (Dağları), bk. Rodop Balkanı, 52, 68, 109, 501.
- Rodop Balkanı, bk. yk. 109.
- Rodos (Adası), 277, 297, 338, 392, 491, 495.
- Roma, 38, 85, 86.
- Roma Hukuku, 393.
- Roma İmparatorluğu, 82, 86, 551.
- Romanya, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 58, 65, 66, 67, 69, 70, 76, 136, 147, 156, 185, 188, 189, 229, 313, 316, 350, 369, 434, 482, 487, 515, 571.
- Romanya Prensliği, 313, 324.
- Romen-ler (Romanyalılar), 67, 76, 148, 185, 188.
- Rönesans, 162.
- Ruban Efendi, Edirne Mebusu, 409.
- Rumca (Rum Dili), 119, 294, 299, 312, 557.
- Rumeli, 18, 21, 44, 58, 65, 77, 120, 126, 127, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 214, 283, 294, 298, 325, 326, 331, 354, 355, 358, 359, 360, 363, 367, 378, 381, 422, 423, 434, 441, 462, 463, 465, 466, 487, 499, 500, 526, 570, 575.
- Rumeli Kazaskeri, 305.
- Rumeli Kazaskerliği, 306, 307.
- Rumeli Ordusu, Nizamiye Kuvvetlerinin üçüncü ordusu, Manastır'da, 356.
- Rumeli Vilâyetleri Nizamnamesi, 150.
- Rum Kilisesi, Fener'de, 147, 153.
- Rum Milleti, bk. Rum Taifesi, 197.
- Rum Patriki, 34.
- Rum Taifesi, bk. Rum Milleti, 197.
- Rum-lar, 9, 34, 90, 94, 118, 122, 124, 126, 127, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 199, 200, 285, 362, 476, 483, 484, 485, 487, 497, 498, 504, 515, 521, 530, 534, 571.
- Rusçuk, 44, 46, 47, 52.
- Rus-lar, bk. Moskoflar, 15, 22, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 78, 83, 85, 100, 102, 103, 104, 105, 108, 110, 111, 112, 118, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 133,

137, 138, 144, 149, 151, 154,
156, 157, 158, 159, 160, 161,
164, 165, 169, 172, 172, 181,
182, 183, 184, 186, 187, 188,
234, 236, 237, 238, 239, 240,
242, 247, 256, 259, 260, 261,
263, 269, 270, 273, 279, 280,
283, 285, 290, 297, 324, 325,
326, 331, 357, 358, 360, 361,
364, 365, 366, 379, 385, 410,
411, 419, 422, 423, 424, 425,
426, 434, 435, 441, 467, 470,
472, 476, 484, 487, 493, 498,
501, 505, 524, 538, 540, 566,
569, 571, 573,

Rusya, bk. Çarlık Hükümeti, 5, 14,
15, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 37,
38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 50,
53, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 77, 79, 85, 95, 100,
101, 102, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 110 111, 112, 114,
116, 119, 123, 124, 125, 126,
128, 129, 130, 131, 132, 133,
135, 138, 139, 140, 143, 149,
150, 152, 153, 155, 156, 157,
158, 159, 160, 163, 164, 165,
167, 168, 169, 171, 172, 173,
175, 181, 183, 184, 185, 187,
188, 194, 211, 235, 236, 243,
261, 262, 264, 275, 312, 313,
315, 324, 325, 326, 331, 339,
364, 366, 369, 385, 410, 422,
423, 424, 434, 435, 469, 470,
478, 479, 481, 532, 540, 541,
546, 547, 563, 569, 571, 573.

Rusya (Rus) İmparatorluğu, 183, 547.
Rükneddin Efendi, Paris İsgüderi,
Sadrazam Ahmet Vefik Paşa'nın
babası, 280.

Rüsumat Müdürü, Vilâyetlerde, 310.
Rüştiye (Okulları, Mektepleri), bk.
Yüksek İlk Okul, 378, 381, 382,

385, 386, 387, 388, 390, 391,
392, 398, 399, 400.

Rüştü Paşa, Mütercim, Sadrazam,
bk. Mehmet Rüştü Paşa, 213,
214, 215, 220, 221, 258, 278,
285, 286, 302.

Rüşvet, 211, 329, 330, 433, 488, 490,
491, 574.

Rüya, Namık Kemal'in, yazısı, 529,
533.

S

Sabahattin, Prens, Damat Mahmut
Paşa'nın oğlu, Genç Türklerden,
512, 513, 519, 520, 521, 522,
532, 534, 535, 536, 550, 560, 652.

La Science Social Mektebi, 536.

Sadık, Babıâli'de Cava Konsolosu,
547.

Sadık Paşa, Sadrazam (Başvekil),
bk. Mehmet Sadık Paşa, 73, 112,
278, 284, 285, 286, 290, 302,

Sadrazam, bk. Başvekil, 193, 194,
196, 198, 203, 207, 211, 218,
223, 231, 269, 270, 271, 335.

Sadrazamlık (Sadaret), bk. Başvekil-
lik, 268, 269, 271, 272, 273, 274,
279, 283, 285, 286, 290, 293,
297, 300, 304, 349, 447.

Sadaret Mühürü, bk. Mühürü Hüma-
yun, 274.

Sadullah Bey, Berlin Elçisi, 64, 74.

Saffet Paşa, Sadrazam, 248, 258,
278, 286, 287, 302, 506.

Saffet Paşa, Hariciye Vekili, 28, 29,
42, 64, 70, 73, 74.

Sağlık Dairesi, 353.

Saint Louis Lisesi, Paris'te, 280.

Saint Petersburg, bk. Petersburg,
Sen - Petersburg, 36, 132.

Sait Halim Paşa, Mısır Hidivi, 90, 91.

Sait Bey, Saray Başkâtibi, bk. (Sad-
razam) Sait Paşa, 2.

Sait Paşa, Küçük, Sadrazam, Dahi-
liye Nazırı, bk. Yk., 59, 63, 95,

- 106, 107, 139, 140, 141, 142, 143, 155, 177, 218, 219, 259, 266, 269, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 280, 283, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 300, 301, 317, 318, 327, 329, 347, 348, 349, 350, 351, 358, 362, 363, 367, 369, 384, 385, 386, 387, 388, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 403, 404, 413, 421, 438, 447, 448, 450, 451, 456, 457, 460, 461, 462, 463, 471, 476, 489, 490, 545, 575.
- Sait Paşa, İngiliz Saray (Mabeyn) Müşiri, Bahriye Nazırı, 2, 72, 239, 280, 499, 500.
- Sait Paşa, Devlet Şurası Reisi, 134, 277.
- Sait Paşa, Meclis Başkâtibi, 232, 240.
- Sait Paşa Tasarısı, 219.
- Snkız, 120, 278, 338.
- Salambriş Vâdisi, 113.
- Salih Ağa, Topçu yüzbaşısı, Sadrazam Kâmil Paşa'nın babası, 294.
- Salisbury, Lord, İngiliz Başvekili, Hariciye Nazırı, 8, 28, 30, 32, 33, 35, 70, 74, 85, 104, 139, 143, 357, 358.
- Saltanat Hukuku, 8, 11, 285, 306, 307.
- Saltanat Müessesesi, 218, 529.
- Samsun, 136.
- Samsun Limanı, 482.
- Samur kürk, 199.
- San'a, 341.
- Sanat Okulları, 386.
- Sanayii Nefise (Güzel Sanatlar) Mektebi, 385, 400.
- Suncakı Şerif, 48, 62.
- Sansür (Rejimi), 263, 412, 413, 538.
- Sarayköy, 465.
- Saray, 211, 213, 573, 574.
- Saray, şehir, 337.
- Sarı İrk, 551, 552.
- Sarı, 199.
- Saruhan, 338.
- Sasun, Bitlis'in kazası, 137, 141.
- Sasun olayları, 137, 138.
- Sava Paşa, Rum, 34.
- Sayıştay, bk. Divanı Muhasebat, 226, 280.
- Schönburn Sarayı, Viyana'da, 184.
- Selânik, 15, 17, 65, 68, 71, 147, 148, 152, 153, 155, 157, 159, 161, 173, 188, 232, 258, 299, 335, 337, 378, 392, 447, 455, 458, 462, 468, 472, 473, 475, 536, 548.
- Selânik Limanı, 464, 482.
- Selânik - Üsküp Hattı, 468.
- Selânik Ziraat Okulu, 447.
- Selçuk İmparatorluğu, 162.
- Selim III., Osmanlı Padişahı, 164, 165, 172, 182, 194, 195, 199, 200, 201, 202, 204, 247, 377, 454, 465.
- Selimiyeye kışlası, 491.
- Selim Melhame Paşa, Madenler Nazırı, 457, 544.
- Selim Nüzhet Gerçek, 512.
- Selim Sabit Efendi, 413.
- Senice, 337.
- Seniha Sultan, Abdülhamit II.'nin kızkardeşi ve Damat Mahmut Paşa'nın karısı, 519.
- Sen-Petersburg, bk. Petersburg, Saint-Petersburg, 42, 69, 111, 423, 541.
- Seraskerlik, bk. Bab-ı Seraskeri, Harbiye Nezareti, 353.
- Serdar-ı Ekrem, 44.
- Serez, 153, 298, 337.
- Serfiçe, 392.
- Serope, bk. Kerope, 350.
- Server Paşa, Âyan Reisi, 218, 232, 508.
- Servet Bey, 142.
- Serveti Fununcular, 414.
- Setre, 203.
- Seyfullah Paşa, Kurmay başkanı, 117.

- Seymour, İngiliz Amiralı, 96.
 Shakespear, 414.
 Sibyan Okulları (Mektebi), bk. Mahalle Mektebi, 378, 382, 388, 390, 391.
 Sicil Talimatnamesi, 334, 335.
 Sicilya, 86.
 Le Siècle gazetesi, 402.
 Siemens, Doktor, Anadolu Demiryolları İdare Meclisi Reisi, 467.
 Siirt, 339.
 Silisire, 46.
 Sinop, 339, 442.
 Sirkeci, 463, 472.
 Sirkeci - Aksaray Tramvay Hattı, 472.
 Sirkeci - Topkapı Tramvay Hattı, 472.
 Sisam (Adası), 113, 120, 122, 315, 316, 341, 350.
 Sisam Eyaleti (Beyliği), İmtiyazı, 313, 314.
 Sivas, 176, 199, 232, 293, 335, 339, 392, 462.
 Sivastopol, 51.
 Siyah Irk, 551.
 Siyonistler, 485.
 Siyonizm, 485.
 Sırbistan, 4, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 31, 36, 37, 39, 52, 58, 65, 66, 67, 70, 71, 76, 104, 108, 109, 110, 116, 146, 151, 156, 179, 183, 189, 216, 314, 316, 350, 429, 434, 487, 532, 571.
 Sırbistan Beyliği (Prenslığı), 17, 202, 313, 314, 341.
 Sırbistan Eyaleti, İmtiyazlı, 313, 324.
 Sırp İmparatorluğu, Duşan'ın kurduğu, 147.
 Sırp-lar, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 36, 42, 44, 52, 71, 102, 108, 109, 110, 114, 126, 147, 151, 153, 158, 202, 313, 314, 530, 560.
 Skobeleff, Rus kumandanı, 52.
 Slavcılık, bk. Pan-İslavizm, 14, 15, 22, 67, 183, 184, 186.
 Slovenler, 14.
 Slav-lar, 14, 17, 18, 45, 58, 61, 71, 112, 183, 184, 188, 243, 485, 532.
 Sobranya, Bulgar Meclisi, 102, 103, 106, 110, 111.
 Sofya, 17, 46, 47, 52, 102, 106, 110, 111, 151, 152, 155, 238, 337, 493, 499.
 Sofya Vilâyeti, 331.
 Soğanlı Dağları, 55.
 Soma, 466.
 Sömürgecilik, 552.
 Spezzia Limanı, 65, 76.
 Stambuloff, bk. İstanbulof, 110, 111.
 Stone, Miss. Amerikalı Rahibe, 153.
 Sudan, 88, 99, 541.
 Sultan, unvan, 193, 195, 543, 546.
 Sultan Aziz, bk. Abdülaziz, 173, 256.
 Sultan çay, 458.
 Sultançay Boraks Madenleri, 458.
 Sultanî-ler, bk. Liseler, 378, 379, 381, 385, 391, 392, 393, 397, 398.
 Sultan Mecid, bk. Abdülmecid, 127.
 Suphi Paşa, Ticaret Nazırı, 121, 262, 400, 439.
 Suriye, 19, 72, 87, 128, 171, 172, 175, 176, 205, 232, 279, 335, 340, 378, 388, 392, 424, 435, 465, 468, 494, 506, 545.
 Suriyeli Fettah, Nev-York'da Arapça gazete, 51.
 Suriyeliler, 90.
 Suriye Ordusu, Nizamiye Kuvvetlerinin beşinci ordusu, Şam'da, 356.
 Suru İsrail, 533.
 Süleyman Peygamber, 139, 267.
 Süleyman Efendi, Buharalı Şeyh, 557.
 Süleyman Emin (Paşa), İttihatçılardan, 514.
 Süleymaniye, 340.

Süleyman Nazif, 518.
 Süleyman Paşa, Müşir, Balkan Umum Komutanı, 21, 24, 44, 48, 49, 51, 52.
 Süleyman Paşa, Harb Okulu Komutanı, 212, 213, 214.
 Süleyman Paşa, Denizci, 134.
 Sürmene, 286.
 Sürre-i Hümayun, 282.
 Süruri Efendi, 507.
 Süveyş, 435, 554.
 Süveyş Kanalı, 94, 471.

Ş

Şakir Paşa, Müşir, Kumandan, 52, 122, 143.
 Şam, 177, 180, 186, 297, 468, 471, 514, 515, 548, 554.
 Şamî Şerif, 340.
 Şam Vak'ası, 281.
 Şark, bk. Doğu, 7, 74, 101, 475, 485.
 Şark Şimenaiferleri (Demiryolları) Kum panyası, 430, 468.
 Şark Medeniyeti, bk. Doğu Medeniyeti, 254, 255.
 Şarkiyatçılar, 545.
 Şark Meselesi, 12, 61, 67, 139, 167, 168, 169, 470.
 Şark Ordusu, 53.
 Şark Türkçesi, 558.
 Şarl, Romanya Prensi, 50.
 Şattülarap, 178.
 Şefik, 517.
 Şehri Zor, 340.
 Şehirköy, 21.
 Şehzadeğân Mektebi, 400.
 Şemseddin, Sami, 405, 557, 558.
 Şenik, Sasun'un köyü, 137.
 Şeref Paşa, Mısır kabinesi başkanı, 91.
 Şerif Muhittin, Kazasker, 221.
 Şeriat (Hukuku), 191, 192, 194, 196, 197, 198, 200, 202, 218, 220, 230, 255, 303, 304, 305, 307, 345, 348, 351, 440, 441, 505, 524, 526, 543.

Şeriat Mahkemeleri (Şer'i Mahkeme-ler)' 231, 342, 343, 344, 345.
 Şer'i Siciller, 207.
 Şer'iye Vekâleti, bk. Şeyhülislâmlık, 303.
 Şeyhülislâm, 193, 194, 196, 197, 198, 207, 208, 209, 223, 231, 232.
 Şeyhülislâmlık (Şehyülislâm Dairesi), bk. Bab-ı Meşihat, Fetvahane, Meşihat Dairesi, Meşihat-ı İslâmiye, Şeriye Vekâleti, 242, 250, 272, 301, 303, 304, 305, 307, 308, 342.
 Şifa kitabı, İbn Sina'nın eseri, 413.
 Şii, 558.
 Şiilik, 546.
 Şinasi, Şair ve edebiyatçı, 250.
 Şinayder (Şnayder) tüfeği, 19, 330, 359.
 Şipka (Şibka), 147, 238.
 Şipka Boğazı, 47.
 Şirin Hafız, 248.
 Şirvânizâde, 284.
 Şişli, 472.
 Şumnu, 46, 52, 356, 467, 493.
 Şurayı Devlet Riyaseti, bk. Devlet Şurası, 272.
 Şurayı Ümmet Gazetesi, Mısır'da, 521, 523, 528.
 Şuvalof, Rusya'nın Londra Elçisi, 39, 70, 74.

T

Taaz, 341.
 Tahir Bey, 266.
 Tahran, 280.
 Tahsin Bey, Kıbrış, 287.
 Tahsin Paşa, Mabeyn (Saray) Başkâtibi, 291, 327, 366, 371, 420.
 Taif, 121, 508, 509.
 Takvimi Vekayi gazetesi, 409, 413.
 Tanzimat(-ı Hayriye, Devri), 197, 209, 227, 233, 295, 320, 377, 380, 396, 397, 402, 422, 449, 455, 556, 562.

- Tarsus, 467.
 Tasviri Efkâr Gazetesi, 495.
 Taşkılla, 491.
 Taşlıca, 337.
 Taşnak, Ermeni İhtilâl Cemiyeti, 136.
 Taşoz, 337.
 Tatarlar, 530.
 Tayms Gazetesi, 237, 497.
 Tekc, 392.
 Tekirdağ, 142, 337.
 Tekke, 339.
 Teknik Öğretim, 390.
 Teknik Üniversite, 386, 394, 398.
 Temyiz (Mahkemesi), 225, 226, 227, 231, 343, 349, 397, 508.
 Terakki gazetesi, Paris'te, 513, 521, 534.
 Terakki ve İttihat Cemiyeti, 521.
 Tercüme Heyeti, 387.
 Terkos Cölü, 472.
 Tersane, 453, 454, 455.
 Tesalya, 18, 66, 67, 68, 70, 76, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 125, 149.
 Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti, Prens Sabahattin kurmuştur, 519, 521, 522, 523, 534.
 Tetkiki Müllefat Komisyonu, 412.
 Tevfik Efendi, Şehzade, 256.
 Tevfik Paşa, Mısır Hidivi, 90, 91, 92, 93, 98, 276, 277.
 Tezakir, Cevdet Paşa'nın eseri, 41.
 Thiers, 505.
 Thomas Paine, 516.
 Ticaret, 473 - 482.
 Ticaret Mahkemesi, 499.
 Ticaret Mektebi (Okulu), 386, 395, 397, 398.
 Ticaret - Nafia ve Orman Nezareti, 448.
 Ticaret Nezareti, 397, 398, 400, 438, 448, 477.
 Ticaret ve Maadin Nezareti, 387.
 Ticaret ve Nafia Nezareti, 477.
 Ticaret ve Ziraat Nezareti, 477.
 Ticaret - Ziraat ve Endüstri Meclisi Kebiri, 438.
 Tiflis, 137.
 Timok Nehri, 19, 20.
 Timosk, 20.
 Tire, 465.
 Tiri Müjgân Sultan, Albdülhamil II. nin Çerkez asıllı annesi, 245.
 Tirkopis, Yunan Başvekili, 115.
 Tiryste, 464.
 Tıp Mektebi (Okulu), (Tıbbiye), 391, 394, 399, 513, 515.
 Tırhala, 117, 285, 338.
 Tırnova, 47, 49, 65, 102, 337, 468.
 Todorî Paşa, Kara, Girit Valisi, 122.
 Togo Camerun Müstemlekeleri, Almanya'nın, 170.
 Tokat, 136, 339.
 Tophane, 353, 398, 454, 457, 463.
 Tophane-i Âmire Nezareti, 352, 354, 356.
 Tophane ve Tersane Ormanları, 450.
 Topkapı, 232, 472.
 Toplantı Hürriyeti, 264.
 Totleben, Sivastopol müdafii, 51.
 Trabluşgarp, 89, 95, 179, 186, 233, 317, 335, 340, 355, 358, 360, 515, 536.
 Trabluşşam, 340, 341, 418, 468.
 Trabzon, 142, 232, 335, 339, 392, 435, 465.
 Trabzon Limanı, 482.
 Trabzon Vilâyeti, 326.
 Trakya, 43, 141.
 Traviyata, 256.
 Travnik, 337.
 Tulca, 337.
 Tuna (Nehri), 4, 5, 32, 38, 45, 46, 47, 48, 49, 65, 179, 188, 212, 231, 239, 279, 285, 358, 359, 464, 465.
 Tuna Bölgesi, 232.
 Tunah Hilmi, İttihatçılardan, 266, 515, 517, 518, 520, 529, 530.
 Tuna Ordusu, Nizamiye Kuvvetle-

- rinin ikinci ordusu, Şumnu'da, 355.
- Tuna Vilâyeti, 309, 324, 331, 337.
- Tuna Vilâyeti Kanunnamesi, 309.
- Tunus, 42, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 135, 169, 170, 172, 174, 178, 186, 187, 287, 315, 316, 341, 435, 487, 507, 526, 532, 541, 571, 575.
- Tunus Beyliği (Eyaleti), İmtiyazı, 81, 82, 83, 84, 313, 324.
- Tunuslular, 84.
- Turan, 552, 553.
- Turhan Paşa, Rusya'ya gönderilen olağan üstü elçi, 122, 156.
- Turuk Nizamnamesi, 381.
- Turuk ve Maabir Mektebi (Okulu), bk. Mülki Mühendis Okulu, 393, 399.
- Türk - Arap İmparatorluğu, 545.
- Türk Bayrağı, 315.
- Türkçülük (Hareketi), 496, 499, 531, 550, 551, 555, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 570.
- Türkçe (Türk Dili), bk. Türki, Türkoloji, 31, 119, 127, 193, 209, 219, 223, 224, 225, 234, 250, 255, 275, 291, 312, 335, 377, 384, 390, 402, 403, 404, 405, 406, 413, 445, 499, 513, 518, 523, 531, 544, 545, 555, 556, 557, 558, 559, 570.
- Türkçeciler, 405, 406.
- Türk Edebiyatı, 127, 557, 559.
- Türkeli, 531.
- Türk Folkloru, 127, 558.
- Türk gazetesi, Kahire'de, 513, 531, 559, 562.
- Türk Hukuk Sistemi, 192.
- Türki, bk. Türkçe, 406.
- Türki-i Osmani, 557.
- Türkistan, 546, 558.
- Türkiye, 22, 28, 33, 38, 42, 45, 69, 76, 77, 79, 80, 131, 156, 164, 165, 166, 174, 176, 177, 179, 180, 183, 187, 188, 189, 243, 252, 261, 265, 301, 332, 342, 349, 376, 388, 389, 399, 406, 412, 413, 415, 420, 425, 442, 443, 444, 450, 469, 475, 476, 482, 488, 492, 500, 502, 504, 518, 525, 537, 546, 553, 558, 560,
- Türk İttihadı, bk. Türkçülük, 563.
- Türk Kadını, 526, 556.
- Türk Köylüsü, 553.
- Türk kültürü, 126, 127, 533, 543, 561.
- Türk-ler, 4, 6, 9, 14, 38, 46, 47, 50, 51, 55, 56, 67, 68, 70, 74, 76, 79, 81, 89, 90, 91, 98, 99, 100, 109, 117, 118, 124, 126, 127, 131, 133, 135, 136, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 153, 154, 168, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 184, 185, 186, 192, 205, 211, 212, 214, 216, 243, 253, 255, 256, 263, 282, 295, 313, 326, 354, 355, 360, 363, 365, 373, 374, 375, 392, 405, 406, 414, 415, 436, 441, 445, 446, 471, 472, 473, 474, 475, 478, 482, 485, 487, 501, 511, 515, 520, 523, 524, 525, 526, 528, 530, 531, 532, 534, 535, 541, 544, 549, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 559, 560, 561, 563, 569, 570.
- Türkleştirme, 161.
- Türkçülük, 281, 384, 403, 530, 531, 541, 555, 559, 560, 562, 563, 564, 570.
- Türkmenler, 531.
- Türkoloji, bk. Türkçe, 556.
- Türk Milliyetçiliği, bk. Türkçülük, 570.
- Türk Sanatı, 127.
- Türk Tarihi, 558.

U

Ülâ, Sibyan Okullarının iki yıllık birinci devresi, 390.

Ulah komiteleri, Makedonya'da, 160.
 Ulah-lar, 146, 147, 148, 151, 530.
 Ulûmu Diniye-i Âliye Şubesi, bk.
 İlâhiyat Şubesi, , 394.
 Ulûmu Riyaziye Şubesi, bk. Fen
 Şubesi, 394.
 Umman Denizi, 554.
 Umumi Meclis, Âyan ve Mebusan
 Meclisleri, bk. Meclis-i Umumî,
 224, 226, 230, 231, 232, 233
 237, 240, 257, 304.
 Unkapanı Köprüsü, 463.
 Urban, 406, 559.
 Ural Altay Lisanları, 558.
 Urfa, 340, 455.
 Uşak, 455.
 Uygur Dili, bk. Eski Türkçe (dil), 405.
 Uygur Yazısı, bk. Eski Türk yazısı,
 405.
 Uzunçarşılı, (Ord. Prof.), 499, 509.

Ü

Übeydullah, 518.
 Ümmeti Muhammed, 528,
 Ümmeti Osmaniye, 210.
 Üniversite, bk. Darülfünun, 385, 386,
 388, 391, 392, 393, 394.
 Üsküp, 154, 155, 158, 161, 387, 392,
 468.
 Üssü İnkılâp, Ahmet Mithat Efendi'-
 nin Abdülhamit II.'nin emri ile
 yazdığı eser, 216, 407, 413.

V

Vadington, Fransız Hariciye Nazırı,
 74.
 Vahdettin Efendi, Sultan Mehmet VI.,
 266.
 Vakay-ı Hayriye, 203.
 Vakit Gazetesi, 391.
 Vambéry, Macar Tarihçisi, 545.
 Van, 54, 134, 136, 137, 145, 232, 233,
 335, 339, 553.
 Van Ordusu, 54.
 Van Vilâyeti, 326.

Varda, 117.
 Varna, 46, 337.
 Vasilâki Bey, İstanbul Mebusu, 361,
 409.
 Vassos, Yunan Albayı, 116, 123.
 Vatan, kavram olarak, 530, 531,
 538, 564, 568.
 Vataniler, Mısır Vatanperverleri, 90,
 91, 92, 93, 97.
 Vedia-i İlâhiye, 197.
 Vefik Paşa, 248.
 Vekâlet Hattı Humâyunu, 304.
 Vetet Çelebi, 558.
 Veliht, 1.
 Venizelos, Girit Anayasasını hazırla-
 yan hukukcu, 125.
 Verter, Alman elcisi, İstanbul'da, 28.
 Veysel Paşa, Kumandan, 52.
 Vezir-i Kebirlik, Tunus'da, . 287.
 Victor Hugo, 414.
 Vidin, 18, 20, 21, 44, 46, 49, 52, 108,
 337.
 Viktorya, İngiltere kraliçesi , 276, 505.
 Vilâyetler kanunu (Tahmatnamesi),
 309, 323, 346, 380.
 Vinçister tüfeği, 359.
 Viyana, 38, 68, 71, 111, 156, 157,
 168, 184, 185, 200, 287, 289,
 468, 486.
 Viyana Kongresi, 78, 82.
 Voltaire, 414.
 Von Prassel, Alman Mühendisi, 175.
 Vranja, 52.
 Vükela (Vekiller) Heyeti (Meclisi),
 Heyet-i Vükela, Meclis-i Vükela,
 218, 222, 271, 272, 277, 284,
 285, 288, 296, 303, 304, 306,
 307, 394, 421, 433, 438, 456,
 460, 508.

W

Wallace, General, Amerikan Elçisi, 97.
 Wettendorf, Alman Askeri Heyetinin
 başı, 174.
 Wilhelm II., Alman İmparatoru, 162.

Y

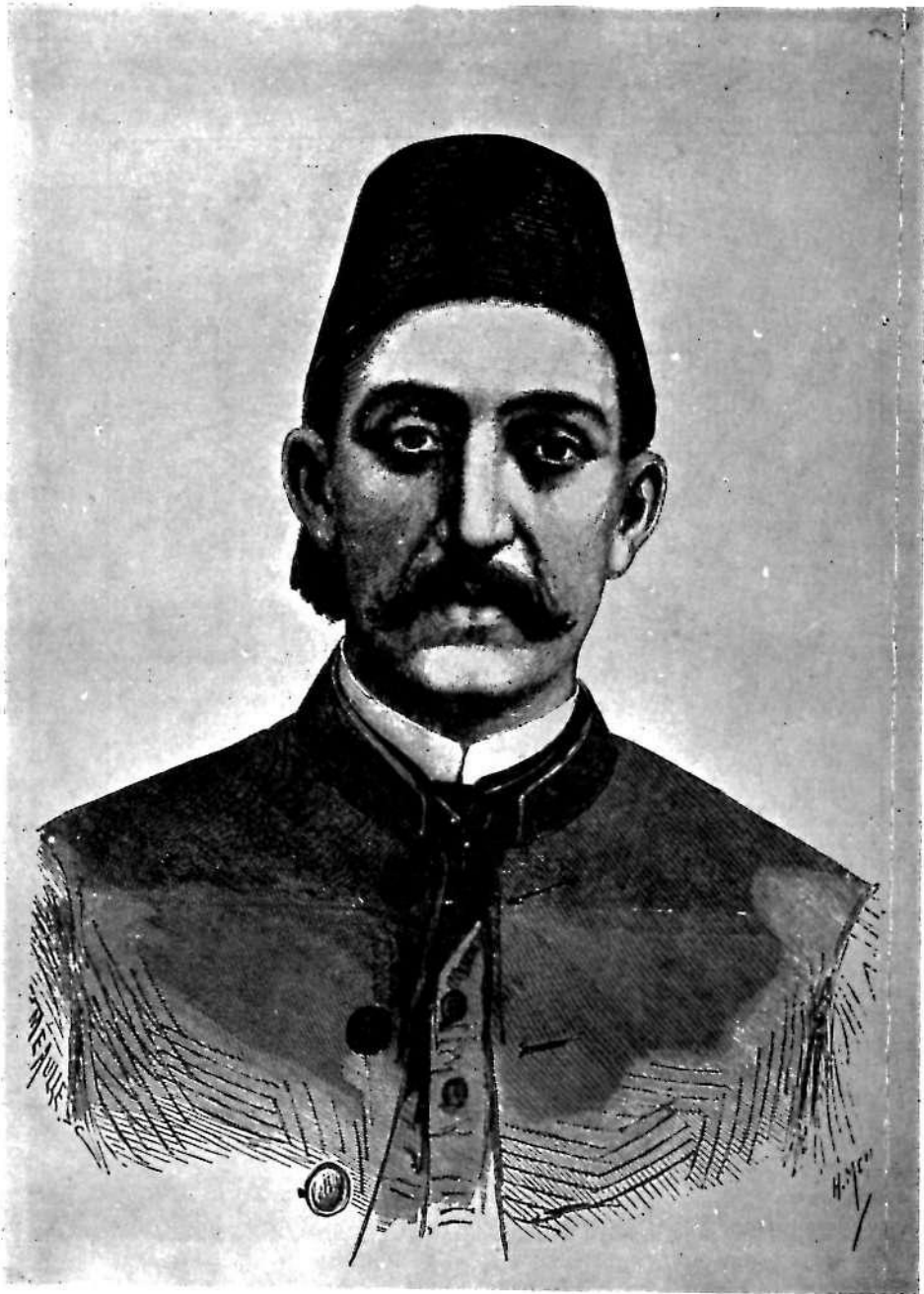
- Yafa, 468, 486.
Yahniler, 55.
Yahudice, 513.
Yahudi-ler, bk. Museviler, 9, 145, 146, 147, 192, 199, 234, 251, 294, 295, 475, 483, 484, 485, 486, 516, 530, 534.
Yahudi Kilisesi, 516.
Yahudi Krallığı, 485.
Yahudilik, 295.
Yahudi Milleti (Taifesi), 197.
Yahya Bey, Sadrazam Hamdi Paşa'nın babası, 279,
Yahya Efendi, Bulgarzade, Mühtedî, Ahmet Vefik Paşa'nın dedesi, 280.
Yakın - Doğu, 187.
Yalvaç, 378.
Yanbolu, 468,
Yanya, 43, 112, 152, 232, 233, 278, 335, 338, 380, 387, 391, 392, 436, 440, 458.
Yaver-i Ekremlik, 298.
Yavuz Sultan Selim, 193, 198, 576.
Yedikule Zindanları, 202, 472.
Yemen, 232, 309, 335, 341, 424, 435, 506, 526.
Yemen Ordusu, Nizamiye Kuvvetlerinin yedinci ordusu, San'a'da 356.
Yeniçeri Kanunnâmesi, 354.
Yeniçeriler, 196, 197, 198, 202.
Yeniçeri Ocağı, 196, 197, 352, 354, 365, 377.
Yeniçeri Ordusu, 202, 203, 360.
Yeni Gine, 170.
Yeniköy, 397.
Yeni Osmanlı komitesi, 520.
Yenişehir, 18, 19, 20, 21, 37, 76, 77, 337.
Yenişehir Boğazı, 21.
Yenişehir, 43, 117.
Yeni Zağra, 47.
Yeşilköy, bk. Ayastafanos, 57, 63, 103, 240, 261, 262, 283, 574.
Yeşilköy Andlaşması, bk. Ayastafanos Andlaşması, 64, 103.
Yezid-i Cedid, 524.
Yıldız Sarayı, 50, 93, 142, 155, 188, 239, 240, 241, 246, 248, 256, 265, 267, 273, 280, 291, 292, 327, 346, 347, 366, 374, 400, 413, 414, 420, 454, 491, 508, 525.
Yıldız Çini Fabrikaları, 454.
Yol Mektebi, 386.
Yorgi, Yunan prensi, Girit Valisi, 123, 124, 125.
Yozgat, 338.
Yörük Osman, Çetesi, 330.
Yugoslav, 14.
Yugoslav Krallığı, 183.
Yunan Denizi, 113.
Yunan Devleti, 120, 147, 202.
Yunanistan, 18, 32, 58, 67, 69, 75, 76, 77, 104, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 134, 146, 156, 174, 179, 184, 188, 189, 285, 289, 350, 429, 482.
Yunistan Dostları Cemiyeti, 115.
Yunan kilisesi, bk. Rum kilisesi, 149.
Yunan Komiteleri, Makedonya'da, 160.
Yunanlılar, 75, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 148, 151, 165, 188, 234, 256, 285, 362, 365, 435, 485, 526, 539, 559.
Yusuf Akçura, bk. Akçura oğlu Yusuf, 521, 530, 531.
Yusuf Kâmil Paşa, Sadaret Kaymakamı, 282.
Yusuf Ziya, Kudüs Mebusu ve Müftüsü, 234, 240, 408.
Yüce Divan, bk. Divan-ı Âli, 225.
Yüksek İlk Okul, bk. Rüştîye Mektebi, 390.

Yüksek İlk Öğretim, bk. Mekâtib-i
Rüştiye Dairesi, 389.
Yüksek Öğretim, 390.
Yürüyen Dede Türbesi, Bursa'da Bek-
taşi Dergâhı 282.

Z

Zabtiye Nezareti, 265, 349.
Zack, Sırp İbar fırkası komutanı, 19.
Zafiri Efendi, Şeyh, 287.
Zayça, kasaba, 20.
Zeki Paşa, Müşir, 363.
Zenciler, 488.
Zeybek Mustafa, Saray İbrikdarı,
330.
Zeytinburnu, 354, 454.
Zillullah, Abdülhamit II.'nin unvanı,
347.

Zinovief, İstanbul'da Rus Elçisi, 156,
181.
Ziraat, 439 - 450.
Ziraat Bankası, 443, 447.
Ziraat Mektebi (Okulu), 386, 400.
Ziraat Nezareti, (Vekâleti), 438, 447,
448.
Ziraat ve Endüstri Nezareti, 448.
Ziştoy, 47.
Ziya Gökalp, 564,
Ziya Paşa (Bey), Şair, Mabeyn Ba-
kâtibi, 6, 8, 10, 11, 215, 221, 404,
413, 487, 499, 509, 573.
Ziyin, 55, 56.
Zizi, Avusturya Elçisi, 28.
Zogheb, 430.
Zola, E., 414.
Zor, 340, 341.

II. Sultan Abdülhamit (The Hoover Institution, Stanford).

Berlin Antlaşmasına göre Avrupa'da Osmanlı toprakları.

10

2

جونا گڑھ

100

Handwritten signature: *John H. ...*

५३

Handwritten notes in Urdu script, likely a signature or date, located at the bottom of the page.

1864 tarihli olan bu resmi senet, 10 yaşında bir Çerkes kızının 4000 kuruş karşılığında nasıl satılmış olduğunu göstermektedir (The Hoover Institution Stanford. Türk koleksiyonu).

ABDÜLHAMİT II. DEVRİNDE GARP

Devreler	Siyasi fikir hareketleri	Hükümet teşkilâtı
1876 - 878	<ul style="list-style-type: none"> — Basın Hürriyeti. — Basında osmanlığa dayanan Meşrutiyet idaresi üzerine tartışmalar. — Abdülhamit'in Meşrutiyet Fikrini benimsemesi. — Genç osmanlılar arasında anlaşmazlık. — Mithat Paşa ve Cumhuriyet hakkında söyleniler. — Mithat Paşanın Avrupa'ya sürgün edilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> — Kanuni esasi hazırlıkları. — Kanuni esasının ilânı. — Ayan ve mebuslar Meclislerinin kurulması ve faaliyetleri. — Mebuslar Meclisinin dağılması.
1878 - 1906	<ul style="list-style-type: none"> — Abdülhamit ile, devlet adamlarında istibdatçı fikirlere eyilim. — istibdata karşı ilk hareket. — İttihat ve terakki Cemiyetinin kurulması. — Teşebbüsü Şahsi ve Ademi merkezîyet Cemiyeti. — Panislâmcılık. — Pantürkçülük. — Anadoluculuk. 	<ul style="list-style-type: none"> — Abdülhamit'in istibdat idaresi kurması. — Sansür teşkilâtı. — Hafiyelik teşkilâtı. — Bürokrasi. — Memurlar için sicil tali-matnamesi, maaş kanunu, teftiş ve emeklilik yönetmeliklerinin kabul edilmesi.

'LILAŞMA HAREKETLERİ VE TEPKİLERİ

Hukuk ve İdare	E ğ i t i m	İslahât ve yabancı müdahaleleri
<ul style="list-style-type: none"> — Vilâyetler kanunu — Vilayetler belediyeleri kanunu. — Basın kanunu. — Mebus seçim kanunu. — Sıkı yönetim kanunu. — Muhakemeler usulü kanunu. — Kâğıt para basma kanunu. — Bütçe kanunu. 	<ul style="list-style-type: none"> — Türkçe resmî dil. — Mebuslar meclisinde eğitim sisteminin geriliği hakkında tartışmalar. 	<ul style="list-style-type: none"> — Balkanlarda ıslahat yapılması hakkında istanbul konferansı. — Rusyanın ıslahat programının tatbik edilmesi üzerinde ısrar. — Osmanlı - Rus harbi. — Ayastafanos ve Berlin antlaşmalarında, Ermeniler, Doğu Rumeli ve Girit için ıslahat yapılması ile ilgili hükümler konması.
<ul style="list-style-type: none"> — Adliye nezaretinin vazife ve teşkilât nizamnamesi. — Adliye müfettişlikleri kurulması. — Mezhepler idaresinin Hariciye nezaretinden alınması, Adliye'ye bağlanması. — Mahkemelerde savcılık müessesesinin kabul edilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> — Mülkiye okulu'nun tekrar teşkilâtlandırılması. — Hukuk okulu açılması. — Maliye ve ticaret okulları açılması ve kapatılması. — Mülkiye, Mühendis ve Baytar okulları açılması. — Güzel sanatlar okulu. — Şehzadeğân ve Aşiret okulları. — Darülfünun. — İmlânın ıslahı için teşebbüsler. — Latin harfleri meseleleri. — Siyasi, tarihî, içtimai eserlerin yasak edilmesi. — Bazı kelimelerin yasak edilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> — Duyuni - Umumiye idaresinin kurulması. — Ermeniler lehinde ıslahat yapılması için teşebbüsler. — Girit adasının idaresinde ıslahat. — Doğu Rumelide ıslahat. — Makedonya'da ıslahat.

07.06.Y.0152.940

№ 0783

ISBN 975-16-0010-3 Tk
ISBN 975-16-0020-0

9 799751 600201